

EMLÉKKÖNYV

Arany A. László
tiszteletére

Fórum Kisebbségkutató Intézet

Emlékkönyv Arany A. László tiszteletére

EMLÉKKÖNYV

ARANY A. LÁSZLÓ
tiszteletére

Szerkesztette
Tóth Károly és Végh László

Fórum Kisebbségkutató Intézet
Somorja–Šamorín
2007

Lektorálta
Szarka László

Képek és dokumentumok
Fórum Kisebbségkutató Intézet, Somorja
Archív Ústavu pamäti národa v Bratislave
Archív Zboru väzenskej a justičnej stráže SR v Leopoldove
Magyar Országos Levéltár, Budapest
Holecskó Imre
Magda Mudrochová
Vajner család

Arany A. László szövegeit gondozta
Sándor Anna

Fordítás
Solymos Lívia
Szabó Mihály Gizella
Zeman László

Bibliográfia
Végh László

A fényképek feldolgozása
Kusy Ferenc

Realizované s finančnou podporou Ministerstva kultúry SR
– program Kultúra národnostných menšín 2007
A kötet megjelenését a Szlovák Köztársaság Kulturális Minisztériuma támogatta
– Nemzeti kisebbségek programja 2007

© Bukovszky László, Liszka József, Sándor Anna, Simon Attila, Tóth Károly,
Végh László, Vörös Ottó, 2007

© Fórum Kisebbségkutató Intézet, 2007

Translation © Solymos Lívia, Szabó Mihály Gizella, Zeman László 2007

Photo © Archív Ústavu pamäti národa v Bratislave,
Archív Zboru väzenskej a justičnej stráže SR v Leopoldove,
Fórum Kisebbségkutató Intézet, Holecskó Imre, Magda Mudrochová,
Magyar Országos Levéltár, Vajner család 2007

ISBN 978-80-89249-10-7

TARTALOM

ELŐSZÓ (Tóth Károly)	9
-----------------------------------	----------

TANULMÁNYOK

SIMON ATTILA: Arany Albert László élete és kora.....	15
A rozsnyói ifjúkor	16
Tudományos pályájának kezdeti szakasza	21
A szlovákiai magyarok jogainak védője	31
A Rozsnyói Járási Múzeum élén.....	38
Súlyos betegen újból a nyelvészethez visszatálva	45
Összegzés	49
VÖRÖS OTTÓ: A tudományszervező Arany.....	51
Az (újra)felfedezés	51
Találkozás a nyelvtudománnyal	51
A tudományszervező munka kezdetei	52
Az utolsó lehetőség	55
SÁNDOR ANNA: Arany Albert László nyelvészeti tevékenységéről	57
A szlovák nyelvjárások kutatója	59
A kétnyelvűség-kutató.....	60
A szlovákiai magyar nyelvjárások kutatója	61
A magyar nyelvrendszer szerkezeti előzményeinek kutatója	64
Az elméleti fonológus	64
Liszka József: Arany A. László néprajzi munkássága.....	67
Találkozása(i) a néprajzzal	67
Néprajzi publikációs tevékenysége	68
Összegzés	80
Bukovszky László: Arany Albert László és a Csehszlovákiai Magyar	
 Népi Demokratikus Szövetség	83
Arany A. László 1945 utáni sorsa.....	83
Kapcsolata a Csehszlovákiai Magyar Demokratikus Népi Szövetséggel.....	88
Meghurcoltatása	99
Per és ítélet	104
Befejezés helyett	107

ARANY A. LÁSZLÓ MŰVEI

Kolon nyelvjárásának fonológiai rendszere	111
Bevezetés	111
A logikai tárgy és cél	111
A nyelv	113
A) A nyelv és beszéd viszonya	113
B) A nyelv alkati jellege	115
C) A nyelv jelszerűsége és ábrázoló szerepe	116
D) A nyelvi elemek ellentétrendszere és uralkodó szerkezeti jellege	118
A nyelvészeti módszer és a nyelvjáráskutatás	120
A) A synchronikus és diachronikus módszer	120
B) Az összehasonlító nyelvföldrajzi módszer	121
C) A magyar nyelvjáráskutatás módszerei	123
Kolon nyelvjárásának irodalma	127
Fonológia	129
I. Alapfogalmak	129
A) A jelentés-megkülönböztető hangsajátságok	129
B) A fonológiai egység: a fonéma	130
C) A változatok	131
D) A fonéma értékelése	133
II. A disztinktív ellentétek logikai rendszere az irodalmi nyelvben és Kolon nyelvjárásában	136
A) A fonéma-rendszer és a fonémaérték viszonya	136
B) Az ellentétek rendszere	137
C) A korreláció	141
III. A disztinktív ellentétek fonológiai rendszere	142
A) A disztinktív hangsajátságok felosztása	143
B) A magánhangzós hangsajátságok	144
C) Kolon nyelvjárásának jellegadó szerkezeti törvényszerűségei	146
D) Kolon nyelvjárásának magánhangzós rendszere	148
E) A mássalhangzók sajátságai	176
F) A prozódikus sajátságok	184
IV. A fonémák kapcsolása	186
A) A fonémák funkció-megoszlása	186
B) Szokatlan fonémacsoportok	188
V. A disztinktív ellentétek feloldása	189
A) A szövegösszefüggés okozta feloldás	190
B) A szövegközi érintkezésből származó feloldások Kolon nyelvjárásában	191
VI. A fonológiai statisztika	194
A) A fonológiai elemek statisztikája	194
B) A szókincs statisztikájának kérdése	205

VII. A jelentéstani egységek elhatárolása	207
A) Pozitív határjelek	207
B) Negatív határjelek	209
Függelék	210
Morfológia	210
Irodalom	214
A kétnyelvűség jelenségeinek pszichológiai alapjai	221
Psychologické základy javov bilingvistických.....	233
Fondaments psychologiques des phénomènes bilinguistiques.....	245
A szlovákiai magyarság néprajza	249
Magyarság, népdal és népviselet	259
Trubetzkoy nyelvelméletének és fonológiájának lélektani és logikai alapja.....	267
I. Trubetzkoy nyelvelméletének lélektani és logikai alapja	268
II. Trubetzkoy fonológiájának logikai alapja.....	285
Az ősmagyar nyelv szerkezetrendje és érvénytelenítése	305
Beszámoló a Šafárik Tudományos Társaság magyar bizottságának és a pozsonyi Comenius Egyetemen működő magyar szeminárium tagjainak tevékenységéről.....	309
Zpráva o činnosti Maďarskej komisie jaz. odboru USŠ a členov Maďarského seminára Univerzity Komenského v Bratislave	317
Gramatika jazyka slovenského (előszó és bevezető tanulmány)	325
Das Finnougrische und das Urungarische in der eurasischen Lautlandschaft	359
Zprávy o dialektologických štúdiách v Gemeri a v doline Slanskej.....	377
Striednice typu ä, å v nárečí nižnoslanskem	415
Axiomatische Probleme der Phonologie	425
A bal szélső.....	431

ARANY A. LÁSZLÓRÓL SZÓLÓ ÍRÁSOK

GUNDA BÉLA: Arany A. László: A szlovákiai magyarság néprajza.	437
TÓTH FERENC: Emlékezés dr. Arany A. Lászlóra	439
SIMA FERENC: Megemlékezés Arany A. Lászlóról.....	440
SZÉPE GYÖRGY: Arany A. László 1909–1967.....	442
KÁZMÉR MIKLÓS: A csehszlovákiai magyar nyelvjáráskutatás	446
SÁNDOR ELEONÓRA: Utószó (Putz Éva: <i>Á kolonyi lágzi</i> újrakiadása 1989-ben)	450
TURCZEL LAJOS: Kapcsolatom Arany A. Lászlóval.....	458

AMBRUS FERENC: Arany A. László.....	462
VÖRÖS OTTÓ: Arany A. László csehszlovákiai magyar nyelvész munkásságáról	464
LISZKA JÓZSEF: Arany A. László és a szlovákiai magyar néprajzi kutatás.....	469
KIRÁLY PÉTER: Arany A. László tudományos törekvései	473
SÁNDOR ANNA: A koloni nyelvjárás változásai Arany A. László gyűjtése óta	477
TELEKINÉ N. ILONA: Az Arany A. László által vizsgált jelenségek Kolon földrajzi neveiben.....	481
MOTESIKY ÁRPÁD: A tanár úr.	485
SÁNDOR ANNA: Emléktábla-avatás Arany A. László tiszteletére	487
KRAUSZ ZOLTÁN: Már vártalak.	489
AMBRUS FERENC: Arany A. László és Rozsnyó	491
KRAUSZ TIVADAR: Háborús- és béke-bűnösök között (Interjú Krausz Zoltánnal).....	493
SÁNDOR ELEONÓRA: Hány igazság van? (Interjú Lipcsey Gyulával)	497
SZABÓMIHLY GIZELLA: Arany A. László kétnyelvűség-felfogása a mai nyelvtudomány tükrében	499
SZARKA LÁSZLÓ: Kisebbségi önvédelem Csehszlovákiában. A Magyar Demokratikus Népi Szövetség 1945–1949	505
KOVÁCS ÁGNES: Kilencvenöt éve született Arany Adalbert László	515

ARANY A. LÁSZLÓ BIBLIOGRÁFIÁJA

Művei	519
Tanulmányok, közlemények, segédletek	519
Róla szóló írások, műveinek recepciója	521
Lexikonok, enciklopédiák.....	525

MUTATÓK

Személynévmutató.....	529
Helynévmutató.....	539
Képek és dokumentumok jegyzéke	545

ZHRNUTIE.....549

A KÖTET SZERZŐI555

ELŐSZÓ

Negyven évvel ezelőtt halt meg Rozsnyón Arany A. László szlovákiai magyar tudós és közéleti személyiség, akinek a műveit három évtizeden keresztül nem volt ildomos emlegetni. A prágai-pozsonyi strukturalista és funkcionista nyelvészet egyik magyar képviselőjeként sokat tett a szakszerű nyelvjáráskutatás és néprajzi gyűjtés megszervezéséért Dél-Szlovákiában.

Másfél évvel ezelőtt, amikor életművének feltárását, illetve ennek a kötetnek és a hozzá kapcsolódó szakmai konferenciának az előkészületeit elkezdtünk, átnéztük az Arany A. Lászlóról szóló írásokat, elsősorban a lexikonokban megjelent szócikkeket. Nagyon meglepő volt, hogy a lexikonok egymásnak ellentmondó adatokat közöltek, a hiányos és hibás életrajzi adatok pedig több lexikonon keresztül továbbhagyományozódtak.

Már-már az volt az érzésünk, hogy e neves tudósról, nyelvészről, néprajzkutatóról, muzeológusról, fotográfusról, tudományszervezőről, közéleti személyiségről szinte semmit sem tudunk. Arany ígéretes szakmai előmenetelét a háború után elszenvedett meghurcoltatásai (börtönökben és munkatáborokban töltött évek) törték meg. Erről barátain kívül (akik nagyon kevesen maradtak) senki sem emlékezett. A néhány szócikkből – és mindegy volt, hogy az szlovák vagy magyar nyelven íródott – az sem derült ki, hogy volt-e egyáltalán börtönben. Egy emberélet utólagos ideologisztikus, kikonstruált, lexikoncikk szinten megírt és minden hiányosságával és hibáival továbbéltetett közlése (inkább rögzítése vagy dokumentálása) elszomorítóan keveset mondott arról az emberről, aki a közép-európaiság, a szlovák-magyar kapcsolatok egyik kiemelkedő személyisége és tudója volt. Arany A. László a magyar nyelvészetet (évtizedekkel megelőzve a magyarországi nyelvészeket) a strukturalista-funkcionalista nyelvelmélet gyakorlati alkalmazásával gazdagította, a nyelvi kölcsönhatásokat és a kétnyelvűséget érintő kutatásaival fontos és máig nélkülözhetetlen úttörő munkát végzett, tudományszervező tevékenységével még a szlovák állam idején is a szórványok tudományos feldolgozásával, létük dokumentálásával foglalkozott. Ő, aki a börtönök után – mintha mi sem történt volna – Rozsnyón, egyetlen helyi szakértőként újjászervezte a Rozsnyói Bányászati Múzeumot, katalogizált, fontos levéltári anyagokat mentett meg az utókor számára, hogy aztán 1967-től egy alig fellelhető „névtelen” sírban nyugodjék a rozsnyói temetőben „Arany Család” fejfa alatt.

A Fórum Kisebbségkutató Intézetben elvégzett kutatómunka új adatokkal gazdagította ismereteinket Arany A. László életútjáról. Mindez nem történhetett volna meg, ha a kutatógárda, amely Arany szakmai és közéleti munkásságának feltárására jött létre, nem leli meg Arany hagyatékát Rozsnyón, amelyet részben a család, majd barátai, a Vajner család és legvégül Ambrus Ferenc szinte érintetlenül őrzött hosszú évtizedeken és éveken keresztül. Nekik volt köszönhető, hogy Arany A. László addig ismeretlen hagyatéka, szinte minden nyelvészeti és néprajzi gyűjtése, munkája, kézírata, hangzóanyaga a Fórum Kisebbségkutató In-

tézet levéltárába kerülhetett, és ott szakszerű feldolgozása elkezdődhetett. Elkészült a hagyatéék levéltári leltára, amely a következő témacsoportokat tartalmazza: személyes iratok, tudományos munkássága – ebből: szlovák nyelvészet és nyelvjáráskutatás, magyar népdalkutatás, magyar nyelvészet és nyelvjáráskutatás, magyar irodalom, művészettudomány, filozófia, Rozsnyó és vidéke helytörténete. Továbbá: levelezése, levéltári és múzeumi munkássága, Zagiba Ferenc munkássága, gyűjtemények. 25 doboznyi feldolgozott anyag, kb. 2,7 fm, továbbá 20 fiók feldolgozatlan cédulajegyzet, 2 doboz feldolgozatlan filmnegatív, színes diapozitív és hangzóanyagok.

Az életmű feltárásához nagyban hozzájárult az is, hogy ugyanebben az időben került az intézetbe Arany A. László legközelebbi barátjának, munkatársának és börtöntársának, Lipcsey Gyulának a hagyatéka, aki makacs kitartással őrizte Arany fényképeit. Ez a képanyag (több száz nagyon értékes színes diapozitívumról és fekete-fehér negatívról van szó) zoboraltjai néprajzi fotókat és szociófotókat tartalmaz.

A kutatómunkába többen bekapcsolódtak. A nyelvészek közül Vörös Ottó, aki még a nyolcvanas évek végén Arany A. László újra felfedezője volt. Sándor Anna, aki Zoboraltján és a nyitrai egyetemen az Arany-hagyatéék kiemelkedő ápolójaként sokat tett azért, hogy a zoboraltji falvakban és az egyetemisták körében megismerkedjenek Arany munkásságával és ápolják emlékét. A kötetünkben újra kiadott Arany A. László munkákat is ő gondozta. Sándor János, aki Kolonban egyik szervezője volt az Arany-emléktábla avatásának 1993-ban, Lipcsey Gyula barátjaként nagyon értékes megélt ismeretanyagot szolgáltatott a korról és Arany Zoboraltján végzett tevékenységéről.

A kutatás során szinte minden levéltári forrást feltártuk Pozsonyban, Budapesten, Lipótváron, Prágában, Rozsnyón. Ennek egyik kulcsmozzanata volt a Nemzeti Emlékezet Intézetének immár hozzáférhető iratanyaga, amely a csehszlovák titkosszolgálat anyagait tartalmazza. Bukovszky László az intézet levéltárának igazgatójaként Arany elítélését és a börtönéveit dolgozta fel nagy alaposággal. Neki köszönhető, hogy a lipótvári börtönlevéltárból eddig ismeretlen anyagok kerülhettek elő Arany A. Lászlóra hányatott sorsáról.

A Fórum Kisebbségkutató Intézet munkatársai a hagyatéék és az egyéb levéltári források feldolgozására összpontosítottak. Simon Attilának köszönhetően szinte az egész Arany életút feltárult előttünk, nemcsak visszaemlékező anyagokra, interjúkra, hanem eddig ismeretlen levéltári forrásokra támaszkodva. Tanulmánya nyomán egy nagyon összetett és meglepően bonyolult személyiség képe tárul elénk. Liszka József Arany szlovák állam időszakára eső néprajzi munkásságával foglalkozott, Végh László pedig a Bibliotheca Hungarica igazgatójaként és az intézet levéltárának gondozójaként az Arany-hagyatéék feldolgozásában, a háttéranyagok, a rendszerezés és bibliográfia összeállításában végzett pótolhatatlan munkát. A képanyag és egyéb dokumentumok digitális feldolgozását Kusy Ferenc végezte.

Kötetünk négy részből áll.

1. Az első rész azokat az elemző írásokat tartalmazza, amelyek az elmúlt időszak kutatásainak az eredményeként születtek. Bemutatja Arany A. László életútját és szakmai tevékenységének főbb területeit, illetve a második világháború utáni közéleti szerepvállalásának legfontosabb állomásait. Meg kell jegyezni, hogy a kép még nem teljes. A rendkívül gazdag hagyatéki és levéltári anyagok további kutatásokat, feldolgozásokat igényelnek. 2009-ben Arany A. László születésének századik évfordulóján a balladagyűjtéseiről, nyelvészeti munkásságáról és a közéleti tevékenységéről sokkal részletesebben kívánunk majd megemlékezni.

2. A második rész Arany elsősorban nyelvészeti és néprajzi tárgyú munkáinak az újrakiadása. A válogatás a legfontosabb, ismert munkáira összpontosít, de akadhatnak olyan mun-

kák, közlemények, amelyekről egyelőre nincs tudomásunk. Kérnénk a tisztelt olvasót, hogy amennyiben birtokában van ilyenek, jelezze intézetünknek. Arany társszerzőként részt vett *A szlovák nyelv grammatikájának* megírásában. Ennek a kötetnek, mivel nagyon terjedelmes műről van szó, csak a bevezető tanulmányát közöljük a kötetünkben. A szlovák, francia és német szövegeket faksimile kiadásban közöljük, mert olyan nyelvjárási anyagok feldolgozásáról van szó, melyeket lefordítani szinte lehetetlen.

3. A harmadik rész az Arany A. Lászlóról szóló eddig megjelent közléseket, cikkeket, közleményeket, tanulmányokat, barátaival készült interjúkat tartalmazza. Ezt azért tartottuk fontosnak közölni, hogy fejet hajtsunk mindazok előtt, akik az elmúlt negyven évtizedben, dacára minden tiltásnak, megemlékeztek Arany A. Lászlóról.

4. A negyedik rész pedig a teljességre törekvő bibliográfiai adatokat, illetve a kötethez kapcsolódó mutatókat tartalmazza.

A kötet gazdag illusztrációs anyagot, fényképeket, dokumentumokat stb. tartalmaz, valamint a színes képanyag ízelítőt ad a már említett zoboralji néprajzi és szociofotókból.

A kötet szerkesztőiként ezúton is köszönetet mondunk mindazoknak, akik részt vettek a munkában.

Tóth Károly

TANULMÁNYOK

SIMON ATTILA ARANY ALBERT LÁSZLÓ ÉLETE ÉS KORA

A szlovákiai magyarok története rövid, mintegy kilenc évtizedes múltra tekint vissza, amelynek főbb szakaszait államfordulatok, határváltozások, etnikai konfliktusok keretezték, ám a sorsfordító évek között maradt lehetőség a kisebbségi társadalom tudatos építésére is. Ennek folyamatáról és szereplőiről ma még mindig csak keveset tudunk, hiszen a szlovákiai magyar tudományosság csupán a 21. század küszöbén kezd olyan helyzetbe kerülni, hogy az elmúlt évtizedek örökségét rendszerezze és számba vegye. Ennek az örökségnek egyik máig elfelejtett értékét jelenti Arany Albert László élete és munkássága.

Arany A. László neve az egyszerű olvasó számára ismeretlenül cseng. A létező szocializmus világában ugyanis nemcsak igény, de lehetőség sem volt a szlovákiai magyar kisebbség történetének, benne egy-egy életpályának a feltárására. Mára pedig annak a nemzedéknek a sajnálatos eltávozásával, amely személyesen ismerte és figyelte őt, Arany A. László élete kihullott a szlovákiai magyarok kollektív emlékezetéből. Így életútjának a feltárására az utolsó utáni pillanatban kerül sor, amikor a történész – szemtanúk és visszaemlékezések hiányában – leginkább már csak az írott forrásokra hagyatkozhat. Szerencsére, s hála azoknak – elsősorban a rozsnyói Vajner családnak illetve Ambrus Ferencnek –, akik akkor is tisztelték Arany emlékét, amikor még nem lehetett rá nyíltan emlékezni, Arany személyes hagyatéka – mindaz az írásos anyag, amely egy életút alatt egy-egy lakás zugaiban és a fiókok mélyén rejtőzni szokott – magmaradt és kutatható. Ennek az anyagnak jó részét a tudományos munkájával kapcsolatos kéziratok, forrásanyagok képezik, de egy gazdag életpálya hétköznapijainak jelentéktelennek tűnő, de mégis fontos emlékei is megőrződtek: családi és hivatalos levelek, munkahelyi igazolások, iskolai bizonyítványok, egyetemi leckekönyv, rövid életrajzok. Olyan anyag ez, amelyből már el lehet indulni azon az úton, amelynek a végén rekonstruálhatóvá válik egy ember élete, akire immár alig-alig emlékszik valaki, ám akinek végre el kellene foglalnia méltó helyét a szlovákiai magyarok kollektív emlékezetében.

Arany A. László az 1940-es évek elején

A jelen dolgozatban ezekre a töredékes forrásokra építkezve kívánunk – korántsem a teljesség igényével – képet adni Arany A. László életútjáról. Nem csupán vagy nem kizárólag életrajz kíván lenni ez az írás, inkább egyfajta kor- és körtörténet arról a világról, amelyben Arany élete zajlott, hiszen Arany A. László életpályájának a bemutatásához nélkülözhetetlen a történelmi-társadalmi közeg bemutatása. Annál is inkább, mivel élete a 20. századnak azt a nagyjából félszáz évét ölelte fel, amelybe az emberi természet sötét oldala, a pusztítás és a diktatúra minden formája belesűrűsödött. Átélt az első világháború nélkülözéseit, túlélte a háború végén milliókat elpusztító spanyolnáthát, figyelhetette a fasizmus diadalútját és szörnyű átokfutását, átélte a második világháború borzalmait, elszenvedője volt a legszélsőségesebb nacionalista uszításnak, és saját bőrén próbálta ki a sztálinista munkatáborok világát.

Arany Albert László nevével a szlovákiai magyar olvasó eddig csak elvétve találkozhatott. Életének második szakaszában, az 1948-as kommunista fordulatot követően Csehszlovákiában nem jelenhettek meg művei, s nevét sem igazán volt ajánlatos leírni. Az, hogy halála mégsem maradt visszhangtalan sajtóban, az 1960-as évek második fele némiképp szabadabb légkörének köszönhető. Így az *Új Szóban* mintegy egy hónappal halálát követően nekrológ jelent meg róla Tóth Ferenc tollából.¹ Néhány hónappal később Sima Ferenc búcsúzott tőle a szakma nevében az *Irodalmi Szemle* hasábjain.² A prágai tavaszt eltirpó tankok azonban Arany nevét is több mint két évtizedre elhallgattatták Csehszlovákiában. Igaz, Szépe Györgynek köszönhetően 1970-ben a magyarországi nyelvésztől is szép búcsúszót kapott,³ de ott is ez volt minden hosszú évekre. Emlékének újraélesztését csupán a rendszerváltás hozta meg. 1993-ban ugyanis volt barátai, tanítványa, kollégái (főként Sándor Annának és Vörös Ottónak köszönhetően), valamint Kolon község, emléktábla-avatással és tudományos üléssel fejezték ki tiszteletüket a neves tudós iránt.⁴ A jelen kutatás és megemlékezés ezt az 1993-ban megkezdett munkát kívánja tovább folytatni.

A ROZSNYÓI IFJÚKOR

Arany A. László 1909-ben, az első világháború előtti boldog békeidőkben született a Rozsnyótól északra, közvetlenül a szlovák-magyar nyelvhatár fölött fekvő kisközségben, Betlérben⁵ Betlér lakosainak élete részben az itt birtokló és pazar vadászkastélyt fenntartó Andrásyaktól, részben a bányászattól függött. Arany A. László édesapja, Arany Viktor is bányaiüzemi gépész volt, s életét is egy munkahelyi baleset következtében vesztette el 1911-ben. A két kisgyermekkel (Bélával és Lászlóval) özvegyen maradt édesanya, Hlopko Margit Mária hamarosan férjhez ment Zagiba Ferenc rozsnyói bognármesterhez, így a család Rozsnyóra költözött. Anyjának ebből a második házasságából két gyermeke született, Géza, illetve Ferenc, a későbbi neves zenetörténész.

1 Tóth Ferenc: Emlékezés Dr. Arany A. Lászlóra. *Új Szó*, 1967. november 11.

2 Sima Ferenc: Megemlékezés Arany A. Lászlóról. *Irodalmi Szemle*, 1968. 1. sz. 79–80.

3 Szépe György: Arany A. László 1909–1967. *Nyelvtudományi Közlemények*, 1970. 213–216.

4 A tudományos ülés anyag nyomtatásban is megjelent. Arany A. *László- emlékkönyv*. Szerk. Sándor Anna. Nyitra, 1993.

5 A települést 1910-ben 1221 fő lakta, akiknek kétharmada (66,54%-a) szlovák anyanyelvűnek, közel egyharmada (29,61%) magyarnak s 2,05%-a német anyanyelvűnek vallotta magát. Vö. az 1910-es népszámlálás adatait. Kárpát-medencei Magyar Kutatási Adatbázis. www.mtaki.hu.

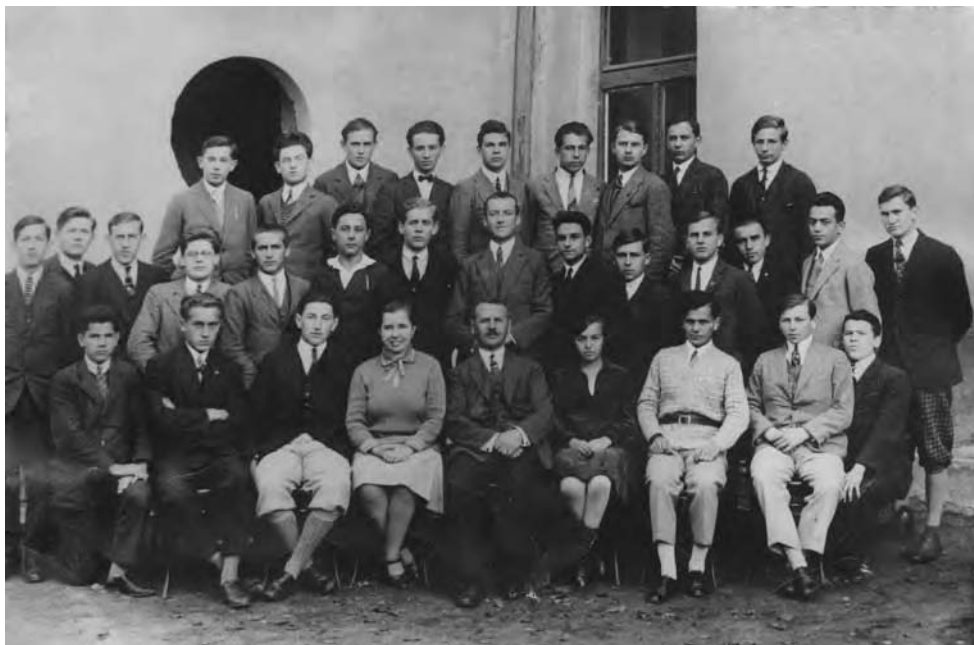

A rozsnyói Csehszlovák Állami Reálgymnáziumban az 1929/30-es tanévben érettségizett diákok tablója. A felülről a második sorban jobbról a második a fiatal Arany. Alatta Jozef Orlovský, akkor még Szabó néven.

A szlovák nyelvű Betlérrel szemben Rozsnyó ebben az időben még őrizte magyar jellegét. Az 1910-es népszámlálás adatai alapján a városban a szlovákok aránya 6,2%, a németeké pedig 2,4% volt. Sőt még az 1919-es, a csehszlovák hatóságok által végrehajtott népösszeírás is 88% magyart mutatott ki. Az 1918–1920-as államfordulat azonban mégis éles törést jelentett a város fejlődése szempontjából, hiszen a legtöbb munkalehetőséget biztosító bányászat hanyatlani kezdett, a lakosság létszámának addigi folyamatos növekedése pedig megkezdte. Az államfordulat utáni első években lassúbb, később egyre határozottabb változás következett be a város nemzetiségi összetételében is, hiszen 1921-ben már csak a lakosság 77,5%-a, 1930-ban pedig már csak 48,2%-a vallotta magát magyarnak. A két világháború közötti Rozsnyó jellegében azonban továbbra is magyar városnak számított, ahol első sorban az ellenzéki magyar pártoknak és a magyar lakosság között népszerű kommunista pártoknak volt erős bázisa, a város kulturális életében pedig továbbra is a hagyományosan magyar érzelmű őslakosság játszotta a meghatározó szerepet.⁶

6 Az 1923-as községi választások során a 36 képviselői mandátumból 13-at a magyar ellenzéki pártok, 13 mandátumot Csehszlovákia Kommunista Pártja szerzett, 5 mandátum jutott a csehszlovák pártoknak, 3 a helyi kézművesek pártjának és 2 a zsidók választási tömörülésének. Lásd Szöllősová Diana: Etnicita ako významný faktor pri formovaní politickej situácie Rožňavy v zrkadle Republiky Československej (1918–1939). *Slovenský národopis*, 47. évf. (1999) 2–3. sz. 192.

A Csehszlovákia megalakulása után bekövetkezett változások a fiatal Arany László életébe is beleszóltak. Miután a rozsnyói római katolikus népiskolában, ahová 1915 és 1921 között járt, befejezte tanulmányait, magyar középiskola híján⁷ a Csehszlovák Állami Reál-gimnázium diákja lett. Ebben az iskolában a már kifutó osztályokban ugyan még volt lehetőség magyar nyelven tanulni, ám új osztályok már csupán államnyelven nyíltak. Így 1921/1922-es tanévvel kezdődően Arany is szlovák nyelven kezdte meg gimnáziumi tanulmányait, amelyet 1930-ban fejezett be.

Arany (a középső sorban balról a negyedik) a gimnáziumi osztálytársai között

A betléri születésű Arany számára, aki a családból hozott örökségként kitűnően beszélt szlovákul, nem a gimnázium tanítási nyelve okozott gondot, hanem sokkal inkább annak csehszlovák szellemisége. Valószínűleg ezekben az években alakult ki és erősödött meg szlovákiai magyar identitása, amelyet mindig magáénak vallott. A gimnáziumi éveit további fontos élmények is érték, hiszen itt kezdett érdeklődni a nyelvészet iránt, és itt ismerkedett meg több olyan diákkal – közte az ekkor még Szabó József nevet viselő Jozef Orlovskýval –, akik később jelentős szerepet játszottak életében. Bizonyítványai alapján Arany nem volt kitűnő tanuló, s ebben az is közrejátszhatott, hogy családja anyagi helyzete miatt már iskolás

⁷ 1919 nyarán Anton Štefánek a pozsonyi kormányzat iskolaiügyi referense az addig jól működő két középiskolát, a premontreiek felügyelete alatt álló Katolikus Főgimnáziumot és az Evangélikus Főgimnáziumot egyetlen tollvonással feloszlatoznak nyilvánította, helyükben pedig 1919 novemberében létrehozták a Rozsnyói Csehszlovák Állami Reál-gimnáziumot. Vö. Popély Gyula: *Erős várunk az iskola*. Pozsony, Madách-Posonium, 2005, 62.

ARANY ALBERT LÁSZLÓ ÉLETE ÉS KORA

évei alatt dolgoznia kellett egy helyi kovács-, illetve bognárműhelyben. Az 1930-as népszámlálás idején pedig számlálóbiztosként tevékenykedve próbált valami pluszjövedelmet szerezni magának.

Tartomány: Szlovenszko. Megye *Gemer*
 1921. évi tanév Szám *1.*
 I. V. osztályba *rom. kath.* népiskola *Róznava* an

Bizonyítvány.

Arany Albert
 született 1909. év november 24. án *Bettár* ban
 vallást *rom. kath.* iskolába kezdett járni. 1915. an
 ezen iskolába 1916. an. a hatodik osztály volt gondatlanul ja
 és a következő osztályzatot kapta:

Negyedben	I.	II.	III.	IV.
Magaviselet	<i>m. jó</i>	<i>m. jó</i>	<i>m. jó</i>	<i>m. jó</i>
Szorgalom	<i>jól</i>	<i>jól</i>	<i>jól</i>	<i>jól</i>
Egyes tantárgyak:				
Vallásban	<i>m. jó</i>	<i>m. jó</i>	<i>m. jó</i>	<i>m. jó</i>
olvasásban	<i>m. jó</i>	<i>m. jó</i>	<i>m. jó</i>	<i>m. jó</i>
nyelvtanban és helyesírásban	<i>jó</i>	<i>jó</i>	<i>jó</i>	<i>jó</i>
beszéd és értelemgyakorlatban <i>Szöveg</i>	<i>jó</i>	<i>elég</i>	<i>elég</i>	<i>jó</i>
számításban és mértanban	<i>elég</i>	<i>elég</i>	<i>elég</i>	<i>elég</i>
rajzolásban	<i>jó</i>	<i>jó</i>	<i>jó</i>	<i>jó</i>
szépráírásban	<i>jó</i>	<i>jó</i>	<i>jó</i>	<i>jó</i>
éneklésben	<i>m. jó</i>	<i>jó</i>	<i>jó</i>	<i>jó</i>
testgyakorlásban	<i>m. jó</i>	<i>m. jó</i>	<i>m. jó</i>	<i>m. jó</i>
kézi munkában <i>Term. tan.</i>	<i>jó</i>	<i>jó</i>	<i>jó</i>	<i>jó</i>
<i>Iskolák ny.</i>	<i>jó</i>	<i>jó</i>	<i>jó</i>	<i>jó</i>
Mulasztott felnapot				3
Bizonyítvány kiadott	1921. 12. 21.	1921. 12. 21.	1921. 12. 21.	1921. 12. 21.
Ezen tanuló felsőbb osztályba léphet a VI. osztályból				
Hivatalos pecsét:	Értékelő	Aláírások:		
	Isk. igazgató	osztály tanító	szülő vagy helyettese	
	<i>I. Pálffy</i>	<i>Gallner</i>	<i>Károly</i>	
	<i>II. Pálffy</i>	<i>Gallner</i>	<i>Károly</i>	
	<i>III. Pálffy</i>	<i>Gallner</i>	<i>Károly</i>	
	<i>IV. Pálffy</i>	<i>Gallner</i>	<i>Károly</i>	

A tanuló kilépett az iskolából an

Érdem-jegy-fokozat.	Jegyek:	1	2	3	4	5
Magaviselet	nyilván jó	jó	szabályos	kev. szabályos	rossz	
Szorgalom	erénytelen	jól	elég	kev. elég	rossz	
Elszámolt egy tantárgyban	nyilván jó	jó	elég	kev. elég	rossz	

Č. 7, 8 m. pre šk. Pouč. — Štátny školský knižnica v Prahe. — 990.19.

Elemi iskolai bizonyítványa 1921-ből, a róznayói római katolikus népiskola hatodik osztályának elvégzéséről

Arany A. László érettségi bizonyítványa

A gymnázium sikeres befejezésnek lezárásaként Arany 1930. június 10-én tette le sikerrel az ún. felnőttéégi vizsgát, ahogyan akkor az érettségit nevezték, majd azonnal segédtanítói állásért folyamodott az Iskola- és Közművelődésügyi Minisztérium pozsonyi kirendeltségé-

nél. A pozsonyi hivatal 1930. szeptember 3-ai hatállyal a nagyidai csehszlovák tanítási nyelvű népiskolába nevezte ki őt. A segédtanítói állást, amely évi 10 212 Kč jövedelemmel járt, Arany szeptember 14-én foglalta el,⁸ pár nappal később pedig letette Csehszlovák Köztársaság iránti hűségesküet, amely elengedhetetlen feltétele volt az állami alkalmazásnak. A 10 hónapig tartó nagyidai segédtanítóskodás után nyáron vasútépítésen dolgozott, az 1931/32-es tanévet pedig a korompai állami népiskola segédtanítójaként kezdte meg. Itt azonban már csupán néhány hétig maradt, mivel a Comenius Egyetemen kiadott leckekönyve szerint 1931. október 10-én beiratkozott a pozsonyi egyetem filozófiai karára.⁹

TUDOMÁNYOS PÁLYÁJÁNAK KEZDETI SZAKASZA

Évtizedek elteltével már lehetetlen rekonstruálni, miért döntött úgy Arany, hogy egyetemi tanulmányokat kezd, s miért épp a pozsonyi Comenius Egyetemet választotta. Arra, hogy magyar nyelven tanuljon tovább, csak abban az esetben lett volna lehetősége, ha magyarországi egyetemre iratkozik be. Miután azonban Milan Hodža iskola- és közművelődésügyi

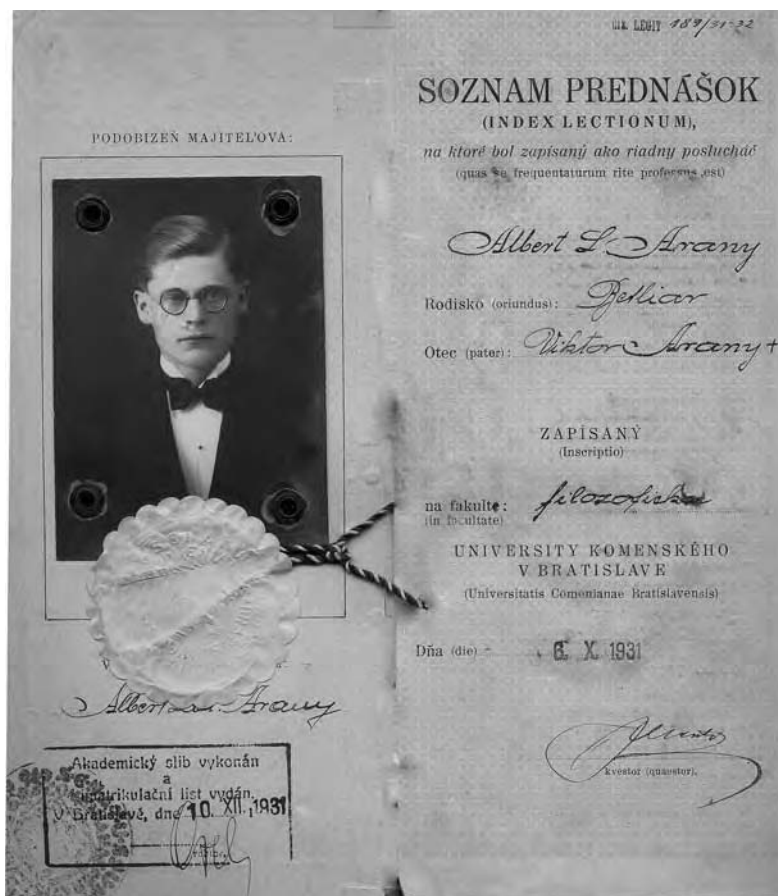

A Comenius Egyetem Bölcsészkarának dékánjának igazolása arról, hogy Arany A. László felvételt nyert az egyetem hallgatói közé

8 Fórum Kisebbségkutató Intézet, Arany A. László hagyatéka, 1. doboz, č.j. 45391/1930

9 Fórum Kisebbségkutató Intézet, Arany A. László hagyatéka. 1. doboz, Soznam prednášok

miniszter 1928. júliusában kiadott rendeletével megtiltotta a Magyarországon szerzett diplomák nosztrifikálását, egyre kevesebb szlovákiai magyar választotta a magyarországi továbbtanulás lehetőségét. Így az a generáció, amelyhez Arany A. László is tartozott, s amely már 1918 után kezdte középiskolai tanulmányait, s a szlovák nyelv alapjait is elsajátította, leginkább a prágai, brünni vagy a pozsonyi egyetemeket választotta.¹⁰ Arany számára pedig, aki ekkor már valószínűleg erősen elkötelezte magát a nyelvészet s azon belül is a szlovák és a magyar nyelv kölcsönhatásának vizsgálata iránt, logikus választás volt a csehszlovák nyelvű pozsonyi egyetem, ahol, ha korlátozott mértékben, de magyar nyelvészettel foglalkozó előadásokat is lehetett hallgatni.

Arany A. László egyetemi leckekönyvének nyitóoldala

10 Popély Gyula kutatásai szerint az 1929/30-as akadémiai évben a köztársaság 1127 magyar egyetemistájából 601 csehszlovák, 526 pedig német nyelvű egyetemet látogatott. A pozsonyi Comenius Egyetemnek 216 magyar nemzetiségű hallgatója volt. Popély Gyula: *Búcsú a főiskoláktól*. Pozsony, Madách-Posonium, 2005, 58.

Arany A. László saját kezű kérvénye 1931-ből, amelyben kéri, hogy segédtanítói vizsgát tehesse

W. Velky, Jr., die 12. januar 1931. Albert Arany
Velky, Jr.

Bár Pozsony meglehetősen messze volt Rozsnyótól, s az itt élő emberek mentalitása is eltért a gömöri emberekéétől, mégis ismerős közeg lehetett a fiatal egyetemista számára, hiszen Rozsnyóhoz hasonlóan, sőt annál sokkal inkább, Pozsony is többnyelvű város volt, ahol a magyarul és szlovákul anyanyelvi szinten, de németül is jól beszélő Arany némileg otthon érezhette magát. Annál is inkább, hiszen 1932-től az egyetem hallgatója volt féltestvére, Zagiba Ferenc is, aki a zenetudományi tanulmányai mellett többek között szlavisztikát és magyar nyelvészetet is hallgatott.¹¹

A korabeli Pozsonyban pezsgő diákélet folyt, amelyen belül erősen képviseltették magukat a szlovákiai magyar diákok mozgalmái is. Bár források nem szólnak róla, feltehetően Arany is bekapcsolódott a Csehszlovákiai Magyar Akadémikusok Szövetségének munkájába. Ám a tudósi jellemű fiatal egyetemista már ekkor is inkább csak a nyelvészettel foglalkozott, s nyári nyelvjárásgyűjtő munkával próbált pluszjövedelemhez jutni, amire rossz anyagi helyzete miatt komoly szüksége lehetett.¹²

Arany az 1919-ben, a magyar nyelvű Erzsébet Tudományegyetem felszámolásával párhuzamosan létrehozott csehszlovák nyelvű Comenius Egyetemen szlovák nyelvet és filozófiát hallgatott. Tanárai elsősorban csehek voltak. A szláv filológiai szemináriumon (a későbbi Szlovák nyelvi és irodalmi tanszék korabeli megfelelője) belül az Arany által látogatott csehszlovák nyelv részlegét a cseh František Ryšánek professzor vezette. Arany pályafutására pedig a pozsonyi csehszlovák reálgimnázium tanára, a szintén cseh Václav Vážný volt nagy hatással, aki többek között cseh nyelvi gyakorlatokat, fonetikát és fonológiát, legfőképpen azonban nyelvjárást adott elő az egyetemen. A később rendkívüli professzorrá kiemezett Vážný volt az összeállítója *A szlovák helyesírás szabályainak*, amely 1931-ben jelent meg, s a mai napig öt tartják a szlovák dialektológia megalapítójaként számon. Minden bizonnyal az ő hatására kezdett Arany komolyabban a dialektológia felé fordulni, amely érdeklődés egész tudományos pályáját meghatározta.

Vážný professzor mellett elsősorban a strukturalista nyelvészet hatása volt jelentős a fiatal Aranyra. A harmincas évek közepén a strukturalizmus több neves képviselője is tartott Pozsonyban hosszabb-rövidebb ideig előadásokat. Leckekönyve alapján Arany a neves cseh nyelvész, Jan Mukařovský professzor előadásait is látogatta, de részt vett a kitűnő orosz néprajzos, Pjotr Bogatirjov előadásain is, aki *A néprajz feladatai Kárpátalján* címmel tartott órákat az egyetemen.¹³

Az eddigi szakirodalom a szlovák nyelvi és filozófiai tanulmányaival egyenértékűként tüntette fel Arany magyar nyelvi tanulmányait is. Ez a vélekedés némi korrekcióra szorul, hiszen Aranynak csupán minimális lehetősége volt arra, hogy magyar nyelvészeti tanulmányokat folytasson. Igaz, hogy az egyetemen a húszas évek elejétől működött egy ún. magyar

11 *Slovenský biografický slovník*. I. zv. Martin, Matica slovenská, 1978, 389–390.

12 Egy keltezetlen és akadémikus aláírással ellátott levél arról tudósít, hogy a rozsnyói akadémikusok (egyetemi diákok) panasszal fordulnak Rozsnyó városához, mivel az – a levél szerint egyik rosszindulatú hivatalnok miatt – az 1932/33-as akadémiai évre nem fizetett ösztöndíjat a „szegény sorsú hallgatóknak”. Noha a géppel frott levélről nem lehet megállapítani, Arany írta-e, feltételezhetjük, hogy egyike volt a levél megfogalmazóinak, s maga is azon hallgatók közé tartozott, aki rá lett volna szorulva a ösztöndíjra. Vö. Fórum Kisebbségkutató Intézet, Arany A. László hagyatéka. Rendezésre váró anyagok. Rozsnyó város antiszociális magatartása az egyetemi diáksággal szemben.

13 Fórum Kisebbségkutató Intézet, Arany A. László hagyatéka. 1. doboz, Soznam prednášok

[illegible][illegible][illegible]

Лубочна 3-окт. 1946.

I. I.

O o f d l c v m c f u r e d

Frattolunvo.

S prehlavením sa dosvedčujú, že v rámci predsedníctva Slovensko-maďarského nábytu sú vytvárané i pod PhDr. Adolfa A. A. a n. y, profesor a bývalý asistent Slovenskej akadémie vied a umení, t. j. spolupracujú asistent Slovenského seminára Slovenskej univerzity.

...které podle mojej skromnej mierry sú takého rázu, že dostatočne potvrdzuju nevyhnutnosť výdati menovaného z počtu kadarov, ktorí budú od nás prafolení náteru.

[illegible]

Ludovít Novák professzornak, a Szlovák Tudományos és Művészeti Akadémia volt főtitkárának 1946. október 3-án kelt levele a Telepítési Hivatalhoz, amelyben védelmébe veszi Arany A. Lászlót

89 J
Š t v a r 402 /A.

Číslo : 11491/05.1949.

Bratislava, 1. marec 1949.

Krajské veliteľstvo Štb.

Prísne T a j n é !
.....

B r a t i s l a v a .

V a r r ó Štefan a spol..-protištátna činnosť.

Zatkňte a eskortujte do väznice Krajského veliteľstva Štb.Bratislava, Dr.profesora A r a n y i h o, ktorý je ako profesor na Univerzite v Bratislave a býva na Bodého ul.č.2.Ďalej tiež zatkňte Juliusa L i p - e i h o knihovníka na Univerzite Maďarského seminára v Bratislave.

Po zatknutí u menovaných preveďte dôkladnú domovú prehliadku, pri ktorej pátrajte po písomnom materiáli, ako napr.letáky, dotazníky a pod. Preveďte urýchlene !

Príjmosť odd.V.

Príjmosť
dňa 1.3.1949. o 16.37 hod.
Krajské veliteľstvo Štb. Bratislava
Príjmosť

Utasítás Arany A. László és Lipcsey Gyula őrizetbe vételére (1949. március 1.)

szeminárium, amelynek óráit Vojtech Cvendroš középiskolai tanár vezette,¹⁴ ám ez a megoldás korántsem elégítette ki az egyre nagyobb számú és egyre szervezettebb pozsonyi magyar diákságot, amely rendszeresen követelte egy külön magyar tanszék felállítását. 1930-ban a magyar szeminárium élére Pavol Bujnák professzort nevezték ki. Ez azonban csak részben bizonyult előrelépésnek, hiszen Bujnák egyszemélyes tanszéket alkotott, ő oktatta mind az irodalomtörténetet, mind a nyelvészetet, ráadásul szlovákul. Leckekönyve szerint Arany egyetemi tanulmányainak negyedik szemeszterében vett először fel tantárgyat a magyar tanszéken, amikor is Bujnák professzor irodalomtörténeti előadását látogatta. Az 1933/34-es akadémiai év téli szemeszterében két tantárgyat, a finnugor nyelvészetet és Ba-

14 Popély Gyula: *Búcsú* ... i. m. 61.

bits költészetét is felvette Bujnák professzortól, ám ezeket az órákat már nem látogathatta, hiszen Bujnák a szemeszter elején elhunyt. Bujnák halálával a meghirdetett órák elmaradtak, s az oktatás csak 1934 őszén indult újra – ám ismét magyar nyelvű oktató nélkül. Arany az 1934/35-ös akadémiai évben Ján Bakoš professzor nyelvtörténeti előadásait, az 1936/37-es akadémiai évben pedig a Vojtech Cvangroš által vezetett magyar nyelvi gyakorlatokat látogatta. Összességében azonban elmondható, hogy Arany számára a magyar nyelvi tanulmányok megfelelő lehetőségek hiányában csupán kiegészítő jellegűek maradtak, s a magyar nyelvészetben való jártasságát leginkább autodidakta módon szerezte.

Egyetemi tanulmányai lezárásaként az első fokú államvizsgáját 1935-ben, a doktori vizsgáit pedig 1937-ben teljesítette. Disszertációs munkáját a szlovák nyelvben fellelhető magyar nyelvi hatásokról írta.¹⁵ Miután az egyetem tanári kara előtti 1937. június 1-jén sikeres vizsgát tett tanári alkalmasságáról, egyetemi asszisztensi megbízást kapott, valamint a pozsonyi csehszlovák állami reál gimnázium helyettes, majd decembertől ideiglenes tanárává nevezték ki. A csehszlovák reál gimnáziumban 11 hónapot töltött el, kollégái és a diákok legnagyobb meglegésére. Legalábbis ez olvasható ki az iskola által kiadott értékelésből, amely szerint, „mind a pedagógia, mind a didaktika terén jelentős eredményeket ért el, vezülettett tanári és nevelői tulajdonságai által pedig lekötötte a diákokat, s meg tudta őket nyerni”.¹⁶ Noha tanári képesítése csehszlovák nyelvű középiskolákra szölt, 1938-ban lehetősége adódott arra, hogy a pozsonyi Állami Magyar Reál gimnáziumban kapjon tanári állást, ahová szeptember 1-jével be is lépett.

Arany A. László és Zagiba Ferenc Bézsben 1966-ban

- 15 Archív UK, Rigorózne spisy, 3384/37-38, Adalbert Ladislav Arany. A *Madarské jazykové vplyvy v západoslovenských nárečiach* című disszertációs munka, sajnos, ma már nem lelhető fel.
- 16 Fórum Kisebbségkutató Intézet, Arany A. László hagyatéka. 1. doboz, č.j. 749/193á, Vysvedčenie o učiteľskom pôsobení

Eközben megtette első lépéseit tudományos pályáján is. Mint említettük, már egyetemi éve alatt bekapcsolódott a Václav Vážný által vezetett nyelvjárásgyűjtő munkába. A Šafárik Tudós Társaság (ŠTT) nyelvészeti részlegén belül szervezett nyelvjárásgyűjtésbe Vážný professzor a legjobb diákjait vonta be, akik a nyári szünidőben némi ösztöndíj fejében egy-egy választott régió nyelvjárását felgyűjtötték. Miután 1934 és 1936 között ebben a munkában Arany is részt vett, 1936-ban a *Carpatica* című folyóiratban megjelentette ez irányú kutatásainak első eredményeit, amely írás a Sajó-völgy nyelvjárásait taglalta.¹⁷ Arany azonban szerette volna, ha a nyelvjárásgyűjtés során nagyobb hangsúlyt kapnának a szlovákiai magyar régiók is. Ennek érdekében alakította meg 1937 tavaszán a ŠTT nyelvészeti csoportjának magyar bizottságát, amelynek elnöki tisztjét ugyan Ján Bakoš, az egyetem magyar szemináriumának vezetője vállalta, de a tényleges irányítását a titkári feladatkört ellátó Arany végezte.¹⁸ Kezdeményezésére a magyar bizottság munkájába az egyetem 40 diákja kapcsolódott be, köztük például Sima Ferenc vagy Vájlok Sándor, akik 1937 nyarán Dél-Szlovákia számos régiójában végeztek hasznos nyelvjárásgyűjtő munkát.¹⁹

Dobré zdání
ve věci p.PhDr A.L. A r a n y a .

Ze svého působení na universitě Komenského v Bratislavě poznal jsem v letech 1932 – 1938 pána A.L.Aranya jako jednoho ze svých nejlepších a nejdodanějších žáků, jako vzorného pomocníka při organizaci dialektického výskumu Slovenska a mladistvého autora pěkných statí o jazykových otázkách slovenských. Rovněž co se týče vztahu p.Aranya k naší Republice za těch časů, kdy jsem se s ním téměř každodenně stýkal, mohu podat o p.Aranyovi co nejlepší svědectví. Již tehdy tušil jsem v něm nadejného vědeckého pracovníka, zvláště na oblasti ugrofinské jazykovědy, a pro toto jeho poslání jsem ho záměrně připravoval.

A ještě dnes jsem pevně přesvědčen, že se p.dr Arany může velmi dobře uplatnit v slovenské vědě, zvláště na poli slovanské a ugrofinské jazykovědy, bude-li mu možno zůstat v Bratislavě a v slovenském vědeckém prostředí pokojně pokračovat ve své práci.

V Praze dne 7.října 1946.

Prof.dr.Václav Vážný v.r.

Václav Vážný professzor 1946 októberében kelt levele Arany A. László védelmében

17 Nárečia doliny slanskej. *Carpatica*, 1936, řada A, sv. I, 191–226.

18 Arany Adalbert: Zpráva o činnosti Maďarskej komisie jaz. odboru USŠ a členov Maďarského seminára Univerzity Komenského v Bratislave. *Carpatica*, 1939, sv. II, 96–107.

19 A magyar bizottság munkájáról lásd részletesebben Vörös Ottó jelen kötetben található tanulmányát. Vörös Ottó: A tudományszervező Arany. In: Emlékkönyv Arany A. László tiszteletére (Tóth Károly, szerk.), Fórum Kisebbségkutató Intézet, Somorja, 2007.

1938 őszén Arany munkahelye, a pozsonyi magyar gimnázium is az események középpontjába került. A város birtoklásáért folyó diplomáciai harc az utcákra is áterjedt. Egymást érték a német, szlovák, magyar demonstrációk, a magyar fiatalok által viselt Bocskai-kendőt rendre leszaggatták a szlovák fiatalok, a gimnáziumban pedig pár napig szünetelt is az oktatás.²⁰ Ebben a helyzetben szinte elkerülhetetlenné vált a közéleti szerepvállalás. Mindezek ellenére arról, hogy Arany 1938 őszén bármiképpen is nyilvánosan elkötelezte volna magát, illetve aktív közéleti szerepet vállalt volna, semmiféle információval nem rendelkezünk.

Arany a bécsi döntés után továbbra is Pozsonyban, illetve Szlovákiában maradt, s nem követte szülővárosát, Rozsnyót (s benne családját) Magyarországra. Az Arany-hagyatékban fellelt iratok alapján azonban nem lehet kizárni azt sem, hogy hosszú távon az átköltözést fontolgatta. Egy ismeretlen személynek (egy befolyásos budapesti nyelvészről, esetleg Laziczius Gyuláról lehet szó) írt keltezetlen, de valószínűleg 1938 őszén született levélben ugyan felveti annak a lehetőségét, hogy Magyarországon kívánna érvényesülni, ám átköltözésére nem került sor, s Arany továbbra is a pozsonyi magyar gimnázium magyar–szlovák–filozófia szakos ideiglenes, 1941. márciusától pedig állandó tanára maradt.

Az 1938-as válság, majd Szlovákia önállósulása nem okozott törést Arany tudományos pályáján. A második világháború évei alatt egyre sokrétűbb tevékenységet fejtett ki. Tanított a pozsonyi magyar gimnáziumban és a pozsonyi Kereskedelmi Akadémián, bekapcsolódott a szlovákiai magyar közéletbe. A korábbinál aktívabb közéleti szerepvállalása valószínűleg abból a felismerésből született, hogy az önálló Szlovákiában maradt mintegy 60 ezer főt számláló magyar népcsoportnak minden művelt főre szüksége van. Ezért lépett be 1939-ben a Magyar Pártba, ahonnan a háború után ellene folytatott per során tett vallomás szerint 1942-ben – máig ismeretlen okokból – kizárták. S ezért vállalt feladatot a Szlovákiai Magyar Közművelődési Egyesület (SZMKE) munkájában, amelynek választmányi tagja volt. Ő lett a vezetője az SZMKE mellett működő néprajzi kutatócsoportnak, s az ő szerkesztésében jelent meg a Szlovákiai Magyar Közlemények c. könyvsorozat. Szerzői közéleti és szakmai szerepvállalásának további bizonyítékeként 1943-ig ő vezette a pozsonyi magyar gimnázium Arany Jánosról elnevezett önképzőkörét is. Az önképzőkör 1943-as évkönyvébe írt búcsúszavai ennek a szerepvállalásnak tudatosságáról vallanak, hiszen diákjaitól az alábbi szavakkal búcsúzik: „Legyen eszményetek és a legszebb dicséretetek e fogalom szolgálatára: közösségi magyar!”²¹

Tudományos érdeklődésének a középpontjában a dialektológia mellett továbbra is a szlovák és a magyar nyelv kölcsönhatása, illetve a kétnyelvűség kérdése állt. Ez utóbbi témával foglalkozik a kétnyelvűség jelenségének pszichológiai alapjairól írt tanulmánya a *Linguistica Slovaca* című folyóiratban jelent meg 1940-ben.²² Ebben az időben már egyre inkább a tudományos kutatás kerül érdeklődésének előterébe, s 1941-ben egyike volt a Szlovák Nyelvészeti Társaság megalapítóinak. Teljesítményére a szakma is felfigyelt, így miután feladta gimnáziumi tanári állását, 1943 áprilisától a Szlovák Tudományos és Művészeti Akadémia (SZTMA) Nyelvtudományi Intézetének tudományos munkatársa lett. Mint ilyen,

20 A szlovákiai magyar nyelvterületen 1938 őszén lejátszódó eseményekkel kapcsolatban lásd Simon Attila: A várakozás hetei. A szlovákiai magyarok az első bécsi döntés előtt. *Limes*, 2007, megjelenés alatt.

21 Magyar diák. Beszámoló a pozsonyi Állami Magyar Gimnázium Arany János Önképzőkörének 1942/43. évi munkájáról. Bratislava–Pozsony, 1943. 8.

22 Psychologické základy javov bilingvistických. *Linguistica Slovaca*, 1–2. évf. (1939–1940) 39–52.

KRAJSKÉ VELITELSTVO ŠTÁTNEJ BEZPEČNOSTI V BRATISLAVE.

Zpráva o zadržení a zatknutí

Dňa 2.marca 1949 o 9 hod. bol (kde) v Bratislave
 meno Dr.Ladislav Adalbert Arany stav slobodný náboženstvo rim.kat.
 zamestnanie profesor bytom v Bratislave
 narodený dňa 19.novembra 1909 v Betliar
 domovská obec Betliar okres Rožnava
 preto, že je podozrivý z protištátnej činnosti

zadržaný (predvedený), (kým?) org.KV-Stb

zatknutý (kým?) žurnálnym úradníkom

prehliadnutý (kým?) kľúčiarom v prítomnosti väzenskej stráže

jeho vlastné veci deponované u kľúčiara

Dokazy viny ako hore

Postava 162 cm šaty čierne

tvár bledá vlasy gaštanové zuby zdravé

oči sivé nos normálny fúzy gaštanové

rodičia Viktor a Margita rod.Halupková súrodenci Jozef, František, Gejza.

hovorí maďarský a slovenský

zvl. znamenie ./.

manželka, deti ./.

Bol prevzatý vo väznici dňa 2.marca 1949 o 9 hod. číslo cely

Spoluúčastný s

má byť oddelený

Proti menovanému(nej) predvedenému(nej) bolo treba vo smysle bodu

nariadení predbežnú väzbu

lebo

Krajské veliteľstvo štátnej bezpečnosti v Bratislave
 žurnálny úradník

nemcsak a dialektológiai munkákból vette ki részét, de a szlovák nyelv kéziszótárnak elkészítéséből is.²³

Közben folytatta a pozsonyi egyetem magyar hallgatói között még a háború előtt megkezdett tudományszervező munkáját is. A nyelvjáráskutatás, illetve a néprajz iránt érdeklődő hallgatókból egy önképző csoportot szervezett, amelynek maga tartott előadásokat és képzéseket. Majd a csoport tagjaival a Zoboralján végzett nyelvjárási és néprajzi kutatásokat,²⁴ amelyek eredményeit részben a habilitációs munkájának készülő *Kolon nyelvjárásának fonológiai rendszere*²⁵ című könyvében foglalta össze. A máig Arany legjelentősebb munkájának számító könyv a háborús körülmények miatt mindössze 40 példányban látott napvilágot 1944 folyamán.

A SZLOVÁKIAI MAGYAROK JOGAINAK VÉDŐJE

A második világháború befejezése és a csehszlovák állam trianoni határok közt való újjáélesztése a szlovákiai magyarok történetének eddigi legnehezebb időszakának kezdetét jelentette. A kassai kormányprogram a németek és magyarok kollektív bűnösségének elvét kimondva egy tisztán szláv nemzetállam kialakításának a programját hirdette meg. A magyarok elvesztették állampolgárságukat és ehhez köthető jogaikat, a pozsonyi és kassai magyarság jelentős részét elűzték lakóhelyéről, 1946–1948 között pedig a lakosságcsere, a Csehszágba való deportálások és a reszlovakizáció által próbálta a hatalom felszámolni a szlovákiai magyar közösséget. A magyar intézményrendszert megszüntették, vagyonát elkobozták, a magyar iskolákat betiltották, magyar nyelvű újságok és könyvek nem jelenhettek meg.

Mindez természetesen Arany A. László életét is jelentős mértékben befolyásolta, noha 1945-ben még úgy látszott, tudományos karrierje szempontjából az újabb rendszer- és hatalomváltás nem jelent majd jelentős törést. Arany a front átvonulását részben a Pozsonyhoz közel lakó testvérénél (Bélánál), illetve volt gimnáziumi iskolatársánál és akadémiai munkatársánál, Jozef Orlovskýnál vészelte át. Miután április végén visszatért a fővárosba, újbóli felvételét kérte a Szlovák Tudományos és Művészeti Akadémia állományába, hogy tudományos munkáját folytatni tudja. Magyarként azonban erre kevés esélye volt, hiszen a kassai kormányprogram meghirdetését követően az állami, illetve közalkalmazásban álló német és magyar nemzetiségű személyeket elbocsátották munkahelyükről, amit a Szlovák Nemzeti Tanács (SZNT) május 25-én kiadott 44. számú rendelete szentesített.²⁶ Arany még a rendelet kiadása előtt, május 7-én kivételt s az akadémián való további alkalmazását kérte. Szándékát az Akadémia elnöksége is támogatta, amely ugyanezen napon egy ilyen értelmű nyilatkozatot nyújtott be az ügyben illetékes Iskola- és Népművelésügyi Megbízotti Hivatalhoz. A SZNT 44. számú rendelete szerint a SZNT illetékes megbízotti testülete „amennyiben olyan személyről van szó, aki mindig a demokratikus és antifasiszta irányt vallotta

23 Ennek a munkának a kései eredménye volt az 1959 és 1968 között több kötetben megjelent *Slovník slovenského jazyka* című kiadvány, amelyben azonban Arany neve nincs feltüntetve.

24 Néprajzi irányú kutatásainak összefoglalása a *Szlovákiai magyarság néprajza*. Pozsony, 1941.

25 Arany A. László: *Kolon nyelvjárásának fonológiai rendszere. Bevezetés a szerkezeti nyelvjárásban*. Pozsony, Szlovákiai Magyar Közlemények, 1944.

26 A Szlovák Nemzeti Tanács 1945. évi 44. számú rendelete az állami- és közalkalmazottak szolgálati viszonyának rendezéséről. In *Jogfosztó jogszabályok Csehszlovákiában 1944–1949*. Szerk. Szarka László. Komárom, MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet–Kecskés László Társaság, 2005, 174–181.

magáénak”,²⁷ indokolt esetben kivételt adhatott. A Iskola- és Népművelésügyi Megbízotti Hivatal 1945. június 27-én Ondrej Pavlík helyettes megbízott aláírásával Aranyt a kivételt megadta, amit a magyar nyelvészek a szlovák kultúrához és a demokratikus elvekhez való pozitív viszonyulásával indokolt meg.²⁸ Ennek köszönhetően Arany 1945 tavaszán tovább folytathatta az akadémia Nyelvtudományi Intézetében korábban már megkezdett munkáját, s bár oktatói munkáját egy időre szüneteltetnie kellett, elindította habilitációs eljárását is az egyetemen.²⁹

Az Arany család sírja a rozsnyói temetőben

Az utcán és a közéletben dúló magyarüldözés ellenére Arany továbbra is a szlovák nyelvészeti megbecsült tagja maradt. Egyike volt annak a közel egy tucatnyi személynek, akik 1945 decemberében az ún. Bratislavský lingvistický krúžok (Pozsonyi Nyelvészeti Kör) nevű tudományos csoportot létrehozták. Az E. Pauliny, A. V. Isačenko, J. Ružička, Š. Peciar névvel fémjelzett, s már névválasztásával is a prágai strukturalisták iránti elkötelezettségét hangsúlyozó csoportba a kor szlovákiai nyelvtudományának szűk elitje tarozott, akik rendszeresen vitákat, előadásokat szerveztek a szlavisztika, a klasszikus filológia vagy akár a néprajz tárgykörében.

27 Uo. 174.

28 Fórum Kisebbségkutató Intézet, Arany A. László hagyatéka, 1. doboz, č.j. 110765/A/V-1945.

29 Archív UK, Fond Osobné spisy učiteľov FFUK, 6. sz. doboz, 1726/44-45, Dr. Ladislav Arany – žiadosť o pripustenie na habilitačné pokračovanie.

Jozef Orlovskýval közösen ekkor írta a *Gramatika jazyka slovenského*³⁰ (A szlovák nyelv grammatikája) című nyelvtankönyvet, amely 1946 őszén látott napvilágot. A könyv a maga nemében tudományos szenzációnak számított, hiszen az első kísérlet volt egy olyan strukturalista szempontú szlovák nyelvtan megalkotására, amely a szlovák nyelv fonológiájának és morfológiájának teljes leírását tartalmazta. A könyv jelentőségét és sikerét mutatta, hogy – ugyan átdolgozva – de öt kiadást ért meg, az utolsót 1968-ban.³¹ Arany ígéretesen folytatódó szakmai karrierje azonban 1946 tavaszán váratlanul megtört, amelynek az ellene a Belügyi Megbízotti Hivatal által indított eljárás volt az oka. A pozsonyi járási népbíróságnak címzett és 1946. február 16-án keltezett levélben a Belügyi Megbízotti Hivatal illetékese a nyilasokkal és Esterházyékkal való együttműködés, valamint a fasiszta megszállók kiszolgálásának vádjával illette Aranyt,³² amelynek következtében az SZNT Iskola- és Népművelésügyi Megbízotti Hivatala által felállított igazolóbizottság 1946. március 9-én hozott döntésével az Arany A. Lászlónak 1945. májusában megítélt kivételt visszavonta, s a magyar nyelvészt április elseji hatállyal akadémiai állásából elbocsátotta.³³

A döntés Arany számára súlyos következményekkel járt, amit csak nehezen tudott feldolgozni. Megszakadt habilitációja, elvesztette állását, a tudományos életben betöltött helye is megkérdőjeleződött, s állandó jövedelem nélkül maradt. Sőt, mint a hatvanas években írt rövid életrajzában keserűen megjegyzi, akkor, amikor „mint magyart bármiféle bűn nélkül elbocsátottak, mindezt anélkül tették, hogy hatályos törvények értelmében az igazoló eljárásról szóló jegyzőkönyvet nekem kiadták volna, ami által törvényellenesen meg voltam fosztva a létminimumtól és a védekezés lehetőségétől”.³⁴ S hogy helyzete még nehezebb legyen, neve felkerült arra az 1946 tavaszán elkészült listára, amely a Magyarországra áttelepítendőket neveit tartalmazta.³⁵

Jogosnak tűnik a kérdés, vajon mi okozta azt a változást, hogy az 1945 májusában a Megbízotti Hivatal által is a szlovák kultúra barátjának és demokratikus értelműnek mondott Aranyt hirtelen a háborús bűnösök közé sorolták át. Az okokra részben Ludovít Novák professzornak, a Szlovák Telepítési Hivatalhoz írt levele ad magyarázatot,³⁶ amelyben a neves nyelvész megdöbbenését fejezi ki, hogy Arany neve is felkerült a lakosságcserere szánt magyarok listájára, hiszen, mint írja, eltávolításával pótolhatatlan veszteséget szenvedne a szlovák nyelvtudomány. A levélben Novák határozottan tagadja az Arany ellen felhozott vádakot,³⁷ s kifejti, hogy a magyar nyelvész mindig szemben állt a radikális magyar törekvésekkel, sőt a háború éveiben több tiltakozó levelet is megfogalmazott (az egyiket Esterházy

30 Dr. Jozef Orlovský – Dr. L. Arany: *Gramatika jazyka slovenského*. Bratislava, Vedecké a umelecké nakladateľstvo dr. Jozefa Orlovského, 1946.

31 Ďurovič, Ľubomír: Začiatky štrukturalizmu na Slovensku a Bratislavský lingvistický krúžok. *Jazykovedný časopis*, 51. évf. (2000) 2. sz. 81–93., 88.

32 ÚPN, XII. Správa ZNB a KS ZNB S-ŠtB v Bratislave, Dr. Aranyi Albert Ladislav – trestné činy podľa nar. SNR č. 33/45.

33 Arany A. László hagyatéka, 1. doboz, č.j. 961/1946-II. Oznámenie o uznesení Preverovacej komisie.

34 Fórum Kisebbségkutató Intézet, Arany A. László hagyatéka. 1. doboz, Životopis.

35 Arany A. László nevét a Országos Levéltárban Popély Árpád által fellelt jegyzék tartalmazza, amelyben a Pozsonyból áttelepítendő háborús bűnösöknek nyilvánított magyarok listáján a neves nyelvész neve az 539-es sorszám alatt található meg., MOL, Magyar Áttelepítési Kormánybiztosság, 98. doboz, XIX-A-15-d.

36 Fórum Kisebbségkutató Intézet, Arany A. László hagyatéka. Ludovít Novák levele a pozsonyi Telepítési Bizottsághoz.

37 Novák egyetlen vádat említ konkrétan, mely szerint Arany a magyar állam hírszerzőjeként tevékenykedett.

Jánosnak), amelyekben tiltakozott a szélsőséges magyar törekvésekkel szemben. Novák professzor levelében nyílt utalást tesz arra is, hogy Arany magyar (!) kezdeményezésre került fel a kitelepítésre ítélték listájára, ami mögött ő tisztán személyes ellentéteket és a Szlovák Egyetemen létesítendő magyar tanári státus kapcsán kibontakozott konkurenciaharcot vélt felfedezni. Novák nyíltan ugyan nem nevezte meg, ki lehetett Arany konkurense, aki a feljelentés mögött is állhatott, ám közvetetten Szalatnai Rezsőre utalt. Novák közlését magának Arany-nak az 1949-es letartóztatása után ellene folyó vizsgálat során tett vallomása támasztja alá, amelyben feljelentőjeként név szerint Szalatnait nevezi meg, aki ezt „azért tette, mivel vetélytársat látott bennem (Arany A. Lászlóban – S. A) a pozsonyi Szlovák Egyetemen magyar tan-
székét illetően”.³⁸

Arany nem nyugodott bele az általa igazságtalannak ítélt döntésbe, s feltehetően ő kérte meg cseh és szlovák kollégáit, hogy azok járjanak közben érdekében. A fennmaradt források szerint ezt Novák professzoron kívül mások, köztük Václav Vázný is megtették, s mindannyian határozott védelmükbe vették magyar kollégájukat. Nem tudni, hogy ezek a levelek is közrejátszottak benne, de Arannak sikerült elkerülnie a kitelepítést. S ha az Akadémiára nem is térhetett vissza, tudományos tevékenységét bizonyos korlátok között tovább folytathatta. Miután elvégzett egy könyvkiadói tanfolyamot, 1946. szeptember 1-jei hatállyal kollégájának és barátjának, Jozef Orlovskýnak a könyvkiadójában helyezkedett el, ahol hivatalos beosztása szerint korrektor, valójában azonban a kiadó szellemi vezetője volt. A kiadó, amely a Vedecké a umelecké nakladateľstvo dr. Jozefa Orlovského nevet viselte, szépirodalmi és tudományos munkákat adott ki, közte Arany és Orlovský már említett, nyelvtankönyvét, Arany féltestvérének, Zagiba Ferencnek egy zenetörténeti témájú munkáját vagy például Szabó Dezső *Az elsodort falujának szlovák fordítását*.³⁹ 1946 őszétől Arannak ismét lehetősége nyílt oktatói tevékenységének folytatására, október 1-jei hatállyal helyettes tanársegédi állást nyert a Szlovák Egyetem (Comenius Egyetem) Bölcsészkarán.⁴⁰ Emellett a Szlovák Kereskedelmi Főiskola magyar nyelvi előadásainak megtartását is rábízták, ami az 1946 őszétől kezdődő 2 egymást követő akadémiai évben évfolyamonként heti 2-2 óra letanítását jelentette. S hogy egyéb tudományos munkáit sem szüneteltette, arra az összehasonlító nyelv kutatásról írt tanulmánya a bizonyíték.⁴¹ Az ellene folyó vádaskodások azonban tovább folytathattak, s a közéleti és tudományos élet kapui is egyre inkább bezárultak előtte. Erre utal az a rövid levél, amelyben a 1948. október 15-én a Pozsonyi Nyelvészeti Kör elnökségének bejelenti, hogy mivel a tudományos munka utolsó lehetőségeit is elvették tőle – ez feltételezhetően az egyetemi oktatásból való kizárását és a publikálás lehetőségének megvonását jelenti –, lemond a nyelvészcsoporthoz való tagságáról.⁴²

38 A ÚPN, XII. Správa ZNB a KS ZNB S-ŠtB v Bratislave, V-1004/4 és 1004/5, Zápisnica napísaná na Krajskom veliteľstve štb. v Bratislave dňa 5. marca 1949. Arany vélekedését Szalatnait elletően Tóth László kutatásai is alátámasztják. Tóth László személyes közlése.

39 Turczel Lajos: Kapcsolatom Arany A. Lászlóval. *Regio*, 1990. 1. sz. 90., ill. Arany A. *László-emlékkönyv*. Szerk. Sándor Anna. Nyitra, 1993, 16.

40 UK, Fond Osobné spisy učiteľov FFUK, 12. sz. doboz, 384/46-47, Dr. L. Arany – ustanovenie za náhradného asistenta.

41 K porovnávaciemu jazykovému výskumu na Slovensku. *Jazykovedný zborník*, 1–2. évf. (1946–1947) 389–422.

42 Fórum Kisebbségkutató Intézet, Arany A. László hagyatéka, 1. doboz.

ARANY ALBERT LÁSZLÓ ÉLETE ÉS KORA

№

Ladislav A R A N Y

Jméno a příjmení
Prénom et nom
Имя и фамилия

19.11.1909 Betliav

Datum a místo narození
Date et lieu de naissance
Дата и место рождения

Bratislava, Leningradská 17

Bydliště
Domicile
Место жительства

161 **modrá**

Výška
Taille
Рост

Barva očí
Couleur des yeux
Цвет глаз

bleue

Děti — Enfants — Дети

1.

2.

3.

4.

Podpis
Signature
Подпись

Arany László

51

Arany A. László 1966-ban kiadott útlevele

A magyarsága miatt ért sérelmek és megaláztatás érlelték meg Aranyban azt az elhatározást,⁴³ hogy aktívan is bekapcsolódjon a szlovákiai magyarok illegális jogvédő munkájába, s belépjen a legszervezettebb és leginkább határozott koncepció szerint működő illegális szlovákiai magyar szerveződésbe, a Csehszlovákiai Magyar Demokratikus Népi Szövetségbe (CSMDNSZ). Arany a szlovákiai magyarokat ért üldöztetés kezdetén, 1945 nyarán létrejött CSMDNSZ-vel saját bevallása szerint 1946-ban került kapcsolatba, s hamarosan a csoport egyik vezetője lett. A Népi Szövetség – melynek tevékenységével kapcsolatban részletesebben a Bukovszky László jelen kötetben található tanulmánya foglalkozik – információkkal látta el a szlovákiai magyarokat, a reszlovakizálás elutasítására bízta őket, valamint tájékoztatta a magyarországi és a nyugati közvéleményt a szlovákiai helyzetről. A csoport tevékenysége azonban a csehszlovák hatóságok látókörébe került, noha a CSMDNSZ tagjainak letartóztatására csupán 1949 tavaszán, a Mindszenty-per kapcsán került sor.⁴⁴

Aranyt 1949. március 2-án tartóztatták le, majd másnap vizsgálati fogságba helyezték, amelynek idején a pozsonyi Kerületi Bíróság fogdájában tartották őrizetben.⁴⁵ A több hónapos vizsgálatot követően a pozsonyi kerületi bíróság a szlovákiai magyarok ellen folytatott legnagyobb szabású per folyamányaként 1949. december 30-án hirdetett ítéletet a CSMDNSZ tagjai fölött. Arany az összes elítélt közül a legsúlyosabb büntetést kapta: főbüntetésként 8 évi fegyházra és 100 ezer korona pénzbüntetésre, mellékbüntetésként pedig polgári jogainak elvesztésére ítélték.

Aranynak a börtönben eltöltött éveiről eddig vajmi keveset tudunk. Jelenlegi ismereteink szerint a letartóztatásától számítva 6 évet és két hónapot töltött Csehszlovákia különböző börtöneiben a sztálinizmus legvadabb tombolásának idején, amikor hozzá hasonlóan a tízezrek veszítették el politikai okokból a szabadságukat. A politikai foglyok nagy része az 1948. október 25-i elfogadott 247/48. sz. törvény alapján létrehozott ún. kényszermunkatáborokba került, amelyeket elsősorban a munkacseréhiánnyal küszködő ipari létesítmények (bányák, kohók, nagy építkezések) mellett hoztak létre. Arany büntetésének első 3 évét a lipótvári börtönben töltötte, ahol többek között Esterházy János rabtársa volt, majd 1953 elején egy hónapra Illavára szállították át. Innen az Észak-Morvaországban található Jakubčovice község mellett létesített munkatáborba került. Itt a mintegy 200 rab a helyi kőbányában dolgozott, ahol Arany naponta 8-10 kocsinyi, vagyis mintegy 1,5 tonna követ

43 Akkori lelkiállapota még az 1964-ben, a prágai legfőbb ügyészhez a rehabilitációja ügyében benyújtott töredékesen fennmaradt panaszlevelének alábbi részletéből is kiviláglik: „*Mint a fuldoklók kapaszkodunk bele minden lehetőségbe [...] voltunk Benešnél és a megbízottaknál, Rákosinál és a rabbinál, de eredménytelenül. Ezért mint állampolgárságukat veszített személyek, akik tiltakoznak a fenti cselekedetek ellen, 1948-ban kérelmet nyújtottunk be a csehszlovák és a magyar kormányhoz és az Egyesült Nemzetek Szövetségéhez, amelyben minimális emberi jogaink betartását követeltük.*” Fórum Kisebbségkutató Intézet, Arany A. László hagyatéka. 1. doboz, Hájnost Aranya Ladislava a Lipcey Júliusa pre porušení ľudskej a socialistickej zákonosti.

44 A Népi Szövetséggel kapcsolatban lásd még Szarka László: Az 1945–1948. évi kényszertelepítések története és emlékezete. In *A szlovákiai magyarok kényszertelepítései emlékezete. 1945–1948.* Szerk. Szarka László. Komárom, MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet–Kecskés László Társaság, 2003, 9–24.; uő: A kisebbségi önvédelem Csehszlovákiában. A magyar demokratikus Népi Szövetség 1945–1949. In Ablonczy Balázs et al: *Hagyomány, közösség, művelődés. Tanulmányok a hatvanéves Kósa László születésnapjára.* Budapest, BIP, 2002, 538–548.

45 ŠOBA, Fond Státny súd 1949, 50. doboz, Or III. 83/49, Trestná vec Františk Bokor.

kellett kitermelnie és 300-500 méterre elszállítania. 1954 januárjában a Hradec Královéhoz közeli Rtyně v Podkrkonoší község melletti munkatáborba került. Az itteni Tmavý důlnak nevezett bányában a csehszlovák légerek viszonyai között is rendkívül nehéz munkakörülmények uralkodtak. A visszaemlékezések szerint a mintegy 800 méter mélyen a föld alatt lévő szén- és uránbányába a foglyok őrzői le sem mertek ereszkedni, annyira tartottak az ottani körülményektől. Arany A. László mintegy egy hónapot dolgozott már itt, amikor egy bányaomlás maga alá temette. Sérülései miatt a Hradec Králové-i kórházba szállították, ahol három hónapig gyógykezelték. Balesete következményei maradandó egészségkárosodást okoztak, így Aranyt csökkent munkaképességűnek nyilvánították. S noha egy 1951-től hatályos rendelet értelmében az ilyen rabokat csupán könnyebb munkára lehetett volna küldeni, Aranyt gyógykezelése befejezése után mégis a csehszlovákiai légerek leghírhedettebb lánceszemét alkotó jáchymovi uránbányákba helyezték át.

A szovjet háborús igények szolgálatába álló jáchymovi uránvidéken az 1950-es években 18 kényszerszermunkatábor működött, amelyekben a Sztálin halála előtti „fénykorában” közel 15 ezer rab, jórésziük politikai elítélt, dolgozott.⁴⁶ Arany az Eva táró mellett felépített Marianka nevű lágerba került, ahol mintegy hétszáz rabbal együtt kellett elviselnie a rendkívül nehéz körülményeket: a túlszűfolttságot, a magas és az emberek erejét felőrölő teljesítménynormákat, a megalázó bánásmódot.⁴⁷ A táborban a foglyokat reggel 5.20-kor ébresztették, majd 7 órakor vitték dolgozni. A munkaidejük általában nyolc órát tett ki, a büntetésében lévő rabokat azonban akár 12 órán át is dolgoztatták. Aranyt a csökkent munkaképessége miatt felszíni munkára osztották be: a kibányászott és felszínre hozott ércet kellett válogatnia. Ez ugyan könnyebb munka volt, mint a bánya mélyén dolgozni, de annál veszélyesebb, hiszen állandóan a szurokérc porfelhőjében, a radioaktív sugárzásnak kitéve kellett dolgoznia.⁴⁸ Mindezt úgy, hogy a raboknak semmiféle sugárzás elleni védelmet nem biztosították, egészségi ellátásuk pedig a nullával volt egyenlő. Nem csoda tehát, hogy ilyen körülmények között Arany már korábban megroppant egészsége tovább romlott, s szabadulását követően pár évvel szervezetében rosszindulatú daganatot állapítottak meg. Arany ebben a munkatáborban a CSMDNSZ-beli társával, Krausz Zoltánnal raboskodott együtt, aki későbbi visszaemlékezéseiben meghatottan emlékezett arra az önképző tevékenységre, amely során „Berci” filozófia- vagy művészettörténeti témájú előadásokat tartott nekik.⁴⁹ A végtelen hosszúságú és monoton (a rabok vasárnap is dolgoztak) munkatáborban eltöltött éveknak az 1955. május 9-én kihirdetett köztársasági elnöki amnesztiarendelete vetett véget. A jáchymovi foglyotáborokban már az amnesztia kihirdetését megelőző napokban megkezdte a munkáját az a 12 tagú bizottság, amely minden egyes rab személyi dossziéját átvizsgálta, s kijelölte azokat, akik kegyelemben részesülhetnek.⁵⁰ A több mint 2100 kiválasztott rab között Arany A. László is ott volt, aki 1955. május 12-én kapa meg szabadulólevelét.

46 Petrášová Ludmila: Vězenské tábory v Jáchymovských uranových dolech 1949–1961. In *Sborník archivních prací*, XLIV. évf. (1994) 2. sz. 350.

47 Maguk a rabok a táborokat csak légereknek vagy koncentrációs táboroknak nevezték, s talán az sem volt véletlen, hogy a táborok főbejárata fölött egy Auschwitzot idéző felirat – Munkával a szabadsághoz – volt olvasható.

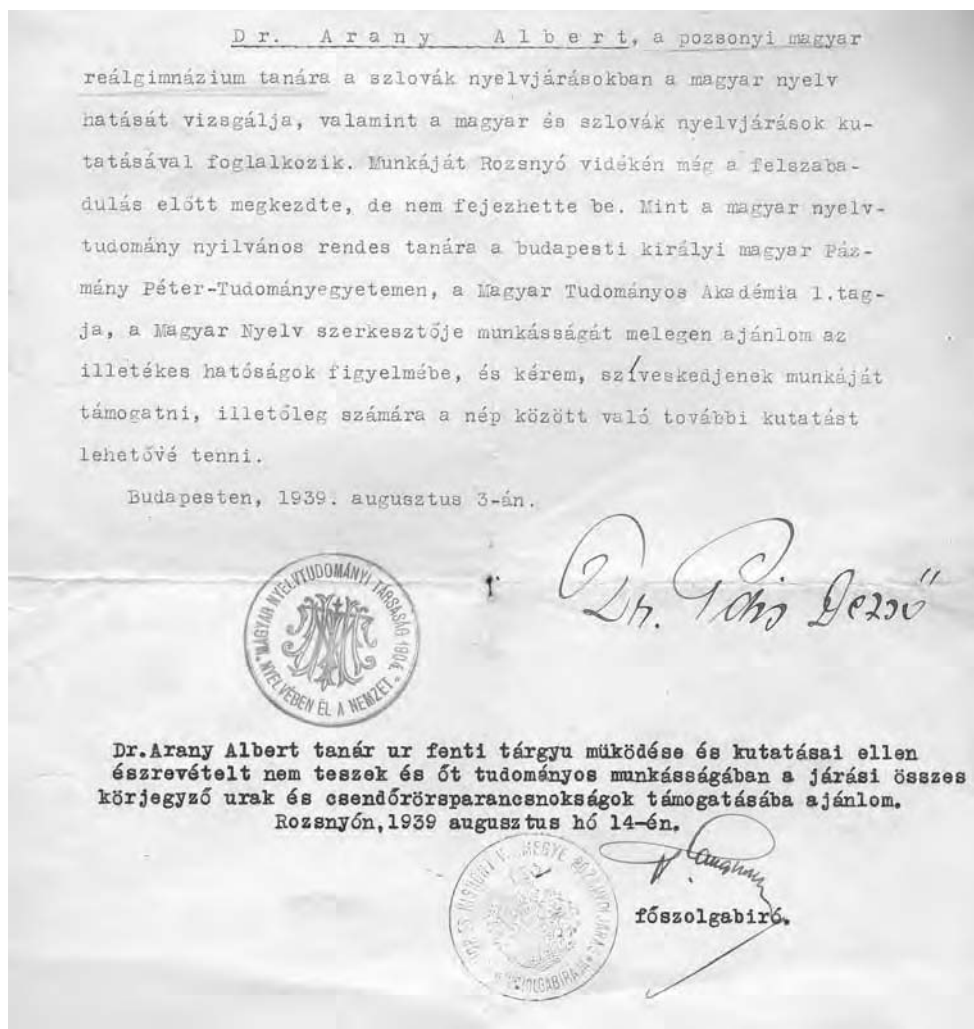
48 Krausz Zoltán: Már vártalak ... (Egy kortárs önvallomása). In *Arany A. László-életrajzi válogatás*. Szerk. Sándor Anna. Nyitra, 1993, 14.

49 Uo. 13.

50 Petrášová: i. m. 420.

A ROZSNYÓI JÁRÁSI MÚZEUM ÉLÉN

Arról, hogy szabadulása után, hogyan kezdett neki új életének, kevés információval rendelkezünk. Csak feltételezhetjük, hogy a munkatáborokban eltöltött évek alatt megroppant egészsége, valamint idős szüleinek helyzete vezethette arra az elhatározásra, hogy Pozsony helyett „szülővárosába” hazatérve, Rozsnyón telepedjen le, s próbáljon magának új egzisztenciát teremteni. Mindenesre szabadulása után sorsa váratlanul jó irányba fordult, hiszen a Rozsnyói Helyi Nemzeti Bizottság közbenjárására, 1955. július 1-jei hatállyal a városi levéltár szervezési feladataival, október 1-jei hatállyal pedig a járási múzeum újraindításával bízták meg.

Az MTA tagjának, Dr. Pais Dezsőnek a levele, amelyben a hatóságok támogatását kéri Arany nyelvjárásgyűjtő munkájához

Azt, hogy a politikai okokból elítélt és éveket munkatáborokban töltő Arany néhány héttel a szabadulása után hogyan kaphatott ilyen megbízásokat, nem lehet pontosan kideríteni. Két dolog azonban biztosan közrejátszott. Az egyik a megfelelő szakemberek hiánya, a másik pedig néhány vezető beosztásban lévő személy Arany iránti jóindulata, amely feltehetően korábbi ismeretségükből táplálkozott. Ilyen jóindulatú támogatója volt a Rozsnyói Helyi Nemzeti Bizottság elnöke, Molnár Béla, a Belügyminisztérium kassai szakreferense, Václav Slaný professzor és Márkus Mihály, a kassai székhelyű Kelet-Szlovákiai Múzeum igazgatója.

Arany levéltári és a múzeumi megbízatásának háttérében elsősorban a két intézmény akut helyzete állt. A második világháború után csupán kallódó rozsnyói levéltárban az értékes levéltári források ekkor már a megsemmisülés szélén, többnyire feldolgozatlanul heverték. Mivel ez az anyag nemcsak tematikájában volt sokszínű, hanem nyelvében is (zömét latin, magyar és német nyelvű iratok alkották), így gondozása megfelelő képzettséget és az érintett nyelvekben való jártasságot igényelt. Ilyen követelményeknek abban az időben – miután 1945 után a városból a magyar értelmiség egy részét elűldözték – Rozsnyón kevesen tudtak megfelelni. A város vezetőinek tehát valósággal kapóra jött Arany hazatérése, aki ugyan nem volt szakképzett levéltáros, de jártas volt a humán tudományokban, s többek között magyarul, szlovákul és németül is beszélt, sőt latinul, franciául, angolul és oroszul is tudott.

A rozsnyói múzeumban ekkor már évek óta valóságos válsághelyzet uralkodott. Pedig a múzeumi életnek és tevékenységnek mindig is szép hagyományai voltak Rozsnyón. A 20. században ezeket a hagyományokat leginkább a Rozsnyói Kultúregylet ápolta, amely jóvoltából alakulhatott meg 1912-ben a Városi Múzeum. Ez az intézmény a neves képzőművésznek és etnográfusnak, Tichy Kálmánnak köszönhetően, aki 1924-től két évtizeden át volt az igazgatója, eredményes tevékenységet fejtett ki. Szintén 1912-ben alapították a Rozsnyói Bányászati és Kohászati Múzeumot is, amely azonban az 1918-as államfordulat után csupán nevében létezett tovább, igazi tevékenységet nem fejtett ki. Épületébe kézműves tanonciskolát, majd a Matica slovenská könyvtárát, végül a városi könyvtárat rendezték be.⁵¹ Az 1938-as határváltozás után a Magyarországhoz visszakerült város múzeumi életét is újra-szervezték. A Városi és a Bányászati Múzeumot 1943-ban Rozsnyói Bányászati-Kohászati és Városi Múzeum néven egyesítették, élére pedig Városi Múzeum igazgatója, Tichy Kálmán került. A Bányászati Múzeum épületében helyet kapó intézmény azonban rövid életű volt, hiszen a közelgő front miatt tevékenységét már 1944 végén fel kellett függesztenie. A front idején maga az épület is komoly sebeket kapott, a múzeum gyűjteménye pedig jelentős sérüléseket szenvedett. Noha a legértékesebb múzeumi anyagot az épület pincéjében ugyan sikerült elrejtetni, a városon keresztül visszavonuló német hadsereg magával vitte az intézmény teljes néprajzi gyűjteményét (elképzelhető, hogy az épületbe bejutó németeket egy eredetileg etnográfiával foglalkozó tiszt vezethette), más értékes anyagokat viszont az udvaron elégetve és szétdobálva megsemmisített.⁵² A szovjet hadsereg átvonulása után a város feletti hatalmat átvevő nemzeti bizottság, viszonylag gyorsan, már 1945 tavaszán a múzeum újraindítását rendelte el. Mivel azonban az, hogy ezt a feladatot a múzeum korábbi vezetőire, illetve a város más kulturális szakemberére bízzák – hiszen azok magyar nemze-

51 Kovács Ágnes: Idén százéves a Rozsnyói Bányászati Múzeum. *Gömörország*, III. évf. (2002) 3. sz. 14–17.

52 Labancz Štefan: 70 rokov múzejníctva v Rožnave. In Labancz Štefan (zost.): *Banický Gemer. 70 rokov Banického múzea v Rožnave*. Rožnava, Osveta, 1973. 9.

tiségűek voltak –, szóba sem jöhetett, így a helyi szlovák gimnázium tanárát, Ladislav Demkót bízták meg ezzel a feladattal. Az új igazgató azonban, kellő szakértelem hiányában, ezzel a feladattal nem tudott megbirkózni, így egy időre (igaz, nem hivatalosan) újból Tichy Kálmánra bízták a szakmai munka irányítását, noha papíron továbbra is Demko volt a múzeum vezetője. Demko, majd az őt követő két (hozzá hasonlóan nem szakmabeli) igazgató nem tudta újraindítani a múzeumot, ami oda vezetett, hogy 1950-ben annak tevékenységét hivatalosan is beszüntették. A múzeum épületét a Gömöri Vasércbányának adták bérbe, amely diákothont és tanonciskolát létesített benne. A múzeum gyűjteményét pedig a szakértelmet teljesen mellőzve összecsomagolták, és a betléri Andrassy-kastély parkjában a szabad ég alatt rakták le, s adták át az enyészetnek és a az egyéni gyűjtőszenvédélynek. A gyűjtemény megmaradt része csupán 1952–1953 folyamán került vissza a Bányászati Múzeum épületébe, amikor is a Gömöri Vasércbánya vállalat kihurcolkodott onnan. A múzeum és a gyűjtemény kálváriája azonban tovább folytatódott, hiszen az épületet a Járási Nemzeti Bizottság akkori elnöke a Jednota Fogyasztási Szövetkezetnek ígérte oda, akik közben birtokba is vették a múzeum néhány termét, sőt annak gyűjteményét önhatalmúlag ismét Betlérre költöztették. A múzeum ügyét végül a Rozsnyói Helyi Nemzeti Bizottsága karolta fel, amely a Szlovák Múzeumok Szövetségének támogatásával 1955 nyarán végül elérte, hogy a Jednota kiköltözzék az épületből, s megkezdődhessenek a múzeum újraindításának az előkészületei.

Feltehetően az 1945 utáni tapasztalatok is hozzájárultak ahhoz, hogy a múzeum újraszervezését ezúttal már megfelelő szakemberre akarták bízni. Így eshetett a választás Arany A. Lászlóra, akit – noha nem volt jó „káder” – alkalmasnak láttak a munka elvégzéséhez, egy valóságban és erkölcsi értelemben is romokban heverő intézmény elindításához. Fontos volt ez a megbízatás Arany számára is, hiszen nemcsak megélhetést, de a közéletbe és a tudományosságba való visszatérés lehetőségét is jelentette számára, bár nem pontosan azon a tudományterületen, amelyben ő a leginkább otthonosan mozgott.

Persze Arany kinevezése – tekintettel előéletére – nem volt egyszerű. A Rozsnyói Helyi Nemzeti Bizottság 1955 nyarán megfogalmazott határozatában azonban annak ellenére, hogy „a nevezettet a kisebbségi jogok betartásának követelése miatt az 1948 előtti régi törvények alapján elítélték”⁵³, egyértelműen Arany alkalmazása mellett foglalt állást. Sőt az 1955. június 3-án megfogalmazott határozatával Arany támogatói közé még Csehszlovákia Kommunista Pártja rozsnyói helyi szervezete is felsorakozott. A határozatban a pártszervezet Aranyt országos, sőt európai szinten is a legjobb szakembernek nevezi, és „javasolja a felsőbb párt- és állami szervezeteknek, hogy azok támogassák Rozsnyó város javaslatát, s fogadják állami szolgálatba szülöttünket, aki a forradalmi Gömör szülötte, és bányászaink vére folyik ereiben”.⁵⁴ A rozsnyói támogatás ellenére azonban Arany múzeumigazgatói kinevezése elé többen is igyekeztek akadályt gördíteni. Václav Slaný profeszornak az 1955. szeptember 21-én Aranyhoz írt leveléből kiderül, hogy a kerületi pártszervek arra való hivatkozással, hogy Aranyt a börtönbüntetése mellett polgári jogai elvesztésére is ítélték, ellenzik a kinevezését. Hasonló szellemben nyilatkozott a kassai Kerületi Nemzeti Bizottság belső ügyekkel foglalkozó szakosztálya, amely Arany káderlapjának a tanulmányozása után

53 ŠOA Rožňava, Okresné múzeum v Rožňave, Výpis zo zápisnice Rady MNV v Rožňave. Keltezetlen.

54 ŠOA Rožňava, Okresné múzeum v Rožňave, Žiadosť MNV v Rožňave ohľadne zamestnania s. dr. Ladislava Aranya v Rožňave, kádrový posudok, 167/1955.

ARANY ALBERT LÁSZLÓ ÉLETE ÉS KORA

Obec Bratislava			Okres Bratislava			
Bež. číslo	Meno a priezvisko	Rodinný stav	Pomer k hl. rod.	Rok narod.	Zamestnanie povolenie	Poznámka
520.	Gejza Bíro	Horný	Metzgernd ul. č.d. 236		železničiar	
521.	Lukacs Štefan	Bulhárka	ul. č. 10		?	
522.	Emil Koceman	Slávičie údolie	ul. č.d. 399		hostinský	
523.	Dr. Jozef Rapp	Molecová	ul. 2/b		lekár	
524.	Ján Ormí	Plátenická	ul. č. 12		?	
525.	Jozef Csizmadya	Malinovekého	ul. č. 34		?	
526.	Štefan Szurok	Molotovová	ul. č. 54 42		kachliar	
527.	Pavel Kunits	Ventúrska	ul. č. 7		obchodník	
528.	František Kubík	Michalská	ul. č. 23		čaludník	
529.	Dr. Július Pálffy	Gutenbergová	ul. č. 6		advokát	
530.	Aurel Klatt	Palisády	č.d. 59		profesor	
531.	Vincenc Szűlősy	Zámocká cesta	č. 52		robotník	
532.	Vojtecký Michý	ul. Kap. Káplek	č. 18		maliar	
533.	Ladislav Sill	Prievoz			másiar	
534.	Gustav Hladík	Jokayho	ul. č. 1.		kaplán	
535.	Pavel Kemény	Toľstojov	ul. č. 11		úradník	
536.	Július Knörles	Skalná	ul. č. 5/Narížka		?	
537.	Balazs Peter Basizany	Liptovská	ul. č. 11		expediter	
538.	Gustav Krendl	Vládková	ul. č. 7		?	
539.	Dr. Albert Aranyi	Gorazdová	ul. č. 2/a		profesor	

XIX-A-15-d-5-jóhás-Bazany
Magyar Országos
Lövélár

(1941) 1941. évi
1941. évi
1941. évi

Arany A. László neve az 539-es sorszám alatt szerepel a lakosságcserere kijelölt pozsonyi magyarok listáján

jutott elutasító álláspontra. Arany a kassai múzeum igazgatójának, Márkus Mihálynak írt levelében említést is tesz arról, hogy „az ismert jóindulatúak a KNV [Kerületi Nemzeti Bizottság – S. A.] káder-osztályát mozgósították ellenem”.⁵⁵ Márkus válaszában a kinevezés halogatását leginkább annak tudja be, hogy senki sem meri vállalni azért a felelősséget. Arra az esetre pedig, ha Arany végül nem kapná meg a kinevezését, azt a „tervet” vázolja fel, hogy ideiglenesen valamelyik kassai múzeum vállalná a rozsnói intézmény igazgatását, s ők pedig Aranyt bíznák meg a múzeumi munkálatok vitelével.

Végül Arany 1955. október 1-jei hatállyal mégis elfoglalhatta múzeumi állását, igaz a Járási Nemzeti Bizottság Oktatási és Kulturális Szakosztályától csupán november 6-án kapta meg a visszamenőlegesen október 1-jétől érvényes kinevezési határozatot. 1955 őszétől tehát Arany párhuzamosan két feladatot látott el: rendezte a levéltár anyagát, s készítette elő a múzeum megnyitását. Levéltári (s részben múzeumi) ténykedéséről saját maga ekképpen számol be egy rövidebb életrajzában: „Munkám során létrehoztam a városi levéltár önálló bányászati részlegét; mintegy 500 értékes történelmi forrásdokumentumot szereztem; összegyűjtöttem és feldolgoztam az összes Rozsnyó város középkori történetére vonatkozó forrást; A gyűjteményt a középkori bányajáratok feltárásából származó leletekkel egészítettem ki és összeállítottam Rozsnyó középkori bányászatának történetét. Mintegy 300 fotót készítettem a városi levéltár legértékesebb forrásairól.”⁵⁶ Emellett részt vett az Andrásyak Krasznahorkán lévő levéltárának a rendszerezésében is, amely munkáról készült jelentése megőrződött hagyatékában.⁵⁷

A Járási Múzeum igazgatásának elvállalásával Arany nem kis feladatot vett a vállára, hiszen a kezdeti hónapokban alkalmazottak nélkül, egyedül kezdte meg munkáját, s csupán a múzeum hivatalos megnyitása előtti hetekben kapott maga mellé egy alkalmazottat, aki egyszerre volt tárlatvezető és takarítónő. A múzeummal kapcsolatos legfontosabb feladat magának az épületnek a helyreállítása, a múzeumi célokra való alkalmassá tétele volt. Ezzel párhuzamosan megkezdődött a gyűjtemény számbavétele, felmérése, értékelése és egyben kiegészítése is. Komoly szakmai feladatot jelentett a múzeumi tárlatok kialakítása, amelynek tervezetét Arany 1955. december elején készítette el, s amelyet egy előzetes a kassai megbeszélés után az 1955. december 14-én Rozsnyón összeülő tanácskozás vitatott meg. A tanácskozáson, amelyre a helyi és kerületi párt- és állami szervek képviselői mellett a szlovák múzeumok szakemberei kaptak meghívást, több kifogás is elhangzott Arany elképzeléseivel szemben. Múzeumfejlesztő tervezetét többen maximalistának, illetve anyagi okok miatt kivitelezhetetlennek tartották, mások azonban pártfogolták a tervezet maximalizmusát. Néhány jelenlevő azt hiányolta, hogy a kiállítási terv kevés teret biztosít a munkásmozgalom bemutatásának, mások pedig a történelmi korok túl nagy súlyát kifogásolták az első köztársaság és a „megszállás” időszakával szemben, s azt, hogy a tervezet nem domborítja ki eléggé, hogy a munkásosztályon belül nem voltak nemzetiségi ellentétek.⁵⁸ A tanácskozáson jelenlevők azonban az Arany által beterjesztett tervezetet végül

55 Fórum Kisebbségkutató Intézet, Arany A. László hagyatéka. 1. doboz, Arany A. László levele Márkus Mihályhoz.

56 Fórum Kisebbségkutató Intézet, Arany A. László hagyatéka. 1. doboz, Životopis.

57 Fórum Kisebbségkutató Intézet, Arany A. László hagyatéka. 17. doboz, Úradný záznam o vytváraní rodinného archívu Andrásyovcov, konaného v archíve hradu Krásna Hôrka dňa 11. okt. 1955.

58 ŠOA Rožňava, Okresné múzeum v Rožňave, 5492/1955.

megalapozottnak és kivitelezhetőnek minősítve kisebb korrekciókkal elfogadták, s így 1956 elejétől megkezdődött a tárlatok kiépítése. Ebben különösen a kassai Kelet-Szlovákiai Állami Múzeum nyújtott nagy segítséget, de gazdag anyaggal gyarapította a rozsnyói múzeum állományát a selmecbányai Dionýz Štúr Bányászati Múzeum, a Betléri Kastélymúzeum, a kassai Műszaki Múzeum vagy épp a rimaszombati Járási Múzeum is. Ennek érdekében Arany kiterjedt levelezést folytatott a szlovákiai múzeumok általa ismert szakembereivel, s jelentős mértékben ennek a személyes kapcsolatrendszernek is volt köszönhető az egyes múzeumok segítése.⁵⁹

Arany tanítványi körében

A rozsnyói Járási Múzeum hivatalos megnyitójára végül 1956. május 13-án került sor. A megnyitón a díszgyenruhába öltözött bányászok között Arany A. László tartotta az ünnepi beszédet, s fellépett a Csemadok központi énekkara is. Arany azonban nemcsak a múzeumot mint kőintézményt indította újra, de megpróbálta újrászervezni az 1945-ig élénk múzeumpártoló civil tevékenységet is. Ennek érdekében szervezte meg a múzeum mellett a több

59 Lásd például Holéczy Miklósnak, a rimaszombati múzeum igazgatójának a levelét Arany A. Lászlóhoz. Fórum Kisebbségkutató Intézet, Arany A. László hagyatéka. 16. doboz.

POVERENÍCTVO
SLOVENSKEJ NÁRODNEJ RADY
PRE ŠKOLSTVO A OSVETU

Císlo: 217/45-B-II.

V Bratislave, 6.VI.1945

Predmet: Dr.L.Arany, potvrdenie o pone-
chaní v službe a povolenie
cesty.

Potvrdzujem, že Dr. Ladislav A r a n y,
asistent Slovenskej akadémie vied a umení
v Bratislave ako demokraticky smýšľajúci
občan dostal výnimku pod č.3895/IV-45
a je naďalej zamestnancom Slov.akadémie
vied a umení.

Povereníctvo dovoľuje menovanému, aby
v rodinnej záležitosti odcestoval do Rož-
ňavy.

za povereníka

mint 100 tagból álló Honismereti Kört, amelynek fő célja a múzeum szakmai tevékenységének segítése volt. A többek között bányászati, történelmi, néprajzi stb. szekciókban dolgozó Honismereti Kör jelentős szerepet kapott a következő évek múzeumi tevékenységében, a kör egyes szekcióinak munkáját pedig kiváló szakemberek irányították.⁶⁰

Arany kétéves igazgatói tevékenysége ideje alatt a múzeum jelentős szakmai eredményeket könyvelhetett el: többek között rendbehozták és újra megnyitották a nagyközönség előtt a krasznahorkai Andrassy-mauzóleumot, megkezdődött a Csengő bánya középkori részének a feltárása, elkezdődött a Rozsnyó környéki temetők elhanyagolt öntöttvas síremlékeinek és az Andrassyak dernői vasöntödéjében készült termékeinek a megmentése, hangszalagra rögzítették a csucsomi bányászok sajátos nyelvjárását stb.

A levéltár és a múzeum napi teendőinek intézése mellett Arany a nyelvészettől ugyan távolabb került, ehelyett azonban behatóbban kezdett foglalkozni a muzeológiával és a történelemmel. Ismerőseivel folytatott levelezéséből tudjuk, hogy már 1955-ben megkezdte az anyaggyűjtést egy tervezett nagyobb munkához – melyre Molnár Béla helyi nemzeti bizottsági elnöktől kapott megbízást –, s amelyben Rozsnyó város történetét kívánta megörökíteni. Ezt a munkáját nem tudta befejezni, ám az összegyűjtött forrásanyag és a részben elkészült kézirat megmaradt az utókorra. Megjelentetett viszont néhány, a környék bányázatával kapcsolatos írást a *Bányász Szó* című lapban.⁶¹

1958 elején máig ismeretlen okokból felmondta addigi állását, és Pozsonyba költözött. Ennek oka máig nem tisztázott, joggal feltételezhetjük azonban azt, hogy ezt a lépését nem önszántából tette, hanem „jóakarói” üldözték el. Pozsonyban mint levéltáros-iratmegsemmisítő helyezkedett el az államosított vállalatok fölötti felügyeletet biztosító Nemzeti Gondnokságnál. Később kísérletet tett arra, hogy a komáromi levéltárban kapjon munkát, de a Rozsnyói Helyi Nemzeti Bizottságról kapott kitűnő kádervélemény ellenére sikertelenül.⁶² 1960 őszén munkahelyi balesetet szenvedett, s hosszabb időre betegállományba került. Ekkor már kiéleződött a közte és a munkaadója közötti ellentét, amelyet végül egy kártérítési per zárt le. Ezt ugyan Arany megnyerte, de új munkahely után kellett néznie. Végül Pozsony Város Helyi Nemzeti Bizottságára beadott kérvénye alapján a Mélyépítő Vállalat pozsonyi üzeméhez került raktárosként, majd szivattyúkezelőként.

SÚLYOS BETEGEN ÚJBÓL A NYELVÉSZETHEZ VISSZATALÁLVA

1963-tól rohamosan romlani kezdett egészségi állapota, amelyen a munkatáborokban eltöltött évek mély és visszafordíthatatlan nyomokat hagytak. Ezért 1964 elején feladta pozsonyi munkáját és visszaköltözött idős és beteg szülei mellé Rozsnyóra. Szülei azonban nem sokkal később elhunytak, így Arany egyedül, betegen, s rokkantnyugdíja megítéléséig állandó

60 A történelmi szekciót például Stibrányi Gusztáv vezette, de tagjai között ott volt Krausz Zoltán és a környék több neves humán értelmisége. A zoológiai szekciót Erdős László ornitológus, a néprajzi szekció vezetését pedig a Múzeum ügyét mindenben támogató helyi nemzeti bizottsági elnök, Molnár Béla vállalta, bár a szakmai munkát Márkus Mihály kassai múzeumigazgató végezte.

61 Régi bányászatunk kezdete Rozsnyón. *Bányász Szó*, VII. évf. (1957) 5–9.; Csucsom bányászati története. *Bányász Szó*, VIII. évf. (1958) 3–6.; Berzéte mint Bányahely. *Bányász Szó*, VIII. évf. (1958) 10–11.

62 Fórum Kisebbségkutató Intézet, Arany A. László hagyatéka. 1. doboz, Ladislav Arany – podanie kádrového posudku.

jövedelem hiányában nehéz szociális körülmények között élt, amelyről a rozsnyói HNB szociális bizottságának írt rendkívüli segélyért folyamodó kérvénye is tanúskodik.⁶³ Helyzete végül a Holecskó Gyulának és családjának (Arany a család kisebbik gyermekének Imrének a bérmaeresztapja, a nagyobbik lánynak, Máriának pedig a házassági tanúja volt) jóvoltából oldódott meg, akik magukhoz magukhoz vették, és közel két éven át gondoskodtak róla. Ebben az időben rendkívül sokat jelentett neki Bécsben élő féltestvérének, az egyre sikeresebb tudományos pályát befutó Zagiba Ferencnek az anyagi segítsége is. Ő volt az egyike azoknak is, akik igyekeztek segíteni Aranyt a tudomány berkeibe való visszatéréshez is. Erre nemcsak leveleiben biztatta testvérét, de rendszeresen eljuttatta neki a legújabb német nyelvű szakirodalmat, sőt bevonta Aranyt saját készülő munkáiba, segítségét kérte azok nyelvészeti vonatkozásainak elkészítéséhez. „Visszatérésének” másik nagy pártfogója Király Péter budapesti nyelvész volt, akivel Arany szintén sűrű levelezést folytatott. Neki köszönhetette, hogy 1965 elején az Országos Széchenyi Könyvtár adományaként egy 40 tételből álló könyvcsomagot kapott, amelyben nyelvészeti munkájához leginkább szükséges szakirodalom volt összegyűjtve. Ennek az adománynak is szerepe volt abban, hogy Arany a kihagyott éveket pótolva „képpen volt” a nyelvészet fejlődését illetően.

Király és Zagiba, valamint a pozsonyi egyetem magyar tanszékének tanára, Turczel Lajos volt annak a fő szorgalmazója, hogy Arany valamilyen formában térjen vissza a pozsonyi egyetemre. Ennek érdekében 1964–1965 telén mindhárman tárgyaltak Šimon Ondruš nyelvessel, a bölcsészkar dékánjával, aki állítólag hajlandó lett volna Aranyt felvenni a magyar tanszékre, s ott tudományos feladatokkal megbízni. Aranyt azonban keserűen kellett tapasztalnia, hogy ügyében hónapokon keresztül semmiféle előrelépés nem történt, sőt olyan hírek is visszajutottak hozzá, hogy ő nem akarja elfogadni a neki felkínált lehetőséget. Ezt azonban a Király Péternek írt levelében cáfolta, s megjegyezte, hogy az ígért állást azért nem kapja meg, mert nem kívánatos azokban a körökben.⁶⁴ A pozsonyi állásból végül nem lett semmi (Ondruš szerint a tervet az illetékes hatóságok buktatták meg),⁶⁵ mint ahogyan Aranyt abból a tervéből sem, hogy legalább valamelyik dél-szlovákiai múzeumban kapjon munkát.

Ugyanilyen eredménnyel végződött az a rehabilitálási kísérlet is, amelyről ismét csak Turczel Lajos tesz említést.⁶⁶ Visszaemlékezése szerint a rehabilitációs kérvényt, amelyet Zagiba Ferenc fogalmazott, Lőrinc Gyulán, a Csemadok KB elnökén és egyben Csehszlovákia Kommunista Pártja Központi Bizottságának tagján keresztül akarták eljuttatni a főügyészhez. Turczel átadta a kérvényt Lőrincznek, azt azonban nem tudni, hogy ő továbbította-e azt.⁶⁷

63 Fórum Kisebbségkutató Intézet, Arany A. László hagyatéka. 1. doboz, Arany Ladislav žiada o urýchlení výpomoc.

64 Fórum Kisebbségkutató Intézet, Arany A. László hagyatéka. 16. doboz, Arany A. László levele Király Péternek. 1965. január 15.

65 Turczel Lajos: Kapcsolatom Arany A. Lászlóval. In *Arany A. László-emlékkönyv*. Szerk. Sándor Anna. Nyitra, 1993, 20.

66 Arany ekkor próbálta először elérni rehabilitációját. 1963-ban több vele együtt elítélt társával tett erre kísérletet, de akkor is sikertelenül.

67 Turczel: i. m. 20.

Životopis.

Narodil som sa v Betliari, okr. Rožňava, dňa 19. nov. 1909. Otec bol baníkom, brat je čaluníkom. Ľudovú školu som končil maďarsky v Rožňave, gymnázium tamisto slovensky, pričom som pracoval v kolárskej a kováčskej dielni. V rokoch 1930-31 bol výpomocným učiteľom, potom pracovníkom Dialektologického ústavu v Bratislave. Pri tejto práci absolvoval som Filozofickú fakultu, stal som sa vedúcim Dialektologického ústavu, tajomníkom Maďarskej komisie Učenej spoločnosti Šafárikovej, asistentom Slovanského seminára, od r. 1938 profesorom strednej školy a od r. 1943 vedeckým pracovníkom Akadémie vied.

Roku 1946 bol som prepustený ako Maďar bez viny, ale bez zásluh bez toho, žeby mi bola vydaná preverovacia zápisnica - v zmysle platných zákonných predpisov - čím mi bola nezákonne odobratá možnosť obrany a existenčného minima. Preto r. 1947 z a m ý š t a l som žiadať minimálne ľudské právo na dodržanie zákona i voči mne, začo som bol súdený podľa zákona 50 z r. 1926 a väznený vyše 6 rokov, z čoho som viac rokov pracoval v baniach a po úraze na povrchových prácach.

Po návrate z väzenia r. 1955 bol som pracovníkom ONV, potom MNV Rožňava, kde som usporiadúval mestský archív, potom utvoril som Banské múzeum mesta. Dňa 1. jan. 1958 dal som výpoveď a pracujem u Hlavného likvidátora doč. a nár. správ ako archivár. Mal som na starosti niekoľko sto odníkových archívov zaregistrovaných na cca 1000 m². Vyškartoval som a odovzdal do zberu cca 8.000 kg spisového materiálu. Úrad Hlavného likvidátora sa likviduje, preto hľadám nové pracovisko.

U Hlavného likvidátora som koncom minulého roka utrpel pracovný úraz a keďže likvidátor mi nechcel vyplatiť zákonom stanovené bolestné, zažaloval som ho u Ľudového súdu. Hlavný likvidátor je tak osobne zaujatý a nemôže podávať o mne nestranný kádrový posudok. Táto kompetencia zostáva u MNV-Rožňava, ako predposledného zamestnávateľa.

Arany László

A fenti kudarcok ugyan tovább növelték Arany megkeseredettségét, ám munkakedvét nem csökkentették. Az inkább egészségi állapotának a függvénye volt, hiszen 1964-es operációja után csak nagyon lassan nyerte vissza erejét. A Király Péternek írt levele szerint 1965 januárjában mindössze napi egy órát tudott dolgozni, ám saját maga ezt is javulásként élte meg.⁶⁸ Ekkor már egy hosszabb tanulmányon dolgozott, amelyben az orosz fonológus, Trubetzkoy nyelvelméletének kapcsán saját fonológiai felfogását igyekezett kifejteni.⁶⁹ Miután a Trubetzkoy-tanulmányt befejezte, a neves nyelvész, Jakobson legújabb munkáinak elemzésével, illetve az ősmagyar nyelv rendszerével foglalkozott.⁷⁰ Szintén tervbe vette a Rozsnyó környéki nyelvjárás történeti szempontú feldolgozását, de a körülmények nem tették lehetővé a munka befejezését.

1965 végén egy hosszabb tátrai gyógykezelésen vett részt, így az 1966-os évbe újult erővel lépett be. Ennek is köszönhető, hogy az év folyamán két hosszabb útra is vállalkozott. 1966 augusztusában a debreceni nyelvészkongresszuson tartott előadást (igaz, gyengesége miatt az előadása második részét már egyik kollégája olvasta fel)⁷¹ az ősmagyar nyelvvel kapcsolatban.⁷² Innen egyenesen a bécsi Fonológiai Napokra utazott, ahol *Axiomatische Probleme der Phonologie* címmel tartott felolvasást.⁷³ Két hónapra kapott vízumának⁷⁴ köszönhetően Bécsben élő féltestvérénél hosszabb időt is eltölthetett, s az itteni kezeléseknél köszönhetően egészségi állapota is javult némileg.

Szintén Zagiba Ferenc közvetítésével vette fel Arany a kapcsolatot a hamburgi egyetem Finnugor Szemináriumának igazgatójával, a neves altajisztikai szakemberrel, Décsy Gyulával, akit annak idején Pozsonyban még diákként ismert meg.⁷⁵ Az ő révén Arany belépett az Uráli-Altái Társaságba, s publikálási lehetőséghez is jutott. A társaság évkönyvében, az *Ural-Altaische Jahrbücher*ben 1967-ben Laziczius Gyula angol nyelvű kötetéről írt recenziót, 1969-ben pedig egyik utolsó nyelvészeti tanulmányát jelentette meg.⁷⁶ Szintén Décsy közbenjárás-

68 Fórum Kisebbségkutató Intézet, Arany A. László hagyatéka. 16. doboz, Arany A. László levele Király Péternek. 1965. január 15.

69 A tanulmány már csak a szerző halála után jelenhetett meg a *Nyelvtudományi Közleményekben*. Arany A. László: Trubetzkoy nyelvelméletének és fonológiájának lélektani és logikai alapjai. *Nyelvtudományi Közlemények*, LXIX. évf. 125–145., 345–363.

70 Ez a munkája már szintén csak halála után látott napvilágot. Das system der finnisch-ungarischen und der uradjarischen Sprache. In *Congressus Secundus Internationalis Fenno-ugristarum Helsingiae habitus* 23–28. VIII. 1965. Pars I. *Acta Linguistica*, 1968, 17–23.

71 Vörös Ottó szíves közlése.

72 Előadása a *Nyelvtudományi Értekezésekben* is megjelent. Arany A. László: Az ősmagyar nyelv szerkezetrendje és érvényesítése. *Nyelvtudományi Értekezések*, 1967. 58. sz. 67–70.

73 A felolvasás szövege nyomtatásban Arany A. László: *Axiomatische Probleme der Phonologie*. In *Phonologie der Gegenwart. Vorträge und Diskussionen Anlässlich der Internationalen Phonologie-Tagung in Wien*. 30.VIII.–3.IX. 1966. Red. J. Hamm et al. Graz – Wien – Köln, Hermann Böhlau Nachf., 1967. 382–385.

74 A vízumkérelmét Arany azzal indokolta, hogy súlyos beteg, aki látni szeretné testvérét.

75 Décsy 1925-ben született a mátyusföldi Negyeden. Egyetemi tanulmányait Pozsonyban és Budapesten végezte. A második világháborút követően Nyugatra emigrált, s Németországban telepedett le. Az 1970-es évek második felétől az USA-ba költözött, ahol a bloomingtoni Indiana Egyetem ural-altái tanulmányok tanszékének vezetője lett. Lásd Borbándi Gyula: *Nyugati magyar irodalmi lexikon és bibliográfia*. Elektronikus változat. OSZK, 2006, 61., http://www.federatio.org/mi_bibl/Borbandi_NyimirLexikon.pdf.

76 *Das Finougrische und das Urungarische in der eurasischen Lautlandschaft*. *Ural-Altaische Jahrbücher*, 1969, 112–127.

ára jelenthetett meg újra a Kolon nyelvjárásának fonológiai rendszeréről a háború idején írt munkája, ezúttal Bloomingtonban, angol címmel, de változatlan magyar szöveggel.⁷⁷

Noha tudományos tevékenysége felfelé ívelt, egészségi állapota a rendszeres pozsonyi kezelések ellenére 1967 folyamán gyorsan romlott. Utolsó hónapjait a rozsnyói Vajner családnál töltötte, ahol gondoskodó kezek vették körül, Sárosteleky Gyula erdőmérnök személyében pedig tudományos fejtegetéseit szívesen meghallgató szellemi társra is talált. Betegségét azonban sem töretlen optimizmusa, sem a segítő szándék nem tudta visszafordítani. A kezelőorvosa, Lőrinc dr. által 1967. október 4-én kiállított vizsgálati lap szerint már felülni is csak segítséggel tudott, testsúlya pedig 51 kg-ra csökkent. Szervezete végül 1967. október 13-án, 58. életévében adta meg magát a súlyos kórnak.

ÖSSZEGZÉS

Egy pár oldalas tanulmány – legyen az bármennyire is gazdag a tényekben – nem adhat valós képet arról, hogy milyen ember is volt valójában Arany Albert László. A kevés fényképfelvételek egyikén, amely fennmaradt róla, egyetemi leckekönyvből egy jól fésült, kissé szigorú, kissé álmodozó tekintetű ifjú néz ránk. Egy 30 évvel későbbi útlevélképén a szigorú tekintet megmaradt, s csupán a szemüveg kerete lett jóval vastagabb.

A vastag szemüveg mögött egy erős akaratú, életét a tudománynak áldozó és feltevő ember rejtőzött. Ennek az elhivatottságnak köszönhető, hogy noha tudományos műveltségét részben autodidakta módon szerezte, már fiatalon a szlovákiai nyelvészet közvetlen élvonalába tudott emelkedni. S ami talán még ennél is figyelemre méltóbb, miután elítélték, és hat évet a legnehezebb körülmények között munkatáborban töltött, majd egy ideig levéltárosként és muzeológusként is rendkívül hasznos munkát végzett, s miután más lehetőség nem lévén, hosszú éveket fizikai munkásként dolgozott, halálos beteg rokkantnyugdíjasként is vissza tudott térni a tudományos életbe, s utolsó éveiben ismét jelentős nyelvészeti munkákat alkotott. Szépe György jegyezte meg az Aranyról írt nekrológjában, hogy „élete utolsó éveiben derült ki, hogy folyamatos tájékozódásával jobban lépést tudott tartani a nyelvészettel s általában a tudománynak a fejlődésével, mint a legtöbb aktívan dolgozó kollégája”.⁷⁸

Kortársai még egy tulajdonságot emelnek ki vele kapcsolatban, mégpedig már-már konokságnak tűnő gerincességét, melyet Turczel Lajos egyenesen titánkodásnak nevez azzal kapcsolatban, amikor a hatvanas évek elején Arany, noha nehéz anyagi helyzetben volt, visszautasította azt a „könyöradományt”, hogy az *Új Ifjúság*, *Pionírok Lapja*, *Kiséptő* című lapok számára korrektori munkát végezhesen.⁷⁹ Gerincessége okán érezhette úgy a hontalanság évei alatt, hogy az őt és nemzeti közösségét ért sérelmekkel szemben tevékenyen fel kell lépnie – tudva bár, hogy cselekedete kemény büntetést fog maga után vonni. Nem véletlenül nyilatkozta vele kapcsolatban Krausz Zoltán azt, hogy a Népi Szövetség ellen indí-

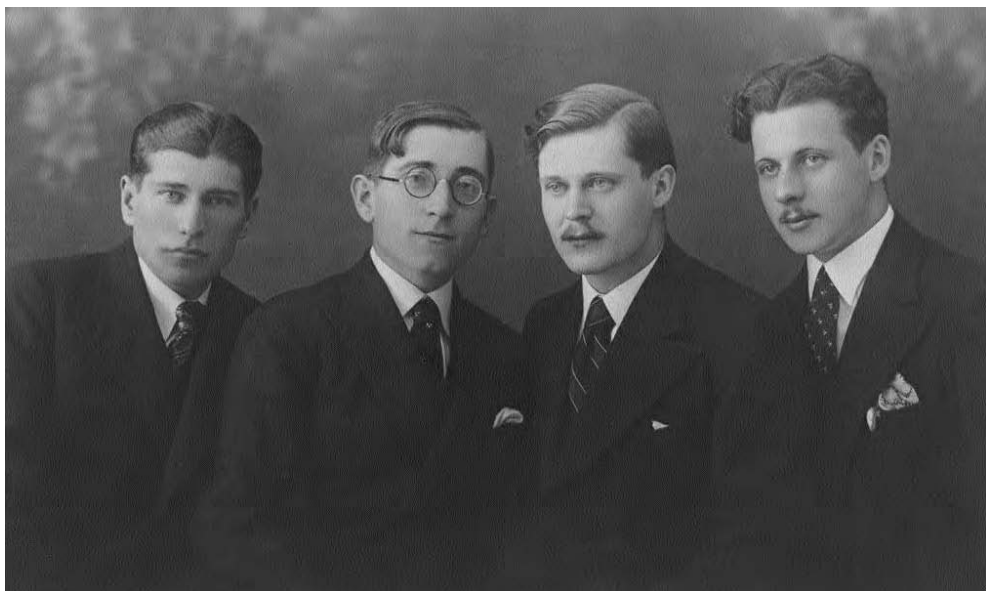
77 Arany A. László: *The phonological system of a Hungarian dialect. An introduction to structural dialectology*. Bloomington – Haag, 1967.

78 Szépe György: Arany A. László 1909–1967. *Nyelvtudományi Közlemények*, 1970. 213–216.

79 Turczel: i. m. 19.

tott perben talán azért Arany kapta a legmagasabb büntetést, mert „ő állt ki a leghatározottabban tetteink mellett”.⁸⁰

Kisebbségi történetünknek ma még kevés olyan személyisége van, aki méltán állítható példaképként a következő generációk élé. A kiváló tudós és a jogsértések ellen szavát bátran felemelő ember, Arany Albert László minden bizonnyal ilyen. Talán a leginkább méltó erre azok közül, akik a szlovákiai magyarok közel kilenc évtizedes története során ismertté váltak.

Arany A. László és testvérei egy a harmincas években készült fotón. A képen balról jobbra Zagiba Ferenc, Arany Béla, Arany Albert László és Zagiba Géza látható.

80 Krausz: i. m. 14.

VÖRÖS OTTÓ

A TUDOMÁNSZERVEZŐ ARANY

AZ (ÚJRA)FELFEDEZÉS

Mielőtt a címben jelzett témához kezdenék, nem tartom érdektelennek, hogy részben a mostanra teljessé váló, Simon Attila alapos kutatására támaszkodó életrajzhoz kapcsolódva röviden leírom szellemi találkozásomat Arany tanár úrral.

Nyitrán dolgoztam, amikor Nyelvtudományi Társaságunk „A magyar nyelvtudomány története” címmel rendezte a Magyar Nyelvészek V. Nemzetközi Kongresszusát 1988 nyarán. Barátaimat kérdeztem, tudnak-e olyan felvidéki illetőségű nyelvészről, akinek a munkásságát tudománytörténetünk szempontjából érdemes volna kutatni legalább egy előadás szintjén. Szeberényi Zoltán mondta, hogy keressék adatokat Arany A. Lászlóról. Jórészt neki köszönhetjük, hogy ma már számba vehetjük, mit köszönhet a szlovák–magyar tudományosság ennek a kerékbe tört voltában is jelentős értékeket teremtő nyelvésznek. Az ő jelzése alapján jutottam el Sándor Jánoshoz Kolonba, majd az ő segítségével találtam meg az egyetlen barátot, Lipcsey Gyulát, akihez a sokat szenvedett, lelkiileg megtört tanár úr haláláig bizalommal volt. Ő irányított Rozsnyóra, a Wajner családhoz (egy fénykép útján), akik a ma kutatható szellemi hagyatéka egy jelentős részét megőrizték. Az akkor elérhető ismeretek alapján írtam meg a kongresszusra előadásomat (Arany A. László csehszlovákiai magyar nyelvész munkásságáról. In Kiss Jenő–Szűts László [szerk.]: *Tanulmányok a magyar nyelvtudomány történetének témaköréből*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1991, 705–709. p.).

Azóta sok minden történt. Végbement a közép-európai rendszerváltás, Csehszlovákia két államra szakadt, aztán az Európai Unióban egy új minőségű államszövetség alakult. Arany A. Lászlót és egykori rabtársait jogilag és erkölcsileg rehabilitálták, és most ott vagyunk, hogy – bár túl későn – megpróbáljuk összegyűjteni, számba venni a ránk maradt értékeket. Akkori tanulmányomat csak nagyon kevés hiteles forrás, nagyobb részben pedig az emlékezet bizonytalanságaival küzdő visszaemlékezések segítségével tudtam elkészíteni. Mivel a szóbeli közlésből származó adatokat nem mertem az akkori viszonyok miatt hivatalos dokumentumokban ellenőrizni, néhány esetben adataim javításra szorulnak. Mindezt most Simon Attila elvégezte. Megítélésem szerint ezek a sajtóhibának tűnő bizonytalanságok akkori mondanivalóm lényegét nem érintik. Van azonban egy fontos kérdés, ami Arany A. László tudományos munkásságának indíttatását, értékteremtését a hiteles és részletes életrajz ismeretében másként látatja, mint ahogy azt én 20 évvel ezelőtt gondoltam.

TALÁLKOZÁS A NYELVTUDOMÁNNYAL

Először is szögezzük le azt a tényt, hogy iskolai tanulmányai során legmagasabb szinten a magyar nyelv és irodalom tantárggyal a rozsnyói gimnáziumban találkozott. (Ilyen irányú

műveltségét ismerve ez nem volt kevés.) A pozsonyi egyetemen a szláv szeminárium hallgatója volt. Itt a szlovák, illetve akkor még gyakori szóhasználattal a „csehszlovák” nyelv révén a prágai nyelvész iskola elméleti alapjain ismerkedett meg a nyelvtudomány mibenlétével, a nyelvészeti kutatás módszertanával. Jó iskola volt. Jó előmenetelét és tehetségét pedig az bizonyítja, hogy amikor a Šafařík Tudományos Társaság Nyelvtudományi Szakosztálya megszervezi a szlovák nyelvjárások kutatását, az ösztöndíjat elnyert kutatócsoport tagja végzős egyetemistaként, majd kezdő tanárként. A kutatócsoport munkájáról és az ösztöndíj felhasználásáról a Nyelvtudományi Szakosztály elnökének, Václav Vážný professzornak a beszámolójából tudunk, melyet a *Carpatica* 1939-ben közölt (Zprávy o využití prázdninových stipendií, poskytnutých členům dialektologické komise jazykovědného odboru Učené společnosti Šafaříkovy na studium slovenských nářečí v letech 1936 – 38). A jelentésből azt is megtudhatjuk, hogy 1936-ban Tóvik István, Szabó József és Arany Albert azért kapott 500, illetve 400 korona ösztöndíjat, mert ebben az évben Gömörben gyűjtöttek szlovák nyelvjárási anyagot. Vážný professzor a dialektológiai munkára szerveződött közösség minden tagját egyértelműen szlovák nyelvésznek tekintette. Ez a beszámoló alábbi mondatával is igazolható: „Činnost mladých slovenských dialektologů, sdružených za tímto cílem ve zvláštní komisi Jazykovědného odboru a v speciálním oddělení slovenského semináře Komenského university, pokračovala v letech 1936 – 38 slibně dále, navazujíc na práce vykonané v letech minulých.” (*Carpatica*, 1939. 149. p.) A közölt szöveg 1937-ről szóló részből azt tudjuk meg, hogy a most már nem hallgató, hanem tanári státusú Arany néhány korábbi társával a szlovák–lengyel, szlovák–ruszin határtérségben kap gyűjtési feladatot. Ez a megbízatás bizonyára az előző évben elvégzett munkában mutatott rátermettségnek szólt. A jelentés az elvégzett feladat értékelésekor és az ösztöndíj indoklásakor az azonos részfeladaton dolgozók felsorolásakor elsőnek említi Arany Albert nevét, és csak két társával együtt ítél neki 1000 korona ösztöndíjat. Az utánuk következők is csak a felét kapják. Az értékelés értelmezése szerint a felsorolt 12 személy sorrendje nem betűrendes, hanem az elvégzett munka minőségét is jelzi. Vážný professzor kiemeli az önálló kutatómunkára való képességet. Ahogy ő maga fogalmazza: „Z těchto stipendistů prvých pět pracovalo samostatně na přidělených úsecích slovensko-polského anebo slovensko-ruského pomezí, ostatní omezili se většinou jen na sbírání jazykového materiálu z obcí často těžko přístupných podle dial. dotozníku.” (*Carpatica*, 1939. 150. p.)

A TUDOMÁNSZERVEZŐ MUNKA KEZDETEI

Úgy látszik, a szlovák nyelvjáráskutatás céljait szolgáló ösztöndíjak lehetővé tették, hogy az egyetemi elméleti ismeretek megszerzésében, majd a gyakorlati nyelvjárásgyűjtő munkában kiemelkedő hallgatókra építve szélesedjen és mélyüljön a dialektológiai szakcsoport munkája. A szervezők, főként Vážný professzor széles látókörű tervezését mutatja az a korábban említett tény, hogy a legjobbnak ítélt résztvevőket igényesebb terepre, a szlovák–lengyel, szlovák–ruszin nyelvhatárra küldte gyűjteni. Azt mondhatjuk mai szemléletünk szerint, hogy a modern kontaktológia számára kezdtek anyagot gyűjteni. Úgy tűnik, ez egyelőre egyirányú gyűjtés volt, azt vizsgálták ugyanis, hogy a nyelvszomszédok nyelvi kontaktusa hogyan hatott a szlovák nyelvre. A lengyel, ruszin nyelvhatáron történt gyűjtésről, a Vážný-jelentés is szól, de már 1938. december 1-jén kelt beszámolójában Ján Béder is külön említi, hogy Galgóc környékén a kérdőíves gyűjtés során a „magyarizmusokat” is felgyűjtötte. (*Carpatica*, 1939. 153. p.) Bizonyára ez a szemlélet tette lehetővé, talán szükségessé, hogy

a Šafárik Tudományos Társaság Nyelvtudományi Szakosztálya keretén belül magyar bizottságot hozzanak létre az egyetem magyar szemináriumának tagjaiból. A bizottság tevékenységének tervezésében adataink szerint meghatározó szerepe volt Arany Adalbertnek. Az alakulásról és az első ösztöndíjas munkáról való beszámolóban használja így keresztnévét. A vállalt új feladat és a magyar nyelvjáráskutatás megszervezésének, a résztvevők felkészítésének terhe lehetett az oka annak, hogy 1938-as beszámolójában Vážný professzor nem említi, viszont a *Carpatica* idézett számában önálló fejezetként közli a Magyar Bizottság Arany tanár úr kezétől származó részletes beszámolóját (Adalbert Arany: Zpráva o činnosti maďarskej komisie jaz. odboru USŠ a členov Maďarského seminára Univerzity Komenského v Bratislave. *Carpatica*, 1939. 242–253. p.). Ebből megtudjuk, hogy 1937. március 4-én Arany Adalbert a Comenius Egyetem magyar filológus hallgatóival kérelmet nyújtott be a magyar és a szláv szeminárium igazgatóságához és a Šafárik Tudományos Társasághoz, hogy tegyék lehetővé a magyar nyelvjárásgyűjtést ugyanúgy, ahogy a szlovák nyelvjárásgyűjtés folyik Václav Vážný professzor támogatásával. A kérelmet támogatta Vážný és Vladimír Klecanda professzor, a magyar szeminárium vezetése, és már március 12-i ülésén a Šafárik Tudományos Társaság elnöksége elfogadta a magyar bizottság megalakítását a kért módon. A bizottság elnökének Ján Bakoš professzort, a Magyar Szeminárium igazgatóját választották, tagjai az egyetemi professzorok közül Vladimír Buben, Václav Vážný, Ján Stanislav, Vladimír Šmilauer, Jozef Kořínek voltak. Tag lett még František Jančovič igazgató és Adalbert Arany mint titkár, valamint Zagiba Ferenc és Vájlok Sándor tanárjelölt.

Az eseményekből az látszik, hogy a szervezés a hivatalos ügymenet megindításáig is jó előre eltervezett módon folyt, mert csak így képzelhető el, hogy már 1937. május 29-ére összeállt egy 28 tagú munkacsoport, majd október elsején újabb 12 fővel bővült. A lelkesedést mi sem mutatja jobban, mint hogy a Šafárik Társaság elnökségének március 12-i határozata után már 13-án megkezdődött a szervezés a hallgatók körében, és ezen az első összefüggő, a bizottság tagjain kívül 20 hallgató vett részt. A rendelkezésünkre álló szövegből egyértelműen kiderül, hogy mind a szervezés, mind a tudományos részfeladatok kidolgozásának a motorja a fiatal Arany volt. Beszámol arról, hogy elkészült a dialektológiai kérdőív első, fonetikai része, amely 1090 címszót tartalmazott, és sokszorosításra kész voltak a további (alakítani és mondattani) kérdések. Bizonyára azért lehetett ilyen gyorsan előkészíteni a gyűjtést, mert Arany és néhány társának jó ismeretei voltak az előző évek szlovák nyelvi gyűjtéseiről, és a szlovák kérdőíveket tekintették mintának, illetve Václav Vážný hatásos erkölcsi támogatást adott, és ez a szlovák kutatás ösztöndíjaihoz hasonló anyagi lehetőségekhez is juttatta a munkacsoportot. Nem túlzás feltételeznünk, hogy ennek a lázas munkának, a szervezésre való felkészülésnek köszönhető, hogy a szláv nyelvtudományi iskolázottságú Aranyból a magyar élőnyelv avatott kutatója lett. Úgy tűnik, erre autodidakta módon készült fel. Beszámolója szerint magyar nyelvi gyűjtést először Rozsnyó mellett Hosszúréten, illetve Csucsomban végzett. Arról is tudunk, hogy a tagok által gyűjtött nyelvi anyagot a bizottság titkárnak, azaz neki adták át ellenőrzésre. Az irányított kérdőíves gyűjtés mellett a résztvevők indokolt esetben támogatást kaphattak egy-egy általuk, esetleg speciális képzettségük révén, sajátos területen végzett munkához is. Úgy tűnik, ebben a munkacsoportban indult féltetvéreinek, Zagiba Ferencnek is zenetudósi pályája, minthogy lehetőséget kapott népdalgyűjtésre.

A patrónusok biztossan ösztönözték azokat a gyűjtéseket és kutatásokat, amelyek kapcsolódni tudtak a korábban említett kontaktusvizsgálatokhoz. Ez lehet az oka, hogy a kutatócsoport első önálló publikálásra is kész eredményei ehhez a területhez kötődnek. Beszámol

arról, hogy a szlovák–magyar összehasonlító vizsgálatokból az alábbi tanulmányok készültek el:

Jozef Szabó: Maďarské jazykové vlivy v slovenských nárečiach Muránskej doliny;

Adalbert Arany: Maďarské slová v slovenských nárečiach a/és/ Slovenské vlivy v jazyku maďarských univerzitných poslucháčov v Bratislave;

Michal Ujhelyi: Maďarské jazykové vlivy v slovenskom nárečí a slovenské jazykové vlivy v maďarskom nárečí dvojjazyčnej osady Veľká Toroňa.

Hasonló indíttatásból készíthetett a munkacsoport részére kérdőívet Zagiba Ferenc a szlovák–magyar–ruszin összehasonlító célú népdalgyűjtés számára.

A bizottság és a kutatócsoport kezdeti sikeres munkáját példázza, hogy egy év alatt, 1938. június 11-ére kérelmet nyújthattak be egy 15 nyomdai ív terjedelmű gyűjteményes kötet kiadásának támogatására, amely magyar nyelven jelent volna meg szlovák és francia rezümével. Bár ez akkor nem sikerült a megváltozott történelmi viszonyok között, a tervezett tartalom jegyzéke szlovákul rendelkezésünkre áll (*Carpatica*, 1939, 250):

1. Univ. prof. dr. Ján Bakoš: Úvodná stať;
2. Dr. Adalbert Arany: Vznik a činnosť maďarskej komisie;
3. A. Arany: Maďarské jazykové vlivy v západoslovenských nárečiach;
4. Gejza Bugyi: Príspevky k nárečovej charakteritike osady Iža;
5. František Sima: Príspevky k nárečovej charakteritike osady Čítár;
6. A. Arany: Nárečie osady Čučma;
7. Jozef Danczi: Nárečie osady Kert;
8. Michal Ujhelyi: Nárečie osady Veľká Toroňa;
9. A. Arany: Maďarské lexikálne javy v slovenských nárečiach;
10. A. Arany: Slovenské jazykové vlivy v jazyku maďarských univerzitných poslucháčov v Bratislave;
11. Prof. Jozef Szabó: Maďarské jazykové vlivy v slovenských nárečiach Muránskej doliny;
12. Michal Ujhelyi: Slovenské jazykové vlivy v maďarskom nárečí a maďarské jazykové vlivy v slovenskom nárečí dvojjazyčnej osady Veľká Toroňa;
13. Ladislav Madarász: Nárečie osady Bodrog-Vécs;
14. Štefan Kovács: Nárečové ukážky z nárečia osady Stará Bašta;
15. Dr. František Zagiba: Statika maďarskej ľudovej piesne na Slovensku;
16. Fr. Zagiba: Problematika srovnávacej hudobnej vedy slovensko-maďarskej v obore ľudových piesní (na základe zemepisného folklóru a vetnej intonácie);
17. Kratšie nárečové ukážky (L. Máthé, A. Szilávik, L. Förödös).

A címekből is kiolvasható, hogy még ma is hiányt pótló művet vehetnénk kezünkbe, ha a kiadás megvalósulhatott volna. A kéziratok többségének hollétéről, meglétéről nincs tudomásunk, bár a jelentés végén leírja, hogy az államváltozás után a munkacsoport tagjainak többsége magyar állampolgár lett, az átdolgozásra, javításra visszaküldött önálló munkák már nem kerültek vissza. A tagok egy része magyarországi egyetemeken folytatta tanulmányait. A munkacsoportban elvégzett gyűjtését ott használta fel szakdolgozatként vagy disszertációként. Néhányat közülük a debreceni egyetem jelentetett meg. A közzétett jelentés végén még reménnyel mondja, hogy a munkacsoport tagjai nem veszítették el munkakedvüket, erejüket, és az új életkörülmények között lesz munkájuknak kontinuitása. Nem tudhatta, hogy ezután olyan háború és olyan „béke” következik, ami megszüntet mindenfajta kontinuitást Közép-Európa nemzeti társadalmában.

AZ UTOLSÓ LEHETŐSÉG

Nem tudjuk pontosan, mi motiválta Arany tanár urat, hogy az államváltáskor nem követte Rozsnyót a magyar államba. Talán az a kötődés, ami egyetemi évei alatt, majd tudományos pályájának jóindulatú támogatása révén a Šafárik Társaság tudósaihoz fűzte, talán bizonytalan volt abban, hogy szláv képzettségével az akkori magyar közegben az érvényesülése lehetővé válik-e. Mindenesre az bizonyossá vált, hogy a szlovák államban maradt kis létszámú magyarság számára nem áll rendelkezésre olyan művelődési, tudományos és publikációs infrastruktúra sem, amilyen a csehszlovák államban többé-kevésbé működött. Nemzeti-nyelvi tömböt csak a Zoboralja magyar lakossága képezett. Persze nem volt elhanyagolható a nagyvárosok (Pozsony, Nyitra stb.) magyar lakossága, amelyhez hozzátartozott a többnyire magyar anyanyelvű és identitású zsidó lakosság is. Ebben a közegben, a népnyelvi gyűjtésben szerzett tapasztalatait a Zobor vidéki magyarság kutatásában tudta érvényesíteni. Irányításával fontos néprajzi tanulmányok készültek tanítványa, Putz Éva gyűjtéséből 1940–1943 között, illetve tudunk egy 10 000 cédulából álló Nyitravidéki Tájpszótár munkálatairól.

Hogy tudományszervező munkáját folytatni akarja, azt levelei elárulják, de hogy ténylegesen teszi is, azt néhány véletlenül megmaradt levélmásolatból tudjuk, melyet Földessy Józsefnének írt Nagyszalánra, aki a levelek tanúsága szerint a korábbi elvek szerinti gyűjtésre vállalkozott. Nem tudjuk, Földessyné hogy került kapcsolatba Arany tanár úrral, de a korábbi munkaközösségnek nem volt tagja, és bizonyára azért szükséges a szó szerinti levelező oktatás, mert az egyetemi oktatásban sem találkozhattak. A levelekből az tűnik ki, hogy új feladatot csak akkor ad, ha az elvégzett gyűjtőmunkát tudományosan hitelesnek ítéli. 1944. január 27-én ezt írja: „Most már elérkezettnek látom az időt, hogy kérdőívet is küldjek. Nyomatékosan megjegyzem azonban a következőt: a kérdőív csak arra való, hogy figyelmeztesse, mi minden lehet probléma, ami figyelmet érdemel. Azonban sem a feldolgozásban, sem az értelmezésben, sem a sorrendben nem köti. A túlzott ragaszkodás a kérdőív tárgymenetéhez és problémafelsorolásához feleslegesen feltartóztathatna. Olvasgatásuk, sőt ismételt olvasgatásuk azonban nagyon ajánlatos.”

Ezzel egy sokra hivatott tudós, akiben képzettségénél, szorgalmánál fogva minden adva volt az észak-Kárpát-medencei areális nyelvészeti kutatás modern alapjait megteremtse, úgy fejezte be tevékenységét, hogy tervei ma is időszerűek, de úgy már nem lesznek megvalósíthatók, ahogy annak idejében azok lettek volna. Csak azt a kérdést tehetjük fel egymásnak, ki veszített többet.

Jazykovedný odbor Učenej spoločnosti Šafárikovej v Bratislave.

DIALEKTOLOGICKÉ DOTAZNÍKY
PRE SLOVENSKO.

Č.2.

Sostavil Adalbert Arany.

V Bratislave ,v decembri r.1937.

A dialektológiai felmérés kérdőívének címlapja 1937-ből

SÁNDOR ANNA ARANY ALBERT LÁSZLÓ NYELVÉSZETI TEVÉKENYSÉGÉRŐL

Lassan tizenöt éve annak, hogy a Kolonban megtartott emléktábla-avatással és konferenciával először tisztelegtünk Arany Albert László emléke előtt. Akkor többségünk még csupán hézagosan ismerte a tudós életét és munkásságát, de hiányos ismereteink is elegendőek voltak ahhoz, hogy megértsük: a második világháborút követő időszak igazságtalanságai tették tönkre egyéni sorsát és ígéretes tudósi pályáját.

Ma már az életművével szemben elkötelezett gondos gyűjtőknek köszönhetően tanulmányozhatjuk hagyatékát, illetőleg az e kötetben egybegyűjtött írások alapján is jobban megismerhetjük Arany Albert László tudósi és emberi nagyságát.

Nyelvészet munkásságát nyomon követve el kell ismernünk: a magyar és a szlovák nyelvtudományban is maradandót alkotott. Ezzel együtt el kell ismernünk azt is: nagy a nyelvésztaársadalom adóssága magyar és szlovák oldalon egyaránt.

Arany nyelvészeti munkásságának eddigi ismertetéseiben mindenütt megjelenik az a megállapítás, miszerint nyelvfelfogására, kutatási és leírási módszereire leginkább a strukturalizmusként közismert nyelvészeti irányzat hatott. Ez azzal függ össze, hogy egyetemi tanulmányai alatt a virágkorát élő strukturalista nyelvészeti irányzat vonzáskörébe került. Arany ugyanis 1931-ben a pozsonyi Comenius Egyetem szlovák–filozófia szakos hallgatója lett. A köztudattól és az *Encyklopédia jazykovedy* [A nyelvtudomány enciklopédiája. Mistrík, Jozef (szerk.) 1993, 68] rá vonatkozó szócikkének állításától eltérően tehát Arany nem volt magyar szakos, de az ún. magyar szemináriumon belül, mivel akkor még nem létezett magyar tanács, magyarul is hallgatott néhány nyelv- és irodalomtudományi előadást, így tudásának javát autodidakta módon szerezte meg (lásd Simon Attila tanulmányát e kötetben).

Az említett nyelvészeti irányzat erőteljes hatása pedig azzal magyarázható, hogy tanárai között találhatjuk azokat, akik az 1926-ban létrejött prágai iskolának, a nyelvészeti strukturalizmus egyik ágának a holdudvarához tartoztak. A pozsonyi egyetemen akkor oktató cseh nyelvészek közül Josef Miloslav Kořinek és Václav Vážný professzorok tevékenykedtek. A strukturalizmussal Arany elsősorban Kořinek előadásain került szoros kapcsolatba, a professzor ugyanis a strukturalista nyelv szemlélet és kutatómódszertan ismereteibe avatta be hallgatóit. A nyelv kutatásán elsősorban a hangtani szint kutatását értette, s módszereit Trubeckoj fonológiájának elméletére építette.

Vážný professzor viszont a dialektológusok első nemzedékét nevelte ki Szlovákiában, s dialektológusként mindenekelőtt a nyelvjáráskutatás és -leírás, valamint a nyelvföldrajz – a nyelvjárási jelenségek földrajzi, azaz területi kiterjedésének vizsgálata – ismertette meg tanítványait.

E két neves tanáregyéniség együttes hatásával is magyarázható, hogy Arany mindegyik művén az említett nyelvtudományi irányzat és ágazat valamelyike vagy külön-külön, vagy együttesen is megjelenik.

Mielőtt azonban Arany A. László nyelvészeti tevékenységét ismertetném, művének és korának, illetőleg a műveiben gyakran előforduló kifejezések könnyebb megértésének érdekében ismerkedjünk meg a strukturalizmus, s ezen belül a prágai iskola főbb jellegzetességeivel!

A strukturalizmus több európai és nyelvészeti irányzat összefoglaló neve, melynek virágkora a 20. század húszas éveinek végétől az ötvenes évek közepéig terjed. Nyelvészeti kiindulópontjaként Ferdinand de Saussure svájci francia nyelvész *Cours de linguistique générale* [Bevezetés az általános nyelvészetbe] műve szolgált. Klasszikus időszakában a strukturalizmuson belül több iskola jött létre, mint pl. a prágai, a koppenhágai, a francia L. Tesnière ún. valenciaelmélete, az amerikai ún. deskriptív iskola. Az egyes iskolák elméleti felfogása között lényeges eltérések is vannak, de közös jegyük, hogy a nyelvet nem egymástól független, rendezetlen jelenségek halmazaként, hanem egységes rendszerként, a benne levő részrendszerek kölcsönösen összefüggő, rendezett halmazaként ábrázolja. Az addigi újgrammatikus iskolával szemben, amely a nyelv történeti vizsgálatát tartotta az egyetlen elfogadható tudományos módszernek, a strukturalisták a szinkrón nyelvvizsgálatot helyezték előtérbe. A strukturalizmus mindenképp új ismeretekkel és módszerekkel gazdagította a nyelvtudományt, sőt új nyelvtudományi ágazat, a fonológia létrejöttét is eredményezte.

A prágai iskola a Prágai Nyelvész Körhöz kötődő nyelvészeti irányzat, melyet az orosz származású amerikai nyelvész, R. Jakobson, az orosz Ny. Sz. Trubeckoj és a cseh V. Mathesius hozott létre 1926-ban. A saussure-i elmélettől főleg abban különbözik, hogy a nyelv kifejezőeszközeit a nyelvi rendszerben betöltött funkciójuk, szerepük felől közelítette meg. Ezért a nyelvet funkcionális rendszerként fogták fel. Ebből kifolyólag magát a nyelvészeti irányzatot funkcionális strukturalizmusnak nevezik. A fonológia mint önálló nyelvtudományi ágazat is elsősorban a prágai iskolához kötődik, tehát legfontosabb eredményeiket a fonológia terén könyvelhették el. Egyrészt azzal, hogy az egyik legismertebb képviselőjük, Trubeckoj rendszerezte először a fonológiát, másrészt azzal is, hogy az utódok a Trubeckoj által megalkotott fonológiaelméletet alkalmazták kutatásaikban, majd saját kutatási eredményeikkel kiegészítve továbbfejlesztették azt. Trubeckoj a *Grundzüge der Phonologie* című munkájában (1939) összegezte addigi kutatási eredményeit, melyben többek között a fonológia fogalmi rendszerén belül a fonémaoppozíciók és a megkülönböztető (disztinktív) jegyek, a fonéma meghatározásának kritériumait fogalmazta meg.

A prágai iskola hatására a szlovák nyelvtudományban is kedvező feltételek teremtetek az alkotó tevékenységhez. Szellemiségének továbbélése abban is megnyilvánult, hogy a strukturalista irányultságú nyelvészek, köztük Arany ösztönzésére is 1945. december 12-én létrehozták az 1950-ig fennálló Pozsonyi Nyelvész Kört (Bratislavský lingustický krúžok).

Az elmondottakból arra következtethetünk, hogy Arany Albert Lászlót mint pozsonyi egyetemistát a múlt század harmincas éveiben kedvező tudományos légkör vette körül, amely ösztönzőleg hatott a humán tudományok iránt (nyelv- és irodalomtudomány, filozófia, logika, pszichológia, néprajz) átlagon felül érdeklődő, tehetséges bölcsészhallgatóra. Ezenkívül az itt szerzett ismeretek biztos támpontot nyújtottak tudományos tevékenységének kibontakozásához és továbbfejlődéséhez. Nyelvészeti munkásságának ismertetői ezt az időszakot mindannyian pozitívan értékelték.

Arany Albert László tudományos munkásságának egészéről, sőt az egyes munkákról viszonylag későn születtek meg az első ismertetések. Műveinek átfogóbb ismertetése tulajdonképpen a halála után megjelent nekrológokban olvasható (lásd Sima 1968, 79–80; Szépe 1970, 213–216), de tragikus sorsáról politikai okokból nem szólhattak a szerzők. Meg-

hurcoltatásait tudományos munkásságával együtt csak húsz évvel később, elsőként Vörös Ottó mondja el nyilvánosan 1988-ban a magyar nyelvészek V. Nemzetközi kongresszusán Budapesten, s erről a konferenciáról megjelent kötetben is olvashatunk. Ezt követően Király Péter, az egykori tanítvány 1993-ban értékeli Arany munkásságát.

Az említett összegző ismertetéseken kívül két enciklopédikus jellegű, egy magyar és egy szlovák kiadvány címszavában olvashatunk még egy-egy rövid összefoglalást Arany A. László munkásságáról (vö. H. Bottyánfy et al. 1993, 81; Mistrík [szerk.] 1993, 68). Arany egyes munkáiról külön-külön már jóval több ismertetés született, de ezekről majd az egyes publikációknál szólok.

A nyelvtudós munkássága mennyiségileg, publikált írásainak száma alapján nem túl nagy, inkább a minősége adja meg tudományos értékét. Ezt Aranynál az adott nyelvészeti probléma újszerű nyelvelméleti és módszertani megközelítése, témaválasztása, valamint színvonala biztosítja.

Nyelvtudományi kutatásait négy területen belül művelte (vö. Szépe 1970:, 214):

1. a szlovák dialektológia;
2. a magyar–szlovák kétnyelvűség kutatása;
3. a mai magyar nyelvrendszer előzményeinek szerkezeti története;
4. elméleti fonológia.

A SZLOVÁK NYELVJÁRÁSOK KUTATÓJA

Első publikált tanulmánya a szlovák dialektológia területéhez tartozik. Václav Vážný professzor a legérdeklődőbb tanítványait, köztük Aranyt is, 1934 és 1936 között bevonta a nyári szünet alatt szervezett szlovák nyelvjárások gyűjtésébe. Arany az összegyűlt nyelvjárási adatokat feldolgozva 1936-ban a *Carpatica* folyóiratban szlovák nyelven jelentette meg. E tanulmányában Gömör szlovák nyelvjárásai közül hat Sajó-völgyi település dialektusát nyelvföldrajzi módszerrel mutatja be (Nárečia doliny Slanskej, 191–226). A kistérség nyelvjárásainak belső tagolódását változatos hang- és alaktani sajátosságai, különösen eltéréseik alapján mutatja be. E nyelvi sokszínűséget a szerző olyan nyelven kívüli tényezőkkel hozza összefüggésbe, mint pl. a bányavidékként ismert kistérség történeti fejlődése, a betelepítések és a lakosság mobilitása.

A négy évvel később megjelent tanulmánya (Striednice typu *ä, ǣ* v nárečí nižnoslanskem. In *Sborník Matice slovenskej. Časť prvá. Jazykoveda*. Zredigoval Ludovít Novák. Roč. XVIII, 1940, 17–25) is a Sajó-völgyi szlovák nyelvjárásokkal foglalkozik, mégpedig nyelvföldrajzi szempontból mutatja be az *ä, ǣ* hangok különböző morfémákban való előfordulását. A félreértést elkerülendő meg kell jegyezni, hogy nem a klasszikus nyelvföldrajzi módszerrel, azaz nem nyelvi térképlapokon mutatja be az egyes kutatópontok adatait, hanem a különböző alakváltozatoknál a községek nevének rövidítését tünteti fel, s ezek alapján tesz kísérletet e nyelvjáráscsoport belső tagolódásának megállapítására. Érdekes adalékként szolgál Aranynak az a nyelvjárásgyűjtés háttérére utaló megjegyzése, hogy „A teljes anyag (értsd: az összes Sajó-völgyi szlovák nyelvjárás anyaga – S. A. megj.) értékelésére valószínűleg a közeljövőben teszek majd kísérletet, mert négy évvel ezelőtt a közigazgatási szervek túlbuzgóssága ebben a munkámban megakadályozott” (18). Hogy milyen akadályokról volt szó, a továbbiakban nem derült ki.

A Šafárik Tudós Társaság nyelvészeti csoportján belül Arany 1937-ben dolgozta ki azt a harminchat oldalnyi, eddig még nem publikált szlovák nyelvjárások kutatására irányuló kér-

dőívet, mely a bevezető lejegyzési és gyűjtési útmutatóján kívül 1141 kérdést tartalmaz (Dialektologické dotazníky pre Slovensko. Č. 2. Jazykovedný odbor učenej spoločnosti Šafárikovej v Bratislave). A címszavak szerint betűrendbe állított kérdések főleg a szlovák nyelvjárások magyar eredetű tájszavainak összegyűjtését célozták meg, illetőleg a hét utolsó előtti kérdéssel a szlovák közösségekben használt magyar eredetű nevek (a személynévek közül család- és keresztnévek, a kül- és belterületi földrajzi nevek, az állatnevek közül a kutya-, ló- és ökörnevek) előfordulását kívánták feltárni. A kérdőív utolsó kérdése mondatokat tartalmaz, amelyeket jelentésük megőrzésével az adott helyi nyelvjáráshoz kellett az adatközölőknek „lefordítaniuk” és a gyűjtőknek lejegyezniük.

Részben e kutatási területhez tartozik a pozsonyi egyetemen írt doktori disszertációjának témája is, hiszen a nyugat-szlovák nyelvjárásokat vizsgálja benne, de az előzőktől eltérően teljesen más szempontból, éspedig a magyar nyelvi kölcsönhatások felől közelíti meg a vizsgált szlovák nyelvjárásokat (*Maďarské jazykové vplyvy v západoslovenských nárečiach*). Mivel azonban a nyelvi kölcsönhatások vizsgálata inkább a kétnyelvűséget érinti, a doktori dolgozatra még a kétnyelvűség tárgyalásakor is visszatérek, jóllehet alaposabb elemzésre már nincs lehetőség, mert a disszertáció nem lelhető fel.

Bár nem tartozik a vizsgált kutatási területhez, de itt említtem meg, hogy Arany a szlovák nyelvjárások kutatása mellett részt vett a szlovák köznyelv lexikográfiai munkálataiban és a szlovák nyelv leírásában is. 1943-tól a Szlovák Tudományos és Művészeti Akadémia [a mai Szlovák Tudományos Akadémia] Nyelvtudományi Intézetének munkatársaként a szlovák nyelv értelmező szótárának elkészítésén dolgozott, amely több kötetben *Slovník slovenského jazyka* címmel jóval később, 1959 és 1968 között jelent meg, de a szótárkészítők névsorában Arany Albert László neve már nem szerepel (lásd Simon i. m. 6).

1946-ban pedig volt iskolatársával, Jozef Orlovskýval (régábbi nevén: Jozef Szabó) közösen jelentette meg a *Gramatika slovenského jazyka* (Bratislava, Vedecké a umelecké nakladateľstvo dr. Jozefa Orlovského) című tankönyvet, mely az első modern szlovák nyelvtankönyv. Modernsége nemcsak az első ötven oldal általános nyelvészeti fogalmakat tartalmazó elméleti rész újszerűségéből fakad, hanem a szlovák nyelv rendszerezésének strukturális bemutatásából is. Elsősorban ezzel magyarázható a könyv sikere, hiszen őt kiadást ért meg, utoljára 1968-ban jelent meg. Bár azzal kapcsolatban, hogy milyen volt e kiadvány visszhangja a szlovák nyelvésztsársadalomban, külön kutatásokat nem végeztem, hiszen ez egy következő tanulmány témája lehetne, de a véletlenszerűen összegyűlt adataim között e szlovák nyelvtankönyvre történő hivatkozással két helyen találkoztam: az egyik a már fentebb említett Jozef Mistrík szerkesztésében megjelent enciklopédia Aranyra vonatkozó szócikke (1993, 68), a másik ugyancsak egy Mistrík szerkesztette kiadványban, a *Lingvistický slovník* [Nyelvészeti szótár] felhasznált és ajánlott szakirodalom-jegyzékében található hivatkozás (2002, 292).

A KÉTNYELVŰSÉG-KUTATÓ

A már fentebb említett doktori dolgozatában is a szlovák–magyar nyelvi kontaktusok hatását vizsgálja a nyugat-szlovák nyelvjárásokban, s ez annak a bizonyítéka, hogy viszonylag korán és korát megelőzve foglalkoztatták a közösségi kétnyelvűség nyelvi következményei, hiszen a kétnyelvűség tudományos kutatása csupán a 20. század második felében, tájainkon csak az utolsó negyedében indult fejlődésnek. Különösen a lexikai kölcsönzések, melyekre már az Arany által összeállított szlovák nyelvjárásgyűjtő kérdőív kérdései is irányulnak, az

átvevő nyelvben a kétnyelvűség legszembetűnőbb következményei. Ám Arany Albert Lászlót e „gyakorlati” jellegű kérdések mellett az általános, elméleti problémák megválaszolása is vonzotta, különösen azt követően, hogy a szlovákiai magyarság kétnyelvűsödési folyamatát és annak nyelvi következményeit in statu nascendi ragadhatta meg. Így született meg általános nyelvészeti jellegű írása, a szlovákul írt *Psychologické základy javov bilingvistikých* [A kétnyelvűség jelenségeinek pszichológiai alapjai] (*Linguistica Slovaca*, I–II, 1939–1940, 39–49). Arany e tanulmányában, ahogy Szépe György is megállapítja, „A két nyelv kölcsönhatását nemcsak az érintkező nyelvszerkezetek szintjén vizsgálta, hanem a kétnyelvű felvidéki emberek nyelvi tudatában is” (1970, 215). A mű viszonylag hosszú ideig visszhang nélkül maradt, hiszen először megjelenése után huszonhárom évvel ismerteti Sulán Béla (1963, 253–265), majd ezt követően Szépe György említi (1970).

Az első alaposabb ismertetés és értékelés egyrészt Szabó Mihály Gizella (1993, 23–30; 1998, 32–42), másrészt a fordító, Zeman László (1998, 7–31) nevéhez fűződik, aki a magyar fordítást a strukturalizmus s ezen belül a prágai iskola alapos ismerőjeként jegyzetekkel is ellátta. Arany A. László a közösségi kétnyelvűséget vizsgálva strukturalista felfogásból adódóan főként azt járja körül, hogy az idegen szavak átvétele milyen változásokat okoz a nyelvi, elsősorban fonológiai rendszerben. A szókölszönzésekkel kapcsolatban Arany teljesen modern álláspontot képvisel, melyet Szabó Mihály Gizella tömören ekképp foglal össze: „Amint a szerző a tanulmány más helyén is megjegyzi, az idegen elem belépésével a régi struktúra megbomlik ugyan, de ugyanakkor új keletkezik, mely tartalmazza az integrálódott elemet is. Ez azt jelenti, hogy a kétnyelvű anyanyelvváltozat különbözik ugyan az egynyelvű anyanyelvváltozattól, de nem feltétlenül »rosszabb« nála” (1993:, 26).

Következő tanulmánya nem tartozik ugyan a kétnyelvűség témaköréhez, de szorosan kapcsolódik hozzá, és hasznos tanulságokkal szolgálhat a kétnyelvűség nyelvi következményeinek kutatásában, valamint magyarázatában. Aranyt egész pályája folyamán foglalkoztatja a szlovák–magyar kontrasztív nyelvvizsgálat, s egyik hosszabb tanulmányában az egy földrajzi areában élő s ebből adódóan földrajzilag és kulturálisan is érintkező, nem rokon nyelvek nyelvhasonlításának fontosságát taglalja (K porovnávaciemu jazykovému výskumu na Slovensku. *Jazykovedný sborník*, I–II, 1946–1947, 390–422).

A SZLOVÁKIAI MAGYAR NYELVJÁRÁSOK KUTATÓJA

Arany a szlovákiai magyar nyelvjáráskutatás fölkarolását már régebben fontos feladatának tartotta, s ennek megvalósításában jelentős lépést tett azáltal, hogy 1937 tavaszán a Šafárik Tudós Társaság nyelvészeti csoportján belül létrehozta a magyar bizottságot, s Dél-Szlovákiában megszervezte azt a nyelvjárásgyűjtést, melybe 1937 nyarán több mint negyven egyetemista és középiskolás diák kapcsolódott be, köztük a későbbi dialektológus, Sima Ferenc is. E gyűjtésben már kipróbálhatták azt a kilencoldalas, Arany által összeállított kérdőívet, melynek első oldala Horger Antalnak *A magyar nyelvjárások* (1934) című munkája alapján a Dél-Szlovákiára vonatkozó nyelvjárásterületeket, a magánhangzók fonetikai rendszerét és azok lejegyzését tartalmazza. Az utolsó oldalon pedig a gyűjtőknek ad gyűjtési útmutatót, lejegyzési és egyéb megfigyelési szempontokat. A közbeeső hét oldal fonetikai jellegű címszavai a magán- és mássalhangzó-jelenségek összegyűjtésére irányultak.

A második, a nyolcoldalas kérdőív 1938. áprilisi keltezésű, s az északnyugati nyelvjárások kutatása számára állította össze Arany Adalbert L. (a szerző szerint). Az északnyugati nyelvjárásterület viszonylag nagy térséget ölelt fel, mivel beletartozott a Duna mente (a volt

Pozsony, Komárom, Nyitra és Bars megye), az Ipoly és a Sajó völgye (Hont, Nógrád és Gömör megye).

Mindkét kérdőívet sokáig elveszítettnek hitte a szakmai közvélemény (vö. Szépe 1970, 214; Kázmér 1973, 214), de szerencsére mégsem kallódott el. Az Arany-hagyaték többi anyagával együtt megtalálható a Bibliotheca Hungaricában Somorján.

1938-ban a bécsi döntést követő események egy időre leállították a nyelvjárásgyűjtő munkát, de a negyvenes évek elején ismét folytatták a gyűjtést Zoboralján.

A negyvenes évek elején ugyanis, amikor a Nyitra vidéki magyarság nemcsak az anyaországi, hanem a csehszlovákiai magyarságtól is leszakítva a Tiso-féle ún. szlovák állam legnagyobb tömbben élő csoportját alkotta, ismét megnőtt a régió nyelvjárása és néprajza iránti érdeklődés, fellendült a nyelvjárás- és néprajzgyűjtés. Ebben kiemelkedő szerepet vállalt Arany A. László, aki a köréje csoportosult 30 pozsonyi egyetemista gyűjtő- és feldolgozó munkáját irányította.

Kolon nyelvjárásával az egyetemisták közül leginkább a tehetséges, de sajnos fiatalon elhunyt Putz Éva foglalkozott a legtöbbet, sőt ahogy Arany írja róla: „Jegyzeteinek szótani anyagát a Nyitravidéki Tájszótár számára kb. 10 000 lapon kicédulázta s ellátta jegyzetekkel” (Arany 1944/1967, 31). Az 1945 előtti időszakból származnak még olyan nem publikált írások is, amelyek szerzője Putz Éva. A kéziratot – 2 x 9 oldalnyi szójegyzéket – s az ennek alapján készült Adatok *Kolon nyelvjárásához* című tízoldalas feldolgozást a barslédéci születésű Lipcsey Gyula, Arany A. László barátja bocsátotta rendelkezésemre. Köztudott, hogy mindkettőjüket ugyanabban a koncepció perben börtönbüntetésre ítélték. E forrás mindkét szójegyzéke az „északnyugati nyelvjárások” kutatására összeállított kérdőív válaszait tartalmazza, és összesen több mint 2100 szót találunk benne, az egyik 1940. december 16-ai, a másik pedig 1941. február 10-ei keltezésű. A két korpusz nemcsak szóanyagának gazdagsága miatt értékes a mai dialektológia számára, hanem mert nyelvi-nyelvészeti céllal készült, szakmai megbízhatósága is növeli értékét. Ebből az értékből nem von le semmit az a körülmény sem, hogy kisebb-nagyobb hibák is előfordulnak benne. Mivel kézzel írott szövegről van szó, e hiányosságok nem nyomdahiba, hanem elírás, elhallás vagy pontatlan lejegyzés következményei lehetnek. A későbbi időpontban gyűjtött szójegyzékben csak egy hiba (be, helyesen bë) fordul elő, ezzel szemben a két hónappal korábbi gyűjtésben lényegesen több a hiányosság. E hibáknak az a közös jellemzője, hogy többnyire a környező zoboralji községeknek azon nyelvjárási jelenségei, amelyekben eltérnek Kolon nyelvjárásától. Ez a hiányosság azzal magyarázható, hogy a többi zoboralji községben is gyűjtő Putz Éva az itteni nyelvjárásokkal való ismerkedés kezdeti szakaszában még egységesebb nyelvjárástípusként látja az alapvető vonásaikban egyező, de mégis sokban eltérő Nyitra vidéki nyelvjárásokat. Így kerülhettek be a korpuszba a fűtöl, vádol igealakok, amelyekben a szótagzáró l nem esett ki, s így a pótlónyúlás sem következett be. A szótagzáró l megmaradása e fonetikai helyzetben Menyhe és Béd nyelvjárására jellemző (ömöl – emöl, inékol, mondol, iszol), míg Kolonban még ma is, több mint ötven év elteltével, az emē, inékō, mon-dō, iszō a normatív. De távolabbi nyelvjárástípusok sajátosságai is „becsúsztak” a szójegyzékbe, pl. az ördög-tű, holott a -tól, -től realizációja a koloni nyelvjárásban -tō, -tōl.

Azonban sem Putznak, sem Aranyak a történelmi viszontagságok miatt ez a sokat ígérő vállalkozása nem teljesedhetett ki, annyit azonban még Aranyak sikerült megvalósítania, hogy az összegyűjtött koloni korpusz alapján megírta *Kolon nyelvjárásának fonológiai rendszere* (Bevezetés a szerkezeti nyelvjárástanba) című művét (1944), amely hiányosságai ellenére az egyetemes magyar dialektológiának máig egyedülálló, strukturalista szemléletű

alkotása. Nyelvészeti jelentőségén túl pedig ismertté tette Kolon község nevét, s ezáltal növelte lakóinak önértékét. Magával a művel több jeles nyelvészünk is foglalkozott már, de az első vélemény majdnem egy évtizedet váratott magára, hiszen csupán 1953-ban jelentek meg a művel kapcsolatos észrevételek (Bárcezi 1953, 71). Ennél részletesebb elemzést nyújt Deme László *A magyar nyelvjárások néhány kérdése* című művében (1953, 24–26), majd időbeli sorrendben ezt követi Sima Ferenc (1968), Szépe György (1970), Imre Samu (1971) és Kázmér Miklós (1974) ismertetése, (ez utóbbiak már az Arany-monográfia második kiadását követően [Bloomington–Hága 1967] jelentek meg). Kázmér foglalja össze a legalaposabban a könyvvel kapcsolatos magyar és külföldi ismertetéseket és bírálatokat (1974, 216–217). Ezután a legújabb dialektológia tankönyvnek a nyelvjárásleírás módszertani kérdéseinek fejezetében olvashatunk róla (lásd Kiss 2001, 83–84). Jómagam mindkét kiadványomban (lásd Sándor 2000, 2004) foglalkoztam Arany munkájával. Az előbbiben főleg a koloni nyelvjárás változására és használatára utaló társadalmi összefüggések leírása vonzotta figyelmemet, hiszen köztudomású, hogy a strukturalista módszer elmélete és gyakorlata, amelyet Arany e munkájában alkalmazott, a nyelvi jeleket a külső tényezőktől és a beszélőktől elvonatkoztatva, csupán az ábrázolási funkció szempontjából vizsgálja, mégis találkozhatunk benne néhány olyan utalással, amelyek az egyes nyelvjárási jelenségek életkori, nem- és műveltségbeli kötöttségére vonatkoznak (13). Ezekkel kapcsolatban megjegyzi, hogy a nyelvtudomány nem mellőzheti teljes mértékben a fonológiaiilag irreleváns változatok vizsgálatát, különösen akkor nem, ha ezek „jellemeznek egy-egy közösségi csoportot, nemzedéket, tehát ha szűkebb értelemben is, de közösségi érvényűek” (12). Sőt e változatok jövőbeni leírását sem zárta ki teljesen, de úgy vélte, hogy ahhoz még hiányzik a kellő mennyiségű, megbízható nyelvi korpusz.

Az utóbbiban pedig a nyelvföldrajzi jellegű észrevételeit emeltem ki.

Arany A. László munkája tulajdonképpen két nagyobb, viszonylag önálló szerkezeti egységből áll. Az elsőben az elméleti-módszertani kérdésekhez kötődő alapfogalmakat tisztázza. Az általános nyelvészeti részben a munka strukturalista szemléletéből kiindulva összefoglalja a saussure-i alapelveket és -fogalmakat, mint pl. a nyelv (langue) és a beszéd (parole) fogalmát, a nyelvi jel kettős tagoltságát (jelölő – signifiant, jelölt – signifié). A nyelvi jel három funkciója közül – ábrázoló, kifejező, felhívó – Karl Bühler elméletét követve az ábrázoló funkciót tartja elsődlegesnek, bár elfogadja, hogy „szükség szerint uralkodó jelentőségű (dominans) lehet a másik két funkció is” (11).

Az általános nyelvészeti részt követően a dialektológia alapkérdéseit, a nyelvföldrajz és a nyelvjárásleírás módszereit, majd Kolon nyelvjárásának irodalmát ismerteti.

A második fő részben a koloni nyelvjárás fonológiai leírását olvashatjuk. Megismerhetjük a koloni magán- és mássalhangzós fonémarendszert, illetőleg az egyes fonémák szerepét a különböző morfématípusok felépítésében, valamint a disztinktív ellentétek feloldását. Az utolsó fejezetekben a koloni nyelvjárás fonológiai statisztikájáról és morfonológiájáról olvashatunk. A fonológiai statisztikán belül a szerző megvizsgálja a koloni magán- és mássalhangzók előfordulási arányát, a szavak szótagszámát, vagyis a szavak hosszúságát. Megállapítja, hogy Kolon nyelvjárásában a magánhangzós fonémák előfordulási aránya 43%, a mássalhangzós fonémáké 57%. A szavak szótagszámának átlaga 1,98, vagyis a szavak hosszúsága átlagosan két szótag (141).

Kázmér Miklós Arany A. László könyvének érdemeit összegezve a következőket emeli ki: 1. A fonológia alaptételeinek tömör és világos összefoglalása. 2. A magyar nyelvjáraskutatás korábbi módszertanának objektív kritikája. 3. A fonológiai szempont első alkalmazása

egy nyelvjárás leírásában. 4. A magyar fonetikai igazodás és hasonulás fonológiai aspektusból történő értékelése. 5. Elfogadható terminológiai újításai. 6. Egy nyelvjárás hangtani szerkezetének mennyiségi vonatkozásai.

Hiányosságaként a már Bárczi Géza által is kifogásolt egyensúlyelméletét említi (1953, 71), jóllehet Kázmér csupán az egyensúlyelmélet abszolutizálását tartja elfogadhatatlannak. További negatívumaként a „konszonantizmus” elnagyoltabb kidolgozását tartja (1974, 216–218).

A MAGYAR NYELVRENDSZER SZERKEZETI ELŐZMÉNYEINEK KUTATÓJA

A mai magyar nyelvrendszer előzményeinek szerkezeti történetével kapcsolatban Aranynek három írását említhetjük meg. Időrendben az első *A magyar nyelv szerkezetrendje és érvénytelenítése* címmel (67–70) a *Nyelvtudományi Értekezések* 58. köteteként jelent meg. A másik kettő németül íródott. Az egyik konferencia-előadásként már 1965-ben elhangzott, de 1968-ban jelent meg: *Das System der finnisch-ugrischen und der uradjarischen Sprache*. Congressus Secundus Internationalis Fenno-ugristarum Helsingiae Habitus 23–28. VIII. 1965. Pars I. Acta Linguistica (Helsinki, 1968), 17–23. A másik az *Ural–Altäische Jahrbücher* 41. kötetében jelent meg 1969-ben: *Das Finnougrische und das Uralische in der eurasischen Lautlandschaft* (112–127) címmel. E tanulmányokban Arany mind módszereiben, mind témájában eltér a történeti-összehasonlító módszertől, hiszen a nyelvtipológia és a történeti fonológia módszere egyszerre van jelen munkájában, s ugyanúgy témájában is eltér a hagyományosan értelmezett speciális nyelvészettől, mert ha érinti is egy-egy nyelv vagy nyelvcsalád törvényszerűségeit, az emberi nyelv univerzális jelenségeivel összefüggésben magyarázza azokat.

AZ ELMÉLETI FONOLÓGUS

Az elméleti fonológia kérdéseire élete utolsó éveiben tér ismét vissza, jóllehet alapjában véve el sem szakadt tőlük, hiszen szinte mindegyik műve kisebb-nagyobb mértékben érinti a fonológiát is. Ide sorolható Laziczius Gyula angol nyelvű válogatott kötetéről (*Selected Writings of Gyula Laziczius*. Hága, Mouton, 1966) németül írt recenziója (*Ural–Altäische Jahrbücher*, XXXIX, 1967). E témakörben azonban legjelentősebb a *Nyelvtudományi Közlemények* LXIX. kötetében megjelent *Trubetzkoy nyelvelméletének és fonológiájának lélektani és logikai alapja* címmel írt munkája (1967, 125–145). Bár Arany a tanulmány bevezetőjében kijelenti, hogy nem a kritika a fő célja, hanem Trubeckojnak a Grundzüge der Phonologie című művében használt fogalmaknak az azonosítása és pontosítása (126). Ennek ellenére kritika is van benne, melyben az idő távlatából saját kutatási eredményeivel és elméleti következtetéseivel egybevetve értékelt a strukturalizmust és azon belül a fonológiát. Arany elismeri Trubeckoj fonológiájának tudományos jelentőségét, de felró néhány elmentmondásos megállapítást is, melynek okát elsősorban Trubeckoj túlzott pszichologizmusában látja. Az orosz fonológus szerint ugyanis a nyelvi jelek által jelölt fogalmak is csupán lélektani absztrakciók, sőt a nyelv fennállása is lélektani, a közösség tudatában létező elvont szabály, norma, érték, funkció. Arany szerint viszont, ha a nyelv és a beszéd elválaszthatatlan egységet alkot, s az utóbbi fizikai, tehát objektív jelenség is, akkor a nyelv sem lehet csupán lélektani absztrakció, hanem objektív jelenség is kell, hogy legyen, és csak objektivitásának fokában különbözik a nyelv a beszédétől (130–133).

Trubeckoj szerint a fonetikát és a fonológiát is élesen el kell különíteni, viszont Arany szerint a fonetika és a fonológia egymástól való elhatárolása sem lehet éles, abszolút, hanem csak fokozati (142).

Következő idevágó írása német nyelven jelent meg az 1966-ban Bécsben megtartott Nemzetközi Fonológiai Értekezlet előadásait tartalmazó kötetben (*Phonologie der Gegenwart. Wiener Slavistisches Jahrbuch. Ergänzungsband VI, Graz–Wien–Köln, 1967, 382–385*). Ahogy az előadás címe – *Axiomatische Probleme der Phonologie* – is jelzi, Arany az általános fonológia alaptételeit foglalta benne össze. Az előadás szövege után a vitában elhangzott észrevételből az derül ki, hogy a hozzászóló fontosnak tartaná, ha többet foglalkoznának a fonológiai alap kutatásokkal, mely a logikának egy sajátos területe. Arany válaszában Jakobsonra hivatkozva kiemelte, hogy a fonológia alapelvei nem gyarapodnak a kívánt mértékben, pedig a fonológiában is létre kell hozni az alapelvek, az axiómák rendszerét (lásd 385).

Summa summárum: Arany Albert László publikált írásainak ismertetése végén megállapíthatjuk, hogy rövidre szabott életéből tudományos pályájának kezdetén és végén jutott néhány esztendő a nyelvészeti tevékenységre. Életkörülményeit ismerve tudjuk, hogy élete végén is, csaknem húsz év szünet után és tudományos háttér nélkül maradandót tudott alkotni. Tehetségén, kitartásán és tudományos felkészültségén kívül idegennyelv-ismerete is hozzájárult ahhoz, hogy képes volt lépést tartani a nyelvtudomány nemzetközi eredményeivel. E tanulmány azonban Arany nyelvészeti tevékenységét csupán a publikált munkái alapján ismerteti. Hátra van még a kéziratban maradt nyelvészeti írások rendszerezése és ismertetése. Hagyatékának összegyűjtése által viszont ez már nem ütközhet akadályba.

HIVATKOZÁSOK

- Bárczi Géza 1953. *Bevezetés a nyelvtudományba*. Budapest.
- Csanda Sándor (szerk.) 1974. *Zborník FF UK. Philologica*. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo.
- Deme László 1953. *A magyar nyelvjárások néhány kérdése*. Budapest, Akadémiai Kiadó. /Nyelvtudományi Értekezések, 3./
- H. Bottyánfy Éva–Horváth Mária–Korompay Klára–D. Máta Mária 1993. *Bevezetés az egyetemi magyar nyelvészeti tanulmányokba*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Horger Antal 1934. *A magyar nyelvjárások*. Budapest, Kókai Lajos kiadása.
- Imre Samu 1971. *A mai magyar nyelvjárások rendszere*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Kázmér Miklós 1974. A csehszlovákiai magyar nyelvjáráskutatás. In Csanda (szerk.) 1974, 207–224.
- Király Péter 1993. Arany A. László tudományos törekvései. In Sándor Anna (szerk.) 1993, 7–12.
- Kiss Jenő–Szűts László (szerk.) 1991. *Tanulmányok a magyar nyelvtudományok témaköréből*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Kiss Jenő (szerk.) 2001. *Magyar dialektológia*. Budapest, Osiris Kiadó.
- Lanstyák István–Simon Szabolcs (szerk.) 1998. *Tanulmányok a magyar–szlovák kétnyelvűségről*. Pozsony, Kalligram Könyvkiadó.
- Mistrík, Jozef (red.) 1993. *Encyklopédia jazykovedy*. Bratislava, Vydavateľstvo Obzor.
- Sima Ferenc 1968. Megemlékezés Arany A. Lászlóról. *Irodalmi Szemle*, XI, 79–80.
- Szépe György 1970. Arany A. László 1909–1967. *Nyelvtudományi Közlemények*, 72, 213–216.

- Vörös Ottó 1991. Arany A. László csehszlovákiai magyar nyelvész munkásságáról. In Kiss–Szűts 1991, 705–709.
- Sándor Anna (szerk.) 1993. Arany A. László-émlékkönyv. Nyitra, Kiadja a Szlovákiai Magyarok Anyanyelvi Társasága és a Nyitrai Pedagógiai Főiskola Hungarisztika Tanszéke. /Anyanyelvi Füzetek, 1./
- Sándor Anna 2000. *Anyanyelvhasználat és kétnyelvűség egy kisebbségi magyar beszélőközösségben, Kolonban*. Pozsony, Kalligram Könyvkiadó.
- Sándor Anna 2004. *A Nyitra-vidéki magyar nyelvjárások atlasza*. Pozsony, Kalligram Könyvkiadó.
- Sulán Béla 1963. A kétnyelvűség néhány kérdéséhez. *Magyar Nyelv*, LIX., 253–265.
- Szabómihály Gizella 1993. Arany A. László kétnyelvűség-koncepciója a mai tudomány tükrében. In Sándor Anna (szerk.) 23–30.
- Szabómihály Gizella 1998. Arany A. László kétnyelvűség-felfogása a mai nyelvtudomány tükrében. In Lanstyák István–Simon Szabolcs (szerk.): I. m. 32–42.
- Zeman László 1998. A fordító jegyzete. In Lanstyák István–Simon Szabolcs (szerk.): I. m. 23–31.

Megemlékezés Arany A. Lászlóról Kolonban 2004-ben. A képen Sándor Anna egyetemi tanár; Sándor János helytörténész és Tóth Veronika gimnazista látható

LISZKA JÓZSEF

ARANY A. LÁSZLÓ NÉPRAJZI MUNKÁSSÁGA

Arany A. Lászlót, aki főleg a magyar és szlovák nyelvjáráskutatás, a történeti fonológia és a leíró nyelvtan köréből alkotott maradandót, talán a strukturalista nyelvészet jeles hazai képviselőjeként ismerheti a szakmai közönség. Arany egyik szellemi atyja az a két világ-háború között Prágában élt orosz emigráns strukturalista nyelvész, Roman Jakobson, aki a neves etnológus, Claude Lévi-Strauss indulása során is fontos szerepet játszott (Lévi-Strauss–Eribon 1996, 65–68). Noha Arany legfontosabb munkája a *Kolon nyelvjárásának fonológiai rendszere* mind a magyar, mind az általános fonológia aspektusából számottevő, úttörő jelentőségű munkásságát a magyar nyelvészet a mai napig nem értékelte a maga súlyának megfelelően.

TALÁLKOZÁSA(I) A NÉPRAJZZAL

Kevésbé közismert Arany A. László néprajzi tevékenysége. Egyetemi éve alatt, lecke-könyve tanúsága szerint, Pozsonyban hallgatta ugyan a neves orosz folklorista, Pjotr Grigorjevics Bogatirjov *A néprajz feladatai a Kárpátalján* című előadásait (lásd jelen kötetben Simon Attila tanulmányát!), későbbi tevékenységére kimutatható hatással is volt (Sándor 1989, 148–149, további irodalommal. Vö. Beneš 1969; Bogatirjov 1985; Melicherčík 1945), ám egyéb, rendszeres néprajzi előképzettségéről, főleg magyar néprajzi felkészültségéről nincsen tudomásunk. 1938 előtt – mostani ismereteink szerint – nem is érdeklődött különösképpen a néprajz iránt. Kizárólag nyelvészettel, dialektológiai kutatásokkal foglalkozott, s néprajzi érdeklődése feltehetően az 1938-as határmódosítást követő szórványhelyzetbe kerüléssel élénkült meg. Nem tudhatjuk, mikor olvasta először Györffy István: *A néphagyomány és a nemzeti művelődés* című röpiratát (Györffy 1939), de – ahogy arról a továbbiakban még részletesebben lesz szó – ez kimutatható hatással volt néprajzi tevékenységére. Szinte egyedül maradvá az akkori szlovákiai magyar közegben, Györffy nyomdokain haladva kötelességének érezhette a „néprajzi értékek” magyar nemzeti műveltségbe történő beépítésének magára vállalását. Voltaképpen autodidaktaként, nyelvjárási kutatásainak mintegy folyományaként, nemzeti elhivatottságból kapcsolódott tehát be a néprajzi, pontosabban a folklorisztikai kutatómunkába, talán annak is inkább szervezési részébe. Hatással lehetett rá továbbá féltestvére, Zagiba Ferenc, aki a népzene iránt érdeklődött, s részt vett a Csehszlovák Állami Népdalintézet Szlovenszkoí Szakosztálya által 1938 márciusától beindított országos népzenei gyűjtésben is (Ág 2000, 83. Vö. Zagiba 1954). Arany a pozsonyi Madách Gimnázium növendékeit, illetve magyar egyetemistákat maga köré gyűjtve egy önkéntes nyelvjárás- és néprajzgyűjtő csoportot hozott létre, szakmailag ő maga képezte őket tovább, közös terepkutatásokat végeztek stb. (Ág 2000, 83). Egyik növendéke, a későbbi jó nevű nyelvész, Király Péter írja, hogy Arany – a szakmai előkészítés után –

hallgatóit terepgyakorlatra is kivitte. Így jutottak el Pozsonypüspökibe, a Nyitra vidéki Csitárba, Kolonba, Nyitragerencsérre, Pogrányba, Zsérére stb. Arany arra is biztatta növény- és állatvilágát, hogy ki-ki szülőfalujában, illetve annak környékén folytasson néprajzi kutatásokat. Király Péter a szülőfalujához közeli, kelet-szlovákiai Hardicsán végzett gyűjtést 1940 decemberében, melynek eredményeit aztán 1941 elején öntötte végső formába, majd a kéziratban maradt munkát 1992-ben adta közre (Király 1992, 143). Ugyanő 1941-ben Magyarbódon és Nagyszaláncon végzett néprajzi gyűjtést (Király 1992, 147).

NÉPRAJZI PUBLIKÁCIÓS TEVÉKENYSÉGE

Mindennek részben eredményeként, részben további programadásként készült el Arany A. László vázlatos áttekintése a szlovákiai magyarok néprajzáról, amely 1941-ben látott napvilágot Pozsonyban (Arany 1941a). Ezzel szinte párhuzamosan készült el egy másik, néprajzi érdekltségű szövege. Arany a pozsonyi Toldy-Körben tartott egy előadást *Magyar népiség és hagyományörzés* címmel,¹ amely aztán a következő esztendőben *Magyarság, népdal és népviselet* címmel nyomtatásban is megjelent (Arany 1941b).

Arany A. Lászlónak nyilván jelentős szerepe volt egy másik tanítványa, az időközben medikussá vált Putz Éva: *Á kolonyi lágzi* című munkája létrehozásában. Azt a feltételezést viszont, hogy *Á kolonyi lágzi* voltaképpen Arany műve lenne, ma már nem lehet bizonyítani (Putz 1943; Putz 1989. Vö. Sándor 1989), sőt az állítás ebben a formában valószínűleg nem is állná meg a helyét. Helyesebb talán, ha Arany hatásáról beszélünk Putz Éva munkája kapcsán.

A közelmúltban előkerült Arany A. László kéziratos hagyatéka (vagy annak egy része), melyben jelentős mennyiségű néprajzi, elsősorban népköltési (nem egyedül Aranytól származó!) gyűjtés található. A főleg Nyitra környékén feljegyzett népdalok, -balladák mind ez ideig feldolgozatlanok. Felületes ismeretük alapján úgy tűnik, hogy alapvetően nem változtatják meg Arany néprajzi tevékenységéről kialakult képünket, viszont mindenképpen árnyalják azt (a közeljövő kutatási feladatai közé tartozik ezen kéziratos anyag filológiai szempontú áttekintése, értelmezése, értékelése). 1944-ben jelent meg a készülő *Nyitravidéki népballadák* (Putz Éva, Arany László és Kovács Gergely gyűjtéséből) című kötet mutatóanyagát, amely a Putz Éva által 1941-ben Zsérén, a 66 éves Benc Luca előadása nyomán lejegyzett Fehér László balladájának szövegét adja közre (Putz 1944). A tervezett gyűjtemény a Szlovákiai Magyar Közlemények 2. köteteként látott volna napvilágot. Sándor Eleonóra még úgy tudta, hogy „a gyűjtött anyag nagy része a későbbiekben elkallódott”, s felbukkanásukra „kevés a remény” (Sándor 1989, 152). Ág Tibor szintén elveszettnek vélte az anyagot (Ág 2000, 83). Újabbban, Arany A. László hagyatékából viszont előkerült a tervezett kötet teljes, nyomdába előkészített, Blanárovi József metszeteivel illusztrált kézirata (vö. Arany 1941b, 37). Ennek kritikai közreadása, összevetve a nagymennyiségű, kéziratban maradt balladagyűjtéssel, illetve Zagiba Ferenc későbbi balladaközleményével (Zagiba 1954) is a közeljövő feladatai közé tartozik. A tervezett sorozat további kötetének nyersanyagait, amelyeknek létezéséről egy, Arany által készített kéziratos feljegyzésből lehetnek sejtéseink (*Magyar néprajzi szövegek; Nyitra vidéki magyar ház; Nyitra*

1 A Toldy-Kör Irodalmi Évkönyve 1941. Szerk. Császár István. Bratislava–Pozsony, 1941, 196.

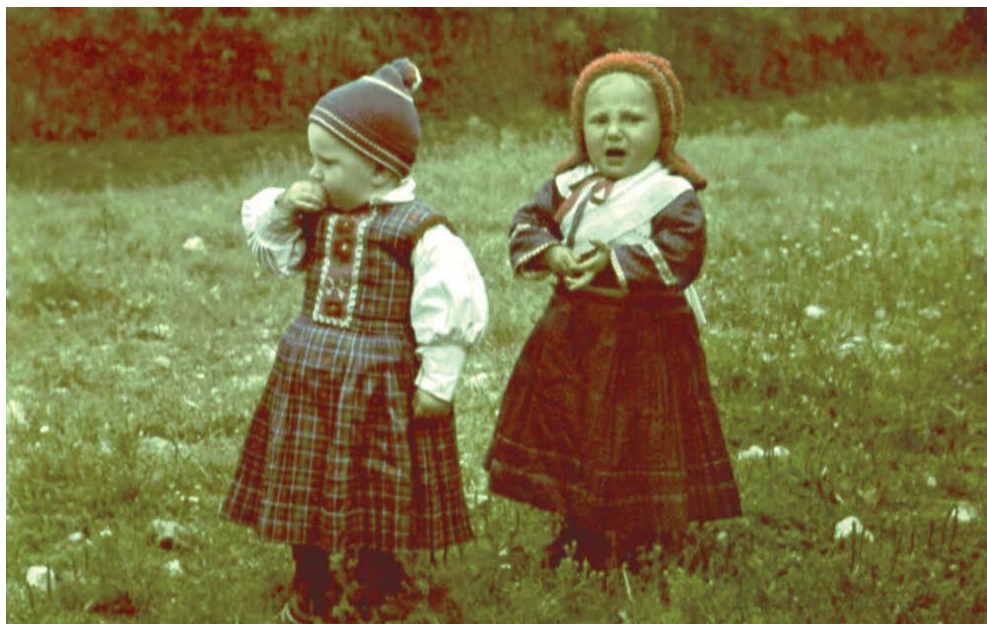

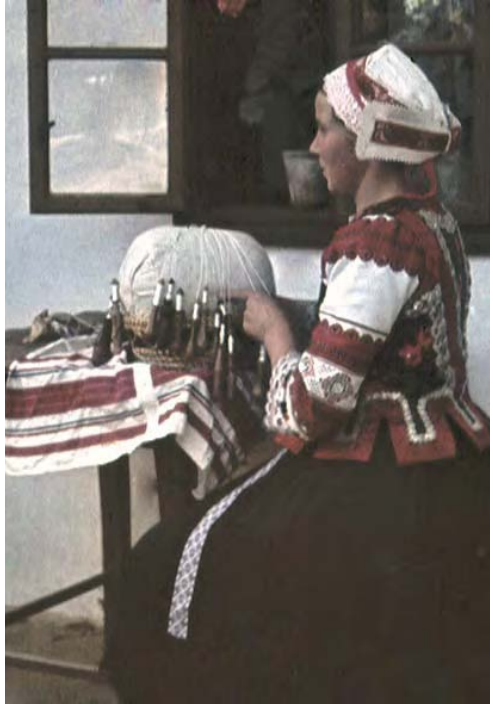

Arany A. László által készített színes diák Zoborajáról 1940-1942-ből

vidéki kézimunkák), ha egyáltalán valóban voltak,² s még megvannak, továbbra is lapanganak valahol (Sándor 1989, 152).

Tovább árnyalhatja Arany néprajzi tevékenységének megítélését az a fényképgyűjtemény, amely Lipcsey Gyula hagyatékából nemrégiben került a Fórum Kisebbségkutató Intézet gyűjteményébe. A több ezer, zömében fekete-fehér, kisebbrészt színes felvétel erőssége dokumentatív értéke. Gyengíti viszont, hogy a felvételeket rendkívül nehéz beazonosítani. Annyit biztonsággal lehet tudni, hogy zömük a Zoboralján készült, s azt is hogy nagyjából mikor (1940-es évek első fele), pontosabb besorolásuk azonban általában már nehézségekbe ütközik. S az idő múlásával ez egyre inkább így lesz... A felvételeknek van egy másik aspektusa is, ami szintén értéküket növeli. Dokumentatív fontosságuk mellett fotóesztétikai jelentőségük sem elhanyagolható, amint fényesen igazolja ezt az e kötetben látható válogatásunk.

Általában elmondható, hogy Arany tudományos munkásságát a kimagasló szakmai műveltség, erudíció, az egzaktásra való törekvés, valamint a teoretikus kérdések iránti fogékonyság jellemzi. Vajon mily mértékben mondható ez el néprajzi tevékenységéről? Ebből a szempontból elemzésünk tárgya kizárólag *A szlovákiai magyarság néprajza*, illetve a Toldy-Kör Irodalmi Évkönyvében, *Magyarság, népdal és népviselet* címmel megjelent előadása lehet.³ Könnyű és egyszersmind nehéz helyzetben is vagyok, hiszen a kérdéssel korábban már foglalkoztam, s ez az írásom jelen kötetben is olvasható (Liszka 1993). Az akkor leírtakat lényegében ma is vállalni tudom, jóllehet akkor még nem ismertem a fentebb említett előadás szövegét. Többek között ezért is szükség lesz az akkori értékelés bizonyos mértékű árnyalására. Anélkül tehát, hogy ismételném önmagamát (vagy csak legfeljebb az érthetőség miatt elkerülhetetlen esetekben), inkább némely korábbi megállapításomhoz fűzök amolyan kiegészítő széljegyzeteket.

A szlovákiai magyarság néprajza két részből áll: a szűk négy oldalnyi általános bevezetéből és a három területi egység (Pozsony környéke, Zoboralja és Kassa vidéke) alapján tagolt leíró részből.

Újraolvasva, számomra ez a négy oldalas bevezető a leginkább problematikus. Szóhasználata, mondatfűzése a mai olvasó számára jó esetben is legfeljebb nehezen érthető. Mindamellelt egyrészt Arany itt fogalmazza meg (nagyon helyesen!), hogy a népeletet a maga szerkezeti és szervezeti egységeiben, összefüggésrendszerében kezelendő (Bogatirjov hatása?), másrészt, hogy a szlovákiai magyar falvak kultúráját csak a szomszédos szlovákok (s tegyük hozzá: németek, ruszinok stb.) kultúrájának, néprajzának az ismeretében érthetjük meg, sőt egy félmondatából még az is kiérthető, hogy az 1918-as impériumváltás hatással volt a szlovákiai magyar falvak 1940-es évekbeli valóságára, a népi kultúra alakulására (Arany 1941a, 1). Visszamenőleg viszont történelmietlenül kezeli tárgyát, hiszen minduntalan „ugoros jellegről”, „ugoros hagyományokról” beszél, mintha a magyar falvak kultúrája az utóbbi évezredben semmit nem változott volna, mintha egészen a 20. századik „híven őrizték volna” őseik örökségét, s ez a felbomlási (helyesebben: *változási*) folyamat

2 Azt, hogy ez nem egyszerű terv, hanem már konkrét gyűjtéseken alapuló elképzelés volt, bizonyítani látszik a tény, hogy Arany összefoglaló munkájában viszonylagos részletességgel tud írni a Nyitra vidéki népviseletről, textilművészetről, illetve az építkezésről is (Arany 1941a, 9–11, 13–14).

3 Elvileg Putz Éva könyvét (Putz 1943) is elemzésünk tárgyává tehetnénk, ám a kérdést, hogy ebben mennyi a könyv borítóján jegyzett szerző, s mennyi Arany érdeme, ma már szinte lehetetlen eldönteni.

csak éppen mostantól fenyegetne. Az is ellentmondásos, hogy miközben a városból érkező, polgári hatások bomlasztó erejét nehezményezi, éppen a város felől vár olyan vezető embereket, akik megmutatják majd a falunak a helyes utat (Arany 1941a, 3). Mindazonáltal nagyon helyesen jegyzi meg, hogy „a szakember kötelessége elsősorban mégis a valósnak szigorúan tárgyilagos megismerése és rögzítése” (Arany 1941a, 1).

Ez az ellentmondásosság a Toldy-Kör-beli előadását is jellemzi. Arany mondandójának egyik előképét egyértelműen Györffy István akkoriban megjelent (és több kiadást megért!) „röpiratában” találjuk meg (Györffy 1939. Vö. Kósa 2001, 166–170). Olyannyira, hogy egyrészt egész mondatokat, mondat szerkezeteket vesz át belőle anélkül, hogy hivatkozna rájuk. Csak egy példa: „A 18. század végén II. József császár elnémetesítő törekvései ellen egyebek közt a magyar viselettel tüntettek” (Györffy 1939, 40). „A 18. század végén II. József elnémetesítő törekvései ellen a magyar viselettel tüntettek” (Arany 1941b, 37). Másrészt szóhasználatra („a magyar ősiség legdrágább kincse”, a nép „a maga csodálatos teremtményeire”, „elfajulás” stb.),⁴ illetve a magyar népi kultúra keleti elemeinek a túlhangsúlyozása fogható fel Györffy István hatásaként (ez sem ellentmondásokról mentes, hiszen Arany az egyik helyen úgy nyilatkozik, hogy „a népviselet egyes díszítő elemei is nem egyebek, mint vallási jelképek” – Arany 1941b, 39). Illetve még valamiben hasonlít Györffy István idézett munkájához: ahogy Györffy esetében is „egy művelődésszemély ki-fejtéséről van szó (Kósa 2001, 166), ugyanúgy Aranynak ez az idézett előadása is az. Azt sem szabad elhallgatni persze, hogy míg Györffy például a Gyöngyösbokrét mozgalomról inkább pozitív értelemben nyilatkozik – nota bene: ezen nincs mit csodálkozni, hiszen egyik szellemi atyja volt annak (Györffy 1939, 80–82), addig Arany értékelése egyértelműen kritikus. „Gyökerevesztett, hazug látványosságnak”, „népies magyarkodásnak” minősíti, és elutasítja (Arany 1941b, 41–42). Mindenképpen előbbre mutató továbbá – és túllép Györffyn is (még ha az ő keleti elméletét igyekszik is a maga strukturalista módszereivel igazolni) – a népi kultúra (jelen esetben konkrétan a népdal és a népviselet) szerkezeti egységének a hangsúlyozása: „A városi, a vezetőrétegbeli ember nem látja teljes egészében a népviselet társadalmi és lélektani jelentőségét. Nem tudja, hogy a színes, változatos népviselet minden változatossága mellett sajátos művészi egységet alkot, amelynek megvan a maga sajátos szerkezete. Ez a szerkezet hagyományos és kötelező, mert összefügg a nép ősi műveltségével, hagyományos formaérzékével, egész lelkével. A motívumok, az egyes vonások, a készítés technikai módja lehetnek idegenek, nemzetköziesek, de a szerkezet, a keret, amelybe a nép őket beleépíti, ősi, hagyományos és sajátosan magyar. Néprajzi területünkön még senki nem állította rendszerbe a magyar és a szlovák népviseleteket. Ez azonban nemsokára megtörténik, és akkor a közönség majd meglátja, milyen sajátos, szerkezetiileg minden mástól eltérő a peremövezeti magyar népviselet...” (Arany 1941b, 38). Mivel az egész szöveg olvasható jelen kötetben, tovább nem idézem. Ennyi is elég annak bizonyítására, hogy Arany a (magyar) népi kultúra sajátosságait nem egyes motívumok meglétével vagy éppenséggel hiányával magyarázta, hanem a motívumok, elemek összefüggésszerűségével, szerkezeti felépítésével, a funkcionális kérdések hangsúlyozásával: „A népviselet magyar volta nem annyira a motívumokban, a színben nyilvánul meg, hanem a szer-

4 Az „idegenlelkűsége” utaló és más hasonló, kirekesztő megjegyzései már-már háborzongatóak. Ezek értelmezése talán inkább politológiai, esztétörténeti elemzés tárgya lehetne (Arany 1941b, 33, 37–38 stb.)

kezetben, a formai felépítésben” (Arany 1941b 38). Aranynak ezekben a passzusaiban, szemléletmódjában nem nehéz felismerni Pjotr Bogatirevnek a morva-szlovák népviselet funkcióiról írott tanulmányának a hatását (Bogatirev 1937; magyarul: Bogatirev 1985, 91–181). A viseletnek ez az értelmezése, szemlélete visszaköszön aztán Putz Éva koloni lakodalom leírásának bevezető tanulmányában is (Putz 1943, 33–35).

Visszatérve a szlovákiai magyarság néprajzát összegző füzetéhez: Arany a Pozsony környéki falvak bemutatása során beismeri, hogy ezek „nem a szó szoros értelmében vett falvak”. Polgáriasult, nyugatias jellegű településekről van szó, korszerű gazdálkodással, polgáriasult anyagi kultúrával (Arany 1941a, 4). „Ami mégis közösségbe tömöríti e falvak lakóit, az a szellemi hagyomány, a sajátos és egységes rendszerű nyelvjárás” (Arany 1941a, 5). Utólag, több mint fél évszázad távlatából nehéz és veszélyes is kétségbe vonni az ilyen és hasonló megállapításokat, de mivel ebbe a csoportba sorolta a német többségű Dénesdet és Torcsot is, saját gyűjtési tapasztalataim alapján megkockáztathatom a kijelentést, hogy ezeket a többnyelvű faluközösségeket valami csakugyan egyben tartotta, ám ez nem feltétlenül a nyelv volt. A dénesdi magyarok és németek egészen a második világháború végéig teljes békében, egy faluközösségként éltek mindennapjaikat, egy templomba jártak, egy temetőbe temetkeztek, össze is házasodtak. Mészáros János nevű papjukat mind a magyarok, mind a németek egyformán szerették, s csak „*Mészáros bácsiként*” emlegették nagy szeretettel a Németországba elűldözött egykori dénesdi németek még 1996-ban is (vö. Liszka 1997).

A szerző a legnagyobb teret és figyelmet a zoboralji magyar nyelvsziget bemutatásának szenteli. Ezt a térséget ismeri a legjobban, s az ebben a szövegrészben leírt konkrétumok kéziratos forrásai azóta a már említett Arany-hagyatékból részint elő is kerültek. Mindezekből adódóan Arany itt kísérli meg legalább részben érvényesíteni a népi kultúra szerkesztéséről megfogalmazott szempontjait. A zoboralji magyarok népi kultúráját a nyelvjárás, népköltészet, viselet, szokások, építkezés témaköreire összpontosítva jellemzi.

Közben kedvenc jelzője a „sajátos”, az „ugoros”, ami a kor szóhasználatát ismerve érthető, ám ma már tudjuk, hogy a zoboralji magyarok népi kultúrája, legalábbis anyagi, gazdasági vetületeit tekintve (és nem csak abban!), szervesen illeszkedik a térség (szlovák) népi kultúrájának rendszerébe (vö. Morvay 1957; Morvay 1980). Talán túlzott szigorúság lenne ezt Arany hibájául felróni (bár épp ő hangsúlyozta a szlovák környezet etnológiai megismerésének a fontosságát), hiszen a népies kultúrák etnikus-interetnikus jegyeinek, kapcsolatainak kérdésköre azóta is élénk vita tárgya a szakemberek körében.

Amit sokkal inkább problematikusnak látok, az az, hogy Arany nem látszik figyelembe venni a Zoboralján lezajlott korábbi néprajzi, elsősorban folklorisztikai gyűjtések eredményeit. Tudománytörténeti közhely, hogy az egyik legelső, néprajzilag felfedezett magyar kistáj éppen a Zoboralja volt. Már a 19. század közepéről rendelkezünk egy aránylag részletes szokásleírással (Kelecsényi 1854), s ezt követően is kutatók sora látogatta a tájegységet. Legyen elég itt Atovich Ferenc és Kodály Zoltán gyűjtéseire hivatkozni (Atovich 1900; Kodály 1909; Kodály 1913). Ekkorra már Manga János is elvégezte zoboralji kutatásait (Manga 1938), igaz, hogy eredményeinek zöme csak később jelent meg (Manga 1942; Manga 1943). Elképzelhető lenne, hogy Arany és Manga között semmilyen szakmai kapcsolat ne lett volna?

A Kassa vidéki szórványokról is meglehetősen szűkszavúan nyilatkozik, igaz, ezeket a falvakat akkor sem ismertük, és azóta sem ismerjük eléggé. Király Péter dolgozatát a helyi textilművészetről s annak szókinséről viszont kamatoztathatta volna (mert ő nyilván ismerte), ám ezt valamilyen okból kifolyólag mégsem tette meg (Király 1992).

ÖSSZEGZÉS

Az elmondottakat, illetve a tanulságokat összefoglalva kijelenthetjük, hogy Arany A. László összegzése a szlovákiai magyarság néprajzáról, illetve előadása a népdal és népviselet kérdéseiről nem tekinthető tudományos műnek. Nemcsak azért, mert hiányzik belőle a tudományos apparátus, hanem azért sem, mert a tudományos előzményeket sem vette figyelembe. Ez a tény már csak azért is meglepő, mert éppen kéziratos hagyatékának ismeretében láthatjuk, milyen alapos és szorgalmas olvasó volt. Olvasmányait jegyzetelte, számon tartotta. *A szlovákiai magyarság néprajzában* viszont „mindössze” egy helyzetképet fest (úgy tűnik, hogy jórészt a saját gyűjtési tapasztalatai alapján), illetve néhány fontos szempontot vet fel (az interetnikus kapcsolatok vizsgálatának, a változásokra való odafigyelésnek a jelentőségét stb.). Mindebből adódóan elképzelhető, hogy egy népszerűsítő előadás szövegéről van szó, amelyben Arany leginkább a problémára, a néprajzi gyűjtések fontosságára kívánta felhívni a figyelmet. A szóban forgó másik, eredetileg bizonyíthatóan előadásként elhangzott szövegében viszont valamivel tovább megy (a minden túlzásoktól mentesen példaképnek tekintett Györffy István felfogásán is!), és strukturalista-funkcionalista megközelítésből veszi szemügyre a magyar népzene és népviseletet. Ezeket a felismeréseit további néprajzi munkákban – tudomásom szerint – már nem fejtette ki, de a háttérből valószínűleg (finoman fogalmazva) érvényesítette tanítványa, Putz Éva koloni lakodalom-kötetének első, elméleti részében...

IRODALOM

Ág Tibor

- 2000 A szlovákiai magyar népballada-kutatás múltjából. *Acta Ethnologica Danubiana 1. Az Etnológiai Központ Évkönyve 1999*. Dunaszerdahely–Komárom, Liliium Aurum Kiadó, 83–96.

Arany A. László

- 1941a *A szlovákiai magyarság néprajza*. Bratislava–Pozsony: Toldy Kör. /Szlovákiai Magyar Művelődési Könyvtár./
- 1941b *Magyarság, népdal és népviselet. A Toldy-Kör Irodalmi Évkönyve 1941*. Szerk. Császár István. Bratislava–Pozsony, Toldy-Kör, 33–42.

Atovich Ferenc

- 1900 Zobor-vidéki szent-iváni szokások. *Ethnographia*, 11, 220–226.

Beneš, Bohuslav

- 1969 A funkcionális-strukturalista módszer a csehszlovák néprajztudományban. *Ethnographia*, 80, 392–398.

Bogatirjov, Pjotr Grigorjevics [Bogatyrev, Peter]

- 1937 *Funkcie kroja na Moravskom Slovensku*. Turčiansky Svätý Martin, Matica slovenská.
- 1985 *A néphagyomány alakulása*. A kötetet válogatta és szerkesztette Verebélyi Kincső. Budapest, ELTE Bölcsészettudományi Kar Folklore Tanszék /Folcloristica, 8./

Gunda Béla

- 1941 Arany A. László: A szlovákiai magyarság néprajza [recenzió]. *Ethnographia*, 52, 155–156.

Györfly István

- 1939 *A néphagyomány és a nemzeti művelődés*. Budapest, Egyetemi Néprajzi Intézet. /A magyar táj és népismeretkönyvtára, 1./

Kelecsényi József

- 1854 Koloni népszokások. In *Nyitra és környéke képes albuma*. Szerk. Vahot Imre. Pest, Emich Gusztáv Könyvnyomdája, 22–28.

Király Péter

- 1992 Adatok Hardicsa néprajzához. *Néprajzi Látóhatár*, 1, 1–2. sz. 143–147.

Kodály Zoltán

- 1909 Zoborvidéki népszokások. *Ethnographia*, 20, 29–36., 116–121., 245–247.
- 1913 Pótlék a zoborvidéki népszokásokhoz. *Ethnographia* 24, 114–116., 169–174., 235–239.

Kósa László

- 2001 *A magyar néprajz tudománytörténete*. Második, javított, bővített kiadás. Budapest, Osiris Kiadó. /Osiris Tankönyvek./

Lévi-Strauss, Claude – Eribon, Didier

- 1996 *Das Nahe und das Ferne. Eine Autobiographie in Gespräch.* Frankfurt am Main, Fischer Taschenbuch Verlag.

Liszka József

- 1993 Arany A. László és a szlovákiai magyar néprajzi kutatás. Nem egészen tudományos eszmefuttatás egy tételben. In *Arany A. László- emlékkönyv.* Szerk. Sándor Anna. Nyitra, Szlovákiai Magyarok Anyanyelvi Társasága–Nyitrai Pedagógia Főiskola Hungarisztikai Tanszék, 31–37.
- 1997 „Da waren wir alle gleich...” A Pozsony környékéről kitelepített németek magyarságképe. *Ethnographia*, 108., 69–85.

Manga János

- 1938 Népzene gyűjtés Nyitra vidékén. *Tátra*, 2, 46–52.
- 1942 *Ünnepi szokások a nyitramegyei Menyhén.* Budapest, A Kir. Magy. Pázmány Péter Tudományegyetem Néprajzi Intézete. /Néprajzi Füzetek, 9./
- 1943 Zoborvidéki lakodalmos énekek. In *Emlékkönyv Kodály Zoltán hatvanadik születésnapjára.* Szerk. Gunda Béla. Budapest, Magyar Néprajzi Társaság, 195–212.

Melicherčík, Andrej

- 1945 *Teória národopisu.* Liptovský Mikuláš, Tranoscus

Morvay Judit

- 1957 Néprajzi adatok a Zoborvidékről. *Néprajzi Közlemények*, 2, 1–2. sz. 122–127.
- 1980 Az etnikai csoport fogalmának kérdéséhez a Nyitra-környéki magyar falvak vizsgálata alapján. In *Előmunkálatok a Magyarság Néprajzához* 7. Budapest, MTA–Néprajzi Kutatócsoport, 149–160.

Sándor Eleonóra

- 1989 Utószó. In Putz Éva: *Á kolonyi lágzi.* Bratislava, Madách Könyv- és Lapkiadó, 147–160.

Putz Éva

- 1943 *Á kolonyi lágzi.* Pozsony, Szlovákiai Magyar Közművelődési Egyesület. /Szlovákiai Magyar Közlemények, 1./
- 1944 *Mutatvány a Nyitravidéki népballadák gyűjteményéből.* Pozsony, Szlovákiai Magyar Közművelődési Egyesület.
- 1989 *Á kolonyi lágzi.* Bratislava: Madách Könyv- és Lapkiadó. Második kiadás. Sándor Eleonóra utószavával. /Új Minden Gyűjtemény Könyvtára./
- 1993 Zsérei kézfogó és lágzi. Györgyi Erzsébet bevezetőjével. *Néprajzi Látóhatár*, 2, 4. sz. 40–51.

Zagiba, Franz

- 1954 Ungarische Balladenmelodien aus dem Neutraer Gebiet. *Jahrbuch des Österreichischen Volksliedwerkes.* Band 3. Wien, 63–85.

BUKOVSZKY LÁSZLÓ

ARANY ALBERT LÁSZLÓ ÉS A CSEHSZLOVÁKIAI MAGYAR NÉPI DEMOKRATIKUS SZÖVETSÉG

A szlovákiai magyarság második világháború utáni története a hontalanság évei köré fonódott tragikummal terhelt. Az eddig megjelent hazai és a magyarországi szakirodalom túlnyomó többsége a csehországi deportálások, a reszlovakizáció és a magyar–szlovák lakosságcsereinek megjelölt sorsfordító események folyamatát elemezve próbált törést vinni a szlovákiai magyarságot érintő historiográfiába. Külön fejezetet képez az a néhány kötet, amely az 1945–1948 között megjelent kordokumentumokkal, illetve az érintettek visszaemlékezéseivel próbálja személyesebbé tenni azokat a meghurcoltatásokat, jogtalanságokat, melyek felérték az emberiség ellen elkövetett bűnökkel.¹ Teljesen új szint vitt a korszak tárgyalásába az a néhány tanulmány, amely az új hazába került szlovákiai magyar értelmiség polgári engedetlenségi formáinak mozzanatainak, személyes kiállásán keresztül dokumentálta az államhatalom nemzetállami koncepciójával való szembenállást.² Ezeken keresztül egy – a széles nyilvánosság előtt – eddig ismeretlen szakasza tárul elénk a jogfosztottság éveinek történetéből. Arany Albert László 1945 és 1948 közötti tevékenysége és a személyéhez szorosan kötődő Csehszlovákiai Magyar Demokrata Népi Szövetség (CSMDNSZ) tevékenysége is egy azon kevesek közül, melyről eddig csak fozslányokból összeállított képpel rendelkezünk.

ARANY A. LÁSZLÓ 1945 UTÁNI SORSA

A második világháború befejezése után 1945 tavaszától gyökeresen megváltozott a szlovákiai belpolitikai helyzet. Ez a változás a folyamatosan erősödő szovjet hatásnak köszönhetően egy sztálinista típusú totális diktatúrába vezetett. Addig is azonban egy sosem látott belpolitikai harc, boszorkányüldözés folyt az új politikai eliteszoprtok között.

-
- 1 Tóth László (szerk.): „Hívebb emlékezésül...” *Csehszlovákiai magyar emlékiratok és egyéb dokumentumok a jogfosztottság éveiből 1945–1948*. Pozsony, Kalligram Könyvkiadó, 1995; Zalabai Zsigmond (szerk.): *Magyar Jeremiád. Visszaemlékezések, versek, dokumentumok a deportálásról és a kitelepítésről, 1946–1948*. Pozsony, Vox Nova, 1995; Tóth László (szerk.): *Mint fészkeből kizavart madár... A hontalanság éveinek irodalma Csehszlovákiában 1945–1949*. Budapest, Széphalom Könyvműhely, 1990.
 - 2 Tóth László: „Hívebb emlékezésül...” I. m.; Szarka László: Az 1945–1948. évi kényszertelepítések története és emlékezete. In Szarka László (szerk.): *A szlovákiai magyarok kényszertelepítéseinek emlékezete 1945–1948*. Komárom, MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet–Kecskés László Társaság, 2003, 9–24.; Szarka László: Kisebbségi önvédelem Csehszlovákiában. A Magyar Demokratikus Népi Szövetség 1945–1949. In Ablonczy Balázs–ifj. Bertényi Iván (szerk.): *Hagyomány, közösség, művelődés. Tanulmányok a hatvanéves Kósa László tiszteletére*. Budapest, 2002, 538–548.; Tipary, Ladislav – Lagová, Veronika: Pavel Kovács – knáz, ktorý mal rád svojich veriacich. In Veronika Lagoká et al.: *Smrť za mrežami*. Prešov, Vydavateľstvo Michala Vaška, 2006, 63–92.; Ivan A. Petranský: František Bokor – cena za informácie. In Veronika Lagoká et al.: *Smrť za mrežami*. I. m. 284–302.

Magyar Szó

1938. február 20. sz. / A 17. szám újabb lapjait /
 A Csehszlovákiai Magyar Demokratikus Népi Szövetség
 időszakos közlönye, magyar nyelvi kiadásban, mint az előző kiadás-
 ban jelenhet meg. Testvérem, vigyázz a beszédre!

A reszlovakizáció!

Julius 1-ig tartott a reszlovakizáció, vagyis a szlovák bel-
 ügyminisztérium rendelkezése alapján a szlovák eredetűek vissza-
 térése a szlovák anyatörzshöz, a Slovenská Liga felfu-
 gási azonban mindent elhárított, sőt fenyegetőzésekkel akarták
 rábírni a magyarokat, hogy a lovákoknak jelentkezzenek.

Vagyunk olyan erősek, hogy bevaljunk - sok helyen sikerült
 az erkölcsi nyomás, ahol pedig szükségessé vált, testi
 erőszakkal is felhasználunk. Keletről nyugatra a nyelvterület
 szélessége szerint birtokosok ellenállni a magyarság
 a jövőért való aggodalmában a nemzetiségek mellett.

Kassa, Rozsnyó, Rimaszombat és Losonc környékén olyan nagy
 volt a nyomás, hogy egyes helyeken, különösen a városokban,
 90-95 % is reszlovakizált. Az említett sávotól nyugatra a je-
 lentkezők száma egyre csökkent. A csallóközi területen a
 szám arány 17-19 %. Itt is vannak 80 % reszlovakizált telepü-
 lések, de ezek gyereken kívül mások, melyen beleértve a magyar
 etnikumot.

De nézzük meg közelebbről a reszlovakizálás okait!

A csehszlovák kormány a februári u.n. szöveg a titkár-
 lappal apogatózó a magyarok létszáma iránt, de akkor kedvezőt-
 len lett volna a reszlovakizálás. Ki kellett válni a magyaror-
 szági gazdasági élet mélypontjait.

A keletről kerültek a falu várakozva fogadta a reszlova-
 kizálást. A városi intelligencia, akitől utmutatást várt, azon-
 ban nem bírta megállni a helyzetet. Miért? A népbizottságokra ed-
 dig be nem idézett reakciók titokban remélték, hogy a szlo-
 váknak való jelentkezéssel megmenekülnek a népbizottságtól.

De a réteg annyira exponálta magát, hogy megijedt a lecsatolás
 gondolatától. Egy kassai volt műgyári tanácsos kijelentette - Itt ÜSR-
 ban legfeljebb széttelepítenek. Magyarországon azonban oroszok vannak!
 A magyarság a megígért nyugdíj reményében jelentkeztek. Az iparosok
 iparuk megrongálásának féltelmében reszlovakizáltak. A munkáság a jelentke-
 zések erkölcsi nyomásának engedett. A falu egyedül maradt a az egyedül-
 lőt féltelmében kénytelen volt jelen kezni. Érdekes esete figyelünk
 meg egyes falvakban, különösen a Csallóközben, mindössze 2-3 család re-
 szlova izált, ellenben vannak olyan faluk is, ahol 90 %. AZ INTELLIGENCIA
 UTMUTATÁSA NÉLKÜL RÉGIST IJESZTGETTEK A KITELEPÍTÉS MUNKÁVAL.

A reszlovakizációból le kell vonnunk a tanulságot - minden Da udatos
 polgárságunk. A magyarság ereje csupán a pár szlovák és munkáságban van.

A reszlovakizáció adatai 650 ezer magyarból 220 ezer reszlovakizált.
 A reszlovakizáltak sorsára reszlovakizáltak jelen gazdaság
 fellébir. Ijétek ok ér végre a csehszlovák kormány mag akarja old ni a
 földreformot - konfiskáció útján. Az e ész felvidéken megkezdődtek újbi
 a népbizottságok. Minden magyar a 3-ik 3-sal /kollektarizáció/ vádolnak.
 Ezen paragrafus értelmében elítélteknek vagyontöbblet lehet eszközözi-
 ni. A legtöbb városban megalkultak az u.n. áttelepítési bizottságok, me-
 lyek több évi működésre kapnak rendelkezést, vagyis ezek széttelepítő
 bizottságok, melyek a kishatú reszlovakizáltakat Szlovákia északi járá-
 saiba akarják áttelepíteni. A CSEHSZLOVÁKIÁBAN MARADO KISEBBSÉG, MELY
 MEGMARADT MAGYARNAK, SZÉTTELEPÍTENI NEM SZABAD ÉS EZZET AZ ATLANTI CHARTA
 ÉRTÉLMÉBEN A BÉNTÁRGYALÁSOKON MEGSZÖVEGEZENDŐ NEMZETKÖZI KISEBBSÉGI
 JOG FOGJA VÉDENI.

A bécsi döntés annullálása következtében ismét új hazába került szlovákiai magyarság tragikus sorsa a jogfosztottság éveiben a belpolitikai eseményeken belül külön fejezetet képezett. Az új hatalmi eliteken belül – úgy a kommunista párton, mint a Demokrata Párton –, de azon kívül is a szülőföldjén megmaradt magyar népcsoport képviselői sokszor az egymásrautaltság ellenére sem voltak képesek teljes erejükkel a közösség érdekeit képviselni a csehszlovák nemzetállami törekvésekkel szemben. Arany a háború végét 1945 tavaszán Pozsonyon kívül, legközelebbi hozzátartozói és kollégái körében élte át. A háborús események miatt 1944 késő őszen majdnem az országhatáron túl ragadt. Szeptember utolsó napján az akkor még Magyarországhoz tartozó Rozsnyóra utazott édesanyjához. Mivel a szlovák nemzeti felkelés miatt az országhatár rövid ideig le volt zárva, így csak kéthetes késéssel, november végén érkezett vissza Pozsonyba. Az Államvédelmi Hivatal (ÚŠB) 1944. december 11-i jelentése szerint az erkölcsileg és politikailag feddhetetlen Arany a megfelelő vizsgálat alapján nem kapcsolódott be a magyar–szlovák határon is átnyúló partizánmozgalomba.³

Ezt követően Arany visszatért Pozsonyba, hogy újra munkába álljon, elfoglalja előző állását a Szlovák Tudományos és Művészeti Akadémián. A megváltozott körülmények miatt azonban kérdésessé vált Arany csehszlovák állampolgársága, amely nélkül nem dolgozhatott. A kassai kormányprogram alapján magyar nemzetiségű közalkalmazottként nem számíthatott pozitív elbírálásra. Viszonylag korán, 1945. május elején, a Szlovák Nemzeti Tanács (SZNT) 44/1945. sz. rendelete elfogadása előtt kérvényezte állásában való meghagyását az Iskola- és Népművelésügyi Megbízotti Hivatalnál. A kivételes elbánásra vonatkozó kérvényére a Megbízotti Hivatal 1945. május 7-én adott választ. Az illetékes Megbízotti Hivatal átmeneti jelleggel, a végső döntés időpontjáig, megerősítette őt állásában. Az Iskola- és Népművelésügyi Megbízotti Hivatal részéről az értesítést Arany régi jó ismerőse, dr. Mikuláš Bakoš írta alá.⁴ Arany Bakošt még egyetemi évei alatt ismerte meg. Saját bevallása szerint nagyon sokat köszönhetett neki az 1945-öt követő időszakban ellene elkövetett támadások során.⁵ Kérvényének végleges elbírálására 1945. június 27-én került sor. Annak ellenére, hogy a Szlovák Nemzeti Tanács már említett 44/1945. sz. rendelete az állami és közalkalmazottak szolgálati viszonyáról csak 1945. május 25-én lépett érvénybe, az illetékes Megbízotti Hivatal nevében dr. Ondrej Pavlík, az Akadémia elnökségének május 7-i támogató nyilatkozatát figyelembe véve megítélte számára a kivételes elbánást. A határozat alapján Aranyt, aki mindig pozitívan viszonyult a szlovák kultúrához és a demokratikus elvekhez, június 16-i érvénnyel visszavették az Akadémia Nyelvtudományi Intézetébe, és tovább folytathatta munkáját.⁶

Arany munkájának biztos hátterét azonban több tényező is fenyegette. Bár mint magyar nemzetiségű közalkalmazott állásában maradhatott, de állampolgárságának kérdése továbbra is nyitott maradt. Beneš köztársasági elnök 33/1945. sz. dekrétumával megfosztotta az ország területén élő németeket és magyarokat az állampolgárságuktól. A dekrétum 2. §-a ér-

3 Slovenský národný archív, Ústredie štátnej bezpečnosti (ÚŠB), sign. 209-654-149, i.sz. 29 164/1944.

4 BH. Arany A. László személyi fondja. (Povereníctvo Slovenskej národnej rady pre školstvo a osvetu, č. 3895/IV-45.)

5 Archív Ústavu pamäti národa (a továbbiakban: A ÚPN), XII. Správa ZNB a KS ZNB S-ŠtB v Bratislave, V-1004/1. (Arany 1949. III. 5-i vallomási jegyzőkönyvének kiegészítése, 3.)

6 BH. Arany A. László személyi fondja. (Povereníctvo Slovenskej národnej rady pre školstvo a osvetu, č. 110 765/A/V-1945.)

telmében azok a személyek, akik nem vétettek a cseh és a szlovák nemzet ellen, és államhűségüket igazolni tudták, az illetékes járási nemzeti bizottságnál 60 napon belül kérvényezhették csehszlovák állampolgárságuk elismerését.⁷ A Pozsonyi Államvédelmi Hivatal parancsnokságán 1947. május 2-án felvett vizsgálati jegyzőkönyv szerint Arany, kezében az Iskola- és Népművelésügyi Megbízotti Hivatal 1945. június 27-i igazolásával, a Rozsnyói Járási Nemzeti Bizottságnál még azon év őszén kérvényezte állampolgárságának elismerését. Feltételezzük, hogy kérvényét elutasították, mivel 1945 októberében, 1946 áprilisában és szeptemberében a Pozsonyi Körzeti Nemzetvédelmi Hivatal idegenrendészeti osztályán mint hontalan volt köteles jelentkezni.⁸ Erre utal viszont az is, hogy a csehszlovák áttelepítési szervek által 1946 tavaszán elkészített névjegyzékben mint nagy háborús bűnös magyarországi áttelepítésre volt kijelölve.⁹

Az államhatalom retorziói mellett Arany 1945 után megvívta a maga harcát Szalatnai Rezsővel. A kettejük közötti szakmai és világnézeti szembenállás régebbi eredetű volt, de a háború után kialakult új társadalmi-politikai helyzetben csak fokozódott. Arany meg volt győződve arról – s ezt a levéltári adatok is alátámasztják –, hogy Szalatnai állt az 1945 ősztől ellene elindított rágalomhadjárat mögött.¹⁰ A Laco Novomeskýnek címzett levél, újságcikk, majd a Belügyi Megbízotti Hivatal által indított vizsgálat és az azt követő népbíróvági vádeljárás hátterében Szalatnai állt. Szalatnai vádaskodása alapján Aranyt fasiszta kollaborációval gyanúsították. Az 1946 augusztusában megindult népbíróvági eljárás több mint egy év után, 1947 októberében az ellene szóló vád ejtésével zárult. Arany sikeresen megtisztította nevét a vádaskodásoktól. Minden ellene szóló támadást, vádaskodást elhárított: köszönhetően annak is – bizonyított ártatlansága mellett –, hogy az Iskola- és Népművelésügyi Megbízotti Hivatalban vezető állásban levő, a már említett dr. Mikuláš Bakoš mindenkori időben értesítette.¹¹ Az Akadémián 1946 tavaszán megindult vizsgálat során azonban már nem volt elég a Bakošsal kialakult baráti kapcsolata sem. Az Iskola- és Népművelésügyi Megbízotti Hivatal által kinevezett igazolóbizottság 1946. március 9-i ülésén április 1-jei hatállyal megvonta tőle az előzőleg odaítélt kivételt, s ennek folytán elvesztette állását.¹² Az igazolóbizottság döntését az a dr. Štefan Peciar írta alá, akivel 1945 decemberében közösen megalakították a Pozsonyi Nyelvészeti Kört (Bratislavský lingvistický krúžok).¹³ Arany a döntést igazságtalannak tartotta, és annak következményét nagy keserűséggel élte meg. Nem omlott azonban össze, hiszen rövid idő múlva új állást talált magának. Rövid ideig Jozef Orlovský könyvkiadójában helyezkedett el. A kiadó – tulajdonképpen Arany gondozásában – tulajdonosával közösen adta ki a *Gramatika jazyka slovenského* [A szlovák nyelv grammatikája] című nyelvtankönyvét.¹⁴ A könyvre egész élete során büszkén emlékezett vissza. Börtönévei alatt írt – valószínűleg 1950-ben – saját kezű életrajzában is kiemelte, hogy

7 Sbírka zákonů a nařízení republiky Československé. Roč. 1945, částka 17, 57–58.

8 A ÚPN, XII. Správa ZNB a KS ZNB S-ŠtB v Bratislave, V-1004/1. (1947. V. 2-i kihallgatási jegyzőkönyv.)

9 Lásd Simon Attila: Arany A. László élete és kora 33–34.

10 A ÚPN, XII. Správa ZNB a KS ZNB S-ŠtB v Bratislave, V-1004/1. (Arany 1949. III. 2-i vallomási jegyzőkönyvének 1. oldala.) Tóth László (szerk.): „Hívebb emlékezés...” I. m. 303. Tóth szerint Szalatnai volt az 1945. VIII. 14-én Novomeskýnek címzett levél egyik szerzője.

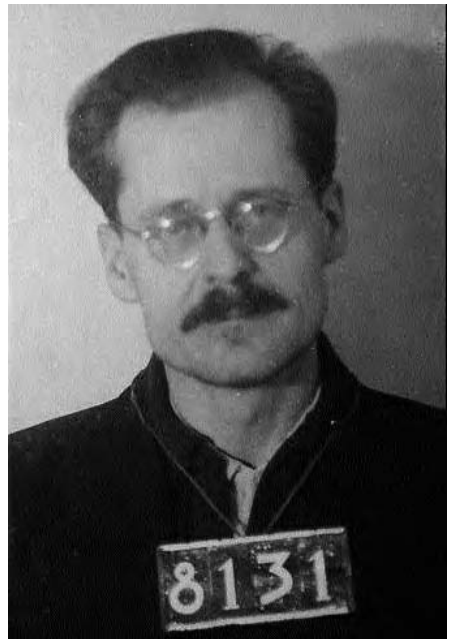
11 Uo. Arany 1949. III. 5-i kihallgatási jegyzőkönyvének kiegészítése.

12 BH. Slovenská akadémia vied a umení v Bratislave, č. 961/1946-II.

13 Lásd Simon Attila 40.

14 Slovenský bibliografický slovník. I. zv. A–D. Martin, Matica slovenská, 1986, 75.

ARANY ALBERT LÁSZLÓ ÉS A CSMNDSZ

Börtönbe kerülésének felvételei 1949-ből

Osobné údaje		Opis osoby:	
1. Príezvisko: <u>A r a n y</u>	rod.	1. Výška v cm: <u>162</u>	Váha v kg (podľa udania): <u>68</u>
2. Kresťané meno: <u> Ladislav-Adalbert</u>		2. Zdenlivý vek: <u>45</u>	
3. Narodný: <u>19.IX.1909</u>	v <u>Betliar</u>	3. Postava: <u>štíhla</u>	
okres <u>Rožňava</u>	, kraj <u>ČSR</u>	4. Tvar hlavy (pohľad zpreda): <u>podlhovastá</u>	
4. Matičný úrad: <u>rim.kat.</u>	v <u>Betliary</u>	5. Tvar labky (pohľad zo strany): <u>podlhovastá</u>	
okres <u>Rožňava</u>		6. Obličaj (farba, plnosť): <u>hnede</u>	
5. Vlastní rodičanebohý <u>Viktor</u>	= <u>Margita</u>	7. Vlasy: <u>gaštanové</u>	
rod <u>Hlobková</u>		8. Celos: <u>vysoké</u>	
6. Bydlisko vlastných rodičov: <u>Rožňava, Šlabova ul. 8.10</u>		9. Oči: <u>gaštanové</u>	
7. Náboženstvo pri narodení: <u>rim.kat.</u>	, teraz <u>rim.kat.</u>	10. Oči: <u>modré</u>	
8. Narodnosť: <u>maďarská</u>	, štátna príslušnosť: <u>ČSR</u>	11. Uši: <u>okružité</u>	
9. Domovská obec: <u>Betliar</u>	, okres <u>Rožňava</u>	12. Nos: <u>orľý</u>	
10. Povolanie (event. terajšie zamestnanie): <u>profesor</u>		13. Fary: <u>gaštanové</u>	
11. Stav: <u>slobodný</u>	Meno manželky: _____	14. Ústa (pery): <u>široké</u>	
12. Bydlisko manželky (alebo manžel): _____		15. Zuby: <u>zdravé</u>	
13. Vojenský pomer: <u>nevoják</u>		16. Brada: <u>šikmá</u>	
14. Školná vzdelanie: <u>5 tr. ľud. s gymn. 5 študijných r. univerzity</u>		17. Ruky: <u>7</u>	
15. Osobné preukazy: _____		18. Nohy: <u>39</u>	
16. Posledné bydlisko ev. pobyt daktyloskopovaného: <u>Bratislava, Hodeho, 6, 8.2/a</u>		19. Chôdza: <u>Pušká</u>	
17. Meno a bydlisko srodancov ev. iných poznávacích svedkov: <u>matka, bytom Rožňava, ul. Šlabova 8.10</u>		20. Drieanie tela (hlavy, rúk) pri chôdzi: <u>prisme</u>	
18. Daktyloskopovaný (ev. fotografovaný) pod 8. dosky _____		21. Spôsob hovoru: <u>norm.</u>	
(kde?) <u>KV-MB</u>	(kedy?) <u>24.3.1949</u>	22. Znalosť reči: <u>sl.ovenský a maďarský</u>	
(prečo?) _____		23. Zvláštne znamenia (skryté) a kčovania: <u>okuliare, kratkozraký</u>	
(kým?) - Podpis člena SNB: <u>Štráček, H. 11a</u>		24. Vlastnoučenný podpis daktyloskopovanej osoby: _____	
19. Poznámky: _____			

Daktyloskopická karta pre obškové odlišenie dvoch protív. — Titul: KV-1-1. 941. 6. 112. — ÚH 220-08

Nnyilvántartási lap a börtönből (1949)

„máig is abból tanítanak az összes szlovák iskolán”.¹⁵ Röviddel később, 1946. október 1-jétől helyettes tanársegédi állást nyert Pozsonyban a Szlovák Egyetem Bölcsészkarán, sőt a Szlovák Kereskedelmi Főiskolán magyar nyelvet adott elő a hallgatóknak. Bár az eddigi kutatási eredmények nem támasztják alá, de feltételezhetően azok után is, hogy az ellene elindított népbírósi per során nem tudták bizonyítani háborús bűnösségét, megkapta a korábban kérvényezett csehszlovák állampolgárságot.

KAPCSOLATA A CSEHSZLOVÁKIAI MAGYAR DEMOKRATIKUS NÉPI SZÖVETSÉGGEL

A második világháború végét, illetve a totális fasiszta diktatúra alól való felszabadulást az új hazába került szlovákiai magyarság kisebbségi sorsának legdurvább időszaka követte. A kassai kormányprogram alapján meghirdetett szociális és nemzeti – ha úgy tetszik: nemzeti és szociális – forradalom¹⁶ leple alatt az államhatalom az 1938-as év negatív tapasztalataira hivatkozva minden eszközt bevetett, hogy elérje végleges célját: a német és magyar kisebbség likvidálásával egy homogén nemzetállam kialakítását.

15 Archív väzenekej a justičnej správy v Leopoldove, Osobný spis L.A. Arany, Životopis (keltezés nélküli, 6. old.)

16 Churaň, Milan: *Postupim a Československo*. Praha, 2001, 37.; Madler, Emanuel: *Benešovy dekréty*. Praha, 2002, 92–97.

A jogfosztottságból származó negatív élmények és a magyar kisebbség sorsa iránt érzett felelősség Arany Albert Lászlót, a Csehszlovákiai Magyar Demokratikus Népi Szövetség vezető személyiségét a szlovákiai magyar ellenállás egyik legbefolyásosabb személyévé emelte.¹⁷

A csaknem fél tucat szervezett, illetve spontán ellenállási mozgalom közül a feltörekvő kommunista hatalom számára a legnagyobb veszélyt éppen a Csehszlovákiai Magyar Demokratikus Népi Szövetség jelentette. Az egyéni kezdeményezéseken túl 1947-től egy széles, Dél-Szlovákia magyar etnikumú területét felölelő értelmiségi mozgalomról volt szó, amely keresztény-nemzeti beállítottságával méltán számíthatott a legnagyobb támogatottságra. Nem csoda, hogy Arany, aki élete során mindig is a keresztény alapértékekre támaszkodott, személyes meggyőződése alapján kapcsolódott be a mozgalom földalatti munkájába, és vált spontánul annak vezéregyéniségévé. A mozgalom megalakítása közvetlenül nem kapcsolódik Arany nevéhez. Paksi László és a körülötte álló fiatal egyetemisták, katolikus papok, református lelkészek 1945–1946 fordulóján előbb Délnyugat-Szlovákiában, majd kięszőlvre az ún. keleti csoporttal, 1946 tavaszán alakították meg a Népi Szövetséget.

Az eddig ismert források szerint a keleti csoport által kiadott *Észak Szava* 1946. május 14-én megjelent 12. száma már a Csehszlovákiai Magyar Demokratikus Népi Szövetség hivatalos időszaki közlönyeként jelent meg. A Népi Szövetséget ekkor a Varró István, Krausz Zoltán, Hajdú László és Gömöri Zoltán által képviselt rozsnyói csoport alkotta. A Paksi László, Arany Albert László és Mészáros Gyula által képviselt csoport kezdetben még Szalatinaiékkal kereste a kapcsolatot.¹⁸ Csak feltételezzük, hogy a Szalatinaiékkal való szakítás összefügg Arany eltávolításával az Akadémiáról. A nyugati és a keleti csoport összevonására és tevékenységük koordinálására, szorosabb együttműködésére – Hentz Zoltán szerint – 1946 nyarán került sor.¹⁹ Ekkor bízták meg Hajdú Lászlót két körpecsét elkészítésével is.

Arany, az állásából elbocsátott megbízhatatlan közalkalmazott, szakmai tevékenysége mellett nagy részt vállalt a csoport illegális munkájában. Később, október 1-jétől új állását kockáztatva a Szlovák Egyetem falai között szervezte meg a csoport találkozóit és megbeszéléseit, melyeken rendszeresen Paksi, Mészáros, Hentz és Lipcsey Gyula vettek részt. Hentz és Lipcsey a csoporton belül összekötői szereppel voltak megbízva. Éppen Hentz volt az, aki révén aprólékosan megismerte Arany a keleti csoport sokrétű tevékenységét. Azon túlmenően, hogy illegális kiadványukkal (*Észak Szava*) pontos információkkal látták el a szlovákiai magyar kisebbséget, hozzáláttak a magyarságot ért sérelmek felméréséhez, dokumentálásához, sőt jelentős szociális tevékenységet fejtek ki a rászorult lakosság körében. Hajdú László és Vízvári László rozsnyói református tiszteletes 16 kocsai tüzelőfát és egy kocsai élelmiszert gyűjtött és osztott szét a Gömörben a magyarok között.²⁰

Arany Hentzet azon kívül, hogy szintén rozsnyói származású volt, mint volt diákját is jól ismerte. Pozsonyban állandó kapcsolatban voltak, de azon kívül is. 1946 karácsonyán, az iskolai szünet alatt Arany hazautazott édesanyjához Rozsnyóra. Ott újra meglátogatta őt

17 A CSMNDSZ tevékenységéről lásd Tóth László (szerk.): „Hívebb emkékezésül...” I. m. 142–146., 255–278. és Szarka László: Kisebbségi önvédelem Csehszlovákiában. I. m. 538–548.

18 A ÚPN, XII. Správa ZNB a KS ZNB S-ŠtB v Bratislave, V-1004/2. (Hentz 1949. február 28-i kihallgatási jegyzőkönyve alapján.)

19 Uo.

20 Uo. 1004/1. (Arany 1949. március 5-i kihallgatási jegyzőkönyve alapján.)

Hentz, és ismertette vele a rozsnyói csoport, konkrétan Krausz és Varró tevékenységét, és támogatásukra kérte. Krausz és Varró ekkor Párizs felé tartva már Ausztria területén volt. Mindszenty bíboros anyagi és erkölcsi támogatását élvezve Svájcban és Párizsban a nyugati közvélemény figyelmét szeretnék volna felhívni a szlovákiai magyarságot ért sérelmekre a második világháborút lezáró párizsi béketárgyalás ülésének idején.²¹ Arany a találkozón – feltételezhetően a nyugati csoport nevében – nem utasította el az együttműködést. Krausz és Varró tevékenységével kapcsolatosan azonban voltak ellenvetései. Néhány nap múlva Hentz Hajdú Lászlóval kereste fel Aranyt. Hajdú, aki kiváló műszaki ismeretekkel rendelkezett, nagyon jó benyomást gyakorolt rá. Megbeszélésükön elhatározták, hogy az ismeretségi körükben szereplő megbízható személyek közül megpróbálnak néhányat beszervezni az illegális szervezetbe. Választásuk dr. Csillik István, volt krasznahorkai községi jegyzőre, Kovács Gyula tornagörgői katolikus plébánosra és Vízváry László rozsnyói református tiszteletesre esett. Még Arany rozsnyói tartózkodása alatt, Kovácsot kivéve, Csillik lakásán találkoztak. A találkozón megegyeztek, hogy Arany irányításával fogják gyűjteni, dokumentálni a szlovákiai magyarságot ért jogtalanságokat a keleti végeken. A megbeszélésen szó esett arról, hogy az összegyűjtött információk egy memorandum alapját képezik majd, melyet Mindszenty érseknek fognak továbbítani.²² Varró és Krausz 1945-ben megkezdett adatgyűjtését ezzel szervezett formában a Népi Szövetség alaptevékenységévé emelték.

Arany a karácsonyi szünetet követően visszatért Pozsonyba. 1947 tavaszán a maga 38 évével a mozgalom tényleges vezetőjévé vált. Mivel a Népi Szövetséget elindító Paksit az egyházi hatóság 1945 novemberében Nagycsalomijára helyezte át,²³ s a később csatlakozó Csillik tudatában volt annak, hogy a közeljövőben a lakosságcserre keretén belül áttelepítik Magyarországra,²⁴ a főleg fiatal értelmiségieket (főiskolásokat, papokat) magában foglaló mozgalmon belül Arany nemcsak korával, de műveltségével és szakmai-tudományos elismertségével vált a Népi Szövetségen belül azzá, amivé az események alakították.

1947 tavaszán Arany állandó kapcsolatban volt Hentzel, de Paksival is, aki gyakran meglátogatta őt Pozsonyban. Paksi ajánlására a csoport munkájába közvetlenül beavatták Mészáros Gyula szentmihályfai és Restály Mihály komáromi káplánt, akik neki – ti. Paksinak – unokaöccsei voltak.²⁵ Hentz mindkettőjüket jól ismerte, hiszen már hosszabb ideje kapcsolatban voltak. Néhány hét múlva Arany találkozott Hentz lakásán Mészárossal. Mészáros feltehetően a Paksitól és Hentztől kapott információk alapján nagyon jól volt informálva a csoport ténykedéséről. Mivel a rozsnyói találkozó után Arany nem kapta meg a kívánt dokumentációs anyagot, Mészáros megígérte, hogy paptársain keresztül igyekeszik majd azt összegyűjteni. Feltételezésünk szerint ekkor határoztak arról, hogy Pozsonyba összehívják a mozga-

21 A ÚPN, XII. Správa ZNB a KS ZNB S-ŠtB v Bratislave, V-1004/4 és 1004/5. (Krausz 1949. február 11-i és Varró 1949. február 13-i kihallgatási jegyzőkönyve alapján.)

22 Uo. Arany 1949. március 5-i kihallgatási jegyzőkönyve; KV ŠtB BA 1949. március 24-én lezárt vizsgálati jelentése.

23 Dr. Paksit a belügyi szervek Balázs Istvánnal közösen 1947. január 23-án letartóztatták. A beszercebányai Kerületi Bíróság fogdájából 1947. február 19-én engedték szabadon.

24 Csillik 1947 őszétől a magyar áttelepítési szervek szolgálatában volt. Családjával együtt 1948. november 9-én telepítették át Rozsnyóról Magyarországra.

25 A ÚPN, XII. Správa ZNB a KS ZNB S-ŠtB v Bratislave, V-1004, az Állambíróság 1949. december 30-án kimondott ítélete, 21. old. (A meghozott ítélet magyar nyelven közli közli Tóth László (szerk.): „Hívebb emlékezésül...” I. m. 255–277.)

ARANY ALBERT LÁSZLÓ ÉS A CSMNDSZ

Zákl. číslo <i>844/53</i>	Obv.	Společníky má - nemá.	Dodán z <i>1042</i> - <i>1042</i> dne <i>19. 1. 1954</i> OSTROV 31. III. 1954
	Souř.	Osobní spis založil:	
334	Ods.	NB - Ústav nápravných zařízení Nový Jičín	

Nastoupil trest sám dne *19* 19 *v* hod. kým

Dodán-a do vazby - trestu dne *19* 19 *v* hod. kým

OSOBNÍ SPIS *A* *N*

S <i>Arany</i>	<i>Ladislav</i>	Zaměst. <i>profesor</i>	Předsed. <i>profesor</i>
	Jméno	Red. <i>profesor</i>	Voják <i>neroják</i>
	Rozená nebo přezdívk	Národ. <i>maďarská</i>	Dříve trestán: <i>zachráně</i>
	Příjmení		

Narozen(a) *19. 11. 1909* Kde *Bellier* Okres *Košice*

1. od <i>3. 12. 1949</i>	hod. do <i>30. 12. 1949</i>	hod. t. j. <i>1 r., 10 m., 8 d.,</i>	hod. min.
2. <i>30. 12. 1949</i>	<i>11. 1. 1950</i>		
3.			
4.			

Vazba

Odsouzen-a rozsudkem (nálezem - NV)

1. *Státním soudem Bratislava 30. 12. 1949 č. j. Ok. II 83/49-37 II 46/50*

2. *Národním soudem v Praze 11. 1. 1950 č. j. 50 II 46/50*

3.

4.

K trestu

* 1. *Státním soudem Bratislava 30. 12. 1949 č. j. Ok. II 83/49-37 II 46/50*

* 2. *Národním soudem v Praze 11. 1. 1950 č. j. 50 II 46/50*

3.

4.

Pro trestný čin

1. *§ 2, 5, 63*

2.

3.

4.

Násup trestu

Počátek trestu

1. *3. 3. 1949*

2.

3.

4.

Přerušení trestu

Konec trestu

1. *3. 3. 1956*

2. *3. 4. 1956*

3.

4.

Další opatření

Propuštěn na svobodu dne a hod. *12. 5. 1957*

Látky k podm. prop. *3. 3. 1953*

Poslední bydliště (před zatčením) *Bratislava Bratislava*

Bydliště po propuštění *Košice Bratislava*

KLASIFIKAČNÍ SKUPINA

020269

Arany A. László eltélt személyi irata

lomba beavatott bizalmi személyeket egy központi egyeztetésre. Arany és Hentz visszaemlékezése szerint a tervezett találkozóra 1947. április végén vagy május elején került sor. A titkos találkozó szervezésének feladata Aranyra hárult, de hasznos segítségére volt Hentz és Lipcsey. A meghívottak a pozsonyi Bláha Szállóban találkoztak: ott várta őket Hentz és Lipcsey, majd konspiratív módon, két csoportban átvonultak a Szlovák Egyetem épületének harmadik emeletére a magyar szeminárium könyvtárhelyiségébe. A visszaemlékezések szerint a titkos megbeszélésen jelen volt: Csillik, Arany, Hentz, Lipcsey, Restály, Végh Kálmán ekeli református tiszteletes és Koller Gyula aranyosmaróti káplán. A meghívottak közül egyéb okok miatt nem tudott Pozsonyba elutazni: Hajdú, Mészáros, Csaji János dobócai és Kovács Gyula tornagörgői plébános.²⁶ A megbeszélésen Arany elnökölt. Bevezetőjében vázolta a Népi Szövetség küldetését, és megindokolta a magyarság jogfosztottsága kérdőíves felmérésének fontosságát. Kiemelte, hogy tevékenységüket a magyar áttelepítési szervek és Mindszenty bíboros is támogatja. Mivel a 1947 februárjának végén befejeződött a szlovákiai magyarok erőszakos deportálása a Szudéta-vidékre, megegyezés született arról, hogy a magyarságot ért sérelmekről szóló addigi kérdőíves akciót tartalmilag megváltoztatják, és elsősorban a deportálások nemzetiségi és gazdasági vonatkozásának felmérésére helyezik a hangsúlyt. Csillik felvetette a deportáltak korösszetételének és a visszahagyott ingó és ingatlan vagyon dokumentálását, összeírását. Elhatározták, hogy külön dokumentálják azokat a konkrét eseteket, melyek során a csehszlovák hatóságok túllépték a törvényes kereteket, illetve erőszakot alkalmaztak a békés polgári lakossággal szemben. Megegyezés született arról, hogy az érintett településeken a gyűjtést a bizalmi személyeken keresztül fogják folytatni, és a kitöltött kérdőíveket Arany Lászlónál, illetve Restály Mihálynál fogják összpontosítani. Arany felügyelte a gömöri régiót, míg Mészáros és Restály a nyugatit.

Egy hét múlva Mészáros felkereste munkahelyén Aranyt, és előterjesztette javaslatát a találkozó szellemében összeállított kérdőívre. Arany apró változtatásokat eszközölt a javaslatban, majd egy példányt átadott belőle Mészárosnak, egyet pedig magánál hagyott.²⁷ Megegyeztek abban, hogy a beérkezett kérdőíveket Arany továbbítja Mészárosnak, aki majd egy meg nem nevezett személyen keresztül eljuttatja Esztergomba Mindszenty érseknek.²⁸ A kérdőívek sokszorosítását Arany végezte. Egy házilag készített, primitív sokszorosítógéppel készítette azokat 1947 májusában munkahelyi irodájában. Ilyen formában kb. 100-150 darabot sokszorosított. Hogy feladatán könnyítsen – nem kis kockázatot vállalva –, kikölcsönözte az egyetem sokszorosítógépét dr. Blanártól. Kérését azzal indokolta, hogy figyelmeztető értesítést kell készítenie azoknak a személyeknek, akik ugyan előjegyezték a dr. Orlovskýval közösen írt szlovák nyelvtankönyvüket, de a kézbesített könyv árát még nem rendezték. A háromoldalas kérdőívből hozzávetőlegesen 200 darabot készített. Az elkészült kérdőíveket Arany Hentzen és Lipcseyn keresztül juttatta el keletre, illetve a nyugati körzet bizalmiaihoz.

Május folyamán a kérdőívek tárgyában Komáromban, Restály lakásán egy szűkebb körű összejegyzetelésre került sor. Restály, Arany és Mészáros a kérdőívek kézbesítéséről és azok feldolgozásáról tárgyalt.

26 A ÚPN, XII. Správa ZNB a KS ZNB S-ŠtB v Bratislave, V-1004/1, V-1004/2.

27 A KV ŠtB BA a vizsgálat lezárása után készült zárójelentésében a kérdőívek három típusát tüntették fel.

28 Pontosan nem tudjuk, ki volt az a személy. A vizsgálat során kiderült, hogy Mészáros és Restály, de Paksi, sőt Zárczky is többször járt a kérdéses időszakban (1945–1948-ban) Esztergomban.

A nyár folyamán – 1947 június végén – Arany immár hagyományosan a vakációt Rozsnyón töltötte. Több alkalommal találkozott Hajdúval, akivel a kérdőíves feladat eredményéről tárgyalt. Feltételezzük, hogy Hajdú néhány ívet át is adott neki. Tíz nap után szülővárosából elutazott a Magas-Tátra tövében fekvő Lučivnára. A megérdemelt nyári pihenés során a Magas-Tátra természeti szépségei mellett jelentős időt szentelt a Népi Szövetség földalatti munkájára is. A magával vitt kérdőíveket ugyan idő hiányában nem tudta feldolgozni, de egy általános jelentést készített a rozsnyói magyarság ellen 1945-től elkövetett atrocitásokról, embertelenségekről.²⁹ A dokumentum szövegét nem ismerjük. Feltételezzük azonban, hogy a szóbeli közlések és személyes tapasztalatok alapján összeállított jelentésbe Arany beépítette azokat a konkrét hivatalos írásos dokumentumokat is, melyeket elmondása alapján a rozsnyói városházára közmunkára kirendelt helyi illetőségű személyektől kapott.³⁰ Eddig tisztázatlan céllal, augusztus közepén Restály levelet intézett hozzá, hogy látogassa meg őt Komáromban. A Népi Szövetség bizalmi személyeinek tervezett összejövedele – Arany szerint – félreértés miatt elmaradt, bár ő szabadságát megszakítva Komáromba utazott.

„Az illegális szervezet vezére, dr. professzor Arany”

29 A ÚPN, XII. Správa ZNB a KS ZNB S-ŠtB v Bratislave, V-1004/1, Arany 1949. március 5-i kihallgatási jegyzőkönyve. Vallomása szerint a beszámoló többek között említést tett a rozsnyói magyarok összegyűjtéséről a helyi katonai laktanyában, és konkrét példákon keresztül dokumentálta a helyi magyarok megcsúfolását, megalázását stb.

30 Uo.

Jméno a příjmení: Arany László Dat. nar. 19. 4. 1907
Kmenové číslo: AO 20269

PROHLÁŠENÍ

Beru na vědomí, že jsem pracovně nasazen v podniku zvláště důležitém pro obranu státu a zavazuji se, že o veškerých skutečnostech, opatřeních a předmětech, o kterých jsem nabyl, případně nabudu vědomostí, zachovám vůči komukoliv **nejpřísnější mlčenlivost**, a to i po ukončení mého pracovního nasazení, eventuálně skončení trestu. Jsem si vědom, že porušení mého závazku bude mít za následek trestní stíhání dle zákona č. 231, 1948 Sb. na ochranu lidově-demokratické republiky.

Jsem si dále vědom toho, že pracuji v národním podniku, a že jako takový budu šetřiti zařízení, budovy, stroje a jiné věci a potřeby, které mně budou svěřeny a že jako s vlastními budu s nimi zacházeti. Moje jednání bude takové, aby provoz podniku, důležitého pro obranu státu, nebyl mařen, ani ohrožen a že nezanedbám svých povinností, aby z toho vznikla státu škoda. Jsem si vědom následků svého opačného chování, které vyplývají z ustanovení zákona č. 165/49 Sb. z. a n. o trestní ochraně národních podniků, znárodněných podniků a podniků pod národní správou.

Jsem si vědom zvláště toho, že můj pracovní výkon nesmí být v rozporu se zákonem č. 27/47 Sb. z. a n., jednajícím o ochraně hospodářského plánu, a tím ani s úkoly danými citovanými zákony podniku, v němž jsem pracovně nasazen.

Závady, které zjistím na svém pracovišti, neprodleně ohlásím, abych tak zabránil škodám, které by jinak vznikly.

Beru na vědomí, že porušení shora uvedených závazků a předpisů bude mít za následek trestní stíhání podle výše citovaných zákonů.

Obsahu „Prohlášení“ jsem v plném znění dobře rozuměl a toto svým podpisem stvrzuji.

Dne 3. 1. 1954 195

Arany László
vlastnoruční podpis

A szabadsága lejártával visszatért Pozsonyba. Mészárossal nagy energiát fektettek a kérdőíves akció lebonyolítására. Kora ősszel Hentzen keresztül kapott néhány kérdőívet Gömörből. Saját bevallása szerint az átadott dokumentumok nem tükrözték elégségesen a gömöri magyarság helyzetét. Hentz, Arany utasítása alapján több körutat tett Gömörben, hogy a mozgalommal szimpatizáló katolikus, illetve református papok között elmagyarázza a Népi Szövetség tevékenységét és a kérdőíves akció lényegét. Egyik útja során Csízen felkereste Szécsi Gyula katolikus plébánost, akinek a kérdőíveken kívül egy levelet adott át. A Vatikán számára írt levél (Memorandum) a szlovákiai magyarság üldöztetéséről szólt, és őt kérték fel annak latinra való fordítására.³¹

1947 őszén már nagy ütemben folyt a szlovák–magyar lakosságcsere, mely a Mátyusföldön, illetve Barsban vette kezdetét.³² A szlovákiai magyarok áttelepítése általános éledeletlenséget váltott ki a magyar kisebbség körében.³³ A Népi Szövetség éppen ezért még aktívabb, szélesebb körű felmérésbe kezdett. Mészáros Arannyal egyeztetve az ősszel (október végén, november elején) Komáromban egy újabb találkozót szervezett. Pozsonyban vonatra ülve Mészárossal együtt érkezett Restályhoz. A megbeszélésen hármukon kívül ott volt dr. Csillik, Király József, Végh és Csery István. Elhatározták, hogy a beérkezett kérdőívek alapján egy átfogó jelentést készítenek a szlovákiai magyarság helyzetéről. Arany javaslatára a jelentés a magyar kisebbség jogfosztottságának kérdését jogi, szociológiai, művelődési és történeti fejezetekben tárgyalta. Minden fejezet 15 pontban tárgyalta az adott tárgykört. A találkozón kijelölték az egyes tárgykörök felelőseit is. Arany a művelődési tárgykörön belül, az iskolaügy legjobb ismerőjeként, az oktatási helyzetről szóló elemzés elvégzését vállalta magára.³⁴ A jelentés feltehetőleg még az ősszel elkészült, és Csillik, aki a magyar áttelepítési szervek szolgálatában állt, dr. Pethő Károlyon keresztül juttatta el Mindszenty bíborosnak. Nem kizárt azonban az sem, hogy maga Mészáros vitte át azt személyesen Esztergomba.³⁵

November elején Arany a hiányzó kérdőívek miatt Mészárossal együtt elutazott Gömörbe. Dobócan meglátogatták Csajit, akitől további segítséget kértek. Csaji szerint nem volt hiány a támogatókban, adatközlőkben, sőt egy meg nem nevezett káplánon keresztül a csoport megfelelő információkat kaphat Kassáról is.³⁶ Megbeszélésük a kölcsönös tájékoztatás mellett kitért Csaji csehországi tapasztalataira is, ahonnan látogatásuk előtt érkezett haza. Csaji az egyházi hatóság megbízásából pasztorációs feladatokat látott el a Szudéta-vidékre deportált magyarok között. A nyugati csoport két képviselője másnap elhagyta Dobócat: Mészáros Szentmihályfára, Arany pedig Rozsnyóra utazott.

31 A ÚPN, XII. Správa ZNB a KS ZNB S-ŠtB v Bratislave, V-1004/2; Hentz Zoltán 1949. március 11-i vallomása.

32 Bukovszky László: A szlovák–magyar lakosságcsere (1946–1948). In: Novák Veronika (szerk.): *Migráció*. Dunaszerdahely, Lilium Aurum, 2001, 189–207. /Nostra Tempora 5./; uő: A mátyusföldi magyarok áttelepítése Magyarországra. In: Márkusné Vörösné Hajnalka–Mészáros Veronika (szerk.): *Háztörténetek – a dunántúli németek kulturális jellemzői*. Veszprém, 2006; uő: *A magyar–szlovák lakosságcsere párhuzamai a Galántai járás és Nyíregyháza között*. In: Komárom-Esztergom Megyei Önkormányzat Levéltára Évkönyvei 14, szerk.: Csombor Erzsébet, Esztergom 2005, 329–345; uő: A nyíregyházi tirpákság áttelepülésére vonatkozó adatok a Sloboda c. lapban. In: Nagy Ferenc (szerk.): *Levéltári Évkönyv*. XIII. Nyíregyháza, 1999, 85–97.

33 Lásd Tóth László (szerk.): „Hívebb emlékezésül...” i. m. erre vonatkozó dokumentumait.

34 A ÚPN, XII. Správa ZNB a KS ZNB S-ŠtB v Bratislave, V-1004/1; Arany 1949. március 5-i vallomása.

35 Arany vallomása szerint nem vett részt a megbeszélés végén, így nem tudhatta, hogy kit bíztak meg a jelentés átcsempészésével.

36 A ÚPN, XII. Správa ZNB a KS ZNB S-ŠtB v Bratislave, V-1004/1; Arany 1949. március 5-i vallomása.

Arany rozsnýói útja a komáromi találkozó és a dobócai látogatás után természetes volt. A szlovákiai magyarság oktatásügyi sérelmei mellett Arany – feltételezhetően a Népi Szövetség megbízása alapján – a többségében római katolikus vallású szlovákiai magyarságot ért sérelmek dokumentálásán is dolgozott. Mint minden egyes rozsnýói látogatása során, most is felkereste hivatalában Róbert Pobožný generális vikáriust, megbízott rozsnýói püspököt.³⁷ Beszámolt neki a CSMDNSZ tevékenységéről, ugyanakkor szóba került a *Kostnické jiskřý* című cseh lapban közölt sajtóvita a magyarok deportálásáról, amely során Vladimír Marenčiak zsolnai ág. evangélikus lelkész józanul, tárgyilagosan reagált alap hasábjain keresztül Július Déder modori evangélikus lelkész kirohanásaira.³⁸ Arany Pobožnýnak felvetette a dél-szlovákiai magyar katolikusokat ért sérelmeket, például Augustín Pozdech, a pozsonyi Blumetal-templom plébánosának rendelkezését, aki eltörölte, megtiltotta plébániájának területén a magyar nyelvű istentiszteleteket.³⁹ Pobožný felkérte Aranyt, hogy a szlovákiai magyar katolikusokat ért sérelmekről készítsen egy beadványt (memorandumot), melyet majd ő betérjeszt a püspöki konferenciának. Arany kb. egy hét alatt készítette el a magyar nyelvű jelentést. Felkereste vele Pobožnýt – aki egyébként Arany bérmakeresztapja volt –, aki apró változtatásokat javasolt benne, majd közösen szlovák nyelvre fordították. A négyoldalas dokumentum a magyarságot ért sérelmek mellett Jozef Straka tevékenysége kapcsán kitért a kommunista ideológia és a katolikus vallás ellentétes alapértékeire is.⁴⁰

A memorandum szövegét Arany Pozsonyban utólagosan bemutatta Mészárosnak. A Népi Szövetség bizalmi személyei 1947 novemberében a Komáromba összehívott újabb találkozáson fogadták el a dokumentumot. A Restálynál folyó tárgyaláson részt vett Mészáros, Király, Csery és Czigány Imre gútai plébános. A keleti régiót az ülésen már nem képviselte senki. A Memorandum szövegének elfogadása mellett a találkozóan szó esett a kérdőíves felmérés további folytatásáról és Záreczky István tevékenységéről.⁴¹

Arany a karácsonyi ünnepek alatt Rozsnýóra utazott, ahol három hetet töltött. Újra felkereste Pobožnýt, majd több alkalommal találkozott Hajdúval és Hentzel, akikkel ismertette az egyházi vonatkozású memorandum tartalmát és elfogadását. Valamikor 1948. január közepén utazott vissza Pozsonyba.

Az 1948. februári kommunista puccs teljesen megváltoztatta az ország politikai irányvonalát. Ennek következményeként a szülőföldjén megmaradt csehszlovákiai magyarság a proletár internacionalizmus jegyében fokozatosan elnyerte nemzeti és egyenjogúságát. Ez a tény, valamint a lakosságcsere alakulása és nem utolsósorban a Mindszenty bíboros ellen Magyarországon elindított vizsgálat visszafogta a CSMDNSZ további tevékenységét.⁴²

37 Robert Pobožný (1890–1972) volt a szlovákiai földalatti katolikus egyház megalapítója. 1951. január 2-án titokban püspökké szentelte Anton Hnilicát.

38 A sajtóvitával kapcsolatosan lásd Tóth László (szerk.): „Hívebb emlékezésül...” I. m. 324.

39 Pozdech intézkedése nem volt egyedülálló, hiszen megvolt hozzá a megfelelő politikai támogatás. Éppen ezért ezt még 1947 tavaszán Jozef Čársky kassai püspök értesítette a politikai pártokat, hogy nincs joguk beavatkozni az istentiszteleti nyelv kérdésébe.

40 A ÚPN, XII. Správa ZNB a KS ZNB S-ŠtB v Bratislave, V-1004/1; Arany 1949. március 5-i vallomása.

41 Záreczky személyéről Arany nagyon óvatosan fogalmazott. A mozgalom illegális tevékenysége során többször elhallgattak előle bizalmas jellegű dolgokat. Záreczky 1947 karácsonyán egy papi értekezletet hívott össze a magyar nyelvű istentiszteletek bevezetése miatt, sőt ez ügyben Nagyszombatban meglátogatta Ambróz Lazíkot is. De ugyanakkor ő volt az első, aki az 1948-as kommunista puccs után kialakult változásokat pozitívan értékelte.

42 A Mindszenty elleni büntetőeljárás első, összesített vádanyaga 1948. május közepére már készen volt.

77 1415
48
Povereníctvo vnútra - odbor štátnej bezpečnosti .

Číslo : 11491/05-1949.

Bratislava, dňa 7. marca 1949.

Povereníctvo školstva, vied a umení

Prísne dôverné !

B r a t i s l a v a .

Dr. A r a n y Ladislav - Albert, profesor na SVŠO - protištát -
na činnosť.

Oznamujem, že profesor na Slovenskej vysokej škole obchod-
nej Dr. Ladislav - Albert A r a n y, nar. 19. novembra 1909 v Bet-
liari, okr. Rožňava, bytom v Bratislave, Bódeho ul. č. 2/a, bol dňa
2. marca 1949 orgánmi štátnej bezpečnosti zatknutý pre proti-
štátnu činnosť a t.č. sa nachádza v zaisťovacej väzbe.

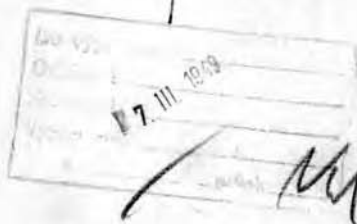
V súvislosti s protištátnou činnosťou Dr. A r a n y a a
spol., bol dňa 28. februára 1949 zatknutý tiež Zoltán H e n t z,
vysokoškolač, nar. 6. mája 1923 v Štítniku, okr. Rožňava.

Po skončení vyšetrovania budú oba menovaní odovzdaní do
väzby Krajského súdu v Bratislave.

Predmetnú zpravu dávam na vedomie.

Za prednostu odboru :

~~Čistopis expeduj !
potom založ a/a :
Brat., dňa 7. marca 1949.~~

M e n c m R e p u b l i k y !

Štátny súd vyniesol dňa 30. decembra 1949 tento
r o z s u d o k :

O z n a m e n i e :

- I. / Zoltán H e n t z, narodený dňa 6. mája 1923 v Štítniku, okres Rožňava, príslušný taktiež, posledným bytom v Bratislave-Petržalka, Rusovská 9, slobodný, vysokoškolač, nemejtný, národnosti slovenskej, štátny občan československý, t. č. vo väzbe Štátného súdu v Bratislave,
- II. / Ladislav H a j d u, narodený dňa 26.10.1921 v Kúšicich, príslušný do Jablonova n/Turčou, posledne bytom v Rožňave, Čučomska malá č. 23, slobodný, strojný inžinier, nemejtný, národnosti maďarskej, t. č. vo väzbe Štátného súdu v Bratislave,
- III. / Štefan V a n r á c, narodený 5. marca 1920 v Rožňave, príslušný taktiež, posledne bytom v Budapešti, Andrássyho ul. č. 37, slobodný, poslucháč filozofie, nemejtný, národnosti maďarskej, t. č. vo väzbe Štátného súdu v Bratislave,
- IV. / Zoltán K r a u s z, narodený dňa 23. mája 1923 v Budapešti, príslušný do Rožňavy, posledne bytom v Budapešti, Királyi pálya č. 13, slobodný, filmový režisér, nemejtný, národnosti maďarskej, t. č. vo väzbe Štátného súdu v Bratislave,
- V. / Dr. Ladislav A r c h y, narodený dňa 19.11.1909 v Betliári, príslušný taktiež, bytom v Bratislave, Bodeho č. 2/s, profesor na SVŠO, nemejtný, národnosti maďarskej, t. č. vo väzbe Štátného súdu v Bratislave,
- VI. / Július M é s z á r s, narodený dňa 3.1.1918 v Kostelnej Gale, príslušný taktiež, posledne bytom v Stupave, slobodný, rím. kat. koplán, nemejtný, národnosti maďarskej, na slobode,
- VII. / Július L i p c s e y, narodený dňa 27.10.1920 v Bánovskej Kese, príslušný do Novej, posledne bytom v Bratislave, Petržalka, Rašínová ul. č. 34, slobodný, vysokoškolač, nemejtný, národnosti slovenskej, t. č. vo väzbe Štátného súdu v Bratislave,
- VIII. / Michal K e s t á l y, narodený dňa 30.3.1915

Arany 1948 folyamán négy alkalommal hosszabb ideig tartózkodott Rozsnyón. Látogatásai során állandó kapcsolatban volt a Népi Szövetség gömöri tagjaival, de Pobožnýval is. A megbízott személyeknél eljárta a komáromi határozatok ügyében. Igyekezete sajnos nem járt sikerrel. Márciusban Csaji visszaadta Aranyra a számára kézbesített üres kérdőíveket, és elutasította a további együttműködést, ugyanakkor júliusban még mindig nem készült el Csillik a magyar kisebbség jogfosztottságról szóló jogi elemzéssel.⁴³ Közben decemberig Pozsonyban rendszeresen találkozott Mészárossal és Hentzel.

1949 januárjában a Mindszenty-per kapcsán a Népi Szövetség tevékenysége megszűnt. Azok után, hogy az esztergomi érseket 1948. december 26-án letartóztatták, és a büntetőper a Budapest Népbíróságon 1949. február 3-án elkezdődött,⁴⁴ fennállt a potenciális veszélye a teljes lebukásnak, melyre végül is a magyar és a szlovák belügyi szervek együttműködésének köszönhetően 1949. március 20-tól sor is került.

MEGHURCOLTATÁSA

Magyarországon a Belügyminisztérium Államvédelmi Osztálya (ÁVO) 1945-től folyamatosan figyelte Mindszenty esztergomi érsek minden lépését, és operatív, illetve egyéb módon gyűjtötte a rá vonatkozó terhelő bizonyítékokat. Eddigi ismereteink alapján a szlovák belügyi szervek figyelmét azonban a CSMNDSZ tevékenysége elkerülte, illetve nem tudták megfelelő bizonyítékokkal alátámasztani egyes tagjainak illegális tevékenységét.⁴⁵ Fordulatot 1949 februárja hozott. Bár a Mindszenty-per elsőfokú tárgyalása véget ért, Budapesten elfogták és az ügy kapcsán kihallgatták Krausz Zoltánt és Varró Istvánt 1949. február 11-én, illetve február 13-án. A felvett jegyzőkönyvek alapján mint kétes állampolgárságú személyeket, illetőségük szerint az országból kitoloncolták, s további eljárás végett 1949. február 20-án Dunacsúnnál átadták a szlovák belügyi hatóságnak.⁴⁶ Újabb kihallgatásuk után megkezdődött a CSMNDSZ teljes felszámolása, és az érintett 42 személy kihallgatása, letartóztatása. (Lásd a dolgozat végén szereplő Mellékletet!)

Hajdú, Gömöri és Hentz után Arany Lászlót is letartóztatták. A Belügyi Megbízotti Hivatal 402/A Államvédelmi Főosztályának (ŠtB) vezetője 1949. március 1-jén szigorúan titkos leiratában utasította a pozsonyi Kerületi Államvédelmi Hivatalt (a továbbiakban: KÁH) Varró István és társai államellenes tevékenysége kapcsán Arany előzetes letartóztatására és fegyveres előállítására a KÁH fogdájába. Az elfogatási parancsot aznap 16 óra 37 perckor vette át a KÁH illetékes tisztje, de annak végrehajtására, a felszólítás ellenére, csak a következő napon, 1949. március 2-án, délelőtt 9 órakor került sor. A vád Arany ellen a népi demokratikus rendszer védelméről szóló 231/1948. sz. törvény alapján minősített államellenes tevékenység volt.⁴⁷ Letartóztatásával egy időben a belügyi szervek házkutatást tartottak pozsonyi lakásán. Arany a letartóztatást követően a vizsgálati fogság idején Pozsonyban a KÁH börtönében raboskodott. Az állambiztonság által kezelt ügyben felvett vizsgálati dosszié alapján

43 A ÚPN, XII. Správa ZNB a KS ZNB S-ŠtB v Bratislave, V-1004/1 Arany 1949. március 5-i vallomása.

44 Gergely Jenő: *A Mindszenty-per*. Budapest, Kossuth Kiadó, 2001, 3–17. A per során a vádintérvényt Alapy Gyula, a neves komáromi levéltáros-történész fia, ifj. Alapy Gyula népgyász készítette.

45 1946 nyarán az *Észak Szava* röplap nyomtatása és terjesztése miatt Krausz és Varró lakásán házkutatást tartottak, de nem találtak terhelő bizonyítékot, és a vádat ejtették.

46 A ÚPN, XII. Správa ZNB a KS ZNB S-ŠtB v Bratislave, V-1004/3, V-1004/4.

47 Uo. V-1004/1.

két alkalommal hallgatták ki. A kihallgatások több napig tartottak. Az állambiztonság történetének legbrutálisabb időszakában lejátszódott kihallgatás, feltételezésünk szerint, nem nélkülözte a különböző kényszerítő eszközök alkalmazását sem. A többnapos kihallgatások alatt felvett jegyzőkönyvek nélkülözték a megszokott külső és belső kritériumokat.

Letartóztatása napján megkezdődött Arany kihallgatása. A március 2-i keltezésű első jegyzőkönyv teljes terjedelmében nem maradt fenn. A fennmaradt 7 oldalas dokumentum többnapos kihallgatást feltételez. A betűtípusok alapján megállapítható, hogy legalább két írógépen készült. Hagyományosan három részből tevődött össze: személyes adatok, rövid életrajzi adatok és a tárgyra vonatkozó vallomás. Mivel a vizsgálótiszt feltett kérdéseit nem tartalmazza a jegyzőkönyv, csak feltételezzük, hogy annak egyes bekezdései a konkrét kérdésekre vonatkozó válaszok.

Krajná prokurátora v Karlových Varezech
vazétko prokuratury

A 020269
Kraj. prok. Bratislava
Ort. III 166/49

Usnesení

Podle článku 7/5 rozhodnutí presidenta republiky o amnestii ze dne 9. V. 1955

promíjí se
Jméno Ladislav Arany datum a místo narození 19. 11. 1909
+ Bedřich, roč. Rožnával z trestu odnětí svobody v trvání 12 let
uloženého rozsudkem státního soudu v Bratislavě č. j. Or. III 133/49
ve složení s usnesením č. 1 z 30. 6. 1953, č. j. Or. III 83/49
celý dosud neodpykaný zbytek trestu odnětí svobody (celý trest odnětí svobody).

V důsledku tohoto opatření propouští se odsouzený na svobodu.

Podle článku I, II. z uloženého peněžitého trestu ve výši Kčs _____

promíjí se
Datum 12. 5. 1955

Podpis prokurátora:
[Signature]

A Karlový Vary-i Kerületi Ügyészség határozata Arany szabadulásáról 1955-ből

A vizsgálati fogság során az ŠtB fizikai és lelki nyomást gyakorolt a gyanúsítottakra. Az embertelen módon elvégzett kihallgatások sorozatát igazolja, hogy Arany március 5-én elkezdődött második kihallgatása öt napig tartott, és március 10-én ért véget. A kihallgatást feltételezhetően ugyanaz a két tiszt végezte, mint az első. A jegyzőkönyv végén feltüntetett aláírások szerint az egyik vizsgálótiszt egy bizonyos Sláma nevű volt. A 28 oldalon felvett jegyzőkönyv alapján fény derült Aranyra a CSMNDSZ-en belüli tevékenységére. Vallomása során nem tagadta vezető szerepét, sőt meg volt győződve tevékenységének helyességéről, hiszen célja a szlovákiai magyar kisebbség helyzetén való enyhítés volt. A vizsgálati jegyzőkönyvbe kényszerítő nyomások eredményeként bekerült néhány megfogalmazás,

Krajské veliteľstvo Štb. Bratislava.

Z á p i s n i c a

napísaná Krajskom veliteľstve Štb. v Bratislave dňa 2. marca 1949 za prítomnosti nižepodísaných.

Vypočúvaný je:

Dr. Ladislav A r a n y,

nar. 19. 11. 1909 v Betliari, okr. Rožňava, syn Viktora a Margity rod. Hlobkovej, príslušná stánica SNE a matričný úrad v mieste, príslušný do Betliara, okr. Rožňava, bytom v Bratislave, Bodého ul.č. 2/a, slobodný, národnosti maďarskej, prof. na SVŠO v Bratislave, vojakom neboli, nemajetný, má mesačný plat 5.000.-Kčs, sterá sa o matku, dosiaľ podľa vlastného udania netrestaný.

menovaný s úč upozornený na výpoveď čistej pravdy po zákonitom napomenutí
vypovedá takto:

O s o b n e :

Bol som vyhovovaný v rodičovskom dome v Rožňave, kde som navštevoval a absolvoval a to jak školy ľudové tak aj reál. gym., na ktorom som aj zmaturoval. Ľudové školy som absolvoval v jazyku/slovenskom/ maďarskom a gymnázium v reči slovenskej. Po skončení strednej školy bol jeden rok literárnym učiteľom na slovenskej ľudovej škole vo veľkej ide, okr. Košice a neskôršie v Krompachoch. V roku 1931 zapísal som sa na filozofickú fakultu v tej dobe na Acomenského univerzite v Bratislave. Počas štúdia na tejto vysokej škole viedol som dialektologický ústav a skúmal som nárečia a to slovenské, maďarské a rusínske. Po skončení štúdií na Vysokej škole bol som profesorom slov. reál. gym. v Bratislave a to od roku 1938 do konca školského roku 1938/39. V roku 1938 bol som preložený na maďarské gym. v Bratislave, kde som učinkoval do 1942, kedy som sa stal asistentom Slovenskej akadémie vied a umení. Od roku 1946 prednášam na Vysokej škole obchodnej v Bratislave maďarčinu. Toto miesto zastávam až dodnes.

V e c n e :

V roku 1945 bol som prepustený zo Slovenskej akadémie vied a umení v smysle nar. SNR čís. 33/45 zo dňa 15. 5. 1945 pre napomáhanie fašistických okupantov ako významný činiteľ kultúrneho života. V tomže roku alebo v roku 1946 v nariadení júni bola mi udelená ako osobe maďarskej národnosti výnimka a bol som znova prijatý do služieb Povereníctva školstva, v dôsledku čoho som ostal v pôvodnej funkcii na Slovenskej akadémii vied a umení. V roku 1947 na základe udania Rudolfa Šmalatnay-ho - Raachala, ktorý v roku 1948 odišiel do Maďarska bol mi zastavený plat, ktorý mi bol poukazovaný Slovenskou akadémiou.

Zoltána H e n t e z a poznám ako žiaka zo strednej školy, t.j. z Maďarského gymnázia v Bratislave, ktorého som vyučoval anakoľko som bol v tom čase ako prete-

KRAJSKÉ VELITELSTVO ŠTÁTNEJ BEZPEČNOSTI V BRATISLAVE.

Zpráva o zadržení a zatknutí

Dňa 2.marca 1949 194 o 9 hod. bol (kde) v Bratislave
meno Dr.Ladislav Adalbert A r a n y stav slobodný náboženstvo rim.kat.
zamestnanie profesor bytom v Bratislave
narodený dňa 19.novembra 1909 v Betliar
domovská obec Betliar okres Rožnava
preto, že je podozrivý z protištátnej činnosti

zadržaný (predvedený), (kým?) org.KV-Štb

zatknutý (kým?) žurnálnym úradníkom

prehliadnutý (kým?) Kľúčiarom v prítomnosti väzenskej stráže

jeho vlastné veci deponované u Kľúčiaru

Dokazy viny ako hore

Postava 162 cm šaty čierne

tvár bledá vlasy gaštanové zuby zdravé

oči sivé nos normálny fúzy gaštanové

rodičia Viktor a Margita rod.Halupková súrodenci Jozef, František, Gejza.

hovorí maďarský a slovenský

zvl. znamenie ././ manželka, deti ././

Bol prevzatý vo väznici dňa 2.marca 1949 o 9 hod. číslo cely

Spoluúčastný s

má byť oddelený

Proti menovanému(nej) predvedenému(nej) bolo treba vo smysle bodu

nariadiť predbežnú väzbu

lebo

Krajská veľ. štátnej bezpečnosti v Bratislave
žurnálny úradník

Az Államvédelmi Hatóság pozsonyi kerületi parancsnokságának jelentése Arany A. László letartóztatásáról (részlet)

amely azt támasztja alá, hogy egy előre elkészített koncepciósról volt szó.⁴⁸ Egyöntetűen ezt igazolja a jegyzőkönyv utolsó szakasza is, melyben beismerte, hogy saját meggyőződése és minden kényszerítő hatás nélkül államellenes tevékenységet folytatott, melyet a katolikus klérus irányított Mindszentyvel az élen.⁴⁹ Az utolsó vizsgálati jegyzőkönyvhöz kapcsolódik egy kivonat és egy március 5-én tett kiegészítő nyilatkozat.

A pozsonyi KÁH március 10-én, a kihallgatás után átadta Aranyt a pozsonyi Kerületi Bíróság fogdájának. Feltételezzük, hogy az újabb letartóztatásokkal kapcsolatosan 1949. március 16-án 9 óra 20 perckor átszállították a KÁH fogdájába, ahonnan csak másnap került viszsza.⁵⁰ Az akkori kihallgatásról nem maradt fenn írásos dokumentum.

Az Arany ellen elindított vizsgálat során az államvédelmi szervek vizsgálótisztjei március 8-án kihallgatták Krocsán Béla pozsonyi vasutast, akinél Arany egyszer látogatást tett Paksi és Hentz társaságában, majd egy hét múlva bátyját, Józsefet.

Arany letartóztatását Okáli belügyi megbízott különös figyelemmel kísérte. 1949. március 11-én levélben kért tájékoztatást a Belügyi Megbízotti Hivatal Államvédelmi Főosztályának vezetőjétől. Az illetékes hivatal részéről Pavlík százados három pontban indokolta meg Arany letartóztatását: 1. titkos államellenes szervezetet alakított azzal a céllal, hogy megdöntse az állam népi demokratikus jellegét; 2. társait hírszerzésre utasította, és a megszerzett információkat a Nyugat beépített kémjén, Mindszentyt keresztül a nyugati hatalmak tudtára akarta hozni azzal a céllal, hogy Dél-Szlovákiát elszakítsa Csehszlovákiától; 3. 1946 decemberében egy illegális csoport államellenes röplapokat terjesztett, és nem jelentette azt a belügyi hatóságoknak, sőt maga is részt vett a terjesztésben.⁵¹

Elfogatása után nyilván a hozzá közel álló szlovák értelmiségi körökből valaki interpellált ügyében az Iskola- és Népművelésügyi Megbízotti Hivatalban. 1949. március 7-én az Államvédelmi Főosztály vezetője értesítette a Laco Novomeský által vezetett hivatalt Arany előzetes letartóztatásáról, majd március 16-án maga Okáli értesítette Novomeskýt Arany államellenes tevékenységéről.

Arany letartóztatásakor házkutatást tartottak lakásán. A házkutatás során több írásos dokumentumot, nagy tételben – 132 000 Kč – készpénzt és egy 8990 Kč-ra szóló bankkönyvet koboztak el mint tárgyi bizonyítékot. A kihallgatása során szerzett információk alapján 1949. március 11-én újabb házkutatásra került sor. Az egy óráig tartó házkutatás alatt egy rejtejtetes táblázatot és egy katonai dinamót talált a kirendelt két vizsgálótiszt.⁵²

A pozsonyi Kerületi Államvédelmi Hivatal a kirakatperekre jellemző gyorsasággal, egy hónap alatt elvégezte és le is zárta a vizsgálatot Varró István és társai bűnügyében. A 42 oldalas és 32 személyre kiterjedő vizsgálati jelentést mint előzetes vádiratot 1949. március 24-én adta át a KÁH parancsnoka a pozsonyi Államügyészségnek.⁵³

48 Pl. 1949. március 5-i vallomása egyik részében szerepel: „hnutie bolo nacionálne fundované a protikomunisticky založené, a stotožňovalo sa s politikou západnou.“

49 Uo. „Pri tejto práci som si bol vedomý, prevádzkam protištátnu činnosť v prospech čsl. reakcii, ktorá bola vedená cestou katolíckeho kléru na území ČSR kardinálom Mindszentyt.“

50 A ÚPN, XII. Správa ZNB a KS ZNB S-ŠtB v Bratislave, V-1004/1, i.sz. 11 491/05-1949.

51 A ÚPN, XII. Správa ZNB a KS ZNB S-ŠtB v Bratislave, V-1004/1, i.sz. 11636/05-1949.

52 A felvett jegyzőkönyv szerint a házkutatást Arany kihallgatását végző két vizsgálótiszt hajtotta végre.

53 A ÚPN, XII. Správa ZNB a KS ZNB S-ŠtB v Bratislave, V-1004/1, i.sz. 3938/05-1949, Pst III 252/49.

PER ÉS ÍTÉLET

A pozsonyi Államügyészség a vizsgálati anyagot 1949. március 25-én, Pst III 252/49. szám alatt iktatta. A Varró István és társai címmel megjelölt vádiraton a második világháború utáni szlovákiai koncepciós perek főszereplője, fővédője, Anton Rašla dolgozott. A kimerítő, aprólékos vizsgálati anyag alapján a vádirat csaknem két hónapon belül, 1949. május 20-ra elkészült. Rašla az állambiztonsági szervek által leadott vizsgálati anyagot figyelembe véve négy személyt – Záreczky Istvánt, Balázs Mátét, dr. Lestár Istvánt és dr. Bodor Sándort – felmentett az előzetes vád alól, így összesen 26 személy ellen indulhatott meg az eljárás.

A vádiratban Arany bűnösségét Rašla hét pontban jelölte meg. A vádpontok szerint Arany a többi gyanúsítottal a köztársaság elleni bűncselekményre szövetkezett, s ebből a célból közvetett kapcsolatba lépett idegen személyekkel, és kémkedése során államérdeket sértő adatokat gyűjtött, s a külföld számára titkos úton azokat kiszolgáltatta.⁵⁴ A vádpontok alapján Aranyt az 50/1923. sz. törvény 2. §-ának 1. és 2. bekezdése szerint a köztársaság alapjai elleni bűncselekmény előkészítésével, valamint ugyanazon törvény 5. §-ának 2. bekezdése szerint államtitok clárulásával vádolták.

Az ügyészi vádemelés alapján megindított pert a pozsonyi Állambíróság szenátusa tárgyalta Artur Šimko elnökletével. A per különlegessége, hogy a bíróság Aranyék – a CSM-NDSZ – perével együtt tárgyalta Bokor Ferenc és társainak ügyét. A két tárgy közötti kapcsolat Mindszenty személye volt, akinek Bokor szintén jelentéseket küldött a jogfosztott szlovákiai magyarság helyzetéről.

A vádirat alapján a perben 1949. december 30-án született ítélet. A bírósági ítéletben a perbe fogott 32 gyanúsított közül tíz gyanúsítottat kettőtől nyolc évig terjedő szabadságvesztésre ítélték, 22 gyanúsítottat – akik közül többen szabadlábon védekeztek – a bíróság felmentett a vád alól.⁵⁵ A vádlottak képviselőt a per során Ondrej Újhelyi, a hivatalból kirendelt néppügyész látta el.

A kihirdetett ítélet alapján Arany kapta a legmagasabb büntetést: főbüntetésként nyolc év szabadságvesztést és 100 ezer korona pénzbüntetést, mellékbüntetésként pedig a köztársaság védelméről szóló törvény alapján polgári jogainak 10, választói jogának gyakorlását

54 A ÚPN, XII. Správa ZNB a KS ZNB S-ŠtB v Bratislave, V-1004/1, a vádirat 8–9. old. A vádiratban szereplő hét pont: a) Hentz Zoltánnal folytatott előzetes megbeszélés után 1947 elején tagként belépett a CSMDNSZ-be, és részt vett a szervezet Rozsnyón tartott két gyűlésén; b) 1947 májusának egy pontosan meg nem állapított napján összehívta a szervezet titkos gyűlését a Szlovák Egyetem magyar szemináriumának helyiségébe, ahol jóváhagyták a Mindszenty bíborossal való kapcsolatot és a kérdőíves akció megkezdését a szlovákiai magyarság helyzetéről; c) az említett gyűlés után Mészáros Gyulával együtt megfogalmazta a kérdőívet, és meg egyeztek, hogy a kérdőívek alapján összegyűjtött anyagot memorandum formájában dolgozzák fel Mindszenty számára, melyben kérik fogják a lakosságcseré leállítását, viszont abban az esetben, ha azt a nem sikerül, Dél-Szlovákia Magyarországhoz való csatolását; d) 1947 júniusában sokszorosította a kérdőív fogalmazványát, és Hentz, Lipsey, Mészáros és Restály közvetítésével szétküldte feldolgozásra a szervezet tagjainak; e) az 1947-es év folyamán Mészáros Gyulával közösen három titkos megbeszélést hívott össze Restály lakására, Komáromba. Ezeken a gyűléseken beszámoló formájában előadta a jogi, művelődési és szociális elemzést tartalmazó memorandum tervzetét; f) 1947 júliusában Mészáros Gyulával folytatott előzetes megbeszélés után beszerzte Mindszenty bíboros számára az 1945 után megjelent Törvénytárat, valamint a Szlovák Nemzeti Tanács rendeleteinek tárárt; g) Mészáros Gyulával együtt 1947 őszén meglátogatta Dobócan Csaji Jánost, és átadtak neki néhány példányt a kérdőívekből.

55 Uo. V-1004. A bírósági végzés magyar nyelvű fordítását közli Tóth László (szerk.): „Hívebb emkékezésül...” I. m. 255–277.

Krajské veliteľstvo štátnej bezpečnosti Bratislava.

Číslo : 3938/05-1949.

Vec : V a r r ó Štefan a spol., -
protištátna činnosť.

Dielo: 25 III. 1949

Ps III 252/49

príloh.

Z p r á v a o z a t k n u t í. Súvisí s Ps III 166/49
A. Osobné dáta.

1./ Dr. Ladislav Arany, nar. 19.11.1909 v Betliari, okr. Rožňava, príslušná stanica SNB a matričný úrad Rožňava, syn nob. Viktora a Margity rod. Hlopkovej, príslušný do Betliara, okr. Rožňava, bytom v Bratislave, Bodeho ul.č.2/a, slobodný, národnosti maďarskej, profesor na SVŠO v Bratislave, vojakom neboli, rim.kat., stará sa čistočne o matku, poberá mesačný plat 5.000,- Kčs a má 100.000.- Kčs na hotovosti, podľa vlastného udania netrestaný.

2./ Zoltán Hentz, nar. 6.5.1923 v Štítniku, okr. Rožňava, príslušná stanica SNB a matričný úrad v mieste, syn Júliusa a Jolany rod. Šprockovej, príslušný do Štítnika, okr. Rožňava, posledne bytom v Bratislave - Petržalka, Rusovská ul.č.9., slobodný, vysokoškólák, vojakom dosiaľ neboli, rim.kat., národnosti slovenskej, / oslovakizoval /, nestará sa o nikoho, nemajetný, podľa vlastného udania netrestaný.

3./ Ladislav Hajdú, nar. 26.10.1921 v Košiciach, príslušná stanica SNB a matričný úrad v mieste, syn Ľudovíta a neb. Alžbety rod. Vöröšovej, príslušný do Jablónova nad/ Turnou, okr. Medzova nad/ Bodvou, posledne bytom v Rožňave, Čučomská Malá č.23, slobodný, tech.stroj.inžinierstva, vojakom bol, / v maďarskej armáde /, náboženstva ref.ev., národnosti maďarskej, nestará sa o nikoho, nemajetný, podľa vlastného udania netrestaný.

4./ Štefan Varró, nar. 5.3.1920 v Rožňave, príslušná stanica a matričný úrad v mieste, syn Štefana a Júlie rod. Höverovej, príslušný do Rožňavy, posledne bytom v Budapešti, Andrásiho ul.č.47., slobodný, poslucháč filozofie, vojakom bol / v maďarskej armáde /, národnosti maďarskej, nestará sa o nikoho, nemajetný, podľa vlastného udania netrestaný.

Štátna prokuratúra

Bratislava.

pedig 3 évre megvonták. A tíz elítélt közül heten elismerték bűnösségüket, Arany, Mészáros és Restály viszont tagadta a felhozott vádakát: tevékenységük csak a szlovákiai magyarság helyzetének javítására irányult, és nem állt szándékukban a köztársaság ellen véteni. A bírósági végzés ezen szakasza egyöntetűen alátámasztja, hogy Arany vallatásakor erőszaknak volt kitéve, hiszen a március 10-én véget ért vizsgálaton felvett jegyzőkönyvben minden bevallott, sőt a dokumentumot saját kezűleg alá is írta. Hogy milyen körülmények között, azt sajnos pontosan nem tudjuk.

Az elsőfokú tárgyaláson hozott ítélettel szemben Arany és társai fellebbezést nyújtottak be a prágai Legfelsőbb Bíróságra. A Legfelsőbb Bíróság másodfokon 1951. január 11-én hirdetett ítéletet. A dr. Wagnerral elnöklő szenátus mindnyájuk ügyében elutasította a fellebbezést. A dokumentum szerint Arany esetében az indoklás az volt, hogy büntetésének mértéke összefüggött a mozgalomban betöltött szerepével, és mint a mozgalom legveszélyesebb láncszeme, jogosan kapta a legmagasabb büntetést.

Az elsőfokú ítélet kihirdetése után Aranyt a pozsonyi Kerületi Bíróság fogdájából 1950. január 5-én a lipótvári fegyházba szállították.⁵⁶ Röviddel ezt követően meglátogatta őt édesanyja, Zagiba Ferencné. A látogatás után, 1950. február 20-án levélben kérte a fegyintézet igazgatóját, hogy engedélyezze kéthetente egy fél kilós csomag küldését fia számára. A határolom a kérést 1951. március 3-án elutasította. A fellebbezés miatt a vizsgálati fogság ideje egészen 1951. január 11-ig elhúzódott, ami így összesen 1 év 10 hónap és 8 napot tett ki. A másodfokú ítélet kihirdetése után átmenetileg továbbra is Lipótvárott volt Arany elzárva, ahol a 8131-as nyilvántartási számot kapta. Lipótvári raboskodása alatt rabtársaival együtt könnyebb fizikai munkát végzett. A börtön falain belül kosárfonást és árucsomagolást végzett.

Lipótvárról 1952. május végén átkerült a szigorúbbnak megítélt illavai fegyintézetbe. A pozsonyi Államügyészség részéről 1952. május 23-án kiadott határozat alapján szállították Illavára, ahol a kommunista igazságszolgáltatás által többségében államellenes bűnváddal elítélt személyek raboskodtak. Az illavai fegyházban eltöltött időszakról viszonylag kevés információ áll rendelkezésünkre. Annyit azonban tudunk, hogy az év hátralevő részéből néhány hónapot biztosan ott töltött.⁵⁷ 1953 tavaszán meghalt Gottwald, köztársasági elnök, a sztálini politikai modell hazai képviselője. Gottwald halálhíre Aranyt feltételezhetően Illaván érte.⁵⁸ A kommunista párt élén és az államfő személyében történt változás felemás eredményt hozott Arany számára. Illaváról feltehetőleg 1953 májusában a Nový Jičín-i fegyintézet jakubovicei munkatáborába került. A II. kategóriájú munkatáborban elhelyezett rabok a helyi kőbányában dolgoztak. Az Aranyról kiállított jellemzés szerint a kőfejtés és a kitermelt kő elszállítása volt a feladata. A gyenge fizikai és a megromlott egészségi állapota miatt a megszabott munkanormát csak 70%-ra tudta teljesíteni, ami a fegyőrök szemében vérlázító volt. A róla szóló jellemzés kiemeli kimagasló morális és műveltségi fölényét a többi elítélthez képest. Sok időt töltött önképzéssel: sokat olvasott, elsősorban szakirodalmat. Az itt eltöltött néhány hónap megviselte még a legerősebb akaraterővel és fizikummal rendelkező elítélteket is. Gottwald halá-

56 A börtönveiből fennmaradt foghíjas személyes irat alapján kronológiailag be lehet azonosítani Arany raboskodását.

57 A fegyház parancsnoka 1952. július 2-án kérte az illetékes ügyészséget Arany elítélésére vonatkozó dokumentumok elküldésére.

58 Arany személyes iratában van egy 1953. május 29-i keltezésű felvételi úrlap (Příjmací list), igaz, a keltezés mellett hiányzik a földrajzi megjelölés. Időrendben azonban az ezt követő dokumentumok a Nový Jičín-i büntetés-végrehajtási intézet fejlcés papírjára íródtak.

la azonban optimizmusra adott neki okot. A Szövetségi Gyűlés 1953. március 21-én Antonín Zápotockýt választotta meg az ország új köztársasági elnökévé. A Zápotocký által 1953. május 4-én kiadott amnesztia-rendelet alapján a Nový Jičín-i fegyház május 5-én kérte a pozsonyi Kerületi Bíróságot Arany ítéletének felülbírálására. Az illetékes Kerületi Bíróság 1953. június 30-án, 8 óra 30 perckor nyilvános ülésen tárgyalta Arany beadványát. A tárgyalás során nemcsak Arany ügye került terítékre. Rajta kívül Mészáros Gyulának és Restály Mihálynak is egy-egy évvel csökkentették a kiszabott börtönbüntetését. Nem sikerült azonban elérnie, hogy a büntetés letöltésének felének figyelembevételével feltételeesen szabadlábra kerüljön. Arany személyesen vett részt Pozsonyban a tárgyaláson. A tárgyalás után az ügyész külön engedélyt adott Aranynak egy ötperces személyes találkozóra édesanyjával és testvéreivel.

Arany 1954 januárjában Jakubčovicéről csökkentett börtönbüntetéssel egy másik, a Trutnovhoz közeli Rtyně v Podkrkonoší melletti munkatáborba került. Az elítéltek a közeli szén- és uránbányában több műszakban, a végkimerülésig dolgoztak. Az embertelen és szakszerűtlen kitermelési folyamatnak lett Arany 1954. február 2-án az áldozata. Az éjszakai műszak során a bányaomlás maga alá temette. Az esetről fennmaradt jelentés szerint az orvosi alapellátás után a Hradec Králové-i állami kórházba szállították.⁵⁹

Felépülése után, csökkent munkaképessége ellenére, a rettegett jáchymovi uránbányába került. A jáchymovi lágerekben többségében politikai okokból elítélt, osztályellenségként megjelölt személyek raboskodtak. Arany a fennmaradt dokumentumok szerint 1954 tavaszán került az ostrovi munkatáborba, ahol felszíni segédmunkára volt beosztva. Ostrovi raboskodása alatt, féltestvére Zagiba Ferenc az illetékes Karlový Vary-i ügyészséget feltételes szabadon bocsátásával ostromolta. Az ügyészség a Btk. 33. §-a alapján 1954–1955-ben öt alkalommal kért az ügy kapcsán véleményezést Aranyról. Első alkalommal 1954. május 20-án.⁶⁰ A munkatábor parancsnoka által kiállított jellemzésekben minden esetben elutasították Arany szabadlábra helyezésének lehetőségét. Egyrészt azzal indokolva, hogy nincs megfelelő viszonya a munkához, így a civil életben sem lenne képes megállni a helyét, másodszorban a meghurcoltatások ellenére továbbra is ragaszkodott erkölcsi és politikai értékeihez, ami olvasatukban negatív viszonyt jelentett a népi demokratikus rendszernek nevezett diktatúrához.⁶¹ Zagiba utolsó beadványát az ügyészség az 1955. április 4-én lefolyt zárt ülésén tárgyalta. Az elutasító határozat után Arany számára a végleges szabadulást Zápotocký újabb amnesztia-rendelete hozta meg. A „felszabadulás” tizedik évfordulóján, 1955. május 9-én kiadott rendelete alapján a büntetés hátralevő részét elengedték, így a Karlový Vary-i Kerületi Ügyészség május 12-i hatállyal szabadlábra helyezte.

BEFEJEZÉS HELYETT

A második világháború utáni csehszlovák kommunista rendszer represszív tevékenységét jól tükrözi az Arany, illetve a CSMNDSZ többi tagja ellen elindított bírósági eljárás, kirakatper. A per része volt az ún. szocialista tábor országaiban lezajlott egyház- és vallásellenes stratégiának, amelyhez megfelelő kiindulópontot szolgáltatott a Magyarországon zajlott Mind-

59 Archív vážeňskej a justičnej správy v Leopoldove. Osobný spis L.A. Arany, Lékařská zpráva 2. 2. 1954, 12. old. A balesettel kapcsolatosan lásd Simon Atilla tanulmányának erre vonatkozó részét jelen kötetben.

60 Uo. i. sz. 2 Pnt 1793/54.

61 Uo. i. sz. 2 Pnt 2789/54.

szenty-per. A kiépülő kommunista hatalom célja a per kapcsán a vallást hordozó struktúrák felszámolása volt, melynek háttérben politikai szándék húzódott, hiszen az egyház mögött tömegek voltak. Volt egy másik vetülete is a pernek, s ez a jogfosztottság ellenére szülőföldjén megmaradt szlovákiai magyar értelmiség megfélemlítésére és minden éle ellenállás szigorú eltiprására irányult. A vizsgálat lezárásával egy időben a Belügyi Megbízotti Hivatal államvédelmi csúcsszerve elégedetten nyugtázta az elért eredményt, amely alapján részben sikerült az ún. belső ellenség egy csoportjának megsemmisítése.⁶²

A PER KAPCSÁN LETARTÓZTATOTT SZEMÉLYEK

Név	Születési dátum	Foglalkozás	Letartóztatásának ideje
Varró István	1920. III. 5.	Bölcsészhallgató	1949. II. 20.
Krausz Zoltán	1923. V. 23.	Filmrendező	1949. II. 20.
Hajdú László	1921. X. 26.	Gépészmérnök	1949. II. 25.
Gömöri György	1920. II. 8.	Nyomdász	1949. II. 25.
Hentz Zoltán	1923. V. 6.	Főiskolai hallgató	1949. II. 27.
dr. Arany A. László	1909. XI. 19.	Egyetemi tanár	1949. III. 2.
Páczer Sándor	1917. IV. 4.	R. kat. káplán	1949. III. 3.
Kovács Gyula	1897. II. 27.	R. kat. plébános	1949. III. 3.
Szécsi Gyula	1914. VIII. 30.	R. kat. plébános	1949. III. 3.
Mészáros Gyula	1918. I. 3.	R. kat. káplán	1949. III. 3.
Csaji János	1910. VI. 24.	R. kat. plébános	1949. III. 3.
Restály Mihály	1915. III. 30.	R. kat. káplán	1949. III. 3.
Ádám Antal	1915. XII. 3.	R. kat. káplán	1949. III. 3.
Bálint István	1912. VIII. 20.	R. kat. plébános	1949. III. 5.
Horony András	1911. IV. 28.	R. kat. plébános	1949. III. 5.
Czigány Imre	1917. IV. 14.	R. kat. káplán	1949. III. 6.
Dombi Ferenc	1915. I. 4.	R. kat. plébános	1949. III. 6.
Végh Kálmán	1897. IV. 14.	Református lelkész	1949. III. 6.
Náday Kálmán	1884. II. 24.	R. kat. plébános	1949. III. 6.
Koller Gyula	1921. IV. 1.	R. kat. káplán	1949. III. 6.
Záreczky István	1913. IV. 4.	R. kat. plébános	1949. III. 7.
Balázs Máté	1898. VII. 23.	Ecetgyár tulajdonos	1949. III. 7.
Lipcsey Gyula	1920. X. 27.	Főiskolai hallgató	1949. III. 7.
Vízváry László	1910. III. 19.	Református lelkész	1949. III. 10.
dr. Lestár István	1899. VIII. 17.	R. kat. plébános	1949. III. 10.
Kőszeghy Gábor	1888. VIII. 14.	Református lelkész	1949. III. 11.
dr. Bodor Sándor	1903. V. 5.	R. kat. plébános	1949. III. 12.
Orémus András	1902. XI. 16.	Református lelkész	1949. III. 13.
Sendler Ferenc	1905. II. 7.	Könyvelő	1949. III. 18.
Tömösközy Ferenc	1912. VIII. 27.	Református lelkész	1949. III. 19.
Harsányi Gyula	1918. I. 14.	R. kat. káplán	1949. III. 20.
Hamvas István	1892. II. 3.	R. kat. plébános	1949. III. 20.

62 A ÚPN, XII. Správa ZNB a KS ZNB S-ŠtB v Bratislave, V-1004, Útvar 402-A, i.sz. 11 491/21-49.

ARANY A. LÁSZLÓ MŰVEI

KOLON NYELVJÁRÁSÁNAK FONOLÓGIAI RENDSZERE

Bevezetés a szerkezeti nyelvjárás tanba

BEVEZETÉS

A LOGIKAI TÁRGY ÉS CÉL

A nyelvészeti munka exaktsága nyelvész-nemzedékek fáradságos munkájának eredménye. Hosszú utat kellett megtennie a nyelvésznek, és sokféle volt a hite, módja, amellyel a nyelv-tudománynak biztos alapját akarta megvetni. A szabad képzelet, a bölcséleti vizsgálódás, az élettani és lélektani szemlélet, az anyag bizonyosságtételének hite váltakozik e fáradalmas úton.¹ A sok tévedés mellett mindegyik hozzátett valamit a nagy műhöz. Az utolsó század az anyag bizonyosságtételében hitt,² s a mérhetetlen fáradsággal és szorgalommal összegyűjtött anyag sokarcú bizonyosságtételében az egyéni intuíció erejével igyekezett eligazodni és úrrá lenni. Sok tévedés, de nagyon sok eredmény is jelzi a két utolsó munkamódszer multját és jelenét. A pozitivisták és nominalisták munkamódszer anyagjellegű eredményeivel megteremtették és még ma is építi a valóban exakt nyelvészeti megvalósításának előfeltételeit.³

Az anyag tanúságára támaszkodó és az egyéni intuitív módszert az utolsó évtizedekben felváltotta részben a logika legjobb eredményeire támaszkodó, fogalmaiban és módszereiben exakt szerkezeti szemlélet. Az intuitív készség ezzel nem veszítette el jelentőségét, sőt a racionális indukció⁴ módszerességévé tisztulva továbbra is éltető, elemi mozgató ereje a nyelvészeti munkának.⁵ Az összegyűjtött anyag sem veszítette el értékét, mert hisz benne rejlik a feltárára váró belső rend és törvényszerűség.

A kötetlen, szabad egyéni szemlélődést tehát felváltja az alkalmazott logikának törvényes módszeressége, a nyelvi jelenségek természettudományi értelmezését pedig a szellemtudományi. A viszonylogika gondosan kidolgozott és meghatározott fogalmainak módszeres alkalmazásával új távlata nyílt meg a nyelvészeti kutatásnak.⁶ Igaz, ez a nyelvészeti új, nagy követel-

1 Vö. IPSEN G., Sprachphilosophie der Gegenwart, Berlin 1930; BÜHLER Karl, Sprachtheorie, Jena 1934, 1 kk.

2 Vö. POS H. J., Perspectives du structuralisme, Travaux du Cercle linguistique de Prague 8, Prague 1939, 71 kk.

3 BRÖNDAL Viggo, Linguistique structurale, Acta Linguistica, Revue Internationale de Linguistique Structurale, Volume I, Copenhagen 1939, 2. Lásd még BÜHLER, Sprachtheorie, 6.

4 Vö. DUBS Homer H., Rational induction. An Analysis of the Method of Science and Philosophy 1930, és ERDMANN Benno, Logik I. B d. Logische Elementarlehre 1923, 690. Rövid áttekintést ad TVRDÝ Josef, Logika, Praha 1937, 182.

5 Vö. BRÖNDAL, Linguistique structurale, 9

6 Vö. TRUBETZKOY N. S., Essai d'une théorie des oppositions phonologiques, Journal de Psychologie XXXI-II, 5–18, és Grundzüge der Phonologie, TCLP 7, Prague 1939, 60.

ményt támaszt a nyelvészettel szemben: a modern viszonylogika elvi és fogalmi rendszerének biztos ismeretét és alkalmazásának könnyedségét. Ha azonban a logika a helyes viszonyok és fogalmak egyetemesen érvényes struktúrájának a tudománya, akkor mi sem természetesebb, mint hogy eredményei áthassák a tudományágak elvi magatartását és módszerét.

A viszonylogika törvényeinek és fogalmainak következetes és módszeres alkalmazásával a nyelvészet komoly s eddig nem sejtett eredményeket ért el. A nagy összefüggések meglátása mellett megállapíthatta a nyelvi jelenségek legkisebb értékeleit is. A nyelvet azonban mindig mint synchronikus alkatot, egyidejű szerkezeti egységet szemléli, és az elemek csak ebben az alkati viszonyhálózatban birtokolják tulajdonképpeni értéküket.

Ha a szerkezeti nyelvészet eredményeinek alkalmazása nem sikerül teljesen egy nyelvjárás feldolgozásában, akkor ez nem az általános szerkezeti nyelvészet hibája, hanem az alkalmazásé. A hiányos, vagy helytelen alkalmazás az első kísérlet nehézségeiből fakad. Minél kisebb jelenségre alkalmazzuk a tételt, annál nagyobb a nehézség, s annál több a részletkérdés. Meg kell azonban állapítanunk, hogy általános szerkezeti szempontból eddig még nem dolgozták fel a magyar nyelvet. Kolon nyelvjárásának feldolgozásában tehát nem alkalmazhattuk a magyar nyelvnek már megállapított, általános érvényű fonológiai tételeit és eredményeit. Ilyenek eddig még csak a legáltalánosabb kérdésekben s néhány részletkérdésben alakultak ki fonológiai irodalmunkban. A magyar nyelvnek egységes és teljes synchronikus rajza még hiányzik. Ugyancsak hiányzik azonban a magyar nyelvnek teljes diachronikus rendszerezése is.

Ez a tanulmány kísérlet, előtanulmány. Be szeretnénk mutatni, mikép állapítható meg egy nyelvjárás rendszere szerkezeti módszerrel. Látni akartuk, vajjon a konkrét nyelvjárási valóság engedelmeskedik-e a strukturális, szerkezeti módszerrel megállapított legáltalánosabb nyelvi törvényszerűségeknek, s esetleg milyen új sajátos törvényszerűségek rajzolódhatnak még ki. Meg szeretnők állapítani, vajjon alkalmazhatók-e e törvényszerűségek általános érvénnyel az egész magyar nyelvegységekre. Törvény- és anyagigazolás ez, előkészület egy további munkára, amelynek feladata a magyar nyelv szerkezeti vázának megállapítása lenne, hogy végső eredményében a magyar nyelv diachroniájának legalább a vázát sejtse. Kolon nyelvjárásának taglalása néhány olyan törvényszerűséget eredményezett, amely bizonyosságot tesz a magyar nyelvi diachronia felépítésének lehetőségéről. Nem egyszeri, teljes és végleges megoldásról van szó, hanem a széthulló nyelvtörténeti jelenségeknek egységbe-építéséről, szerkezeti okszerűségük megállapításáról. S ha a magyar nyelvtörténeti kutatásnak eddigi eredményeit ezen az alapon legalább részben elfogadható módon egységbe lehet építeni, akkor nem lesz meddő az ilyenmű munka. Európa nyelvészetében új nyelvészeti szemlélet és munkamódszer jelentkezik. Eredménye a nyugati nyelvek vizsgálatában elvitathatatlan. Nemcsak szükséges, hanem kötelességünk is megkísérlni, vajjon művelődése nem jelentene-e jelentő eredményt számunkra is.⁷

7 A funkcionális nyelvszemlélet fontosságának hitvallója volt LAZICZIUS Gyula mellett GOMBOCZ Zoltán is. 1934. január 22-én a Nyelvstudományi Társaság ülésén felolvasott előadásának bevezetőjében az egyéni vallomás líraiságával tett hitet e nyelvészeti szemlélet mellett. Lásd. GOMBOCZ Z., Funkcionális nyelvszemlélet, MNy XXX, 4. Vö. még GOMBOCZ Zoltán Összegyűjtött Műveinek második kötetében az 55. oldalon a Magyar fonológia című fejezetet. Újabban GÁLDI László szentel fokozott figyelmet a szerkezeti nyelvészettnek. A Filozófiai Társaságban tartott előadása ugyan sok pszichologista és pozitivistá elemet tartalmaz, ugyanakkor azonban előadása mély érdeklődésről tanúskodik. Lásd. GÁLDI L., Nyelvfilozófia, Athenaeum XXIX, Budapest 1943, 177. Kritikáját lásd a Linguistica Slovaca IV. kötetében.

Kolon nyelvjárásának feldolgozásában nem az aprólékos jelenség-kutatás, nem a rendkívüliségek és kivételek érdekelték minket, hanem az alapszerkezetek, az általános érvényű törvényszerűségek. Nem anyagközlő munkának készült tehát ez a munka, célja nem a példatár bemutatása. A fogalomról, törvényszerűséggé tisztítható szerkezeti törvények megmutatása itt a cél, új feldolgozási módszer keresése az indítók.

Egy-egy fejezet bevezetésében igyekszünk tömören vázolni az általános fonológiai fogalmakat és törvényszerűségeket. Ezzel a helyes irányú értelmezés és bírálat kifejlődését kívántuk elősegíteni.

A magyar irodalomban az utolsó években nem jelent meg olyan fonológiai munka, amely egy nyelvi alkat minden jelenségének rendszerezését nyújtana, s ez eddigi magyar fonológiai irodalomra mind az általános, mind a részletkérdésekben tekintettel volna.⁸ Ezért összegeztük ebben a munkában az általános tételeket is. Kolon nyelvjárásának fonológiai feldolgozása remélhetőleg felkelti az újabban oly örömdetesesen fellendülő magyar nyelvjárás-kutatás bírálatát, s legalábbis ebben az irányban jelent eredményt. Hozzájárul talán ez a munkánk a nyelvjárás-tanulmányok anyag-rendszerezési kérdésének elvi megoldásához is. Természetesen számolunk azzal, hogy az elvi és rendszertani különbség a bírálat első szakaszában elhatározóan jelentkezik.

Munkánkban elkerüljük az általános fonológia vitás kérdéseinek tárgyalását, s a rövidség okáért nem okoljuk meg, miért fogadtuk el az egyik, s nem a másik állásfoglalást. E tisztán elméleti jellegű kérdések tárgyalása jelentősen megnövelné tanulmányunk terjedelmét. E kérdésekkel majd németnyelvű tanulmányunkban kívánunk foglalkozni, ahol azonban mellőzzük az anyagközlést.

A NYELV

A) A NYELV ÉS BESZÉD VISZONYA

Az egyetemes emberi élet jelenségeinek megismerésében, rendszerezésében s hasznosításában fontos segédeszköz a jelrendszer. Ez teszi lehetővé a tapasztalati tények rögzítését, rendszerezését és a nyert általános törvényszerűségek kifejezését. E jelrendszerek tanulmányozása, rendszerezése és tipologizálása az általános jel-tudománynak, a szemiotológiának logikai tárgya és feladata. Természetes, hogy a tudomány logikai tárgyai első sorban az egyetemesen, szociálisan érvényes jel-rendszerek lehetnek.⁹

A legfontosabb jelrendszernek a nyelvet tarthatjuk. A nyelvi tények jelrendszerűek, és e jelek rendszert alkotnak. A rendszer jelelemei meghatározott és véges mennyiségűek. A nyelv tehát nem egyszerű tényhalmaz, hanem szerves egész, alkat. E három megállapítás hangsúlyozása a szerkezeti szemléletnek alapvető eredménye.

8 Számunkra, sajnos, hozzáférhetetlen A. SAUVAGEOT-nak *La structure de la langue hongroise* című tanulmánya. Lásd *Conférences de l'Institut de linguistique de l'Université de Paris V, Année 1937*. (Revue des cours et conférences 1937-38.) Paris (Boivin) s. a. 55. p.

9 Vö. TRUBETZKOY, *Grundzüge*, 5 és 6. ki., továbbá Laziczius Gyula, *Általános nyelvészet*. Alapelvek és módszertani kérdések. Értekezések a Nyelv- és Széptudományi Osztály köréből, Budapest 1942, XXVI. Kötet, 2. szám, 10. ki.; FERDINAND DE SAUSSURE, *Cours de linguistique générale*, 2e éd., Paris 1922, 101; LERCH Eugen, *Vom Wesen des sprachlichen Zeichens. Zeichen oder Symbol?* Acta Linguistica I., 145–161.

A nyelv fogalmán nem szabad az általános emberi beszédképességet, a beszélő képességet, a legtágabb értelemben vett nyelvi tényt (langage) értenünk.¹⁰ Nem érthetjük rajta az egyéni nyelvi megnyilatkozást, a beszédet, a beszédaktust sem (parole). A beszéd egyéni színezetű, változó és csak fonációs megvalósítása, pillanatnyi megnyilatkozása, testetöltése egy-egy nemzeti, vagy szociálisan általános érvényű, viszonylagosan állandó belső jelrendszernek, a tulajdonképpeni nyelvnek (langue). Ez a meghatározott közösségtől elfogadott, egyénfölötti, viszonylagosan állandó jelrendszer (nyelvalkat) ott van a nyelvközösség minden egyedének tudatában, és csakis ez a belső rendszer teszi lehetővé a konkrét egyedi beszéd-megnyilvánulást, a végtelen sokaságú beszédaktust, vagyis a beszédet, a beszélgetést.

A nyelv, a nyelvi alkat (langue), vagyis a közösségi érvényű viszonylagosan állandó potenciális jelrendszer nélkül nem lenne lehetséges a beszéd. Igaz, a nyelvnek mint potenciális jelrendszernek létjogosultságot viszont csak az a tény ad, hogy lehetővé teszi a konkrét beszédet. Más szóval: az állandó potenciális jelrendszernek létjogosultságot csak az esetenkénti megvalósítás ad. A nyelv általános, társadalmi érvényű, és mint ilyen viszonylagosan állandó. A beszéd egyéni megtestesítése a nyelv belső rendszerének, és mint ilyent sok egyéni járulékoság színezheti. Az egyéni variációért, az estelegességek lehetőségéért kell gyakorlatilag megkülönböztetnünk a beszédet (parole) az állandó jellegű nyelvtől (langue). Ugyanakkor azonban tudjuk, hogy a nyelv és beszéd kölcsönösen feltételezik és kiegészítik egymást, elválaszthatatlanok s lényegükben egy és ugyanazon tünetménynek, jelenségnek szorosan kapcsolatos, alárendelt viszonyú két (belső és külső) arculatát képezik.¹¹

Minden nyelvi tény (a nyelv és a beszéd) a jelölőnek (signifiant, Bezeichnende) és a jelöltnek (signifié, Bezeichnete) viszonyából, vonatkoztatottságából adódik, és elszakíthatatlan egységet képez.

A beszédben a jelölt mindig a konkrét tárgyi közlés, a tartalom. Értelme, vagyis tartalma csak egész befejezett közlésnek van. Ezzel szemben a nyelvben a jelölt nem egyéb mint elvont törvényszerűség, szabály. Ez a szabály lehet szintaktikai, vonzattani, alaktani vagy szó-tani. A nyelvben tehát a jelölt sem egyéb elvont törvényszerűségnél, fogalmi szerkezetnél, képletnél. A beszéd jelöltje, a konkrét egyedi jelentése mindig függvénye a nyelv megfelelő fogalmi képletének.

A beszéd jelölője mindig a konkrétan áramló hangsor, a fizikailag érzékelhető jelenség. A nyelv jelölője azonban megint csak törvényszerűségekből áll. Ezek szerint a szabályok szerint rendezzük a nyelvi valóság hang jelenségeit jelentéshordozó szerkezeti egységekké.¹²

Mindezt a szóra vonatkoztatva megállapíthatjuk, hogy a szónak van egy külső része: a jelölő vagy név, és egy belső része: a jelölt vagy fogalom.

10 Vö. LAZICZIUS, Általános nyelvészet 12. A nyelv és beszéd fogalmának helytelen használatáról lásd TRUBETZKOY F. N., Über eine neue Kritik des Phonembegriffes, Archiv für gesamte Phonetik, Erste Abteilung: Archiv für vergleichende Phonetik, Band I, Heft 3, 129-153. E fogalmak sajátos használatára lásd KOŘÍNEK J. M., Einige Betrachtungen über Sprache und Sprechen, TCLP 6, 23-29. Nézeteinek helyesbítését Koříněk csehül közölte; lásd KOŘÍNEK J. M., O jazykovém vývoji, Časopis pro moderní filologii XXVIII, č. 4., 1942.

11 Vö. TRUBETZKOY, Grundzüge, 5; LAZICZIUS, Általános nyelvészet 59. Nem kívánunk itt foglalkozni az írott nyelv rendszerével, amely a beszélt nyelvnek mellérendelt rendszere. E kérdéshez lásd VACHEK J., Zum Problem der geschriebenen Sprache, TCLP 8. 94. ZOLNAI Béla, A látható nyelv, Budapest 1926

12 Vö. TRUBETZKOY, Grundzüge 6, és LAZICZIUS, Általános nyelvészet 56.

A nyelvnek véges és meghatározott mennyiségű jelöltje és jelölője van. A beszédnek rengeteg változatú jelölője és jelöltje lehet. A nyelvalkat tehát mindkét irányban szabályok és normák rendszere, amely részrendszerekre (nyelvtani, jelentéstani kategóriákra) oszlik. Ezek részrendszerek egymással összefüggnek, egymást kiegészítik, kiegyensúlyozzák. Ez az összetett többdimenziós nyelvi rendszer kötött és véges mennyiségével is lehetővé teszi a végtelen árnyalatú beszéd tartalmaknak kifejezését, sőt a végtelen kiejtésbeli árnyalást is. A kötött rendszertani alap a végtelen változatok mellett is biztosítja a formai és tartalmi megértését, és a nyelvi közlés biztonságát. Természetesen a nyelv jelölő és jelölt rendszerének kötött mennyiségi és minőségi egysége különbözik a beszédnek majdnem végtelen változatú jelölő és jelölt állományától. A kötött és véges mennyiségű nyelv szavainak jelölt rendszerét kutató tudományt jelentéstannak nevezzük, a jelölők rendszerét kutató tudományt pedig fonológiának. Fonétikának a beszéd jelölőit kutató tudományt nevezzük.¹³

B) A NYELV ALKATI JELLEGE

A modern tudományos szemlélet lényegét az egyes tudományágakban az alkati, szerkezeti szemlélet jelenti. Központi fogalma az egésznek (alkat, komplex) uralkodó helyzete (dominanciája). Minden életjelenség egész-jellegű. Az egész (az alkati, vagy komplexív jellegű jelenség) belül gazdagon tagolt, a részegységek pedig, valamint az elemek, törvényszerűen viszonyítottak. Az egész nem a részjelenségek halmazata,¹⁴ hanem törvényszerűen viszonyított szerkezet, és mint ilyen pontosan meghatározott. Belsőleg ugyan gazdagon tagolt, de benne a belső részegységek és elemek állandó törvényszerű viszony szerint helyezkednek el éppúgy, mint a szerves organizmusban. Az elemek és a részegységek mennyiségükben és minőségükben nem változtathatók tetszés szerint. Mindezt az egésznek, mint olyanak, sajátos tulajdonságai vannak. E tulajdonságokat nem magyarázhatjuk meg az elemekből és részegységekből, mert e tulajdonságok az elemeknek és a részegységeknek egységes belső viszonyítottságából adódnak. Az egésznek tüneményileg (fenomenálisan) és szerepszerűen (funkcionálisan) uralkodó (domináns) helyzete van.

13 A fonológiai szakkifejezések meghatározását lásd *Projet de terminologie phonologique standardisée*, TCLP 4, 309 és kk. Vö. még NOVÁK Ludovít, *K základným otázkam štruktúrálnej jazykovedy*, Turč. SV. Martin 1937, különnyomat a *Sporník Matice slovenskej* XV, 1937, 1. számából.

A fonétika és fonológia viszonyához vö. BÜHLER K., *Phonetik und Phonologie*, TCLP4, 22, és LAZICZ-IUS megjegyzéseit *Die Scheidung langue – parole in der Lautforschung*, proceedings of the III Int. Congress of Phonetic Sciences, Ghent 1939, 13–23, és *Általános nyelvészet* 70. A kérdés funkcionális szempontú tárgyalását lásd még A. W. DE GROOT, *Phonologie und Phonetik als Funktionswissenschaften*, TCLP 4, 116. E kérdést gazdag kritikai irodalom tárgyalja. A kritikai taglalások kiinduló pontja többnyire TRUBETZKOY-nak a *Grundzüge Kolon nyelvjárásának fonológiai rendszere*ű idézett munkájában található szövegezése. A kérdés irodalmát TRNKA Boh. Összegezi, *O současném stavu bádání ve fonologii* című tanulmányában (*Slovo a slovesnost* VI, 1940, 164 és köv.) Trnka kritikai összegzését azzal a megállapítással végzi, hogy a fonétika és fonológia viszonyát a kutatás iránya szabja meg. Ha a kutatás a fonációs formától az elvont törvényszerűség felé halad, úgy a kutatás a fonológia tárgykörében mozog: ha az elvont törvényszerűségből indulunk ki és a konkrét fonációs forma felé haladunk, a fonétikában vagyunk. A kutatásnak ezt a két irányát Trnka szerint is meg kell különböztetnünk, s fogalmilag is meg kell jelölnünk.

14 Vö. BRÖNDAL, *Linguistic structurale*, 10; BURKAMP Wilhelm, *Die Struktur der Ganzheiten*, Berlin 1929, 37, 53. Az alkati szemléletnek lélektani vonatkozásait lásd *Komplexqualitäten Gestalten und Gefühle* herausgegeben von Felix KRUEGER, *Neue psychologische Studien*, München 1926.

Ilyen egész, alkat a nyelv is. A nyelvben meghatározott viszonyítottságu részegészeket és ezeken belül elemeket találunk. Ezek száma és viszonya állandó és meghatározott. Ha változik akár a nyelv rendszereinek, akár elemeinek száma, esetleg viszonya, változik maga az egész: a nyelv is.

Míg a közösségileg egyetemes érvényű nyelvben ilyen számbeli és viszonyítottsági kötöttség uralkodik, addig a beszédben sok egyéni megvalósítás (aktualizáció) és váltakozás (variáció) érvényesülhet a kötelező nyelvi alap mellett, illetve nyelvi alapon. Ezek az egyéni érvényű, rendkívüli és tetszőleges változatok, amelyek a közösségben egyetemesen érvényes nyelvi jelenségekhez kapcsolódnak, többnyire csak egyéni beszédtenyek, tehát nem érintik magát a közösségi érvényű nyelvet s annak belső szerkezetét.

A nyelv és a beszéd megkülönböztetésében elválasztjuk a közösségi érvényűt az egyénitől, a lényegest a járulékostól.¹⁵ A nyelv törvényszerűségeit a lingvisztika kutatja, elemi- it pedig, amint azt már mondtuk, a fonológia. A beszéd elemeit, a fizikailag érzékelhető hangokat a segédtudományként értelmezett¹⁶ fonétika kutatja a természettudomány módszerével.

C) A NYELV JELSZERŰSÉGE ÉS ÁBRÁZOLÓ SZEREPE

A nyelvi kifejezés mindig valamilyen (tárgyi, eszmei vagy viszonyi) valóságnak a jele, szimboluma. A jellel helyettesítjük a tárgyat, a jel tehát helyettesítője a tárgynak. A nyelvi jelek közösségileg megállapodott módon kapcsolódnak a jelölt tárgyhoz és közösségileg ismert és elfogadott rendszert alkotnak. A jeladó, a beszélő a jelet leadja, a felvevő, a hallgató felveszi.¹⁷

A jeladó a leadott jellel háromféle valóságot közölhet: 1. A jel csak száraz tárgyi valóságot közöl, vagy megállapít. A jelnek itten tehát tisztán ábrázoló, értelmi, közlő funkciója van; 2. A jel a tárgyi tartalomtól kívül még egyéni vagy közösségi, tárgyi elhatároltságot, esetleg lelkiállapotot, érzelmi vagy közösségi, tárgyi elhatároltságot, esetleg lelkiállapotot, érzelmi valóságot és intenciót is kifejez. Pl. a jel jelentése mellett a jelnek járulékos jegyeiből, a kiejtés módjából tudatosítjuk azt is, hogy a jeladó már öreg ember, nő, izgatott ember stb.; 3. A jel a száraz tény közlésén kívül felhívást, óhajt, parancsot is tartalmazhat.

A nyelvi jelnek és jelrendszernek az ábrázoló funkció, az értelmi kifejezés az elsődleges sajátossága, de szükség szerint uralkodó jelentőségű (dominans) lehet a másik két funkció is. A jel hallatára a jelet tudatunkban felbontjuk, illetőleg összefoglalóan mind a három funkció szerint értékeljük s megállapítjuk, ki beszél, mit mond és mi a célja. Tudatosítjuk a jelnek ábrázoló, tárgyi tartalmát, de ezenkívül még sok kísérő (kifejező vagy felhívó) sajátosságát is. Így a jel sajátosságaiból megállapíthatjuk a jeladó korát, hangképző- és beszéd-sajátosságát, hibáját, kedélyállapotját, a jeladás biztonságát, érzelmi telítettségét, beszédének nyílt vagy rejtett célját, vágyát stb. Mindezek a jelenségek azonban csak egyéni értékűek, egyszerű egyéni, lélektani és beszédtenyek sajátosságai, s a nyelvrendszer és a nyelvrendszert kutató lingvisztika, illetve a fonológia számára értéktelenek. Ellenben ezek a kifejezési sa-

15 LAZICZIUS, Általános nyelvészet, 19.

16 GOMBOCZ Z., Funkcionális nyelvészlelet, 5.

17 BÜHLER, Sprachtheorie, 28, 13, 33.

játosságok nyelvészeti értékűek, ha közösségi érvényűek, s egy kisebb vagy nagyobb közösséget jellemeznek (pl. tájnyelvi, nemzedéki, szociális, nemi, biológiai, községi közösséget). Ezek a jelölő tényezők egy-egy nyelvi társadalomnak belső szociális tagoltságát jelzik.¹⁸ A nyelv váza, rendszere az ábrázoló funkciójú nyelvi elemeken épül föl, s így a nyelvtudomány, tehát a fonológia is elsősorban ezzel foglalkozik. De nem mellőzheti a szaktudomány a közösségre érvényes kifejezés és felhívás sajátos elemeinek és rendszerének tárgyalását sem.¹⁹ A közösségi érvényű kifejező, felhívó és érzelembíró elemek és rendszerek megállapításához szükséges megbízható kutatásanyag azonban még hiányzik.

A fonológia feladata szorosan véve tehát az ábrázoló, vagyis jelentéshordozó rendszer vizsgálata. A nyelvi alkatnak teljes és kimerítő tagolásában azonban tekintettel kell lennünk a kifejezésnek és a felhívásnak közösségre érvényes eszközeire is. A lényeges és alapvető ábrázoló, jelentéstani rendszer mellett két kicsiny, csekély elemű rendszert kell nyilván tartanunk: a kifejezés és a felhívás rendszerét.

Az ábrázoló rendszerben gyakran találunk fonológiailag értéktelen változatokat. E változatoknak jelentéstani szerepük nincsen. Az ilyen fonológiailag irreleváns változatok azonban néha a kifejezés és a felhívás rendszerében relevánsak lehetnek, ha jellemeznek egy-egy közösségi csoportot, nemzedéket, tehát ha szűkebb értelemben is, de közösségi érvényűek.

Kolon nyelvjárásában is találunk ilyen fonológiailag irreleváns, a kifejezés síkján azonban releváns elemeket. Pl.: a nyelvjárás rendszerében a monofonématikusan is megvalósítható (realizálható) hangzócsoportokat (-ę) sokan mindig csak a többhangú alakban realizálják (-el). Ugyanezek mellőzik a petrifikálódott, nem hasonlító [-rě], [-vāl, -vel] ragokat, és következetesen nem érvényesítik a labiális-illabiális, illetve a mássalhangzós hasonulást. A hosszú [ā] realizációjú fonémát [ā] megjelenítéssel helyettesítik. Mindezek a jegyek a magas művelődési igyekvés kifejezői: jelzik az illető egyedeknek vagy nemzedéknek forradalmi magatartását, városiasodását, világijártságát és a köznyelv iránti tiszteletét. Általában inkább a férfiaknak középkori csoportját jellemzik ezek a nyelvi sajátosságok.

E nyelvjárás fonológiai rendszerének irreleváns, kombinatorikus változata a siklóéjtésű [iě, uő] szerű fonetikus realizáció. Ennek azonban fonológiai, jelentésváltoztató szerepe nincs. Ez a kiejtési sajátosság azonban jellemzi a falunak hagyományos életét élő réteget, tehát a nőknek és az öregeknek csoportját. Ez a realizáció tehát a nők és az öregek tulajdonsága, továbbá a falu életéből hosszabb időre ki nem szakadt és eszméileg is benne gyökerező középkori férfiaké. E jelenségnek tehát szűkebb értelemben közösségi érvénye van. Ha ilyen kiejtést hallunk, tudjuk, hová soroljuk a beszélőt. Hasonló valóságot jelez a mássalhangzóknak gazdag kettőzése, illetve megnyugtató magánhangzókötés, de főképpen szóvégi helyzetben. Ilyen szerepe van több szónak, vagy szóalaknak is. Az idősebb nemzedéket pl. jellemzik a következő szóalakok: [tehen, *szeke*; *rěgvell*]; ezzel szemben a fiatalabb nemzedék már [tehén, *szekér*; *rěggel*] alakokat ejt.

18 TRUBETZKOY, Grundzüge, 20; LAZICZIUS, Általános nyelvészet, 71.

19 TRUBETZKOY, Grundzüge, 18. E kérdés tüzetesebb vizsgálatát Laziczius kezdte meg Probleme der Phonologie című munkájában. Ungarische Jahrbücher XV, 1935, 495. Lényegében ugyanazt tartalmazza beszámolója a Proceedings of the Second International Congress of Phonetic Sciences (London 1935, 57) című kiadványban, és a Jeltan, elemtan című tanulmánya a NyK XLIX. Kötetében, Budapest 1935, 172-190. Lásd még Általános nyelvészet, 32.

Hasonló közösségi értékű megnyilvánulások rejlenek a megtisztelés módjában: a falubéliek megtisztelésének módja a [mágá], [álászolgâjá] és a [kezcisókolom] jár. A gyermekek kiejtését jellemzi a selypítő kiejtémód. Ezt a tulajdonságukat csak az iskolában vetik le.

Sok hasonló kifejezésbeli sajátyságot sorolhatnánk fel a köznyelvben is. Ilyen pl. a pestiek hanglejtése a végszótagon, az idegenek, idegen eredetűek, vagy idegen művelődésűek raccsolása stb.

Minden környező község nyelvjárásának van kifejezési sajátossága. E szerint a sajátosság szerint állapítják meg, ki hová való. A nyelvjárasterületet jól ismerő kutató is megállapíthatja a kifejezés eszközeinek ismeretében a beszélőnek községi hovatartozását. A zséceiek nyelvében pl. erős a siklóejtés, a menyheikeket az [ë]-zés jellemzi, a pogrányiakat pedig az [á] megvalósítás.

E jelenségek többnyire nélkülözik a jelentéstani, ábrázoló szerepet, tehát nincs fonológiai értékük. Nem tartoznak az ábrázoló rendszerbe. Kifejező értékük azonban van, ezért mint másodlagos értékű jelenségek a kifejezés rendszerébe tartoznak.

D) A NYELVI ELEMELLENTÉTRENDSZERE ÉS URALKODÓ SZERKEZETI JELLEGE.

A nyelv jelölő rendszere elemekből tevődik össze. A nyelvi elemeknek lényege, sajátos jegye a részleges azonosság, a közös fonikus alap, de egyúttal a megkülönböztető jegy is. A nyelv elemei tehát közös fonációs alapú, de egyúttal egymással részleges ellentétekben álló elemek rendszere. Egy nyelvben minden szónak különböznie kell valamiben a másiktól, illetve valamennyi többitől. A nyelvnek nincs végtelen sokaságú eleme. Meghatározott és aránylag kismérvű az elemgazdagsága. A szavak fonációs alkata gyakran csak az elemek kombinációjában különbözik egymástól. A nyelv rendszere azonban még az elemkombinációban sem engedélyezi a matematikailag lehetséges összes kombinációk mindegyikét, hanem itt is megszorítással él, nehogy a rendszer túlságosan összetett legyen. A fonológia feladata annak megállapítása, melyek ezek a jelentéshordozó és jelentésváltoztató szerepű elemek és kombinációk, s melyek azok a törvényességek, amelyek szerint csoportosíthatók az elemek, hogy szavakat és szóalakokat képezzenek, vagyis melyek a nyelv működési törvényei. Azokat a fonációs változatokat, amelyeknek nincs jelentésváltoztató szerepük, a fonológia figyelmén kívül hagyja. A fonetikus jelenség az ábrázoló rendszerben csak akkor nyelvészeti érték, ha funkciója van. Különbözik mint kísérő fonetikai jelenség, azaz változat nem tartozhat az ábrázoló rendszerbe. Mint rendszerenkívüli jelenséget a fonológia megemlítheti, de e körülmény nem változtat a fonológiai leírás lényegén. Elterjedtebb vagy egyéni, kényszerű vagy önkényes jelenségek ezek, önálló funkció nélkül.

Ebben a funkció és jelentéstani szemléletben különbözik a mai nyelvészet a fonetikán alapult nyelvészettől, amely minden fonációs jelenséget egyenértékűként kezelt és vizsgálódásában mellőzte a jelentéstani szempontot.

Összegzésként tehát megállapíthatjuk, hogy az emberi beszéd hangzási sajátosságai egyidejűleg háromféle valóságot jeleznek, illetve közölnek: kifejeznek, fölhívznak és ábrázolnak. E szerint minden nyelvi kifejezést három síkon, három szemszögéből, tehát három rendszerben értékeljük: a kifejezés, fölhívás és ábrázolás rendszerében. Egy konkrét nyelvi megnyilvánulásban az első, a második, vagy a harmadik funkció lehet az uralkodó. A nyelvi megnyilvánulás tudatosításában mi egyidejűleg mind a három szempontból értékeljük a nyelvi

jelet. Önműködően tudatosítjuk azt is, hogy a három szerep közül melyik az uralkodó. A nyelvi jeleknek azonban általában a legfontosabb funkciójuk az ábrázoló funkció. Az ábrázoló funkciót a másik két funkciótól függetlenül tehetjük vizsgálódásunk tárgyává. A nyelv ábrázoló rendszerének hangsajátosságai nem egyforma értékűek, hanem fölé és alárendelt viszonyú részrendszerekben tömörülnek.

A hangsajátásnak a mondatban lehet kulminatív, egységbe tömörítő funkciója, s a hangsajátosság akkor a nyelvi egységeket jelzi. Ilyen szerepe van a szóhangsúlynak, amely a szónak, illetve összetett szónak, esetleg szólamnak egybetartozását jelzi. Ugyanez a hangsajátosság egyúttal a határjelölést vagy disztinktív funkciót is ellátja. Az ábrázoló rendszer legfontosabb szerepű hangsajátosságai azonban azok, amelyek jelentésmegkülönböztető, disztinktív értékűek és a jelentéshordozó egységeket különböztetik meg egymástól. Például [kor–kar–kör; kór–kár–kér; kor–bor–por–sor–tor] stb. A disztinktív értékű hangsajátságok rendszere biztosítja egy-egy nyelvnek, vagy nyelvi alkatnak önállóságát, ez különbözteti meg minden más nemzeti nyelvtől. A kulminatív és határjelölő hangsajátságok csak segédeszközök, illetve segédrendszerek, és ezért nélkülözhetők, esetleg szünettel helyettesíthetők. A disztinktív hangrendszer azonban nélkülözhetetlen, mert a lényegi jegyek rendszere. A disztinktív elemeket a nyelv sajátos uralkodó szerkezeti törvényszerűsége szellemében használja fel.

Kolon nyelvjárásának leírásában is elsősorban a disztinktív, jelentés-megkülönböztető hangsajátságok rendszerét vázoljuk.

A nyelvjárásleíró munkának feladata tehát lényegében csak az lehet, hogy megállapítsa 1. a jelentésváltoztató, funkcióval bíró elemeket, 2. ezek rendszerét és működési törvényeit. A kiinduló pont természetesen a fonációs, fonetikailag megállapított, és meghatározott nyelvi anyag. A rendszertan és a kombinatorika azonban már a fonétika fölé emeli ezt a tárgyalási módszert. A fonétika és a fonológia kapcsolatosága tehát szükségszerű és elválaszthatatlan, de e két vizsgálódási terület, illetőleg módszer alá-, illetve fölé-rendeltségi viszonyban áll. Míg a fonológiát logikai tárgya önálló tudománnyá avatja, addig a fonétika csak segédtudomány.

A nyelveket legáltalánosabb szerkezeti jellegét néhány szerkezeti jellegadó törvényszerűség (strukturális domináns) határozza meg. Ennek a néhány jellegadó törvényszerűségnek van alávetve a nyelvnek minden összetevője. Ezek az alapvető, uralkodó törvények szövegzetlenek, az aktuális nyelvtudatban nem tudatosulnak, de elhatározó nyelvi magatartásként érvényesülnek. A nyelvészeti vizsgálódásnak meg kell állapítani ezeket az uralkodó, jellegadó törvényességeket, amelyek áthatják a nyelvnek egész rendszerét, s eleve meghatározzák egész fejlődését.

A magyar nyelvnek jellegadó törvényszerűségeit (szerkezeti dominánsait) egyelőre a következőkben állapíthatjuk meg:

1. Jellemző a mássalhangzóknak állományi túlsúlya. (A mgh és mássalhangzós fonémák 30:100 arányban viszonylanak egymáshoz).²⁰

2. Az urál-altaji nyelvekben az első gyökérszótag megkülönböztetett fontosságú a többiekkel szemben. Az első szótag alaktani funkciója folytán mindig intenzív. Ezekben a nyelv-

20 Lásd itt a 124. oldalt. A magánhangzók és mássalhangzók arányszámának kérdéséhez vö. MATHESIUS V., La structure phonologique du lexique du tchéque moderne, Mélanges linguistiques dédiés au premier congrès des philologues slaves, TCLP 1, Prague 1929, 67.

vekben tehát két magánhangzós rendszert kell megkülönböztetnünk: 1. az alaktanilag erős, első szótagi, 2. a gyenge, nem első szótagi magánhangzók rendszerét. A magánhangzós fonéma disztinktív értékének maximumát mindig a tő (tőmorféma) első szótagjában éri el.²¹ A [fel~föl], [gyenge–gyöngye] féle tetszőleges (fakultatív) váltakozás csak az irodalmi nyelvben alakult ki a művelődési hatók eredményeképpen.²² A nyelvjárásokban tapasztalható ilyenemű kettősség a felső művelődési hatás eredménye, és így ezt stiláris változatnak kell minősítenünk.

3. A magánhangzó-harmónia.²³

4. A mássalhangzós fonéma disztinktív értékének legnagyobb fokát magánhangzóközi helyzetben éri el.²⁴

5. A szókezdő helyzetben a mássalhangzók állománya szegényebb, mint a szóközépi vagy szóvégi helyzetben.²⁵ Így pl. szókezdeten nem fordulnak elő vagy csak ritkán a [ty, dz, dzs] fonémák. Gyakoriak azonban szóközépen és a szó végén.²⁶

6. A fonéma-kapcsolódásnak sajátos törvényei vannak.²⁷

7. A mássalhangzós hosszúsági korreláció²⁸ megkülönbözteti minden környező nyelv rendszerétől.

8. Szókezdő helyzetben nem tűri meg a magánhangzós fonémacsoportot, azonban megtűri szóközépen és szóvégi helyzetben.

9. Bizonyos helyzetekben a disztinktív fonémák értéke feloldódik, semlegesítődik és a feloldások egységes rendszert alkotnak.²⁹ Természetesen a feloldások rendszere Kolon nyelvjárásában sajátos jellegű.

Kolon nyelvjárásának jellegadó szerkezeti törvényszerűségei nagyjából egyeznek az itt megállapított törvényszerűségekkel. Némely törvényszerűségben teljes az egyezés, másban részleges eltérést állapíthatunk meg. Az eltéréseket önálló fejezetben s a megfelelő helyeken külön-külön is tárgyaljuk.

A NYELVÉSZETI MÓDSZER ÉS A NYELVJÁRÁSKUTATÁS

A) A SYNCHRONIKUS ÉS DIACHRONIKUS MÓDSZER

A nyelvnek – mint a való életnek is – lényegi sajátossága a meghatározottság (determináltság), eszközeinek és lehetőségeinek véges volta. Feladata a kifejezés valamilyen cél elérésének érdekében. A nyelv célravezető rendszere a kifejező eszközöknek, tehát funkcionális

21 LAZICZIUS Gyula A fonológiáról, MNy XXVI, 23; TRUBETZKOY N., Zur allgemeinen Theorie der Phonologischen Vokalsysteme, TCLP 1, 58.

22 SAUVAGEOT Aurél, Adalék a magyar nyelv fonológiájához, NyK XLIX, Budapest 1935, 401.

23 A magánhangzó-harmónia kérdésének tárgyalását lásd a 62. lapon.

24 NOVÁK Ludovít, Quelques changements consonantiques du hongrois, Paris 1934, kézirat 11. lap.

25 TRUBETZKOY N., S., Gedanken über das Indogermanproblem, Acta Linguistica I, 84.

26 Laziczus az irodalmi nyelvben csak egyetlen [ty] kezdetű szót talál: [tyűk]. Vö. LAZICZIUS Gy., Bevezetés a fonológiába, Budapest 1932, A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 33, 29. Lásd még Gombocz Zoltán Összegyűjtött Művei II. kötet, I. füzet, Magyar Történeti Nyelvtan, Budapest 1940, 59.

27 E kérdés részletesebb tárgyalását lásd a 126. lapon.

28 Vö. SKALIČKA V., Zur mitteleuropäischen Phonologie, Časopis pro moderní filologii XXI, 1935, 153.

29 Lásd a feloldás fejezetében.

rendszer. Mint minden jelenség kutatásában, úgy a nyelvkutatásban is fontos a megfelelő módszer megállapítása, hogy a lehető legteljesebben meg lehessen közelíteni a jelenség lényegét, rendszerét. A nyelvészetnek legmegfelelőbb módszere a synchronikus módszer³⁰, mert teljes rendszerezést nyújt, az egész funkcionális nyelvrendszert. Innen van a nyelvkutatóknak az az igyekevése, hogy lehetőleg teljes nyelvi leírásokat, jellemzéseket szerkesszenek. A synchronikus módszert a nyelvtörténeti kutatásban is érvényesíthetjük. A nyelv multjában is megállapíthatjuk a nyelvnek többé-kevésbé teljes egyidejű rendszerét, s ezen az alapon megállapíthatjuk a nyelv fejlődésének tényleges menetét is. A synchronikus és a diachronikus módszer között nincs éles ellentét³¹. Funkcionális szempontból a nyelvi változások sohasem bomlasztók vagy véletlenek, hanem rendszertani jelenségek, amelyek a nyelvi értékrendszerben megfelelő értékkel bírnak. A nyelvi változások akár pozitív, akár negatív irányúak, mindig a nyelv újjáalakítását, állandósítását célozzák. Természetesen másképpen kell értékelnünk azokat a nyelvi jelenségeket, amelyek a nyelven kívüli hatók eredményeként egy széthulló nyelvben jelentkeznek. A vázolt fejlődéstani megokolás miatt a nyelvi rendszerek vizsgálatában a történeti szempontra is szükség van, de csak a vázolt értelemben, t. i. a szerkezeti diachronia szemléletében. A történeti szempontra a synchronikus tárgyalásnál azért is szükség van, mert a synochronikus rendszer nyelvi tudatossága mellett sokszor megmarad a kivesző rendszertani értékek létének és az újonnan kialakuló nyelvi értékeknek tudata is (stiláris, régies, produktív, improduktív elemek) s ezeket a synchronikus rendszerből nem vethetjük ki³². A két módszertani feldolgozásnak azonban nem szabad egymást kereszteznie. A synchronikus és diachronikus módszert a nyelvjáráskutatásban is érvényesíteni kell.

B) AZ ÖSSZEHAJONLÍTÓ NYELVFÖLDRAJZI MÓDSZER

Az eddigi genetikus összehasonlító módszer mellett helyesebb a történeti állapot rendszerezése és ezek fejlődésének megállapítása. Az összevetéseknél tekintetbe kell venni a rokon nyelvek rendszerét, sőt a határos idegen nyelvek rendszerét is. A nyelvek szerkezeti fejlődésének összevetése rámutat a rokon és a nem rokon nyelvek összefutó és szétágazó fejlődésének tényére. A rokon és a nem rokon nyelveket ezen az alapon aztán típusokra oszthatjuk.

E módszer kiküszöböli az izolált nyelvi tényeknek összehasonlító módszerét, igyekszik megállapítani az összevetett nyelvek alapvető fejlődési irányát, s lehetővé teszi a viszonylagos időrendek felállítását. E viszonylagos időrendek hasznosabbaknak bizonyultak, mint a nyelvemlékeknek töredékes és részleges adataiból következtetett időrendek.

Kolon nyelvjárásának diachronikus vázát is meg kellene állapítanunk. A szlovák nyelvi környezet s a kölcsönös hatások az összehasonlító nyelvészeti munkának sok támpontot szolgáltatnak. Ily módszerrel könnyebb volna a viszonylagos időrendek megállapítása is. Nem fér kétség ahhoz, hogy a szomszédos idegen nyelvjárási alkatok többirányban összefutó (konvergens) fejlődési irányzatot mutatnak. Ugyanakkor azonban sajátos mivoltuk hang-

30 Thšes, TCLP 1, 7; LAZICZIUS, Általános nyelvészet, 90.

31 Ugyancsak Thšes, TCLP 1, 7.

32 Az irodalmi nyelvben a változatok kialakulásának és fonológiai értéké avatásának nagyon szép példáit mutatja be SAUVAGEOT idézett munkájában, NyK XLIX, 400. Vö. még Thšes, TCLP 1, 8.

súlyozására kitermelték az elütő, sajátos jellegzetességeket is, vagy legalább is megtartottak sok sajátos archaikus vonást. Az ily munka eredményességének megvan az elméleti és gyakorlati előfeltétele is.³³ A szomszédos szlovák nyelvjárások ismerete s a szlovák nyelvjárások rendszerezésének gyakorlata nemcsak a szóátvételek, tükörszavak és vonzatok kérdésében nyújt érdekes és értékes megismerést, hanem a szerkezeti elkülönülés és az összefutó (konvergens) fejlődés kérdésében is.³⁴

Mindezek ellenére nem teszünk eleget e módszertani követelményeknek, s Kolon nyelvjárásának diachronikus rajzát nem vázoljuk. Ennek oka elsősorban a magyar nyelv diachronikus vázlatának hiánya. E feladat külön tárgyalást igényel. Ha ilyen kísérlet megvalósul, visszatérünk a feladathoz.

Az egyidejű nyelvi rendszerek összevetése is lehetséges. Főképpen az egyidejű nyelvjárások rendszereinek synchronikus összevetése nyújt tanulságos képet. A nyelvjárásban alkalmazott összehasonlító módszer megállapítja a nyelvjárások között fennálló egyezéseket és eltéréseket. Lényegében tehát az összehasonlító módszer az elkülönülő, differenciáló jegyek megállapítását eredményezi. Az így nyert áttekintés nagyon értékes, mert megmutatja a nemzeti nyelvnek nyelvjárási megoszlását.

Helytelen volna azonban azt hinnünk, hogy a nyelvjárás állapotának jellemző sajátosságait csak összevetésekkel tisztázhatjuk, úgy, hogy a leírandó nyelvjárást összehasonlítjuk a környező nyelvjárásoknak vagy a köznyelvnek állapotával.³⁵ Az ilyen szemlélet az összehasonlító módszer túlértékelését jelenti, mert az összehasonlításnak csak másodlagos jelentősége lehet. A nyelvjárás leírásának elsősorban a nyelvjárásnak belső szerkezetét, rendszerét kell megállapítania. A kutató ezt a munkát lényegében elvégezheti a köznyelvtől és a nyelvjárásoktól függetlenül. A szemléletesség okáért azonban az elsődleges módszer, a szerkezeti leírás mellett másodlagos segéd-módszerként alkalmazhatja az összehasonlító módszert. Mivel a nyelvjárás az egyetemes nemzeti nyelvi rendszernek képezi egy részét, részrendszerét, természetesen tekintettel kell lennünk a főlérendelt nyelvi rendszerre. Ezt a figyelmet megköveteli az elvi, alkati, szerkezeti szemléletünk. Minden jelenség csak részrendszere egy főlérendelt jelenségnek, egésznek, ezért mindig tekintettel kell lennünk a főlérendelt

33 TESNIČRE Lucien, *Phonologie et mélange de langues*, TCLP 8, 83; ARANY A. L., *Psychologické základy javov bilingvistických*, *Fondements psychologiques des phénomènes bilinguistiques*, *Linguistica Slovaca* I/II, 1939/40, 39–52. – Lásd még a brüsszeli nyelvészeti kongresszus kiadványát: *Réponses au Questionnaire*, Brugy, Impr. Sainte Catherine, 1939.

34 A Szlovák Egyetem Bölcsészeti Karának irattárában levő Maďarské jazykové vplyvy v západoslovenských nárečiach című doktori értekezésünkben 1937-ben nyelvföldrajzi módszerrel mutattunk ki ilyen magyar hatású összefutó fejlődésű szerkezeti nyelvtényt a nyugatszlovákiai szlovák nyelvjárások belső rendszerében. E kérdéshez lásd még *Dialektologické dotazníky pre Slovensko* č. 2, Bratislava 1937, 36 lap; összeállította ARANY A. L. Sokszorosított kérdőív a szlovák nyelvjáráskutatók számára. E kérdőív 1200 kérdésben tudakozódik a szlovák nyelvjárások magyar elemei felől. Segítségével a szlovák nyelv magyar vonatkozású szótani elemeinek általános érvényű vizsgálatához 50.000 lapot számláló cédulakatalógus készült. Az anyag fele a szlovák nyelvjárások közvetlen vizsgálatának eredménye, fele pedig az irodalomban található anyag kicédulázásából és rendszerezéséből származik. A kicédulázott anyag alapján készült térképek általános érvényű tanulsággal szolgáltak, s lehetővé teszik e kérdésnek végérvényes feldolgozását. Az említett kérdőív alapján készült munkákból lásd SZABÓ J., *Maďarské elementy v slovenských nárečiach* v *Gemer*, *Linguistica Slovaca* I/II, 183–190; KIRÁLY Péter, *Magyar szavak Málca nyelvjárásában*, Pozsony 1944, Szlovákiai Magyar Közlemények 4. köt.

35 Vö. LAZICZIUS, *Általános nyelvészet*, 92.

egészre. A rész-jelenség, a részrendszer azonban önmagában zárt egész, bizonyos értelemben önálló, független lét, sajátos belső tagoltsággal és törvényszerűséggel. A nyelvjárás is viszonylag önálló részrendszer sajátos tagoltsággal és belső törvényszerűséggel, ezért először is sajátos valójának belső rendszerét kell megállapítanunk, s csak aztán lehetünk tekintettel a mellérendelt és fölérendelt egészekre.

Feladatunk egy község nyelvjárásának synchronikus, egyidejű fonológiai leírása. Fölvetődik azonban az a kérdés, vajjon egy nyelvjárás, illetve egy községi közösség nyelve önmagában zárt egészet alkot-e, vagy nyelvészetiileg kifejezve: nyelvalkat-e egy község nyelvjárása, s így lehet-e tárgya a módszeres szerkezeti taglalásnak?

A szociális alkatok, egészek a logikában megállapított viszonyok szerint helyezkednek el a tágabb értelemben vett szociális valóságban. Leggyakoribb a fölérendeltségi és alárendeltségi viszony. Egy község nyelvi jelrendszere részrendszere egy tágabb, fölérendelt jelrendszernek. A falu nyelve beilleszkedik a hagyományosan kifejlődött transzfenomenális, egyetemes közösségi szellemi rendszerbe, hogy végül beilleszkedjék a falu szociális és kulturális valóságegységébe (sőt aztán még a fölérendelt szociális rendszerekbe, a tájegységbe, a nemzeti és államközösségbe).³⁶

E rendszerek főntebb kifejtett egész jellegük mellett kölcsönös vonatkoztatottságúak is, egymást feltételezik. Helyük és értékük nemcsak önmagukban van megadva. Értéküket a rendszerben elfoglalt helyük és az egészhez, mint olyanhoz, kialakult viszonyuk határozza meg. E körülmények bizonyítják, hogy egy község nyelvjárását is zárt nyelvi alkatnak, sajátosan kiegészült rendszernek minősíthetjük, és nyelvészeti, valamint fonológiai leírás tárgyává tehetjük. Ebből továbbá az is következik, hogy a nyelvföldrajzi módszert a nyelvjáráskutatásban is alkalmazhatjuk, mégpedig mind a synchronikus, mind a diachronikus tárgyalásban.

C) A MAGYAR NYELVJÁRÁSKUTATÁS MÓDSZEREI

A nyelvjáráskutatás eddig többnyire történeti fogalmak szerint értékelte és rendezte a nyelvjárási anyagot. Minden észlelt hangkülönbséget eltérő, elkülönülő hangfejlődésnek minősített.³⁷ A hangváltozások törvényének értelmében az egyetemes érvényű változást kereste, s nem tudott mit kezdeni a törvény egyetemes érvényét megbontó esetekkel. Megzavarta pl. az a tény, hogy a hangváltozások nem érvényesültek minden várt esetben és minden szóban. Ez a történeti és izoláló szemlélet nem volt tekintettel a nyelv egységes szerkezetére és törvényszerűségére, s nem különböztette meg a jelenségeket funkciójuk, jelentés-tani szerepük szerint.

Így volt ez a nyelvjárások összefoglaló, illetve összehasonlító, esetleg differenciáló tárgyalásában, így volt ez egy-egy község nyelvjárásának tárgyalásában is.³⁸

36 Lásd a 13. számú jegyzetben felsoroltakat

37 A külföldi és a magyar nyelvjáráskutatásnak történeti áttekintő vázlatát lásd LAZICZIUS Gyula, A magyar nyelvjárások, Budapest 1936, MNyK I/11, 1–18, Módszertani megjegyzéseit lásd még az Általános nyelvészet 92. és a következő lapjain.

38 Minden kiválósága mellett is ebbe a csoportba tartozik pl. HORGER Antalnak A magyar nyelvjárások című munkája, Budapest 1934.

Bár gyakorlatilag synchronikusnak látszik, lényegében mégis történetinek kell minősítenünk azt a módszert, amely a nyelvjárási jelenségeket az irodalmi vagy köznyelvi alakkal vetette össze, s egyezést, vagy eltérést állapított meg.

A nyelvjáráskutatás eddigi eredményeit synchronikus és diachronikus szempontból szerkezeti módszerrel összegezte Laziczius Gyula.³⁹ Az alapelvek általános alkalmazása bevált, s az összegezés általános nyelvészeti viszonylatban is nagyon komoly eredménye a magyar nyelvjárástannak. Eddig azonban még nem történt kísérlet egy-egy nyelvjárás nyelvi alkatának feldolgozására, oly módon, hogy legalább részben eleget tenne a szerkezeti elveknek. Az egyedüli kísérlet, amit nyelvjárási irodalmunk felmutathat, csak fonológiai mezbe öltöztetett fonétika.⁴⁰ Mint kísérleti tény azonban öröndetes. Kár, hogy nem fejlődött tovább, s nem lett kezdete az ilyirányú ütemes munkának. Az eredménytelenség azonban magából a munkából magyarázható, mert a munka kiforratlan, nem meggyőző.

Az utolsó években fellendülő magyar népnyelvkutató mozgalom több gyakorlati kézikönyvet is termelt, ezek azonban csak a gyűjtés technikájának kérdését tárgyalják. Tanácsokat adnak a népi érintkezés módozataira, törvényesítik a fonétikus átírás rendszerét, s megállapítják a gyűjtött anyag technikai kezelésének leggazdaságosabb kezelésmódját.⁴¹ Az első népnyelvkutató értekezéslet határozatai között azonban nagyjelentőségűnek kell minősítenünk a hangjelölések kérdésében elfogadott funkcionális szempontot. Ezt az egyedül helyes elvet az értekezéslet ugyan nem érvényesítette minden következményében, mégis megvetette alapját a helyes irányú fejlődésnek.

A magyar nyelvjáráskutatás fejlődésében határozottan új fejezetet jelentett a debreceni Népnyelvkutató Intézetnek munkamódszere. Lényegében a synchronikus magyar leíró nyelvtan szerint rendezí anyagát. Ez az elvi állásfoglalás határozott eredménye a debreceni iskolának. Elvben és gyakorlatban is eltért az egyedüli történeti rendszerezési elvtől. Ha vissza-visszatér is egy-egy részletkérdés tárgyalásában a történeti módszerhez, fejlődési vonala mindinkább a synchronia felé viszi. Nem hasonlítja össze a népnyelvi jelenséget sem az irodalmi nyelvvel, sem a köznyelvvél. Végső lényegében azonban mégis az irodalmi nyelv szerkezeti váza szerint rendezí anyagát, nem pedig a nyelvjárás belső szerkezete szerint. Ebből a kereszteződésből következik több elvi és módszertani magatartása is. Figyelme középpontjában a jelenségleírás van. Gondosan szerkesztett, hatalmas, gyakran kimerítő példatárral ellátott részlet-tanulmányokat, jelenség-leírásokat szerkeszt.⁴² Nem hajlandó a nyelvjárás rendszerének egységes, átfogó és rendszerező ábrázolására. Az adatoknak, a nyelvkinces teljes példatárának összeállításával akarja megközelíteni a nyelvjárás rendszertani lényegét. A debreceni iskolának nyelvészeti és elvi magatartása mellett ez a munkamódszer helyes. Amíg a népnyelv tárgyalásának és rendszerezésének alapja a leíró nyelvtanban található és

39 Elsősorban a Bevezetés a fonológiába és A magyar nyelvjárások című i. m.

40 Lásd DANCZI Villebald, A kürti nyelvjárás hangtana, fonetikai és fonológiai vizsgálata, Budapest 1939, A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 48. szám. Danczi munkáját a pozsonyi kutatócsoport tagjaként kezdte meg.

41 Lásd. CSÜRY Bálint, A népnyelvi bűvőlat módszere, Budapest 1936; SZABÓ Dénes, Az első magyar népnyelvkutató értekezéslet határozatai, Budapest 1942; BAKÓ Elemér, A népnyelvi gyűjtés és anyagrendezés módszere, Debrecen 1943.

42 Lásd a debreceni Magyar Népnyelvkutató Intézet évkönyveit: Magyar Népnyelv I–IV. kötet, Debrecen 1939–1942. Gsűry Bálint szeme előtt azonban végeredményben mégis csak a monográfikus feldolgozás eszménye lebegett. Vö. CSÜRY Bálint, A visszatért Felvidék nyelve, MNy XXXIV, 1938, 274.

az irodalmi nyelv rendszerén felépülő rendszerezés, nem pedig a nyelvjárásnak sajátos belső rendszere, addig nem kísérrelheti meg a nyelvjárás rendszerének átfogó ábrázolását, mert a rendszerezés bizonyos pontjain szükségszerűen jelentkezne az idegen rendszer alkalmazásából fakadó kisebb-nagyobb zavar. Ennek a zavarnak kikerülését célozza a debreceni iskola munkáiban a nyelvi kategóriáknak lehetőleg teljes szótani kimerítése, és az átfogó monografikus jellemzés mellőzése. Mi tehát nem értünk egyet azokkal, akik hibáztatják ennek az iskolának munkamódszerét. Ez a módszer végeredményben azonban még mindig külső szerkezet szerint igyekszik rendszerezni a nyelvjárásnak egységes és sajátos rendszerű valóságát, ezért mi csak átmenetinek tartjuk. Ezt a módszert fel kell váltani az immanens, belső szerkezet szerinti tárgyalásnak és anyag-rendszerezésnek. Ekkor aztán gyakran mellőzni lehet a példák teljes felsorolását is, mert a feltárt rendszer egyértelműen meghatározza a fel nem sorolt eseteknek fonológiai értékét és fonetikai megjelenítését is.

1937-ben a pozsonyi Szlovák Egyetem Bölcsészeti Kara Magyar Szemináriumának hallgatói meghallgatták és elfogadták a magyar nyelvjáráskutatás megindítására és kivitelezésére előterjesztett tervünket. A magyar népnyelvkutató munkára 30 magyar főiskolás jelentkezett. Vázný Vencel egyetemi tanár, a szlovák nyelvatlasz munkálatainak akkori vezetője segítségére volt a mozgalomnak, s az egyetemi Magyar Szeminárium és a Safárik Tudományos Társaság keretében lehetővé tette egy Magyar Nyelvészeti Bizottság megalakulását, s így a kutatásnak hivatalos engedélyezését is.⁴³ A kutató-munka célja a szlovákiai magyar nyelvjárások szerkezeti vázának megállapítása és a magyar nyelvatlasz munkálatainak előkészítése volt.⁴⁴ A munka egységes irányának biztosítására két kérdőív készült.⁴⁵ A kérdőívek a folytonosság biztosítására megtartották a magyar nyelvjáráskutatásnak bevett tárgyalási módszerét és szakkifejezéseit, a példatár összeállításában azonban úgy történt, hogy a gyűjtött anyag lehetővé tegye a feldolgozott nyelvjárás fonológiai jellegének megállapítását. A megindított nyelvjárás-kutatás a nyelvjárásoknak belső rendszerszerű tárgyalásában és leírásában látta munkájának módszerét és célját. Egy év munkája hatalmas és értékes anyagot eredményezett, azonban az ellenőrzésre és feldolgozásra már nem kerülhetett sor, s a módszeres elv bemutatása is elmaradt. 1939-ben a pozsonyi magyar hallgatóknak legnagyobb része a magyar egyetemek hallgatójává lett, s magával vitte a nyelvjáráskutatás és a szerkezeti módszer iránti érdeklődést. A szlovákiai magyar nyelvjáráskutatás és nyelvatlasz-munkálat 1939-ben elvesztette szerkezeti keretét, és a kutatóknak kicsiny számú csoportja nem talált megértést és kellő támogatást. Munkájában azonban továbbra is ragaszkodott eredeti elgondolásához és szerkezeti szemléletéhez. Az első magyar népnyelvkutató értekezet 1941-ben törvényesítette a nyelvjáráskutatásban a funkciós elvet. A szerkezeti elv érvényesítését azonban még nem tartotta időzerűnek, s így eddig csak a pozsonyi magyar népnyelvkutatók érvényesítették módszeresen.⁴⁶

43 ARANY A. L., Zpráva o činnosti Maďarskej komisie a členov Maďarského seminára, Carpatica 1939.

44 BÁRCZI Géza, A magyar nyelvatlasz előkészítése, Budapest 1944, 10. A Magyar Nyelvatlasz Munkálatai 1.

45 ARANY A. L., Kérdőív, I. sz., Pozsony 1937, 9 sokszorosított lap 2000 kérdéssel. A kérdőív az északkeleti nyelvjárások kutatásának megkönnyítésére készült. Kérdőív, II. sz., Pozsony 1937, 8 sokszorosított lap. A kérdőív az északnyugati és északkeleti nyelvjárások mássalhangzós állapotának tüzetes vizsgálatára készült.

46 Budapesten az 1941 októberében megtartott első magyar népnyelvkutató értekezleten a szlovákiai magyar népnyelvkutatók képviselőiben a Magyarságtudományi Intézet igazgatójának levélbeli meghívására részt vett a szerző is. Röviden válaszolt a szlovákiai magyar népnyelvkutatás elvi állásfoglalását és gyakorlati módszerét. Az értekezlet megértéssel fogadta az elvi és módszeres újítást, azonban úgy vélte, hogy általános viszonylatban egyelőre még nem alkalmazhatja.

A szerkezeti szemléletben a nyelvjáráskutatás feladata a következő: 1. meg kell pontosan határozni a kutatásának tárgyát (egy község nyelvjárása, tárgyilag összefüggő községek nyelvjárása, nyelvjáróterület, stb.), 2. a nemzeti nyelv szerkezeti törvényszerűségét ismerve meg kell állapítani a nyelvjárásnak fonológiaiailag releváns elemeit (fonéma, fonémakombináció, feloldás stb.), 3. meg kell állapítani a nyelvjárásnak uralkodó szerkezeti jellegét és működési törvényeit, 4. feltárásának eredményeit, vagyis a nyelvjárásnak feltárt belső szerkezetét össze kell hasonlítani a közeli, esetleg távoli nyelvjárások rendszerével, illetve az irodalmi- vagy a köznyelv rendszerével, 5. fel kell tárni a nyelvjárás diachroniáját. Természetesen itt a nyelvjáráskutatásnak csak az elemzési, szófónológiai feladataival foglalkoztunk.

A nyelvjárások hangbeli különbségei háromfélék lehetnek. Különbség lehet a fonológiai állapotban. Ez a fonológiai különbség lehet állományi vagy funkciós. Állományi a különbség akkor, ha a nyelvjárás olyan fonémával rendelkezik, amely nincs meg a másik nyelvjárásban. Így Kolon nyelvjárásában fonéma az [ě], [ly] hang, ellenben sok nyelvjárás fonémarendszerében hiányzik. Funkciós a fonológiai különbség, ha az illető fonémának funkció-megterhelése nagyobb. E körülményt összevetésből is megállapíthatjuk, mert az ilyen fonéma olyan helyzetben is előfordul, amelyben más nyelvjárásban nem találjuk. A nyelvjárási alkat egyik rendszerében így eltolódás történt. Az egyensúly azonban megmarad, mert a fonéma gyakorisága valamelyik más fonéma rovására történik. Így Kolonban az [i] előtti helyzetben lágy mássalhangzót találunk, pl. [gyiő, gyisznő, mondányi] stb. A [gy, ty, ny, ly] mássalhangzós fonémák gyakoribbak mint másutt, funkció-megterhelésük nagyobb, de viszont ugyanolyan mértékben csökken a [d, t, n, l] kihasználása, illetőleg megterhelése. Hasonló az [f]-zés, vagy [ő]-zés kérdése.

A nyelvjárási különbségek lehetnek fonétikusak, vagyis a különbség csak valamelyik fonémának fonetikai megvalósításában (realizációjában) van. Ez a különbség lehet abszolút, vagyis a fonéma megjelenítése, kiejtése minden helyzetben egyforma, s így egyetemesen különbözik más nyelvjárás megjelenítésétől. Pl. az illabiális [ǎ] és labiális [ǎ] megjelenítése a legtöbb palóc nyelvjárásban, vagy az [e] fonémának [ě] realizációja Menyhe háromszögű magánhangzós rendszerében. A fonetikus nyelvjárási különbség lehet továbbá korlátozott is, ha csak némely helyzetben jelentkezik (kombinatorius változat).

A nyelvjárási különbségek lehetnek végül etimológiaiak. Ezek a hangkülönbségek lehetnek fonológiai, funkciós értékűek. Így pl. ha egy nyelvjárásban egy fonéma funkciója más nyelvjáráshoz viszonyítva gazdagabb, ez egy másik fonéma gyakoriságának rovására történik. Ennek a fonémának funkció-megterhelése az eddiginél kisebb lesz. Így Kolon nyelvjárásában az említett [i] előtti [gy, ty, ny, ly] kérdése tartozik ide. A [d, t, n, l] fonémák funkciós korlátozása a rendszerben kiegyenlítődik a [gy, ty, ny, ly] funkciójának fokozottabb kihasználásával. Az ilyen etimológiai hangkülönbséget kiegyenlítőnek nevezzük. Ilyen kiegyenlítő etimológiai hangkülönbség az [f]-zés is, amikor az [ě] fonéma korlátozottabb mértékben jelentkezik, és a nyelvi alkat a régebbi állapotnál fokozottabb mértékben kihasználja az [f] fonémát. Kolon nyelvjárásában a legszorosabb értelemben kiegyenlítő jelenség az [ő]-zés, amely az etimológiai okú [í]-zéssel beállt megterhelési eltolódást egyenlíti ki.⁴⁷

47 Lásd a 96. és 97. lapot.

Más jellegű esetben is találunk ugyan etimológiai eredetű hangkülönbséget, de ez a hangkülönbség nem disztinktív értékű. Az ilyen hangkülönbséget szabad etimológiai hangkülönbségnek nevezzük.⁴⁸ A vázolt megkülönböztetésből látható, hogy rendszertanilag nem minden hangkülönbség egyenlő értékű, és hogy nem minden hangkülönbséget és hangváltozást tarthatunk törvényszerű, eltérő (divergens) hangfejlődésnek.

Az eddigi nyelvjárástudományok tanácsstalansága a vázolt szempontok egyidejű tudatos megkülönböztetésének és érvényesítésének hiányából fakadt. Az összehasonlítás módszertani követelményének első két szempontja a synchronikus, egyidejű leírás módszertani követelményét jelenti, a harmadik a diachronikus szemléletnek és módszernek érvényesítését követeli. Ezért a diachronikus szemléletben szükségszerűen ismétlődik a két első szempont lényege, de másfajú értékelésben, történeti szemléletben.

Az új nyelvjárási leírások szükségszerűen csak synchronikusak lehetnek, azonban a leírás a példaanyag belső csoportosításában egy-egy synchronikusan megállapított rendszertani jelenségnek történelmi megoszlását is érzékeltetheti. A legeszményibb a teljes, önálló, kétirányú tárgyalás, amelyben a synochronikus rendszer megállapítása után a nyelvjárásnak diachronikus tárgyalása következik. A történeti dialektológia tárgyával, módszerével, céljával, feladatával, továbbá értékével és eddigi módszerével nem kívánunk foglalkozni, mivel nem foglalkozunk Kolon nyelvjárásnak diachroniájával.⁴⁹

KOLON NYELVJÁRÁSÁNAK IRODALMA

Balassa osztályozásának alapján Horger Antal a nyitravidéki nyelvjárásokat az északnyugati nyelvjárások közé sorozza.⁵⁰ A nyelvjárásnak közelebbi meghatározását mellőzi. Az egyes hangok és hangfejlődések tárgyalásakor azonban gyakran megemlékezik e nyelvjárások sajátosságairól.

Lazicius Gyula a magyar nyelvjárásokat az egyes nyelvjárások belső rendszertani sajátosságai szerint osztályozta. A magánhangzós rendszereknek három, illetve négyszögű struktúrái szerint önálló nyelvjárás-területként tárgyalja a palóc nyelvjárásokat. A nyitravidéki magyar községek nyelvjárását a nyugati palóc nyelvjárás-területhez számítja. Durva vonalakban helyesen vázolja e nyelvjárás-területnek fonológiai jellegét is, mert rövid négyszögű és hosszú háromszögű [r]-ző megoldású magánhangzós rendszerben állapítja meg a nyugat-

48 TRUBETZKOY, Phonologie und Sprachgeographie, TCLP 4, 228, és Anleitung zu phonologischen Beschreibungen, Brno 1935. Az utóbbi a synchronikus leírások szerkesztésének gyakorlati kézikönyve; DOROSZEWSKI Witold, Quelques remarques sur les méthodes des recherches dialectologique, Comptes rendus de la Société des Sciences et des Varsovie, 1931, XXIV, 1; és La linguistique général et l'étude dialectes, Atti del III. Congresso internazionale dei linguisti, Firenze 1935, 340; SAVICKIJ P. N., Les problèmes de la géographie linguistique du point de vue du géographe, TCLP 1, 145.

49 A diachronikus tárgyalás kérdéséhez lásd TRNKA B., Méthode de comparaison analytique et grammaire comparée historique, TCLP 1, 33; JAKOBSON R., Prinzipien der historischen Phonologie, TCLP 8, 270, és MÁRTINET André, Rôle de la corrélation dans la phonologie diachronique, TCLP 8, 273. A magyar nyelv diachroniájának első lényegi feltárásait lásd Laziciusnak Bevezetés a fonológiába (75. lap), Magyar nyelvjárások (22. lap) és Általános nyelvészet (100. lap) című munkáiban. A magyar nyelv diachroniájának első átfogó elméletét lásd NOVÁK L., Slovenčina a maďarčina v prvých storočiach ich dejín v Strednej Európe, Kstega referatów, II. midzynarodowy zjazd slawistów, Warszawa 1934, 85–88.

50 HORGER, A magyar nyelvjárások, 20.

ti palóc területnek nyelvjárási jellegét.⁵¹ Az [a, á] fonémák fonetikai megvalósítását nem tartja egységesnek, s nem ismeri el a régebbi nyelvjárási munkákban helytelenül jelzett [oá, uá] kettőshangzók létét. Ezek a kettőshangzók valóban nem léteznek, s az ajakhangú hosszú [á] helytelen érzékelése és jelölése miatt kerültek nyelvjárási irodalmunkba. Az [ó, ő] és [é] fonémák fakultatív változatait a régebbi irodalom alapján ő is helytelenül [uo, üö, ie] megoldásuaknak tartja.⁵² E kettőshangzókat azonban nem minősíthetjük a szó szoros értelmében kettőshangzóknak, mert lényegükben csak a megfelelő hosszú magánhangzóknek siklójejtésű [uó, üő, ie] jellegű megjelenítései.⁵³

Nyelvjárási irodalmunkban Kolon nyelvjárásáról az első megemlékezés tudomásunk szerint Vass Józsefnek 1860-ban megjelent tanulmánya. A tanulmány a dunántúli nyelvjárást ismerteti, s a koloni adatok csak futó jegyzetek.⁵⁴ Közvetlenül Kolonból származó adatokat csak 1899-ből ismerünk. Turzó Ferenc a Nyelvőrben tizenhárom nyitraidéki község nyelvjárását tárgyalja összefoglalóan, közöttük Kolon nyelvjárását is.⁵⁵ Gerencsér, Csítár, Kolon, Ghymes, Zsére, Menyhe, Béd, Lédec, Pográny, Bodok, Geszte, Egerszeg és Vicsáp nyelvjárásának összefoglaló tárgyalása természetesen sok ellentétességet tartalmaz. A felsorolt községek nyelvjárásának hangállománya és fonetikai megvalósítása már ebben az időben is lényegileg különbözött, ezért az összesített tárgyalásmód hangtani képe Vass József tanulmányában szükségszerűen zavaros. A valóban közös jellegzetességek kérdésében mégis kialakult a némileg egységes kép, így pl. az [ě] hangzó és az úgynevezett kettőshangzók kérdésében. Az alaktani jelenségek a valóságban is eléggé egyöntetűek, ezért itt a vázolt kép is egyöntetűbb és rendszeresebb. A szerző éppen ezért inkább az alaktani kérdéseknek szentelte figyelmét. Kolon nyelvjárásával azonban önállóan nem foglalkozik.

1904-ben a Nyitramegyei Ellenőrben Atovich Ferenc foglalkozott e községek nyelvjárásával.⁵⁶ Eredményeit a Nyelvőrben közölt beszámolóiból ismerjük. Tizenegy nyitraidéki községből találunk itt szóközlést, Kolon azonban nincs közöttük.

1905-ben Szűcs István újabb terjedelmes tanulmányában foglalkozik a nyitraidéki községek nyelvjárásával.⁵⁷ A tárgyalat tizenhat község között ott találjuk Kolont is. A tárgyalásmód itt is összefoglaló, s így rendszertanilag különböző nyelvjárási szerkezetek keverednek össze. A példák koloni eredetét több helyen külön megjelöli, továbbá községenként szójegyzéket és szólájsjegyzéket közöl. Szűcs tanulmányában sok kérdésben helyesen tájékoztat a nyitraidéki nyelvjárásokról. Például helyesen figyelmeztet a [gyűrű, egítség, nyér; ágyig]-féle esetekre. A fonetikai megjelenítés érzékelésében és jelölésében azonban teljesen bizonytalan. Nem jelöli az [a] hangoknak labiális vagy illabiális voltát, kettőshangzót jelöl az

51 LAZICZIUS, Bevezetés a fonológiába, 65. Laziczius megállapítása az eddigi nyelvjárási irodalomra támaszkodott, s megállapításának általános értékéből semmit sem von le az a tény, hogy a nyitraidéki nyelvjárás-területnek több községében mind a rövid, mind a hosszú magánhangzós rendszer háromszögű.

52 LAZICZIUS, Bevezetés a fonológiába, 65.

53 VACHEK J., Über die phonologische Interpretation der Diphthonge, Praha 1933, 92. Práce z vědeckých ústavů Karlovy university XXXIII. LAZICZIUS, A fonológiáról, MNy XXVI, 18–30.

54 VASS, Magyar nyelvészet 5:75, 1860. Számunkra hozzáférhetetlen.

55 TURZÓ Ferenc, A nyitraidéki nyelvjárás, Nyr. XXVIII, 448–491.

56 ATOVICH Ferenc, Nyitra környékén élő magyarok nyelvérl, Nyitramegyei Ellenőr 1904, 15–17. sz., és DOMONKOS István, A nyitraidéki nyelvjárás, Nyr. XXXIV. 1905, 40. Domonkos csak néhány történelmi megjegyzést közöl, különben beszámol Atovich gyűjtéséről.

57 SZÜCS István, A nyitra-vidéki palóc nyelvjárás, Budapest 1905, NyF 20, 3.

egyszerű labiális, vagy zárt magánhangzó helyett, pl. [oá (â)], [ië, eë (e)] stb. A különböző nyelvszerkezeti nyelvjárások együttes tárgyalása Szűcsnél is zavart okoz. Az ő tanulmányában is értékesebb az alaktani és a mondattani rész. A Kolon nyelvjárásából közölt tájszavak és szólások nem jellemzik eléggé Kolon nyelvjárásának sajátos jellegét.

Kolon nyelvjárásának tüzetes vizsgálatával először a szlovákiai magyar néprajzkutatók csoportja, illetőleg annak legtehetségesebb tagja, Putz Éva foglalkozott. Néprajzi tanulmányai mellett szerkezeti módszerrel folytatta Kolon nyelvjárásának vizsgálatát. Megállapította a nyelvjárásnak hangtani állapotát⁵⁸ és külön tanulmányban foglalta össze a nyelvjárás szerkezeti jellegzetességeit.⁵⁹ Jegyzetfüzeteinek szótani anyagát a Nyitravidéki tájszótár számára kb. 10.000 lapon kicédulázta, s ellátta jegyzetekkel. Néprajzi tanulmányait fonétikusan lejegyzett szövegekre alapította, ezért mind kiadott munkája,⁶⁰ mind kéziratai teljeskörű nyelvéseti anyagot nyújtanak. Szerkezeti szemlélete és munkamódszere a jelenségeknek rendszertani értékelését nyújtja, s ezért nyelvjárastani forrásmunkákként használhattuk.

Munkánkban Putz Évának elsősorban a Á kolonyi lágzi, az Adatok Kolon nyelvjárásához, Kolon nyelvjárásának hangtana, és a Nyitravidéki népmesék című munkájában található anyagot használtuk fel. Saját koloni kiszállásunk a nyelvjárásnak közvetlen ismeretét biztosította,⁶¹ s jegyzetfüzeteinek anyaga az összevetés és kölcsönös ellenőrzés lehetőségét nyújtotta.

FONOLÓGIA

I. ALAPFOGALMAK

A) A JELENTÉS-MEGKÜLÖNBÖZTETŐ HANGSAJÁTSÁGOK

A jelentés-megkülönböztető (disztinkatív) hangoknak egymástól különbözniök kell, tehát hangellentéteket kell alkotniok. E hangellentétek bizonyos hangsajátságok jelenlétéből vagy hiányából adódnak. A hangellentétek rendszert alkotnak. Az olyan sajátságú hangok, illetve

58 PUTZ Éva, Kolon nyelvjárásának hangtana, Pozsony 1940, 19 lap, kézirat.

59 Putz Éva, Adatok Kolon nyelvjárásához, Pozsony 1941, 10 lap, kézirat.

60 PUTZ Éva, Á kolonyi lágzi, Pozsony 1943, Szlovákiai Magyar Közlemények 1.

Nyitravidéki népmesék, Zsére, 1940–41, 100 lap ki.

Nyitravidéki népballadák, Zsére, 1940–43, 100 lap ki.

A koloni fehérhízmés, Pozsony 1941, 20 l., ki.

A koloni nők téli viselete, Kolon 1941, 12 l., ki.

Koloni hagyományok és szokások, Kolon 1941, 18 l., ki.

61 A nyitrai melléki nyelvjárások jellegének általános jellemzésével kapcsolatban Kolonról is megemlékeztünk A szlovákiai magyarság néprajza (Szlovákiai Magyar Művelődési Könyvtár, szerkesztik Esterházy János és Aixinger László, kiadja a Toldy Kör, Pozsony 1941) című ki írásunkban. A szerkesztők a kiadvány korrek-túráját nem küldték el a szerzőnek, így az írás a nyomdahibáknak értelemszerű tömegével jelent meg. A fonetikai jelölések hanyag megoldásával, és önkényes megváltoztatásával a nyelvjárást tárgyaló rész teljesen érthetetlené torzult. A szerző levélben tiltakozott a magyar betűnek, a magyar nyelvhelyességnak ilyen meg-yalázása ellen, és egyben a szerzői jognak önkényes megcsorbítása ellen is – azonban eredménytelenül. A szerkesztők a szerző engedélye nélkül a nyomdahibáknak megsokszorozott tömegével, újból közölték a kis írást A szlovákiai magyarság élete (Budapest, Athenacum 1942, 181–193) című – részletgazságaival csak zavart-keltő – gyűjteményes kötetben.

hangellentétek, amelyek alkalmasak az intellektuális jelentés hordozására (notionális funkció) és megváltoztatására, az ún. fonológiai releváns, vagyis disztinktív hangellentétek. Az olyan hangsajátság, amely a jelentés hordozására vagy megváltoztatására képtelen – fonológiai irreleváns. Ilyen irreleváns hangsajátság Kolon nyelvjárásában a siklóejtésű [jé, uó], a zárt [é], a nyílt ejtésű [e], az erősen labializált [ɛ], stb., mert mindezek csak a megfelelő [é, ó, e, ɛ] disztinktív hangoknak változatai.

A nyelvi rendszereknek vannak olyan hangjai, amelyek ugyanabban a hanghelyzetben felcserélődhetnek, pl. Kolon nyelvjárásában: [kás–kos–kis–kus–kís]. E fölcserélhető, disztinktív hangok mellett ismerünk olyan hangokat is, amelyek fölcserélhetetlenek pl. a [j] és [i]. A [j] hang mindig szótagkezdő, a [i] szóvégi. Mivel ugyanabban a hangkörnyezetben nem állhatnak, felcserélhetetlenek, ezért nem is képeznek jelentés-megkülönböztető ellentétet, nem különböztethetnek meg két szót.

A nyelv rendszere azonban nem használ fel minden fölcserélhető hangsajátságot. Így Kolon nyelvjárásában fölcserélhetők az [é, ó, e] és [jé, ué, ɛ] hangok, még sincs disztinktív fonológiai értékük. Ugyanez a helyzet az enklitikus jellegű szórészek [ɛ] és [e] hangjaival.

B) A FONOLÓGIAI EGYSÉG: A FONÉMA

A fonológiai ellentétet tehát jelentés-változtató hangellentétet értünk. Az ilyen ellentétnek egy-egy tagját fonológiai (disztinktív) egységnek, fonémának nevezzük. A fonéma az illető nyelvnek a legkisebb, tovább már nem bontható jelentés-hordozó, vagyis fonológiai egysége. Minden szó jelölő-rendszerét ilyen legkisebb egységekre, fonémákra, illetőleg a fonémák sorára bonthatjuk. Minden hangnak több hangképző sajátsága van, de az ellentétek rendszerében a fonéma nem minden hangképző sajátságával vesz részt. A fonémát a többi fonémától csak valamelyik hangsajátsága különbözteti meg. Pl. a magyar irodalmi nyelvben és Kolon nyelvjárásában is megvan a zöngés orrhangú, a dentális-alveoláris területen a nyelv hegyével képzett zárú [ŋ] hang. Ugyancsak van egy zöngés orrhang, az [n], amelynek zárját azonban a nyelvhatárnak középső része és a szájpaddlásnak praepalatális, medio- vagy postpalatális területe alkotja. De az irodalmi magyar nyelv és így Kolon nyelvjárása sem ismer kétféle [ŋ] fonémát. A fonológiai ellentét az [m] és [n] között abban van, hogy az [m] zár labio-dentális, az [n] zárját pedig a nyelv képezi. A hangképző sajátságok közül fonológiai releváns az ajak- és a nyelv-zár, de az [ŋ] fonémánál teljesen irreleváns az a körülmény, hogy a nyelvzár a nyelv hegyével vagy hátával, és alveoláris területen vagy a szájpaddláson alakul-e. Ebből láthatjuk, hogy a hangok, illetőleg hangalkatok nem minden hangsajátságukkal vesznek részt a fonológiai ellentétek kialakításában. (Az [ŋ] csak fonétikai irreleváns változata az [n] fonémának.) A fonéma tehát a fonológiai releváns hangsajátságok egysége.⁶² A beszéd hangjai azonban a fonológiai releváns hangsajátságokon kívül több olyan sajátsággal is rendelkeznek, amelyek fonológiai irrelevánsak.

A fonémák rendszere azonban végeredményben az egységes nyelvrendszernek függvénye. A nyelv funkcionális rendszere tehát végső fokon meghatározza magát a fonémát is. A fonéma a fonémarendszeren keresztül függvénye a nyelv egyetemes elhatároló rendszer-

62 TRUBETZKOY, Grundzüge, 35. SECHÉHAYE Alb., De la définition du phonème à la définition de l'entité de langue, Cahiers Ferdinand de Saussure 2, Genève 1942, 45 kk.

nek. A fonéma tehát a nyelvnek az az oszthatatlan eleme, amelyet a nyelvi funkció határol, jelöl ki a nyelvi formán.⁶³ A fonémának (mint nyelvi egységnek) jellegét tehát az egységes nyelvi funkció és a szemantikus, morfológiai és szintaktikai tényezők kereszteződésének hálózata határozza meg, jelöli ki.⁶⁴ Ezek a végső nyelvi elemek azután a térszemléletünk és időszemléletünk formáiban és a linearitás logikai törvénye szerint rendeződnek nyelvi tudatunkban.⁶⁵ Ez a meghatározás a nyelvi alkat egészéből indul ki és így legjobban megközelíti a nyelvi elemek szerkezeti és értékvalóságát.

Mindezt Kolon nyelvjárásának tárgyalásában egy-egy fonémát minden nyelvi funkciójában bemutatunk. Aztán kell következnie funkciós értékük vizsgálatának egy-egy fölérendelt részrendszerben: a szemantikában, a morfológiában, szintaktikai rendszerben stb. Az anyagközlő részben a teljesség kedvéért egyelőre a látszólagosan fonológiai értékű helyzetekben is bemutatjuk a fonémát (pl. a kötőhangzóknak, a hasonló végtagszótagoknak stb.). A megfelelő fölérendelt rendszer tárgyalásakor aztán a megfelelő értékre kell csökkenteni az ilyen jelenségek értékét.⁶⁶

C) A VÁLTOZATOK

1. A tetszőleges változat

Ha két hang ugyanabban a hanghelyzetben tetszés szerint váltakozhatik a nélkül, hogy a váltakozás az ábrázoló rendszerben (a szó jelentésében) változást idézne elő, akkor a két hang egyetlen fonémának két fonetikai változata. Az ilyen tetszőleges (fakultatív) változat lehet általános, közösségi használatú, vagy tisztán csak egyéni eltérés. Az egyéni eltérések a nyelvtudományt nem érdeklik. A nagyobb mértékben vagy teljes mértékben elterjedt fakultatív változat azonban a kifejezés, vagy a felhívás síkján relevánssá válhat. Az ábrázoló (intellektuális) rendszerben a változat azonban sohasem lehet relevans.⁶⁷

Kolon nyelvjárásában ugyanabban a hanghelyzetben, ugyanabban a szóban az [é, ó] fonémát az [ié, uó] siklójejtésű hangzó helyettesítheti a nélkül, hogy a szó jelentése megváltozna. Az [ié, uó] siklójejtésű hangzó tetszőleges változat. Tetszőlegesen váltakozhat továbbá a magánhangzók közötti és szóvégi helyzetben a rövid-hosszú mássalhangzó, pl.: [lyukáss, rētenētēss, idēss, kākáss, kāsšāssák, téliessen, egíssz, szívešs, gyüimőccs, kőccsön] stb. Szóvégi helyzetben tetszőlegesen [ny], vagy [n] megjelenítést találunk az ilyen szavakban: [ásszony–ásszon, lyány–lyán].

63 NOVÁK Ludovít, *Projet d'une nouvelle définition du phonème*, TCLP 8, 67. Ugyanennek a meghatározásnak eredeti szövegezését lásd a szerzőnek K základným otázkam štruktúrálnej jazykovedy című idézett munkájában.

64 NOVÁK L. *Základná jednotka gramatického systému a jazyková typológia*, Turč. Sv. Martin 1936.

65 VACHEK J., *Časové pojmy v definici fonému. Slovo a slovesnost III*, 1937, 59–61; GYÖRKE József, Tő, képző, rag. Budapest 1943, 27. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 67. sz.; SKALIČKA, La fonction de l'ordre des éléments linguistiques, TCLP 6, 129.

66 Synchronikus szempontból ma már az eredeti tövégi magánhangzókat is kötőhangzóknak kell minősítenünk. Így van ez az esetek legnagyobb hányadában. A kötőhangzó azonban csak a nyelv külső hangalakjának, a „corps phonique de la langue”-nak ügye, elsősorban az eufóniának. A kötőhangzókat helyzetük és hangalakjuk miatt gyakran morfémáknak érezzük, jelentéstani szerepüket azonban hiába keresnők – nincs. Vö. Novák L., *Základná jednotka gramatického systému*, 6.

67 TRUBETZKOY, *Grundzüge*, 36.

Hangstilisztikai szempontból, vagyis a kifejezés szempontjából az [é/íé, ó/úó] változat relevans: nemzedéki és nemi hovatarozást jelöl. A kifejezés eszköze a mássalhangzónyújtás is. Ugyancsak ilyen értelemben relevans az érzelmkifejező hangzónyújtás is, pl. a [jjóóó] szóban. Az ilyen hangzónyújtás a fölhívás eszköze.

Mind a kifejezés, mind a fölhívás szempontjából irrelevans azonban az [e–e] váltakozás pl. a [rëttënetëss] szóban, s ugyancsak a [ny–n] váltakozás az [ásszony–ásszon] féle típusokban, a bilabiális [m] hangnak dentilabiális változata, az alveoláris [n] hangnak gutturális változata. Hasonlóan tetszőleges változat az [ë] fonémának erősen labializált változata pl. a [vërëss] szóban.

2. A kombinatórius változat

Ha két (hangzás és hangképzés szempontjából) rokon hang sohasem állhat egy és ugyanazon hanghelyzetben, akkor ezt a két hangot egy fonéma kombinatórius változatainak kell minősítenünk.⁶⁸ A fonéma ugyanis a környező hangok hangképző sajátosságainak és a hangfiziológiájának hatása alatt kétféle (vagy akár többféle, de hangzásban is rokonjellegű) alakban valósulhat meg. A nyelvi rendszerben tehát csak egyetlen nyelvi tény van: a fonéma. Pl. [e] vagy [u]. A konkrét beszédben azonban mindegyik fonéma többféleképpen valósulhat meg. A megjelenítés változatosságának azonban nem szabad túllépnie bizonyos határértéket, hogy minden változatossága ellenére is azonosíthatassuk a fonéma alapalkatával, alapváltozatával. Ebből látjuk, hogy a kombinatórius változat csak beszédtevény.⁶⁹

A nyílt [e] (a fonológiai értékű [e] mellett) csak [ë] előtti vagy utáni szótagban fordul elő, s változata az [e] fonémának. Pl. [tëmlëc], tömlöc, [rëttënetëss] stb. Az [e] fonémának nyíltabb [e] jellegű megjelenítés az [e–ë] ellentéteknek kimélyítésére szolgál, tehát tisztán fonétikus, kísérő jellegű jelenség. Amint látjuk, a kombinatórius változatoknak mégis van némi, azonban csak másodlagos funkciójuk. Előre jelzik a következő fonéma jellegét, vagy a szóhatárt, esetleg a morféma-határt.⁷⁰ Így pl. az említett [n] fonémát általában elülső képzéssel valósítjuk meg. Azonban [k, g] előtti helyzetben a fonetikai megvalósítás hátrább történik. Az [î] jellegű, hátrább képzett megvalósítás az [n] fonémának gutturális hangzó előtti helyzetét jelzi. Hasonlóan magánhangzós környezetet jelez a [h] fonémának zöngés megvalósítása. A [h] fonémát ugyanis csak mássalhangzó-közi helyzetben valósítjuk meg zöngésen. Minden más helyzetben csak zöngétlen változata van.⁷¹

68 TRUBETZKOY, Grundzüge, 44.

69 NOVÁK, K základným otázkam, 30.

70 TRUBETZKOY, Grundzüge, 244. Ha a kombinatórius változat előre jelzi a szomszédos fonéma jellegét, ez a funkció a beszédtevény körébe tartozik. A változat biztosítja a következő fonémának helyes azonosítását és érzékelését, kizárja az esetleges tévedést. De ha a kombinatórius változat egyúttal a morféma-, illetve a szóhatárt is jelzi, akkor a kombinatórius változat a két valóság (nyelv és beszéd) között összekötő kapcsot képez. Ezt az összekötő funkciót szerkezetinek kell minősítenünk. Maga az „előre-jelzés” csak a beszédben valósul meg. A határjelzésnek kiejtésbeli szabályai azonban már úgy érintik a jelrendszert mint a mondattan szabályai. Természetesen a kombinatórius változatnak ez a szerkezeti jellegű szerepe nem tartozik a fonológiai elemtanba., hanem a jelentéstani egységek elhatárolásának rendszerébe. Lásd TRUBETZKOY, Grundzüge 254, és itt a jelentéstani egységek elhatárolásának fejezetét.

71 Lásd a jelentéstani egységek elhatárolásának fejezetét.

D) A FONÉMA ÉRTÉKELÉSE

1. A monofonématis értékelés

Néha nehéz megállapítanunk, vajjon egy fonémával van-e dolgunk, vagy fonéma-csoporttal. A beszédben egységes áramlással özönlenek a hangok, ezért nehéz megállapítanunk, hogy a hangok egységének egy-egy kiragadott részét monofonématisen, vagy polifonématisen kell-e értékelnünk. Általában azonban monofonématisen értékelhetünk minden olyan hangzócsoporthoz, amelynek hangjait nem különíthetjük el két külön szótagba, továbbá egységes és folyamatos hangképző mozgással ejtjük ki, és a kiejtés időtartama nem hosszabb egy normális rövid hangzóénál. Így pl. a [*mgh. +nem szótagképző i*] monofonématisen értékelhető esetleg a [*komoç*] szóalakban. A [*komojan*] alakban azonban a [*j*] fonéma a következő szótagnak szótagképző hangja, s ezért mint [*mgh. +j*] értékelendő.

A monofonématis értékelés természetesen csak akkor lehetséges, ha a hangzócsoporthoz monofonématis értékelése nem ellenkezik a nyelvnek szerkezeti törvényszerűségével, s a hangzócsoporthoz valóban monofonématisen viselkedik. Így pl. a [*c, cs, dz, dzs*] hangzócsoporthoz monofonématisen kell minősítenünk, mert az általános nyelvi törvényszerűségekkel nem ellenkeznek, továbbá olyan helyzetben is előfordulnak, amely helyzetben a magyar nyelv szerkezeti törvényszerűsége nem tűr meg mássalhangzó-csoportot, mint pl. a szó kezdetén. Ha tehát a hangzócsoporthoz hangjait nem különítjük el két szótagba, akkor a hangzócsoporthoz fonéma megvalósításának, realizációjának kell tekintenünk. Ilyen a [*c (tsz), cs (ts), dz, dzs*] is. Ezeket a hangzócsoporthoz egy fonéma megvalósításának tekintjük, mert hangképzésük a beszélszerveknek egységes, folyamatos mozgásával történik, és a kiejtés időtartama nem haladja meg az egyszerű rövid fonéma kiejtésének időtartamát.⁷²

2. A polifonématis értékelés

A monofonématis értékű hangzócsoporthoz mellett gyakori a polifonématis értékű hangzó. Leggyakoribb a [*mgh.+folyékony hang vagy orrhang (l, r, m)*] hangzócsoporthoz képviselő magánhangzós fonéma. Nem ritka azonban a más mássalhangzóval kapcsolt hangzócsoporthoz monofonématis képviselője sem. A hangzócsoporthoz mindig magánhangzó képviseli. Az ilyen fonémát polifonématis értékű fonémaként kell értékelnünk. Így van ez főképp akkor, ha a hasonló helyzetű elnyomott, lefokozott vagy megvalósítatlan mássalhangzó néha teljes artikulációjában is jelentkezik, s hangképzés közel áll a magánhangzó képzéséhez.

Kolon nyelvjárásában pl. az [*â+l*] hangzócsoporthoz az [*â+l*] fonémák kombinációjának, összetételének kell tartanunk. Az [*l*] fonéma azonban tetszőlegesen ki is eshet. Az [*â+l*] hangzócsoporthoz tehát vagy mint [*â+l*] fonémacsoport vagy mint polifonématis értékű [*â*] fonéma valósul meg. A kétféle megjelenítés tetszőlegesen változhat. Az [*â*] fonéma megnyújtás (illetőleg ajakhangúsítása is) előre jelzi a polifonématis értéket. A polifonématis értékű nyúlás azonban el is maradhat. Pl. Kolon nyelvjárásában a [*szivâ*] 'szilva'

72 MARTINET André, Un ou deux phonèmes? Acta linguistica I, 94–103; VACHEK J., Über die phonologische Interpretation der Diphthonge; TRUBETZKOY, Grundzüge, 50.

szóban. A polifonématis értékű fonémák szótagvégi és abszolút szóvégi helyzetben tetszőlegesen változhatnak a teljes többhangú alakkal.⁷³

Míg a tetszőleges változat funkciója csakis a kifejezésnek eszköze, addig a kombinatorikus változat az ábrázoló rendszernek segédeszköze. Előre jelzi (szignalizálja) a szóhatárt, vagy a morfémahatárt, esetleg a szomszédos fonéma jellegét.⁷⁴ Így pl. valamely fonéma megvalósítása annyira csökkenhet, hogy hangzását nem is érzékelhetjük. De ilyenkor a vele gyakori kapcsolatban álló fonéma ezt a gyakori kapcsolatot bizonyos hangképző sajátosság felvételével jelzi, akkor az illető fonéma egészen el is enyészhet. Ezt látjuk pl. a [mgh.+r; l] hangkapcsolatoknál. Így a gyakori, sőt állandó jellegű [e+l] kapcsolatban az [e] fonéma hangsjátságot vesz fel. Fokozza mennyiségi tulajdonságát a minőségi tulajdonságoknak teljesérvényű magatartásával, vagyis nyújtott [ɛ] megjelenítési sajátosságával jelzi az [l] fonémának funkcionális jelenlétét. E példából látjuk, hogy a polifonématis értékű hangzók csakis kombinatorikus változatok lehetnek. Az [e] fonéma [ɛ] változatának példáján látjuk azt is, hogy az [ɛ] megjelenítés az [e+l] szándékot jelzi, és ezt a hallgató is így értékeli. Ez a helyettesítő viszony a magyar nyelvben azonban csak a [mshg.+csökkentett nyomatékú magánhangzós fonéma] és a [mgh.+folyékony hang (liquida), orrhang] vagy [v, j] között alakulhat ki. E két lehetőség, a monofonématis vagy polifonématis megvalósítás alkalmazása, megjelenítése aztán teljesen tetszőleges.

3. Polifonématis értékű magánhangzós fonémák Kolon nyelvjárásában.

Polifonématis [ä+l] értékű [ä]

Abszolút szóvégen: [äsztlä] 'asztal', [äsztläre, äsztlä älä; äz äsztläwä sē ä számärvä], [näp-pä], [sokvä, käromvä], [mosöfäkvä jó évertik], [ä mäsic äjtönä], [ésö äjtönä ä kälöpöt emätm le]. Azonban: [bälre, älsöl].

Az igék jelen idejében: [koplä; lässä mit csinä; micsinäs morē]; [ott änäkl].

Az igék mult idejében: [mi jöt hosztä, cigäny; szösszē vä; järkät; ä käkäss mēgszölät; Jézuskä szölät mē; csinätä; mīg mēg nem hätäk]. Gyakori azonban: [hä mēg nēm hätäk; mēghält, mēghälñi]; [itt hätäk] 'hätäk, aludtak' (a [tt] megkülönbözteti a „hal-mori” igtől. Ezért gyakori az [l]-es alak is.) [Mēg is próbätä; tälätä; tälätäk ägy szíp helet; tälätäk ägy pätkör; täläkösztäk; hät kінätäm nēki; hugyän mulättä?; ä käkäss mēgszölät]. Ezzel szemben: [täläl ägy]. A teljes realizáció oka a következő magánhangzós kezdet. A köznyelvi, illetve irodalmi stílusból származik a: [hä mēg nēm hätäk, mēghält; de hälñä; äldöttä; szolgállätöl].

A felszólító módban: [äggyä; csinällyä; mēgäj, zsidö, térbityö le és gyünnyä mēg].

A föltételes módban: [hälñä] 'hálnál meg'.

73 Lazicius a pótlónyújtások [ä, ɛ] hangokat fonológiai helyzetük miatt, továbbá azért, mert a monofonématis realizáció ugyanazon rendszerben váltakozik a teljes fonémacsoportos [ɛ-el] kifejezéssel; nem fogadja el fonémának. Az u. n. pótlónyújtások [ä és ɛ] hangokat az [ä+l, r j; e+l, r, j] diftongusok egyik, éspe dig monoftongikus realizációjának tartja. Mivel e fonémacsoportok nem fonológiai egységek (az előbbi diftongus kifejezést tehát ilyen értelemben kell értelmeznünk), a velük fakultatíve váltakozó [ä] hangokat és [ɛ] hangokat nem tekinti szoros értelemben vett változatoknak. Vö. LAZICZIUS, Bevezetés a fonológiába, 41.

74 TRUBETZKOY, Grundzüge, 46, 244.

Az igenévben: [csinânyi; hânyi mēntek; muzsikânyi Râtótrē; ó nem is fog kálápânyi].

Polifonématis [a+l] értékű [â] a gyakorító igék képzésében: [mundâtâ; vâgâtâk, vâgdâtâ; mēgcsinâlâtâ]; [mûlâtâtunk; hordâtâk; csinâlât; járât; hâlât] stb. Azonban: [szol-gâlâlâtâm].

Polifonématis [e+l] értékű [ê]: [nyêve is lógott; â nyêvit; több jóvâ, kevesebb búvê] 'búval'. A [-ve] ragban: [húsvê kinânâk; kēdvê; kōvê; nâgy örömvê êmēnt; legínyvê; mivê-hogy; mivê nēm vót nēkik; elsô újjê]. Az archaikusabb [rēgvê] mellett tetszőlegesen az újabb [rēggê] is jelentkezik.

Az [-el] igekötő kombinatóriusan [ê-] (mássalhangzó előtti helyzetben), vagy [el-] (mássalhangzós kezdet előtt) alakban valósul meg: [êmēnt; êrēndôte, ê kōllyōtt mēnni; māj tē êmúgy; az ôrdög êmēnt; êgyütt; êmek; êhârâptâ â nyêlvit; êfârâtt; êmútt; êkeszte összevernýi â bákâjit, â lábâjit; êvertik â Pétért; êvitte, êhâgyítottâ]. Azonban: [elosztyâ â fōdet; elâg-gyâ; el is mēnt; elindótâk]; [elsô] – de [êsô] is.

Az ige felszólító módjában: [térgyê lē (a régebbi: [térbütyô lē] mellett); ôlêd mēg]; a mult időben: [letêt âz êgy év; fōlemêt; nevete; â nyúl fōkêtt; fōkêttek; felête â lâny; lenyêtik az ebídêt];

Az igenévben: [â kâkâst fōkúttik kímlēnyi; kikēnyi; kikētenýi].

Polifonématis [é+l] értékű [ê]: [nem fítêk â legnâgyobb êfébe; êgy fê dēcicske]; az igekötőben: [fêvêttik]; az igeragban: [mēnnýé, kérté, etté, vitté]; a gyakorító ige képzőjében: [fōzét]; a gyakorító ige mult idejében: [söpörgetét].

Polifonématis [i+l] értékű [î-i]: [szivâ] 'szilva'; [vârâ â dît] 'delet'; [hogy māj díbe mēgpihen; fît, nem fítêk â legnâgyobb êfébe; îj boldogó; mēg fog belôlle înyi; boldogân ítek; mesíte]. Azonban: [îljenek bíkessígbe]. Mindig csak: [tilt].

Polifonématis [i+t] értékű [î]: a [-ható] és a [-gat] gyakorító képző előtt: [mozdíthât; fordíthât; tászíhât, tánígât; igâzígât; rândígât].

Polifonématis [i+l] értékű [î] a gyakorító igék képzőjében: [lívít] (a. m. [lévêlt] a [len-ni] igétől).

Polifonématis [ó+l] értékű [ó, o]: [vót êgy mōnâr; jó dóguk vót; pokó ódâl]; [kódós] 'koldus'; a jelen 1. sz. 3. sz.: [poroncsó].

Az [-ol] képzőben: [mâgyâró]; [îj boldogó] 'boldogul'; [szlovákó; jó îlnek mēg most is].

Ragokban: [kōkorsikâvo êkûtte; elefâncsontbó való...ezé; abbó fog kikēnyi].

Az igealakokban: [vót vōnâ; êgy kâkâs kukurikó keservēssen; âzzâ boldogótók; boldogónýi; gundótâ; útrê indótâk; mēg sê mozdót; kint tâncónâk; csêrêsznyét ârótâk; lēhâjót êrte; igēn hāmâ visszâfordót].

Polifonématis [ô+l] értékű [ô]: [zód; fōd; fōdre; â fōdôn jârt; tōgyfâ; kōdök; gyümöcs; kōccsôn].

Ragban: [nímêtô; âkitô loptâd; â zsebíbô âz órât; mēnt â gâzdâ elô], (de: [mingýfg elôl mēnnýi], mert különben igekötős alaknak látszana); [kōrô].

A tesz, vesz, eszik, öszül s hasonló igék kijelentő módú, jelen idejű egyesszámi 2. sz. alakjában: [êszô; tészô; vészô; ôszô; te sê leszô; keresô]. Ugyanazon igék mult idejű alakjában: [ebídôte; înekôtik â lorettói litâniât; âszt înekôte; kigürôtt âlôllâ; mindēnkirê râkerôt â sor; térbütyōnyi, térbütyôt; kērêsztôte].

A [fôl] igekötő mindkét realizációjában gyakori. Magánhangzóra kezdődő ige előtt [fôl-], mássalhangzóra kezdődő ige előtt többnyire [fô-] alakban valósul meg. Pl.: [fôlír; fôlemêt; â cigány fôlugrott]. De: [fônevêted; fôjârt; fômēnt; nem vête fô, êmēnt; fômâsztâk; fôhusztâk; fôkêl â legíny; rēgvê fôkêtt].

Polifonématis [ɔ+l] értékű [ɔ] a gyakorító ige képzőjében: [sütőtem] 'sütöttem'.

Polifonématis [ú+l] értékű [ú]: [túsó, hánúsó]; az igealakokban: [nyúlt írte; szápiúnyi].
Azonban: [Julcsá].

Polifonématis [ü+l], [u+j] értékű [ú]: [sűdő málac; sűvè; lűűtem; főlűt à számàrrè; leűtek à vendígèk; ràuűt à tőkèrè; ölibè út; kűd; be nè gyűjön]. De: [körűlűtík; elkűlte iket házà].

Polifonématis [o+l] értékű [o, ó]: [àkkó/àkko; mikó/miko]. Petrifikáció következtében azonban csak: [àrrè, sokszèr] stb.

Polifonématis [a+r] értékű [à]:[hàrà].

Polifonématis [à+r, à+r, e+n, é+rt, í+n, ú+j, é+j, í+j, ë+z, o+z, ó+z] értékű [à, â, ê, é, o, ó, í, ú]; [mà] (de: [mér]); [àkko; igèn hàrà visszàfordòt; kèd]; [még kettòjè sè; pízbe; pízük is lètt; àz ègyhàszi ott èl vàn búvà; éfébe; szívàl közsd àt à dèrèkàdàt; à sziklàho hozzà ütòdòtt; à mènýàsszonho àlegíny; ègy àsztálho; estve màs hàzhó mèntek hànyi; elmènt à páphó; szíp út vòt mà à vízhè].

A polifonématis értékű [à, ê, é, ó, ú, ő, ű, í] hosszú fonémák használata fonológiailag a megfelelő hosszú fonémáknak fokozott funkció-megterhelését jelenti. Egyben az alkati törvény értelmében a hosszú fonémáknak számbeli gyarapodása a megfelelő rövidek elcségyenyedését vonja maga után.

Összegzésképpen megállapíthatjuk, hogy a teljes hangzócsoportok megvalósítása vagy a polifonématis értékű magánhangzós fonéma alkalmazása tetszés szerint lehetséges. Kivételt csak a magánhangzós szótagkezdet előtti helyzet jelent. Ezért a teljes fonémacsoportos vagy pedig a polifonématis megjelenítésnek ingadozása természetes következménye a nyelvjárás szerkezeti törvényszerűségének. A mondottakból következik, hogy nem lehet megállapítani és számbeli arányba helyezni a kétféle alak előfordulásának számait, mert a tényleges beszédben állandó realizációs ingadozás zajlik. Az ilyenmű egységesítés torzítás volna. A nyelvjárás szövegeknek ilyenmű ingadozása ezért szükségszerű szerkezeti következmény. Az esetleges kiegyenlítés, valamelyik alakra való szabás, egyformásítás, ugyancsak a valóság torzítása volna. A faluközösségben találunk ugyan egyedekeket, akik csak a fonémacsoportos megoldást alkalmazzák, ezek azonban a köznyelv hatása alatt állnak. Beszédükben a fonémacsoportos megoldás a kifejezés eszköze, s művelődési hovatartozásukat jelzi.

II. A DISZTINKTÍV ELLENTÉTEK LOGIKAI RENDSZERE AZ IRODALMI NYELVBEN ÉS KOLON NYELVJÁRÁSÁBAN

A) A FONÉMARENDSZER ÉS A FONÉMAÉRTÉK VISZONYA

A monofonématis és polifonématis értékű hangok megállapításának kritériumaival megállapíthatjuk a vizsgált nyelvrendszer fonémaállományának összességét. Ezekután további feladatunk, hogy megállapítsuk egy-egy fonémának fonológiailag relevans hangsajátosságait, tehát fonológiai tartalmát. A fonémát és minden változatát a relevans hangsajátságok összessége jellemzi. Ezek a relevans sajátságok a fonémának és változatainak közös tartalmát teszik, s elmaradhatatlanok. E hangsajátságok különböztetik meg a kérdéses fonémát a rendszer többi fonémájától, elsősorban a rokonképzésű fonémáktól. A fonéma meghatározásánál azonban láttuk, hogy a fonémának nem minden hangsajátossága relevans. Hogy a fonémának melyik hangsajátossága relevans, és melyik irrelevans, az a fonémarendszertől függ,

vagyis attól, hogy a rendszerben mely hangképző sajátságok alkotnak a részleges azonosság mellett ellentéteket. A fonéma relevans hangsajátsága résztvesz a szembeállított fonémák ellentét-rendszerében. A részvétel lehet pozitív, vagy negatív, tehát a hangsajátság jelenlétével vagy hiányával is alakulhatnak ellentétek. Ezért a fonémát tisztán negatíven is meghatározhatjuk. Így pl. a magyar irodalmi nyelvben és Kolon nyelvjárásában is csak negatív meghatározását tudjuk adni a [h] és [j] fonémának.

B) AZ ELLENTÉTEK RENDSZERE

1. Az ellentétek viszonya az egész rendszerhez

A fonológiai rendszer a relevans hangsajátságok ellentétének viszonyhálózata. A fonémának tehát nem minden hangképző sajátságuk relevans, hanem csak azok, amelyek bekapcsolódnak a disztinktív hangsajátságok rendszerébe, tehát azok, amelyekből az ellentétek rendszer viszonya tevődik össze. Ellentétet azonban csak azok a valóságok alkotnak, amelyeknek van némi közös alapjuk, tehát csak a részleges azonosság, illetőleg ellentét körülménye forog fön. Ha nem volna semminemű közös tulajdonságuk, akkor nem alkothatnának ellentétet. A „szemüveg” és a „hatvány” nem képezhetne ellentétet, mert teljesen különböző valóságok. Az ellentétbe állítható valóságoknak tehát némi közös vonással kell bírniuk. A nyelv disztinktív rendszerében a legszélesebb közös alapot a fonációs alap képezi. E legszélesebb fonációs alapon aztán további közös és ellentétes vonások teszik lehetővé a részleges ellentét-rendszerek kialakulását.⁷⁵

Minden ellentét-rendszernek, tehát minden jelrendszernek és így a nyelv ellentét-rendszerének is két alapvető ténye van: 1. az egydimenziós és 2. a többdimenziós ellentétviszony. Az egydimenziós ellentétben a ellentét-párnak közös elemeit, hangsajátságait csak a két ellentéttagban találjuk meg. A rendszer többi ellentétviszonyában és tagjában ez a hangsajátság ismeretlen. A többdimenziós ellentét hangsajátságait nemcsak egy ellentét-párban találjuk meg, hanem a rendszer több tagjában is. Így a [t:d] ellentét a magyar nyelvben egydimenziós, mert közös vonásukat, a dentális zárat egyetlen más magyar mássalhangzós fonémapárnál sem találjuk meg. (Az ellentét-viszony a két zárhangnak zöngétlen, illetőleg zöngés mivoltában van.)

A magyar irodalmi nyelvnek és Kolon nyelvjárásának egydimenziós mássalhangzós ellentétei pl. ezek: [p–b, f–v, t–d, ty–gy, sz–z, s–zs, c–dz, cs–dzs, k–g]⁷⁶ stb.

A mássalhangzós fonémák száma Kolon nyelvjárásában 26, tehát a lehetséges viszonyok száma 325. Ebből 23 egydimenziós a többi többdimenziós. Van két olyan fonémája, amely nem áll egydimenziós ellentétben. A többdimenziós rendszerben azonban részt kell vennie minden fonémának. Egy mássalhangzós fonéma 25 ellentétviszonyban áll, ebből azonban legfeljebb három egydimenziós. A fonéma fonológiai tartalmának, vagyis a disztinktív hangsajátságának megállapításában az egydimenziós ellentétek a legfontosabbak.⁷⁷

75 TRUBETZKOY, Grundzüge, 59.

76 Az [l, ly, r, m, n, ny, h, j] fonémák az egydimenziós zöngés-zöngétlen korreláció szempontjából természetesen semlegesek. Vö. LAZICZIUS, Bevezetés a fonológiába, 48.

77 TRUBETZKOY, Grundzüge, 69.

A többdimenziós ellentétek továbbá lehetnek homogének és heterogének. Homogének azok az ellentétek, amelyek egy egydimenziós ellentét-láncolatnak két külső tagját teszik. Pl. az $[i-e]$ ellentét többdimenziós. Egyedüli közös vonásuk, hogy magánhangzós fonémák. Azonban úgy is értékelhetjük őket, mint az $[i-ě, ě-e]$ egydimenziós ellentétsor külső két tagját, s akkor ezt az ellentétet homogénnek kell nyilvánítanunk. Ezzel szemben pl. a $[b-f]$ ellentét között nem találunk egydimenziós ellentétű láncolatot, ezért a $[b-f]$ ellentét többdimenziós heterogén ellentét. A vizsgált nyelv fonológiai rendszerében természetesen a legtöbb az ilyen többdimenziós heterogén ellentét. A fonémák fonológiai tartalmának értékmegállapításában természetesen fontosabbak a homogén ellentétek. Így van ez Kolon nyelvjárásában is.

A többdimenziós homogén ellentét lehet egyirányú, vagy többirányú a szerint, vajjon csak egy láncolat köti-e össze a két tagot, vagy több láncolati lehetőség vezet az egyik szélső tagtól a másikhoz.

Mind az egydimenziós, mind a többdimenziós ellentét lehet vagy proporcionális, vagy elszigetelt. Az ellentét proporcionális, ha a tagok viszonyát a rendszer további ellentéteiben is megtaláljuk. Ha nem, akkor az ellentéti viszony elszigetelt. Egydimenziós és proporcionális pl. a $[p-b]$ viszony, mert megvan a $[ty-gy, t-d, k-g]$ stb. ellentétekben is. Az $[r-l]$ ellentét azonban a magyar irodalmi nyelvben egydimenziós és elszigetelt. A $[p-t]$ viszony többdimenziós és proporcionális ($p-t, b-d, m-n$), a $[p-s]$ ellentét többdimenziós és izolált. Az elszigetelt ellentétek minden rendszerben gazdagabbak, mint a proporcionálisok. Legtöbb az elszigetelt többdimenziós ellentét, legkevesebb az izolált egydimenziós. Közöttük helyezkednek el a proporcionális ellentétek. Ezek közül mindig több a többdimenziós.

Kolon nyelvjárásában csak két fonéma képez többdimenziós elszigetelt ellentétet, a : $[h-j]$ és mindössze két fonéma izolált egydimenziós ellentétet: $[l-r]$.

2. Az ellentétek viszonya az ellentét-tagok közt

Az ellentéteket vizsgálhatjuk úgy is, hogy eltekintünk az egész rendszertől, s csak a két ellentéttag kölcsönös logikai viszonyát vizsgáljuk. Ebből a szempontból a fonológiai ellentéttagok viszonyának három fajtát különböztetjük meg: 1. a privatív ellentétet, 2. a fokozati ellentétet és 3. az egyenértékű (equipollens) ellentétet.

A privatív ellentétnek bizonyos hangsajátság jelenléte vagy hiánya teszi az alapját. (Pl. a zöngéesség-zöngétlenség, ajakhangúság stb.). Azt a tagot, melyben megtaláljuk a kérdéses hangsajátságot, jelölt tagnak nevezzük, míg a másik a jelöletlen tag. Az alaptag a jelöletlen, s ezt vezérfonémának nevezzük.

A fokozati ellentétben a tagok közös hangsajátságuknak vagy árnyalatában különböznek. Ilyen pl. az $[a-o-u]$ magánhangzók nyíltsági fokának különbsége. A minimális és maximális fokú hangsajátsággal bíró tagokat külső tagnak, a többit belső tagnak nevezzük.

Az egyenértékű (equipollens) ellentétnek mindkét tagja logikailag egyenrangú. Ez az ellentét egy hangsajátságnak vagy két fokozatát képezheti, vagy esetleg tagadását és állítását. Ilyen pl. a $[ty-gy, b-d]$ ellentét. Ez az ellentét a leggyakoribb.

A rendszerből kiszakított ellentétet többnyire akár privatívnek, akár fokozatinak, akár egyenértékűnek értékelhetjük. A rendszerben azonban a fonéma-rendszer viszonyhálózata (struktúrája) és funkciója egyértelműen meghatározza az ellentétpároknak fonológiai tartalmát és értékét.

Természetes azonban, hogy magának az ellentétpárban is meg kell lennie a lehetőségnak, hogy a rendszer vagy okozati vagy privatív ellentétét avathassa. Így pl. az $[r-l]$ ellentét semmiesetre sem lehet privatív vagy fokozati ellentét, mert a valóságban sem mint jelölt-jelöletlen, sem mint fokozati ellentétet nem tudjuk elképzelni. Az $[u-o]$ ellentét azonban mind a három ellentét-viszonyban állhatna.

Az ellentétek különböző fajtái határozzák meg a fonéma-állománynak belső alkatát, szerkezetét. Kolon nyelvjárásának mássalhangzós rendszerében a következő ellentéteket találjuk: 1. az apikális képzésű mássalhangzós fonémáknak egydimenziós, proporcionális, korrelatív ellentéteit $[t-ty \text{ } d-gy, n-ny, l-ly]$; 2. a labiális képzésű mássalhangzóknek egydimenziós, proporcionális ellentéteit: $[p-f, b-v]$; 3. az elsőfokú zárjelleg-szerinti egydimenziós, proporcionális ellentéteket: $[sz-c, z-dz]$ (dent.) és $[s-cs, zs-dzs]$ (palat.); 4. a másodfokú zárjelleg-szerinti egydimenziós, proporcionális korrelatív ellentétet: $[sz-z, c-dz, s-zs, cs-dzs, k-g, t-d, ty-gy, p-b, f-v]$; 5. a rezonans egydimenziós, proporcionális, korrelatív ellentétet: $[d-n, gy-ny, b-m]$; 6. egydimenziós elszigetelt ellentétet alkot az $[l-r]$ fonémapár.

Kolon nyelvjárásában tehát összesen 22 mássalhangzós egydimenziós, proporcionális korrelatív párt találunk, és egy egydimenziós, elszigetelt fonémapárt.⁷⁹

A fonológiai rendszer szempontjából ezek a legfontosabb korrelációk. Kolon mássalhangzós fonémarendszere azonban 26 fonémát számlál. Minden fonéma 25 ellentét-viszonyt alkothat. A felsorolt egydimenziós korrelatív ellentétviszonyokon kívül a mássalhangzós fonémák azonban izolált ellentéteket alkothatnak, s csak kisebb mértékben többdimenziós proporcionális ellentéteket. A többdimenziós ellentétek jelentősége azonban másodlagos.

Az ilyen módon összeállított fonémarendszer nem tudákos szerkesztmény, hanem fonológiaiailag fontos valóság. Azok a viszonyok és vonatkozások, amelyek alapján az ilyen összeállítás megvalósításul, önmagukban és a fonémáktól függetlenül is elképzelhetők, pontos logikai kategóriákat alkotnak, s így fonológiai értéket is képviselnek. A fonológia fogalmainak és rendszereinek logikai fogalmakkal való összevetése megmutatná a fonológiai fogalmaknak belső rendszerességét, fogalmi pontosságát és szabatos jellegét.⁸⁰

A fonémának belső fonológiai értéke elhatárolóan függ attól a helyzettől, amelyet a fonológiai viszonyrendszer értékhalozatában elfoglal. Ezért változtatja egy-egy fonéma értékét abban a pillanatban, amikor más rendszernek a tagja, vagy amikor a rendszer maga megváltozik. Így változik bizonyos értelemben a fonéma értéke nyelvjárásonként is. Pl. más a $[dz]$ fonéma értéke az irodalmi nyelvben, és más Kolon nyelvjárásában. Az irodalmi nyelvben ez a fonéma többnyire csak idegen szavakban fordul elő, s így valószínűleg csak rendszeren-kívüli, többdimenziós elszigetelt fonéma. Kolon nyelvjárásában azonban rendszerbe tartozik, s mint proporcionális egydimenziós fonéma helyezkedik el a nyelvjárás mássalhangzós fonéma-rendszerében. Vagy ha elfogadjuk azt a tételt, hogy a $[dz]$ fonéma az irodalmi nyelvben is beilleszkedett már a mássalhangzós fonéma-rendszerbe, akkor is különbség lesz a két fonémának Kolon nyelvjárásában és az irodalmi nyelvben elfoglalt értéke kö-

78 TRUBETZKOY, Grundzüge, 69.

79 További vizsgálatnak kell megállapítania, vajjon a $[h]$ és $[j]$ fonémák alkotnak-e egydimenziós izolált ellentétet.

80 Lásd CARNAP R., The logical syntax of language. London 1937; BÜHLER, Sprachtheorie, 12, 33, 77; HRUŠOVSKY Igor, Teória vedy, Bratislava 1941, 21.

zött. Az irodalmi nyelvben a [dz] fonéma többnyire csak az idegen szavakban, illetőleg jövevényszavakban fordul elő, s megterhelése csekély. Kolon nyelvjárásában alaktani helyzetekben is gyakoribb a [dz] fonéma, s általános megterhelése is gazdagabb. A megterhelési különbség tehát más-más értéket ad e fonémának. Ennek következtében (az első esetben fokozottabb mértékben, a másodikban kisebb mértékben) különbözik a két nyelvi alkat rendszere is, s ezért minden további fonémának más az értéke.

A fonémák rendszere nemcsak az egyes nyelvekben változik, hanem a nyelvjárásokban is. Ebből szükségszerűen következik, hogy nyelvjárásonként változhat a fonémák fonológiai tartalma is. A nyelvjárási tanulmányoknak tehát nemcsak a nyelvjárási fonémarendszert kell vázolniuk, hanem meg kell állapítaniuk a fonémák fonológiai tartalmát és megterhelését is. Csak a disztinktív hangsajátságok megállapítása után válik a fonéma valóban fonológiai ténnyé, megismert valósággá.

3. Az állandó és feloldható ellentétek

Az ellentétek disztinktív értékük mértéke szerint lehetnek:

állandók, vagy b) feloldhatók (semlegesíthetők, neutralizálhatók).

Már vázoltuk, hogy a nyelvrendszer a gyakorlatban nem engedélyezi minden kombinációs lehetőség kihasználását, s így sok fonéma-kombinációt megtilt, vagy több helyzetben hatálytalanítja az ellentétnek fonológiai, disztinktív értékét, illetőleg érvényét.⁸¹

A fonémáknak, a fonológiai ellentéteknek és ellentétrendszereknek értéke és szerepe a szóképzésben és a továbbképzésben erősen módosulhat. Így Kolon nyelvjárásában a proklitikonban általában tetszőlegesen (fakultatíven) váltakozik az [e-ě] ellentét. Ebben a helyzetben tehát az [e-ě] ellentét feloldott. E szabály alól kivételt csak az [ě-ě] fonémájú tömorféma előtt álló proklitikon képez.⁸² A proklitikus helyzet tehát az [ě] fonéma szempontjából feloldási (neutralizációs) helyzet. A tömorfémában, de főképpen morfológiai helyzetben azonban az [ě] fonémának disztinktív, tehát relevans helyzete van. Pl.: [ěgy, měntěk].

Ugyanilyen feloldási helyzete van a mássalhangzós fonémának az ilyen helyzetekben: [ussě] 'úgy se'; [annyi] 'adni', stb.⁸³

Az állandó és feloldható, semlegesítő ellentétek között nagy a különbség. Az állandó ellentétek tagjait a nyelvközösség minden tagja önálló fonémának érzi. A feloldható ellentétek tagjainak értékesítésében a nyelvtudat a részleges azonosítástól a teljes azonosítás felé halad, s ezt támogatja a tetszőleges megjelenítés is. A feloldható jelentéstani ellentétek jelentéstani disztinktív szerepét és tényleges megjelenítésének szükségét is külső körülmények jelzik és követelik.

Nem minden fonológiai ellentét oldható fel. A feloldható ellentétek a feloldási (neutralizációs) helyzetben elvesztik disztinktív hangsajátságukat, s csak azok a sajátságaik maradnak érvényben, amelyek közösek. Az ellentét tagjait a feloldási helyzetben a vezérfonéma képviseli.⁸⁴ E fogalom az ellentét-tagok közös rendszertani hangsajátságának egységét jelö-

81 TRUBETZKOY N. S., Die Aufhebung der phonologischen Gegensätze, TCLP 6, 29–45; MARTINET André, Neutralisation et archiphonème, TCLP 6, 46–57.

82 Lásd a 86. lapot.

83 Kolon nyelvjárásában a megoldások módoszatait lásd a feloldás fejezetében..

84 Vö. Projet de terminologie phonologique, TCLP 4. 315; LAZICZIUS, Bevezetés a fonológiába, 19.

li. Ebből viszont az következik, hogy csak a közös alapú fonémák, vagyis az egydimenziós ellentétpárok oldhatók fel, mert csak ezeknek van olyan vezérfonémájuk, amely ellentétben áll a nyelvrendszer minden további elemével. A nyelvrendszernek természetesen vannak állandó, feloldhatatlan ellentétei is.

A feloldott ellentét közös jegyeit a vezérfonéma képviseli. Ez a vezérfonéma többféleképpen realizálódhatik: 1. olyan hanggal, amelyik az eredeti ellentét egyik tagjával sem azonos, hanem átmeneti hang, esetleg a konkrét környezethez igazodik, s így szinte a két eredeti tag kombinációs változatának minősíthető. Ez azonban általában ritka megoldás, s a magyarban nincs is meg. 2. A megjelenítés az egyik vagy a másik tag hangalakjával egyezik. A kiválasztást külső tényezők határozzák meg. Ez a megoldás általában gyakori a magyarban, s még gyakoribb Kolon nyelvjárásában. A vezérfonémának ilyenemű képviselete csak ott lehetséges, ahol a feloldás valamilyen fonéma szomszédságában valósul meg, illetőleg attól függ. A vezérfonéma képviselője az illető szomszédos fonéma jellege szerint lesz az egyik, illetve a másik rokonképzésű ellentét-tag. A magyarban a zöngés-zöngétlen egydimenziós magánhangzós ellentét-párok feloldhatók zöngés, illetőleg zöngétlen, hasonképzésű fonémák előtt, és hozzá igazodnak. Különböző szóvégi, illetőleg szótagvégi helyzetben a magyar nyelvben a zöngés-zöngétlen különbség disztinktív értékű. 3. A vezérfonéma megjelenítésére az ellentét-tagok közül az egyik tag használatos. A tag kiválasztása belső okból történik.⁸⁵

C. A KORRELÁCIÓ

Az egydimenziós privatív ellentétpár a közös sajátságával különbözik minden más fonémától és fonémapártól. A közös alapú ellentét-tagoknak megkülönböztető jegyeit könnyen megállapíthatjuk. A megkülönböztető jegyet akkor állapíthatjuk meg a legkönnyebben, ha az egydimenziós privatív ellentét proporcionális, vagyis ha a megkülönböztető jegy több fonémapárnál ismétlődik. Az egydimenziós privatív és proporcionális ellentétek megkülönböztető jegyeit azért állapíthatjuk meg könnyen, mert ezek az ellentétek feloldhatók, és könnyen megállapíthatjuk a vezérfonémájukat is. A vezérfonémák segítségével aztán könnyen megállapíthatjuk a megkülönböztető jegyet.

Sokkal nehezebb az egyenértékű ellentétek elemzése, s a legnehezebb a többdimenziós elszigetelt ellentété. Az olyan ellentétek, amelyeknek nincs feloldási helyzetük, általában nehezen elemezhetők.

Minél több egy nyelvben az egydimenziós privatív és proporcionális ellentét, annál szorosabb (koherensebb) a rendszer. És megfordítva: minél több a logikailag többdimenziós elszigetelt és egyenértékű ellentét, annál lazább (inkoherensebb) a nyelv rendszere.

Az egydimenziós privatív és proporcionális ellentétet nagy jelentősége miatt a korreláció elnevezéssel jelölik. Korrelációs pár a neve a logikailag egydimenziós privatív és proporcionális viszonyban álló két ellentét-tagnak. A korrelációs pár egyik tagja birtokolja a korrelációs sajátságot, jelt, a másik tag pedig nélkülözi. A korreláció a közös korrelációs sajátsággal egybefűzött korrelációs párok sorát jelöli. A korrelációs pár tagjait páros fonémának nevezzük. A nem páros fonéma egyetlen korrelációban sem vesz részt. A korrelációs sajátságok lehetnek rokon-jellegűek, vagy teljesen eltérők, különbözők. A rokon-jellegű kor-

85 TRUBETZKOY, Grundzüge, 69.

relációs sajtságok alapján a korrelációkban résztvevő páros fonémák korrelációs fonéma-bokrokat alkotnak. A korrelációs párnak vagy egyik tagja, vagy mind a két tagja részt vehet a rokonkorrelációval a fonémabokor kialakításában. Eszerint aztán a korrelációs fonémabokor lehet háromtagú vagy négytagú.⁸⁶

A rokon-jellegű palatális és labiális hangsajátságú fonémák az irodalmi nyelvben és a középső népnyelvi területen háromtagú bokrokat alkotnak:⁸⁷

e		i
	és	
o	ö	u
	ü	

Kolon nyelvjárásában különbséget csak az első fonéma-bokor mutat, s a következő képletet adja:

ö		ü
o		ö

A korrelációs sajtságok lehetnek azonban távoli, nem rokonjellegűek. Így pl. teljesen más síkra tartozik a hosszúsági korreláció.

A mássalhangzós fonémákban az elsőfokú és másodfokú zárkjelleg-korrelációi négytagú fonéma-bokrokat képeznek:

sz	z	s	zs
c	dz	cs	dzs

Hasonló négytagú fonéma-bokrokat alkotnak a hangképzéshelyi rokon-sorok tagjai pl:

t	d	p	b
	és		
ty	gy	f	v

Ezzel szemben a rezonáns mássalhangzók hangsajátságai már más síkra tartoznak, tehát az előbbiekkel nem képezhetnek fonéma-bokrokat. Ez a sajátság már mint korrelációs fonéma-réteg helyezkedik el az előbbiek felett.

III. A DISZTINKTÍV ELLENTÉTEK FONOLÓGIAI RENDSZERE

A fonológiai ellentéteket különféle szempontból vizsgáltuk. Bemutattuk: 1. az ellentét-tag viszonyát a többi ellentéthez (egydimenziós, többdimenziós, proporcionális, izolált), 2. az ellentét-tagok logikai viszonyát (privatív, fokozati és egyenértékű), 3. az ellentét érvényét (állandó és semlegesíthető, feloldható). Ezeket a viszonyokat megtaláljuk minden szemiológiai rendszerben. A nyelv azonban abban különbözik az általános szemiológiai rendszerektől, hogy ellentétei hangellentétek, tehát fonációs jellegűek. A nyelvnek jelentésváltoztató erejű hangellentétei teszik a fonológiai kutatásának tárgyát. Ezek a szoros értelemben vett fonológiai ellentétek lehetnek lexikálisak (ha szavak jelentését különböztetik meg), vagy szintaktikusak (ha mondatok jelentését különböztetik meg). Az ellentétek lexikális vagy szintaktikus kihasználása nyelvenként változik, s lehet teljesen ellentétes megoldás is.

⁸⁶ TRUBETZKOY, Grundzüge, 75.

⁸⁷ LAZICZIUS, Bevezetés, 47.

Az előbbi fejezetben vázolt logikai ellentéti viszonyokat most fonológiai viszonyra avathatjuk, ha a logikai fogalmak helyébe fonétikai fogalmat teszünk, mert a fonétika kutatja a hang sajátságait. A fonológiát azonban nem érdeklik a hangképző (hangfiziológiai) kérdések, hanem csak a hangjelenségek sajátságai (hangfenomén). A jelenségfonétika azonban szakkifejezésekben szegény, ezért a fonológia gyakran él hangfiziológiai fogalmakkal, természetesen a megfelelő fonológiai értelmezésben.

A) A DISZTINKTÍV HANGSAJÁTSÁGOK FELOSZTÁSA

A világ nyelveinek disztinktív hangsajátságai háromfélék lehetnek: magánhangzósak, mássalhangzósak és prozódikusak. A két elsőnek sajátos megjelenítése van. A prozódikus hangsajátság azonban vagy magánhangzós, vagy mássalhangzós fonémához kapcsolódik, esetleg a fonémáknak egész sorához. Tehát a prozódikus hangsajátságnak nincs önálló megjelenítése.

A magánhangzós fonémát a hangképzés szempontjából a nyílt képzés jellemzi, amely zárral végződik. Ezért a magánhangzókat általában a hangmódosító szervek nyíltságfokának⁸⁸ sajátos hangzása, vagyis a zöngésség jellemzi. A mássalhangzókat a hangképző szervek által képzett akadálnak sajátos hangzása jellemzi.⁸⁹ A szerint, hogy a nyílás vagy akadály a hangképző szerveknek melyik helyén képződik, az artikuláció, a képzés helye a magánhangzónak és mássalhangzónak is sajátos jelleget kölcsönöz. Továbbá mind a magánhangzónak, mind a mássalhangzónak sajátos szint kölcsönözhet a hangképző szervek által alakított üregek rezonanciája. Ezért mind a magánhangzónak, mind a mássalhangzónak lehet ilyen rezonáló hangsajátságuk (pl. az orrhangúság).

A prozódikus sajátságok ritmikus-melódikus jellegűek, s mindig van némi vonatkozásuk a szótaghoz vagy a főlérendeltebb egységekhez. A prozódikus sajátság természetesen nem egyezik a magánhangzós, illetve mássalhangzós sajátságokkal. A prozódikus sajátság zenei jellegű (ritmikus-melódikus) egység, illetve része egy zenei egységnek. Ezért a prozódikus sajátság az emberi beszédben vonatkozhat 1. a melódia minden tagjának specifikus jegyére vagy 2. a melódia felosztásának módjára. A prozódikus sajátságnak első formája a prozódikus egységnek a ritmikus-melódikus megkülönböztetését valósítja meg, a másik formája a prozódikus egységnek egymásközi elhatárolását valósítja meg. Ezért a prozódikus egységek lehetnek megkülönböztető sajátságúak, vagy pedig elhatároló sajátságúak.⁹⁰

Az irodalmi nyelvben és Kolon nyelvjárásában a prozódikus sajátságoknak megtaláljuk mind a megkülönböztető, mind az elhatároló fajtát. A megkülönböztető prozódikus sajátság a magyar nyelvben mint intenzitás jelentkezik, mégpedig a hosszú-rövid megvalósításban.⁹¹ Az elhatároló prozódikus sajátság a kötött dinamikus sajátság formájában valósul meg és a szóhatárt, illetőleg a mondathatárt jelzi.

88 Trubetzkoy a magánhangzók meghatározását csak fonétikai alapon tartja lehetségesnek. Viszont Hjelmjsev (Proceedings II, 1935, 52 kk.) s részben Trnka (TCLP 6, 61 kk.) fonológiai meghatározása a magánhangzónak lényegi jegyét a szótagalkotó, illetőleg szóalkotó készségben látja. Jakobson ezzel szemben a magánhangzók lényegét a nyíltsági ellentétek alkotásában keresi.

89 GOMBOCZ Zoltánnak idézett Történeti Nyelvtana, 26.

90 TRUBETZKOY, Grundzüge, 85; JAKOBSON R., Die Betonung und ihre Rolle in der Wort – und Syntagmaphonologie, TCLP 4, 164–182; BELIČA., L accent de la phrase et l'accent d'intonation, TCLP 4, 183–188.

91 TRUBETZKOY N., Zur allgemeinen Theorie der phonologischen Vokalsysteme, TCLP 1, 50 kk.

B) A MAGÁNHANGZÓS HANGSAJÁTSÁGOK

A magánhangzós hangsajátságokat a nyílásoknak és a képzésnek (illetve a zöngé módosításának) helye, vagyis a nyelvvállás, és az ajakműködés határozza meg. A magyar nyelvben és Kolon nyelvjárásában is csak a nyílásoknak és a módosítás helyének hangsajátságai alkotnak disztinktív ellentéteket.⁹²

A magánhangzónak hangzási sajátságai tehát a zöngéesség és a zöngé módosításának elhelyezésével nyert sajáthang⁹³. A nyílásfok szerint a zöngéesség a magyarban általában és Kolon nyelvjárásában is háromféle fokú lehet: az ajakállának alsó, középső, vagy felső helyzete szerint a szájüreg nyílásfoka is lehet maximális, középső vagy minimális. Az ajakállásnak, illetve a nyílásfoknak megfelel aztán a magánhangzó zöngéessége. A zöngéesség is lehet tehát maximális, minimális, vagy középső mérvű. A magánhangzó sajáthangja attól függ, hogy a nyelv, vagy az ajak módosítja-e a zöngét. Ha a zöngét a nyelvhelyzet módosítja, akkor a sajáthang lágy vagy kemény (a szerint, hogy a nyelv, a szájpadlás, vagy a lágyíny felé emelkedik), ha pedig az ajkak módosítják a zöngét, akkor a sajáthang sötét (ajakhangú) vagy világos (nem ajakhangú).⁹⁴

A zöngéesség (nyílásfok) és a sajáthang (a hangmódosítás helye) kereszteződésével háromféle magánhangzós rendszer alakulhat ki: 1. lineáris: a magánhangzós fonémák csak zöngéességi disztinktív sajátsággal bírnak; 2. négyszögű magánhangzós rendszer, amelyben a fonémák nemcsak zöngéességi disztinktív hangsajátsággal bírnak, hanem sajáthangúsággal is; 3. háromszögű magánhangzós rendszer, amelyben a fonémák a zöngéességi és sajáthangú disztinktív hangsajátsággal bírnak, kivéve a legzöngésebb (legalsó nyelvvállású) fonémát, amely a rendszeren kívül áll, és csak zöngéességi hangsajátsága van.⁹⁵

92 Azokban a nyelvekben, ahol még disztinktív rezonancia is létezik, úgy az is ide tartozik.

93 Vö. GOMBOCZ, Történeti Nyelvtan, 26.

94 A magyar gyakorlati nyelvtanok és a fonétikák is a palatális-veláris ellentétet mindig a magashangú-mélyhangú akusztikai elnevezéssel jelölték. A zavar kikerülése végett a hangfiziológiai palatális-veláris ellentétet a kemény-lágy akusztikai fogalommal jelöljük. A hangfiziológiai labiális-illabiális ellentétet a sötét-világos akusztikai fogalommal helyettesítjük. E kifejezésekhez vö. pl. a francia dur-mou (correlation de mouillure), és a sombre-clair (correlation de clarté) fogalmakat. Hasonlóan a németben: dunkelhelle Vokale stb. A magyar magánhangzók felosztása és elnevezése komplex jellegű megítélés alapján alakult ki. E körülményt világosan láthatjuk pl. Horger fonetikájának meghatározásából: „A nagy űrtartalmú és kicsiny nyílású rezonátor a rajta keresztül menő hangnak alacsony rezgésszámú részhangjait erősíti, a kicsiny űrtartalmú és nagy nyílású rezonátor ellenkezőleg a magas rezgésszámúakat. Ebből tehát az következik, hogy a hangszín minősége a rezonátor űrtartalmával egyenes, nyílásával pedig fordított arányban emelkedik.” Lásd HORGER Antal, Általános fonétika, Bp. 1929, 28. Világos, hogy itten két hangképző, illetve hangmódosító tényről van szó: 1. a kis űrtartalmú-nagy űrtartalmú és 2. a kis nyílású-nagy nyílású rezonátor alakításáról. A kis űrtartalmú-nagy űrtartalmú rezonátor módosításának szerve a nyelv. A nyelv emelkedésének iránya szerint, tehát a veláris vagy palatális képzés segítségével nyert magánhangzó lehet kemény vagy lágy hangú. A nyílás alakításában elsősorban szerepe az ajakállásnak van. Minél kisebb a nyílás, annál sötétebb a nyert magánhangzó hangszíne. E szerint tehát a nyert magánhangzóknak sajáthangja sötét vagy világos jellegű. A magyar magánhangzóknak felosztása mélyhangúakra és magashangúakra, tehát tényleg a hangjelenségnek komplex megítélése alapján alakult ki. E körülmény világosan látszik Horger fonetikájának idézett szövegezéséből. A fonológiának a relevans hangsajátságok pontos megállapításában meg kell különböztetnie a jelentésváltozó hangsajátságok különbségét. Ugyancsak a fonológia követelménye, hogy e kifejezéseket nemcsak hangfiziológiailag állapítsuk meg, hanem akusztikailag is.

95 TRUBETZKOY, Grundzüge, 87.

1. A sajtáhang

A sajtáhangú disztinktív ellentétek tehát kétfélék lehetnek: az ajakműködés szerint ajakhangúak (sötét hangszínűek) és nem ajakhangúak (világos hangszínűek); a nyelvhelyzet szerint pedig elülső (palatális, lágy hangszínűek) és hátulsó (veláris, kemény) képzésűek. E két sajtáhang-ellentét külön-külön önállóan is állhat, vagy a kettő együttesen képezhet disztinktív ellentétet, illetőleg ellentétrendszert. A kombináció összesen 8 lehetőséget engedélyez, tehát nyolc sajtáhangú ellentétrendszer alakulhat ki: sötét (ajakhangú) – világos (nem ajakhangú), lágy (elülső képzésű palatális) – kemény (hátulsó képzésű veláris), sötét-lágy (ajakhangú-palatális) – sötét-kemény (ajakhangú-veláris) és világos-lágy (nem ajakhangú-palatális) – sötét-kemény (ajakhangú-veláris) hangszínű. Egy nyelvben legfeljebb csak négy sajtáhangú ellentétrendszer lehet. E szerint aztán a magánhangzós ellentétrendszer lehet két-, három- vagy négy-tengelyű.

Akusztikailag az ajakhangú magánhangzók sötétebb hangszínűek, mint a nem ajakhangúak, az elülső magánhangzós fonémák pedig világosabb hangszínűek, mint a hátulsó képzésűek. Ezért minden többtengelyű magánhangzós fonéma-rendszerben kell lennie egy maximálisan sötét, és egy maximálisan világos hangszínű külső tengelynek, és esetleg még egy harmadik, illetőleg negyedik tengelynek, amely hangszín tekintetében e két maximális tengely között helyezkedik el.

A kéttengelyű magánhangzós fonémarendszerben a zöngésség mellett esetleg csak az ajakhangú–nem ajakhangú vagy csak a lágy–kemény (elülső–hátulsó, palatális–veláris) hangsjátság relevans. A harmadik lehetőség, hogy a labiális hátulsó (maximálisan sötét) hangsorral a palatális elülső (maximálisan világos) hangsor áll szemben.⁹⁶

A háromtengelyű magánhangzós rendszerben a két külső sajtáhangú tengely között még egy harmadik tengely helyezkedik el. A középső tengely fonetikailag lehet nem ajakhangú hátulsó képzésű, vagy ajakhangú elülső képzésű. Ez a középső tengely azonban a legtöbbször ajakhangú elülső képzésű. Ehhez a csoporthoz tartozik a magyar nyelv is. A középső tengely szorosan kapcsolódhatik az egyik vagy a másik külső tengelyhez. Azt a kapcsolatot a megfelelő ellentétek feloldhatóságából, illetőleg a függvényes váltakozásból állapíthatjuk meg. A magyar nyelvben általában és így Kolon nyelvjárásában is a középső tengely szorosan kapcsolódik az elülső lágy tengelyhez.

2. A zöngésség

Az ajaknak nyílásfoka szerint a magánhangzó zöngéssége lehet legkisebb mérvű, középső mérvű és legnagyobb mérvű. A magánhangzók zöngésségük foka szerint ellentéteket alkotnak. Minden magánhangzó-rendszernek birtokolnia kell a zöngésségi sajátság ellentétét. Az azonos sajátságú magánhangzók sajtáhangú tengelyt alkotnak. Az azonos zöngésségű magánhangzók viszont fokokat alkotnak. Így a magyar irodalmi nyelvnek rövid háromszögű magánhangzós rendszere a sajtáhang szerint háromtengelyű, a zöngésség szerint pedig háromfokú. A magánhangzós rendszer zöngésségi fokainak száma szerint lehet kétfokú, háromfokú, sőt a világ nyelvei között gyakori az ötfokú magánhangzós rendszer is.

96 TRUBETZKOY, Grundzüge, 87 kk.

A zöngésségi ellentét előfeltétele a sajáthangú ellentétnek. Tehát magánhangzós rendszer zöngésségi ellentét nélkül nem létezik. A zöngésségi fokok egymással fokozati ellentétben állanak és feloldhatók.⁹⁷ A feloldás a fokozati ellentétek feloldásának törvényszerűsége szerint történik. A vezérfonémát többnyire a külső tag képviseli. A képviselő megoldása külső okok szerint is igazodhat.

C) KOLON NYELVJÁRÁSÁNAK JELLEGADÓ SZERKEZETI TÖRVÉNYSZERŰSÉGEI

Kolon nyelvjárásának is megvannak a jellegadó szerkezeti törvényszerűségei, azok a lényegadó, elhatározó törvényszerűségek, amelyek meghatározzák a nyelv rendszerét, működését és fejlődését. Kolon nyelvjárásának uralkodó jellegadó törvényszerűségei lényegükben egyeznek a magyar nyelvben egyetemesen érvényes szerkezeti törvényszerűségekkel úgy, amint azt a 20. lapon felsoroltuk. Némi különbséget találunk a magánhangzó-harmónia, a szókezdő magánhangzók állományi gazdagságának és a feloldások törvényszerűségének kérdésében. E kérdéseknek a megfelelő helyen külön figyelmet kell szentelnünk.

Eltérést mutat a magánhangzó-harmónia működési törvénye is. Az urál-altaji nyelvekben általában (persze különböző megoldási formában) a második és a következő szótagok magánhangzója az első szótag magánhangzójához illeszkedik.⁹⁸ A nem első szótagbeli illeszkedő magánhangzó nyilván nem önálló értékű és funkciójú fonéma, mert hangszínét az első szótagbeli magánhangzó minősége határozza meg. Nem tarthatjuk azonban egyszerű kombinatórius változatnak, mert a kombinatórius változat egy és ugyanazon fonémának a hangkörnyezettől meghatározott fonetikus változata, itt pedig az első szótagban rendes fonémaként viselkedő hangnak az illeszkedéséről van szó. A nem első szótagbeli illeszkedő magánhangzót nem minősíthetjük egyszerűen vezérfonémának sem, s nem beszélhetünk egyszerű neutralizációról sem.⁹⁹ A magyar nyelvtudatban az illeszkedő magánhangzók megtartják jellegzetes hangsajátságaikat, s ennek következtében a fonetikai megvalósításuk nem különbözik az első szótagbeli magánhangzók fonetikai megvalósításától sem. Bizonyítja ezt az írásos pontos jelölés is. A magánhangzó-illeszkedésben váltakozó hangok különben normális disztinktív fonémák, azonban a váltakozó párnak egy-egy tagja külön meg van fosztva a jelentéstani (szémantikus) és alaktani (morfológikus) szerepétől. Ezt a funkciót csak közösen láthatja el egy-egy váltakozó pár, pl. az [a/e], [o/ö, ē], [u/ü]. Ezért a magánhangzó-illeszkedés váltakozó fonémáit függvényes váltakozásnak kell minősítenünk.¹⁰⁰

97 TRUBETZKOY, Grundzüge, 96.

98 JACQUES VAN GINNEKEN, la reconstruction typologique des langues archaïques de l'humanité, Amsterdam 1939, 11 kk.; JAKOBSON R., K karakteristike jevrazijskogo jazykovogo sojuza, Paris 1931; JAKOBSON, Über die phonologischen Sprachbünde, TCLP 4, 234 kk.; SKALIČKA V., Zur Charakteristik des eurasschen Sprachbundes, Archiv orientální VI., 272; SKALIČKA, Zur mitteleuropäischen Phonologie, Časopis pro moderní filologii, XXI.; 1935, 151.

99 NOVÁK L., L harmonie vocalique et les alternances consonatiques dans les langues ouralo-altaïques surtout finno-ougriennes, TCLP 6, 82 kk. TRUBETZKOY, Zur allgemeinen Theorie, TCLP 1, 57; SKALIČKA, Zur Phonologie der finnischen Schriftsprache, Archiv orientální V, 1933, 91.

100 NOVÁK L., Quelques remarques sur le système phonologique du hongrois, Tirage à part des Études Hongroises, années 1936–1937.

A magánhangzó-harmónia lényegében tehát tényleg szerkezeti okú feloldás. A hasonló szerkezeti feloldásoktól azonban abban különbözik, hogy nemcsak a redukciót, a disztinktív kombinációs lehetőségek megszorítását és csökkentését célozza, hanem egy egész rendszer beiktatásával a nyelv kifejezésbeli eszközeinek mennyiségét szaporítja. A nyelvrendszernek fel kellett oldania ezeket a disztinktív ellentéteket, hogy legyen egy olyan rendszert alkotó morfológiai rendszere, amelynek segítségével kiegyenlíti a túlságosan szabad és széthulló morféma-rendszert, egységre kapcsolja a morfémaikat, s így koherensebbé teszi, szorosabbá fűzi az egész nyelvrendszert.

A magánhangzó-illeszkedés [a/e], [o/ö, ě], [u/ü] függvényes váltakozása mutatja, hogy a váltakozás az első szótag magánhangzós fonémájának lágy vagy kemény hangszíne szerint, vagyis a lágy-kemény hangsajátság szerint történik. Ekkor azonban meg kell állapítanunk, hogy az [e] fonéma, amely az [e, ě, i] sorba tartozott, a függvényes váltakozás rendszerében az [ö, ü] sorba kapcsolódik át. Ennek a megállapításának nem mond ellent az [ö, ě] váltakozás, mert ez csak a két lágy hangsajátságú (2–3) tengely tagjainak sötét-világos hangszínű váltakozása.¹⁰¹

Mi tehát a függvényes váltakozás rendszertani értelme? A függvényes váltakozás szerepe tisztán formai jellegű, jelzi a tőnek és a képzőnek, illetve a ragnak és a jelnek együvértartozását. Az urál-altaji ragozó nyelvekben a tőnek és a képzőnek, illetve a ragnak viszonya nagy mértékben laza, önálló. Sokkal lazább, mint a hajlító nyelvekben. Szükség van tehát valamilyen nyelvi eszközre, amely mégis jelezné a tömorfémáknak és a képzőknek, a ragoknak egymáshoz tartozását. Ennek az egymáshoz tartozásnak a jelzését, kidomborítását a magánhangzó-harmónia, vagyis a függvényes váltakozás látja el. A függvényes váltakozás funkciója tehát a tövek és a suffixális morfémaik együvértartozásának a jelölése. A magánhangzó-harmónia ezért hát nem a véletlen vagy a jóhangzás kérdése, hanem a nyelv szerkezetéből, a ragok és tövek viszonylagos önállóságának tényéből következő formai szükséglet.¹⁰²

Kolon nyelvjárásában a magánhangzó-harmóniának ugyanaz a funkciója, mint általában a magyar nyelvben. Mennyiségileg azonban csökkentett a szerepe, mivel Kolon nyelvjárása megóvjá pl. az archaikus egy-alakú [-rĕ (-re)] ragot. Így pl. [hâzrĕ]. A fiatalabb nemzedék azonban már az illeszkedett alakot is használja. Így a [-ra] rag egyúttal a kifejezés eszköze s jelzi a beszélőnek nemzedéki vagy művelődési hovatartozását.

Az irodalmi nyelvben az első szótag vokalizmusa (a hangrend és a magánhangzó-illeszkedés következtében) gazdagabb, mint a következő szótagok vokalizmusa. Az első szótagnak ezt a magánhangzós állományi többletét azonban kiegyensúlyozza a mássalhangzós fonémának az első szótagban való állományi és funkciószegénysége. Az első szótagban, főképpen szókezdő helyzetben ismeretlen vagy legalábbis ritka pl. a [ɾy, gy, dz, dzs] fonéma. A rendszer egyensúlyát tehát a magánhangzós fonémának állományi és funkcionális kiegészítése biztosítja. E körülmény egyúttal a fonémaállomány rendszertani egységét bizonyítja.¹⁰³

101 Lényegében teljesen egyezik ez a megállapítás az eddigi megállapításokkal. Vö. GOMBOCZ Z., i Történeti Nyelvtan, 54. Különbőség csak a szakkifejezésekben van, mivel az eddigi munkákban a hangfiziológiai kifejezőmód a palato-veláris és labiális-illabiális harmónia kifejezését használta. Az akusztikai megjelölés fonológiai szempontból kívánatos. Természetesen a rendszertani és értékelhelyezés a fonológia eredménye.

102 NOVÁK, L' harmonie vocalique, 85.

103 Lásd a 30 lapot.

Kolon nyelvjárásában e törvényszerűség szintén érvényesül, azonban itt a nyelvjárás egysége alkatának megfelelő részleges eltolódást tapasztalunk. Az archaikus sajátságok megóvása és a kétnyelvűség érvényesülése miatt csökkentett mértékben érvényesül a hangrend és a magánhangzó-illeszkedés, s gazdagabb a szókezdő mássalhangzók állománya. Szókezdeten gyakoribb pl. a [ty, gy, ly, dz, dzs] mássalhangzós fonéma. Az archaikus ragok megóvása miatt (pl. a [-rě]) viszont kisebb mértékben érvényesül a magánhangzó-harmónia. A nem első szótagbeli magánhangzók állománya tehát gazdagabb, s ezért nagyobb a funkció-megterhelésük is. Másszóval: gazdagabb a nem első szótagbeli magánhangzós fonémák állománya (és funkció-megterhelése), tehát nem kell oly szegénynek maradnia a szókezdő mássalhangzók állományának (és funkció-megterhelésének). A szókezdő mássalhangzók nagyobb gazdaságát Kolon nyelvjárásában tehát szerkezeti előfeltételek teszik lehetővé. Vagy megfordítva: a szókezdő mássalhangzók állományi és funkció-gazdagsága előfeltétele annak, hogy gazdagabb a nem első szótagok magánhangzó-rendszere. E két jelenség tehát szorosan összefügg.

D) KOLON NYELVJÁRÁSÁNAK MAGÁNHANGZÓS RENDSZERE

Kolon nyelvjárásában az [ü–u, ö–o, e–ā] ellentét bizonyos helyzetekben, elsősorban nem első szótagbeli helyzetben a magánhangzó-harmónia szerint igazodik.

A magyar nyelvben a hangrend törvénye szerint az eredeti szavakban a kemény [u, o, a] hangú első szótag után nem állhat lágy [ü, ö, e] magánhangzós fonémájú szótag, és megfordítva.¹⁰⁴ Az [o, u, a] fonémájú szótag után tehát csak

	ā			e		
o		e	állhat és [ü, ö, e] után csak	ö	ë	állhat.
a	i		ü		i	

Mindebből az következik hogy az [ö, ü] sötét-lágy (ajakhangú-palatális) hangszínű középső tengelytagok szorosabban kapcsolódnak a világos-lágy (illabiális-palatális) hangszínű tengely hangsorához.

Kolon nyelvjárásának rövid magánhangzós rendszere tehát így alakul:

ā		e
o	ö	ë
u	ü	i

Az 1. [ā, o, u] tengely [ā] hangja illabiális, de erősen veláris képzésű. Ez az erősen hátulsó, veláris képzésmód és ejtésmód jellemzi az egész tengely magánhangzóit.¹⁰⁵ A 2., középső tengely sötét-lágy (labiális-palatális) hangsajátságú. A 3. tengely világos-lágy (illabiális-palatális) hangsajátságú.

Kolon nyelvjárásának rövid magánhangzós rendszere tehát négyszögű, háromtengelyű. A sajtáhang-ellentétek közül érvényesül benne a sötét (labiális) és a lágy (palatális) korrelatív hangsajátság.¹⁰⁶

104 TRUBETZKOY, Grundzüge, 93.

105 NOVÁK, Quelques remarques sur le syst\$me, 12.

106 LAZICZIUS Gy., A phonológiáról, MNy XXVI, 18–30; Egy mássalhangzóváltozás phonológiájáról, MNy XXVI, 266.

Kérdés, hogy a sajáthang-ellentétek kombinációs lehetőségei közül melyik van jelen Kolon nyelvjárásában, továbbá hogy a középső tengely a rendszernek melyik külső tengelyéhez kapcsolódik szorosabban. A magánhangzó-harmónia törvényéből következik, hogy az [á o, u] hangsorú tengely kemény hangszínű (veláris) korrelatív ellentétben áll az [e, ě, i] világos-lágy (palatális) hangsajátságú sorral. Az [ö, ü] hangsorú tengelyről már megállapítottuk, hogy szorosabban kapcsolódik a maximálisan világos-lágy [e, ě, i] hangsorú tengelyhez, mert e két tengelynek közös hangsajátsága a lágyság. E két tengely (a második és a harmadik) egymás között aztán mint sötét-lágy (labiális-palatális) és világos-lágy (illabiális-palatális) hangsajátságú sor áll ellentétben. Az 1. tengely korrelatív hangsajátsága tehát a kemény hangszín s így korrelatív ellentéti sora a másik két lágy hangsajátságú tengelynek. A 2. és 3. tengelynek közös hangsajátsága a lágyság, de egymással még sötét-világos hangsajátságú ellentétben állanak.

Szemléletesen a magánhangzós rendszer tengelyeinek korrelatív ellentét-viszonyát így vázolhatjuk:

sötét
kemény: lágy {
világos.¹⁰⁷

Az [ă, o, u] labiális hangsorú magyar irodalmi-, illetőleg köznyelvben és a hasonló rendszerű nyelvjárásokban a korrelatív viszony más, mert ott a két lágy tengely a komplex kemény-sötét hangsajátságú első tengellyel áll szemben. Képlete tehát a következő:

sötét
Kemény-sötét:lágy- {
világos.

A magánhangzós sajáthangú korrelatív ellentétek viszonya lényegében nem változik a hosszú magánhangzós rendszerben sem. Azonos marad a középső és felső nyílásfokú (illetőleg középszerűen és minimálisan zöngés) hangsorokban. A maximális nyílásfokon azonban csökken a fonémák száma, s így az ellentét-viszony száma is, mert a hosszú [â] fonéma egyedül áll. A hosszú magánhangzós rendszer tehát háromszögű:

â
ó ö é
ú ű í

A rövid rendszerrel összevetve, megváltozott itt a megfelelések viszonya is, mert az [e] fonéma a rövid [ě] fonémának a hosszú párja. A rövid [e] fonémának nincs hosszú megfelelője. Kolon nyelvjárásában ugyan megtaláljuk a rövid [e] fonémának a fonetikai hosszú párját is az [ê] polifonematikus hangzóban. Ez azonban csak kombinatórius változata a rövid [e] fonémának, amely tetszőlegesen áll a [mgh.+l, r] fonémacsoport helyett. Az [ê] tehát Kolon nyelvjárásában nem tartozik a monofonematikus értékű hosszú magánhangzós rendszerbe.

Nagyritkán hallhatunk Kolon nyelvjárásában [iê. uô] jellegű hangokat. Ezek a hangzók nem önálló fonémák, sőt nem is kettőshangzók, hanem csak siklóéjtésű tetszőleges változatai az [é, ô] fonémának. Többnyire a kifejezés eszközei s nemzedéki, valamint művelődési hovatarozást jelölnek.¹⁰⁸

107 NOVÁK, Remarques, 12.

108 Lásd a 17. és 39. lapot.

Külön magyarázatot kíván a hosszú [á] fonémának labiális megjelenítése. Ennek végső oka a magyar nyelv szerkezetének legszélesebb értelemben vett prozódikus megoldásmódjában van. Általános érvényének oka azonban Kolon nyelvjárásának sajátos szerkezetében rejlik.

Kolon nyelvjárásában (mint általában a magyar nyelvben) a hosszú magánhangzók általában egy morfémban helyezkednek el. Nem úgy pl. a finnben, ahol a hosszú magánhangzók általában két rövid magánhangzónak egymásutániságából tevődnek össze. E körülményt az a tény bizonyítja, hogy a finnben a hosszú magánhangzós fonémákat többnyire morféma-határ választja ketté. Ezért a finn magánhangzók hosszúsága [l+l] jellegű. A magyar nyelv magánhangzóinak hosszúsága nem ilyen additív jellegű mint a finnben. Képletesen az [l²] jelképpel tudnánk kifejezni. A magyar hosszú magánhangzók időtartama tehát általában rövidebb, mint a példának idézett finn magánhangzók hosszúsága. Ebből az okból a magyar magánhangzó hosszúságát a fonétikai megjelenítésben még különböző minőségi, fonétikai eszközökkel kell hangsúlyozni, érzékelhetővé tenni. Így pl. a magyar hosszú magánhangzók szűkebb, feszesebb ejtésűek, mint a rövid párjuk. Ez a kísérő, kiegészítő sajátosság pl. nincs meg a finn nyelvben. Kolon nyelvjárásában a rövid [ä] és a hosszú [á] ellentétet még a hosszú [á] fonémának labializálásával is hangsúlyozzák.¹⁰⁹

Ugyancsak ilyen belső szerkezeti okból más a rövid [ä] fonéma hosszú párjának a fonétikai megjelenítése pl. a közeli Menyhe nyelvjárásában. E község nyelvjárásának rövid és hosszú magánhangzós fonémarendszere a következő:

	o	á ö	ë	és		ó	á ő	é	
u		ü	i		ú		ű		í

Ugyancsak ilyen belső szerkezeti okból más a kérdéses [a] fonémáknak a fonétikai megjelenítése a közeli Gerencsér nyelvjárásában:

		á o	e ö	ë		á ó	ő	é	
u	ü	i			ú		ű		í

E rendszer fonológiai viszonyosságának képletes ábrázolása ezért így alakul:
sötét

komplex sötét-kemény: lágy {
világos.

E példákon láthatjuk, mennyire a belső rendszer függvénye a fonétikai megjelenítés is.

1. A rövid magánhangzós rendszer fonémái.

a) Az á fonéma jellege és funkciója.

Fonétikai jellegében az [ä] legalsó nyelvvállású illabiális magánhangzó, postdorsális, erősen veláris képzéssel. Minőségi tulajdonság felvételével és a mennyiségi tulajdonság fokozásával alakult az [ä] változata az [äszta, äsztälvä] féle esetekben. A mennyiségi tulajdonság fokozásával alakult [ä] változat teljesen egyezik a hosszú magánhangzós rendszer [á] hangjával.

109 NOVÁK L., K základným otázkam, 22.

Fonológiai releváns hangsajáttsága az [á] hangnak a maximális fokú zöngéesség és a kemény hangszín. Kemény-lágy korrelatív (egydimenziós privatív) ellentét-viszonyban áll az [e] fonémával, és fokozati ellentétben tengelyének [o] és [u] tagjával.

Az [á] változat megjelenítésében egyezik a hosszú rendszer [â] fonémájának megjelenítésével. A rövid magánhangzós rendszerben az [á] mint polifonematikus értékű tetszőleges változat szerepel [â+mshg.] értékkel.

Egytagú névszótövekben:

[â kâpu,¹¹⁰ âz, âszt, âzír, bâj, csák, fâ, gâzembërëk, de hà, â hâsâm, hàng, jâj, de mâj – de mâjd, â legnâgyobb], [kâs] 'kosár', [nâp, pâp, vâd, vâk.]

Többtagú névszótövekben:

[âbâ] 'szegés a szoknyán', [âblâk, âblâk tâlâjâ] 'párkánya', [âgâcsfâ] 'akácfa', [âggyik] 'addig'; [âki âkâdâlyt tûd; âkârmikor; âkkor, âlâmizsnât, âzâlât], [nâgyâlló] 'nagy olló', [lêgâlôrâ, ânnyit; â két âpânâk; âprólik, â mênnyâsszon, ârâny, ârvâ, âtâlmennîk]; [verî â bâkâjît] 'bokáit', [bârnâ, bâtyu, búzâ], [tê csudâ] 'csúnya'; [szâll â âdaru; dunnâ; â fâlu vígin; fânâl], [fânâlâkot] 'fonalakat', [fârkâs, gâllír, hâlâs szekér], [hâmâ] 'hamar', [hâmu, hârâg, hârmâccër, gâzdâ, házâ, fohhâgymât, kâkâss, kâlâpâcs, kâlêp; hun vânnâk â kâpâjîk: kâpu, kâró, kâszâ, kâsznyi, kâzsmír, kâtonâ, kâpusztâ, kutyâ, lâgzi, lâmpâ, lukâskânâlât, lustâ, mâgyârâss], [mâgyâró] 'mogyoró, apró burgonya', [mâmâcskâ]; [hûsz fô â téli mâmuccîd] 'téli cipő'; [szêgyi â mârko]; [motóllâ] 'fonószer'; [mostân, mâsnâp, nîhâ, nyis-polyâ, ollyân, pânnâsz, pârt, pâpucs, pâràdîbâ; tâlâtâk êgy pâtkót]; [âjtórâgâsztó] 'ajtófélfâ'; [râjtâ, rêpublikâ, rókâ], [ruhâ] 'kötény', [szâbâd, sohâ, târisznyâ, úcâ, kukoricâ, udvâr, ugyân, ustâr, uzsonnyâ, vâlâki, vâgyon, vâsfâzik, víkâ], [zsugorâ] 'zsugori'.

Az [â] fonéma a többes jelének kötőhangzója:

[hâzâk, lâkzissâk, lêgnâgyobbâkk, kâszâssâk, muzsikâssâk, fânâlâk, subâssâk, urâkrê] stb.

Az [â] fonémát találjuk: a) az igékből képzett főnevek [-at] képzőjében, pl. [gundolât]; b) a főnévi igenév képzőjében, pl. [hâgyîtânyi] 'hajítani', [îrnyâ, innyâ] stb.; c) a kicsinyítő főnevek [-kâ, -cskâ] képzőjében, pl. [korsikâ, hâtikâ, számârkâ, âsszonkâ, Mâriâcskâ] stb.

A birtokos ragozásnak egyesszámi 3. személyű ragja az [-â] vagy [-jâ], pl. [hullyon â hûsâ, urâ, fârâccsâgâ, kôcsâ, gúnârâ], [gâtykâjâ sê lêssz sohâ; pipâjâ, tânyírjâ, kutyâjâ, szâjâ], [âz ârâncsêpâkjâ] 'ivódedény', [âsztrijâ] 'szalma-tető', [fundâmêntomjâ].

A birtokos személyragozás kötőhangzója az [â]: [urâd, urâm Isten; verî â lâbâjt, â bâkâjît] stb.

A tárgyrag kötőhangzója: [puhârât, kâpudât; csúfât mesînyi; hídât csinâtâtnyi; fânâlât, ârânyât, dêrêkâdât], [âsztât] 'azt', [â kocsmârâssât, â sârkântýúmât] stb.

110 Az anyagrendezés technikai megoldását még nem tartjuk véglegesnek. Nem tartjuk ugyan valószínűnek, hogy az alapelven változtatnunk kellene, azonban a jelenségek csoportosítását és szövegezését tökéletesíteni lehet. Így aztán áttekinthetőségük is fokozódni fog. E feladatot a megfelelő irodalom hiányában nem végezhetjük el. A végleges, részletekig menő módszert azonban úgyis csak a magyar nyelv morfonológiai vázának megállapítása után állapíthatjuk meg. Kolon nyelvjárásának fonológiai feldolgozása után megkíséreljük a morfológiai feldolgozást is. E feladat elvégzése után visszatérünk a nyelvjárási monográfiáknak anyagrendezési kérdéséhez. A morfonológiai rendszer birtokában hiánytalanul meg lehet oldani ezt a feladatot is. A teljes morfonológiai rendszerben ki kell majd jelölnünk a váltakozó morfonémáknak és általában az alakváltozatoknak ábrázoló, kifejező vagy felhívó szerepét, stílusírt értékét. A morfonéma fogalma nem egyezik a morféma fogalmával. Tartalmára vö. Projezt, TCPL 4, 322., és itt a morfonológia fejezetét.

Az [á] fonémát találjuk a helyhatározó ragokban: a) [csukorbá *ván*; gyönyörködött á vágyonábá; á sírbá *ván*; á nyakukbá *ván*]; b) [lyukábá, á szápullóbá, á házba, á szomszéd-ba, á csizsmábá, á szentegyházba, á fá árnyikábá; válládrá, Nyitrábá, Pozsonybá; beköttyik á bátyubá]; c) [á fálunák *mënt*; á házának *mënt*].

A társhatározó ragjában: [á kászássákvál], [á szívál] 'szíjjal', [hátvál, zsákvál, á urákvál, zsinórvál, virágvál, kásvál, kálácsokvál].

Az [á] fonéma a melléknév-képzőben és kicsinyítő képzőben: a) [fogátlan, hivatlan]; b) sirálmás]; c) [víkonká] stb.

A ragozott személynév-másokban: [róllám, rólád, rólá, rájtám, rájtád, rájtá] stb.

A különböző névmásokban: [mágám, mágá, az, ászt, annyi, áki, ámi, ákárki, minnyáján] stb.

Az egytagú ige-tövekben:

[văn-ě pínze; něm vágyok-é; něm ádok; něm ágyuk; átták, ánnák; mēghállya, hālgáttyák; hā mēkkáppom; mēgráknám, něm tártok; rágd mēg á tyűzit; vārd belē].

Többtagú-ige-tövekben:

[ájálkoznyi, beákatt, ákár], [elálíttya] 'elaltatja', [bēáváttyák, mēgdágád, hālgás, csíphádáró, elkurjántom mágám, mēmáránnák, márággyon mēg, mutatnyi, bēmütátkozik, mēgrágáttám, lészákájtom]; [mekkő tákárnyi] 'el kell tenni, meg kell tartani emlékebe', [esszétálákonnak; něm tálálod kedvit; tánít, ugácc] stb.

A gyakorító ige-képzőjében: [borvál itátgáttuk; kirugdálom á pállást; vāgdál; kínágátták iket; ámígáttá, kurjángát] stb.

A mozzanatos ige-képzőjében: [durránik].

A kezdő ige-képzőjében: [mēgszólál] stb.

A műveltető ige-képzőjében: [vārát, sirát, hulláttá, húzát, vāgát, gyúntát, bērákát] stb.

A ható ige-képzőjében: [mēgszólháttá, káphát, potyogtáthát, szógáthát], [ágyusztál-hát] 'verhet', [hálhát] stb.

A névszóból képzett ige-képzőjében: [többé něm társálgok].

Az alanyi ragozás jelenidejű egyesszámi 3. személyű ragjában: [kirugdálnák, forgálón-nák], [szinnák], 'szidnak', [tisztákonnak], [kihódznak] 'kioldoznak', [mēgdógoznak; lēvelek hullánák, lészánák, mondánák, hásítánák, ákásztánák, dágásztánák, tártánák, szántánák, hordánák, hájtánák] stb.

A tárgy-as ragozásnak második személyű tárgyat jelölő ragjában: [tánítálák, hordálák, főthő váglák, vādóllák, bērvállák, vígásztállák; odaállák neki; úgy essziszillák hogy mēg; vārlak, vásárolák], [mēkkámállák] 'megkarmollak', [étásztállák, hágyigállák] 'hajigállak' (a dobál ige-t nem használják).

A tárgy-as ragozás 3. személyű tárgyat jelölő ragozásának egyesszámi 3. személyében: [gundollyá, vizsgállá, hásznállá, igazollyá, sājnállá, rácsávárjá, próbállá, táníttyá, átnyujtyá, hállá, eszt bēkápjá] stb.

A multidő alanyi ragozásában: [vótám, vótátok, vóták; jártám, jártátok, járták; mēgbu-csájtottám, siráttám], [kírózánottam] 'kijózanodtam', [dógoszták, gyógyították, mēgrákták] stb.

A multidő tárgy-as ragozásában: [színyit is kívántám, kívántád, kívántá; eluntam mē, lát-tálák, vārtálák, hāntálák, tártottálák].

A feltételes mód ragozásában: [mondáná, kāmáná, hárágunná], [álkónná] 'alkudna', [nyugonná], [bájgálonnának] 'bajlódnának', [gundókoznának, kászánának, éfáránnának, hárágunnának; kussognának, szungyikánának]. A feltételes mult segédidejében: [vót, vóná].

A felszólító módban: [engēm nē hâborgáss, hállyá, tolyyá, vizsgállýá mēgigázollyá, huly-lyátok levelek, nē pânászkogyátok].

b) Az [e] fonéma jellege és funkciója.

Fonétikai jellegében az [e] alsó nyelvállású palatális magánhangzó harmadfokú illabiális ajakműködéssel. A zárt [ē] előtti helyzetben nyíltabb [ɛ] ejtésű változata van, pl. a: [tēmlēc] 'tömlőc', [rēttenētēs], [szerētēm] szóban. A nyíltabb ejtésű [ɛ] változat az [ē–e] közötti fonétikus ellentét kimélyítését szolgálja. A minőségi tulajdonságok megtartásával, de a mennyiségi tulajdonságok fokozásával alakul az [ē] változata.

Fonológiaiag relevans hangsajáttsága az [e] hangnak a legnagyobb fokú zöngésség és a lágy hangszín. Lágy-kemény korrelatív viszonyban áll az [ā] fonémával. Logikailag az [e–ā] ellentét egydimenziós és proporcionális. Az [e] fonéma fokozati ellentétben áll tenge-lyének [ē] és [i] tagjával.

Az [e] megvalósítású kombinatórius változat a disztinktív ellentétet hangsúlyozza az [ē] előtti helyzetben. Egyúttal előre jelzi a következő magánhangzós fonéma jellegét.

A mennyiségi tulajdonságok fokozásával alakul a kombinatórius [ē] változat, amely polifonematikus értékű, és az [+mshg.] fonémacsoport helyett áll.

Egytagú névszótövekben:

[be] egyakrabban [bē] 5:30^{III}); [de] (a gyakori [dē] mellett 33:19); [-e] (a gyakoribb [-ē] mellett 3:5); [el-], [eltáttýá; hājelszákád; el vān töllem zārvā] (mindig csak [e]-vel); [együtt] (különben mindig csak [ēgy]); [ez; ez ā nāp; esz hosszān tār; āki eszt bēkājá; nem esztēt; csāk ezēkēt] (kizárólag csak [e]-vel); [le] (a gyakoribb [lē] mellett 6:9); [leg-] (a gyakoribb [lēg-] mellett 2:6); [te] (a gyakoribb [tē] mellett 5:12); [kis kertēmbe; kertýébe].

Többtagú névszótövekben:

[ābbā nēm bīj belē; belēbūjnā; vārd belē; hā belēfēr, ādok belōlle; belōrō; ā belsejit; benne lēssz; fōtt benne; bennem; ā bentiek is] ([ē]-vel hangzó realizációja egyáltalán nincsen); [cimbe-combot; fédecit; csibebūtýá; csēndesebb; ebíd közbe; hármādebíd tājān; eddig; egísz, egíszēn; jó egíssíg; ā mēnyāsszony elejbe; az oltār elejibe; válāmi elejbők ākād; elő vānnāk; tuggyāk előānnyi; āmit előre mēgcsinānāk; mikor először vótāk; előkelō; āz oltār előtt; āzelōtt, āz első tāl tēt; elsőnek; embēr; gāzembērēk];

[mi ūrhēt engēm; visszāhoznāl engēmēt; āz engēdelēm; ennek itt; enyim is; esszēszedōn-nēk; esszihuzzā mágāt; eszēdbe gyūn; eszēkbe gyūn; sirālmās esztendō; huszonnégyszē-tendōs; az esküvō; essō; este; ezrēsekbō; szāzezrēkbō; āprō ezüst]; [édesānyām] (esztétikai stílusban, különben: [idēsānyām]); [érdēmess, fehír rōzsā; dīlutān fehírbe; nāgyfejō; igyunk ā fejszirē; fekete szēm; ā hēgyire feketít; felesig; nincsen felesīgēm; házā fele; két felē kölly vāgnyi; másík felō]; [fīketō–fejketō] (a művelődési stílusban); [ā fene láttā; fūgefā; gesztenyefā ālā ālok; hā görbe nēm vōnā; ā gyērēkēk; gyōnge szāvairā; cifrá hājketōt–hājketōt; hānem; nímēllik helēn; hetfōn; hidegēt-melegēt; kīszen lēssz; kīszen is vān; idegēn ānyós-nāk; tík idegēnyēk; látod āz én gyászilletēmet; ilyen vāstāg; ilyen messzire; fontos ínēk; ingyen āggyāk; ippen hēly vān; írígý nyelvekēt; Isten; mēg vān ā tē kedved; megōl ā keserō sírās; jāj de kutyā kedvem vān; fātýúkeszkenyō; keddēn; kedves āpāmurām;

válákinék kedve ván; kedves; keríkszőg; kerek; kikelet; másképpen ván; kemínfár; kendő; á közel való rokonnyí; á közepin; közepibē; közbe; keskeny árok; á kezibe; kettő; kövecskéje; hájádón leányát; legín–legíny; vőlegín–vőlegíny; levele–lévele]; [leves], szállományos szó az eredeti [lév] helyett); [leve; lepedő; á mellirē tésznek; á mellejükrē; melegēt; ámelleit; melléje; mennyegzőbe; menyecske; ilyen messzire; mert most; mer az úton; minek; nehez; á nevem; á szeretóm neve; nincsen; nekēd; nemzeccsīgēs virágszál; Kátyi nene; á nyelvü; egy öregembēr; Pestēn ván]; [remíny; retkēt ádott; rēpubliká rezes bándájá; szellő]; á szentgyhászó] (egyetlen példa); [gonosz szerēncse; szerelēm; szerető; szivessek; szívesség; szóke legíny; á szülejihē; szűzesség; selēm; sütemíny; telőntenek; telepessek; temlēc; templom–tēmplom, á tengērbe; Istenem – Teremtóm–teremtóm; á testvirit; tetejibe]; [tető] ’tetű’; tisztesség; tyizenngy éves; üres; vendíg, veszedelmēs, víge; zsebembe ván; zsemle].

A többes jelének kötőhangzója:

[telepēssek; szivessek; á bentiek; á kintiek; levelek]. (Azonban ugyanakkor: [riszēgēk, inekēk] stb.)

A tárgyrag kötőhangzója:

[lévelet; kényeret; éleget; fűzővíg; szivet; szípet; szoknyáinget; físzket; levet; kípét; vizet; vendígsíget; éleget; szivet; iket; többet; szébbet; gyűrőket; gyűrőmet; nevedet; szeretőmet; szívemet]. Azonban: [ikēt, szívemēt, vendígsíget] is.

A magashangú tövck birtokos személyragos alakjának kötőhangzójában:

1. sz. 1. személyben: [fejem gyálázójá; bennem]; [egyik könyvem] ’könyvem’; [nevem; nevemnek megölője; örömem; szívem];

1. sz. 2. személyben: [á nyēved; szíved; á könyved; kezēd]. Azonban: [híred, lēlkēd] is.

1. sz. 3. személyben: [pénze; túle; retke; könnye; á feje; á cipője; á két széme; kēze; lévele–levele; neve – nēve; szíve; nyelve – nyēve; kedve; gyűrője; kikötője; megölője]. Ugyanakkor azonban: [vizē, fíketője]; Az [e] fonémájú alakok gyakoribbak.

A denominális [-s] melléknév-képző kötőhangzójában:

[nem kedvess, szítvess, érdemess, kēgyes]. Gyakoribbak azonban a: [fínyēs, vírēs] változatok.

A középfok [-bb] jelének kötőhangzója az [e] fonéma:

[kisebb, csēndesebb] stb.

A [-ben] helyhatározó ragban:

[dilyig feketēbe; cipőbe; fönn á levegőbe; ebíd közbe; á legínybe; hímēs lepedőbe; kertēmbe; kettőbe]. Azonban: [fővígbē, ávígbē] stb.

A [-be] helyhatározó ragban:

[eszēkbe gyün; físzēkünkbe; mihibe; főgyibe, egybe, á kezēmbe; szívem közepibe; mennyegzőbe, tetejibe, á tengērbe; á zsebembe]. Csak egyetlen ellenkező példánk van: [közepibē].

A [-re] helyhatározó ragban:

[kádvmre váló; utollyáre, mellejükre, ámőre, kire, messzire, földre, vígre, esküvőre, á fejire; á két szögire, két szemire]. Azonban gazdagabbak a: [kirē, földrē, fejrē, pádrē] félc alakok.

A [-hez] helyhatározó ragban egyetlen ismert esetben:

[estēhe]. Másutt mindenütt [ē] fonémát találunk.

A [-nek] részeshatározói ragban: [kinék, ákinék, nímēlliknek, mindēnkinek; szóke szere-tőmnek; á vőlegínnek] stb. Azonban ugyanakkor: [kinēk, ápânēk].

A [-vel] társhatározó ragban:

[könyveimvel, zsemlével, gyönggyel, ekível]. Ugyanakkor azonban gyakori a: [könyveimvél, vízvél] alak is a gyakori polifonématiság [ínekvél] féle alakok mellett.

Egytagú ige- és igetövekben:

Pl.: [vezsd még; vet; veszt; ver].

Többtagú ige- és igetövekben:

Pl.: [hágy beszílllyek; mit nem cselekennek; emísz; nem engegyi; engegye az Isten; ereszenid; csudá essen rájta; esik esső; nem fekszek; felelik; elfelejtém; incselkék; megilleti iket; sírvá keres engem; kerőlli az ástát; vizet merítenk; fölnevel; ösmertelek; ölelém a szíp ássont; még nem reped; szenved az éleget; szípet szeret; segít; igen sietnek]; [máj kiteccik] 'kitudódik, meglátszik'; [tekincs bē; égyiket tēmettem; verekek; kiveszek-égyik magokat; égybe nem vezetyi].

A gyakorító ige- és igetövekben: [ínekkétnek, szeretgetem], [búílllesztő] 'bú életszó', [kedvez] stb.

A műveltető ige- és igetövekben: [lévetkősztetik, tisztölteti, köszönteti] stb.

A ható ige- és igetövekben: [kereshet is].

A névszókból képzett ige- és igetövekben: [má hirdeti, kihirdet, bejelenteni].

A második személyű tárgyat jelölő személyragban: [el sēm is felejtlek].

Az iktelen alanyi ragozás egyesszámi 1. személyében: [nem fillek]; ugyancsak a 3. személyében: [hirdet; sírvá keres engem; hogy még nem reped; szenved].

A jelenidő többesszámi 3. személyében: [örönek neki, fűzetnek, ájtórē írnek; közön-síggessen visznek; ott únek; sütnek, mēnnek, észnek, mégégggyēznek; ágglyk veszekēnek; igēn sietnek, vendígēskēnek, ínekkēnek~ínekkēnek, döglēnek, ebídēnek].

A tárgyaz ragozás jelenidejének egyesszámi 3. személyében: [engegye].

A multidő ragozásában: a) egyesszámi 1. személyben: [hittem, vittem, vílēttem, tēmettem, öntősztem; könnyebbségít kerestem]; b) az egyesszámi 3. személyben: [született] (azonban: [íríglēt]); c) a többesszámi 3. személyben: [felejtētek]; [házáírtak, vittek].

A második személyű tárgyat jelölő ragozásban: [ösmertelek, szerettelek].

A multidejű tárgyaz ragozás egyesszámi 3. személyében: [mégígette, jelēntēte] stb.

A főlészlító mód iktelen ragozásának a) 1. személyében: [hágy beszílllyek]; b) 3. személyében: [íltessen, étessen] (azonban: [szeressē]); c) többesszámi 3. személyében: [kíszöllyenek].

A főlészlító mód egyesszámi 3. személyében: [jobbān vinne; mégrepedne].

Az [e] fonéma gyakran mint tetszőleges [ē] változat valósul meg, s alsó nyelvvállású palatális ejtésű, hosszú megvalósítású polifonématiság értékű hangzó. Harmadfokú illabiális ajakműködéssel alakul. Ugyanabban a helyzetben gyakran váltakozik a teljes többjegyű alakokkal (e+l, e+r, e+n).

A [nyelv] főnevet mindig polifonématiság értékű [ē]-vel realizálják: [nyēv, a nyēved, a számār nyēve]. A [kend] szónak realizációja polifonématiság, pl. [kēd, vírēm].

A többjegyű [e+l] alakú ige- és igetövek gyakoribb az [ē-] alakja. Pl.: [ēbujtattyák; ēcserílllyik; ēnni együttetēk]; [ējött má] (az ünnepi stílusból); [ēhíjā; az ējegyzője]; [ēkezdik] (az ünnepi stílusban); [ēkíszítēnek; ēkezgyik; ēkiátták āmēn; ēmín, ēmēnt; ēmēnnek; ēredēznyi, ētēttik]; [ēgymást ēvālányi] 'ismerősnek elismer'; [ēvēszi; ēvēszi; ēviszi; és ēviszi a mēnyásszonyho; ēviszi mágávā; ētíltányi, ētörött, együtt; ēfáratt].

Az [első] sorszámnév többnyire a polifonématiság értékű [ē] hanggal valósul meg. Pl.: [ēsőbb szípen fogágglyk; éső].

A [belső] helyhatározó realizációja többnyire: [bēső].

Az [-e]-végű szavak tárgyragos alakjának realizációs típusa pl.: [tâl ítêt].

A [-vel] társhatározó ragot többnyire a [v]+polifonématisztikus értékű [ê], tehát [-vê] alak képviseli: [evvê, hâjkêtkvê]; de: [êgy îjjê, îjjê nâppâ; hârom héttê]; â tengêrbe kûvê lënyomátom; békôtött kézvê]; [â nevivê, szentétvizvê; â vôleginnê; fejevê, inekvê; öreg embêrvê].

A deverbális és denominális [-el] képzôt a magashangú szavakban a kötôhangzónak [-ê] alakja képviseli: [felênek nêkik, visszâfelênek, mêngölêhecc engêm; kitêt, tyüzên yi, fölemê, hizêkégyik, legê, visê; bécsekégyik bënne]. Realizálódik azonban a többjegyű alakjában is: [zsemlével; könyveimvêl].

Az [e+r] értékű polifonématisztikus [ê-] van a következô szóban: [êre gyerünk; mêre].

c) Az [o] fonéma jellege és funkciója

Az [o] középsô nyelvtállású, erősen veláris képzésű magánhangzó.

Fonológiaiilag relevans hangsajáttsága a középfokú zöngésség és a kemény hangszín. Kemény-lágy ellentétviszonyban áll a komplex lágy [ö-e] sorral. Tengelyének [â] és [u] fonémájával fokozati ellentétben áll.

Egytagú névszótövekben:

[bor; borunk legidêsebb]; [hovâss] 'havas', [megölelêm menyâsszonyi korâbâ; verd âz orod]; [por, sor, kor] stb.

Többtagú névszótövekben:

[âsszonnâk; nêm csoda; csüggnek â csontyâi; csukorbâ vâ; â dorozsbâk füzetnek]; [fristokbâ] 'reggelire'; [kocsikenis; Kolonbâ született; koporsóbâ bezâr; â korêlâ; êgy koronâ]; [korpâvâ] 'korpával'; [koszoróslány]; [mâgyoró] 'mogyoró'; [moslîkoss putton; morzsâlîk; nyâvolyâ; nyispolyâ; nyoszolyófâ; nyoszolyólány; szênt oltâr; két orcâjâ; orvos; no râjtâ; fekete posztó; rokonytô kûttik visszâ; â legnâgyobb rokonnyî; â közel váló rokonnyî; rozmâringîk; ez nêm szokâs; â szomszîdom fîjât; têmplom pâradîbâ; vocsorânyî].

A melléknév-képzôben: [âkkorkâ]. A melléknevekben: [vîkony lîtrâ; lëgszomorobb; esz hosszân târt; gonosz szêrêncse].

A fokozás kötôhangzója: [nâgyobb]. A számnevekben: [hârom, sok].

A számnevek ragozásában csak a [-szêr] rag járja: [hâtszêr].

A személyragos határozóragban: [hozzâm].

A visszaható névmásban: [mâgâtok]. A különbözô névmásokban: [odâ, ollyân, ollyânok, âkkorâ, mikor, ott].

A határozószókban: [ott, hogy] (különben csak: [hun, hugyân]), [onnât, bizony, âkkor sohâ, sêhovâ, mostányig, mostân, utollyâre, osztên].

A denominális képzôben: [hâjâdon]. A deverbális képzôben: [sirâlom].

A többesszámi jel kötôhangzója: [âsszonyok, lányok] stb.

A birtokos személyrag kötôhangzója: [ustârom, ustârod, ustârok, udvârom, udvârod, udvârok].

A tárgyrag kötôhangzója: [csukrot szênnnek; kiveszekégyik magokat; â mâsikot t(mettem; mugymurugyot mond â hâsâm; fânâlâkot; lâttâk âpâdot; âsszonyokat, kutyâmot, bucsânâtot, cêdulâkot].

A határozóragban: [munkâbâ jârok; â mânyihô mêngy; â kocsihó áll; â hâzâhó mêngt; â szâjâhó vitte; mâgâhó ölete; mëllyik úton; orcâdon virul â szerelem].

A névszókból képzett melléznevekben: [mákoss; vőlágos vërësbe; piros; idrëss-bodross; jáj dë sáros; két piross; csínos; fontos ínek].

Egytagú igekötőkben:

[bont, hord, fog, lop, mond, ront, ont, oncsád, gyojcsá, elhosztá].

Többtagú igetövekben:

[hágy borullyák; ustárcsáttogtátâsvâ; csolkold mëg; mingyíg csurogjon; nê háborgáss; mëgkopászodott; nem mertem mondányi; menné jobban rikojtânâ; rotvâtt rípâ; nê szomorkoggy; új szokik lënnyi].

A deverbális igeképzőben:

[ne pírongáss; màgât mutogâtnyi; nyojtogátod; tē hordosztád; illog-csillog; húzoszkod].

Az alanyi személyragok kötőhangzójában: [iszok; én urád vágyok; hogy nēm tártok; ádok, jutok, târsálgok, becsukonk, becsuktok].

A tárgyas igeragozás személyragjainak kötőhangzójában: [elkurjántom]; [ánnyirē hágy-itom] 'hajítom'; [fogom, tâlâlod, tâlâljátok].

A multidő ragozásában: [hállottâ, hozott, tânútott] stb.

A felszólító módban: [hullyon â húsâ; ággyon âz isten; pânâszkoggyátok; hullyátok le-velek] stb.

d) Az [ö] fonéma jellege és funkciója

Középső nyelvállású palatális képzésű magánhangzó, elsőfokú labializációval.¹¹²

Fonológiai disztinktív hangsajáttsága a középfokú zöngésség és a komplex lágy-sötét sa-játang. Lágy-kemény korrelatív ellentétben áll az [o] fonémával és sötét-világos korrelatív ellentétviszonyban az [ē] fonémával. A minimális zöngésségű [ű] fonémával egydimenziós fokozati ellentétben áll.

Egytagú névszótövekben:

[bölcs] (művelődési szó); [öcsémurám] (ünnepi stílus); [ölibē út; â keríkszőget]; â két szögirē] 'a két csücskére'; [szösszé nê vállyon; szössz; tők; üszöggé ígëtt].

Többtagú névszótövekben:

[bödön] (gyakrabban: [zsiroskännâ]), [csödörjök, csütörtök, földel; föllyhő/fölyhő; för-telēm, fősvíny, fütykös; nâgy gödör ârok; kődök, kőccsön, kőkínyszēmő, kőkíny, könnyebb-ség, köpölőfâ, köpönyeg; búzával író körtf; kőszörőkő, kössígëcske], [kötíny] (városi ruhada-rab, a falusi kötény neve [ruhâ]), [kötél/kötíl; közep; nêvendík~növendík; ökör; âz öreg él-ē még?; ördög, öröm, ösvény; öveg bor; püspök, Pétörvel, szemődök, tisztölendő, törököző, törtínet, tyűkör].

A többesszámi alanyeset kötőhangzójában: [csühérök, bödönyök].

A birtokos személyragokban: [csühérötök]; a ragozás kötőhangzója: [bödönyöm, bödönyöd] stb.

A határozóragokban: [â temetőhő, ördöghő, â földön, elejbök].

A melléznevekben: [görbe, gyöngé, fősvíny, öreg, közönségëss; sëtýit~sëtét~sötét].

A névszókból képzett melléznevekben: [gyöngyörő, füstös, különös, szöröss, üdvössig, rücsköss, rühöss, büdöss, büñöss, vírëss] stb.

112 GOMBOCZ, Történeti nyelvtan, Magyar fonétika 30.

A számnevekben: [nyí^zēm mā ōleget, több, elő^zör].

A határozószókban: [közbe, közel, közepin, körő, körőbelő, fölött, külön, között, elő/elő, fönt, föl, folyúró, belől, nélkülok].

Egytagú ige-¹¹³vegekben:

[csőng, kidönt, köly, köt, közsd, megöl, gyön, öndzsd, tör].

Többtagú ige-¹¹⁴vegekben:

[bűnhögyik, csökken, éköltözik, köpködött, köszönd meg, megölélhecc engēm, öntösztem, örölök, ősmertelek, ősmér, pörő, mögpörzöly, röstellyük, söpör, töröl, zörgetyi].

A deverbális és denominális képzőkben: [ē vót bévölve] 'csudálkozva', [íneköllyik, gyűlölli-köszöröllyi, kışzöllyenek-kışzöllyenek, kötösztetve, kötösztettyik, rövidöllyötte, nıkűlösztünk, tisztöllyeti].

A jelenidő alakjaiban: [nem kölyöl, mekkeröli, derengöllyük; itt nem kölylünk; éköltöm, mektötöm].

A multidő ragozásában: [békötött; kölyölt, neki ā búzá; gyönyörködött; sütöttem; ütöttem, ütötte, öntötte, döntötte, tötötte, kötötte, rövidöllyötte, sütöttünk, odáköszöntöttek, sütöttük].

A felszólitó módban: [dögöllyön, feküggön, gyűjjon, ülyön, nyőjjon].

e) Az [ē] fonéma jellege és funkciója

Középső nyelvválású palatális magánhangzó másodfokú illabiális ajakműködéssel. Némely szóban erősen labializált változata jelentkezik, így pl. a [vírēss], és [tīgēd] szóban. Ajakhangúsága néha olyan erős, hogy csaknem [ō]-nek hangzik.¹¹³

Fonológiai tartalma a középfokú zöngésség és a komplex lágy-sötét sajáthang. Lágy-kemény korrelatív ellentétben áll az [o] fonémával, és sötét-világos ellentétben az [e] fonémával. Erősen labializált kombinatórius változata többnyire [ī] hangú szótagot követő helyzetben jelentkezik. E körülmény megmagyarázza a kombinatórius változat kialakulásának okát is. A nyelvtudat a zárt [ī] és az ugyancsak zárt realizációjú [ē] közötti különbséget nem érzi már eléggé nagyra és érzékelhetőnek, ezért a szomszédsági helyzetben a zártsági és megnyitási különbséget még minőségi különbséggel is hangsúlyozza.¹¹⁴

Az [ē] funkciója tőhelyzetben kisebb mint az alaktani funkciója. Nagyon kevés ilyen ellentétpárt tudnánk felsorolni mint az: [ēggyig] 'egyig': [eggyig] 'eddig'. Funkciója azonban távolról sem olyan csekély mint ahogy azt az eddigi nyelvészeti irodalom az egész magyar nyelvegységre vonatkozóan jelzi. Igaz azonban, hogy az önálló funkciójú szavakban és a proklitikonban csak tetszőleges változat. Kivétel nélkül így van az egytagú formális szavakban és az ige-¹¹⁵vegekben.

E körülményről meggyőző bennünket a következő statisztika. Putz Évának Á kolonyi lágzi című művéből a nyelvjárási szövegrész 45 oldalnyi anyagából kijegyeztük a [nem] szócska alakváltozatait, a következő szó magánhangzóit, s a következő képet nyertük

113 PUTZ Éva, Adatok Kolon nyelvjáráshoz, 1941, kézirat, 10. lap.

114 SAUVAGEOT Aurélien, A magánhangzók hosszúsága a magyar versmértékben (Balassa Emlékkönyv, Budapest 1934, 126) című dolgozatában hasonló fejlődésről számol be az irodalmi nyelvben. Vö. még NOVÁK, Quelques remarques, 12.

ë – à á	e – ââ
ë – á á	e – ö
ë – o â â	e – e í ë ë
ë – e e	e – é ë
ë – á á	e – í e ő e
ë – á â	e – ë e ë
ë – e ë	e – ë e ë
ë – ú e	e – ë e e
ë – á	e – ë á
ë – o o	e – ë é
ë – á	e – â á
ë – á	

A taláalomra kiválasztott szövegből kiírt anyag azt mutatja, hogy az $[u, o, e]$ hangok előtt többnyire $[\tilde{e}]$ áll, viszont az $[\tilde{u}, \tilde{i}, \tilde{o}, \tilde{e}]$ hangok előtt $[e]$. Az $[\hat{a}]$ és $[\hat{a}]$ előtt a $[nem]$ és $[nëm]$ alak is állhat. Az $[\hat{a}, \hat{a}]$ tehát indifferens.

A $[nem\sim nëm]$ váltakozás tehát a fonétikus lejegyzésű szövegben teljesen rendszertani. Az a körülmény, hogy a kutató nem egyenlítette ki a különbséget, a lejegyzés tökéletességére, s helyes módszeres eljárásra vall. A koloni nyelvjárási szövegekben a formális szavakban található $[e\sim\tilde{e}]$ váltakozás tehát a nyelvjárás belső szerkezetének szükségszerű folyamánya.

Természetesen e bemutatáshoz a legegyszerűbb helyzetet választottuk, s összetettebb helyzetekben a kérdés a megfelelő hatók szerint módosul. Az $[\tilde{e}]$ magánhangzónak változtatáserepéről kifejtett megállapítás azonban teljes mértékben érvényben marad. Teljesen hasonló a $[meg]$ és $[be]$ igekötők helyzete.

Az így elért első eredményt azonban lényegesen módosította a nagy számok törvényszerűségének eredménye. A nagyszámú kicédulázott anyag bizonyosságának alapján még jobban ki kell szélesítenünk a változás lehetőségét, sőt bizonyos szavakban majdnem teljesen függetlenítenünk kell a fonetikai környezettől is.

Pl.: 1. $[\hat{a}, \hat{a}]$ hangú szó előtt: $[\hat{h}á\ nëm\ átták;\ mink\ nëm\ láttuk; má\ nëm\ ákárják; nëm\ ártott];$ hasonlóan: $[në\ pánázkoggyátok; në\ fájjon];$ (38 esetben). Ellenben: $[nem\ vágyok, nem\ ánnám; rígën\ lë\ nem\ vágta; mert\ nem\ vágyok; nem\ láttálák]$ (12 esetben).

2. $[e]$ hangú szó előtt: $[nëm\ szeretëm; mëg\ nëm\ reped; nëm\ engëm]$ (8 esetben). Ellenben: $[nem\ esztëk; nem\ kedvess]$ (5 esetben).

3. $[\tilde{e}]$ hangú szó előtt (figyelemreméltóan kevés, mindössze két esetben): $[nëm\ të; nëm\ mëhetëk]$. Ellenben gazdagabb az ellenkező kombináció: $[nem\ mëhetëk, nem\ mëgy; nem\ mëntë]$ (5 esetben). E számbeli arány többet jelent, hogysen véletlen aránynak minősíthetnénk.

4. $[\tilde{e}]$ hangú szó előtt: $[nem\ ér\ ez\ á; nem\ érdëmës; ëgybe\ nem\ fér; nem\ ér\ az\ á; vágy\ nem\ és]$. Az öt esettel szemben nincsen $[\tilde{e}]$ változatot felmutató példánk. Az előbbi pontban megállapított arány itt a nullára csökkent. A két jelenség között föltétlenül kapcsolatot kereshetünk, s az a fonetikai jellegben lesz. Az $[\tilde{e}]$ hangú szó előtt tehát az $[e\sim\tilde{e}]$ váltakozás nem tetsszőleges.

5. $[\tilde{o}, \tilde{ö}, o, \tilde{o}]$ hangú szó előtt: $[nem\ kölly; legíny\ nëm\ kő]$. Ellenben: $[itt\ nem\ köllyünk; nem\ gyön; nem\ köllyöl; mëg\ nëm\ csolkollyák; nëm\ korpává; sohà\ në\ foggyon; nëm\ vót\ jó; csipáss\ nëm\ vónà]$ (15 esetben).

6. [i, í] hangú szó előtt: [*de nēm iszok; nēm tyisztá; nēm ismerünk; én nēm fílek; nē pírongáss; nēm ill*] (11 esetben). Ellenben: [*soha nem ismértünk; nem ippen; de nem hittem; nem írhet*] (6 esetben).

7. [u, ú, ű] hangú szó előtt: [*ákinék nēm jut; ábbá nēm búj; nēm tunnák; nē ugáss*] (6 esetben). Ellenben: [*ászt nem tudom; á lányok nem únek lē*] (2 esetben).

8. A mondat, illetve szólam végén: [*há nēm ákkor; de ászt nem*].

A [mēg-] igekötő és kapcsoló kötőszó az esetek legnagyobb hányadában [mēg] alakban realizálódik.

Pl.: 1. [á] hangú szó előtt: [*törőd mēg á szádát*]; [*mā mēgágyáznák*]; [*mēgvál*] 'megvállik'; [*mēg vān; mēgráknām; mēgdágád; mēghállya; mēkkápom; mēm máránák*]; [*á gyerekék mēg á lányák*] (összesen 34 esetben.) Ellenben nyílt megjelenítése van a következő esetekben: [*meg ákárt*]; [*égye meg á málé*].

2. [e] hangú szó előtt: [*mēgeskünnek; az apák mēg beűnek; mēg nem lēssz; ha mēg nem*] (összesen 9 esetben).

3. [ē] hangú szó előtt: [*csolkollyák mēg ēgymást; mēg sē kinának; mēg ēgy fekete; mēg vēszí*]. Ellenben: [*mēg nem lēsz*].

4. [ö, ő] hangú szó előtt: [*mēgölēhecc engēm; mēkköly; mēgöregēnyi; mēgőrisztem; mēkkő füzetnyi*] (9 esetben). Ellenben: [*megöl á bánát; mēnyasszon megöleli; dē megnyötté; mekkő tákárnyi*].

5. [o, ó] hangú szó előtt: [*mēgfogattām; mēkcsókóhācc; jó mēgsózzá; mēgpróbányi; mēgmongyák; há mēg jó*] (18 esetben).

6. [i, í] hangú szó előtt: [*mēkkíri; mēgbíkének; mēginnām; piross mēg kík; mēgint*] (23 esetben). Ellenben: [*áld meg Isten; híják meg íket*].

7. [u, ú, ű] hangú szavak előtt: [*tē is mē tucc szónyi; az emberek mēg múlátnák; ha mēgrúgom; fíketőt mēg fűzővíget*].

8. Mondat (vagy ütem) végén: [*köszönd mēg; verje mēg; segícsc mēg; gyógyícsc mēg*] (8 esetben). Azonban: [*verje meg*].

Vesd össze még:

[bē-] (határozó és igekötő 30 esetben; [be-] 5 esetben);

[dē] (kötőszó 19 esetben, ellenben: [de] 33 esetben);

[-ē]; [*él-ē még; el-ē gyün*] (5 esetben, azonban: [-e] 3 esetben);

[ēgy, ēgyik, ēgymást, mindēgyik, ēgybe] (81 esetben kizárólag csak [-ē]-vel). Azonban [*mind együtt*] (művelődési szó a szokásosabb [ēgybe] helyett);

[fēl-] (igekötő, mindig csak [-ē]-vel); [*fēltettik; vēdd fēl*];

[lē-] (igekötő 9 esetben, azonban: [le] 6 esetben);

[lēg-] (határozószó 7 esetben, azonban: [leg-] 2 esetben);

[szēbb]; [*még szēbb á kík*];

[szēm; kökínyszēmű] (mindig csak [ē]-vel);

[szēnt oltár; Szēnt János; szēnt neve];

[sē, sēm] (16 esetben; más változata nincsen);

[sorrēnd];

[tē] (12 esetben, azonban [te] 5 esetben).

A számadatokból kitűnik, hogy általánosabb, használatosabb az [ē] realizációjú alak. Kivétel az [ē] hangú szó előtti helyzet. Ebben a helyzetben nem találunk [ē] realizációjú változatot. Továbbá nagyon kevés [ē] realizációjú változatot találunk az [ē] hangú szó előtti helyzetben. Összegzésképpen megállapíthatjuk, hogy a formális, bizonyos értelemben önál-

lótlan szavak (tagadó szócska, kérdő szócska, igekötők, határozók) tetszőlegesen váltakozó [e-ē] realizációt mutatnak. Az [e-ē] hangok ezekben tetszőleges változatai az egységes [e] fonémának. Egyedül talán az [ē] (esetleg [ē]) hangú szó előtti helyzetben beszélhetnénk kombinatórius változatról. Az [e-ē] váltakozás azonban mégsem teljesen esetleges, mert realizálódása kapcsolatos a mondat-, illetve a szólam-hangsúllyal. Hangsúlyos helyzetben mindig [ē] realizációt találunk. Az [ē] realizáció tehát a prozódikus rendszerrel kapcsolatos és jelzi a formális szónak hangsúlyozott helyzetét. Az önálló tövek azonban következetesen megtartják [ē] fonémájukat!

Az [ē] fonémának funkcionális kihasználását csökkenti az [ō]-zók alakok gyakorisága. Lásd az [ō] fonémát! Hasonlóan csökken az [ē] funkció-megterhelése az [e] javára az [ü, i, ö, ē], illetve [ű, í, ő, é] fonémák előtt, a formális, nem önálló szavakban.

[ē]

Egytagú névszótövekben:

[bēgy; nāgy bēgyet rákjatok bikácsēk; csēndesebb; csēpp; ēggy]; [ēgyik könyvem] 'könyvem'; [én ēgyedő; ēgyikhēz ēlmīn; ēgysē jó; csolkollyāk ēgymāst; ēggyet-kettőt; szāsszēr ēgymāsutān; nem fér ēgybe; vān mindēgyiknek; ēmēnnēk ēggyütt; ētyse] 'én is', (különben csak: [én]); [hēgy; ā hēgyire] 'valaminek a tetejére'; [ippen hēly vān; jēgyēss; ā mē fijunk; ā mē borunk]; [ā szēmēm; szēme; ā szēmīt; kīkszēmő; két szēmire; kōkīnszēmő; szēmen; szēnt oltār; Szēnt Jānos; szēnt neve; ūssē csolkollyāk; sēhovā sē jár; āsz sē mongyā; itt sē ākārnrāk; sēr; nāgy sorrēnd].

Többtagú névszótövekben:

Pl.: [amēn; becsēkēgyik bēnne] (a becsmérel igét nem ismerik); [bētő; csēbēr]; [csētēr] 'bokor'; [ollyān ēccērūen; ēgyebet; szenved āz ēleget]; [ēlīg húzza ā lābāt] ('alig'; azonban [eleg] annyi mint 'elīg'); [embēr; mār ergēm többē; hā esszēkāptāk; esszējhījā - ēsszisōpörtem; ēskolābā jārām; hosszú ēstāllóbā; ērdēmēss fūzetnyi; fīnyēs; fīszēkünkbe; fūgēfā lēvele; gēbre; gērēndā; gērīny; gyēnge; sūket gyērēkkī lēsznek]; [hājketők; hājketős] 'szalagos'; [ā hīmēss dunnākot; hīrēss; sok hīrēss szīp hīszēn; rēpőt és idē szāt; idēs ānyām; idēs āpām; idēs rōszām] (esztétikai stílusbān); [ēlēs; idrēss-bodross; igēn tiltyā]; [igenēss] 'egyenēs'; [īnēkēt; jobb āz Istēn; jelēss; kālēp, kālēpba ēszik; kēcsēg; ā kēgyes Jēzus; kēnyér; kēnyeret; kērēszt; kērēsztānyā; kērēsztāpāk; kērēsztfijā; ā kērēsztlānyājī; kērēsztelő]; (egyszer: [kērēsztānyā]); [kēmīnfār] (ruhadarab); [kēmīnmagos; kilēnckor; kīnyēs; korēlā; kōzōnsīgēssen; kōkēnyszēmő; szakácsāsszon kēze; tē lēāny; lēvelet írt; āgājīkról lēvelek hullānāk] (ellenben: [hullyātok levelek]; [fōnn ā lēvegōbe; līllēk; hārom litēr mogyoró; tyīz litēr bor; mēgēt; āsztā mēgē; ā mēnyāsszon; ūj mēnyecske; mēllyik ūton~nīmēllik~valamēllik; minden lāgziss; mindēnbō; mindēnkīnek; nēgyegyiknek mongyā; īnekēlyik neki; szeretője neve; nēvendīk – nōvendīk]; [ozstēn mēnnēk; hārom litēr pālēnka; rēzēdā virāgot; rīfēs szāllāg; ēhetnīk szēgīn; de szēgīny legīny; szēlīd; oly szēlīden; a szēntēgyhāszpārton; az ān āszentēgyhāz; szerelēm; ā szerelēmēr; szerēncsēt ād nēki; jó szerēncsīje; ēgy igāz szēretőt; szēretet; szīlēss pātākon; szīlēs ārok; sohāsē gyōn; selēm keszkenyőt; mā nēm lēsz sēmī; sēnki; fejedēn sērke; búhā; sētēt – sōtēt - sētītīg; ā sētīt-be; tālēcškābā tēnne; tēhāt; vīgīg tēārúzsā, telē vān; ā tēmető; ā tēmetōhō; ā templom előt-t; tengēly; vēcsērnye; hārom vēdēr vizet; hōdvēlāg; vēlāgos vērēsbe; vērēss; vīrēss] (erősen labializált [ē]; [vīgē vān; zsēcskō].

Az [ē] fonémát találjuk a többesjel kötőhangzójában: [ā vendīgēk] (10-szer; soha más-képpen); [legīnyēk; embērēk; testvīrēk; rīszēgēk; gyērēkēk; īnēkēk; ítēkēk; ezēk]. Azonban ugyanakkor: [telepēssek; bentiek; levelek] stb.

A tárgyrag kötőhangzója [ē]: [*legínyekēt; vendígékēt; vendígēt; szívessígēt; szűzessígēt; vendísígēt; ebídēt; ínēkēt; hírédēt; hidegēt - melegēt; retkēt; hitēt; tiktékēt; esztēt; embérēkēt; ínēkēkēt; nyelvekēt; szívedēt; szívēmēt*]. Azonban: [*iket; szívemet, vendísígēt*].

Az [ē] fonéma magashangú szavak birtokos személyragos alakjának kötőhangzójában: 1. sz. 1.személy: [*nincsen felesígēm; híremnek; Istenēm - Teremtőtöm; írigyēm; kincsēm; lēlkēm; á szēmēm; vírēm*]. Ugyanakkor azonban: [*nevem, fejem, bennem*] stb. 1. sz. 2. személyben: [*csak híréd hallottám; lēlkēd*]. Azonban gyakori a: [*nyēved; szíved*] féle alak is.

1. sz. 3. személyben: [*á Duná vizē; á vírē; fíkētőjē; fűzōjē*]. Gyakoriabbak azonban a [*pénze, kēze*]-féle alakok.

A denominális [-s] melléknévképző kötőhangzója magashangú tő után többnyire [ē]: [*közönsígēssen; nemzeccsígēs; vírēss; érdēmēss fűzetnyi; fínyēs; hímēss; hívēss; híres szíp - híress*]; [*igenēss*] 'egyenēs'; [*jelēss; kínyēss*].

E gyakoribb alakok mellett azonban előfordulnak a [*kēgyes Jēzus; kedvess*] stb. változatok is.

A [-ben] helyhatározó ragban: [*ávígbē irigyēm; fővígbē gálambom*]. Azonban: cipőbe; dílyig feketébe].

Az [-n] helyhatározó rag kötőhangja [ē]: [*á ritēn; fáluvígēn; áz égēn; nímēllik helēn; ázon a hétēn; Pestēn vān; két kerékēn; fáluvígēn; á tē fejedēn; á fejēmēn*]. Ebben a helyzetben nem találunk [e] hangú alakot.

A [-rē] helyhatározó ragban: [*jörē; búrē; konyhârē; udvárre; hâtrē; fejrēvalō; á szōgírē; rozmáringrē vān szēdve; öt szálrē; ánnyrē; utóllyârē; mágyârâtrē; újâmrē; látogátâsârē; vígâsztâlâsârē; pádrē; Nyitrârē; pócrē; áz esküvőjirē; estérē; levelirē; á nyelirē; árrē; szájârē; urâkrē; párâstokrē; ámōrē én járōk; á mellirē; árrē âki búsō; mirē*]. Azonban: [*ki-re; földre; á fejire; szōgire*]. Az [ē]-zō alakok azonban sokkal gazdagabbak, mint az [e]-zōk.

A [-hēz] helyhatározó ragban: [*estéhē gyertēk á pârtât szēnnyi; áz évíshē; á szülejihē; áz ēgyikhēz ēlmín; á vōlegínhē; fírnhē mēntē*]. Egyetlen esetben [e] fonémát találunk: [*estēhe*].

A [-vél] társhatározó ragban: [*könyveimvél; folyóvízvél*]. Azonban: [*zsemlével; könyveimvel*] is. Természetesen polifonémátikus alakban is: [*embērvē*] stb.

A [-nēk] részeshatározó ragban: Pl.: [*kinēk; âpânēk*]. Azonban ugyanakkor: [*kinēk, vōlegínnek*] is.

A számnecvek [-szēr] ragjában: [*szâsszēr; hâromszēr; mâsszēr*].

Egytagú ige-tővekben:

[*szoros lēsz; kísō lēssz; tēsz*] (azonban [*tevínek*]); [*vēsz*] (azonban [*veszēt vóna*]; [*szēd*]).

Többtagú ige-tővekben:

[*csēpēg áz essō; csēpēg á lânc; csērren; rēmēg; rēpōt; ēszik; szēnnyi; vígrē mēgē-gyēznek; jót jēlenty; fōlnēvel; mēgpērgettík; hogy nēm szígyēllitek*].

A gyakorító ige képzőjében: [*incsekēgyik*].

A ható igék képzőjében: [*nem írhēt*].

A névszóból képzett igék képzőjében: [*mēgōregēnnyi, vendígēskennek, sētūtēdik, rēndēl, slingēl*] stb.

Az iktelen alanyi ragozás egyesszámi 1. személyében: [*kerítēk; hiszēk; igâzân illēk; észēk; vígig mēgyēk; szeretēk; szenvedēk; fekszēk; cseríllēk; tyüzelēk*] stb.

A tárgyas ragozás egyesszámi 1. személyében: [*ōlelēm, elfelejtēm, nēm szeretēm, viszēm; nyízēm mâ ōleget; beírēm, ígírēm*].

Az iktelen igék egyesszámi 3. személyében: [*rēmēg; csērren; csērēg á lânc; csēpēg áz essō*].

Az ikes igéknek egyesszámi 3. személyében: [verekégyik, *kiveszekégyik mágokat*].

A jelen idő többesszámi 2. személyében: [*mit keresték itt*].

A felszólító mód iktelen ragozásának a) egyesszámi 3. személyében: [szeressén; *keressén; csudá essén rájtá; hágy ígiën á tyúz; illyën á bárácsâg*]; b) a tárgyas ragozás többesszámi 2. személyében: [*őrizzték híven*].

f) Az [u] fonéma jellege és funkciója

Fonétikai sajátosságában az [u] felső nyelvéllású, erősen veláris képzésű magánhangzó, igen erős elsőfokú labializációval. Figyelemre méltó fonétikai változata nincsen.

Fonológiai tartalma a legkisebb fokú zöngésség és a kemény saájhang. Kemény-lágy korrelatív ellentétben áll a lágy [ü-i] sorral. Az 1. tengelynek legcsekélyebb zöngésségű tagja, s fokozati ellentétben áll a középfokú és legnagyobb fokú zöngésséget mutató [o] és [á] fonémával. A rendszer többi magánhangzójával többdimenziós homogén ellentétben áll. Sem kombinatórius, sem tetszőleges változata nincsen. Megterhelése csekély. A kolonyi lágyi című munkában mindössze 235-ször fordul elő. Nem számítottuk a daloknak visszatérő sorait.¹¹⁵

Egytagú névszótövekben:

[*verd az orod á lyukâbâ; lukâskânâlât; hugâm; hugyoss*].

Többtagú névszótövekben:

[*szíp nágy bukrútâ; bukrútâ tésznek mellíje*]; [*tê csudâ*] 'csúnya'; [*csudâ essën rájtâ; á csudâllátossât; csukorbâ vâ; csukrot széennek; á Dunâ vizê; mënnek á dunnâkír; á himess dunnâkât; ki hugyân; hugyân, hogy; vígig kukoricâ*]; [*szême kupâjâbô*] 'szemgödör'; [*sibri kutyâ nê ugâss; kutyâ hitô; mugymurugyot mond á hâsâm tölle*] (hangutánzó szó); [*â muzsikâssâk; puhârât; kerülylön â puhâr*]; [*piross á ruhâ*] 'kötény'; [*â szurok fokhâgymât*] 'gerezd'; [*fekete subâsnâk; dílutân; vécsernye után; âzutân; utânnâ; pállâs után kirugdâlom á gâzdât; âgymâsutân; utollyârê; á völlegín udvárân; ugyân mi lít; Urâm Is-ten; én urâd vâgyok; ustârom; nágy ustârcsâttogtâtâsvâ mënnek; bâtyubâ á dunnâkot; cidrusfâ; száll â dâru; fôssô fâluvígën; Jêzus; nyiski csikorgós kâpudât; kâpufâbâ; kâpusztâ; pâpucsât; rêpublikâ; fíjunk; huszâr; nápsugâr; tudós; ugyi; kutât nyízi*].

A mélyhangú többalakú igetöveknek a deverbális [-l] képző előtt gyakran [-u-] véghangzójuk van: [*hágy borullyák; orcâdon virul á szerelem*].

A kezdő igék képzőjében: [indul].

A visszaható igék képzőjében: [fordullyon].

A denominális igeképzőben: [lâgyul].

A többalakú igetövekben a) jelenidejű többesszámi 1. személyű [-nk] ragja előtt: [*indulunk, iszunk; nem is lâtunk*]; b) ugyancsak a multidőben: [*ásszont hosztunk*]; c) a felszólító módban: [*csinálljunk, igyunk*]; d) a tárgyas ragozásban: [*nêm âgyuk; borvâl itâtgâttyuk*].

Egytagú igetövekben:

[*kertën fut lesz; kârôt gyugunk; lêvelek hullânâk; hullyâtok levelek; hullyon á húsâ; úgy hullyon â könyved; âkinek jut; âlâjutok; âtnyujtya; tê is tucc szónyi; tudom; tuggyák; eluntâm mâ*].

115 Lásd a 147. lapot.

Többtagú ige-*t*ővekben:

[*êbujtátták; bë vãn csukvá; mingyig csurogjon; elkurjántom mágám; mutátták; bemutátokozik; mágát mutogátnyi; ugát mint á kutyá; jutott is; kuttát; szungyikál – kussog; utázik*].

A birtokos személyrag a mélyhangú *tő* után a többesszámi 1. és 3. személyben [-*unk, -uk, -juk*]: [*nyákunkbá; á nyákukbá vãn; á háttyukbá*] stb.

A mód- és állapothatározónak, valamint a társhatározónak [-*ul*] ragja többnyire polifonématikusan realizálódik: [*rosszú, ájtóstú*] stb.

A személyragozott határozóragok közül a következőkben találunk [-*u-*] fonémát: [*rólunk, minállunk, rólluk, rájuk, nálluk, hozzájuk*] stb.

g) Az [*ü*] fonéma jellege és funkciója

Felső nyelvvállású palatális realizációjú magánhangzó elsőfokú labializációval.¹¹⁶

Fonológiai tartalma a minimális fokú zöngéesség és a komplex lágy-sötét sa-*já*thang. Lágy-kemény korrelatív ellentétben áll az [*u*] fonémával, és sötét-világos korrelatív ellentétben az [*i*] fonémával. Érzékelhetőbb változata nincsen. Megerhelése csekély. Kihasz-*ná*lása az alaki módósítókban, a morfé-*mák*ban gyé-*rebb*, azonban ezt a hiányt részben kiegyen-*líti* fokozottabb megerhelése a *tő* morfé-*mában*.

Egytagú névszótőben:

[*füst; füstös konyháré; nincs a fűszfânák gyúke; tyúzit mëgráknâm; (de: [tyúz]); fül, ügyvíd*].

Többtagú névszótővekben:

[*csütörtökön este; âz esküvő nyóckor vãn; âz esküvőjiré; fűge; fűgefâ lévelit ráktâm rá; együtt mënnek; âszt mâ külön kölly; jó szülők; süket; sütemíny; mín âz üdő; üdő-üdő; üres â kálitkâ; [üet] 'őt'; [fűzetíss; büdöss]; [csühérök] 'rossz emberek'; [függő; gyümőccs; püspök]; [fűlke] (mûvelődési szó, s nem ismeri mindenki); [rühöss; süket]; [rűcsköss szâjő] (nem ismeri mindenki); [süveg; üdvösség; ünnep; gyükér; tüstént]; [szünet; â tyüszelën vót; fűtykös kifelê; üdvözítôm; süsü-fkető; különn, büdöss, ügyess]; [hozott früsset] 'friss'.*

A magashangú *tő*ek birtokos személyragja a többesszámi 1. és 3. személyben [-*ünk, -ük, -jük*]: [*kezünk, kezük, fűszëkiunkbe; pízük is lett, fűtykösük vót*] stb.

A személyragos névutók ragjában: [*ilyen kösziünk/közöttünk*].

Egytagú ige-*t*ővekben:

[*el-ê gyün hozzâ; gyün â hús; eszëkbe gyün; együtt; ül â sârokbâ; féreütyi kontyât; csâprâ ütött; süit; sül; csüggnek â csontyâi, fűggő*].

Többtagú ige-*t*ővekben:

Pl.: [*âvvâl fűzetik ki; mëkkő fűzetnyi; fűzetmek*]; [*gürő*] 'gurulj'; [*kerüillyön â puhâr; eskünni; mëgeskünnnek; sütnék; rósâfâvâ tyüzelék; mëgsüvegeli őt*]; [*fürdenyi, mëk-szûnyik, szûletik, hozzâütődött, fekünni*].

A többalakú ige-*t*ővek jelenidejű többesszámi 1. személyű [-*nk*] ragja előtt a magashangú *tő*ek véghangh-*g*zója gyakran [-*ü-*]: [*itt nem köllyünk; süitünk; vísővê; ère gyerünk; pârossân feksziünk âlâjâ*].

116 GOMBOCZ, Történeti Nyelvtan, Magyar fonétika 30.

A tárgyas ragozásban: [étettyük; köszönnyük; megnyízzuk ikét; vettyük; ismertük].
 A múlt időben: [sütöttünk; főszttünk neki, gyüttünk].
 A felszólító módban: [vessük a vízbe; keressünk; kergessük ki].

h) Az [i] fonéma jellege és funkciója

Fonétikai sajátosságában az [i] felső nyelvállású palatális képzésű magánhangzó, elsőfokú illabiális ajakműködéssel. Érzékelhetőbb fonétikai változata nincsen.¹¹⁷

Fonológiai disztinktív tartalma a minimális fokú zöngéssége és a lágy-világos sajáthangja. Lágy-kemény egyenértékű ellentétben áll az [u] fonémával, és mint jelöletlen tag világos-sötét privatív ellentétben az [ü] fonémával. Mint legkevésbé zöngés tag fokozati ellentétben áll tengelyének legnagyobb fokú és középfokú zöngésséget mutató [e] és [ë] tagjaival. A többi magánhangzóval az [i] többdimenziós homogén ellentétet alkot. Megterhelése csekély.¹¹⁸

Egytagú névszótövekben:

[ott is márád; itt; ity kölly lënni; nyis ki; ki, áki; mi, ámi; szittíp; égyenkint; nincs; kin-csëm].

Többtagú névszótövekben:

[álámizsná; ánni; bizony; cipőbe járának; kis csibiske; ésszikenéd magád; fejszi; igyunk á fejszirë; Klàrà fijá; frólyisos rozmaríng; á gyisznók]; [öt gyivóssát] 'diós'; [á hit; kőből-i vágy fából; gyere bë ibolyám; idesányám; idrëss-bodross; hánnya ki iket; ippen, Kátyi, ki-kelet, kicsin, kisebb, lágzissákot; három liter; lássikán, mëllik, válámëllik, mikor, mingyig, válámínő, nyispolýá, pintëk, pintëkën, piro; oly szelíden nyíz; szerint, siráлом]; [siskó] 'kemence': [tárisznya], [tidő] 'tűdő'; [vinyigë; vissza; vigágvál és zsinórvál].

A főnévi igenév képzője mindig a [-nyi]. Pl.: [bëjelentënyi; új szokik lënni; hágyitánnyi; szënni].

A birtok többesszámának jele mindig az [-i, -ji]. Pl.: [lânpájtássim, tánácsimot, köszönöm jó bárácságítokát, á szëretet virágjibó; mindën pánászimát; gyöngë szávájirá; á szülejihë].

A birtokos személyragozás egyesszámi 3. személyű tárgyesetének birtokos személyragja palatális magánhangzó után: [-i, -ji]. Pl.: [keszkenyőjit; tyüzit; vizit; nem tálálod kedvit; á gyűrőjit]; [á tetejit; á belsejit; á kezit; á színyit; fügefälëvelit; szëmit].

A [-be] és [-re, -n] helyhatározói ragok előtt az egyesszámi 3. személyű birtokos személyrag a magashangú töveknél [-i]. Pl.: a) [tetejibe; fekete főggýibe; oltár elejibe; eszibe vån]; b) [két szemire; csipkës levelirë; róllyunk á nyelire; á fejire; á két szögirë; ánnák á hegyire; á fejin; á fálu közepin; fáluvágín; á mellin vån].

Az [-ig] helyhatározó ragban állandó az [-i] fonéma. Pl.: [mostányig; nyóçig; á házíg]. A [-ni] helyhatározó ragban: [ˈnnini vótám].

A denominális melléknevek képzője az [-i] fonéma. Pl.: mënyásszonyi korábá; á kolonyi hármás toron; á bérmlási kërëszhányának; házi; mostányi, rígenyi].

Az [i] fonéma a mértéket jelentő [-nyi] melléknévi képzőben: [kupányi].

117 GOMBOCZ, Történeti Nyelvtan, Magyar fonétika 29.

118 Lásd a 147. és 151. lapot.

A [-bélyi] denominális melléknévképzőben: [fálubélyi; bölcsőbélyi].

Az [i] fonéma a melléknévfokozás kiemelő [-ik] jelében: [kisebbik; nágyobbik].

A sorsszámnevek [-gyik] képzőjében: [négyegyik; ötögyik; százágyik]; [hármagyik; mindégyik].

Az [i] fonéma a többes sz. 1. sz. névmásban: [mink, minket] (de [tík, tíktéket]).

A visszaható névmás többes sz. tárgyesetében: [mágikot].

A birtokos névmásnak az egy birtokot jelölő egyesszámi 1. személye: [enyim; az enyim is].

Az [i] fonéma a) a mutató névmásokban: [ilyen, ennyi]; b) kérdő névmásokban: [ki, mi, milyen, micsodá, mennyi, hányágyik, méggyik]; c) vonatkozó névmásokban: [aki, ami, melyik, milyen, amennyi]; d) határozatlan és általános névmásokban: (váláki, válámi; ákâr-mi, sênki, melyik, ákârmelyik, ákârmilyen, váláményi).

Az [i] fonéma a határozószókban: [mingyig, ággygig, itt, ide, innett, idë, kint, ki] stb.

A személyragozott határozószókban a [neki] alakban találunk [i] fonémát. Pl.: a [fősztünk neki; odáaggya neki; b] a névutóban: [miatt; iránt]; c) az igekötőkben: [ki-, vis-szá-]; d) indulatszókban: [ni, gyi] stb.

Egytagú igetövekben:

[visz, visznek, vittem, vittek, vinne; nem hittem vóna].

Többtagú igetövekben:

[hirdetyi; igérem; illog-villog; á világ úgy irigylött töllem; megissza magát; kivân; megőrisztem; nyitva jáz ajtó; rikojtânâ; riszket; tisztöltetyi; virul].

A deverbális [-ít] igeképzőben:

[ánnyirë hágyítom; hágyitányi].

Az [i] fonéma a) a mozzanatos igék [-int] képzőjében: [mëktekint; csávárint] stb.; b) az alanyi igeragozás egyessz. 3. személyű [-ik] ragjában: [így szokik lënnyi, észik] stb.

A tárgyas ragozásnak jelentő módú jelen idejében a) az egyesszámi 3. személyében a rag: [-i] az ilyen esetekben: [kerölli; mëgvëszü; kërgyi; tisztöltetyi; hirdetyi]; b) a többesszámi 3. személyben magashangú tövek után a rag [-ik]: [ávval füzetyik; kiveszekëgyik; kötösztyetik; inëkölyik; mëkszentëlyik].

2. A hosszú magánhangzós rendszer

Kolon nyelvjárásának hosszú magánhangzós fonémarendszerében szokatlanul erős az [i] és [õ] fonémák megterhelése. Az [i, õ] fonémák megterhelésével egyidőben azonban csökkenie kellett valamilyen más fonéma megterhelésének. A fõlõ nyelvválású [i] fonéma fokozott megterhelésével csökkent a középsõ nyelvválású illetõleg zöngésségû [e] fonéma megterhelése. Ebben az egydimenziós fokozati [é-í] fonéma-vonatkozásban kiegyensúlyozódott a közös megterhelés egysége. Ami az egyikben hiányzik, megvan a másikban. Viszont a középsõ nyelvválású-fõlõ nyelvválású két zöngésségi fok viszonylatában az egyensúly nincs meg, mert a fõlõ nyelvválású fok fonémasorának egyik tagja megterhelõdött, a középnyílt-ságú fok fonémasorának egyik tagja pedig tehermentesítõdött. A két fok viszonylatában tehát nincsen egyensúly. Ezt az egyensúlyt állítja helyre a középsõ fok [õ] fonémájának fokozott megterhelése, s a véle kapcsolatos felsõ nyelvválású [ú] tehermentesítése.¹¹⁹

119 Hasonló az ó-magyar nyelvnek ú. n. nyíltabbá válása. Ez a folyamat azért valósult meg, mert egyidőben más eltolódás is történt, nevezetesen az [e>í], [ë>e], stb.

Diachronikus szempontból az ellenvetések elkerülésére már itt megjegyezzük, hogy a következetes és teljes funkció-kicserélődésre nem volt szükség, mert hiszen az [ű-ő] fonémák funkció-kicserélésének folyamat mint egység nem célozta a fonémaállomány megváltoztatását, hanem csak a funkció-megterhelések kiegyensúlyozását.

A funkció-megterhelésnek kiegyensúlyozását a nyelvrendszer ott végezte el, ahol a rendszernek szerkezeti uralkodó jellege a legjobban megkönnyíthette a kiegyenlítés folyamatát. A magyar nyelvnek és Kolon nyelvjárásának is egyik szerkezeti jellegzetessége, a magánhangzó-harmónia. A kiegyenlítésre a legalkalmasabb helyzetek tehát azok voltak, ahol a magánhangzó-harmónia szellemében meg lehetett óvni az [ő] fonémát, vagy pedig helyettesíteni vele az [ű] fonémát. A felsorolt példának nagy hányada világosan szemlélteti a magánhangzó-harmóniának szerepét a funkció-megterhelés kiegyenlítésének folyamatában. Hasonló szerepű lesz az [ű-ő] fonémának funkció-eltolódása pl. az ilyen esetekben: [nátyhásó].

a) Az [â] fonéma jellege és funkciója

Legalsó nyelvvállású veláris képzésű magánhangzó negyedfokú labializációval. Hosszú, szűk ejtésű labiális párja a rövid [ă] hangnak. Érzékelhetőbb fonétikai változata nincs.

Fonológiai tartalma a maximális zöngéesség. Sajáthatagú ellentéti viszonyban egyik fonémával sem áll, tehát csak fokozati ellentétet alkot. A labiális megjelenítés lényegében csak fonológián-kívüli kísérő jelenség, kihangsúlyozza a rövid [ă] és hosszú ellentét-párja között a különbséget.¹²⁰

Egytagú névszótövekben:

[âg; gyônge âgâjirô; csôkkent âz ârâ; âgy, gyâsz, gyâszilletemet, hâz, szentêgyhâz, lâb, lâbâikot, lâny, nyâr, pâr; tîjê te pârossân, két szâl, szâr, sâr, tâl, nâttâl, vârbâyó, szâz].

Többtagú névszótövekben:

[âdvîn/âdvînbâ, âmên/âmên, ârnyîk, ârok; âsztâ fölött; âsó, bucsânât, hâboró, hârom, huszâr, Jânos, jâszó, kâposztâ, mâlê, mâlészâjô, mâmâ, mônâr, pâlcâjîk, lyânypâjtâssim; hârom litêr pâlênkâ; pâllâs; têmplom pâradîbâ; â pârtât â fejire tészik; â plêbânijân bejelentenyi; puhâr, szâkâcsnêjât, szokâs, nâpsugâr, tânyîr, vâlló, hódvêlâg, virâg, zârdâ]

.A deverbális és denominális szavakban: [bêâvâtâs, bérnâlâs, ustârcsâttogtâtâsvâ, lâtogâtâsârê, vígâsztâlâsârê, kâszâssâkvâl].

A többalakú tövek tövégi hangzója a többesszám jele előtt: [dunnâk, cêdulâk, lyânykâk, âpâk] stb.

A tárgyrag kötőhangzója és a többalakú tövek véghangzója: [â gâzdât, pâlênkât, fiât, koronât, pâpucsât, bukrîtât, szâkâcsnêjât].

A birtokos személyragok kötőhangzója és a többalakú tövek véghangzója: [ibolyâm, idesâpâm, idesânyâm, hugâm, rûzsâm, kutyâmot, két orcâjâ, pâlcâjîkot, vârbâyó, szâjbâbó].

A többalakú tövekben a határozórag előtt: [kâpufâbâ; munkâbó jârok; frissâbâ, â lyukâbâ; szême kupâjbâbó; kâlêpjâbó; korpâvâ; konyhârê].

A határozóragban: [mênyâsszonnâ, hâznâ, kâpunâ] stb.

A melléznevekben: [csudâllâtos, sâros, vêlâgos, gyâvâjô, csipâss~csípâs] stb.

120 Lásd a 68. lapot.

A névmásokban: [ëgymást; à mâsikát írni; râmter énrâm; râd; széd mágânâk; hozzâ, hozzânk, minállunk, nálunknâl].

A határozószókban: [de mâr – de mâ; utólyârë, ëgymásutân, utânnâ, âzutân, dîlutân – dîllutân, lássikân; mëgsëm igazân; hâtó, hâtrë, âvígi, âlâjutok, hîjâbâ].

A kötőszóban: [dêhât, têhât].

Egytagú igetövekben:

[szërëncsët âd nêkik; âmore én jârok; môrë lât; vârjâ ikët; eltâttyâ, elvâgtâm, bëzâr; nëm ârtott; âld meg; lât, fâj; nê râzzon; idë szât lê; szâll, lëvâgtâ; bëzârtâ].

Többtagú igetövekben:

[nëm ârós; ârotâk, âzok, csinâtâtnyi, csinâlyunk; fâzzík kêd; môrë furolyâznâk, nê hâborgáss, mëkkínâlyâk ikët; kívân; szînyit kívântâm; mëgprôbânyi; nem találod; vocsorânyi, mëgvâl].

A jelenidő ragozásának többesszámi 3. személyében: [lêhûzâk, esszêhîjâk, vâlászollyâk, szîtosztyâk, esszêhîjâk, mëkkínâlyâk, vârjâk, tólyâk, csolkollyâk].

A múlt idő ragozásában: [tâlât, elhûsztâk].

A feltételes mód ragozásában: [tyüizit mëgrâknâm; nem ânnâm; rikojtânâ; vîszâhozâl engëmêt].

A felszólító mód ragozásában: [gyojcsâ; âkik tuggyâk; êbujhâttyâk].

b) Az [ó] fonéma jellege és funkciója

A középső nyelvállású veláris megvalósítású rövid [o] fonémának szűk ejtésű hosszú párja. Főképpen az utolsó nyílt vagy zárt szótagban siklóejtésű [uó] jellegű megvalósítását hallhatjuk. Ezt a sajátást csak az öregek, az asszonyok és ritkábban a gyermekek ejtésében találjuk az ilyen szavakban: [vârâbuó, zsînyó], [nyuócâguó tâlegâ] 'hímzés-minta'. Az utolsó vagy utolsóelőtti nyílt szótagban erősen zárt [ú]-ba hajló kiejtését hallhatjuk pl. az ilyen esetekben: [bezâbôitâ], [kitânôvâ, hosszú szârô] stb.¹²¹

Fonológiai tartalma a középfokú zöngéesség és a kemény sajáthang. Kemény-lágy korrelatív ellentétben áll az [ô] és [ê] fonémával, fokozati ellentétben az [â] és [û] fonémával. Az [ô] kombinatórius és [uó] tetszőleges változatait ritkán halljuk, s a kifejezés eszközei. E kombinatórius és tetszőleges változat megjelenítése enyhébb, s kevésbé feltűnő, mint pl. Zsére nyelvjárásában.

Az [ô] fonémának megterhelése csekély mértékű. Előfordulásának arányszámát azonban emelik az ilyen melléknévi alakok: [nâgyhâsô, nâtypofâjô]. A központi nyelvjárásokkal összevetve megállapíthatjuk, hogy az [ô] fonémának megterhelése nagyobb, mert gyakran el látja az [û] fonéma funkcióját is.

Egytagú névszótövekben:

[bód, hósipkâd, hódvëlâg, hódockâ, jó, lô], [nyóc–nyuóc âguó tâlegâ] 'fehérhímzés-minta', [szó, szókîpessîg; dê sôs â leve; tó].

Többtagú névszótövekben:

[âdóss; âjtôrë êrnæk]; [âkô] 'juhakol'; [idegën ânyósnâk; âsô, bírô, bôhâ], [csomól 'görcs a fában'; [dóguk vâ; fogó, folyó; frólyisoz rozmâring; gyâlô; gyisznôjê vât â zsidó;

121 PUTZ Éva, Adatok Kolon nyelvjárásához, 6.

öt gyivóssát; háboró - háboróbá, hárángozó, hordó, jászó, József, káncsó]; [kánkó pácá] 'kampós bot', [kóbászokot, kódósembër; kórójé változik; koszoró, mónâr, â mosók, ódâl; hírés ringyó, róká, szakájtóbá, szógájá, sálló, siskó, sógor], [szivánórë] 'szénvonó'. [tálló, tánó, tynó, vândorló, válló, zsëcskó; húbë zsidó, zsinuór], [szárvók] 'szarufák'.

A határozóragokban: [hálákbó, ábbó, áttó, szájbábó, egy tânyírbó; a szeretet virágjibó; kalëpjábó, várâbüó; gyöngë âgáiró; âgâjiktól levelek hullânák; szentëgyhâsztó, pâphó, mágokhó, gyâvâjó], [csudâjó] 'csudául', [mâgyâró - mâgyârúó].

A mellékevekben: [bâgzó szâjá vót] 'kívánta a bagót', [hosszó ëstállóbá; ócsó, szápûl-ló, szomoró, hosszúszáró, forró, csikorgós; ëgye meg â mâlészâjójât; nâtyhâsó, dógos, túsó, utósó, hâtúsó] stb.

A határozószókban: [hâtó, áló, lëgâlórâ, ótâ].

Az igetövekben:

[jó mëgsózzâ, mëgszólíttâ, mekszólâ, lógott, mëkcsókóhâcc, mëgcsókollyâ, gyógyíccs mëg, mëgpróbânyi, tólyyák, gyójcs].

Az igeképzőkben:

[dúdógât, kukurikó, në búsóllon], [bëzâbótâ] 'bereteszelte', [kitânóvâ]; ëmegyünk, mëgbârâzdónyi] 'fölbarâzdálni', [mëggyógyóhât, gundó, mëgvákó, tânólâs, boldogónyi], [âsídozó] 'âsítózol', [olvâsó].

A múlt időben: [tótâ, ârótâk, lëhajót, gundótâ, indótâk, tânótt, borót, fordót, vótátok].

A föltételes és a fölszólító módban: [csipâss në vónâ; görbe në vónâ; në poró, nâgyon tanóll].

Az igenevekben: [bócsójâró, gyógyóvâ].

Az esetek legnagyobb hányada polifonematikus értékű fonémát mutat.

c) Az [ő] fonéma jellege és funkciója

A középső nyelvtálas palatális képzésű rövid [ő] magánhangzónak szűk ejtésű hosszú párja. Labializációja elsőfokú. Az utolsó nyílt vagy zárt szótagban siklóejtésű [üő] változatát hallhatjuk pl. az ilyen esetekben: [örüőit] 'örült', [körüő] 'körül', a gyakoribb [öröt, korő] alakok mellett.

Fonológiai disztinktív hangsajátága a közép fokú zöngésség és a komplex lágy-sötét sa-játhang. Lágy-kemény korrelatív ellentétben áll az [ő] fonémával, és sötét-világos korrela-tív ellentétben az [e] fonémával. A minimális zöngésségű [ü] fonémával egydimenziós fo-kozati ellentétben áll.

Az [üő] jellegű siklóejtésű tetszőleges változat a kifejezés eszköze, s az öregek, az asz-zonyok és a gyermekek beszédét jellemzi.

Az [ő] fonémának funkció-megterhelése elég tekintélyes. A központi nyelvjárásokkal összevetve a [nâtyszëmő] és [nâtyfejő] féle típusok kialakulásával majdnem teljes mérték-ben átvette az [ü] fonéma funkcióját.

Egytagú névszótövekben:

[kő; kóból-i vágy fâból]; [prős] 'prés', [ször; szörkeszkenyő, tő, gömböstő, vő, vőfny, vővejtd, föld; veszëtt vónâ fekete föggyibe; ződ, téliződ, zőccsíg].

Többtagú névszótövekben:

[bëtő, âránbető, bögfő, bölcsobélyi, csödör, csöngő, cipő]. [esküvő] (művelődési szó); [csëpëg âz esső; erdő, folyhő; hâjkëtő~hejkëtő~hejkëtő; hetfő; fiâtâ âz üdő-idő; kendő, keszkenyő, kőccsíg], [pâlőckössíg] 'község', [mënyegző, nyöstíny], [pëhő] 'pehely', [pemető]

'söprő', [szellő, szűrő] 'szűrő', [sindő] 'zsindely', [tengő] 'tengely', [tető] 'tetű', [tidő, tisztelendő, üdvöztető, vendéglő, vőlegény].

Gyakori a főnévi funkciójú melléknévi igenév: [nevemnek megőljője, teremtő, temető; hajkétő~hejkétő~hejkötő]; [kírő] 'lakzis tisztsg', [fikető, fejkető, sütő, függő, üdvöztető; az éjegyzője, víső], [tívő] 'nyakbavaló selyemkendő és a siskó száját eltakaró agyag-fedő is', [szerető; a te fölnevelő].

A határozóragban:

[lèvesbő, közepibő, kettőbő, hajkétőkbő, tízezerkbő, írgységbő, a vőlegintő, mindenektő, az esküvőő, belőő].

A névmásokban: [töllem; kérdem én tölled; fil tölle; ő, ők, őt, őket; belőlem~belölle~belölő].

A melléknveekben: [sűrő, sűrőn, keserő] stb.

A névszóból képzett melléknveekben: [kőkényszemő, kíkyszemő, kutyahitő, ciklászínyő; nemzeti színyő, lószemő, jóíző, vásfejő, kétkerekő].

A melléknévi igeneveken: [búillesztő; élő tyúkot; előkelő, szentőtív] stb.

A számneveken: [első, elsőnek, legelsőlegelőször, elsőbb, kettő, kettőt].

A határozószókban: [a bésők, egyedő, főső, széso, előtt, ázelőtt, előre, előányi; elő vának]; [físő] 'felső', másik felő, fővígi legíny; főcifrázza, a fölnevelésed; körő/körűő; körő-belő], [kíső] 'külső', [kísőn] 'késő', [kísőben, ezenkívő, mőre, váláminő, nálám nıkő].

Egytagú igeőveken:

[kőd] 'küld', [kő, kőlly, kikőttte, győszte, nyő, lesző, sző, megtőtöttem, fő].

Többtagú igeőveken:

[dörzsőlek, ebídő, erősit, inekőgetnek, físőkönnyi, keresztőnyi, kírődzik, kerőlli, mekkíső, egybekőszőrőlli, lesző, megnősőt, őrő, őrőnek, meőőrisztem, őrizzítők, szemetőnek, szídől, hozzáütődött, lēvetkősztettyik]. Az igeőknek legnagyobb hányada denominális és polifonematikus értékű [ő] fonémát mutat fel.

A jelenidő ragozásában: [szídő, meőbetegsző, kereső, vésző, észő, tésző; törőd meő a szádát].

A múlt idő ragozásában: [fősztiünk, őriőt, szítmetőte, kigiürőt].

A felszólító módban: [giürő].

A melléknévi igenévben: [ütő, szővő, főző] stb.

d) Az [ē] fonéma jellege és funkciója

A középső nyelvallású palatális megvalósítású [ē] fonémának szűk ejtésű hosszú párja. Ennek a kéttagú szavak második zárt szótagjában zártabb [ē] változata van. Így van pl. a [kēnyér, kőtēl, ősvény] szavakban. E zárt [ē] hangú alak mellett azonban gyakoribb a [kēnyír; kőtīl, ősvíny] féle alak. Nagyon ritkán jelentkezik a siklóejtésű [iē] jellegű változat is. A siklóejtés azonban annyira gyenge, hogy alig érzékelhető. A siklóejtés gyengeségét és ritkaságát igazolja az a tény, hogy a koloniak a zséreiket e jellegzetes siklóejtésükkel csúfolják. A koloni asszonyok és öregek ejtésében azonban mégis hallhatunk ilyen alakokat: [demiēn] 'demizson', [válogát a rézicciēbe] stb.

Fonológiai tartalma a középfokú zöngesség és a világos-lágy saájhangja. Kemény-lágy korrelatív ellentétben áll az [ő] fonémával, s világos-sötét ellentétben az [ő] fonémával. Az [ē] kombinatórius, és az [iē] tetszőleges változata elég ritkán hallható.

Az [ē] fonémának megterhelése csökkentett. Előfordulásának arányszámát azonban megjavítják a gyakori önállótlan formai szócskák, mint az [és, még] stb. A központi nyelvjárások-

kal összevetve meg kell állapítanunk, hogy Kolon nyelvjárásában az [é] fonéma funkciójának nagy részét az [í] fonéma látja el. Az [é] fonéma sok szóban a fölső művelődési szállományt jelzi. Amely szónak megtaláljuk az [í] fonémájú alakját is, ott az [é] fonémájú alak fölső művelődési szállományt, és elsősorban a művelődési stílusban, a templomi, ünnepi, szónoki és iskolai stílusban fordul elő. Az idegen szavakban az [é] fonéma a szó idegen eredetét jelzi.

Egytagú névszótövekben:

[én; énnékem; nekik; és nagyon; három évig; mész; kéz; hét; élläss; szén, név, ásonyél], [födél] (művelődési szó), [réz, béll, bélläss, bölcsőbélyi, fálubélyi, dér, éhess, ész, jég]; é vót bévölve 'csudálkozva'; [cél, éfébe; leszégyik]; [ég] 'meny'; [áz égén; tân éhessek vótátok; az én nyákám; én kimárattám, ényis, hájén inník]. Az [én] személynév más sohasem jelentkezik más alakban. Hasonlóan az [és]: [és éménnek, és mâ viszik]; [tizennígy évess]; [kétféle, fédecit]; [két fél; félíngem; ázon â héten csütörtökön, égy hétyig].

A [két] számnév mindig csak ebben az alakjában jelentkezik: [két koronât, két széme]; [két kerékén, két dorozsbâ, két szögire, â két fél]; [légy] 'rovar'; (ezzel szemben a [lígy] a [lenni] igének fölszólító módja); [lév]. A [még, mégis] szavaknak nincs más változatuk: [még, mégis, mégollyán, mégsem]; [mén] 'ló'; (ezzel szemben a [mîn] a [menni] ige jelenidejű alakja); [mért]; [szék] a gyakoribb [szík] mellett; [szél; ârt ánnâk â szél]; [táj, kecske téj; tél, télizöd; télyi-nyári; vé bétő]; [széllës], de [szílës csipkëss].

Többtagú névszótövekben:

[bérnökérésztnnyâ], de gyakrabban: [bérnökérésztnnyâ], [bérnökérésztnnyâ] (a templomi stílusban); [csészét; Erdélyi József; Jézus; másképpen; ösvény]; [kökényszëmő] a dalban, de különben [kókíny]; [â málészâjô; tüstént, kötél, levél, fenék, mënyétke, veréb, égyéb, gége, cseléd, vélé; vénásszonnâk]; [kényér – kényír; szekér – szeker; ösvény, kerék, tehén – tehen].

Az [é] fonémát találjuk az asszonynevek [-nê] képzőjében: [szakácsnéjât; kocsmárosné].

Az egyesszámú birtokjeles alanyeset birtokjele az [-é]. Pl.: [kijé ez]. Különben lásd az [i]-nél!

A birtokos személyragozás kötőhangja magashangú tő után gyakran [-é-]. Pl.: [Jânos szeretöcském; kövecskéje].

Az [e, ê, é] tövű névszók tárgyragjának kötőhangzója az [é]: [csëppecskét szerëncsét âd néki; jó jestét, kecskét; hallotta âz igét].

A magashangú töveknek [-nêl] határozóragja többnyire polifonematikus értékű [é]-re végződik: [cbidné, â temetöné; â völegínné].

Az eredményhatározó magashangú tövek után többnyire [-é, -jé]: [kórójé változik; gyisznójé vât â zsidó; tejjé, többé].

Az ok- és célhatározó ragjában mindig [é] fonéma áll: [mér tiltyâ, de âzért, nëm másér; szerelëm kedvejér; szerelëmér, rosszér].

A határozóragok személyragos alakjában [é] fonémát találunk a következőkben: [belém; kicsiny nekém ez â ház; nekéd vârrom; jó szerëncsét néki; újjé vélëm; Isten tevéled].

A névutók közül a következőkben: [elé, felé, mellé, köré, közé; urak elé bëillené; mënyásszony elé].

Az [-s] denominális melléknévképző előtt: [csipkës levelire].

Az igetövekben:

Pl.: [él-ê még; Isten éltessën] (a művelődési stílusban, különben [íl]); [nem ír ez â legíny; pipâ bagót ér; âki értyi, ért] (ezzel szemben [írt, elírt] valamit); [értëm â ...; ányit kérdez, kérlek, kérté; ha mëg nem fér; râm tér énrâm] 'râm fér', [kérdëm]; [zsemlével étettyük; igérem]; [vél] 'gondol'; [széd magánâk].

A felszólító mód iktelen alanyi ragozásának egyesszámi 2. személyében a magashangú tövek módjelének magánhangzója mindig az [-é-], s mint [é+I] értékű polifonématis hangzó az [-é] a személyrag helyett áll. Pl.: [mesjtjé; tjté tē párossán].

Az alanyi ragozás magashangú iktelen igéinek egyesszámi ragtalan 3. személyében hosszú [é] fonémát találunk pl. a következőkben: [ösmér, megvér; á nyoszolyólyány széd nēkik; ínēké].

A tárgyas ragozásban az [-é-] fonéma a rövid [-e-] fonémával váltakozik.[ösméri – ősméri].

Az alanyi ragozásban a múlt idő egyesszámi 2. személyű [-I] ragnak kötőhangja magashangú tő után gyakran [-é-], s mint polifonématis értékű hangzó helyettesíti a ragot is. Pl.: [ēttē, örömet nyertē, vittē, kértē, fīrhē mēntē; dē megnyōttē – de mēgnōttē] ēa fiatalabb nemzedéknél).

A polifonématis értékű [-ê-] vel váltakozik a teljes [-él] alak is, pl.: [eddig szerettél].

A föltételes mód jelenidejének egyesszámi 2. személyében az [e, ě, é] tőhangzós igék módjele a [-né-]. Az [-é-] mint polifonématis értékű fonéma képviselheti az [-e] ragot is: [urák elé bëillenē; beillenē motollânák].

c) Az [ú] fonéma jellege és funkciója

A felső nyelvvállású veláris képzésű rövid [u] hangnak szűk ejtésű hosszú párja. Labializációja elsőfokú. Elterjedtebb fonétikai változata nincsen.

Fonológiai tartalma a legkisebb fokú zöngésség és a kemény saájhang. Kemény-lágy korrelatív ellentétben áll a lágy [ü-i] sorral. Az 1. tengelynek legcsekélyebb zöngésségű tagja, s fokozati ellentétben áll a középfokú és legnagyobb fokú zöngésséget mutató [o] és [a] fonémával. Sem kombinatórius, sem tetszőleges változata nincsen. A polifonématis szerepben sem vesz fel ejtési saájtságot. Megterhelése Kolon nyelvjárásában csekély.

Egytagú szótövekben:

[búillesztő szellő] 'bút élesztő'; [būrē fordullyon; būrē való pârtā; á csúfír; hú bë zsidó áz ólbā; szákággyon el á húrod; tyúk; ěgy ilő tyúkot]; [új jó] 'úgy jó'; [ugyánúgy; újámrá kettőt; áz újân; egíszēn újj; áz Ūr Jēzus; sáros gyálogút; áz úton; rúdák; lúd; lúdát].

Többtagú szótövekben:

[búhá; búzákēnyír; búzât hāny; cúkor; kockácúkort ānnák nēkik; hosszú botot; fātýúkeszkenyő; fātýút; múlāccsāg; púhá dunnā; piros rúzsā; hej rúzsām ibolyām; á fővígi úcā; vígig tējárúzsā; á kolonyi úcān; úri pâlotâdât; kúdōskâsā~kódōs]; [kúrō] 'kórō'; [á vőlegíny nyúgodâlmât/nyugodâlom; gúnâr; hērnýú; hájslúg] 'Einschlag'.

Egytagú ígētőben:

[sok legíny belēbújná; ābbā nēm búj belē; húzzák; húzd râ cigány; āgyât húznák; lēhúzzák á lámpât; fúják á trombitât; elmút; rúgom á port; túd főznyi; áki ákādâlyt túd; tudom; gyúnnák; gyúnnyi].

Többtagú ígētőben:

[útállom á csúfât; bústānyi; búsó; múlâtok; múlâthāssunk; nyúgonnyi; útállom á csúfât; útáll, útállâtos].

Monofonématis vagy polifonématis [ú] fonémát találunk a határozóragban: [á vőlegínyhāsztú; āszt ínēkēlyik vâlâszúl].

f) Az [ú] fonéma jellege és funkciója

Felső nyelvvállású palatális megvalósítású magánhangzó elsőfokú labializációval.¹¹⁶ Ejtése szűkebb, mint a megfelelő rövid [ü] magánhangzónak.

Fonológiai tartalma a minimális fokú zöngésség és a komplex lágy-sötét saájhang. Lágy-kemény korrelatív ellentétben áll az [ü] fonémával, és sötét-világos korrelatív ellentétben az [i] fonémával. Érzékelhetőbb változata nincsen. Megterhelése csekély. Kihasznlása az alaki módosítókbán, a fonémákban majdnem semmi. Kolon nyelvjárásának legkevésbé kihasznált magánhangzós fonémája.

Egytagú névszótövekben:

Pl.: [bűve] 'búval'; [nincs á fűszfának gyűke; fűszfábó vān; kűvē lēnyomatom; szűz Mária; tyűz; tyűzön]; [tűfűt] 'tejfűt', [bűnöss]; [csűr] 'pajta', [fűv, nyő á fűv]; [hűsígess, tűlle].

Töbhtagú névszótövekben:

Pl.: [mocskoss fűzője] 'a főköző fűzője'; [fűzővíg] 'a főköző díszes keményített szalagja'; [áranygyűróket; sűrő könyveimvél; fehír úrmöt iszok; fűrűsz; gyűsző; műhel].

Egytagú igetövekben:

a) [gyűl az újā]; b) polifonematikus [-ű-]: [gyűjön házā; visszākűttík ā keszkenyőt; sűtt hús; leűnek; sűvē, űt].

Töbhtagú igetövekben: [gyűlölli; fűtyöl].

Polifonematikus [ű] a határozóragban: [fíl az ördögűtű].

g) Az [i] fonéma jellege és funkciója

Fonétikai sajátságában az [i] felső nyelvvállású palatális képzésű magánhangzó. Hosszú szűk ejtésű párja a rövid [i] hangnak.¹¹⁷

Fonológiai disztinktív tartalma a minimális fokú zöngésség és a lágy-világos saájhang. Lágy-kemény egyenértékű ellentétben áll az [ü] fonémával, és mint jelöletlen tag világossötét privatív ellentétben az [ű] fonémával. Mint legkevésbé zöngés tag fokozati ellentétben áll tengelyének legnagyobb fokú és közép fokú zöngésséget mutató [ā] és [ē] tagjaival. A többi magánhangzóval az [i] fonéma többdimenziós homogén ellentétet alkot. Megterhelése nagyfokú. A jelentéstani elkülönülés eszköze pl. az ilyen esetekben: [légy] 'rovar' – [lígy] (a [lenni] igének felszólító módja); [mén] 'ló' – [ő mín] (a [menni] igének jel. i. egyesszámi 3. sz).

Egytagú névszótövekben:

[díszítik; hídāt fogok csinātātnyi; hímēss dunnākāt; hír; hírēs ringyó; hívem; híven; így; ā pāp így hirdeti; míg; nyűrfábó vān; nē pírongáss; színyit is kívāntām; szívem közepibe; sírkertyébe; ā fāk is sírnāk; tyíz; vígān; víg örömem; vízvél]; b) [bír] 'bér'; [bírēss; csíphádáró; dí; mā dí vān; díbē; dílig; díllutān; fiketőt; fiketője; fíny; fírj; fírhez mēnne~fírhe mēnnyēn; híveš; új; egy újjē vélēm hāt; újjē az ānnyokhó; ík; íp; kík virāgvāl;

116 GOMBOCZ, Történeti Nyelvtan, Magyar fonétika 30.

117 Vö. HORGER, A magyar nyelvjárások, 54; LAZICZIUS, A magyar nyelvjárások, 26; FÜR I., Az í-zés állapota a mai magyar nyelvjárásokban, Szeged 1930; SULÁN Béla, Szempontok az í-zés vizsgálatához, doktori ért., 1944, kézirat.

víkonykípu; kász; kieszēt fővénny; kászákárátvál; lúp]; [lív] 'fatölcsér'; [mí ēh]; az ánnya mihibe; mi gyünne ki; míz; ngy morvánt; níp, nyív, nyívess; píz; písz annák; plí; három rífēs szállág; ríg; nēm ríg; rígennyi, vinn; rísz; rít; rítēn; ríteki szína; vízállószik~putton-szik; szíkēcske~székēcske]; [gyívószik] 'dióbél'; [nyákszíl] 'a lószerszámnak egy része'; [szíp; szít; szíthattā ā papucsāt; az ökörnek szít ā szárva; szítmetilli; víge, víge vān; főső fāluvígēn; fūzōvíget; ávígi úcā; fővígi úcā; vígig; ā vígin; míg vígrē; vínásszon, víz, víz szokik lēnnyi].

Töbtagú névszótövekben:

[írígyem; írígy; kázmír; mingyíg; nühā];

[ággyíg] (de [ággyig] is); [csínos; hā csípās nēm vónā; nē ugāss hījābā]; [íge] 'a harmadik szál a fonásnál'; [ez ā pípā dē mágyaross; símā; lesímítányi; Isten hozott títēket; mit kerestēk itt tík idegēnyēk];

[bíkā, bíkessígēt; bilyēg; ēhija ā birmāāpjāt; ánniyiflē; finyēs; finykípesztette magát; fírēg; fírfi; físzēk; físz; gāzdāsāg vígett; gyíkiny; hízāgocskābā; iber; idēss; íhēss; ílet; ílletyibe; gyāszíletēmet; ímelēg; ínēkōtem; ípítísvē; írtík; íszrevész; ítel; ítelő; első tálítēt; az ítkēk alāpjā; ítetiyik/étetiyik; kímín~kémín~kómíny~kémény; kímíny alāt; kinyēss; ā kírók, kírvíny; kísz lész; kíszōn; kíszōbēn; kíszēn vān; kívē; lílēk údvössígēt; líllēk; míreg~mírēg; mírgēss, mírnök, míszārōss, nühā, nüholl, níkem; nálām níkō de árva; níkülősztünk; nímēllik helēn mēgvendígēllik; nímēt, rīgēn, rīgēnyi szeretōm; rotvāt rípā; rípāt, ríszēg, ríszēgēk; szílēs árok; szíllēs, szína, tígēd, tyísztāt, víkon; víkonylítrā; d) ádvín, ádvínbā, árnyík, áprólík; ázír mēkkō fízetnyi; beszíd; beszíggye]; [béllis] (vagy gyakrabban: [tálāj]); bukrítāt tēsznek mellije; cselíd, csekily, virāgcseríp, dērík, ebíd, ebídēt, edíny, egísz, egyíb, ekível, elíg, beélígēnnyi; emlík, emlíkezzēn; fázík]; [fēhír, fūrísz; ötven füllírt; gállír, Geren-csír, geríny, húsvít, mellije, kemínmāgos, kemínfār; kemíny szoknyāing; kenyír~kēnyér; búzākēnyír, keríkiszōg, kevés; kōkíny, kōkínyszēmō; legíny; víz öt lepinyt; nōstíny – nyōstíny; tēmplom párādíbā; pēnész – pēnyíszlēss]; [ájtóperíny] 'az ajtó pereme'; [remíny; szēgínyke jászttuttā] 'szegényke azt hitte, úgy tudta'; [szekír – szekér – szeker] (az idősebb nemzedék); [szintín, szomszíd; sētyútík, sēttibē, sēttig, sētēt – sōrēt; cintányíross, tányír, testvírje, törtínet, ügyvíd; vendíg, vendígēskēnnēk; vōffíny, vōlegín – vōlegíny]. De: [ōsvēny, gyűkér] is.

Egytagú ige-tövekben:

a) [ēhija ā birmāāpjāt; esszēhijāk; írt; rí]; b) [fí, fíl tōlle; fíl az ördōgtú; fíllek, fínyi; íll az āpjā, most is ínek; ílō tyúkot, íltesse, átítem; íllyēn ā bārāccsāg; íllēk; íg ā tyúz; mēgígette ā kezít, ígnyi; hogy én ā rōzsāmval holtomig beírēm; ā másikāt írī, āt nēm írhet engēm; odāírnek; írnyi]; [āz ājtōrē érnek] (műv. stílus); (de: [bāgót ér]); [kír; mēkkíri; árē kírlek; kírnnyi; kírók; hovā mígy, ő is mín; hā mísz āz esküvōrē; mír; itt lígy hónāprē]; [lívíl] (volt gyakorító ige); [nyíz, nyízi, nyízēk, megnyísztē; lētíptík; odā vót tíve]; [tívō] (nyakbavaló se-lyemkendő); [vísz; vítétem nēkēd sohā].

Töbtagú ige-tövekben:

a) kínāgáttiyāk ikēt, borrhā kínālliyāk; nyílik; hássírollyām vígig]; b) [segít, hāsít]; c) vígyáz; ígēr]; d) [elálíttiyā] 'elaltatja'; [emíszít]; [búíllesztō] 'búkeltő'; [mēgígír – megígír; ēkísír; kímílli; mekkímínyi]; íllyen] (parancsoló mód); [ítíllet, elítí, kíródzik, mekkíszō], kíszöllyenek] (imper.); [ékíszítenek; nēm lítēzik; ā bort mírnnyi; szígýēllítēk; nēm szígýēllyi; szízdōl; az ígēt, mejjēt ōk tevínek; vítkēzik, mit vítétem nēkēd; évígeszte, most vígzik].

A névszókából képzett szavak [-ít] ige-képzője: [ámítgáttā; tánítványit; pírosíttyā; fōlvídíttyā; hālványíttyā; szomoríttyā; vēlāgítānāk; bústínyi].

Az igéből képzett főnevek képzői magashangú tő után mindig [-ís], [-míny], [-víny], [-síg], [-ík], [-íl] alakúak. Pl. a) [-ís]: [*engesztís*] 'zsírolvasztás'; [*à kihírdetís előtt; jegyzís; fákasszá még à kélíst; koránn lëssz à fókélís; kocsikenís; kentísés kës; fejës kötís*]; [*kötíss*] 'csipke'; [*lövís; ölís; lúdölís; születísë nájja; têmëtís; teremtísít, üllís, vetís, vetísse*]; b) [-míny]: [*sütemíny*]; c) [-síg]: [*nyeressíg, vesztessíg*]; d) [-ík]: [*moslíkáss putton; ábbà à szánkdíkbà vàn; ivádík, morzsálík*]; e) [-íl]: [*kötíl*] (de [*kötél*] is).

A gyűjtőnevek képzője magashangú tő után mindig [-síg] alakú: [*erdősíg*].

A foglalkozást jelző nevek képzője magashangú tő után [-ísz]. Pl.: [*rívísz, kertísz*].

Az elvont tulajdonságot és állapotot jelentő főnevek képzője magashangú tő után [-síg]. Pl.: [*betegsíg; egíssíg; ésíg; felesíg, húsígëss, kéccsígbe ëstem, kőccsíg, könnyebbsígít, kössígëcske, közönsígëssen, nëhëssíg vàn bënnë; nëmzëccsígëss virágszál; szépsíg; szóképessíg; nincs rà széksígë; óriztítëk a szúzsígëgét; tisztëssígëvë híják; tisztëssíg, vendígëss, zőccsíg*].

Az összefoglaló főnevek képzője magashangú tő után az [-ík]. Pl.: [*Pétërík*].

Az egyesszámi birtokjeles alanyeset az [-í] birtokjellel lakul. Pl.: [*egymásí lëvínëk*].

A birtokos ragozásban a birtok egyes és többes számának 3. személyű jele mindig [-jí], illetve [-í]. Pl.: [*gyermekí, kälëpjíkot, pálcájíkot; mellejíkë bukrítát; rokonnyí; à keresztlyányájí; à lyánpájtássí; süket gyerekki lësszëk*]; [*ëgyëssí*] 'egyesei vannak a gyermeknek az iskolában'; [*ágájíkról hullánák; főcifrázzà à kälëpjíkot; à pálcájíkot is főcifrázzà; bizonyítványíkot; szerencsës ünnëpjíket; rozmaríngíjk; hun vännák à kápájíjk; vőjéjíd, lábáíkot*]. Azonban: [*botossí*].

Az ok- és célhatározórag magashangú tő után [-ír] alakú. Pl.: [*mëgy à mënyásszonyír; à csúfír; ökörír, káposztájír; mënnëk à dunnákír*].

Hasonlóan az [í]-t találjuk a határozóragnak személyragos alakjában: [*írtëm*].

Az [í] fonémát találjuk a) a deverbális [-íkony, -íkëny] melléknévképzőben: [*fëledíkëny*]; b) a [-fíle] melléknévképzőben: [*másfíle*].

Az [í] fonémát találjuk a birtoknévmások ragozásában: [*enyím*].

Az [í] fonéma igekötőben: [*szít-*].

A hosszú [í] lehet polifonématis értékű. Pl.: a) [*mi lítt engëm, mi lít bennetëket*]; [*lívít*] 'szokott lenni'; [*físd*] 'felső'; b) [*körtí-körtvély; búzávál író körtí*]; [*níkd*] 'nélkül'; c) [*kísd*] 'külső'; d) [*míket*] 'melyiket'.

Az [í] fonémát találjuk a) a szenvedő igékben: [*dícsírtëssík*]; b) az igék [-gíl], [-ísz] képzőjében, pl.: [*íldëgíl, üldögíl, legelísz*]; c) a denominális [-írsz], [-ír] képzőben: [*szomoríttyà, hálványíttyà*].

Az [í] fonéma a határozatlan névmásban: [*nímëllik*].

A névszóból képzett magashangú igék töve és az [-l], [-r] képző között a kötőhangzó gyakran [-í-], vagy mint [*í+l*] értékű polifonématis [-í] képző áll. Pl.: [*visszácseríllí; beszí vele, beszíllýëk-beszílek, beszítek, beszígënyi, beszínyi; bíkínyi, mëgbíkdëk; cseríllek; ëcseríllýik*]; [*Dícsírtëssík à Jëzus Krisztus*]. De a közlő stílusban: [*mëggyícsír, mëggyícsírtë*]; [*mesí mesíj*] (imper.): [*csúfát mesínyi*].

Az alanyi igeragozás multidejének egyesszámi 2. személyű [-l] ragja és a magashangú igető között a kötőhangzó gyakran [-í-]; ha azonban az igetőben nincs [-í-] hang, [-é-] kötőhangzót találunk. Az [-í-] kötőhangzó azonban polifonématis értékű ragként szerepel. Pl.: [*mëgíhëssítí*].

A tárgyas igeragozás multidejének többesszámi 3. személyű [-k] ragja és a palatális magánhangzójú tő között mindig [-í-] kötőhangzó áll. Pl.: [*ëtëttík, vittík; rokonyító kúttík visszà; fëltëttík; kiveszekëttík mágokot; kírdëssítík; në szerëssík egymást; elövëttík, nem ërdëmlëttík*].

Az iktelen alanyi ragozásnak 1. számi 3. személyű [n] ragja és a palatális magánhangzó-jú tö között [-í-] áll. Pl.: [*elmín*].

A föltételes mód jele a magashangú szavakban [-ní-]. Pl.: a) [*átálmennék, merítenék, rákhátnék, ánnék, kedveznék; mit nem cselekenék*]; b) [*bē is vetném*]; c) [*eresztenéd, há megengennéd*]; d) [*láccik á szâjâró hogy éhethék szêgín*]; e) [*elínekelhetnék*].

A felszólító mód tárgyas ragozásának többszámi 2. és 3. személyében a módjel magánhangzója gyakran [-i-]. Pl.: [*őrizzíték; vessék*].

E) A MÁSSALHANGZÓK SAJÁTSÁGAI

1. A képzéshelyi hangsajátságok

A mássalhangzóknak a képzés helyével összefüggő hangzási sajátosságai minden nyelvben relevánsak. Kivételt csak a rendszeren kívül álló mássalhangzós fonémák tesznek. A fonológiaiilag disztinktív, releváns képzéshelyi (lokalizációs) hangsajátság több mássalhangzónak lehet közös sajátossága. Ilyenkor aztán az egyes mássalhangzók a zár képzésében vagy a rezonanciában különböznek egymástól.

A közös helyen képzett közös disztinktív hangsajátságú mássalhangzós fonémák egységes sorokat képeznek. Ezek a közös hangsajátságú mássalhangzós sorok az egységes mássalhangzós rendszerben különböző ellentéti viszonyokat alkotnak. Egy ilyen lokalizációs hangsor egyetlen, vagy több fonémából állhat.

a) Az alapsorok

A hangképzés helyének viszonyítása szerint képzéshelyi hangsajátságú alapsorokat állapíthatunk meg. Ezek a képzéshelyi alapsorok egymással többdimenziós heterogén ellentét-viszonyban állnak.

Ilyen képzéshelyi hangsajátságú alapsorokat képeznek 1. a gutturális (postdorsális), 2. az apikális (dentális), 3. a labiális és 4. a rés- (praedorsális) hangok. Ezek a képzéshelyi hangsajátságú alapsorok majdnem kivétel nélkül megvannak minden nyelvben. A réshangok és az apikális mássalhangzók rezonanciája rokonjellegű, s bizonyos nyelvészeti előfeltételek mellett bizonyos nyelvekben egyesülhetnek.

A felsorolt legelterjedtebb képzéshelyi sorok mellett ismert még a ritkább 5. laterális és 6. gutturo-labiális képzéshelyi sor. Erősen elterjedt azonban 7. a palatális képzéshelyi sor, amely sok nyelvben önálló alapsort alkot, több nyelvben azonban a gutturális vagy apikális sorral áll egydimenziós viszonyban, A palatális alapsor fonétikai megvalósítása nyelvenként változik. Nem ritka végül 8. a laringális alapsor sem.

A képzéshelyi hangsajátságú sor fonológiai fogalma nem egyezik egyszerűen az artikulációs hely fogalmával. A mássalhangzós fonémák több képzéshelyi sajátossággal bírnak, s a nyelvnek uralkodó szerkezeti jellege szerint hol az egyik, hol a másik képzési sajátosságuk szerint lehetnek tagjai különböző képzéshelyi soroknak.

Képzéshelyi sorról azonban csak akkor beszélhetünk, ha a sor fonémái nem állanak egydimenziós proporcionális viszonyban más képzéshelyi hangsajátságú sorok fonémáival. Ahol ilyen viszony forog fenn, ott az ellentét mindkét tagja egy képzéshelyi sorhoz tartozik. (Ezzel az esettel nem szabad összetévesztenünk az olyan esetet, amikor két képzéshelyi alapsor egyetemlegesen kölcsönös egydimenziós ellentét-viszonyban áll.)

b) Az egyenértékű rokonsorok

Az alapsorok egymással többdimenziós ellentét-viszonyban állanak. Némely nyelvben azonban a belső törvényszerűség szellemében két alapsor valamelyik hangképzési melléksajátsága vagy esetleg a sajáttság fokozása szerint egydimenziós egyenértékű vagy privatív ellentét-viszonyba kerülhet.

Így a magyarban az apikális sort a nyelv hegyének a működése jellemzi, azonban a dentális képzés és a praepalatális képzés szerint két sorra oszlik. A viszony természetesen állandó, mert a praepalatális sor hangjainak ejtésekor a nyelv hegye mindig magasabban van, mint a dentális sor hangjainak ejtésekor.¹¹⁸ Az apikális sornak ez a dentális és praepalatális sorra való oszlása jellemzi a magyar nyelvet.¹¹⁹ Ugyancsak jellemzi ez a mássalhangzós rendszertani sajáttság Kolon nyelvjárását is. Az apikális sor tehát két rokonsorra oszlik: az első a dentális sor: [t, d, n, l], a másik a praepalatális sor: [ty, gy, ny, ly]. E két sor egymással egydimenziós ellentét-viszonyban áll.

Az előbbi apikális sor kettéhasadásával teljes mértékben azonos jellegű az apikális képzésű réshangok képzéshelyi sorának belső megoszlása egy dentális (sz-jellegű) és egy praepalatális (s-jellegű) rokonsorra. A palatális sort hátrább képzett apikális sornak kell minősítenünk. Az elülső apikális sorral egydimenziós és logikailag egyenértékű ellentét-viszonyban áll. E körülményt a megfelelő párok feloldhatósága (neutralizálhatósága) bizonyítja. A magyar nyelv réshangú képzéshelyi sorának megoszlott két rokonsorát Kolon nyelvjárásában is megtaláljuk. Az apikális sornak: [sz, z, c, dz] fonémáival szemben a praepalatális sornak: [s, zs, cs, dzs] fonémái állanak.

Hasonlóan megoszluk az ajakhangú alapsor egy bilabiális [p, b] és egy dentilabiális [f, v] rokonsorra.¹²⁰ A magyar nyelvben általában s így Kolon nyelvjárásában is ismeretlen az olyan mássalhangzós fonémasor (alapsor vagy rokonsor), amelyet még valamilyen járulékos képzési sajáttság, illetve hangsajáttság jellemezne, s így privatív proporcionális ellentét-sort, vagyis korrelációt alkotna. Így ismeretlen pl. a járulékos sajátshang-korrelációk közül a lágy-sági korreláció is.¹²¹

c) A képzéshelyi hangsajáttságú sorokon kívül álló mássalhangzós fonémák

Többnyire a képzéshelyi soron kívül állanak a [h] fonéma s a folyékony hangok. Kolon nyelvjárásában azonban az [l] és [ly] fonémákat nem mint liquidákat értékelik, hanem mint dentális és palatális hangokat, s így az apikális alapsornak két rokonsorában helyezkednek el. A folyékony hangoknak ez az elhelyezkedése jellemzi mindazokat a nyelvjárásokat, amelyekben megtalálhatjuk az [ly] fonémát. A központi nyelvjárásokban és a köznyelvben azonban az [ly] fonéma helyett [l] vagy [j] hangot ejtenek. Ezekben aztán az [l] fonéma nem so-

118 TRUBETZKOY, Grundzüge, 118.

119 LAZICZIUS, Bevetés a fonológiába, 48.

120 Trubetzkoy szerint a testvérsorok megoszlásánál két akusztikai jel játszik szerepet: 1. a réshangoknál az éles-nyhe ejtémód, és 2. az apikálisoknál a tompa-világos hangkülönbség. Vö. Grundzüge 120.

121 A lágy mássalhangzóknak szótagos korrelációja jellemezte az ősmagyart. E sajáttság elvesztése a magyar nyelv átformálódásának nagy állomását jelenti. A lágy mássalhangzós korreláció hiányát megállapítja már Laziczius is. Vö. Bevezetés a fonológiába, 49.

rozható be egyetlen lokalizációs alapsorba sem, hanem a képzéshelyi alapsoron kívül helyezkedik el a frikatív képzésű [r] fonémával alkot egydimenziós privatív vagy egyenértékű ellentétet. Ennek az ellentétnek a fonológiai tartalma a frikatív – nem frikatív hangsajátság jelenléte, illetve hiánya. Ez az ellentét természetesen nem képzéshelyi, hanem zársajátságú. Kolon nyelvjárásában az [r] mint zöngés zárjellegű hang képez privatív ellentéte az [l] fonémával. Természetesen ez az ellentét alapsoron-kívüli.

A [h] fonéma zöngés alapváltozatával és zöngétlen mellékváltozatával mint általában meghatározatlan sajátságú fonéma áll alapsoron kívül. Egyetlen hangsorba sem sorozhatjuk be, mert olyan funkciós sajátságai vannak, amilyenekkel egyetlen mássalhangzós alapsor sem bír. Így szókezdő és mássalhangzó utáni helyzetben zöngétlen, magánhangzó-közötti helyzetben zöngés, szóvégi helyzetben elenyészik.¹²² Hasonlóan képzéshelyi alapsoron kívül áll a [j] fonéma.¹²³

2. Zárjelleg-sajátságok

a) A zár foka és az elsőfokú zárjelleg-korrelációk

A záralkotás és annak legyőzése lényegi sajátsága a mássalhangzó-képzésnek. A záralkotás módja és foka szerint a mássalhangzókat zárhangokra, réshangokra (sziszegők) és zöngés mássalhangzókra osztjuk. A zár maximális a zárhangoknál és minimális a zöngés mássalhangzóknál, mert ezek már közelednek a magánhangzók zárnélküli zöngésségéhez. Természetesen ezt a teljes zárnélküliséget nem éri el.

A zárhangok pillanatnyiak, a réshangok és a zöngések pedig időtartamúak, folytonosak. A zárhangokat és a réshangokat közösen jellemzi a zörejszerűség. A három zár fok szerint a következő egydimenziós ellentétek alakulhatnak ki: a) zöngés-rés, b) pillanatnyi-időtartamú, c) zár-rés, d) rés-zöngés, e) zár-zöngés hangellentétek. Mind az öt logikailag privatív és ha a nyelvrendszerben proporcionális (vagyis ha több képzéshelyi hangsajátságú sorban lépnek fel), akkor elsőfokú zárjelleg-korrelációt alkothatnak.¹²⁴

A magyar nyelvben ezek közül csak a zár – rés-korrelációt találjuk meg. A különböző képzéshelyi hangsajátságú alapsorokban található spirans- (sziszegő) és zárhang-ellentéteket értjük rajta. Ilyen a: [cs–s, c–sz, dz–z, dzs–zs]. A többi kombinációs lehetőségnek sem a magyar irodalmi nyelvnek, sem Kolon nyelvjárásának szempontjából nincs jelentősége. Ez tehát a magyar nyelvnek és Kolon nyelvjárásának egyetlen elsőfokú zárjelleg-korrelációja.

b) A másodfokú zárjelleg-korreláció

A különböző zárfokú egydimenziós korrelációk aránylag ritkán ölelik fel az egész mássalhangzós rendszert. Bizonyos mássalhangzós fonémák nem vesznek részt ebben a korrelációban, hanem ugyanazon zárfokú mássalhangzókkal képeznek egydimenziós ellentéteket. Az ugyanazon zárfokú és képzéshelyi alapsorú mássalhangzós fonémák között kialakult egydi-

122 GOMBOCZ, Történeti Nyelvtan, 25.

123 Bővebben lásd a 121. lapon.

124 TRUBETZKOY, Grundzüge, 136.

menziós korrelációkat nevezzük másodfokú zárjelleg-korrelációnak, ellentétben az elsőfokú korrelációval, amely a három vagy legalább két zár fokú alapsor tagjai között áll fenn.¹²⁵

A magyar irodalmi nyelvben és Kolon nyelvjárásában csak egy másodfokú zárjelleg-korreláció van, mégpedig a zöngésségi korreláció, a zöngés-zöngétlen (esetleg feszes-laza) korrelatív ellentétben. Ezt a korrelációt megtaláljuk a zárhangoknál és réshangoknál, de természetesen nincs meg a zöngés mássalhangzóknál. A másodfokú zárjelleg-korrelációnak tagjai a [p–b, t–d, k–g, f–v, sz–z, s–zs] ellentétek. Ezekhez járul még három aránylag kihasználatlan lehetőség, a [ty–gy, c–dz, cs–dzs]. A többi mássalhangzós fonéma, a zöngés [l, ly, r, m, n, ny] és a rendszeren kívüli [h, j] ebben a korrelációban nem vesz részt.

Több másodfokú zárjelleg-korreláció nincs az irodalmi nyelvben, s Kolon nyelvjárásában sincs. Az [s] és [sz] jellegű mássalhangzók ejtése ugyan energikusabb, feszesebb izommunkával történik (fortis), mint pl. a [z, zs] hangoké (lenis). Ez a jelenség azonban az irodalmi nyelvben és Kolon nyelvjárásában is csak kísérő jellegű s nincs fonológiai értéke.¹²⁶ A feszes (fortis) és laza (lenis) ejtés kérdése egy kissé összetettebb a zöngétlen-zöngés mássalhangzós ellentét-kapcsolatban, mert itt tulajdonképpen a laza-zöngés és a feszes-zöngétlen ejtés áll egymással szemben. A fonológiai disztinktív sajátság itt tehát komplex jellegű. A feloldási helyzetek nem mutatják meg egyértelműen a korrelatív sajátság lényegét. A zöngés-zöngétlen ellentét ugyanis feloldható, de a vezérfonéma jellegét gyakran a külső körülmények határozzák meg. Ezért a zöngés-zöngétlen mássalhangzóknak feszes-laza ejtése a magyar nyelvben további tüzetes kutatást kíván.¹²⁷

3. A rezonans hangsajátságok

A rezonáló hangsajátságok szempontjából a magyar nyelv mássalhangzóinál csak az orrhangúság jöhet számításba. A lelógó ínyvitorla okozta orrhangúság, a szájban pedig a zárhang jellemzi őket. Egydimenziós, proporcionális ellentéti viszonyban állanak az orális (labiális, apikális és palatális) zárhangokkal. Kolon nyelvjárásában tehát a rezonancia szerinti korrelatív sor a következő: [d–n, b–m] és [gy–ny]. Mivel ezek egydimenziós, proporcionális és e mellett logikailag privatív ellentétek, ezért korrelatíveknek kell őket minősítenünk. Sajátságuk az, hogy Kolon nyelvjárásában feloldhatók, ami különben ritkaság. Természetesen az apikális sor dentális-palatális ellentétű rokonsorainak tagjai is feloldhatók.

A rezonans mássalhangzós korreláció összeférhetetlen az elsőfokú zárjelleg-korrelációval. Egy és ugyanazon képzéshelyi hangsajátságú sorban ez a két korreláció egyidejűleg nem létezhet. A magyar irodalmi nyelvben és Kolon nyelvjárásában is az apikális, palatális és labiális képzéshelyi sornak van rezonáló korrelációja, s ez az oka annak, hogy az elsőfokú zárjelleg-korrelációt csak a sziszegő hangok képzéshelyi alapsoraiban találjuk meg. E szerkezeti körülmény egyik alapvető sajátossága a magyar mássalhangzós fonéma-rendszer-

125 TRUBETZKOY, Grundzüge, 143.

126 Lásd ehhez GOMBOCZ, Történeti Nyelvtan, 21.

127 Természetesen a rövid-hosszú prozódikus ellentétű mássalhangzók rövid-laza és hosszú-feszes ejtésében a laza-feszes ejtés csak fonológián kívüli kísérő jelenség.

nek. Trubetzkoy úgy véli,¹²⁸ hogy a képzéshelyi alapsorokban pillanatnyi-időtartamú ellentét uralkodik, s ez az egyik sorban mint elsőfokú zárjelleg-korreláció, a másikban pedig mint rezonans korreláció nyilvánul meg. Az orrhangú mássalhangzók ugyanis maximálisan zöngések, tehát maximális időtartamúak is. E kérdés a magyar fonológiában további tüzetes vizsgálatot kíván.

Az orrhangú mássalhangzók egymás között többdimenziós ellentét-viszonyban állanak. Abszolút szóvégi helyzetben, a szólamegységben következő szónak szókezdő mássalhangzója előtt feloldódik a képzéshelyi hangsajátság ellentéte, s az orrhangú mássalhangzós fonémákat egyetlen orrhangú fonéma képviseli. Ennek a fonémának egyetlen sajátsága a minimális mértékű orrhangú zár, tehát egyúttal a legnagyobb mértékű mássalhangzós zöngéség. Ez a bizonytalan képzésű orrhang (vezérfonéma) többnyire mint [n] hang valósul meg. Az orrhangú mássalhangzókat képviselő vezérfonéma kiválasztása igazodhat a következő szónak szókezdő mássalhangzója szerint is.

Főntebb említettük, hogy ez a bizonytalan képzésű mássalhangzós orrhang maximálisan zöngés, tehát a rendszer minden mássalhangzója közül a legjobban megközelíti a magánhangzók lényegi sajátságát: a zöngéséget. Ezért az orrhangú mássalhangzóknak ez a bizonytalan képzésű közös képviselője (vezérfonémája) néha annyira megközelíti a magánhangzók zöngéséget, hogy össze is olvad az előtte álló magánhangzós fonémával. Az orrhangú mássalhangzónak nyomát aztán csak a megelőző magánhangzónak orrhangúsításában találjuk. Az orrhangú mássalhangzó jelenlétét tehát csak a szóvégivé vált magánhangzónak járulékos minőségi tulajdonsága, az orrhangúság jelzi. A szóvégivé lett magánhangzó így polifonematikus értékű lett. Különlegessége az, hogy a járulékos minőségi tulajdonság nem egy bizonyos orrhangú mássalhangzónak funkcionális jelenlétét jelzi, hanem általában az orrhangú mássalhangzót. A polifonematikus értékű, orrhangúsított magánhangzó tehát a [mgh.+meghatározatlan *orrhangú mássalhangzó*] fonémacsoport képviseli. Így pl. Kolon nyelvjárásában tetszőlegesen vagy kombinatóriusan váltakoznak az: [asszony/asszon/asszó]-féle típusok. Természetesen mindez a feloldási helyzetben érvényes és a tetszőleges váltakozás rendszertani keretében.¹²⁹

128 TRUBETZKOY, Grundzüge, 162.

129 A mássalhangzókat más alapon rendszerezi JAKOBSON R., Observations sur le classement phonologique des consonnes (Proceedings III., 34 kk) című munkájában. Elmélete a fonológiai ellentétek kéttágúságának tényén épül fel. Ezért három kéttágú ellentétet különböztet meg. 1. A hátsó (veláris, palatális) – elülső (labiális, dentális) mássalhangzók ellentéte. Itt az egyetlen vagy pedig fontosabb rezonáló úr a hangképzés helye előtt vagy mögött van. 2. A tompa hangszínű (veláris, labiális) – éles hangszínű (palatális, dentális) mássalhangzók ellentéte. A tompa hangsajátságuk akusztikai jelegüket az osztatlan rezonáló úr megnyújtásával és a gége egyidejű szűkítésével nyerik. Az éles hangsajátságuk hangszínüket két rövidített rezonáló úrban nyerik a gége-nek egyidejű tágítása mellett. 3. A laza („mates”) – érdes („stridentes”: sziszegő, s-jellegű, labiodentális és uvuláris) mássalhangzók. Ezek akusztikai jelegüket képzésükkel nyerik. Az első két ellentét lényegében megfelel a magánhangzók minőség ellentétének (vagyis a nyíltságnak és sajáthangnak), s ezért e mássalhangzók ellentétrendszere lényegében megfelel a magánhangzók ellentétrendszerének. Jakobson rendszerének előnye, hogy a képzéshelyi ellentétsorokat mindössze két dimenziós ellentétsorra osztja. A diachronikus magyarázatokat ezzel megkönnyíti, mert így pl. könnyen megmagyarázhatjuk a veláris hangzóknak labializálását, palatalizációját vagy akár a dentálisok palatalizálódását. A synchronikus rendszernek gazdag tagozódását, működési törvényeit, feloldásának pontos rendszerességét azonban képtelen megjeleníteni. A rezonáns korreláció feloldásának Kolon nyelvjárásában megállapított teljes rendszeressége tárgyalanná teszi Trnka kritikai megjegyzését is. Trnka ugyanis úgy vélte, hogy az orrhangú mássalhangzók képzéshelyi ellentétének feloldása gyenge pontja Trubetzkoy rendszerének, sőt ellentétben áll az egész elmélettel. Vö. Trnka, SS VI, 207.

4. Kolon nyelvjárásának mássalhangzós fonémarendszere

Kolon nyelvjárásának mássalhangzós fonémái a következő rendszert alkotják:¹³⁰

		Másodfokú zárjellegkorelláció				Zöngés mássalhangzók alapsorai	
		zöngétl.	zöngés	zöngétl.	zöngés		
Rés- és zárhangú mássalhangzók alapsorai	gutturális	Elsőfokú zárjellegkorreláció			k g		
	apikális	dent.			t t	n	r
		palat.			ty gy	ny	ly
	labiális	bilab.			p b	m	
		dentilab.			f v		
	spirans	dent.	rés	sz z			
			zár	c dz			
		palat.	rés	s zs			
			zár	cs dzs			

A [h] és [j] fonémák mint meghatározatlan mássalhangzós fonémák a rendszeren kívül állanak.

A mássalhangzós fonémák tehát szövevényes viszonyhálózatot képeznek. Az ellentéti viszonyok rendszere három alapjelleg kereszteződésének és kombinációs lehetőségeinek részrendszere. E három jelleg a lokalizációs, zárjelleg és rezonans jelleg. Erre az alapra másodlagos, fölépítményes ellentét-rendszerek épülnek (elsőfokú zárjelleg-korreláció, másodfokú zárjelleg-korreláció). A mássalhangzós rendszernek így módon vázolt viszonyhálózata

¹³⁰ Lásd a 49. és kk. lapot.

még nem teljes, mert ehhez járul még a feloldások rendszere. A sík-ábrázolás azonban alkalmatlan az ilyen szövevényes rendszer ábrázolására.¹³¹

A lokalizációs alapsorokon kívül áll a [h] és [j] fonéma. Egyik sem tagja a privatív és proporcionális ellentét-soroknak, egyik sem vesz részt a zárjelleg-korrelációban. Ezért lehetséges a zöngés-zöngétlen megvalósításuk. A zöngésségi tényező e két mássalhangzónál irrelevans és a fonémakörnyezettől függ. A fonémakörnyezet mellett még a morfémahelyzet is meghatározza megvalósításuknak zöngés vagy zöngétlen jellegét. Alapváltozatnak a zöngés változatot kell tartanunk.¹³² A zöngétlen változat a mellékváltozat. Lehetséges, sőt valószínű, hogy a [h] és [j] fonéma egydimenziós elszigetelt ellentét-párt alkot. E feltevést több körülmény támogatja. E kérdés azonban tüzetesebb tanulmányozást kíván. A [h] és [j] fonémának zöngés-zöngétlen megvalósítása a jelentéstani egységek elhatárolását jelölheti, tehát az ábrázoló rendszerben másodlagos fonológiai szerepe lehet.¹³³

A [h] fonéma magánhangzók között (nemcsak a szóban, hanem a mondatban, illetve szólamban is) zöngés, szókezdeten és mássalhangzó után pedig zöngétlen. Morféma kezdetén zöngétlen akkor, ha az előtte álló morféma mássalhangzóra végződik. A zöngés mássalhangzó ily esetben elveszti zöngésségét, pl. [áthát]. A zárjelleg szerint zöngés alapsorú mássalhangzós fonémák (amelyeknek természetesen nincsen zöngétlen párjuk) és magánhangzó között a [h] mindig zöngés. Ez a szabály érvényes a folyamatos kiejtésű mondatban, illetve szólamban a szóközi helyzetre is.¹³⁴

Külön kell foglalkoznunk a [j] és [i] hang viszonyával. E két hang ugyanis több nyelvben egy és ugyanazon fonémának két változata.

Ha két fonéma hangképzés és akusztikai jelleg szempontjából rokon jellegű, de sohasem fordul elő egy és ugyanazon hanghelyzetben, akkor a két hangot egy fonéma kombinatórius változatának kell minősítenünk.¹³⁵ De ha ez a két rokon hangzó egy prozodémában egymás mellett állhat, akkor a két hangzót önálló fonémának kell minősítenünk. Így van ez főképpen akkor, ha a kérdéses helyzetben az illető hangok önállóan is állhatnak. A vázolt okból a magyarban és Kolon nyelvjárásában is önálló fonéma az [i] és a [j] hang is. E hangokat megtaláljuk olyan helyzetben is, ahol a magyar nyelv fonéma-kapcsolódásának törvényszerűsége szerint nem állhat két magánhangzó, illetve mássalhangzó. A magyarban egy prozodémában egymás mellett nem állhat két magánhangzó. Ezért az ilyen kapcsolatot mint pl. [fejít, tetejít, kezejít, kászájítát, az ápjájít, új boldogó; újjé; mond é bűnejít] [j+i], illetve [j+i, i+j] fonémakapcsolatoknak kell tartanunk. A [j+i, i] fonémakapcsolat mindig csak ma-

131 A magyar nyelv mássalhangzós fonéma-rendszerének első rendszerezését Laziczus Gyula kísérelte meg. Rendszerében még csak a zöngés-zöngétlen és a rövid-hosszú korrelációt érvényesítette. Vö. MNy XXVI, 271, és Bevezetés a fonológiába, 47–49. Skalička a zöngés-zöngétlen és rés-zár sajátosságok szerint rendszerezte a magyar nyelv mássalhangzós fonémáit. Ez a kísérlet is leegyszerűsítette a magyar mássalhangzós fonémák belső viszonyítottságának rendszerhálózatát. Vö. Skalička, ČMF XXI, 152.

132 LAZICZIUS a MNy XXVI, 272 és kk, a [h] fonéma alapváltozatának a zöngétlen változatot tartja. A magyar nyelv szerkezeti alaptörvényeinek értelmében azonban a mássalhangzós fonéma disztinktív értékének legnagyobb fokát magánhangzó-közötti helyzetben éri el. Ezért alapváltozatnak a zöngés megjelenítést kell tartanunk.

133 Lásd a jelentéstani egységek elhatárolásának fejezetét a 157. lapon.

134 E kérdéshez vedd össze még GOMBOCZ-MEYER, Zur Phonetik der ungarischen Sprache, le Monde Oriental, 1907–1908; GOMBOCZ, Történeti nyelvtan, 25; BÁKÓ Elemér, Hányféle hang van a magyarban, MNy XXXIII, 31–38; LAZICZIUS, A zöngés h kérdése. MNy XXXIII, 305.

135 TRUBETZKOY, Grundzüge, 44.

gánhangzó után áll.¹³⁶ ezenkívül az [i] fonéma részt vesz a magánhangzós hosszúsági korrelációban, a [j] pedig a mássalhangzós hosszúsági korrelációban, mégpedig a mássalhangzókra jellemző ikerített változatban is, pl. az [tj / jê] féle alakokban. E körülmények mind a [j] fonéma önállóságát bizonyítják, bár az [i] és [j] közötti különbségi küszöb határozottan a legkisebb mérvű az egész magyar fonémarendszerben.¹³⁷ Ezzel szemben a szó- illetve morféma-kezdő [j] és a morféma- illetve szó-végi csökkentett nyomatékú [i] csak kombinatórius változatai a [j] fonémának. Az alapváltozat a [j]. A zöngés [j] fonémának zöngétlen [X] párja szintén csak kombinatórius változata a [j] fonémának. Kolon nyelvjárásában a zöngétlen változat nagyon ritka, mert a [lopj, rakj] féle nyelvtani alakok helyett a [lopjál, rákjál] típusok használatosak.

A Kolon nyelvjárásában megállapított mássalhangzós fonémarendszer¹³⁸ nagyjából érvényes minden olyan nyelvjárási rendszerben, amely önálló fonémaként ismeri az [ly] hangot. Ezt a rendszerezést végérvényesnek tarthatjuk az irodalmi magyar nyelv viszonylatában is. Természetes azonban, hogy a feloldások rendszere nyelvjárásokként változik, és az irodalmi nyelvben is más. Ez a körülmény azonban nem érinti az itt rögzített alapsrendszert.

Az aprólékosabb részletkérdéseket nyitva hagytuk. Azokat részmunkáknak és részletkutatásoknak kell közelebb vinniük a végleges megoldáshoz.

Az irodalmi magyar nyelv magánhangzós és mássalhangzós fonémái 30:100 arányban viszonylanak egymáshoz (8 mgh.+26 mshg.). Ugyanakkor pl. a cseh 58:100 (14 mgh., 24 mshg.), a német 64:100 (14 mgh., 24 mshg.) az angol 83:100 (20 mgh, 24 mshg.) arányt mutat.¹³⁹ Ebből az összevetésből következik, hogy a magyar irodalmi nyelvet és Kolon nyelvjárását is jellemzi a mássalhangzóknak uralkodó szerepe. Ez az arányszám akkor sem változnék nagyon, ha számításunkba bevonnánk a hosszú magánhangzókat és mássalhangzókat.¹⁴⁰

Az összevetésnél mutatkozó nagy különbség azonban csak látszólagos. Pl. a cseh és magyar nyelv fonémáinak arányszáma a valóságban alig különbözik. A cseh nyelv arányszámának kiszámításakor ugyanis kettőshangzónak számították be a szótagvégi [mgh. + j (i)] fonémacsoportot, s így a magánhangzók számát jelentősen megnövelte az alkalmi csoportosulással alakult kettőshangzók száma. Így alapon azonban kettőshangzónak számíthatnánk a magyarban is a [komoj] féle szótagvégi [mgh. + i (j)] fonémacsoportokat. Ennek következtében kettőshangzónak kellene minősítenünk a következő fonémacsoportokat: [ai, oi, ui, ei, ii, öi, üi].¹⁴¹ Így aztán a magyar irodalmi nyelv és Kolon nyelvjárása is 15 magánhangzós fonémát számolna. A magánhangzók és mássalhangzók arányszáma ekkor a magyarban is 58:100 volna.

136 A morfémahatárral elválasztott [m(g)i/jett] féle esetek e kérdésben természetesen semmit sem bizonyítanak.

137 Vö. még VACHEK J., Fonologický poměr hlásek i a í v češtině a slovenčině, Slávia XI, 1932, 26; JAKOBSON R., Z fonologie spisovné slovenštiny, Sborník Slovenská miscellanea, Bratislava, 1931, 160.

138 Nem közöljük a Kolon nyelvjárásának mássalhangzóit tárgyaló anyagot. A rendszerezés módszere és a mássalhangzók állapotának jellege a közölt anyagból is látszik. A végleges és teljes rendszerezés módszerét ugyanis csak a morfológiai feltárás után állapíthatjuk meg.

139 Vö. MATHESIUŠ V., La structure phonologique du lexique du tchèque moderne, TCLP 1, 69.

140 Némi eltolódás jelentkezne akkor, ha tekintetbe vennénk a hosszú és ikerített mássalhangzók közötti funkcionális különbséget. Hosszú megjelenítésben pl. ritkán fordul elő a [f, v, zs, m] és [dʒs] fonéma. Vö. GOMBÓCZ, Történeti Nyelvtan, 44.

141 Vö. GOMBÓCZ, Történeti Nyelvtan, 33.

A fonéma-állományban a magyar irodalmi nyelv és Kolon nyelvjárása mégis mássalhangzós jellegű. Teljesen más képet kapnánk azonban, ha a fonéma-állománynak funkciós kihasználását vizsgálnánk. Itt azt tapasztalnánk, hogy a magyar nyelvnek jellegzetes saját-sága a magánhangzók nagyfokú kihasználása. A magánhangzók állományának szegénységét tehát teljes mértékben kiegyensúlyozza a magánhangzók nagyfokú funkció-megterhelése.¹⁴²

F) A PROZÓDIKUS SAJÁTSÁGOK

1. A szótagalkotó elem

A disztinktív prozódikus sajátosság szorosan összefügg a szótaggal. A szótag fonémáinak egy része a prozódikus sajátosság szempontjából irreleváns, de legalább egy fonéma (a nyelv szerkezeti uralkodó jellege szerint esetleg több is) a prozódikus sajátosság hordozója, vagyis szótagalkotó.

A különféle nyelvekben a magánhangzókön kívül a mássalhangzók, továbbá magánhangzós és mássalhangzós fonémacsoportok is alkotnak szótagot. A magyar irodalmi nyelvben és Kolon nyelvjárásában csak a magánhangzós fonémák képezhetnek szótagot, tehát a szótagképző elem mindig monofonematikus és magánhangzós.¹⁴³ A hosszú szótagalkotó magánhangzós fonémákat sem tekinthetjük két magánhangzó polifonematikus összetételének, illetőleg kettőzött magánhangzónak. A 68. lapon vázoltuk a finn nyelv hosszú magánhangzóinak jellegét, s megállapítottuk, hogy a finn nyelv hosszú magánhangzóit mindig ketté osztja a morféma-határ. A finn nyelv magánhangzóinak és mássalhangzóinak hosszúsága tehát aritmetikus jelegű, s így a hosszú szótagképző elem még további két kisebb egységre bomlik, a morára. A finn nyelv tehát prozódikus szempontból morás nyelv. A magyarban azonban a prozódikus egység, a prozodéma egyezik a szótaggal, s ezért a hosszú magánhangzós fonémákat a magyarban oszthatatlan prozódikus egységnek kell tekintenünk. A magyarban a rövid és hosszú szótagképző fonémák ellentét-viszonya mindig privatív. A korrelatív sajátosság hordozója mindig a hosszú magánhangzó. A hosszúság azonban intenzitási tényező. Mivel a magyarban az intenzitás schol sem lép fel disztinktív tényezőként (a szó-

142 Tolnai Vilmos szerint a magánhangzókönak és mássalhangzókönak előfordulási aránya a magyar nyelvben 41:59-hez, ami szerinte megfelel a francia nyelv arányszámának. A francia nyelv magánhangzó-állománya ugyanakkor aránytalanul gazdagabb a magyar nyelv magánhangzó-állományánál. A francia nyelv 15 magánhangzót és 19 mássalhangzót számlál. A magánhangzók és mássalhangzók aránya tehát 84:100. A magyar nyelv 30:100 állományi arányszámot mutat, és Tolnai szerint az előfordulások aránya ugyanakkor 41:59. A finn nyelvben a magánhangzók előfordulása 51%-os arányt ér el. Vö. TOLNAI V., A nyelvek szépségéről, MNy XVII, 28.

143 Természetesen az emfatikus stílusban ellentétes igyekvés valósul meg, s ez a legnagyobbfokú rendkívülítését célozza. Ezért e stílusban a mássalhangzó is lehet szótagképző. Azonban még itt is inkább csak a legzöngésebb és a folyékony mássalhangzókat avatja a stílus leginkább szótagképzővé. Pl.: [pr; hm] stb. Ritkábbak a réshangok: [pszt, s] stb. Vö. GOMBOCZ, Történeti Nyelvtan, 49. A rendkívülítés fogalmához vö. Sborníki po teorii poetičeskogo jazyka II, Peterburg, 1917, és külön Viktor ŠKLOVSKIJ, Umenie ako postup, Bakoš fordításában a Teória literatúry című gyűjteményes kiadványban, Trnava, 1941, 53. A szláv nyelvekben pl. a csehben és a szlovákban a magánhangzókön kívül szótagalkotó az [l, r] zöngés mássalhangzó is. Pl.: [krk] 'nyak', [tlk] 'törő'.

hangsúly kötött és nincs jelentésváltoztató szerepe), valószínű, hogy ez a rövid–hosszú korrelatív sajátság tulajdonképpen intenzitási sajátság, amelynek megnyilvánulási formája (realizációja) a hosszúság.¹⁴⁴

A nem intenzív–intenzív, vagyis a rövid–hosszú korrelatív sajátságot a magyar nyelv mássalhangzóinál is megtaláljuk. Ezzel a sajátságával a magyar nyelv a világ nyelveinek olyan típusához tartozik, amely nagyon kevés nyelvet számlál.

2. A prozódikus disztinktív sajátságok

A prozódikus sajátság általában lehet vagy jelentésváltoztató vagy kapcsolódási sajátság. A magyarban a prozodémának csak jelentésváltozó szerepe van, ezért minden prozodéma lehet hosszú is. Egy szóban több intenzív, vagyis hosszú prozodéma következhet egymásután, esetleg váltakozhat röviddel. Ugyanúgy azonban tisztán rövid prozodémákból is állhat a szó.¹⁴⁵

Kolon nyelvjárásának magánhangzó-rendszerében az [e] fonéma kivételével minden magánhangzós fonéma részt vesz a rövid–hosszú prozódikus korrelációban. A mássalhangzóknak mindegyike részt vesz a prozódikus korrelációban. Az intenzív, hosszú mássalhangzóknak megjelenítésében kétféle típust különböztetnek meg: 1. két vagy többtagú szóban hangzóközi helyzetben a hosszú mássalhangzónak kettőzött, ikerített jellegű kiejtését állapítják meg,¹⁴⁶ mivel ezt az intenzív, hosszú mássalhangzót mindig szótaghatár, illetve morfémahatár választja ketté; 2. abszolút szóvégi helyzetben hosszú megjelenítésű mássalhangzót állapítunk meg. Fonológiai szempontból azonban csak egyetlen egységes mássalhangzós korreláció van: az intenzív–nem intenzív, vagyis a rövid–hosszú ellentét. Morfológiai szempontból természetesen van jelentősége a megjelenítésbeli különbségnek, illetve megoszlásnak is, s közeli rokonságra mutat pl. a finn kettőzési korrelációval.

Általában a szófonológiában aránylag csekély a hosszú mássalhangzós fonémák szerepe; ezeknek többnyire alaktani funkciójuk van.¹⁴⁷ Kolon nyelvjárásában a mássalhangzóknak funkcionális megterhelése, illetve kihasználása gazdag. A hosszú mássalhangzók mennyiségi előfordulását a feloldások rendszere gazdagítja. Magánhangzó-közötti és szóvégi helyzetben szintén gyakori a hosszú mássalhangzó, pl. a [*kevessén, szokoss, kákáss*] féle alakokban. Ezek az alakok azonban tetszőlegesen váltakoznak a röviddel, s külön vizsgálódásnak kell megállapítania másodlagos rendszertani értéküket.

A prozódikus sajátságnak a magyar szófonológiában nincs több funkciója. Természetesen a prozódikus sajátság a magassági hangsúly (hanglejtés), a mondathangsúly és a szünet alakjában új jelentésváltoztató szerephez jut a szókapcsolatokban, szóamegységekben és a mondatban. Valamint a szófonológiában, a mondatfonológiában is meg kellene különböztetnünk a kifejező, ábrázoló és a felhívó síkot, mert mindegyiknek más-más prozódikus megoldási típusa van. A magyar szófonológiában kihasználatlanok azok a prozódikus eszközök, amelyek a mondatban érvényesülnek, ezért nagyjobbmértvű s főképpen kötetlenebb a

144 Vö. TRUBETZKOY, Grundzüge, 145, és LAZACZIUS, Bevezetés, 45.

145 TRUBETZKOY, Grundzüge, 181.

146 BOMBOCZ, Történeti Nyelvtan, 44.

147 LAZICZIUS, Bevezetés, 47.

prozódikus eszközöknek, a hangsúlynak mondatfonológiai kihasználása. A mondathanglejtésben¹⁴⁸ az emelkedő-eső hangmenet képez ellentétet. Az emelkedő hangmenet a mondat befejezetlenségét jelzi (a grafikai rendszerben a vessző előtti rész), az eső hangmenet a befejezettséget (grafikailag a pont előtti rész). Ez az alapvető prozódikus ellentét megvan Kolon nyelvjárásában is.

Az eldöntendő kérdőmondatnak hangsúlyozása egyezik a befejezetlen mondat magassági hangsúlyának menetével, csak magasabb hangfokvésben, illetve hanghelyzetben.¹⁴⁹ Így van ez Kolon nyelvjárásában is. A hangsúlyozási viszonyok kérdése a magyar nyelvben nem tartozik a gazdag irodalmú kérdések közé.¹⁵⁰ Ezért Kolon nyelvjárásának hangsúlyozási viszonyait is csak külön tárgyalással lehet majd tisztázni.

A mondathangsúly a magyar nyelvben általában és Kolon nyelvjárásában is valamelyik szóhangsúly megerősítésével, kiemelésével valósul meg. A szünet a mondatok és mondatrészek elhatárolására szolgál.

IV. A FONÉMÁK KAPCSOLÁSA

A. A FONÉMÁK FUNKCIÓ-MEGOSZLÁSA

A feloldás rendszerében csak az egydimenziós ellentétek vesznek részt. A nyelvrendszerben azonban mindig több a többdimenziós ellentét-viszony. Ezért a feloldások rendszerének megállapítása mellett fontos feladat a fonémák kombinációs lehetőségeinek és törvényszerűségeinek megállapítása.

Bizonyos helyzetekben bizonyos fonémák nem állhatnak. Ezek az esetek nem tartoznak a feloldás esetei közé. Ezek szerkezeti tilalmak és lényegi jellemzői a nyelvrendszernek. Ezért meg kell állapítanunk a fonémák kombinációs lehetőségeinek törvényszerűségeit.¹⁵¹

A fonémakombinációnak vannak általános nyelvi törvényei. Az alapvető törvény abban a felismerésben összegeződik, hogy egy morfémában a közvetlen egymás mellett álló fonémáknak a különbözőségnek bizonyos minimumát kell elérniük.¹⁵² A közvetlen fonémaérintkezésben ezt a minimumot a mássalhangzóknak két csoportja nem tudja elérni: 1. a másodfokú zárjelleg-korreláció ellentét tagja, és 2. a privatív vagy egyenértékű ellentét-viszonyban álló képzéshelyi rokon-sorok tagjai.¹⁵³ Ezek az egyetemes törvényszerűségek érvényesülnek Kolon nyelvjárásában is, mert érintik mind a két említett korrelációs rendszert.

A képzéshelyi rokon-sorok közül ez a törvényszerűség érinti az aplikális sor két rokon-sorát és a spirans képzéshelyi sor rokonsorait. Ehhez az egyetemes törvényhez Kolon nyelvjárásában még további ilyen törvény járul: nem állhat egymás mellett a zárjelleg szerint zöngésnek jelölt két mássalhangzó, pl. [dl, dn]. A zöngés zárjellegű mássalhangzók némelyike

148 ZOLNAI Béla, Szóhangulat és kifejező hangváltozás, Szeged, 1939, 118.

149 GOMBOCZ, Történeti Nyelvtan, 51; TRUBETZKOY, Grundzüge, 202.

150 E kérdésnek a szakirodalomban mindössze hét tanulmányt szenteltek. Vö. HEGEDŰS Lajos, magyar hangejtésformák grafikus ábrázolása, Budapest, 1930. Hegedűs munkája tisztán eszközfonetikai, s nem állapítja meg a magyar hangejtésnek disztinktív típusait.

151 TRUBETZKOY, Grundzüge, 219.

152 TRNKA B., General laws of phonemic combinations, TCLP 6, 57.

153 Lásd a 114. és 117. lapot.

ugyancsak zöngés zárjellegű mássalhangzó mellett nem éri el a minimális különbségi küszöböt. Nem állhat egymás mellett két zörej-jellegű mássalhangzó sem (pl. [szp, tr; vsz] stb.). Nem állhat egymás mellett a rezonans korreláció két tagja. Természetesen mindez csak az ábrázoló rendszerre vonatkozik. Végül a magyarban és Kolon nyelvjárásában sem állhat egymás mellett egy prozodémában több magánhangzó.

Ezzel szemben a nyelvekben vannak egyetemesen megengedett kapcsolatok is. Ilyeneket minden nyelvben találunk. Ilyen kapcsolat pl. a [mshg. + mgh.] fonémakapcsolat.

Az olyan nyelvek, amelyek szókezdeten vagy szóvégen megtűrik a mássalhangzós csoportot, megtűrik azt a szóközépen is. Az irodalmi magyar nyelv és Kolon nyelvjárása is megtűri a szóvégi mássalhangzós csoportot, s ebből szükségszerűen következik, hogy megtűri a szóközépen is, de nem tűri meg szókezdeten. E szerkezeti körülmény nagy jelentőségű a morfológiában, s amint láttuk, a feloldás rendszerében is.

A fonémakombináció mindig csak fölérendelt fonológiai egységben lehetséges. A magyar nyelvnek az eredeti szókapcsoló jellege már nincs meg, ezért e kérdés taglalásakor alapul a morfémát kell vennünk. Külön helyzete van azonban a tőszóknak, vagyis a tőmorfémának. A vizsgált tőmorfémák lehetnek egytagúak vagy többtagúak. Mindegyik lehet magánhangzós vagy mássalhangzós kezdetű, de – az idegen szavakat kivéve – nem kezdődhet mássalhangzós fonémacsoporttal. A további belső tagozódás szerint még további csoportokat lehetne megállapítani.¹⁵⁴ A többi morféma lehet proklitikus (ígeköti), vagy enklitikus (képző, rag). Az enklitikus morfémák lehetnek szótagosak (magánhangzós, mgh.+mshg. kombinációjú), vagy nem szótagosak (mássalhangzósak).

Az ilyenmű feldolgozás alapján megállapíthatnók, hogy bizonyos helyzetben milyen fonémák kapcsolódhatnak, s melyek zárják ki egymást, továbbá hogy milyen sorrendben kapcsolódnak.

Mindezt a feladatot nem végezhetjük el Kolon nyelvjárásának taglalásánál. Ebben nem kevésbé akadályoz bennünket az a tény, hogy sem e nyelvjárásnak, sem e nyelvjárasterületnek nincs legalább hozzávetőleg teljes tájszótára.¹⁵⁵ E feladat elvégzését azonban a legjobban az a tény gátolja, hogy hiányzik az irodalmi nyelvnek ily szempontú feltárása.

Durva vonásokban a következőkben összegezzük a Kolon nyelvjárásában megállapítható fonémakombinációs alaptörvényeket: 1. Csak magánhangzó lehet szótagképző, de egy szótagban két magánhangzó nem állhat; 2. Szókezdeten, vagyis a tőmorféma kezdetén nem tűri meg a mássalhangzós fonémacsoportot, azonban gyakori a szóvégi és ennek következtében a szóközépi mássalhangzós fonémacsoport. E mássalhangzós fonémacsoportokat azonban többnyire szótaghatár választja ketté; 3. Nem állhatnak egymás mellett egy szótagban a másodfokú zárjelleg-korreláció tagjai; 4. Ugyancsak nem állhatnak egymás mellett privatív vagy egyenértékű ellentéti rokonsorok fonématai; 5. Nem állhat egymás mellett két zárjelleg-szerinti zöngés fonéma; 6. Nem állhat egymás mellett két zörej-jellegű mássalhangzós fonéma; 7. Nem állhat egymás mellett a rezonans korreláció két tagja.¹⁵⁶

¹⁵⁴ Vö. MATHESIUS V., La structure phonologique, TCLP 1, 77.

¹⁵⁵ A készülő Nyitiravidéki Tájszótár kiadását a Magyarságtudományi Intézet vállalta, a munkát azonban a szlovákiai magyar politikai vezetés meg nem értése és rosszindulata következtében 1941-ben megakadt a 25.000-ik lapnál, s az egyéni teljesítmény csak lassan viszi előre.

¹⁵⁶ Az irodalmi nyelvben a [tyűk] szó kivételével nem áll szókezdetén a [ty] fonéma, és csak ritkán a [gy, dz, dzs] fonéma. Kolon nyelvjárásában szókezdeten azonban nagyon gyakori a [ty, gy] fonéma, pl. [tyűz, tyűz, gyiő, gyisznó], stb.

Ezzel szemben Kolon nyelvjárása minden helyzetben megtűri a [*mgh. + mshg.*] kapcsolatot, szóvégi illetőleg szóközépi helyzetben pedig a mássalhangzós fonémacsoportot is.

Mindezek egyúttal Kolon nyelvjárásának szerkezeti jellegadó törvényszerűségei is.¹⁵⁷ Valószínű azonban, hogy e keret-jellegű megállapítások a további részletes feldolgozás után olyan részrendszereket mutatnak majd fel, amelyek nem illeszkednek bele egyértelműen e keret-megállapításokba.

A magyar nyelv a fonémakapcsolások kombinációinak tilalmát érvényesíti a morféma-határon is. Ilymódon aztán a morfémahatáron a mássalhangzóval kezdődő morféma előtt a morfémavégi mássalhangzók disztinktív hangsajátságai közömbösítődnek, feloldódnak.

Kolon nyelvjárásában a fonémakapcsolások kombinációs tilalma a folyamatos kiejtésben gyakran a szémahatáron, illetve szóhatáron is érvényesül. Így aztán a szóvégi mássalhangzók is feloldási helyzetbe kerülnek. A feloldásnak ez a rendszere a művelődés hatása alatt széthullóban van. Még ma is érvényben van azonban az egytagú, formális szerepű szavaknál. Természetesen a hangsúlyozási viszonyok, a kiemelkedő hangsúly stb. hatástalaníthatja a feloldást még az igekötőkben is.

B) SZOKATLAN FONÉMACSOPORTOK

A fonémák kombinációs kapcsolódásának törvényszerűsége jellegadó tényezője a nyelvalkatnak. Ennek a törvényszerűségnek aláveti a nyelvalkat az idegen jövevényszavakat is. Némely szó azonban szerkezete miatt nem engedelmesskedhet a befogadó nyelv törvényszerűségeinek. Kolonnak etnográfiai helyzete szükségszerűen magával hozta a fokozott szociális és nyelvi interakciót a szlovák szociális és nyelvi közösséggel. Ez a társadalmi és társaslélektani körülmény visszatükröződik a nyelvben is, főleg az átvételekben.¹⁵⁸ Az átvett szavak vagy megtartják sajátos alkatukat, s ekkor külön stílusként helyezkednek el a nyelv alkatában, vagy pedig az átvétel pillanatában átformálódnak az átvevő nyelvalkat törvényeinek szellemében. Így pl. a [*szurok*] szóban (szlovákul [*struk*], 'fokhagyma-gerezd') Kolon nyelvjárása a fonémacsoportosítás törvényével ellenkező szókezdő mássalhangzós fonémacsoportot feloldotta. A [*Szrinka*] Julka (szlov. [*srnka*] 'őzike') személynévben azonban már nem tudott teljes mértékben érvényt szerezni a nyelvi törvényszerűségnek. A magyar nyelvtudat három mássalhangzós fonémaként fogta fel a név szókezdetét, s legalább egyszer vokalizálta.

Az ilyen átvételezésnek azonban legalább némi előfeltétele meglehet magában az átvevő nyelvben is. Így pl. a morfémahatárokon kialakuló mássalhangzós fonémacsoportoknak ténye némiképp elősegíti a mássalhangzós fonémacsoporttal kezdődő idegen szó átvételét. Pl. az adott [*Szrinka*] név esetében a [*rosszra*] típusú szavak és az átvett [*Szrinka*] féle esetek között van bizonyos szerkezeten alapuló kapcsolatosság. Általában a szóvégi és szóközépi helyzetben gyakori fonémacsoportok könnyebben megmaradhatnak az átvett szavak szókezdetén, mint az olyan fonémacsoportok, amelyek szóvégi, illetve szóközépi helyzetben is ismeretlenek vagy ritkák.

Így tesz Kolon nyelvjárása az irodalmi nyelv szokatlan fonémacsoportú szavaival is. (Pl. a [*dl*] fonémacsoportú szavakkal.) Természetesen az idegen eredetű személynevek és hely-

157 Lásd még a 20. és 62. lapot.

158 Lásd a 32. sz. jegyzetet.

nevek külön kört, külön stílust alkotnak. Némikép azonban itt is érvényesek a fentebb mondottak. Pl. a [Brát] féle személynév alakjának megóvását elősegítették az ilyen esetek min: [zábrá, bábrá, bábrál] stb. Mindamellett e nevek többnyire sajátos fonológiai és morfológiai szerkezetet mutatnak. Még önállóbb és kötetlenebb magatartást tanúsítanak a hangutánzó, az érzelmi, az állathívogató s hasonló expresszív jellegű szavak.¹⁵⁹

V. A DISZTINKTÍV ELLENTÉTEK FELOLDÁSA

A nyelvek nemcsak a fonémaállománynak és a prozódikus eszközöknek minőségében és mennyiségében különböznek, hanem abban is, hogyan használják fel a disztinktív eszközöket.

A disztinktív ellentétek lehetnek általános és állandó érvényűek, s akkor minden helyzetben érvényesek, vagy pedig csak bizonyos helyzetekben disztinktívek, más helyzetben viszont disztinktív értékük feloldódik, semlegesítődik. Az ilyen feloldási helyzetben ritkábban fordul elő az illető fonéma. Az egytetemes fonémarendszeren, illetőleg prozódikus sajátságrendszeren belül így aztán alárendelt részrendszerek alakulhatnak, amelyek csak bizonyos helyzetben vagy bizonyos törvényszerűség szerint érvényesülnek. Ezek a részrendszerek fonémaállományuk csökkentett mennyiségében, minőségében vagy felhasználásuk módjában különböznek az egytetemes rendszertől.¹⁶⁰

A feloldást (a neutralizációt) előidézheti a szövegösszefüggés, s ekkor a fonémakörnyezet határozza meg a feloldást, vagy pedig a feloldásnak szerkezeti oka van, s akkor a feloldás csak bizonyos helyzetben fordul elő. Ezt a helyzetet a nyelv szerkezeti ösztörvénye szabja meg. A feloldás lehet előrehaladó vagy visszaható a szerint, hogy a feloldás valami előtt, vagy valami után történik.

Természetesen csak az egydimenziós ellentétek oldhatók föl. Az egydimenziós ellentét a feloldási helyzetben elveszti ellentéti viszonyának sajátos jegyeit, az ellentéti tagoknak pedig a közös sajátságuk marad érvényben, vagyis a vezérfonéma, amelyet a magyarban az ellentétnek valamelyik tagja képvisel. A szövegösszefüggés-okozta feloldásnál leggyakoribb az a megoldás, hogy az indukáló mássalhangzóval rokon, hozzá hasonló vagy véle azonos, egyező fonéma képviseli a vezérfonémát. A feloldási helyzetben a vezérfonémát képviselő ellentét-tag mindig jeltelennek számít.¹⁶¹

A feloldás kérdésének végleges tisztázása a fonológiai rendszerezésnek legnehezebb, de egyúttal legfontosabb feladata. A magyar nyelv fonológiai rendszerének önálló vizsgálata, illetőleg a feloldás kérdésének vizsgálata még nem történt meg.¹⁶² Kolon nyelvjárásának taglalásában nem kívánjuk a feloldás kérdését teljesen feldolgozni. Durvább vonalakban azonban vázoljuk minden fontosabb feloldás módját.

159 Lazicziusnak e kérdést tárgyaló munkáit lásd a 18. sz. jegyzetben. Vö. még KOŘINEK J. M., Studie z oblasti onomatopoeje, Práce z vědeckých ústavu XXXVI, Praha, 1934; SKALIČKA V., Studie o maďarských výrazech onomatopoických, Sborník filologický XI, 1937, 75–102.

160 Lásd a 76. sz. jegyzetet.

161 TRUBETZKOY, Die Aufhebung der phonologischen Gegensätze, TCLP 6, 34.

162 Mindössze mint részjelenséget tárgyalja a zöngés-zöngétlen ellentét feloldását Laziczius, MNy XXVI, 272. Gombocz Történelmi Nyelvtanában a hang jeleit tárgyalva értékes és használható rendszerezését adja a hasonulásoknak, illetve feloldásoknak. Lásd a 18. és kk. lapokat.

A magyarban a mássalhangzós fonémáknak képzéshelyi- és zárjelleg-tulajdonságai a szó, illetve morféma kezdetén és az abszolút szóvégi, illetőleg morféma végi helyzetben disztinktívek. Ismeretlen tehát pl. a szlovák vagy a cseh nyelvben törvényszerűen érvényesülő zöngétlen kihangzás.¹⁶³ A mássalhangzóknak ilyen állandó, szerkezeti jellegű feloldási helyzetük Kolon nyelvjárásában sincsen. A fonémák kapcsolódásának azonban önálló szerkezeti tilalmai vannak.¹⁶⁴

A magyar nyelvnek szerkezeti törvényszerűsége szókezdő helyzetben nem tűri a mássalhangzós fonémacsoportot, ezért a magyarban a szó kezdetén nincs feloldás. A szókezdő mássalhangzós fonéma csak indukáló lehet szó-összetételekben vagy szólamegységekben. Ugyanez vonatkozik a morféma, illetőleg fonémák kezdő mássalhangzóira. Szóvégi, illetőleg morféma végi helyzetben azonban a különböző morféma, illetőleg fonémák találkozása következtében mássalhangzós fonémacsoportok keletkeznek. Az így kialakult mássalhangzós csoport mássalhangzóit mindig morfémahatár választja el egymástól. Az indukáló hang mindig az utolsó, s feloldási helyzetbe mindig az előtte lévő kerül. Az indukáló fonéma jellege szerint a feloldási helyzetben vagy a képzéshelyi vagy a zárjelleg-sajátságok disztinktív értéke oldódik fel. Amint elmítettük, ugyanez vonatkozik részben a szóösszetételekben és a szólam-egységekben kialakult mássalhangzós fonémacsoportokra is.

A feloldási helyzetekben ily értelemben vett szerkezeti elhatárolása mellett érvényesül még a szövegösszefüggésnek feloldó hatása is. A szóbelseji vagy szólambelseji, mássalhangzóra végződő morféma, illetőleg fonéma vég-mássalhangzóit elvesztik disztinktív hangsajátságukat, ha utánuk mássalhangzóval kezdődő morféma, illetőleg fonéma következik. A vezérfonéma képviselője többnyire az indukáló mássalhangzós fonéma jellegétől függ. Ez a feloldási helyzet általános érvényű, tehát részben szerkezeti jellegű. Az indukáló fonéma mindig a morféma kezdő, a feloldás módja tehát a magyarban hátraható.

A) A SZÖVEGÖSSZEFÜGGÉS OKOZTA FELOLDÁS

A szövegösszefüggés okozta feloldások módja lehet elhasonító, vagy hasonító a szerint, hogy a kérdéses fonéma a releváns hangsajátság tekintetében az indukáló fonémától ehasonul, vagy pedig hozzáhasonul. Minkét esetben valamilyen disztinktív sajátság elvesztése forog fenn. Az ehasonulási (disszimilatív) feloldás oly fonéma szomszédságában történik, amely a kérdéses hangsajátsággal bír, az asszimilatív ehasonulás esetében olyan fonéma szomszédságában, amely a kérdéses sajátságot nélkülözi. Az elhasonító és ehasonlító feloldás kombinálva is jelentkezhet.

A ehasonulás és ehasonulás (asszimiláció és disszimiláció) fonológiai fogalma különbözik a fonétikai fogalomtól. Pl. az ehasonulás fogalma nem vonatkozik sem a mássalhangzóra, sem a fonémára, hanem csakis azokra a fonológiai releváns hangsajátságokra, amelyek jellemezték az egymás mellett álló fonémákat. E fogalmak tartalma tehát lényegesen különbözik a fonétikai fogalmak tartalmától.¹⁶⁵

163 LAZICZIUS, bevezetés, 29.

164 Lásd a 128. és köv. lapon.

165 TRUBETZKOY, Grundzüge, 206 kk.

B) A SZÖVEGKÖZI ÉRINTKEZÉSBŐL SZÁRMAZÓ FELOLDÁSOK KOLON NYELVJÁRÁSÁBAN

A feloldás általában megvalósul az ellentét mindkét tagja előtt. A zöngés illetőleg zöngétlen mássalhangzós fonémák előtt feloldódik a zöngétlen, illetőleg zöngés ellentét. A vezérfonéma képviselte az indukáló fonéma zöngességi jellege szerint igazodik. Kivétel a [v] fonéma, pl. a [*szokvá, nyitvá, festve, kápvá, hásvá*] stb. féle esetekben.

A feloldások rendszerének nyelvszerkezeti s szorosabb értelemben vett morfonológiai szerepe a morféma-kompozíciójának jelölése. Kolon nyelvjárása lényegében a fonéma-kombinációs alaptörvényességek érvényesítésével oldja meg ezt a feladatot. A kombinációs alaptörvényességek általános nyelvészeti viszonylatban csak a morféma, illetve prozodémán belül érvényesek. Az irodalmi magyar nyelv a kombinációs alaptörvényességeket és tilalmakat érvényesíti gyakran a morféma-határon is, tehát akkor is, ha a két érintkező mássalhangzós fonémát morfémahatár választja el, sőt ritkábban a szólamegységben a szóhatáron is. A feloldások rendszere így meglehetősen egységes alapon épül fel. Kolon nyelvjárásában a kombinációs alaptörvényességek és tilalmak csekély kivétellel a morféma-határon is érvényesülnek. Kolon nyelvjárásának ez a tulajdonsága egyik legjellemzőbb szerkezeti vonása.

A feloldásoknak legnagyobb csoportját az olyan feloldások alkotják, amelyekben a feloldás megvalósul az ellentét mindkét tagja előtt. Így pl. a zöngés–zöngétlen ellentét előtt feloldódik a zöngétlen–zöngés ellentét. A vezérfonéma képviselte az indukáló fonémának zöngességi jellege szerint igazodik.

1. A rokonsorok tagjainak feloldása

Az apikális alapsor két rokonságának dentális és palatális fonémái előtt feloldódik a palatális, illetve dentális ellentét s a feloldási helyzetben fellépő ellentéti tag képzési helye mindig egyezik az indukáló fonéma képzésével. Más szóval: a palatális mássalhangzós fonémák előtt a palatális-dentális ellentét feloldódik, közömbösödik, s a vezérfonémát a palatális tag képviseli. Természetesen a fonémakombinációs alaptörvények értelmében egy morfémaiban egymás mellett nem állhat a rokonsorok két mássalhangzója, ezért ilyen példát csak morfémahatáron vagy szóhatáron találhatunk, pl.: [*szít háttá, háty-tyúk*] stb.

Hasonlóan feloldódik a dentális mássalhangzós fonémák előtt a dentális-palatális ellentét, s a vezérfonémát a dentális tag képviseli. Pl.: [*szégínnek, menyássonának, árán ál*], (de: [*árányé, -át*]), [*hitván víkony hángon; telē vān neki árānbilicsēkvē; ráhāntā*].

A dentális-palatális ellentét mindig feloldódik a rendszeren kívül álló [j] fonéma előtt. A vezérfonémát mindig a palatális tag képviseli. Pl.: [*vállyon, hállyá, kerüllyön, tóllyák, tánólly*] (főlszólító mód), [*kölly, derengöllyük, utollyârē, tuggyá, engeggye, ebujtáttýák, szólíttýá, kívánnyá, bánnyá, rântýá, bāncsá, hállyá, fonnyá, ággyá*] stb. Azonban: [*rozmaríngjík, fogjā*].

Figyelmet érdemel az a körülmény, hogy az [i] magánhangzó előtt is feloldódik a dentális-palatális ellentét. Ez a körülmény az [i] és [j] fonémák szoros kapcsolatosságára vall.

A dentális-palatális ellentét feloldódik a rokonjellegű ellentétek tagjai előtt. A vezérfonémát a palatális fonéma képviseli. Kolon nyelvjárásában ilyen jellegű feloldást a lágy magánhangzós fonémák előtt találunk. Pl.: [*fonnyi, csinátányi, kásznyi, kopognyi, nyíz,*

ággvig, éggvig, négyegyik, gyiő, gyisznő, mingvig, pegyiglén], [eggyig] 'eddig', [fölylűrő, kölylött, beleüti, élyibe, tyüzet].

Ugyanakkor azonban pl. a föltételes mód jele mindig csak a [-n].

A labiális alapsor két rokonsorának, a labiális és dentális sorok fonémáinak disztinktív sajátságai nem oldódnak fel. Ez a körülmény magyarázza meg a [v] fonéma sajátos magatartásának lehetőségét. A két sor között nincs feloldási viszony, ezért még a zöngés-zöngétlen feloldási viszonylatban is lehetetlenné válik a különböző sorokkal kereszteződő feloldás. Ez a körülmény magyarázza meg a [rákvá, kápvá, lopvá, hátvá, ütve, kontyvál] féle típusok megmaradását. A [v] fonéma szerepénél még külön ki kell emelnünk a megmaradt [-val, -vel] ragot. Az irodalmi nyelvben itten előreható feloldás jelentkezik, holott a magyarban a feloldás iránya különben mindig hátraható. E jelenség okát természetesen a magyar nyelv más-salhangzós szerkezetének diachroniájában kell keresnünk.

2. Az elsőfokú zárjelleg-korreláció feloldása

A fonéma-kombinációs alaptörvények értelmében az elsőfokú zárjelleg-korreláció tagjai egy prozodémában nem állhatnak egymás mellett. Morféma-határon is aránylag csekély az előfordulások arányszáma. A különböző mássalhangzók csoportosulásának eredményeképpen különféle affrikáták alakulhatnak, pl.: [ronccödő] 'rongyszedő'. A zárhang azonban előreható hatással is lehet, pl.: [nyolccor] 'nyolcszor'. Az affrikáták kérdése önálló tanulmányozást kíván. Természetesen a másodfokú zárjellegkorreláció zöngés-zöngétlen jellegű feloldásában a spiransok teljes mértékben részt vesznek. Pl.: [tucc, mēgölēhecc, kőccsönbe, zőccsig, kőccsig, oncsá, mülāccsāg, bārāccsāg, egīssig, ēccēr].

3. A másodfokú zárjelleg-korreláció feloldása

A fonéma-kombinációs alaptörvények értelmében sem állhat egymás mellett egy prozodémában egy zöngés és egy zöngétlen mássalhangzó. Ez a tilalom érvényesül a morféma-határon és a szólamegységekben is. Pl.: [fűszfábó, oldoszhátlák, húzódszkod, szittá, elättá, mēgijettek, foktá, elhosztám, osztēn, ā hásttú, fōsttünk, mēgōrisztem, gyōszte, nīküllōsztünk, kötōsztetnyi, lēvetkōsztet, fōcifrāstták, szentēgyhāsttő], [kōssig] 'község', [szāsszer, mēnyegzōbe, lāgzi, vezsd].

A nem önálló, proklitikus vagy proklitikussá váló szavak végmássalhangzója elveszti disztinktív sajátságát, mégpedig minden mássalhangzó előtt. Vezérfonémaként az induló mássalhangzó szerepel. Pl.: [ēddārābig] (de: [ēgy dārāb; ēgy csōv; ēgy zsākvā vót; ēgy het-ye, ēgy kirāly]); [tālātāk ēnnāgy tōköt; ēccigāny; ērrākāsrē, ētyse].

Jellegetes, hogy az [ēgy] tőszó még itt is következetesen megtartja a zárt [ē] fonémáját.

Továbbá: [ūcscsinā, ūssē, ūjjārtok] (az ōregebb nemzedék, de: [īgyjārtok] a fiatalabb nemzedék kiejtésében); [ūjjārsz; ō is ūjjārt; ūjjō] (de a fiatalabb nemzedék nyelvében: [ūgy jō]; [īty kölylött, hunne, honne; hāssírollyām vígig; hāl lēgyen (azonban a fiatalok nyelvében: [hāgy lēgyēn]); [āvvónā, ācscsāk, āssē-āszsē, ābbizā, āvvót, állēs, ebbizon, emmindāz, emmājd, evvónā, emmā; esz hosszān tārt; essē jobb ā tōbbinē; āssē būn; nāttāl, nātykās, nāsszājō; īty kölyl lēnni; ūtysēm; hirtelen mekhālt; mēccsāl, mēkhāzásodott, mēkkīri, mekkōtve, mēkcsókōhācc, mekkīnāl, mēkkīrdēszte, mēkhūllōk, mekkīszō, mēkkerōli, mēkkīnālyāk].

4. A rezonans korreláció feloldása

A rezonans korreláció orrhangú mássalhangzóinak disztinktív sajátságai feloldódnak, s a vezérfonéma az indukáló mássalhangzó jellegétől függ.

a) A gutturális és aplikális fonémák előtt feloldódik az orrhangú mássalhangzóknak dentális-palatális ellentéte. Vezérfonémaként az [n] fonéma szerepel. Pl.: [áránbó, *cigânkodik, ásszonbeszíd, râhântâ*].

b) A palatális mássalhangzós fonémák előtt az [ny] fonéma képviseli az orrhangú mássalhangzós fonémákat. Pl.: [ronytâ, *bonytâ*].

c) A labiális fonémák előtt az [m] fonéma képviseli az orrhangú fonémákat. Pl.: [kâmbâ, *rokombâ*].

Kolon nyelvjárásában a rezonans korreláció zöngés fonémái egy prozodémában, sőt a morfémahatáron sem állhatnak egymás mellett, ha az indukáló fonéma az orrhangú. Az orrhangú–nem orrhangú disztinktív sajátság feloldódik, és a vezérfonéma azonos lesz az indukáló fonémával. Pl.: [ânnâm, *ânnâk; odâ kô ânnod; ânnîk; tunnânk, tunnâk; mēg kô tunnod; mârânnâk; mârânnâk; mârânnânâk; itt kô mârânnod; mârânnîk; szînnâm; szînnâk; szâlânnâk, szâlânnânâk, szâlânnîk; forgâlônâk, forgâlônâk kône; forgâlônîk; kûnnēk, kûnnînek, kûnnîk; ôriszkēnnēk, ôriszkēnnîk, ôriszkēnnînek; házunnâk, házunnânâk, házunnîk*]; [kosztjîrókonnâk] '*kosztolnak*'; [fîsôkônnek, fîsôkônîk, fîsôkônînek]; [melegēnnîk, melegēnnînek], [bâjgâlônâk, bâjgâlônânâk, bâjgâlônîk] '*bajlódik*'; [kîfârânnâk, kîfârânnânâk, kîfârânnîk]; [oltâlmâszkonnâk, oltâlmâszkonnânâk, oltâlmâszkonnîk]; [esszēsžēdônnek, esszēsžēdônîk, esszēsžēdônînek]; [beëlîgēnnēk, beëlîgēnnîk, beëlîgēnnînek] '*megelēkszîk*'; [âlunnânâk, âlunnîk; fekûnnîk; lēfekûnnînek; nyugonnîk, nyugonnânâk; eskûnnîk, eskûnnînek; âlkônâk, âlkônânâk, âlkonnîk; hârâgunnânâk, hârâgunnîk; gyânâkonnânâk, gyânâkonnîk; cselekēnnîk, cselekēnnînek; tōrekēnnēk, tōrekēnnîk, gyicsekēnnēk, gyicsekēnnîk, gyicsekēnnînek]; [mēnekēnnēk, mēnekēnnîk]; [mēnekēnnîyînek] (!) '*óvakodik*'.

Ugyanígy feloldódnak a rezonans korrelációnak palatális ellentétei is. Pl.: [ânnîyî, *tunnyî, mârânnîyî, szînnîyâ, szâlânnîyî, forgâlônîyî, kûnnîyî, ôriszkēnnîyî, házunnîyî, fîsôkônîyî, melegēnnîyî, bâjgâlônîyî, oltâlmâszkonnîyî, esszēsžēdônîyî, beëlîgēnnîyî, alunnîyî, fekûnnîyî, nyugonnîyî, eskûnnîyî, âlkônîyî, hârâgunnîyî, gyânâkonnîyî, cselekēnnîyî, tōrekēnnîyî, gyicsekēnnîyî, mēnekēnnîyî*].

Az [ny] fonéma előtt a dentális-palatális rokorsorok feloldási törvényszerűségének szellemében nem állhat [d] fonéma, hanem csak [gy]. A felsorolt esetekben tehát tényleg a [gy–ny] nem orrhangú–orrhangú ellentét oldódott fel. E feloldás elterjedését és törvényszerűségeit csak a morfonológiai tárgyalás után állapíthatjuk meg. Egyelőre csak annyit állapíthatunk meg, hogy példáink többnyire igeiek.

Ugyancsak ennek a törvényszerűségnek szellemében valósulnak meg a következő feloldások: [vêllâ, *pâllâs*] '*a szoba mennyezete*' (a műveltségi szavakban azonban nem érvényesül: [vâdlô, *vâdlott, ebîdlô, pudli*] '*elárúsító asztal*', [dudli], [vândlyî] '*bádogtál*'); [odââllâk; *ûgy êsszi szîllâk; leszêllek*] (azonban: [âdlâk] '*áldalak*'), [êkûllek; *fekûlle*] '*feküdj le*'.

A feloldásokban a fonéma-kombinációnak a zárjelleg szerinti egymásutánisága is nagy jelentőségű. Ha az indukáló helyzetben nem a zárjelleg szerinti zöngés mássalhangzó áll, a feloldás nem valósul meg. Pl.: [rēndēl, *gundôtâ, indôtâk, kōszōnd mēg, ôrvēnd, tîsztelēndô, nôvēndîk, vēndîgēk, kēndô, boldogônîyî, csolkold mēg âld meg*].

Természetesen a rezonans korreláción kívüli mássalhangzó még inkább állhat az [n, ny, m] fonéma előtt. Pl.: [pîrongâss, *gyōnge, tēngô, csōngô, hârângozô*].

5. A zárjelleg-szerinti zöngés mássalhangzók egymásközötti feloldása

A zárjelleg szerint zöngés mássalhangzók ugyancsak ebbe a csoportba tartozó mássalhangzók előtt elvesztik képzéshelyi sajátosságukat. Pl.: [hásolló], [hummi] 'holmi'. Ez a feloldás kevés példában fordul elő.

6. Az elszigetelt egydimenziós privatív ellentét feloldása

Az [l-r] egydimenziós privatív, illetve egyenértékű ellentét két tagja egy prozodémában nem állhat egymás mellett. Ennek az ellentétnek azonban feloldódik a disztinktív értéke a morfémahatáron is. Pl.: [gyálló, szálló, hílláp, tálló, bálláng, pállág] [kálllító] (látogatás a lakzi után; azonban: [kâr lâtó] ember), [vállák; mëgmëllek vernyi]; (azonban: vârlák, mëgcsömörlik, mëgverlek]), gyâkollott].

7. A rendszeren kívüli feloldás

Kolon nyelvjárásában rendszeresen kívülnek kell minősítenünk a: [fässàng] szót. Több példánk erre a feloldásra nincs. Kérdés azonban, vajon az [-rs-] fonémacsoportos alakból kell-e kiindulnunk. Ezzel az egyetlen példával szemben állanak a következő esetek: [korsó, orsó, borsó, koporsó, borsoss, nyersenn, hârs, târs, ôrzi, morzsácská, mëgpörzöl].

Természetesen más nyelvjárásban a feloldásnak ez a típusa lehet rendszertani. Ott azonban más az egész feloldás rendszere.

VI. A FONOLÓGIAI STATISZTIKA

A) A FONOLÓGIAI ELEMÉK STATISZTIKÁJA

1. A fonémák használatának statisztikája

A fonológiai elemeknek és funkció-kihasználásuknak statisztikája szorosan kapcsolatos a fonémakapcsolás és fonémakombináció kérdésével. A fonológiai statisztika célja kétféle: 1. meg kell mutatnia a fonológiai elem (fonéma, fonéma-csoport, szó-, illetve morféma-típus) használatának gyakoriságát, s 2. a fonológiai elemnek rendszertani funkció-megterhelését. Az elsőt szövegek, a másikat a szótár vizsgálatával állapíthatjuk meg¹⁶⁶. E két szempont lényegesen különböző eredményt ad. Az első a gyakorlati használat mértékét állapítja meg, a másik a rendszertani megterhelést.

A magyar nyelvben eddig csak a hangzók használatának gyakoriságát kutatták. Mindamellettrészben értékes és használható eredményeket szűrt le Tolnai és Tarnóczy¹⁶⁷. Természetesen ezek az eredmények a betűk, jobb esetben a hangok, nem pedig a fonémák össze-

166 TRUBETZKOY, Grundzüge, 231.

167 Vö. Tolnai Vilmos, Nyr. XXXV, 421–5; TARNÓCZY Tamás, A magyar magánhangzók eloszlása, MNy XXXVIII, 352 és uő. Megjegyzések és kiegészítések a magyar magánhangzók eloszlásának kérdéséhez, MNy XXXIX, 369.

számolásából adódtak. Tarnóczy sajnos összevonta a rövid és hosszú magánhangzók adatait, s ezzel lényegesen csökkentette különben rendkívül alapos és módszeres eredményeinek értékét. A vizsgált szövegeket a legkülönbözőbb nyelvi stílusokból válogatta össze, s így eredményei kiegyenlítik a legkülönbözőbb stílus és hanghasználat eltéréseit.

A további fonológiai elemek (fonémacsoportok, szótagok, morfémák stb.) statisztikai kutatásának eddig még nagyon kevés figyelmet szenteltek¹⁶⁸. Ilyenmű kutatás a nyelvjárás-kutatásban tudunkkal még nem volt. A nyelvjárási szövegek vizsgálatának eredménye szükségszerűen különbözik majd az irodalmi nyelv illetve köznyelv vizsgálatának eredményeitől, mégpedig nemcsak a szokatlan fonémacsoportok kisebb számának, hanem pl. a többtagú szavak számarányában is. Az egyszerűbb és közvetlenebb kifejezőmódot a több-szótagú szavaknak sokkal kisebb mérvű használata jellemzi.

Természetes, hogy a fonémák használatának arányszáma nyelvjárásokként erősen változik. Ez a körülmény egyike a magyar nyelvjárások másodlagos megkülönböztető jegyeinek (az ú. n. [ē]-zés, [ö]-zés stb). Így Kolon nyelvjárásában az [í], [ő] fonéma erősen meg van terhelve és sokkal nagyobb használati arányszámot mutat, mint pl. az irodalmi vagy köznyelvben.

Kolon nyelvjárásának statisztikai jellegét csak kisszámú anyag vizsgálatának alapján kívánjuk jellemezni. A szöveget a hagyományos életforma stílusnyelvéből vesszük, s ez a stílusbeliség, továbbá a kisszámú vizsgált adat csak hozzávetőleges arányszámot nyújt. Az eredmények viszonylagos értéke azonban elvithatatlan. Tarnóczy és Tolnai adataival összevetve, világosan mutatják a szerkezeti eltéréseknek viszonylagos irányát.

2. Kolon nyelvjárásának fonológiai statisztikája

Putz Évának Á kolonyi lágzi című munkájából kiválasztottunk két szövegrészt, mégpedig a 44. lap első harminc sorát és az 52. lap első harminc sorát. A feldolgoztatás után a fonémák megoszlásának következő táblázatát nyertük:

Magánhangzós fonémák	á	â	o	ó	ö	õ	e	(ë)
1. Szókezdő	99	5	10	1	7	1	11	4
2. Első szótagbeli								
3. Szóközépi								
4. Szóvégi								
	61	21	29	4	13	8	40	-
	70	62	63	4	11	22	64	-
	36	16	4	4	-	9	24	3
Összesen	266	104	106	13	31	40	139	7

168 A fonémák lényegéből következik, hogy az itt elért eredmények használhatóbbak mint a hangstatisztikánál. Így értékes NEMES Zoltánnak A magyar nyelv képző-, jel- és ragstatisztikája (MNY, XXVIII, 1932, 30, 106) c. munkája. Természetesen az ilyenmű feldolgozás a feladatnak csak kis részét érinti. Megállapítja pl. a fonémák használatának gyakoriságát, de megoldatlan marad még a rendszertani funkció-megterhelés megállapítása.

ARANY A. LÁSZLÓ

ë	é	i	í	u	ú	ü	ű	Összesen		
								rövid	hosszú	
17	18	15	5	2	5	-	-	165	35	= 200
45	15	45	21	8	2	3	1	244	72	= 316
39	4	46	26	2	1	3	-	298	119	= 417
11	4	21	1	-	-	-	1	99	35	= 134
112	41	127	53	12	8	6	2	806	261	= 1067
								75,5%	24,5%	

Magánhangzós fonémák	b	bb	c	cc	cs	ccs	d	dd	f	ff
1. Szókezdő	8	-	6	-	7	-	12	-	19	-
2. Első szótagbeli										
3. Szóközépi										
4. Szóvégi										
	-	-	-	-	1	-	1	-	5	-
	25	2	3	-	5	-	12	-	9	-
	-	3	-	-	1	-	4	-	1	-
Összesen	33	5	9	-	14	-	29	-	34	-

g	gg	gy	ggy	h	hh	j	jj	k	kk	l	ll	ly	lly
-	-	7	-	41	-	2	-	43	-	15	-	1	-
10	-	3	1	-	-	9	-	9	9	5	1	-	4
22	-	20	1	12	-	12	-	57	1	30	5	3	4
13	-	25	-	-	-	2	-	64	-	3	-	-	-
45	-	55	2	53	-	25	-	173	10	53	6	4	8

m	mm	n	nn	ny	nny	p	pp	r	rr	sz	ssz	s	ss
61	-	19	-	3	-	7	-	12	-	21	-	7	-
2	-	11	7	7	1	1	2	8	-	21	1	8	-
23	-	52	6	22	6	11	1	56	1	21	12	13	8
11	-	59	-	2	-	4	-	22	-	2	-	37	7
97	-	141	13	34	7	23	3	98	1	65	13	65	15

KOLON NYELVJÁRÁSÁNAK FONOLÓGIAI RENDSZERE

t	tt	ty	tty	v	vv	z	zz	zs	zsz	dz	dzs	Összesen		
												rövid	hosszú	
14	-	1	-	44	-	-	-	1	-	-	-	351	-	=351
6	3	-	-	-	1	6	-	2	-	-	-	115	30	=145
63	3	7	-	21	-	12	3	5	-	-	-	516	53	=569
69	3	-	-	1	-	6	-	-	-	-	-	326	13	=339
152	9	8	-	66	1	24	3	8	-	-	-	1308	96	1404

A fonémák összesen		
magánhang.	mássalhang.	
200	351	=551
316 } 516	145 } 496	=461
417	569	=986
134 } 551	339 } 908	=473
1067 43,68%	1404 57%	=2471

A vizsgált szövegek első harminc sora 300 szót tartalmaz, a második rész pedig 238-at. Ebből:

	az 1. részben	%	a 2. részben	%	összesen	%
Egyszótagú	121	39,93	97	40,77	218	39,24
	109	35,97	61	25,62	170	30,60
	51	16,83	49	20,58	100	18,00
	18	5,94	25	10,50	43	7,74
	1	0,33	5	2,10	6	1,08
			1	0,42	1	0,42
Kétszótagú						
Háromszótagú						
Négyzótagú						
Ötszótagú						
Hatszótagú						
Összesen szó	300	99,00	238	99,99	538	97,08
Összesen szótag	569	53,00	498	46,00	1067	99,00

A vizsgált szavak száma tehát 538, a szótagok száma pedig 1067. A szavak szótagszámának átlaga ezek szerint 1,98. Kolon nyelvjárásában illetve stílusnyelvében a szavak hosszúsága átlagban a kétszótagos szinten mozog. Mivel a magyar nyelvben szótagképző csak magánhangzó lehet, a szótagok száma egyezik a magánhangzók számával. A vizsgált szövegben

összesen 1404 mássalhangzós fonéma van. Egy szó tehát átlagban 2,6 mássalhangzóval, egy szótag pedig 1,3 mássalhangzóval rendelkezik.

A magánhangzós és mássalhangzós fonémák aránya igazolja a fonémaállomány tárgyalásánál kifejtett megállapításunkat.¹⁶⁹ A magánhangzós fonémák a szövegben 43%-ban vesznek részt, a mássalhangzós fonémák pedig 57%-ban. Az előfordulásokban a magánhangzós és mássalhangzós fonémák megterhelésének aránya nem mutat olyan különbséget, mint a fonémaállomány arányszámainak különbsége. Tolnainál az irodalmi nyelv magánhangzóinak és mássalhangzóinak előfordulási arányszáma 41:59-hez. Eredményeink tehát meglepően egyeznek. Kolon nyelvjárásában a magánhangzós fonémák arányszáma jobb, mint az irodalmi nyelvben.

A különbség okát valószínűleg a népnyelvnek sajátos megóvottságában vagy esetleg kisszámú adatunkban kereshetjük.¹⁷⁰ Figyelemre méltó az a körülmény, hogy a vizsgált szövegben előfordul minden magánhangzós fonéma; a mássalhangzós fonémaállománynak azonban csak 72,96%-át találjuk meg, tehát 27%-a egyáltalán nem fordul elő. Ezeket az arányszámokat a hosszú mássalhangzós korreláció figyelembevételével állapítottuk meg.

Statisztikánkban nem különböztettük meg a tömorfémákban és az alaki módosítóknak, a formémákban való előfordulást. Anyagunk azonban a tömorféma és a további morfémák hangszerkezeti jellegének megállapítására is nyújt némi felvilágosítást. A szókezdő és általában első szótagbeli magánhangzóknak összege 516. Ugyane helyzetben 496 mássalhangzót találunk. A magánhangzók és mássalhangzók előfordulása tehát majdnem egyezik. Szóközépi és szóvégi helyzetben a magánhangzók összege 551, a mássalhangzók összege ugyanakkor 916. Az adatok világosan mutatják a magánhangzóknak és mássalhangzóknak arányos váltakozását és a mássalhangzós fonémacsoportoknak hiányát az első szótagban. A további szótagok magánhangzós és mássalhangzós fonémáinak aránya a mássalhangzós fonémacsoportok alakulásának szükségességét, illetve sokasodását mutatja.

A kvantitatív korrelációval kapcsolatban meg kell jegyeznünk, hogy mind magánhangzós, mind a mássalhangzós hosszúsági korrelációnál gyakoribb a rövid tag. Fonológiaiilag kifejezve: a proporcionális privatív ellentét jelöletlen tagjának funkció-megterhelése nagyobb, mint a korrelatív sajátságot hordozó jelölt tagnak. A mássalhangzós fonéma-előfordulásoknak 75,5%-a a rövid magánhangzós fonémákra esik, tehát a jelöletlen tagra.

Népnyelvi statisztikánk értéke és szemléltető ereje emelkedne, ha eredményeit összevetnénk az irodalmi nyelv ilyenmű statisztikáinak eredményeivel. Természetesen a nagyobb mennyiségű szöveg feldolgozása is kívánatos. E feladat elvégzése az önálló nyelvstatistikai tanulmányokra hárul.

A magánhangzós fonémák összesített számának százaléakai a következő táblázatot adják:

169 Lásd a 124. lapot.

170 Lásd a 138. jegyzetet. A finn nyelv 8 magánhangzós és 13 mássalhangzós fonémával rendelkezik. Egyben az egyetlen európai nyelv, amely az összefüggő szövegben több magánhangzót mutat föl, mint mássalhangzót: 100 magánhangzóra 96 mássalhangzó esik; ugyanakkor az olaszban 108, Kolon nyelvjárásában 133, a franciában 141, a németben 177, a csehben pedig 188. A fonológiai elemek szegénysége a finnben a többszótagos szavak teljes túlsúlyát vonja maga után. Egyszótagos szava kb. csak 50 van. Ezzel szemben a magyar nyelvben gazdagabb a fonémaállomány s a magyar egyszótagos szavak száma a finn egyszótagos szavak összegének többszörösét teszi. Hakulinen adatai a Virittäjä 1939, 3. kötetéből a SS V, 1939, 63 beszámolója alapján.

KOLON NYELVJÁRÁSÁNAK FONOLÓGIAI RENDSZERE

I.

á		e			â		
24,73		13,57	38,30		9,67		9,67
o	ö	ë		ó	õ	é	
9,85	2,88	10,41	23,14	1,20	3,72	3,81	8,73
u	ü	i		ú	ű	í	
1,11	0,55	11,81	13,47	0,14	0,18	4,42	5,34
35,69	3,43	34,79	74,91	11,61	3,90	8,23	23,74

A rövid és hosszú magánhangzós rendszer tárgyalásánál rámutattunk a két rendszernek sajátos belső viszonyítottságára és elkülönülő fonológiai tartalmára. Ez a tény arra késztetett, hogy a rövid és hosszú magánhangzós fonémarendszer százalékait külön, önállóan is kiszámítsuk. Az önálló vizsgálat után a következő táblázatot nyertük:

II.

á		e			â		
32,98		18,10	51,08		39,83		39,83
o	ö	ë		ó	õ	é	
13,14	3,84	13,88		4,94	15,32	15,70	35,96
u	ü	i		ú	ű	í	
1,48	0,74	15,37	17,59	2,86	0,76	20,29	23,91
47,60	4,58	47,35	99,53	47,63	16,08	35,99	99,70

A magánhangzós fonémák összesített számának százalékait azért készítettük el, hogy összehavehessük Tarnóczy eredményeivel. A második táblázat azonban világosan mutatja a rövid és hosszú magánhangzós rendszernek viszonylagos önállóságát. Kolon nyelvjárásában a hosszú [ɪ] fonémának viszonylagosan nagyfokú megterhelését az első táblázatnak összesített arányszámai nem árulják el. Az úgynevezett [ɪ]-zésnek nagy fokát csak a második táblázat árulja el, mert itt külön számítottuk ki a rövid magánhangzós fonémák százalékait és külön a hosszú fonémák százalékait.

A második táblázat hosszú magánhangzós fonémáinak arányszámai elárulják a legkisebb zöngességi fok [ɪ] fonémájának nagyfokú megterhelését, de ugyanakkor megmutatják azt is, hogy a középső fok [ɔ] fonémája kiegyenlíti fokának nagy veszteségét, s a fokok megterhelésében bekövetkezett eltolódást kiegyensúlyozza. A táblázat világosan megmutatja a fokok és tengelyek megterhelésének, illetve kihasználásának mértékét is. Kolon nyelvjárása a legjobban kihasználja a legzöngésebb fok magánhangzóit. A megterhelés értéke fokról fokra csökken. A saájáhang szerinti tengelyek közül a két külső tengely megterhelése mindig nagyobb. A rövid rendszerben a fokonkénti csökkenés nagy, viszont a két saájáhangú tengely megterhelése majdnem egyezik. A hosszú rendszerben a fokonkénti esés kisebb, viszont az első tengelytől számítva esést látunk a tengelyek megterhelésében. Ez az esés megint csak

mérsékelt és kiegyensúlyozott. A vázolt rendszertani kiegészülés mutatja az egész táblázatnak viszonylagos helyességét és értékét.

Az egyes nyelvekben a fokok és tengelyek szerinti megterhelés erősen változik. Az összehasonlítás kedvéért vázoljuk Lauri Hakulinennek a finn nyelvre vonatkozó adatait.¹⁷¹

a		ä	
23		9	32
o	ö	e	
10	1	16	27
u	y (ü)	i	
10	3	27	40
43	4	52	99

Kolon magánhangzós fonémarendszerének megterhelésével összevetve a finn nyelvben elmentés irányzatot állapíthatunk meg. A finn nyelvben a fokon-kénti megterhelés megoszla sa arányosabb, s a zöngesség csökkenésével a megterhelés nem esik, hanem emelkedik. E körülmény következtében a finn nyelvben a két külső saájáhangú megterhelése nem olyan arányos mint Kolon nyelvjárásában. Kolon nyelvjárásában az első tengely megterhelése látszik a legnagyobb. A finn nyelvben a harmadik tengely megterhelése határozottan a legnagyobb.

A finn nyelvjárásokban fonéma-megterhelésének érdekes változását láthatjuk Eino Lepistönek a vampulai és lemi nyelvjárásra vonatkozó adataiban.¹⁷² A két nyelvjárás fonéma-rendszerének megterhelése a következő:

vampulai				lemi			
a		ä		a		ä	
23		12,7	35,7	19,6		10,4	29.-
o	ö	e		o	ö	e	
12	0,7	15,7	28,4	13,1	1,5	18.-	32,6
u	ü	i		u	ü	i	
8,6	3,3	24.-	35,9	9-	3.-	25,4	37,4
43,6	3,3	52,4	100.-%	41,7	4,5	53,8	99.-%

171 Virittäjä 1938, 269. E kiadvány számunkra hozzáférhetetlen, ezért az adatokat Tarnóczy közléséből merítjük. Lehet, hogy Tarnóczy a rövid és hosszú magánhangzók adatait összevonta, ezért ezeket az adatokat fenntartással közöljük.

172 Virittäjä 1938, 45. Az előbbi jegyzetben mondottak vonatkoznak ezekre az adatokra is.

Magyar, illetőleg koloni viszonylatban a vampulai nyelvjárás fokozati sorainak két külső tagja bizonyos kiegyensúlyozottságot mutat. Ezzel szemben a két külső tengely megterhelése nem arányos. Kolon nyelvjárásában a helyzet éppen megfordított. A lemi nyelvjárás Kolon nyelvjárásával összevetve teljesen ellentétes irányzatot mutat. Legkevésebbé megterhelte a legzöngésebb fok fonémasora és a legmegterheltebb a legkevésebbé zöngés fok fonémasora. Kolon nyelvjárásában az első tengely látszik a legmegterheltebbnek, a lemi nyelvjárásban éppen a harmadik tengely.

Ezeket az összevetéseket csak a magánhangzós rendszernek megterhelésbeli rendszerességére idézzük, s nem kívánunk semminemű következtetést levonni a két nyelv nyelvjárásainak esetleges rendszertani kapcsolatosságaira.

Még tanulságosabb képet nyerünk, ha Kolon [ɪ]-zű jellegű nyelvjárásának statisztikai adatait az ugyancsak [ɪ]-zűnek minősített martosi nyelvjárás statisztikai adataival vetjük össze:¹⁷³

á		e			á		
28,15		17,44	45,59		38,85		38,85
o	ö	ë		ó	ö	é	
17,44	2,88	10,62	30,94	14,69	6,64	14,69	35,97
u	ü	i		ú	ü	í	
5,18	3,04	15,17	23,39	7,26	1,46	15,84	24,56
40,92	5,94	43,62	99,92%	60,80	8,10	30,48	99,38

Szembetűnő, hogy Martos nyelvjárásában az [ɪ]-zés mértéke, illetőleg az [ɪ] fonéma megterhelése sokkal kisebb mértékű, mint Kolon nyelvjárásában. Továbbá Kolon nyelvjárásában az u. n. [ɪ]-zést az [ø]-zés egyenlíti ki. Martos nyelvjárásban az [ɪ] fonémának fokozott megterhelését az [ø] és részben az [u] fonémáknak fokozott megterhelése egyenlíti ki.¹⁷⁴ Kolon és Martos [ɪ]-zű nyelvjárások magánhangzós fonémarendszerének – mint egységnek – megterhelése tehát ellentétes megoldású. Kolon nyelvjárásában az [á, e, ö, ë, i] fonémák megterhelése aránytalanul nagyobb mint az [o, u, ü] fonémák megterhelése. Ez a megállapítás

173 Szedés közben kaptuk meg Sulán Bélának a martosi nyelvjárásra vonatkozó statisztikáját. A szerző 58 gépelt sort és összesen 8701 magánhangzót dolgozott fel. Statisztikája csak a magánhangzókra terjed ki, de így is az első ilyenmű statisztika, amelyet majdnem teljes egészében használhatunk. A szerző a fonémákat számolta össze, nem a betűket, s külön közli minden fonéma adatát. Mindössze a polifonematikus értékű hangzók számadatait kellett összevonnunk a megfelelő fonéma alapváltozatának adataival. A százalékszámok kiszámításánál azonban nem választotta külön a rövid és hosszú magánhangzókat. Ezért az önálló rövid és hosszú magánhangzós rendszer százalékszámait saját átszámításunk szerint közöljük. Martos statisztikai feldolgozásában nélkülözzük a szavak összegének és szótagszámának megállapítását, továbbá a magánhangzók morféma-szerkezeti helyzetének megállapítását, ezért további összevetéseket nem tehetünk.

174 Mindebből következik: amilyen joggal beszélünk az u. n. [ɪ]-zésről, ugyanolyan joggal beszélhetnénk – sőt beszélünk is kell – pl. az [ø]-zásról. Ezek után természetesen meg kellene állapítanunk, hogyan éri el Martos nyelvjárása az [ø] és [u] fonémák fokozott megterhelését. Összehasonlító módszerrel meg kellene állapítanunk a módozatokat, az eredményt és azt is, hogy az [ø]-zó és [u]-zó megoldások mennyire változtatják meg a nyelvjárás alkatának morfológiai képletét és morféma-szerkezetét. A vizsgált martosi szöveg azonban nem áll rendelkezésünkre, ezért nem utalhatunk a megoldások módjára.

érvényes a hosszú magánhangzós rendszerre is. Martos nyelvjárásában ezzel szemben az [o, u, ü] fonémák megterhelése elég nagy, s az [a, e, ö, ë, i] fonémák megterhelése kisebb, mint Kolon nyelvjárásában. Grafikailag szemléltetve: Martos nyelvjárásának rövid négyszögű és hosszú háromszögű magánhangzós rendszerében a bal alsó sarok megterhelése tekintélyes; Kolon nyelvjárásában csekély. Kolon nyelvjárásában a jobb felső sarok fonémáinak százalékszámai viszont sokkal magasabbak, mint Martos nyelvjárásának fonémarendszerében.¹⁷⁵

Ha az I. táblázatban elért eredményeket összevetjük Tarnóczyval a köznyelvre, illetve irodalmi nyelvre megállapított adataival, a következő táblázatot nyerjük:

Tarnóczy:	e (ë)	25,0	Kolon:	23,09	Martos:	21,95
	a	23,6		24,94		21,91
	o, ó	12,4		11,15		16,87
	i, í	11,3		16,87		15,34
	á	8,9		9,85		8,54
	é	8,5		3,85		3,22
	ö, ő	5,0		6,15		3,70
	u, ú	3,4		1,87		5,66
	ü, ű	2,0		0,74		2,70

Nyilvánvaló, hogy az ily módon nyert statisztika távolról sem mutatja meg a nyelvrendszer fonéma-megterhelésének rendszertani megoszlását. Kolon nyelvjárásának a fonéma-megterhelésében mutatkozó sajátosságát azonban még ebben a durva összevetésben is észrevehetjük. A II. táblázatban nyert rendszertani megismerés alapján itt is megmutathatjuk a fonéma-rendszer megterhelésének rendszertani különbségeit. Az [e, a, o, á] féle hangok soraiban nem találunk lényegesebb eltérést. Feltűnően nagy azonban az [é] megterhelésében mutatkozó csökkenés 8.5:3.85-höz, és ugyanakkor az [í] hangok százalékában mutatkozó többlet 11.3:16.87-hez. Világos, hogy az [í] fonémának Kolon nyelvjárásában megállapított nagyobb megterhelése okozza az eltérést, s ezzel kapcsolatos az [é] fonéma megterhelésének csökkenése. A köznyelvvvel összevetve Kolon nyelvjárásában kevésbé van megterhelve az [ü] fonéma sora 2.0:0.74-hez, viszonyt nagyobb a megterhelése az [ő] sornak 5.0:6.15-höz. Láttuk, hogy a két jelenség szorosan összefügg, és az [é-í] funkció-eltolódást egyenlíti ki.

Kolon nyelvjárásában nem egyforma mértékben fordulnak elő a mássalhangzós rendszer fonémái. A következő ábrán a mássalhangzó alatt feltüntetjük a mássalhangzó előfordulásának százalékszámait. Az első sorban a rövid mássalhangzók százalékait tüntetjük föl, alatta a második sorban a hosszú mássalhangzók százalékait adjuk – ha egyáltalán van adatunk. Az összegzésben a rövid és hosszú mássalhangzók százalékait összevontuk, mert anyagunk elégtelen a hosszú mássalhangzókra önálló vizsgálatára.¹⁷⁶ A táblázaton fonémákként és alapsorokként is láthatjuk a fonémahasználatban mutatkozó különbségeket. Az összehason-

175 A grafikus ábrázoláson szemléltetően berajzolhatjuk az ellentétes megoldású sarkokat. E szemléltető ábrázolást nyomdatechnikai okokból nem valósíthatjuk meg.

176 Nem érdektelen megállapítanunk, hogy Tolnainak a 25.000 hangból, illetőleg betűből készített statisztikájában kevesebb a hosszú mássalhangzókra vonatkozó adat mint Kolon nyelvjárásának 2471 fonémájából készített statisztikánkban. Vö. TOLNAI V., Egy néhány számadat a hangokról és betűkről, Nyr. XXXV, 1906, 422.

lítás lehetőségéért zárójelben közöljük Tolnai eredményeit az irodalmi nyelv betűiből készített statisztikájának alapján.¹⁷⁷ Az összevetésből kitűnik az apikális alapsor dentális és palatális rokonsorainak százalékokban kifejezett előfordulási különbsége az irodalmi nyelvben és Kolon nyelvjárásában. Az irodalmi nyelv gyakrabban használja a dentális sor fonémáit, s kevésbé a palatális sor fonémáit. Kolon nyelvjárásában csökken a dentális sor fonémáinak használati százalékszám, s emelkedik a palatális sor fonémáinak százaléka. E táblázaton továbbá világosan látjuk a korrelatív sajátságot nélkülöző fonémák sorainak nagyobb mértékű előfordulását, pl. az elsőfokú zárjelleg-korreláció rés-zár sajátságú ellentéteiben, vagy a másodfokú zárjelleg-korreláció zöngés-zöngétlen ellentéteinek soraiban. Ellentétes állapotot állapíthatunk meg azonban a rezonans korrelációban. Itt a korrelatív sajátságot hordozó jelölt fonémák sorának százalékszámai sokkal nagyobbak, mint a jelöletlen fonémák sorának százalékszámai.

(Tolnai:)

Kolon

		k	g			
(12.16)	16.18	12.28	3.19			
		0.71				
		t	d	n	l	r
(41.26)	35.60	10.79	2.05	10.01	3.76	6.95
		0.63		0.92	0.42	0.07
		ty	gy	ny	ly	
(4.47)	8.34	0.56	3.90	2.41	0.28	
			0.14	0.49	0.56	
		p	b	m		
(11.58)	11.41	1.63	2.34	6.88		
		0.21	0.35			
		f	v			
(5.04)	7.16	2.41	4.68			
			0.07			
	78.69%	29.22	16.72	20.71	5.02	7.02

177 Tolnai eredményeit csak százalékokban közölte. A százalékokat azonban a hangok, illetőleg betűk összesített számából számította ki, vagyis összevonta a magánhangzók és mássalhangzók adatait. A mássalhangzók százalékszámai az összesített kimutatásban 58.759%-ot tesznek. Hogy Tolnai eredményeit alkalmassá tegyük az összevetésre, a mássalhangzók összesített százalékszámát, vagyis az 58.759%-ot száznak vettük, és a százalékot alapsorokként átszámítottuk.

		sz	z
(6.33)	7.44	4.61	1.70
		0.92	0.21
		c	dz
(0.33)	0.63	0.63	
		s	zs
(6.08)	6.23	4.61	0.56
		1.06	
		cs	dzs
(6.06)	0.99	0.99	
<hr/>			
	15.29%	12.82	2.47

	h
(2.78)	3.76
	j
(2.78)	1.77

A bemutatott statisztikák szemléltetőek és tanulságosak. A fonémák előfordulásának és gyakoriságának törvényszerűségeit így módon azonban még akkor sem tudnánk megállapítani, ha a tényleges előfordulások számait a szövegek sokaságában állapíthatnák meg. A fonéma-előfordulásokat meghatározó hatók sokkal bonyolultabbak, semhogy ilyen durva módszerrel felfedhetnénk törvényszerűségeiket.

Sokkal jelentősebb és lényegbe vágóbb a tényleges fonéma-előfordulások számának az elméletileg lehetséges fonéma-előfordulások számához viszonyított aránya. A szövegben megállapított fonéma-előfordulások számának megállapítását tehát az elméletileg lehetséges előfordulások számbeli megállapításának kell megelőznie (természetesen a szerkezeti tilalmaknak, a feloldásnak, a magánhangzó-harmóniának stb. figyelembevételével).

Így például a hosszú mássalhangzós fonéma a magyarban csak szóközépen és szóvégen fordul elő, szókezdetben azonban nem. Ha a szövegben előforduló szótagok összegét β -val jelöljük, a szavaknak átlagos szótagszámát pedig α -val, akkor a kérdéses szövegben a hosszú korrelációs sajátságot hordozó mássalhangzós fonémáknak elméletileg megállapítható előfordulási száma β/α . Ezzel szemben a rövid mássalhangzós fonéma mindegyik helyzetben állhat. Ezért a rövid és hosszú mássalhangzók elméletileg várt előfordulásának száma úgy aránylik egymáshoz, mint $\beta/\alpha:\beta+\beta/\alpha$ -hoz, vagyis mint $\alpha-1:\alpha+1$ -hez. Kolon nyelvjárásában a szavaknak átlagos szótagszáma 1.98, tehát az elméleti arány kb. 1:2.98-hoz. A valóságban ez az arány azonban 96:1308-hoz, vagyis 1:13-hoz.

A rövid és hosszú mássalhangzók előfordulásának arányszáma általánosabb törvényszerűségnek következménye. Ezt a törvényszerűséget egyelőre így szövegezhethetnénk meg: a proporcionális privatív ellentétek sorában az ellentéti tagok közül gyakoribb a korrelációs sajátságot nélkülöző tag. Ezt a törvényszerűséget igazolja pl. a másodfokú zárjelleg-korreláció tagjainak előfordulási aránya:

k:g	173:45
t:d	152:29
ty:gy	8:55
p:b	33:23
f:v	34:66
sz:z	65:24
s:zs	65:8

Eltérést csak az aplikális és labiális alapsoroknak palatális illetve dentális rokonsorai tesznek. Mivel éppen a rokonsorok viselkednek eltérően, ebben a jelenségben is rendszertani megnyilvánulást kell látnunk. Egyelőre nem tudjuk magyarázatát adni.¹⁷⁸ A vázolt törvény-szerűséget azonban az elsőfokú zárjelleg-korreláció is igazolja: s:cs 65:14, sz:c 65:9.

A fonológiai statisztikában a fonémák előfordulásának számbeli megállapítása tehát nem nagy fontosságú. A fonémáknak bizonyos helyzetben megállapított előfordulási száma azonban megint fontos. Így pl. a magánhangzós fonémáknak előfordulási száma keveset mond. A szókezdő és első szótagbeli magánhangzók előfordulásának száma összevetve a következő szótagokban megállapított előfordulások számával azonban már komoly eredményt mutat. Az elméletileg kiszámítható előfordulási szám $\beta/\alpha = 538.88$. A valóságban a tényleges előfordulások száma az első szótagban 516, a további szótagokban 551.

Összegzőképpen megállapíthatjuk, hogy a fonológiai statisztikában nem elégedhetünk meg a fonémák összeszámlálásával, mert a fonológiában nem a fonéma a fontos, hanem az ellentét. Ezért nem a fonémák összeszámlálását kell elvégeznünk, hanem a fonológiai ellentétek statisztikáját kell elkészítenünk.¹⁷⁹ Az ilyen statisztikák készítése természetesen sokkal nehezebb, s nemcsak kitartást, hanem komoly szaktudást is igényel. A kérdés lényegének megközelítését azonban csak az ilyen statisztikai munkálatokkal érhetjük el.

B) A SZÓKINCS STATISZTIKÁJÁNAK KÉRDÉSE

A fonológiai statisztika a szókincs számbeli megállapításának kérdésében sem tanácstalan. A fonémakombináció segítségével legalábbis durva vonalakban meg tudja állapítani az elméletileg lehetséges szavak mennyiségét. Természetesen az elméletileg kiszámított végeredmény nem egyezik teljesen a beszélt nyelv szókészletével. A szavak számbeli állományának ez az elméleti megállapítása a szavak hangalakja alapján valósul meg, alapul tehát a formát, a jelölőt veszi. A szó hangalakjának azonban több jelentés is megfelelhet. Vagy másszóval: egy jelölőhöz több jelölt is tartozhat, tehát egy fonémának több széma felel meg. A többértelműség, a poliszémia megvan a magyarban is, azonban elég csekély mértékben. A magyar nyelvet lényegében, ugyanúgy mint az urál-altaji nyelveket általában, inkább a homoszémia jel-

178 A [v] fonéma a feloldások rendszerében sajátos és elütő magatartást tanúsít. Ennek következtében szükség-szerűen megváltozik előfordulásának arányszáma is. A kérdés megoldását talán itt kell keresnünk. Lásd a 137. lapot.

179 TRUBETZKOY, Grundzüge, 238.

lemzi. A poliszémiának összetett rendszere pl. a franciában fejlődött ki. A franciában azonban ugyanakkor nagyfokú a szóalakoknak, a jelölőnek (formémának) összeolvadása, azonosulása. Végeredményben tehát a francia nyelvet a formémák szegénysége jellemzi. Ezt a formai, jelölő szegénységet kiegyenlíti a jelöltnek, a jelentésnek (szémának) hatalmas gazdagsága. Ezért a francia nyelvnek általános nyelvi jellegzetessége, hogy egy formémának, jelölőnek több jelentés, széma felel meg.¹⁸⁰ A magyar nyelvnek szemantikus, jelentéstani rendszere nem ilyen szövevényes. Itt átlagban egy formémának egy széma felel meg. A magyar nyelv szógazdagsága tehát nagyjából egyezik az önálló hangalakú szavak mennyiségével.

Természetesen mindez csak a nyelvre vonatkozik (langue). A mindennapi beszédben, a mondatkapcsolatokban és a tényleges életkörnyezetben a szavaknak végtelen jelentésbeli árnyalatait állapíthatjuk meg. Ez a meghatározatlan, korlátlan végtelenség azonban megint csak a beszédre (parole) vonatkozik.¹⁸¹ Amint látjuk, ebben a viszonylatban is meg kell különböztetnünk az elemeiben és lehetségeiben meghatározott, véges nyelvet, és annak végtelen változatú megvalósítását, a beszédet. A beszédben a fonémáknak és a szó-jelentéseknek egyaránt végtelen változatait találjuk, a nyelvben azonban mindkettő meghatározott, véges mennyiségű. Természetesen a nyelvészet egyelőre csak a hangalak szerint kísérelhetné meg a szókinés számbeli gazdagságának elméleti megállapítását. A nyelvről lévén szó, ez a szám természetesen véges és elméletileg megállapítható.¹⁸²

Természetesen e kérdés helyes megoldásában is érvényesíteni kell a szerkezeti nyelvészetnek minden módszertani követelményét. Először is szigorúan meg kell különböztetnünk a szókészletnek egyrészt történeti és egyidejű tárgyalását, másrészt számbeli értékelését. A nyelvi synchronia és diachronia követelménye itt is fennáll. A synchronikus tárgyalásnál megint figyelemmel kell lennünk a szavaknak ábrázoló, kifejező és felhívó rendszerére, illetve szerepére, a stílári rétegekre. A szociális rétegeknek rétegnyelvére a magyar nyelvészetben az újabb időben majd több és több figyelem irányul. A központi és peremterületek nyelvén és különböző jellegű kétnyelvűségi jelenségeinek, sajátos törvényszerűségeinek külön figyelmet kell szentelni. Teljes mértékben alkalmazni kell a közösségi érvényű és az egyéni jellegű változatok megkülönböztetésére alkalmas kritériumokat. Végül a szókinésnek számbeli becslésében teljes mértékben érvényesíteni kell a nyelvnek uralkodó szerkezeti törvényszerűségeit. Ha e módszertani szempontokat érvényesítjük a megfelelő statisztikai előfeltételek és előmunkálatok elvégzése után megkísérelhetjük majd a szókinésnek elméleti számbeli becslését.

Az ilyenmű kísérletet természetesen az illető nyelv teljes és kimerítő fonológiai taglalásának és feltárásának kell megelőznie. Meg kell állapítani a fonéma-állományt, a prozódikus sajátosság hordozóját és a prozódéma szerkezeti törvényszerűségeit. A magyar nyelvben a szótagképző elem mindig csak magánhangzós fonéma lehet. A szótaghordozó elem mindig kapcsolatos a szótaggal tehát meg kell állapítani a szótagnak, a prozódémának fonémaszerkezetét és kombinációs törvényszerűségét. Kolon nyelvjárásában a prozódéma legfeljebb csak négy fonémából állhat, s ebből természetesen csak egy lehet magánhangzós fonéma. Az egytagú szavak képzésének kombinációs lehetőségét, tehát az egytagú szavaknak elméleti-

180 NOVÁK, K základným otázkam, 18.

181 KARCEVSKIJ S., Du dualisme asymétrique du signe linguistique, TCLP 1, 88.

182 Laziczius Gyula elveti a szókészlet számbeli becslésének lehetőségét. Ez az állásfoglalás a fonológia fejlődésének akkori állapotában helyes, az újabb munkálatok és fonológiai eredmények azonban pozitív állásfoglalásra készítik a fonológia művelőit.

leg lehetséges számát megállapíthatjuk. Le kell természetesen számitanunk a szótagkezdő mássalhangzó-csoportok lehetőségét, mert ilyen fonéma-kombinációt a magyar nyelv szerkezeti uralkodó jellege nem tűr meg. A kéttagú szavakban a második tagban a kombinációs tilalmak közül elesik a mássalhangzó-csoportokra vonatkozó tilalom, azonban fellép a magánhangzó-illeszkedés. Az eddigi statisztikai kutatás alapján megállapíthatjuk, hogy Kolon nyelvjárásában átlagban csak négyszótagos szavakat találunk. A kombináció-lehetőség tehát a négyszótagnyi és tizenhat fonémát számláló kombinációlehetőségen belül marad. Le kell azonban számitanunk a feloldásoknak statisztikailag megállapított hányadát. A külön elkészített képző-, jel- és ragstatisztika eredményeit felhasználva, megállapíthatnánk az elméletileg lehetséges szavak maximumának számát.

Természetesen az elméletileg megállapított lehetséges szavak száma nem egyezne a való nyelv tényleges szavainak számával, azonban legalább jelezne a lehetőségek számát, azok felső határát, a meg nem valósított, kihasználatlan lehetőségek számával egytében.¹⁸³

A magyar fonológiai statisztikának azonban még hatalmas utat kell megtennie, amíg elér ehhez az elméleti eredményhez. Ennek a munkának ma még a pozitívista előfeltételeit sem látjuk eléggé biztosítva. Alig van olyan synchronikus szótárunk, mely megfelelné az ilyenmű statisztikai kutatásnak.¹⁸⁴ A nyelvjárásoknak kimerítő egyidejű és rendszeres szótári kutatása eddig még körvonalaiban sem bontakozott ki. Az eddigi hangstatisztikák rendkívüli eredményeik mellett elméletileg annyira elhibáztak, hogy a fonológiai statisztika szempontjából majdnem használhatatlanok.¹⁸⁵

Egy-egy nyelvalkat szóképzésének számbeli becslését tehát végeredményben lehetségesnek tartjuk. Természetesen a végleges becslést statisztikai részletkutatásoknak kell megőrizniök.

VII. A JELENTÉSTANI EGYSÉGEK ELHATÁROLÁSA

A) POZITÍV HATÁRJELEK

A jelentéstani egységek, szemák a meghatározott mennyiségű disztinktív elemekből alakulnak. Hangalakjuknak és hangszerkezetüknek alakulását a nyelvalkatnak uralkodó szerkezeti jellege szabja meg. A jelentéstani egységeket a könnyebb megértés végett el kell egymástól határolni. A disztinktív sajátság nélkülözhetetlen, belső nyelvi tényező. Ezzel szemben az elhatárolás külső tényező s esetleg nélkülözhető. Az egységes folyamatosságú nyelvi jelenséget is megérthetjük, mert segítségünkre van a jelentés-mező,¹⁸⁶ az a fogalomkör, amelybe az egész konkrét nyelvjelenség beilleszkedik, beletartozik. Az elhatároló jelek azonban megkönnyítik a megértést.

183 A hasonló elvi megállapításhoz lásd. BENVENISTE E., Répartition des consonnes et phonologie u mot, TCLP 8, 27.

184 Az egyedüli kiadványunk, amely részben alkalmas volna az ilyenmű vizsgálódásra, CSÜRY Bálintnak Szamosháti Szótára.

185 Tarnóczy hangstatisztikájának értéke jelentősen emelkedne, ha a szerző eltekintene helytelen elméleti magartásától, pl. a rövid és hosszú magánhangzók arányszámainak összevonásától, s közölné adatait hangokként, külön a rövid és külön a hosszú magánhangzókra vonatkozólag.

186 Vö. LAZICZIUS, Általános nyelvészet, 53.

Az elhatároló jeleket vizsgálhatjuk a disztinktív funkcióhoz kialakult viszonyuk szerint. Ezek vagy homogén vagy komplex jellegűek. A szerint is vizsgálhatjuk őket, hogy a határnak jelenlétét vagy hiányát jelölik-e, végül a szerint, hogy milyen határt (morféma, szó, mondatrész) jelölnek.¹⁸⁷ Az e szempontok szerint értékelt elhatároló jelek lehetnek fonématiságuk vagy afonématiságuk, magánjelek vagy csoportjelek.

A magyar irodalmi nyelvben és Kolon nyelvjárásában a rövid-hosszú mássalhangzós korrelatív ellentéteknek hosszú tagjai fonétikai megvalósításukban kétféle típust mutatnak: egy ikerített és egy hosszú típust.¹⁸⁸ E különbségeknek szoros értelemben vett fonológiai értéke nincs, azonban rendkívül nagy jelentősége van mint szóhatár-jelnek, illetve morféma-határ-jelnek. A hosszú mássalhangzó csak abszolút szóvégen fordul elő, pl. [szebb, *ménny, forr, itt*] stb., s egyúttal jelzi a szóhatárt. Ezért nyúlik meg gyakran Kolon nyelvjárásában a szóvégi mássalhangzó, pl. az ilyen esetekben: [*hugyoss, éllöss, fynyöss, gyümöccs, egísss, ídöss, dógoss legín, házáss embër, kákássót*] 'kakas volt', [nyersenn, *lågýánn*] stb. Kolon nyelvjárásban a felszólító módnak a [ménnyé, *fussá*] típusai élnek. A bővített alak használatának oka az a körülmény, hogy a szóvégi hosszú mássalhangzók funkciója a határjelölés lett. Így aztán a szóvégi hosszú mássalhangzónak felszólító funkciója elhomályosult és szükségessé válik a felszólítás funkciójának további megjelölése.

A határjelölő szóvégi mássalhangzó-nyúlás főképpen a spiránsoknál észlelhető, mivel ezeknek elhatároló értéke természetüknél fogva kisebb. A szóhatárjelölésnek ez a módja kiegyenlíti egyúttal a szóhatárnak a feloldás által történő elmosódását a szólamegységben, illetve a mondatban.

Ezzel szemben a kettőzött, ikerített megvalósítású hosszú mássalhangzó morfémahatárt jelez. Kolon nyelvjárásában az első- és másodfokú zárjelleg-korrelációnak és a rezonans korrelációknak feloldásával alakult kettőshangzók jelzik a morfémahatárt és a morfémák szorosabb együvértartozását is. Tehát ezt a szerepet látja el a feloldott mássalhangzós fonéma képviselőtének azonos fonémával történő megoldása pl. az [ánni] 'adni', [pállás] 'padlás', [gyállól] 'gyarló' [sállól] 'sarló' stb. – féle esetekben. A feloldásban a vezérfonéma képviselőtének ilyenmő megoldását a proklitikus jellegő összetételekben találjuk meg. Így a főnt idézett alakok mellett ide tartoznak pl. [éddárábíg], érrákásrë, íjjártok, újjársz, ábbízà, ávvót, álléssz, áccsák, emmindáz, emmájd, evvónà, essë jobb, hállátom] stb. Ezek a szorosabban kapcsolt összetételek mindig egyszótagú szóval alakulnak. Lényegében az egyszótagú szavak, vagy általában tőmorfémák elveszthetik önállóságukat s proklitikusakká válnak ugyanúgy, mint ahogyan azokká váltak az igekötők is.

Az első típusban a rövid-hosszú prozódikus ellenét jelölt tagjának kettőzött megjelenítése a morfémahatárt jelzi. Ez a megjelenítés egyúttal természetesen negatív jel is, mert a szóhatár hiányát jelöli. A második típus egy kialakulóban lévő vagy kiveszőben lévő folyamatot képvisel, amelyek eredeti célja az előbbi típussal való egyeztetés, illetve azonosulás.¹⁸⁹

A [j] és [i] alapváltozat, illetve tetszőleges mellékváltozat is fonématiság elhatároló jel. Az [i] megjelenítés mindig a szó végét jelzi. Ide tartozik a [h] fonéma zöngés és zöngétlen változatának másodlagos szerepe is. Ezek az elhatároló jelek fonématiságuk voltak.

187 TRUBETZKOY, Grundzüge, 242.

188 Vö. GOMBOCZ, Történeti Nyelvtan, 43. és itt a 126. lapot.

189 Diachronikus szempontból a második típusú folyamat, illetve állapot egyezik azzal a nyelvi fejlődési iránnyal, amelynek eredménye a központi nyelvjárásokban a [kézzel, *vallani*]-féle alakok kialakulása volt.

A fonématis elhatároló jelek mellett vannak afonématisak is. A magyar nyelvben és Kolon nyelvjárásában is ide számítjuk a kötött hangsúlyt, amelynek állandó helye van, s nem lehet jelentésváltoztató szerepe. Kolon nyelvjárásában is az első szótagon van a nyomaték; ez jelzi a szókezdetet. A főhangsúly mellett a páratlan szótagokon, vagyis a harmadik, illetve az ötödik szótagon még az úgynevezett első és második mellékhangsúly van.¹⁹⁰ A szó, illetve a hangsúlyok együtt ritmikus egészet alkotnak. E ritmikus egységeknek megszakadása szintén a szóhatárt jelöli.

Ugyancsak határjelölő szerepe van a hangrendnek, illetve a magánhangzó illeszkedésnek. A magánhangzó-harmónia megbontása szóhatárt vagy ritkábban morfémahatárt jelöl. Pl. [eluntám, házrē, urákrē, hāmār ide] stb.¹⁹¹

Az elhatárolást azonban jelölheti fonémacsoport is. Így a magyarban és Kolon nyelvjárásában egy prozodémában mássalhangzós fonémacsoport leginkább csak a szó végén állhat. Pl.: [kárd, mindēnt, mēnyásszont, embērt, kōllyünk, csolkold] stb. Mindezek a fonémacsoportok a szó végét jelzik.

Még gyakoribbak az olyan elhatároló fonémacsoportok, amelyeknek az egyik tagja az első szémának vagy morfémának az utolsó fonémája, a másik tagja pedig a következő szémának vagy morfémának első fonémája. A leggyakoribb ilyen fonéma-kapcsolat pl. az [l+mshg.] az ilyen esetekben: [elhāgy, fēltettík] stb.; [g+mshg.] az ilyen esetekben: [mēgvāg, mēgrāknām] stb; [t+mshg.] az ilyen típusú esetekben: [átjārnýi, ātlātñýi] stb.; [e+mshg.] pl. az ilyen esetekben: [bēād, lēül] stb. E fonémacsoportok típusainak és kombinációs lehetőségeinek felsorolását csak a nagyszámok törvényszerűségének megállapítása után, a megfelelő statisztikák megállapításával lehet elvégezni. Nagyobb jelentősége van ennek a fonémacsoportos elhatároló módnak a szóhatárokon, pl.: [fāt rāk, kápāvāl vāg] stb. Ahol a feloldás érvényesül a szóhatáron is, ott a kialakult kettőzött mássalhangzó veszi át a határjelölés szerepét.¹⁹²

B) NEGATÍV HATÁRJELEK

Az eddig tárgyalt elhatároló jelek a morfémának vagy szóhatárnak jelenlétét jelezték. Léteznek azonban olyan jelek is, amelyek éppen a határ hiányát jelzik, azt, hogy nincs jelen ilyen határ. Ezek a jelek is lehetnek fonématisak vagy afonématisak, magánjelek vagy csoportjelek.

A magyar nyelvben nincs még megfelelő statisztikai feldolgozásunk, s így még nem láthatjuk világosan, melyek a fonématis magánjelek és csoportjelek. E kérdés megoldása nagyon sok szöveg statisztikai feldolgozásának megtörténte után valósulhat meg. Mindezt Kolon nyelvjárásában sem állapíthatjuk meg a negatív fonématis határjeleket. Mindössze a [v] fonémáról állapítjuk meg, hogy nem állhat szóvégen, tehát önműködőleg jelzi a szóhatár hiányát.

190 GOMBOCZ, Történeti Nyelvtan, 49.

191 Ha a tömorfémában nincs meg a hangrendi egység, úgy a fonikus váltakozás a szó idegen eredetét jelzi. A morféma-határ jelölését a hangrendi, illetve a magánhangzó-illeszkedés csak néhány kevés esetben látja el, mert a legtöbb képző és rag illeszkedik. Az enklitikus morfémák illeszkedése tehát szükségszerűen a tömorfémának és az enklitikus morfémának, a fonémának együttes tartozását jelöli. A magánhangzó-harmónia tehát egyúttal negatív határjel s a szórészeknek a tömorfémának és a fonémának együttes tartozását jelöli. Az a nézet tehát, hogy a magánhangzó-harmónia a tömorfémának és a fonémának együttes tartozását hivatott jelölni, a határjelölések vizsgálata után kétségtelenül helyesnek bizonyult.

192 Lásd följjebb az [evvóna]-féle típusokat.

Az egyalakú változatlan névszótövek mindig [é, ó, ő, ú, ű, í] fonémára végződnek. Nincsen tehát rövid [o] és [ö] fonémára végződő szavunk.¹⁹³ Az [o, ö] fonéma tehát az irodalmi, illetőleg köznyelvben a szóhatár hiányát jelzi. Mindössze néhány egytagú szavunk végződik [ē] fonémára [lē, tē, sē, nē], így hát az [ē] fonéma szintén határjel. Ahol a szóvégen mégis előfordul az [o, ö, ē] fonéma, ott egyúttal a szó idegen eredetét, szignalizálja. Kolon nyelvjárásában a magyar nyelvnek ez a szerkezeti sajátága némileg megcsorbul, főképpen a személynevekben. Így pl. általános a [Kácsó], (a.m. Katika), [Bálko], (a.m. Bálintka) féle típusokban. E szerkezeti jellegnek megbontását a [munkâbo jár] féle típus és a polifonematikus értékű [hâzâho] típus segíti elő.

Az afonematikus határjelek közül a [h] fonéma szerepét állapíthatjuk meg. Ha ugyanis egy fonéma más megvalósítású a szó kezdetén s a szó végén, és megint csak más megvalósításban jelentkezik a szó közepén, akkor az egyik megvalósítás negatív határjellként működik. A [h] fonéma mind a magyar nyelvben általában, mind Kolon nyelvjárásában zöngétlen a szó kezdetén és a szó végén. Szóközépen azonban zöngés, tehát önműködőleg jelzi a határ hiányát. Pl: [áhajt].

Az eddigi adatok alapján úgy látszik, hogy a magyar nyelvben és Kolon nyelvjárásában is többnyire határjelek jelzik a szóhatárt és a morfémahatárt, illetőleg annak hiányát is. A végleges meghatározást csak a statisztikai feldolgozások és a további tüzetes kutatás teszi lehetővé. A határjeleknek nagy jelentőségük van az idegen szavak átvételezésének módjában is, pl. a szlov [Jano] a magyarba [Janó], a szlov. [Hrušov – Hrusó] alakban megy át.

FÜGGELÉK

MORFONOLÓGIA

A magukban álló szavak jelentésváltoztató fonikus elemeinek (és szerkezeti törvényszerűségeinek) megállapításával a nyelvjárás szókincsének építő elemeit (és törvényszerűségeit) állapítottuk meg. A jelentésváltoztatásra szolgáló fonológiai ellentétek tehát ebben a körben lexikalizáltak voltak. Röviden kifejezve: eddig csak szófonológiával foglalkoztunk.

A nyelv rendszerét azonban nem az elszigetelt szavak avatják közlésre alkalmas eszközzé, hanem a nyelvnek az a képessége, hogy vonatkozásokat tud létesíteni a szavak között. Nyelvünk kétszaltályos rendszert képez. Ebben van magasabbrendűsége. Mindezzért a fonológia foglalkozik a fonémák alaktani fölhasználásának kérdésével is. Kutatja, milyen hangszközökkel, fonémákkal és fonéma-szerkezetekkel él a nyelv az alaki vonatkozásokban.¹⁹⁴

A fonológiai ellentétek, a fonémák tehát a szavaknak a formális, alaki vonatkozására, jelentésmódosítására is szolgálnak. Ilyenkor morfológizált fonológiai ellentétekről beszélünk. A szó formális vonatkozásának megváltoztatására szolgáló morfológizált fonológiai ellentétek megállapításával a morfonológia foglalkozik. A morfonológia összekötő kapocs a fonológia és a morfológia között. Tárnya a fentiek alapján a fonémák morfológiai felhasználásának és a belőlük alakult morféma szerkezetének vizsgálata. Morfémán azt a legkisebb morfológiai egységet (a szónak bizonyos részét) értjük, amely a szavak bizonyos csoportjában

193 L. LAZICZIUS, Bevezetés a fonológiába, 31.

194 L. LAZICZIUS, Bevezetés a fonológiába, 31.

ugyanazt a formai szerepet látja el, s nem osztható olyan kisebb egységre, mely birtokolná ezt a formális funkciót.¹⁹⁵

Egy és ugyanazon morféma két vagy több fonétikus változatban is realizálódhatik aszerint, milyen morfémával kapcsolódik egy közös alaki funkció ellátására. Így Kolon nyelvjárásában a [tenne~tennyi] féle alakpárokból a [tenn~tenny-] hangalakokat komplexíven mint egy és ugyanazon tőmorfémának két fonétikus változatát fogják fel. [nn~nny] tövégi (illetőleg tőmorféma-végi) fonémák a szónak morfológiai struktúrája szerint kombinatóriusan váltakozhatnak.¹⁹⁶

Ugyanúgy mint a tőmorfémában, az alaki módosítást végző morfémában (vagyis a fonémában) is találunk ilyen kombinatórius váltakozást. A magyar nyelvben e jelenségre még több példát találunk, mint a környező indo-európai nyelvekben. A [-ba, -be, -ra, -re, -tól, -től] stb. ragok és [-ó, -ő, -dalom, -delem] stb. képzők egy és ugyanazon morfémának (pontosabban: formémának) kombinatórius változatai. Az alakpárok egyikének vagy másikának megvalósítását a szónak morfológiai és fonéma-szerkezete határozza meg, vagyis külső körülmények, s ezeket röviden a hangrend, illetőleg a hangzó-illeszkedés törvényével fejezzük ki. Ennek a kombinatórius váltakozásnak azonban – az előbbtől eltérően – morfológiai szerepe van, mert jelzi a tőmorfémának és az alaki módosítónak, a fonémának együvértartozását. A váltakozás tehát a nyelvnek uralkodó szerkezeti jellegétől és a tőmorfémák jellegétől függ, ezért ezt a váltakozást függvényes váltakozásnak nevezzük.¹⁹⁷ A morfológiai kombinatórius és függvényes hangváltakozást tehát külső körülmények határozzák meg. A váltakozás fellépése a morfémáknak csoportosulásától,¹⁹⁸ vagy a magánhangzó-harmónia szerkezeti törvényszerűségétől függ.

Kolon közösségének nyelvtudata a te nm/nny féle¹⁹⁹ alakokat komplexíven egy és ugyanazon morfémának érzi, és tudja, hogy a különböző morfológiai helyzetben egyiket a másikkal helyettesítheti. Az egyetlen-egy alakú és egy-értékű morfémától való megkülönböztetés céljából ezt az egy-értékű, de két-alakú (két fonétikai megvalósítású) morfémát nevezték el morfonémának.²⁰⁰

A morfémák mennyisége a nyelvben szigorúan meghatározott, s hasonlóan szigorúan meghatározott a morfémaéknak mennyisége és helye is.

A kombinatórius magánhangzós és mássalhangzós váltakozás a magyar nyelv tőmorfémáiban néhány tőtípusra korlátozódik. A váltakozó ige-tövek többnyire magánhangzóra végződnek, s történelmileg a [u, X, h, j] stb. lekopásával, illetőleg defonologizálásával alakultak.²⁰¹ Ezekről eltekintve ez a kombinatórius váltakozás a tőmorfémában mindössze néhány tőtípusnak má-

195 L. Projet de terminologie, TCLP 4, 321-22.

196 Vö. TRUBETZKOY N. S., Sur la „Morphologie”, TCLP 1, 85.

197 Vö. NOVÁK L., L'harmonie vocalique, TCLP 6, 84 kk., K základným otázkám štruktúrnej jazykovedy, Turč. Sv. Martin 1937, 14.

198 Projet, TCLP 4, 323.

199 A magyar irodalmi nyelv morfológiai váltakozásának teljes rendszerezését megtalálhatjuk LOTZ Jánosnak a magyar nyelv rendszerét tárgyaló németnyelvű munkájában. Ez a munka sok értékes rendszerezést nyújt, számunkra azonban hozzáférhetetlen, s így eredményeit nem használhattuk fel. Sokban téves, de egyben sok értékes megfigyelést tartalmaz SKALIČKA-nak, Zur ungarischen Grammatik, Praha 1935, Práce z Vědeckých ústavů XXXIX, című munkája.

200 TRUBETZKOY, TCLP 1, 85. Az eddigi váltóhang elnevezés jól jellemezte e jelenség sajátosságát, de nem jellemezte meg rendszertani értékét.

201 L. GOMBOCZ Történeti nyelvtanának megfelelő fejezeteiben.

sodik vagy következő szótagjára korlátozódik. Nagyon gyakori azonban az alaki funkciójú morfémaokban, vagyis a fonémaokban. Az egyszerűtagú tőrmorfémában vagyis a tőrmorféma első szótagjában a minőségi váltokozás lehetetlen, mert ott a morfológizált fonémák mindenkor megtartják disztinktív értéküket (pl. [*mar* – *mer*; *por* – *pör*] stb). Természetesen nem szabad e kérdéssel összetévesztenünk a feloldásnak tisztán fonológiai (tehát nem morfonológiai) vonatkozású jelenségeit, vagy egy és ugyanazon fonémának tetszőleges, esetleg kombinatórius megjelenítéseit (pl. az irodalmi nyelvben a [*lábnak* – *láptól*, *késtől* – *kézsben*] típusú esetekben).²⁰² A mennyiségi váltokozás azonban az egyszerűtagú tőrmorfémában, illetőleg a tőrmorféma első szótagjában is lehetséges, pl. [*adok* – *ád*].

Egy paradigmán belül azonban úgy is váltokozhatnak a fonémák, hogy egyúttal teljes értékű morfológiai funkciót töltenek be, vagyis alaki változást idéznek elő. Ezt a jelenséget morfológiai, alaktani alternációnak, váltokozásnak nevezzük.²⁰³ Az alaktani váltokozás két- vagy többtagú sorának eszményét, közös valójának fogalmát is morfonémának nevezzük. Ez az elnevezés vonatkozik tehát mind a kombinatórius, mind a disztinktív morfológiai váltokozásra. A morfonéma lehet tehát tisztán kombinatórius, morfológiailag irrelevans vagy morfológiailag disztinktív értékű. Az alaktani, morfológiai váltokozásnak főképpen a hajlító nyelvekben van nagy jelentősége. Ez a lényege pl. a német Ablaut-nak. De a morféma hangalaki váltokozásának elég nagy jelentősége van a magyar alaktanban is, s így Kolon nyelvjárásában is. Így pl. eléggé kihasználja a magánhangzóknak minőségi és mennyiségi változását, sőt a mássalhangzók változását is.²⁰⁴

A változatlan, egyalakú névszótövek és ige-tövek mellett (pl. [*hajó*~*hajót*] gyakoribb a többalakú, váltokozó névszótól (pl. [*kéz*~*kezet*], Kolonban: [*téj*~*tejet*], s elég gyakori a többalakú ige-tő is. A váltokozás az eredetileg többszótagú tövekben alakult ki, s kialakulása kapcsolatos a tövégi hangzók lekopásával, illetőleg defonologizálásával.

A magyar nyelvben egy fonéma váltokozhat: 1. korrelatív párjával. A névszók csonka tőrmorfémájában gyakoribb a jelölt tag, a teljes tőalakban a jelöletlen tag. A morféma itt kombinatórius és irrelevans, nem disztinktív, mert a jelölt vagy jelöletlen tag váltokozása a morféma kapcsolása szerint valósul meg. Gyakran váltokozik az [*á*~*a*] és [*é*~*ē*] fonéma, pl. [*sár*~*sarat*, *madár*~*madarat*, *vér*~*vērēs*, *fazék*~*fazēkat*] stb. Ritkább az [*í*~*i*, *ú*~*u*, *ű*~*ű*] fonémák váltokozása, pl. [*kenyér*~*kenyeret*, *víz*~*vīzet*, *úr*~*urat*, *tűz*~*tűzet*] stb. Kolon nyelvjárásában pl: [*lév*~*levet*, *téj*~*tejet*, *tyűz*~*tyűzet*] stb. Megfordított irányú váltokozást találunk az [*a*~*e*] végű szavakban az [*a*~*ā*] fonémák váltokozásában, pl. [*fa*~*fāt*].²⁰⁵ A többalakú ige-tövek váltokozásában a [*a* / *ā*, *e* / *ē*] váltokozást találjuk, pl. [*adok*~*ād*, *kelek*~*kél*, *szedek*~*széd*]. Hasonlóan Kolon nyelvjárásában: [*ādok*~*ād*, *szēdek*~*széd*]. Kolon nyelvjárási rendszerének megfelelően megtaláljuk itt még az [*ē*~*ī*] váltokozást is a [*ēsēk* – *tívō*] féle alakokban.²⁰⁶

202 Az eredetileg kétszótagos szavakból a tövégi magánhangzó lekopásával, illetőleg defonologizálásával egytagúvá vált szavakban természetesen találunk ilyen váltokozást.

203 L. TRUBETZKOY, TCLP 1, 86., és Projct, TCLP 4, 322.

204 Vö. Novák, L'harmonie című munkáját, és itt a feloldás fejezetét. Értékes gondolatokat tartalmaz GYŐRKÉnek a Tő, képző, rag című idézett munkája.

205 A magyar nyelv morfológiai változásainak történeti rendszerezése GOMBOCZ Zoltánnak elévülhetetlen érdeme. Lásd GOMBOCZ Zoltán, Magyar történeti nyelvtan, III. rész, Alaktan, Kiadja a Bölcsészettanhallgatók Árpád Bajtársi Egyesülete, Budapest 1925. A teljes alakú tőnek tövégi magánhangzós fonémáját a szinkronikus részben e hangzókat így is tárgyaltuk. E kérdéshez v. ö. NOVÁK, Zákkladná jednotka, 6.

206 A koloni adatokra lásd a magánhangzós rendszert tárgyaló résznek megfelelő fejezetét.

2. A fonéma váltakozhat többdimenziós ellentétben álló korrelációs sajátság nélküli fonémával, pl. [borjú~borjas, gyapjú~gyapjas]. Kolon nyelvjárásának megfelelően megtaláljuk itt az [ó~a] váltakozást is a [hosszú~hosszássán] féle típusokban.

3. A fonéma váltakozhat fonémacsoporttal: az [ó, ő] fonéma váltakozhat az [-ova, -öve] fonémacsoporttal, pl. [lő~lovat, kő~köves]; az [ó, ő, é~ava, eve] váltakozás van pl. a [hó~havas, tó~tavat, hő~heves] típusú szavakban; az [ú, ü~uva, üve] váltakozást találjuk pl. [szú~szuvas, fű~füves] típusú szavakban.

4. A fonéma váltakozhat hanghiánnyal, pl. [bokor~bokrot, végez~végzem, énekel~éneklik].²⁰⁷

Kolon nyelvjárásában váltakozhatnak az aplikális alapsor dentális és palatális rokonso-
rainak egydimenziós proporcionális ellentétpárjai, pl. [tenne~tennyi, mondáná~mondányi,
ütöm~ütyi, derengölöm~derengőlyi].

Váltakozhatnak a rezonans korreláció fonéma-párjai, pl. [ádok – ánnák, házudok – házunnyi] stb.

Gyakori a [szidok – szillák] típusú váltakozás.

Váltakozhatnak az elszigetelt egydimenziós ellentét-pár tagjai, pl. [hír – hílláp, tárol – tálló, várok – vállák, merék – megméllek] stb.

Említettük, hogy a morfémaák száma véges és meghatározott. Ezzel szemben a morféma-
máknak nemcsak a számbeliségük kötött, hanem gyakran a morfémaóban elfoglalt helyük is.
Így pl. az nn/nny típusú mássalhangzós morfémaák és a fonémacsoporttal váltakozó ó, ő/o-
va, öve típusú morfémaák csak a morfonéma végén állhatnak. A többi magánhangzós mor-
fonéma előfordulása már összetettebb törvények szerint igazodik. A magánhangzós hosszú-
sági korreláció fonemapárjainak váltakozása a törmorfémaának minden kombinációs helyén
lehetséges. Ezzel szemben a többdimenziós ellentétben álló morfonémaák váltakozása már
megint csak a törmorféma végén lehetséges. A fonémaának hanghiánnyal való váltakozása a
morfémaák utolsó szótagjára korlátozódik. Végül a függvényes váltakozás csak a törmorféma-
nak nem első szótagjában és az enklitikonokban, a végződéseken lehetséges. A mor-
fonémaák váltakozásának rendszere sajátos egyedi jelleget kölcsönöz egy-egy nyelvnek. E
váltakozás rendszerének jellege szerint minden nyelv különbözik egymástól.

A morfonológia fő feladatai: 1. a morfémaák fonológiai struktúrájának megállapítása, 2.
a morféma-kapcsolódások következtében keletkezett kombinatórius hangváltakozásoknak
megállapítása, 3. a függvényes morfológiai hangváltakozás megállapítás, 4. a morfológiai
funkcióval bíró hangváltakozások megállapítása.²⁰⁸

A többféle morfémafajtával rendelkező nyelv morfémafajtái sajátos hangjelleggel és
hangszerkezettel bírnak, s típusokba tömöríthetők. Típusokban leggazdagabb a törmorféma.

A magyar nyelv névszótoveit és igetöveit vizsgálva a következő jelleget állapíthatjuk
meg: a magyar nyelv törmorfémái nagy általánosságban a ragozatlan alapalakokban mással-
hangzókra végződnek. A magyar nyelv törmorfémáinak mássalhangzós végződése történel-
mileg a tövégi magánhangzók defonologizálásával alakult ki. Kivételt nagyjában csak az
[ó/ő, u/ü] végződésű főneveink és melléneveink tesznek, továbbá az idegen eredetű szavak.
Történelmileg azonban ezek is a [y, j, 8, h] fonémaák defonologizálásával alakultak.²⁰⁹

207 A magyar nyelv morfológiai váltakozásának első morfonológiai rendszerezését Lazicziusnál találjuk. Vö. Be-
vezetés a fonológiába, 31.

208 L. TRUBETZKOY, TCLP 4, 161–62.

209 GOMBOCZ Z. Összegyűjtött Művei, II. köt. 94.

IRODALOM

Arany A. László

A szlovákiai magyarság néprajza, Pozsony 1941. Szlovákiai Magyar Művelődési Könyvtár.

Dialektologické dotazníky pre Slovensko, č. 2, Bratislava 1937. Kérdőív a magyar szótani hatások kutatására, 36 sokszorosított ív.

Kérdőív, I. sz., Pozsony 1937. Kiadja az Egyetemi Magyar Intézet és a Magyar Nyelvészeti Bizottság, 9 sokszorosított lap.

Kérdőív, II. sz., Pozsony 1937. 8 sokszorosított lap az észak-nyugati nyelvjárások mássalhangzós állapotának kutatására, a szerző kiadásában.

Maďarské jazykové vplyvy v západoslovenských nárečiach, Bratislava 1938, archív Dekanstva Filozofickej fakulty Slovenskej univerzity, rkp. doktorskej práce, str. 67, s mapovými prílohami. – Magyar nyelvi hatások a nyugatszlovákiai szlovák nyelvjárásokban, Pozsony 1938, doktori értekezés, kézirat a Szlovák Egyetem Bölcsészeti Kara Dékán-hivatalának irattárában. 67 lap + nyelvföldrajzi térképek.

Psychologické základy javov bilingvistických – Fondements psychologiques des phénomènes bilinguistiques, Linguistica Slovaca I/II, 1939/40, 39–52.

Zpráva o činnosti Maďarskej komisie a členov Maďarského seminára, Carpatica 1939.

Atovich Ferenc

Nyitra környékén élő magyarok nyelvéről, Nyitramegyei Ellenőr, 1904, 15–17. sz.

Bakó Elemér

A népnyelvi gyűjtés és anyagrendezés módszere, Debrecen 1943, A Debreceni Tisza István Tudományegyetem Magyar Népnyelvkutató Intézetének Kiadványai 19. sz.

Bakos Mikuláš.

Teória literatúry, Výbor z „formálnej metódy”, sostavil a preložil Dr. Mikuláš Bakoš, Trnava 1941.

Bárczi Géza

A magyar nyelvatlasz előkészítése, Budapest 1944. A Magyar Nyelvatlasz Munkálatai, 1.

Belič, A., L'accent de la phrase et l'accent du mot, Prague 1931. Travaux du Cercle Linguistique de Prague 4, 183–188.

Benevise, E.

Répartition des consonnes et phonologie du mot, Prague 1939, TCLP 8, 27–36.

Bröndal, Viggo

Linguistique Structurale, Volume I, Copenhagen 1939, 2–10.

Burkamp, Wilhelm

Die Struktur der Ganzheiten, Berlin 1929.

Bühler, Karl

Phonetik und Phonologie, Prague 1931, TCLP 4, 22. Sprachtheorie, Jena 1934.

Carnap, R.

The logical syntax of language, London 1937.

Csűry Bálint

A népnyelvi búvárlat módszere, Budapest 1936.

A visszatért Felvidék nyelve, MNy XXXIV, 1936, 274. Szamosháti Szótár, I–I, Budapest, 1936.

Danczi Villebald

A kürti nyelvjárás hangtana, fonetikai és fonológiai vizsgálata, Budapest 1939. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 48. sz.

Domokos István

A nyitraidéki nyelvjárás, Nyr XXXIV, 1905, 40.

Doroszewski, Witold

La linguistique général et l'étude des dialectes, Atti del III. Congresso internazionale dei linguisti, Firenze 1935, 340.

Quelques remarques sur les methodes des recherches dialectologique, Comptes rendus de la Société des Sciences et des Lettres de Varsovie 1931, XXIV, 1.

Dubs, Homer

Rational induction. An Analysis of the Method of Science and Philosophy, 1930.

Erdmann, Benno

Logik, Berlin-Leipzig 1923.

Fűr István

Az í-zés állapota a mai magyar nyelvjárásokban, Szeged 1930.

Gáldi László

Nyelvfilozófia, Athenacum XXIX, Budapest 1934, 177–199.

Jacques van Ginneken

La reconstruction typologique des langues archaïques de l'humanité, Amsterdam 1939.

Gombocz Zoltán

Funkcionális nyelvezmlélet, MNy XXX, 1934, 4.

Összegyűjtött Művei, II. köt., 1. füz. Sajtó alá rendezte Laziczius Gyula és Pais Dezső, Budapest 1940.

Magyar történeti nyelvtan, III. rész, Alaktan. Kiadja a Bölcsészettanhallgatók Árpád Bajtársi Egyesülete, Budapest 1925.

Gombocz-Meyer

Zur Phonetik der ungarischen Sprache, Le Monde Orientale 1907–1908.

A. W. de Groot

Phonologie und Phonetik als Funktionswissenschaften, Prague 1931, TCLP 4, 116.

Györke József

Tő, képző, rag (Szó-vagy jelrésztan), Budapest 1943. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 67.

Hadricourt, A. G.

Quelques principes de phonologie historique, Prague 1939, TCLP 8, 270.

Hakulinen, L.

Was ist kennzeichnend für die lautliche Struktur der finnischen Sprache, Virittäjä 1938, III. köt.

Hegedűs Lajos

Magyar hanglejtésformák grafikus ábrázolása, Budapest 1930. A Bécsi Collegium Hungaricum Füzetek V, 92.

Horger Antal

A magyar nyelvjárások, Budapest 1936.

Általános fonetika, Budapest 1929.

Hrušovský, Igor

Teória vedy, Bratislava 1941. Spisy Slovenskej učnej spoločnosti 9.

- Ipsen, G.
Sprachphilosophie der Gegenwart, Berlin 1930.
- Jakobson, Roman
Die Betonung und ihre Rolle in der Wort- und Syntagmaphonologie, Prague 1931, TCLP 4, 164.
K charakteristike jevrazijskogo jazykovogo sojuza, Paris 1931.
Observations sur le classement phonologique des consonnes, Proceedings of the III. Congress of Phonetic Sciences, Ghent 1939, 34.
Prinzipien der historischen Phonologie, Prague 1934, TCLP 4, 249.
Über die phonologischen Sprachbünde, TCLP 4, 234.
Z fonologie spisovné slovenštiny, Bratislava 1931, Sborník Slovenská miscellanea 155–163.
- Karcevskij, S.
Du dualisme asymétrique du signe linguistique, Prague 1929, TCLP 1, 88.
- Király Péter
Magyar szavak Málca nyelvjárásában, Pozsony 1944, Szlovákiai Magyar Közlemények 4.
- Krueger, Komplexqualitäten
Gestalten und Gefühle, herausgegeben von Felix Krueger, Neue psychologische Studien, München 1926.
- Kořínek, J. M.
Einige Betrachtungen über Sprache und Sprechen, Prague 1936, TCLP 6, 23.
O jazykovém vývoji, Časopis pro moderní filologii XXVIII, 1942, č. 4.
Studie z oblasti onomatopoeje „Praha 1934. Práce z Vědeckých ústavů XXXVI.
- Lazicius Gyula
Általános nyelvészet. Alapelvek és módszertani kérdések, Budapest 1942. Értekezések a Nyelv- és Széptudományi Osztály köréből XXVI., köt., 2. sz.
A magyar nyelvjárások, MNyK I/11., Budapest 1936.
A fonológiáról, MNy XXVI, 23.
Bevezetés a fonológiába, Budapest 1932. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 33.
Die Scheidung langue-parole in der Lautforschung, Proceedings of the III. Congress of Phonetic Sciences, Ghent 1939, 18–23.
Egy mássalhangzóváltozás fonológiájáról, MNy XXVI., 266.
Jeltan, elemtan, NyK XLIX, Budapest 1935, 172–190.
Probleme der Phonologie, Ungarische Jahrbücher XV, 1935, 195.
- Lerch, Eugen
Vom Wesen der sprachlichen Zeichens. Zeichen oder Symbol? Acta Linguistica I, 145–161.
- Magyar Népnyelv,
A Debreceni Tisza István Tudományegyetem Magyar Népnyelvkutató Intézetének Évkönyve I–IV. köt., Debrecen 1939–42.
- Martinet, A.
Neutralisation et archiphonème, Prague 1936, TCLP 6, 46.
Rôle de la corrélation dans la phonologie diachronique, Prague 1939, TCLP 8, 273.
Un ou deux phonèmes? Acta Linguistica I, 94–103.

Mathesius, V.

La structure phonologique du lexique du tchèque moderne, Prague 1929, TCLP 1, 67.

Novák, Ludovít

L'harmonie vocalique et les alternances consonantiques dans les langues ouralo-altaïques, surtout finno-ougriennes, Prague 1936, TCLP 6, 81.

K základným otázkam štruktúrálnej jazykovedy, Turč. Sv. Martin 1937, különnyomat a Sborník Matice slovenskej XV, 1937, 1. számából.

Project d' une nouvelle définition du phonème, TCLP 8, 66.

Quelques changements consonantiques du hongrois, Paris, le 15 mai 1934, kézirat, 11 lap.

Quelques remarques sur le système phonologique du hongrois, Paris 1937, Tirage à part des Études Hongroises, années 1936–1937, p. 16.

Slovenčina a maďarčina v prvých storočiach ich dejín v Strednej Eurpe, Ksiiga referatów, II. międzynarodowy zjazd slawistów, Warszawa 1934, 85–88.

Základná jednotka gramatického systému a jazyková typológia, Turč. Sv. Martin 1936. Különnyomat a SMS XIV, 1936, 1. számából.

Pos, H. J.

Perspectives du structuralisme, Prague 1939, TCLP 8, 71–99.

Projet de terminologie phonologique standardisée, Prague 1931, TCLP 4, 309–326.

Putz Éva

Adatok Kolon nyelvjárásához, Pozsony 1941, ki. 10 lap.

A koloni fehérhímezés, Pozsony 1941, ki. 20 lap.

Á kolonyi lágzi, Pozsony 1943. Szlovákiai Magyar Közlemények 1.

A koloni nők téli viselete, Kolon 1941, ki. 12 lap.

Koloni hagyományok és szokások, Kolon 1941, ki. 18 lap.

Kolon nyelvjárásának hangtana, Pozsony 1940, ki. 18 lap.

Nyitraidéki népballadák, Zsére 1940–43, ki. 100 lap.

Nyitraidéki népmesék, Zsére 1940–41, ki. 43 lap.

Réponses au Questinaire, Bugey, impr. Sainte Catherine, 1939.

Ferdinand de Saussure

Cours de linguistique générale, 2e éd., Paris 1922.

Sauvageot Aurél

Adalék a magyar nyelv fonológiájához, NyK XLIX, Budapest 1935, 399.

A magánhangzók hosszúsága a magyar versmértékben, Emlékkönyv Balassa Józsefnek, a Magyar Nyelvőr szerkesztőjének 70. születése napjára, Budapest 1934, 126.

La structure de la langue hongroise, Conférences de l'Institut de linguistique de l'Université de Paris V, année 1937. (Revue des cours et conférences 1937–38.) Paris Boivin) s. a. 55 p.

L'alternance quantitative dans le vocalisme hongrois, Bulletin de la Société de Linguistique XXXIV, 2, 1933, 117.

Savickij, P. N.

Les problèmes de la géographie linguistique du point de vue du géographe, Prague 1929, TCLP 1, 145.

Sborniki po teoriji poetičeskogo jazyka II., Peterburg 1917.

Sechchaye, Alb.

De la définition du phonème à la définition de l'entité de langue, Cahiers Ferdinand de Saussure 2, Genève 1942, 45.

Skalička, Vladimír

- La fonction de l'ordre des éléments linguistiques, Prague 1936, TCLP 6, 129.
 Ohlasy fonologie v jazykovědě románské a ugrofinské, Slovo a slovesnost V, 1939, 63.
 Studie o maďarských výrazech onomatopoických, Sborník filologický XI, Praha 1936–39, 76–101.
 Zur Charakteristik des eurasischen Sprachbundes, Archív Orientální VI, 272–274.
 Zur mitteleuropäischen Phonologie, Časopis pro moderní filologii XXI, 1935, 151–154.
 Zur ungarischen Grammatik, Prague 1935, Práce z Vědeckých ústavu XXXIX.

Sulán Béla

- Szempontok az í-zés vizsgálatához, dokt. értekezés, Budapest 1944, ki.

Szabó Dénes

- Az első magyar népnyelvkutató értekezlet határozatai, Budapest 1942. Magyar Nyelvjárás Tanulmányok 1.

Szabó, Jozef

- Maďarské elementy v slovenských nárečiach v Gemeri, Linguistica Slovaca I/II, Bratislava 1939/40, 183–190.

Szűcs István

- A nyitra - vidéki palóc nyelvjárás, Budapest 1905, NyF 20, 3.

Tarnóczy Tamás

- A magyar magánhangzók eloszlása, Magyar Ny XXXVIII, 352–357.
 Megjegyzések és kiegészítések a magyar magánhangzók eloszlásának kérdéséhez, MNy XXXIX, 369, 474.

Tolnai Vilmos

- A nyelvek szépségéről, MNy XVII, 1921, 28.
 Egynehány számadat a hangokról és betűkről, Nyr XXXV, 421–425.

Trnka, Boh.

- General laws of phonemic combination, Prague 1936, TCLP 6, 57.
 Méthode de comparaison analytique et grammaire comparée historique, Prague 1929, TCLP 1, 33.
 O současném stavu bádání o fonologii, Slovo a slovesnost VI, 164, 203.

Trubetzkoy, N. S.

- Anleitung zu phonologischen Beschreibungen, Brno 1935.
 Die Aufhebung der phonologischen Gegensätze, Prague 1936, TCLP 6, 29.
 Charakter und Methode der systematischen phonologischen Darstellung einer gegebenen Sprache, Conférences des membres du Cercle linguistique de Prague au Congrès des sciences phonétique, tenu à Amsterdam, Extrait des Archives Néerlandaises de Phonétique Experimentale VII–IX, 1933, p. 3, n. 2.
 Essai d'une théorie des oppositions phonologiques, Journal de Psychologie XXXIII, 5–18.
 Gedanken über das Indogermanenproblem, Acta Linguistica I, 81–89.
 Gedanken über Morphonologie, Prague, 1931, TCLP 4, 160.
 Grünzüge der Phonologie, Prague 1939, TCLP 7.
 Phonologie u. Sprachgeographie, Prague 1931, TCLP 4, 228.
 Sur la „Morphologie“, Prague 1929, TCLP 1, 85.
 Über eine neue Kritik des Phonembegriffes, Archív für Vergleichende Phonetik, I. Bd., 3. Heft, 129–153.
 Zur allgemeinen Theorie der phonologischen Vokalsysteme, Prague 1929, TCLP I, 39.

Turzó Ferenc

A nyitraidéki nyelvjárás, Nyr XXVII, 448, 491.

Tvrđý, Jozef

Logika, Praha 1937.

Vachek, Jozef

Časové pojmy v definici fonému, Slovo a slovesnost III, 1937, 59–61.

Fonologický poměr hlásek i a j v češtině a slovenštině. Glosy k srovnávací fonologické charakteristice spisovné češtiny a spisovné slovenštiny. Slavia XI., 1932, 265–273.

Über die phonologische Interpretation der Diphtonge, Praha 1933. Práce a Vědeckých ústavů pražské Filosofické fakulty XXXIII.

Zum Problem der geschriebenen Sprache, Prague 1939, TCLP 8, 94.

Vass

Magyar nyelvészet 5:75, 1860.

Zolnai, Béla

A látható nyelv, Budapest 1926.

Szóhangulat és kifejező hangváltozás, Szeged 1939.

Arany A. László

An Introduction to Structural Dialectology

The Phonological System of a Hungarian Dialect

INDIANA UNIVERSITY PUBLICATIONS

Volume 85 of the Uralic and Altaic Series

by A. László Arany

A KÉTNyelvűség JELENSÉGEINEK PSZICHOLÓGIAI ALAPJAI

A kétnyelvűséget rendszerint olyan sajátos nyelvi jelenségnek minősítik, amely a nyelvtörténet, nyelvfejlődés ismert tényeivel közvetlenül nem függ össze. Ekképpen hallgatólágoosan, esetleg többé vagy kevésbé kifejezetten a nyelvi fejlődés általános kérdéskörét mind határában, mind a fejlődés szempontjából jelentéktelen és járulékos jelenségként felfogott kétnyelvűségtől különválasztják. Az effajta értékelés azonban sem nyelvi, sem módszertani tényekre nem támaszkodik. Ilyen és hasonló állásponttal szemben azt kell felhoznunk, hogy a kétnyelvűség a nyelvfejlődésnek épp azokkal az általános mozzanataival társul, amelyek tulajdonképpen mozgatói.¹ E felfogásunknak megfelelő, gyakran meg sem fogalmazódó értékelés és azonosítás főképpen abból ered, hogy a kétnyelvűség mozzanatai fejlődésük első szakaszában az aktualizálás (valós vagy szubjektíve érződő kiemelés, nyomatékosulás) jellegével hatnak.

A kétnyelvűség lényege és fő mozgatója eszerint az aktualizálás-nyomatékosulás, azaz elemeinek igen hatásos, rendhagyó és stilsztikai természetű pozíciója. A genetikailag sajátos helyzetük idővel elhalványul, az elemek elveszítik újszerűségüket, s megkezdődik a strukturális átrendeződés folyamata. A struktúrák átrendeződnek, fejlődnek, mivel változnak a közvetlenül és készségként felfogott, társadalmiságukban meghatározott tudatformák. S mi sem természetesebb, hogy a pszichikai függőségű és intencionális tények a kifejezés formáiban, a rögzítés szisztémájában, tehát a nyelvben is jelentkeznek.²

A kétnyelvűség tényét és jelentőségét az etnikai határon élő vagy idegen közösségekbe beágyazott etnikai csoportok nyelvhasználatában statisztikai módszerekkel is követhetjük. E vonatkozásban utalhatunk a Felső-Garam menti nyelvjárások sajátosságaira vagy a gömöri és az árvai, közép-szlovák típusú nyelvjárásoknak s úgyszintén a magyar-szlovák etnikai határ palóc típusú nyelvjárásainak archaikus voltára, a moldvai csángók nyelvére s másokra.³

1 Oberpfalcer, E.: *Jazykozpyt*. Praha, 1932. A *Vývoj jazyků* című fejezet: 347–407. A szerzőnél egymásnak ellentmondó álláspontok váltakoznak. Némely állítása teljesen modern, mások elavultak, s nehezen egyeztetethetők. Egészében véve a kétnyelvűség kérdésében a nyelvfejlődéshez viszonyítva negatív értékelést képvisel, a hanghelyettesítésként jelentkező idegen hatást tagadja (vö. 358). Másutt azt olvashatjuk, hogy az idegen elemek a nyelv alaktani felépítését nem érintik, míg a nyelv többi síkját befolyásolhatják (vö. 376.). A következtetlenségek a rendszerjellegű és a nem rendszerjellegű jelenségek megkülönböztetése hiányából adódnak.

2 Kratina, E.: *Úvod do celostní a tvarové psychologie*. Praha, 1935, 24.; Koffka, B. K.: *Psychologie, Philosophie in ihren Einzelgebieten*. Berlin, 1925, 570. skk; Rostohar, M.: *Struktura v duševním životě. Psychologie*, I. évf. 92.

3 További példák Oberpfalcernél: i. m. 35. skk; Laziczus Gy.: *Bevezetés a fonológiába*. Budapest, 1932, 74.; Horger A.: *A magyar nyelvjárások*. Budapest 1934, 27. – a megfelelő irodalommal együtt.

A problémát a néprajz a tárgyi kultúra és a folklórirodalom stílusát tekintve régóta ismeri, s nem csak földrajzi, hanem rétegzettség szerinti (szomszéd nemzetiségek s egyazon nemzet társadalmi rétegei) viszonylatában egyaránt megoldotta, elfogadva az idegen elemeknek áthatását. Ennek nyomán a régi részrendszer megtartja bizonyos fokú dominanciáját, s az átvett elemek szervesen épülve be az eredeti szerkezetekbe, új struktúrákat eredményeznek. Csak e jelenség tekintetbevételével magyarázhatjuk meg a tárgyi kultúrának és a formáknak a néprajzi határokon fellelhető sajátosságát, gazdagságát, amely egyébként értelmezhetetlen.

A kétnyelvűség meghatározó dilemmája, vajon egy közösségnek vagy legalábbis jelentős részének a kétnyelvűsége lehet-e olyan kihatással, hogy a társadalmi szempontból alacsonyabb szintű nyelv, nyelvi norma a domináns norma befolyása alatt megváltoztassa fonológiai struktúráját is. Egyszóval: redukáltabbá válhat-e, vagy ami még fontosabb, vajon gazdagodhat-e a domináns norma elemei által.

Általánosan elfogadott, hogy a kétnyelvűség lexikai kölcsönzést eredményez, de semmi mást. Rugalmasabb álláspont szerint módosulhatnak az alaktani szerkezetek is, de a fonológiai struktúráknak a kétnyelvűség által kiváltott változását rendszerint tagadják.⁴ A nyelvi tények alapján a kutatók egy része arra a felismerésre jutott, hogy a másik nyelv még a fonémataira is strukturális hatást gyakorolhat, de csak negatív értelemben. A kétnyelvűség ugyanis olykor a társadalmi vonatkozásban átmenetileg másodrendűvé lefokozott, de egyébként nyelviileg gazdagabb struktúrákat redukálja. Így például azoknak a közép-szlovákiai településeknek nyelvezetéből, amelyeknek késői német jövevény rétegük volt, s az összeolvadt a szlovák szubsztrátummal, hiányzik a lágy *d'*, *t'*, *ń*.⁵

Amint az elmondottakból kitűnik, a tagadó álláspont az adott kérdésben mindinkább visszaszorul. Egyesek elfogadják az alaktani struktúrák átszerveződésének lehetőségét, a nyelvészeknek egy maradék csoportja pedig legalább az utolsó sáncot, a fonémikus struktúrákat védelmezi. Bár a tárgyra vonatkozólag Jakobson alapvető tanulmányában megfogalmazta és tisztázta a strukturális álláspontot.⁶ Nyelvi-strukturális szempontból az ellenvetések indokolatlanok, s főképpen a nyelvjárások közvetlen vizsgálatával foglalatoskodó nyelvész érzi elégtelenségüket. A kétnyelvűségnek tehát amennyire lehet egységes, pszichológiaiilag indokolt nyelvészeti értékelését kell kialakítani, olyat, amely lehetővé teszi a jelenségnek és feltételeinek helyes megítélését az eleven nyelvhasználat vizsgálatában.

Eközben a pszichológia és a nyelvészet viszonyának a tisztázását is szorgalmaznunk kell, mivel részben közös a tárgyuk, s mindkét tudomány-szakban elvi és módszertani vonatkozásban együvé tartó tendenciák hatnak, sőt bizonyos oksági függőség is kimutatható közöttük. A pszichológia részesedésének kérdése más területekhez viszonyítva tárgykörünkben meghatározóbbnak tűnik, mivelhogy épp itt érvényesülnek a pszichologizáló értékelések és következtetések a legáthatóbban. S a pszichologizálás e fajtájában mintegy tehetetlenségi nyomatekként tovább hatnak a naturalista felfogásnak rejtettségük nyomán negatív kihatású maradványai.⁷

4 Oberpfalcer: i. m. 397–407.

5 Paulinyi, E.: *Carpatica*, I. évf. (1939) II. kötet, 309. skk.

6 Jakobson, R.: Prinzipien der historischen Phonologie. *TCLP*, IV, 1931, 247.

7 Čyževskij, D.: Phonologie und Psychologie. *TCLP*, IV, 1931, 30.; Bühler, K., *Phonetik und Phonologie*. *TCLP*, IV, 1931, 2.; Ulaszyn, R.: *Laut, Phonema, Morphonema*. *TCLP*, IV, 1931, 60; Novák, L.: *Fonologia a štúdium slovenčiny*. *Slovenská reč*, II. évf. (1933) 98.

A modern nyelvészetben és legfejlettebb ágazatában, a fonológiában érvényesül napjainkban a leginkább a nyelvi összetevők strukturáltságának elve, obligát jellegük, továbbá a strukturált szisztémákban ható rendszerkényszer.⁸ Mindez pedig a pszichologizmusnak olyan kitételét, miszerint a nyelv semmilyen rendszerszerűséget nem mutat, s egyedi hangtani képzetkekből áll, meghaladottá teszi. A strukturális felfogás funkcionális értéke a nyelvészek zömét új, az adott elvekből következő munkamódszerek elfogadására készítette. De a naturalisztikus, valamint a hagyományos és egyszerűsítő pszichológiai felfogás maradványai a nyelvi szerkezetek állandóságát és változatlanóságát valló nézetekben még napjainkban is felmerülnek. Elsősorban arra kell utalnunk, mely szerint valamennyi úgynevezett nyelven kívüli mozzanatot (ami a pozitivisták szemlélet maradványa) a nyelvi struktúrák változásának, tehát a kétnyelvűség jelenségeinek magyarázatából is a szerkezetváltás okaként ki kell iktatni.

A pszichológia berkeiben már korábban gyökeret vert a genetikai, s újabban tért hódít a társadalmi függőség gondolata. A modern nyelvészetnek mint humán tudománynak mivoltát hangsúlyozva el kell fogadnunk olyan eszmei indoklás lehetőségét, amelyet az úgyszintén humán és szellemi tudományként felfogott pszichológia nyújthat. A kortárs pszichológia a jelenségeknek magasabb egészbe tartozását, továbbá egyén fölötti, társadalmi meghatározottságukat hangsúlyozza. A tételhez igazodunk a humán és szellemi tájoltságú nyelvtudományban is. S amint tudjuk, már az újgrammatikusok hasonló, a nyelvi jelenségek egész jellegű értékelését kezdeményezték, amikor a hangtörvények bontását idegen vagy kölcsönösen elegyedő elemeknek a jelenlétére, esetleg nyelvjárási hatásra vezették vissza, észlelve, hogy a hangtörvények és szabályaik vegyes etnikumú területeken összetettebbek, illetve jellegük kevésbé közvetlen (lásd a latin hangtan összetettségét).

A tárgykör vizsgálatában érvényesítendő törvényszerűségek az egész-jelleg régóta érződő jelentőségét elsőként kiaknázó strukturális pszichológiában megfogalmazottakkal azonosak. Nyelvészeti alkalmazásuk tette lehetővé a modern strukturális nyelvészet s ezen belül főképpen a fonológia által képviselt fejlődést. S ilyen összefüggésében magától értetődőnek vehetjük, hogy a nyelvtudományban általában elfogadott törvényszerűség érvényességét egyik behatárolt kérdéskörére, a kétnyelvűség vizsgálatára is kiterjesztjük.

A strukturális pszichológia alaptételei az egészre, annak belső tagoltságára és a részek korrespondenciáira vonatkoznak. Tudjuk, miszerint az egész több, mint a részek összege, sui generis sajátosságú, a részekből nem következő tulajdonságai vannak, valamint jellemző rá a jelenség szintjén és funkcionálisan kimutatható dominancia. A rész és egész viszonya természetesen nem változtatható meg. Az egész mindig körülhatárolt, meghatározott, s egy meglevő és állandó függőségű sokféleséget mutat, hasonlóan az élő szervezethez. Az egész-jelleg lélektani-szellemi valóságunk, s nem csak lélektani jelenvalóságunk, a közvetlen átélés, hanem a készség jellegű, vagyis strukturált pszichikának egyaránt jellemzője. Élményeink mind egész-természetűek, s alá-, valamint fölérendeltségi viszonyban állnak. Mint részegységek mindenkor nagyobb egésszel függnek össze, ezáltal ágyazódva be az aktuális és összegező tudati mezőbe, mely révén az örökletesen is meghatározott személyiség transz-fenomenális egészének elemei. Sőt, ezen felül az egyén fölötti, társadalmi és kulturális függőségekbe illeszkednek. A szóban forgó egész jellegű struktúrák vagy tagoltak (alakzatok),

8 Kratina: i. m. 55.

vagy tagolatlanok is lehetnek, azaz tartalmi összetevőik behatárolt részekre, részegységekre egyénültek, vagy összemosódnak (konfúznak, komplexumok). A humán lét idézett területei között eszerint bizonyos oksági viszonyok vannak. A vázolt struktúrák a nem strukturált jelenségektől eltérően tehát körülhatárolhatók, de csak viszonylag állandó, aktuális vagy készségként érvényes élményegységek. A feltételektől függően kiegészíthetik egymást, s az adott helyzethez való alkalmazkodás révén fennmaradnak, átformálódnak, keletkeznek és megszűnnek. A struktúra ekképpen dinamikus egész, amely más struktúrákra alakító hatással lehet. Minden ekképpen készség jellegében felfogott struktúra, amely mint strukturális tényező valamennyi pszichikai jelenségnek, tehát a fonikusaknak is feltétele, egyúttal önmaga is természetszerűleg meghatározott.

A felsoroltakat hangsúlyozva nem volt szándékunkban valamely újfajta pszichologizmusnak vagy szociologizmusnak a pártolása, ezekkel szemben a nyelvtudomány számos fenntartással élt, csupán az egész jellegű strukturális szemlélet következetes érvényre juttatását céloztuk.

Az elmondottakból következik továbbá, hogy a nyelvnek sem a pszichológiai, sem a szociológiai vagy fizikai feltételei nem minősíthetők változatlanoknak. A nyelv mint egész jellegű jelenség valamennyi síkjában fejlődik. S akárcsak a lélektani valóságnak pszichikai irányultság az alapja, egyféle, a mélylélektani és tudaton kívüli mozzanatokból eredő tendenciák megléte és intencionalitása, a nyelvtudomány is ennek megfelelően cseréli fel a hangtörvényeket a nyelvi tendencia, irányultság fogalmával, ami újból felveti a pszichikai s pontosabban a társadalmi függőség kérdését. Megfelelő mértékben kell ugyanis tekintettel lennünk a tendenciák iránt, a szubjektív és közösségi, készség jellegű, vagyis strukturális feltételek iránt, amelyek nyelviileg az adott egészben mint a hozzá tartozó fonológiai rendszer jelennek meg. A nyelvnek e vonatkozásban felfogott fonéma-rendszerét új, funkcionális terheltségű jelenségek érintik és bontják, ami rendszerint bizonyos módon kitéríti a struktúra egyensúlyhelyzetét. A kitérítést azonban az új elemek fonologizálódása új, de mégis az eredetihez közel álló struktúraváltással – az egész-jelleg tételének jegyében – helyreállítja.⁹

Mindegyik élmény az aktuális tudategységnek valamiképpen beszótt része. Az alakzat bizonyos módon körülhatárolt és belsőleg tagolt. A részem alaki körülhatároltsága az érzetmezőt a tulajdonképpeni alakra és háttérre osztja (ilyen például a dallam és kísérete). Ezek szerint a kérdés súlypontját az érzetmező megfelelő tárgyi tagoltsága képezi, vagy is érzetünknek természetszerű egységessége a tárgyaknak mint részegységeknek önmagában zárt és egymástól elhatárolt tagoltságával. S ez érvényes akkor is, ha szavakról, mondatokról vagy egy akkordról stb. van szó. Ezek mint egységes egész jellegű entitások elütnek a háttértől. A beszédélmény során alakzatok (vagy legalább komplexumok) képződnek, azaz egy adott nyilatkozat, mondat, szó mint ellentett jelenik meg szemben a nyelvi tudat potenciális szisztémájával vagy aktuális formájával. A nyilatkozat, szó ekképpen a nyelv ismeretének hátterével megjelenő alakzat.¹⁰

Amennyiben különösképpen kifejező alakzatra (fogalomra, kifejezésre) törekszünk egy bizonyos célzattal (a közlő stílus szabadosága, az esztétikai stílus különossága), erre igen gyakran idegen kifejezéshez folyamodunk. S az éles kontrasztképzés épp a kétnyelvűség

9 Oberpfalcer: i. m. 335., 354., 367.

10 Kratina: i. m. 27.

elemi megjelenésének alapvető lélektani tényezője. A bilingvális természetű elem erősen nyomatékosuló szembeállítás, a legerősebb hatást kiváltó alakzat. Az idegen elemek ennek folytán különösképpen nyomatékos értékre tesznek szert. Feltételeit pedig a jelenség kezdeti szakaszában, amint utaltunk rá, mindenkor az egyén fölötti társadalmi és kulturális körülményekben kell keresnünk (két nyelv normájának tökéletes vagy részleges ismerete). Ezáltal tételezzük a kétnyelvűség elemeinek sajátos stilisztikai természetű és emocionális pozícióját.

A szavaknak mint a nyilatkozatok, kijelentések alapvető egységeinek a státusát pszichikai folyamatok biztosítják; a szavak mint tagolt egységek csupán a komplex s állományában szervezett tudatállapot változó szimbólumai. A belső összefüggések azonban eltolódhatnak, egyes részelemek eltűnnek, mások helyükbe léphetnek. Az új elemeknek és függőségeknek ugyan egyedi eredetük van, de az a közösség társadalmi függőségének egységességéből következik. Lényegében tehát erre vezethető vissza, s ennek fejlődése révén változik. Társadalomlélektani tényekre hivatkozva érthetővé válik az is, miért tételezték az újgrammatikusok a hangtörvények kivétel nélküli és közvetlen érvényességét.¹¹

Az egész-jelleg értelmében, lélektanilag és nyelvileg meghatározott egységessége folytán tekintjük a szót a kétnyelvűség eredendő hordozójának. Mivel az idegen szavak átvétele csak a nyelv szókészletét érinti, a struktúrák önmagukban változatlanok maradhatnak. Tudniillik a lexikai jelenségek e fajtája valamely nyelvi stílus sajátosságához tartozik, a szaknyelvi, esztétikai vagy más stílusnak aktualizáló eszköze. De miután idővel elveszítik kiemelő jellegüket, s rendszerint a köznyelvi, közlő stílus elemévé válnak, egészükre és részelemeik tagoltságára vonatkozólag egyaránt érződni kezd ellentett voltuk szemben a befogadó nyelvveltségével és elemeivel. Az átvett lexikai egység kezdetben a nyelvi tudat hátterén kirajzolódó komplex, kevésbé tagolt és egységes alakzat. Később azonban összetevői is kiegészülnek, s ezeket a befogadó nyelv azonos szintű (hangtani, alaktani) strukturális jelenségeihez viszonyítva ellentétként értékeljük. Amennyiben a nyelvi tudat már megkülönbözteti az idegen szóalakokban ismétlődő egyazon fajtájú részelemeket, összetevőket, az összefüggések állandósulnak, s a nyelvérzék gyarapodik egy új elemmel. Igaz, a nyelv eredeti struktúrája a fejlődést jelentő gyarapodáson úrrá lesz. De a strukturális egészre vonatkozó tételünkéből következik, hogy amennyiben változik valamely elem, változik a rendszer is, a struktúra egésze, amelyben mind a részelemek kölcsönös viszonya, mind az egészhez fűződésük átalakul.

Kissé statikusan fogalmazva meg ugyanezt, azt mondhatjuk, hogy a keletkező nyelvi struktúra a nyelvben valamennyi lehetséges kifejező eszköz transzfenomenális tartományának részegysége (lásd Čyževskij: TCLP, IV).

Egy nyelv struktúráinak készlete ily módon gyarapodik vagy redukálódhat, s a két nyelv szerkezetéből a struktúra fejlődési fokaként új minőségű szerkezet jöhet létre. A kulturális vagy hatalmi helyzetből kifolyólag domináns struktúra hatására a régi struktúra egy új, bár az eredetitől nem túlságosan eltérő struktúrává válik (s ez ellen nem vethető fel, hogy a struktúrák nem vegyülhetnek, mivel ilyen érvek strukturális szempontból kizártak).

11 Az idegen elemek terjedésének társadalmi függőségét Oberpfalcer is elismeri. – Az eredetiben így van: i. m. 394., 353., 363.

Az alaki kötöttség a részelemek absztrakt azonosítását gátolja. De az aktualizált, nyomatékos pozícióban megjelenő s a kétnyelvűségekre visszavezethető elemeknél az alaki kötöttség (a rész genetikai beágyazottsága az egészbe) viszonylag szabad, vagy legalábbis nem olyan erősségű, mint az adott nyelv köznyelvi nyilatkozataiban. Ezek a körülmények az átvett szóalak összetevőinek intenzív észlelését válthatják ki, s ezáltal adva vannak a feltételek a részelemek, összetevők (hangok stb.) korrespondeáltatásához az átvevő nyelv fonológiai rendszerének részelemeivel (egységeivel). Amikor az új összefüggések állandósulnak, s a jelenség gyakorivá válik, automatizálódik, kezd rendszerjellegűvé lenni. A jelenség fonologizálódik, ami a rendszer gyarapodását jelenti.

A nyomatékos pozíció, a viszonylagosan szabad alaki kötöttség kifejezővé és elevenné teszi a részelemeket (nyelvi egységeket). Kifejező jellegüket támogatja a készségként felfogott strukturális kényszer (az egészre vonatkoztatás, ami egyrészt ösztönös, biológiai – de mégis szerzett – törvényszerűség), továbbá az alaki kifejezőségekre törekvés. Ez különösképpen abban az esetben áll fenn, amikor az idegen szavak átvételét nem kétnyelvű egyén foganasítja, hanem szóbeli vagy írásbeli közlés által kerülnek a másik nyelvbe. Egy példával: a japán minden európai nyelvből átvett szó *l* hangját *r*-ként fogja fel.¹² Az ingernek ez esetben az érzékelés-érzéklet, a befogadás nem felel meg egészében. A válasz minősége tipizált, csak bizonyos sáv szélességgel rendelkezik, s az átmeneti elemeket kiiktatja, illetve azok a legközelebbi eső típushoz rendelődnek hozzá. Az akusztikailag különböző idegen egységeket így egyetlen befogadasegység fedi le. Az átadó nyelv elemei fonológiailag mind relevánsak. Az alaki pregnánság nyomán viszont az átvett lexikai egység akusztikai részelemeiben redukálódhat.¹³

Máskor az eredeti hangtani arculata a kiemelt pozíció következtében megőrződik, tudatosodik állaga, valamint funkciója, s a befogadó nyelv megfelelő fonémája alá rendelődik mint stilisztikai variáns. A variáns létrejötte pedig már eleget tesz a fonologizálódás feltételének. Hasonló esetek megsokszorozódásával a későbbiek során realizálódik a teljes fonologizálódás (a folyamat egy nyelven belül is ismert). Hogy a szavak ejtését hogyan módosítja az idegen hatás, azt jól mutatja az opavai németek ejtémódja, akik a csehet követve lágyan ejtik a *Hoñig*, *Keñig*, *ñirgends* stb. szavakat, vagy a nagyróceiek ejtése, amelyben szinte minden *a*, *á* hang a magyarhoz igazodva labializált. A pfalziak az orrhangokat képezik franciásan (*hi-hin*, vesd össze a német *hie-vel*). Az észtországi letteknek hosszú mássalhangzóik vannak, az észt szerint; s hasonlóképpen e mássalhangzó-korreláció kimutatható a nyugati szlovák nyelvben is.¹⁴

A nyelv rendszerszintű átszerveződésének lehetőségét vallja téziseiben a Prágai Nyelvész kör,¹⁵ a folyamat feltételeként pszichológiai és szociológiai mozzanatokra utalva: „Egy bizonyos nyelvrendszer módosító nyelvi jelenségek terjedése nem mechanikus, hanem az azt elfogadó szubjektumok készségétől függ. Ilyen értelemben a fejlődési tendenciákkal összhangban van.” Az idézett készség természetesen lélektani és társadalmi függőségű egyaránt.

12 Polivanov, E.: La perception des sons d'une langue étrangère. *TCLP*, IV, 1931, 79–89.

13 Oberpfalcer: i. m. 394.

14 Oberpfalcer: i. m. 358.

15 *TCLP*, I, 1929.

A más nyelvűekkel gyakran érintkező nyelvközösség, amely esetleg idegen kulturális szférába is tartozik, szert tehet az adott készségre, s az annál erősebb, minél kiterjedtebb a kétnyelvűség, mindkét nyelv normájának ismerete. Az így meghatározott készség bizonyos lehetőség iránti késztetést jelent, s e lehetőség másokkal szemben – realizálódhat. Az ily módon pártolt s rendszert képező lehetőségek időben változhatnak, bizonyos fejlődést mutathatnak.¹⁶

Igaz viszont az is, hogy a nyelvi rendszer csak egészben változhat, fejlődhet. Más szóval az egyetemes transzfenomenális lehetőségrendszer valamely részrendszerváltozása ugyanannak az általános rendszernek egy másik részrendszerét hozza létre.

A kétnyelvűség strukturális és rendszerszintű következményei természetük szerint a történeti fonológia tárgykörébe tartoznak. Jakobson alapvető dolgozata, bár csak közvetve, mégis elvi álláspontot képvisel e kérdésben.¹⁷ A dolgozattal kapcsolatban megjegyezhetjük, hogy bevezetésében a rész-egész viszony tömör vázlatát nyújtja, miközben fogalomrendszerében B. K. Koffka alaklélektanára hivatkozik.

A történeti fonológia a fonológiai rendszerben beálló változást tekintve három értékszempont szerint igazodik: 1. megszűnt-e valamelyik fonológiai oppozíció; 2. létrejöttek-e új oppozíciók; s végül – 3. vajon az egészében véve változatlan fonológiai állagon belül nem eszközlődtek-e bizonyos strukturális átrendeződések, vagyis nem változott-e valamely oppozíció helye, változást mutatnak-e a kölcsönös függőségek és a megkülönböztető sajátságok. Ezek a változások így nem a fonológiai tár, hanem a funkcionális terheltség változásai. Új fonológiai érték kialakulásánál egyebek közt arról van szó, bővül-e egy további tag által a meglevő korreláció, vagy új korreláció keletkezik.

Az idézettek a kétnyelvűség jelenségeire is teljes mértékben érvényesek. Jakobson számos példát hoz fel a stilisztikai variáns fonologizálódására (lásd az expresszív mássalhangzók-gemináták fonologizálódását a latinban). Többször utaltunk az előbbiekben az aktualizálódás vitathatatlan szerepére, tehát az idegen szavak érzelmi telítettségére lélektani vonatkozásban, Jakobson úgyszintén említi az expresszív kifejezések és a kétnyelvűség fonológiai jelenségeinek a rokonságát. Az idegen elemek fonologizálódását az expresszív fonologizálódásához hasonlónak, eléggé gyakorinak s figyelemre méltónak mondja. Az átvett szavakban ugyanis az alaki pregnánság következtében a fonémák részint a befogadó nyelv fonématárához hasonulnak, részint pedig megőrzik idegen arculatukat. Az idegen fonémákból álló szavakat sokáig érezzük idegennek, s egy bizonyos stílusrétegbe tartozónak, míg később általában befogadást nyernek (elveszítik aktualizált jellegüket), s a nyelv egy új, idegennek már nem minősülő fonémával ekképpen gazdagabbá válhat. Jakobson példaként hozza fel az *f* fonologizálódását az oroszban, s ilyen természetű jelenségnek tarthatjuk a szlovák *g* fonéma fonologizálódását.

Magunkévá téve a jakobsoni álláspontot, hivatkozhatunk arra, hogy az idegen hatás – s így a kétnyelvűség hatása is – nemcsak a fonématár változását, hanem a meglevő fonémák funkcionális terheltségének változását is magával vonhatja. A kétnyelvűség következtében a fonémák valamely csoportja asszimilálódhat (a folyamat megvan egy nyelven belül is), s új korrelációt hozhat létre, olyat, amely már kifejezetten idegen hatásról vall. Ilyen jellegű

16 Trubetzkoy, N. S.: Die phonologischen Systeme. *TCLP*, IV, 1931, 96.; Rostohar: i. m. 92.

17 Jakobson: i. m. 247.

a $dn > nn$, $dl > ll$ változás, amelyet a nyugat-szlovákiai nyelv a mássalhangzók időtartam-korrelációjaként aknáz ki.

Hasonló felfogást képvisel a kérdésben L. Novák. A meghonosodott idegen szónál elfogadja kezdeti kiemelt helyzetét és a komplex jelleget. A szó fonetikai realizálódásában ilyenkor mind az idegen, mind a befogadó nyelv tulajdonságai jelen vannak, de az újak a régiebbieket kiszoríthatják. Amikor pedig az idegen fonetikai realizációk elérnek egy bizonyos fokot, a nyelv valamely pontján vagy megszabott irányban megváltozik fonológiai struktúrája, új struktúra keletkezik.¹⁸

De a kétnyelvűség problémáját nem lehet csupán az alaki pregnánság, kifejezőség jegyében, azaz két nyelvi norma szabatos elkülönítését célzó pszichikai igénnyel megmagyarázni. Nyelvészszemmel nézve a kétnyelvűség két norma áthatódása az egyén konkrét nyilatkozataiban (aminek természetesen kisebb a jelentősége), valamint a közösség nyelvhasználatában (aminek megvan a súlya), mígnem a kétféle clemből egy új, mindkettőtől eltérő, de az egyikhez mégis – s a fejlődés kezdeti szakaszában többnyire az alacsonyabb szintűhöz – közelebb eső norma alakul ki. A kétnyelvűség a kommunikatív stílusban, a pusztán gazdaságosságra törekvő s a célszerűséget szem előtt tartó nyelvhasználatban, vagy akár a sajtós aktualizálást célzóban is erre számos bizonyítékot szolgáltat. A kétnyelvűsége visszavezethető jelenség mindig a kulturális és műveltségi vonatkozásban vagy hatalmi fölérendelés által előnyben részesített nyelv dominanciáját mutatja.

A köznyelvi s a célszerűséget szorgalmazó stílus területéről idézhetjük, hogy a Szlovák Egyetem magyar hallgatóinak nyelvhasználatában nyolcvannál is több olyan szlovák alak-tani, hangtani és lexikai átvételt gyűjtöttünk össze, amelynek alkalmazását pusztán külső, a célszerűséget szolgáló feltétel szabja meg; néhány esetben a szlovák nyelv megkülönböztető grammatikai készsége (például a grammatikai nem megkülönböztetése) hatott. A példanyagból: *vikladáľtam a seminárban, vidováľtattam, skrtáľtattam; Porubská volt itt, alebo Nagyová*. A magyar gimnázium tanárai, amíg intézetüknek volt fogadószobája, gyakran használták a szlovák megnevezést – *a hovornában van*. Tudniillik a kétnyelvű felirat „Hovorná – Fogadószoba” szlovák része jobban fejezi ki a szoba rendeltetését: a tanárok e helyen beszélgetnek a szülőkkel.

Ami a kétnyelvűség strukturális hatását illeti, az mindkét résztvevő nyelvrendszer gazdagságától függ, de az eredményt kezdetben mindenképpen a domináns helyzetben levő nyelv dönti el. Ilyen módon alakult ki a legtöbb szlovák „kemény” dialektus a lágy *d', t', n* mássalhangzót nem ismerő német telepesréteg nyelvi hatása folytán. Úgyszintén hasonló okra vezethető vissza a magánhangzók időtartam-korrelációjának eltűnése a kelet-szlovákiai nyelvjárásokban, valamint a mássalhangzók időtartam-korrelációjának eltűnése a néprajzi határhoz közel eső három gömöri magyar településen.

A későbbi fejlődésben tendenciaként a visszaalakulás, a regresszió ugyancsak felléphet. Ez a helyzet azokban a településekben, amelyekben a nyelvi szubsztrátumra rárétegeződött az újonnan települtek nyelve, miközben új, a szubsztrátumhoz közeli nyelvi struktúra keletkezett, és azt a későbbiekben a szubsztrátummal azonos nyelvi környezet támogatta, míg végül többé vagy kevésbé domináns helyzetbe nem jutott, ahogy azt a nyelvileg és életmód-

18 Novák, L.: K základným otázkam štruktúrnej jazykovedy. *Sborník Matice slovenskej*, XV. évf. (1937) 10.

jukkal is a szlovák szubsztrátumba beolvadt német és rutén telepesek példája mutatja. Használó a helyzet a Felső-Garam menti szlovák nyelvjárás csoportnál.¹⁹

Nem volna azonban helyénvaló, ha a kétnyelvűséggel kapcsolatos folyamatok lényegét csak a fonológiai szisztémák redukálódásában látnánk; ez csupán viszonylagosságában fogadható el. Tudniillik – amennyiben statikus módon, tehát strukturális szempontból helytelenül szemléljük a dolgok állását – a résztvevő két struktúra közül az eredetileg gazdagabb redukálódik, de a szerényebb struktúrájú gyarapodást mutat, miután az új struktúra az eredetileg gazdagabbnál redukáltabb, de az eredetileg szerényebbnél gazdagabb lesz. Tömören tehát: az új nyelvi struktúra az eredetileg szerényebb nyelvi szisztémáénál gazdagabb, de a gazdagabb rendszerénél szegényebb.

Fejtegetésünkől mind a tárgykört, mind az eredményeket tekintve kitűnik, mennyire sokarcú a kétnyelvűség kérdése.

Pusztán pszichológiailag felfogva, mint a tudatban és a nyelvi nyilatkozatban egyaránt a két norma elhatárolásának és meghatározásának igénye által kiváltott sajátos feszültség jelenik meg. (Ahogy azt a kétnyelvű egyén nyelvhasználatában mindkét nyelven a nyelvveltségi normához igazodásban, ebbeli törekvésként követhetjük.)

A nyelv szférájában a folyamatok következménye lehet negatív, azaz konzerváló, megőrző vagy pozitív. Az utóbbi pedig vagy kiiktat, törlő jellegű, csökkenti a nyelvileg értékes elemek számát, vagy az oppozíciós értékek relatív gazdagodását eredményezve építő, konstruktív.

A konstruktívak egyrészt nem strukturális hangtani, alaktani, mondattani jelenségek vagy alkalmi, valamint közösségi érvényű lexikai változatok (a), másrészt a nyelvi szerkezet valamely vagy valamennyi szintjén fellépő immanens – tárjellegű vagy funkcionális – struktúraformák (b).

Az első, megőrző természetű jelenségek Alsó- és Középső-Árva nyelvjárásainak problémakörére jellemzőek, továbbá a négyszögű magánhangzórendszerrel rendelkező, gömöri szlovák, valamint a palóc típusú magyar nyelvjárás csoportokra.

A törlés tendenciája nyilvánul meg egyebek közt az idézett szlovák „kemény” nyelvjárásokban, a Sajó-völgyi nyelvjárásoknak egyszerűsödő esetrendszerében és a kelet-szlovák nyelvjárások hatására az utolsó előtti szótagra helyezett szóhangsúlyukban. A szomszédos magyar környezetben, az említett három határ menti gömöri községben a kitörlődés a magánhangzók időtartam-korrelációjának elvesztésében, Csucsomban a nyelvjárási ö-zésnek a szomszéd város nyelvi hatására bekövetkező eltűnésében s más jelenségekben nyilatkozik meg.²⁰

Nem strukturális jelenség a szlovák *a*, *á* nagyrócei labiális ejtése.

A kétnyelvűség pozitív és konstruktív jellegű tényeként említhetjük a nyugat- és dél-szlovákiai nyelvjárások magánhangzóinak erős időtartam-korrelációját, a szlovák nyelvnek – Szlovákiának a cseh kulturális szférához történő közeledésével összefüggő – diftongizálódását, a Felső-Garam menti Polomka nyelvjárásának palatalizáltság-korrelációját, va-

19 A szubsztrátum jelentőségéről és a megfelelő irodalomra vonatkozólag lásd Oberpfalcer: i. m. 358., valamint a társuló jegyzeteket.

20 Szabó, J.: Maďarské elementy v slovenských nárečiach v Gemeri. *Linguistica Slovaca*, I–II. évf. (1939–40) 183–190.

lamint a konsonantikus eltolódást, mindez a csángó nyelvjárástípusnak is sajátja (mindkét nyelvjárást a feltételek és a következmények feltűnő egyezése jellemzi).²¹ Ugyancsak ide tartozik a nyugat- és a dél-szlovák nyelvjárások mássalhangzó-időtartam korrelációjának keletkezése s az ezzel kapcsolatos általánosabb kvantitásviszonyok, magánhangzó- és szótagviszonyok alakulása; az $m > n$, $n > m$ átváltás (ezt az első szótag kérdéseire redukálhatjuk, megint csak magyar hatásra utalva). Ilyen jellegű továbbá a Felső-Garam menti nyelvjárás-csoporthoz tartozó Hanková község nyelvjárásában az – ä végződés alaktani funkciója, a jelen idő, többes szám, 3. személy jelölése (a közeli nagyszabosi [slavošovcei] archaikus csoport eredeti – a-je helyett), a nyelvjárásnak egyébként háromszögű magánhangzórendszere van, s nem ismeri az időtartam szerinti korrelációt (lásd *kupä*, *robä*).²²

Hasonló párhuzamként értékelhetjük a magyarban a germán nyelvekhez való közeledésként a középső veláris-palatális magánhangzó sor fonologizálódását.²³

A vázolt s hasonló problémák, amelyek az eleven nyelvi környezet vizsgálatakor együttesen jelennek meg, a felvetett kérdések elvi megválaszolását igénylik. Az élő nyelv e típusú jelenségeinek részletes és konkrét feldolgozása igazolhatja a kétnyelvűség strukturális felfogásának a jelentőségét.

(Fordította Zeman László)

A FORDÍTÓ JEGYZETE

Arany A. László a kétnyelvűségről szóló tanulmányát eredetileg a „Spolok pre vedeckú syntézu” (Tudományos Szintézis Társulat) egyik ülésén olvasta fel Pozsonyban 1939-ben, majd a *Linguistica Slovaca* első kötetében (I–II, 1939–40, 39–52) tette közzé. A tanulmánynak tudománytörténeti jelentősége van, s mint olyan, számos tanulsággal szolgálhat. Jellemzője, hogy következetesen alkalmazza a Prágai Nyelvész kör tételeit és terminológiáját, ami nyelvi formáltságában tömör s olykor formulaszerű fogalmazásmódjában is tükröződik, s amit az esetleg terjedgősnek vélhető ismétlések tesznek szabatosabbá s jobban érthetőbbé.

Bár a címbe foglalt „pszichológiai alapok” úgyszintén inkább csak tételjellegűben s utalásszerűen szerepelnek a dolgozatban, a szerző a tárgykör vizsgálatának lényeges szempontjait rögzíti. Ilyen elsősorban az a megállapítása, hogy a nyelvi változások, a nyelvfejlődés vizsgálatát – beleértve a nyelvjárási szintet – régiókban, amelyben a két- és többnyelvűség erős hagyományt képvisel, ennek számbavétele nélkül alig lehet foganatosítani. Magától értetődik, hogy a fejtegetések középpontjában a fonológiai jelenségek állnak, egyrészt mivel ezek a Prágai Iskola „indítását”, másrészt Arany A. László saját munkásságának ten-

21 Horger: i. m., lásd a megfelelő irodalmat is. Novák, L.: *Čeština na Slovensku a vznik spisovnej slovenčiny*. Turč. Sv. Martin, 1938, 27.; uő: *Slovenčina a maďarčina v prvých storočiach ich dejín v strednej Európe II. Międzynarodowy zjazd slavistów*. Warszawa, 1934, 35.; Lazicius Gy.: *A fonológiáról*. MNy, XXVI. évf. (1930) 25.

22 Tóbiš, Š.: *Kvantita gemerských nářečí. Sborník Matice slovenskej*, XIV. évf. (1936) 109. skk; Arany, A. L.: *Nárečia doliny Slanskej. Carpatia*, I. évf. (1936) 191. skk; Vážný, V.: *Nárečí slovenská. Československá vlastivěda*, III, Jazyk, 219.

23 Lazicius Gy.: *Bevezetés*, 85.; Gombocz, Z.: *Geschichte der ungarischen a-Laute*. UJ, III, 3–4.

gelyét képezik (eközben azonban kellőképpen mutat rá a szónak-szóalaknak meghatározó voltára a nyelvi folyamatokban).

A törvényszerűségek elvont megfogalmazása, az alaklélektan motiváló hatásának hangsúlyozása a prágai strukturális nyelvészetre s a konkrét anyag utalásszerűsége más elemekkel együtt mind a Prágai Nyelvész kör felfogásával összhangban a teória bizonyos elsődlegességét jelenti, amely a modern tudományosságnak megfelelően nem csupán a tapasztalati tények absztrakciójaként áll össze. A transzfenomenális nyelv tétele pedig egyben glosszematikai s a generatív nyelv szemléletnek és a generatív fonológiának a koncepcióját elővételezi.

Mindezek folytán a tanulmány a szerző többi – s főleg fonológiai – dolgozataival együtt a lazicziusi vonulattal rokon, azaz érvényesül benne a kortárs nyelvtudománynak a Prágai Kör által képviselt „kontextusa”.

A kifejtettek, amint a szerző megjegyzi (lásd a 20. oldalon) a kétnyelvűség sokarcúságáról és összetettségéről tanúskodnak. Lanstyák István a kétnyelvűség kérdéskörének áttekintésében (Töprengések a szlovákiai magyarok kétnyelvűségéről. *Irodalmi Szemle*, 1990. 4. sz. 394–401) e vonatkozásban helyesen állapítja meg, hogy a kétnyelvűséget típusai szerint kell vizsgálni (396–399), tehát mondjuk így: aszimmetriáival együtt, s érinti a hagyomány feltárásának szükségességét (398). Azzal a kérdéssel kapcsolatban, vajon a pusztán „nyelvismeretnek” minősülő nyelvtudás és a szociológiailag körülhatárolt kétnyelvűség közt megvonható-e a válaszvonal, azt kell mondanunk, hogy ha az előbbit funkcionálisan és „konnotációival” együtt (tehát a nyelvet nem csupán mint „nyelvet”) fogjuk fel, a kétnyelvűség ismérveinek mindenképpen eleget tesz; annak egyik típusa mint a kutató többnyelvűsége, a fordító kétnyelvűsége s mások. Ami a hagyományok jelentőségét illeti, tudjuk, hogy főképpen a humán tudományok egyes szakterületei valamely világnyelvhez kötődnek (a műszaki tudományokat és a természettudományokat ma szinte kizárólagosan az angol fedi le). S csak egyetérthetünk ilyen értelemben Brogyányi Bélával, aki *Tanulmányok a magyar–szlovák összevető nyelvvizsgálat köréből* című kötetünk (Z konfrontáció madarčiny a slovenčiny. Sima, F. [szerk.]: Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo, 1977) recenziójában számmon kéri a német nyelvű rezümét, mivel: „a német mint a tudomány nyelve (Wissenschaftssprache) jelentős szerepet töltött be a finnugor nyelvtudomány keletkezésénél, s ma is biztosítja a finnugor nyelvészek közti kapcsolatot” (*Finnisch-Ugrische Mitteilungen*, 8. évf. [1984] 151–160, 152; a fenti kötetnek csak angol, orosz és magyar rezüméje van).

A felsoroltakból következik tehát, hogy a tárgykörrel való foglalatalkodás feltételezi a stilisztikai függőségek tisztázását. A szövegtípus szerinti elemzés nem más, mint a funkcionális stílusok vonatkozási hátterének a bevonása a vizsgálatokba (szövegtípus = funkcionális stílus vagy annak valamely változata, műfaja), megint csak Arany A. László meglátásának és módszerének igazolásaként, aki a kétnyelvűség jellemzésében az *aktualizálás* (foregrounding) stilisztikai fogalmából indul ki, s kellőképpen mutat rá a funkcionális-stilisztikai differenciáltságra.

Végül a kérdéskörrel kapcsolatos értékítéletként hivatkozhatunk L. Tesničre-nak, a függőségi grammatika megalapítójának vélekedésére: „Timeo hominem unius linguae.” S ezt felfoghatjuk társadalmi és antropológiai dimenziójában, de közvetlenül a nyelvészre vonatkozólag is oly formán, hogy a nyelvről egy nyelven belül tulajdonképpen semmit sem lehet mondani, ahogy azt a kétnyelvűség-kutatással közvetlenül és természetszerűleg társuló egyetemes nyelvelmélet, az összehasonlító és az összevető nyelvvizsgálat, a nyelvtipológia, valamint a fordításmélet s az alkalmazott nyelvészet ágazatai, a nyelvoktatás és tolmácsolás képzés kézzelfoghatóan bizonyítja.

Arany A. László tanulmánya az összevető nyelvvizsgálat említett kötetével együtt, amelynek dolgozatai sokrétűen érintik a kétnyelvűség problémáit is, kiindulási alapot – vagy legalábbis szempontokat – nyújthat a hazai kétnyelvűség-kutatáshoz, egyfajta hagyomány kiépítéséhez. Tudniillik egyebek közt kellőképpen mutat rá arra, hogy a „pusztán” szocio-lingvisztikai vizsgálatnál sem mellőzhető a nyelv mint rendszertani háttér, azaz a kortárs nyelvészetnek a nyelvhasználatra mint többé-kevésbé közvetlen közléscselekménynek vagy típusának a feltárására irányuló „fordulata” nem jelenti az előbbi figyelmen kívül hagyását. A kérdéskörhöz lásd a *Hagyomány és kontextus* című beszámolómban is idézett irodalmat (In *Régi és új peregrináció. Magyarok külföldön, külföldiek Magyarországon*. III. Szerk. Békési I. et al. Budapest–Szeged, Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság-Scriptum Kft., 1993, 1484–1489.).

Zeman László

(*Megjelent: Lanstyák István–Simon Szabolcs [szerk.]:
Tanulmányok a magyar–szlovák kétnyelvűségről.
Pozsony, Kalligram Könyvkiadó, 1998, 7–32.*)

Arany A. László a Holecskó család körében. A képen Arany mellett Holecskó Gyula és felesége Holecskó Margit, valamint lányuk Mária látható.

PSYCHOLOGICKÉ ZÁKLADY JAVOV BILINGVISTICKÝCH

(*Megjelent: A. L. Arany: Psychologické základy javov
bilingvistických. *Linguistica Slovaca*, I–II,
1939–40, 39–49. p.)*)

A. L. ARANY

PSYCHOLOGICKÉ ZÁKLADY JAVOV BILINGVISTICKÝCH

V bilingvizmu vidí sa často jazykový problém, ktorý má svoje zvláštne postavenie a nedruží sa priamočiara k ostatným obvyklým momentom obecného jazykového vývoja. Rozlišuje sa takto mlčky (viac alebo menej vyhranene) t. zv. normálny problém jazykového vývoja a osobitne problém bilingvizmu ako bezvýznamný a vedľajší jav čo do pôsobnosti i vývoja. Toto hodnotenie neopiera sa ani o jazykové, ani o metodické skutočnosti. Naproti podobným stanoviskám treba konštatovať, že bilingvizmu drúži sa k tým dôležitým momentom, ktoré sú hľadádlami jazykového vývoja.¹

Hlavnou príčinou podobného, často ani neformulovaného hodnotenia a rozlišovania je aktualizačný (skutočný, alebo subjektívne pocíľovaný) rás javov bilingvistických v prvých fázach vývoja.

Podstatou bilingvizmu a jeho hlavným hľadádlom je skutočne aktualizácia, teda veľmi pôsobivé, mimoriadne a štýlové postavenie bilingvistických prvkov. Toto geneticky zvláštne postavenie však časom mizne, keď nové aktualizáčnó celky stratia tento svoj charakter a začne sa proces štrukturálnej prestavby. Štruktúry sa tiež prestavujú, vyvíjajú, lebo sa vyvíja aj samotné vedomie sociálne podmienené, a to nielen vedomie aktuálne, ale aj dispozičné. Je samozrejmé, že tieto duševné vzťahové a intencionálne skutočnosti prejavujú sa aj vo výrazových formách, v systéme fixačnom, teda v jazyku.²

Existenciu a význam bilingvizmu možno dokázať tiež štatistickou metódou výskytu problémových javov na etnických rozhraniach, alebo v živote etnických skupín, začlenených do etnika cudzieho. Tu môžeme spomenúť na pr. problém nárečí horských archaizmov gemerských a oravských nárečí typu stredoslovenského na jednej strane, archaizmov maďarských nárečí typu „palóc“ na etnografických hraniciach slovensko-maďarských, problém jazyka Maďarov v Moldave, takzv. „esângó“, a pod.³

¹ F. Oberpfalzer, *Jazykzpyt*, Praha 1932, čast: Vývoj jazyka, 317-407. U Oberpfalzera striedajú sa stanoviská dosť protiehodnó. Niektoré jeho výroky sú celkom moderné, iné uplatošnické a častó si protiročia. Celkove však v otázke dvoj-jazyčnosti so vzťahom na vývoj jazyka zaujíma stanovisko negatívne. Viď str. 339, kde popiera možnosť vplyvu cudzieho prvkov substituálnó hlások. Na str. 376 zas tvrdí, že morfológická stavba jazyka zostáva cudzími prvkami nedotknutá, kým ostatnó plány jazyka sú cudzím vplyvom zasiahnuté. Tieto nedostatky sú zapríčinené nesúladným zreteľom na ústinketu javov systémových a nesystémových.

² E. Kratina, *Wend der celosná a lezennó psychologie*, Praha 1935, 24. R. K. Koffka, *Psychologie, Philosophie in ihren Einzelgebieten*, Berlin 1926, 370 a n. M. Postoliar, *Struktura v duševnó životé*, Psychologie, roč. I, 32.

³ Dalšie príklady viď u Oberpfalzera, o. c. 327 a n. J. Lazareus, *Deutsche o fonologie*, Budapest 1932, 74. A. Hargan, *A magyar nyelvfejlődés*, Budapest 1934, 27. Tam aj literatúra.

Táto istá otázka bola už dávno a kladne riešená v prejavovom štýle materiálnom i slovesnom v odbore folklóru, kde nielen v smere horizontálnom, ale aj v smere vertikálnom (susedstvo národnostné a sociálne vrstvy toho istého národa) pripúšťa sa základné zhodnotenie vzájomne cudzích prvkov a ako výsledok, vznik nových štruktúr, pravda, s určitou dominanciou pôvodných dielčích celkov a usúvzťažnenia pôvodnej štruktúry. Takto sa vysvetľuje inak nevyseveliteľne mimoriadne postavenie etnografických hraníc čo do látkového i formálneho bohatstva.

Základným problémom otázky dvojjazyčnosti je spor, ktorý sa vedie o to, či dvojjazyčnosť kolektíva (alebo aspoň jej značnej časti) môže mať také dôsledky, že jazyková norma a hľadiska sociologického inferiorne postavená pod vplyvom jazykovej normy dominantne postavennej môže zmeniť svoju štruktúru fonologickú, totiž, či ju môže ochudobniť, alebo (a to je hlavné) či ju môže obohatiť prvkami jazykovej normy dominantne postavennej.

Pomerne obecné je hľadisko, že možno považovať za dôsledok bilingvizmu preberanie lexik, ale nič viac. Povolnejšie je stanovisko, ktoré už dopúšťa aj zmeny v štruktúre morfolologickej. Ale zväčša sa nedopúšťa, żeby sa pod vplyvom dvojjazyčnosti mohla meniť štruktúra fonémická.⁴

Napriek tomuto stanovisku pod vplyvom konkrétnej jazykovej skutočnosti sú jazykovedci, ktorí pripúšťajú možnosť štruktúrneho vplyvu aj na fonémický inventár, ale len v smere negatívnom. Teda dvojjazyčnosť má často za následok ochudobnenie sociologicky na čas inferiorne postavennej, ale inak jazykovo bohatšej štruktúry. Na pr. v stredoslovenských osadách s pozdnou nemeckou kolonizačnou vrstvou, ktorá pozdejšie splynula so slovenským substrátom, nepoznajú mäkké *d*, *t*, *n*.⁵

V preberanej otázke vidíme teda stály ústup prvotných výlučne odmietavých stanovísk. Už sa aj v morfológii pripúšťa možnosť štruktúrneho prestatby. Malá skupina jazykovedcov chráni až iba poslednú atéru, štruktúru fonémickú, hocí základná štúdia Jakobsonova zreteľne formulovala moderne štruktúrne stanovisko k tejto otázke.⁶ S hľadiska štruktúrneho sú tieto odmietavé stanoviská nezdôvodnené. Ich nesprávnosť cítí zvlášť bádateľ, pracujúci v živom jazykovom prostredí národovom. Úlohou je vytvoriť podľa možnosti jednotnú, psychologicky zdôvodnené hľadisko jazykovedné v otázke javov dvojjazyčných, ktoré by pomáhalo správne chápať bilingvistické javy jazykové a ich podmienky pri praktickej práci v živom jazykovom prostredí.

Ujasnenie pomeru týchto dvoch vedeckých disciplín je potrebné, lebo majú čiastočne spoločný predmet a rysujú sa medzi nimi silné konvergentné tendencie čo do zásady i metódy, ba existuje medzi nimi určitá kauzálna pod-

⁴ Ošerpišcevič, a. n. 397-407.

⁵ H. Paulinyi, *Carpatia* I, 1909, sv. 2, č. 4, 389 u.

⁶ R. Jakobson, *Principien der historischen Phonologie*, *Travaux CLP* IV, 1931, 247.

mienenosť. Potreba psychologického ujasnenia ukazuje sa tuhá silnejšie ako inde, lebo psychologizujúce názory vo svojich dôsledkoch uplatňujú sa najsilnejšie v tomto obore práce. Pod týmto psychologizmom silou zotrvačnosti držia sa zbytky naturalistického chápania a tie svojou skrytou formou majú nepriaznivý vplyv.⁷

V modernej lingvistiky a v jej najpokročilejšej disciplíne, vo fonológii, uplatňuje sa dnes už všeobecne zásada štruktúrovanosti jazykových složíek a závislosť, ďalej systémový, štruktúrový tlak týchto štruktúrovaných systémov.⁸ Týmto bol prekonaný hrubý psychologizmus, ktorý sa javil v stanovisku, že jazyk sa skladá z individuálnych predstáv zvukových, nijak nesyntetizovaných. Funkčná nosnosť štruktúrneho stanoviska prinútila väčšinu jazykovedcov prijať pracovné metódy, vyplývajúce z týchto nových zásad. Ale pozostatky naturalistického a psychologického zamerania javia sa často ešte i dnes v zásado a názoroch o stálosti a nemennosti takýchto jazykových štruktúr a v hľadisku, ktoré sa snaží eliminovať všetky takzv. mimojazykové momenty (pozostatok pozitivistického zamerania) vo vysvetlení zmien jazykových štruktúr, teda i javov bilingvistických ako príčin štruktúrálnych zmien.

V psychologickom ohľade sa už dávnejšie zakorúnila a uplatnila myšlienka genetickej podmienenosti a v najposlednejšom čase uplatňuje sa aj myšlienka podmienenosti sociálnej. Keď moderná lingvistika zdôrazňuje, že chce byť vedou duchovnou, musí prijať výklady duchovné, také, ktoré poskytujú najnovšie výsledky duchovnej vedy — psychológie. Tá zdôrazňuje celkovú zapojenosť javov do vyšších celkov a nesamostatnosť podmienenosti sociálnej. Tuto tézu musí teda prijať aj duchovne orientovaná jazykoveda. Vedť prvé nábehy k podobnému chápaniu celostných zapojení robili už mladogramatici. Ti porušovanie mechanických hláskoslovných zákonov vysvetľovali už vplyvom alebo miešaním cudzích javov, prípadne nárcí. Mladogramatici zbadali, že hláskoslovné zákony a pravidlá boli složitější, vlastne menej priamočiarne na území s ľudom miešaným. (Vid' složitost latinského hláskoslovja.)

Zakonnosti, ktoré treba uplatniť pri tejto otázke, sú tie isté, ktoré boli formulované v štruktúrálnej psychológii, vo vede eminentne duchovnej, ktorá prvá riešila a tiež formulovala dávnejšie pocítované zákonitosti celostné. Tieto zákonitosti, uplatnené v jazykovede, umožnily začiatky toho hodnotného vývoja, ktorý zaznamenáva moderná jazykoveda štruktúrna, najmä fonológia. Pre tieto okolnosti budú celkom samozrejmé, keď zákonitosti, všeobecne uplat-

⁷ H. G. ZHUKOVSKIJ, *Phonologie und Psychologie*, TCLP IV, 1931, 2. K. BÄCKSTR., *Phonetik und Phonologie*, TCLP IV, 1931, 26. H. HILAKKYNEN, *Laat. Phonema, Morphema*, TCLP IV, 1931, 60. L. NOVÁK, *Phonologie a štúdium slovenčiny*, Slovenská reč II, 1938, 48.

⁸ K. RAČINA, m. p. 55.

nené v jazykovede, uplatníme aj vo vyhranenom okruhu problému, v bilingvisme.

Základné vety štrukturalnej psychológie vzťahujú sa na problém celku, jeho vnútorného členenia a usúvzťažnenia. Celok je niečo viac ako súhrn častí, má vlastnosti sui generis, ktoré nie sú vysvetliteľné z častí, a má fenomenálnu i funkčnú dominanciu. Súvislosť častí a celku nemôžeme ľubovoľne meniť. Celok je vždy niečím ohraničeným a obsahuje určitú mnohosť, ale s pevnou a nemennou súvislosťou, ako pri organizme. Celistvosť je základnou črtou nášho duševného života a vyznačuje nielen duševne aktuálne, bezprostredne zažívané, ale aj dispozičné, čiže štruktúrované. Všetky naše zážitky sú celky, stojace vo vzájomnom pomere nadradenosti a podradenosti. Ako dielče celky sú v neustálej súvislosti s celkami objemnejšími a zapadajú tak organicky do aktuálneho súhrnného vedomého poľa, s ktorým sú začlenené do transšienomálného celku osobnosti (dedične fundovaného) a nadto vklínené do nadindividuálnych súvislostí sociálnych a kultúrnych. Tieto celky môžu byť nčlenené (tvor), alebo nenčlenené, tu jest ich obsahové momenty môžu byť rozrôznené v pevné časti, dielče celky, alebo komplex (komplex). Jededa medzi uvedenými oblasťami ľudského života určitá kanzálna podmienenosť. Tieto celostné štruktúry sú pevné, ale len relatívne trvalé zážitkové celosti (aktuálne alebo dispozičné), na rozdiel od javov neštruktúrovaných. Štruktúry sa na základe podmienok doplňujú, prispôsobením sa k danej situácii udržuujú, prestatujú, vznikajú, alebo aj zanikajú. Štruktúry sú teda dynamické celosti, ktoré môžu utváriť pôsobiť na ďalšie fenomény. Každá takáto dispozičná štruktúra, ktorá podmieňuje všetky psychické a teda aj fonické fenomény ako štruktúrujúci činiteľ, je vždy prirodzene podmienená.

Zdôraznenie uvedených momentov nesnamená nový druh psychologizmu alebo sociologizmu, proti ktorému sa v jazykovede toľko bojovalo. Je to iba dôsledné uplatnenie štrukturalizmu, celostného hľadiska.

Z uvedeného vidno, že ani sociologické, ani psychické alebo fyzické predpoklady jazyka nie sú nemenné. Každý jazyk ako celostný útvar vyvíja sa vo všetkých svojich plánoch. A ako v duševnom živote môžeme považovať za základné psychické prejavy tendencie, intencionalitu, ktoré sa poja na hlboké vnútorné a nepoznané hnutia duševné, tak aj moderná jazykoveda nashradzuje hlboké zákony pojmom jazykových tendencií, a tu sme zas pri otázke psychickej, vlastne sociálnej podmienenosti. Treba mať dostatočný rešpekt k tendenciám, k dispozičným, čiže štruktúrovaným podmienkam subjektívnym a kolektívnym, ktoré sa po jazykovej stránke javia ako fonologický systém jazyka s príslušnou zameranosťou k celku. Fonémický systém jazyka, disponujúcej touto zameranosťou, je zasahovaný, porušovaný širením sa nových javov funkčne zasahovaných. Tým nastáva určitá rozkolísanosť v rovnováhe štruk-

túry. Táto sa odstráni fonologizáciou nových prvkov, čo ješ prestavaním v novú štruktúru, na predsa blízku pôvodnej — v duchu zákona o celistvosti javov.⁹

Každý zážitok je len dielčím celkom, vtkaným nejak do súborného celku aktuálneho vedomia. Každý tvar je nejakým spôsobom ohraničený a vnútorne učený. Tvarová ohraničenosť dielčeho celku štepí vjemové pole na vlastný tvar (figuru) a na pozadie. (Na pr. melodia a sprievod.) Vidíme teda, že do popredia vstupuje problém vecného členenia vjemového pola, čo ješ fakt, že naše vjemy majú charakter prirodzených jednot so špecifickým členením vecí, v sebe uzavretých a od seba ohraničených. Platí to aj o slovách, vetách, akordoch a pod. Tieto sa ako jednotné celky odrážajú od svojho pozadia. Pri jazykových zážitkoch, teda i pri hovore sa tvoria figury (čiže tvary, alebo aspoň komplexy), t. j. určitý konkrétny prejav, veta, slovo ako protiklad proti celému systému potenciálneho, alebo aktuálneho jazykového vedomia. Prejav, slovo je figurou na pozadí znalosti jazyka.¹⁰

Keď sa chce dosiahnuť figura (tvar, pojem, výraz) zvlášť výrazná v určitom smysle (presnosť v štýle komunikatívnom, zvláštnosť v štýle estetickom), užívá sa pre ten cieľ často cudzí výraz. Snaha po silnom kontraste je podstatnou psychologickou základňou prvých javov bilingvistických. Prvok bilingvistický je silne zdôrazneným protikladom, figurou, aby sa dosiahlo najväčšieho efektu. Cudzí prvok stáva sa hodnotou zvlášť dôraznou. Predpokladom sú, pravda, iné sociálne a kultúrne skutočnosti nadindividuálne (typné alebo čiastočne ovládnutie dvoch noriem jazykových) v štádiách počiatkových. Tým je zistené zvlášť štýlové a emocionálne postavenie prvkov dvojazykových.

Podkladom slov, základných prejavových celostí je dej psychický. Slová ako učené celky sú iba nestálym symbolom týchto komplexných duševných stavov, vnútorne súvisiacich. Tieto vzájomné výšhy sa však posúvajú, dielce celky zanikajú, iné vznikajú. Nové prvky a vzťahy majú individuálny pôvod, ale pre jednotnú sociálnu podmienenosť kolektíva vyvierajú z neho a postupujú s jeho vývojom. V tejto sociálnej psychologickú skutočnosť nadväzuje svoje vysvetlenie problém, prečo sa mladogramatici dali strhnúť k protikladácii hláskoslovných zákonov bezvýnimkových a priamočiarych.¹¹

Už z hľadiska celostného je nevyhnutné považovať slovo ako základný celostný jav psychologický i jazykový za prvotného nositeľa bilingvizmu. Kým prílivom cudzích lexík je dotknutá iba lexikálna stránka jazyka, sama štruktúra nemusí byť dotknutá, vlastne zmenená, lebo tieto lexikálne javy patria do zvláštného štýlu jazykového, sú to aktualizácie ekonomické alebo estetické či iné. Ale keď po určitom čase stráca svoj aktualizujúci charakter a klesá do štýlu obvykle komunikatívneho, začínajú sa počívať ako jav

⁹ Oberpfälzer, u. s. 351, 355, 367.

¹⁰ Kratina, o. c. 27.

¹¹ Sociálny moment pri švení sa cudzích prvkov naznačuje aj Oberpfälzer, o. c. 354, 355, 363.

celostný, i ako vnútorné učlenený celok súvisiažnený z komponentných dielčích celkov, ako protiklady domáceich štrukturálnych prvkov i celosti.

Prijaté lexikón je zo začiatku figurou na pozadí jazykového vedomého pola, a to ako figura komplexná, vnútorné menej rozrôznená, učlenená. Potom sa však rozrôzňuje jej dielčie celky a počítajú sa ako protiklady voči domácej štrukturálnym javom toho istého plánu (morfémy, fonémy). Keď jazykové vedomie disponuje už mnohými lexikami s tými istými cudzími dielčimi celkami toho istého druhu, vzťahy sa stabilizujú, jazykové povedomie obohacuje sa o nový prvok. Pôvodná štruktúra jazyka prekoná vývoj obohacovania. Ale na základe voľy o štrukturálnej celistvosti, keď sa mení jeden prvok, mení sa celý systém, celá štruktúra, ktorou súvisiažnenosť dielčích celkov i súčasný vzťah k celku bude iná.

Keď túto otázku chceme vyjadriť staticky, môžeme povedať, že táto jazyková štruktúra bude iným dielčím celkom z tranzfemenálneho systému reálnych možných jazykovo výrazových prostriedkov. (Vid' Cyžavskýj, Tr. IV.)

Takto vznikajú obohacovaním, prípadne ošuhodňovaním nové štruktúry toho istého jazyka, nové štruktúrové kvality ako vývojové stupne zo štruktúrovaných prvkov dvoch jazykových štruktúr. Keď tlakom štruktúry dominantne postavenej (kultúrne alebo národnosť) mení sa jedna štruktúra v štruktúru novú, hoci nie príliš vzdialenú. (Nech sa proti tomuto hľadisku dôvodí teda pojmom nemožnosti miešania štruktúr, pretože takýto pojem s hľadiska štrukturálneho je nemožný.)

Tvarová väzba zatažuje abstraktívne poväčšovanie časti. Ale pri bilingvistických prvkoch aktualizácieho postavenia táto tvarová väzba (geneticky začlenené časti v nadradené celky) je pomerne voľná a rozhodne nie tak silná ako pri normálnych prejavoch, vlastných prírodnému jazyku. Tieto okolnosti umožňujú pomerne intenzívne počítovanie každého komponentného dielčeho celku vypožičaného slova a tým sú dané predpoklady pre súvisiažnenie týchto dielčích celkov (hlások atď.) s dielčimi celkami (jazykovými jednotkami) fonologického systému. Keď sa nový vzťah stabilizuje a obohacuje do počtu, automatizovaním začína sa počítovať ako vzťah systémový. Takto dochádza k fonologizácii, obohacovaniu systému.

Aktualizačné postavenie, pomerne voľnosť tvarovej väzby dáva výraznosť dielčím celkom (jazykovým prvkom) živo počítovaným. Túto výraznosť podporuje aj dispozičný, štruktúrový tlak (zameranosť k celku, priamo pôdová, biologická zákonitosť, avšak predsa získaná), ďalej snaha po tvarovej prognosti. Uplatňuje sa zvlášť v prípadoch, keď sa preberajú cudzie slová bez tej danosti, že by preberajúci bol dvojazyčný, teda prostredníctvom prejavovým alebo písomným. Príklad: Japonci každé *i* vo vypožičanom slove európskeho pôvodu percipujú ako *e*.¹² Popudrovci danosti *te*líz neodpovedá

¹² E. Polivanov, *La perception des sons d'une langue étrangère*, TÖL' IV, 1931, 79—89.

danosť zážitková, ale kvality reakčné, zážitkové sú typizované s určitou maximálnou šírkou a prechodné kvality sú eliminované, vlastne priradené k príslušným typom najbližším. Dôsledkom tohoto tlaku dochádza často k stotožneniu akusticky rôznych cudzích prvkov s jazykovými prvkami domácinmi. V jazyku, odiaľ je jazykový prejav vypožičaný, všetky jeho prvky sú fonologicky zaradené. Dôsledkom tvarovej prognácie často sa očudňujú prehraté lexikón vo svojich dištingu celkoch akustických.¹⁸

Na inokedy zachová sa pôvodná akustická podoba pre svoje aktualizujúce postavenie a vo vedomí fenomenálne a funkčne sa pridruží k patričnej typizovanej kvalite domáceho jazyka (k fonému) a tak vzniká štylistický variant. Tým je splnený prvotný predpoklad možnosti fonologizácie, čo jest existenciou variantu. Neskoršie početnosť podobných prípadov, rozšírených aj v domácom jazykovom inventári, vedie k fonologizácii, k štruktúrovaniu, ako je to už aj vyššie podotknuté.

Ako sa vo všeobecnosti mení výslovnosť domáckich slov pod cudzím vplyvom, vidieť na výslovnosti opavských Nemcov, ktorí vplyvom češtiny vyslovujú *Hofig, Kenig, Jürgends* atď. alebo na výslovnosti vo Veľkej Brezovej, kde je vplyvom maďarčiny lubializované skoro každé *a, ä*; vo Falešku sú názovky vplyvom francúzštiny (*ñi him*; porovnaj s tým nemecké *lie*); Lotyšš v Estonsku majú dlhé spoluhlásky podľa estónčiny a podobne majú tieto korelácie aj v západnej slovenčine.¹⁹

Možnosť systematickej prestavby jazyka deklaruje aj Pražský lingvistický krúžok vo svojich tézach.²⁰ A za podmienky tohto procesu uznáva momenty sociologicko-psychologické: „šírenie sa jazykových javov, ktoré menia určitý jazykový systém, nie je mechanické, ale je determinované dispozíciou subjektov, ktoré ich prijímajú. Býť teda v súlade s tendenciami vývojovými.“ Táto dispozíciou, deklarovaná Krúžkom, je však podmienená aj sociálna a teda psychologicky.

Jazykové kolektívum, ktoré má čulé styky s cudzím jazykovým kolektívom, alebo dokonca patrí do kultúrno-civilizačnej sféry cudzieho kolektívu, nadobúda takejto dispozíciou. Táto dispozíciou je tým väčšia, čím je rozšírenejší bilingvismus, zaošlost obidvoch jazykových noriem. Spomenutá podmienená dispozíciou má za následok, že sa dáva prednosť určitým možnostiam, ktoré sa potom na rozdiel od ostatných uskutočňujú. Systém výchov uskutočňovaných prednostných možností môže sa časom meniť, prekonať určitý vývoj.²¹

Pravda, jeden jazykový systém môže sa iba ako celok meniť, vlastne

¹⁸ Oberpfälzer, c. d. 334.

¹⁹ Oberpfälzer, c. d. 358.

²⁰ TGL IV, 1, 1929.

²¹ N. S. Trubetzkoy, *Die phonologischen Systeme*, TGL IV, 1931, 96. Rozsahar, c. d. 92.

vyvíjať a takto jeden čiastočný systém obecného transnomenálného fonologického systému možnosť stáva sa druhým čiastočným systémom toho istého obecného systému.

Štruktúralna, systémové dôsledky dvojjazyčnosti svojou povahou patria do fonológie historickej. Jakobsonova základná práca síce nepriamo, ale predsa zaujíma zásadné stanovisko k tejto otázke.¹¹ S hľadiska metódy tejto práce hodno konštatovať, že Jakobsonova štúdia začína sa krátkym náčrtom problému časti a celku na základe psychologických pojmov B. K. Koffku, významného bádateľa ústavovej psychológie.

Historická fonológia pri skúmaní danej zmeny zisťuje, či sa v rámci fonologického systému stali nejaké zmeny, a to s trojakého hľadiska: 1. či sa nikdy nejaké fonologické protiklady, 2. či vznikli nejaké nové fonologické protiklady a konečne 3. či sa za celkového nezmieneného stavu fonologického nestali určité štruktúralne preslavy, t. j. či postavenie určitého protikladu sa zmenilo, či sa zmenili vzájomné vzťahy a diferenciatívne vlastnosti. Teda nejde tu o zmeny inventárne, ale o zmeny funkčného zariadenia. Pri vzniku nových fonologických hodnôt ide tiež o to, či sa obohatí existujúca korelácia o ďalšieho člena, alebo vzniká korelácia nová.

Uvedené konštatovania majú svoju nosnosť a uplatňujú sa aj v probléme javov dvojjazyčných. Jakobson sám uvádza príklady na fonologizovanie štylistických variantov (na pr. fonologizovanie expresívnych konsonantických gemínat v latinčine). Už prví sme poukázali na nesporne aktualizačné, teda ústové postavenie cudzích slov a javov s hľadiska psychologického. O príťažnosť expresívnych výrazov s fonologickým postavením bilingvistických javov sa Jakobson tiež zúčastňuje. Za zaujímavější, ale aj častejší zjav považuje fonologizáciu expresívnych prvkov podobnú fonologizáciu prvkov cudzieh. Vo vy-požícaných slovách sa totiž fonémy pod tlakom tvarovej pregnancie čiastočne prispôsobia domácnemu inventáru, čiastočne zachovávajú svoju cudziu podobu. Slová s cudzími fonémami sa dlho počujú ako cudzie, ktoré patria do zvláštnej vrstvy štylistickej, ale pozdejšie často sa vradia do domáceho slovného inventára (to jest stratia svoje aktualizačné postavenie) a takto jazyk sa obohatí o nové fonémy, ktoré sa už nečítajú ako cudzie. Ako príklad uvádza fonologizáciu fonémy / v ruštine. Sem môžeme priradiť i fonologizáciu fonémy *g* v slovenčine.

V dôsledku Jakobsonovho stanoviska môžeme konštatovať, že cudzi vplyv, teda aj vplyv bilingvizmu, môže sa javiť nielen v zmene fonémického inventára, ale aj vo funkcionálnom zariadení existujúcich vzťahov či foném. Podobne pod vplyvom bilingvizmu skupina foném môže sa asimilovať (tento proces môže byť aj domáci) a vytvoriť novú koreláciu, čo je už vplyv vyslovene cudzi. Sem patrí zmena *dn > nn*, *dl > ll*, využitá pre kvantitatívnu konsonantickú koreláciu v západnej slovenčine.

¹¹ Jakobson, o. c. 247.

Podobné stanovisko zaujíma v tejto otázke E. Novák. Pri zaužívanom cudzom slove uznáva na začiatku komplexný charakter a aktualizačné postavenie. Vnútorne je také slovo utvárané z fonetických realizácií, vlastných jazyku preberajúceho, i z fonetických realizácií cudzích. V ňom najdené fonetické realizácie môžu byť pomaly nahradené namiesto fonetických realizácií starších. Keď toto vytlačenie cudzích fonetických realizácií prekročí istý stupeň, zmení i samotnú fonologickú štruktúru jazyka v niektorom bode, alebo niektorým smerom. Vzniká teda nová štruktúra.¹⁸

Problematiku bilingvizmu nemožno vyhraničiť len na saahu o tvarovú pregnanciu, na psychickú snahu vymedziť, presne rozhraničiť dve jazykové normy. Bilingvismus a jazykovedného hľadiska je aj problémom prenikania týchto noriem do seba v konkrétnych jazykových prejavoch individua (čo má, pravda, menší význam) i celého kolektívu (čo má väčší význam), až z prvkov obidvoch vytvorí sa norma nová, odchylna od obidvoch, ale predsa veľmi blízka jednej z nich a to obyčajne blízka v začiatočných štádiách vývoja inferiorne postavenému a opačne. Dvojazyčnosť produkuje v štýle komunikatívnom, teda čisto ekonomickom, účelovom i v štýle aktualizačnom pramenné dôtkazy. Dominantné postavenie má, teda ovplyvňuje vždy jazyk kultúrne, civilizačné, alebo morálny prednostný.

Príklad v štýle s tendenciou po ekonomičnosti: v jazyku maďarských poslucháčov Slovenskej univerzity poslušali som vyše 80 slovenských jazykových javov (lexikálnych, morfológických i hláskostvorných), podmienených čiste ekonomickou účelnosťou vonkajších okolností, v niektorých prípadoch podmienených gramatickou distinkciou schopnosťou slovenčiny (na pr. v smere rodovom). Na pr. *viktoridátum a seminárban, vidoridátum, škrláidátum, Poruhák volt itt, alebo Nagyoré*. Profesori maďarského gymnázia často hovorili a hovoriliaban von do tých čias, kým ich ústav mal hovoriu, a to preto, lebo z dvojazyčného nápisu „Hovoria — Fogadó szoba“ slovenský termín presnejšie vyjadril poslanie tejto izby. Tu sa sľovárili rodičia s profesormi.

Pokým ide o štrukturálny výsledok dvojazyčnosti, záleží na bohatosti obidvoch jazykových systémov, ale čo sa týka výsledku, rozhoduje zpočiatku ríš systém dominantne postaveného. Na pr. väčšina tvrdých nárečí slovenských vznikla pod tlakom jazyka nemeckých kolonistov, ktorý nepozná mäkké spoluhlásky typu *d, t, n*; strata vokálnej kvantitatívnej korelácie vo východo-slovenských nárečiach; strata konsonantickej kvantitatívnej korelácie v troch gemerských osadách maďarských tesne na etnografických hraniciach.

V pozdejšom vývoji môže sa zas uplatniť tendencia regresu. Tak je na pr. v osadách, kde na jazykový substrát prišla vrstva kolonizačná a vytvorila sa nová jazyková štruktúra, blízka jazykovej norme substrátu, ktorý však v pozdejšom vývoji je posilňovaný geneticky susedným okolím a nadolmáda časom viac alebo menej vyhrančené dominantné postavenie. Tak je v osadách s hi-

¹⁸ E. Novák, *K základným otázkam štrukturálnej jazykovedy*, SMS XV, 1937, 19.

storiekon kolonizačnou vrstvou nemeckých a ruských osadníkov, ktorí zanikli, vlastne jazykovo i po iných stránkach životných danosti splynuli so substrátom slovenským. Podobne je to v osadách borehronskej národovej skupiny slovenských osád.¹⁶

Ale nebolo by správne ani stanovisko, ktoré by za základný charakter bilingvistických procesov stanovilo iba tendenciu k obohodeniu fonologického systému. Podobné stanovisko by mohlo obstať iba v smysle relatívnom. Totiž (keď to vyjadríme staticky, hoci štruktúrovo nesprávne) z dvoch jazykových štruktúr vstúpajúcich do akcie vstúpajúcej jazykovej štruktúra pôvodne bohatšia sa obohodí, ale jazyk so štruktúrou chudobnejšou sa obohati, lebo novovzniknutá štruktúra bude chudobnejšia od pôvodnej bohatšej, ale bohatšia od pôvodnej chudobnej. Inými slovami: novovzniklá štruktúra jazyková je bohatšia ako pôvodný jazykový systém chudobný, ale je chudobnejšia, ako bol jazykový systém bohatý.

Na základe uvedeného vidno, že otázka dvojjazyčnosti je čo do problematiky i čo do výsledkov mnohovážna.

Vo sfére čistho psychologického javí sa ako zvláštne duševné napätie, aby sa vo vedomí i v jazykových prejavoch presne vymedzili a vylúčili dve jazykové normy. (Javí sa na pr. u jedincov dvojjazyčných v snahe o jazykovú správnosť pri konkrétnych jazykových prejavoch obidvoch noriem.)

Vo sfére jazykovej výsledky bilingvistických procesov môžu byť rôznejšie, to jest konzervatívneho, alebo pozitívneho. Pozitívne prejavy môžu byť zas eliminačné, ktoré smerujú k obohodeniu počtu jazykovo hodnotných prvkov, alebo konštruktívne a vtedy vedú k relatívnemu obohateniu protikladových hodnôt.

Konštruktívne pozitívne prejavy bilingvizmu môžu sa javiť vo forme a) mimoštruktúrových javov hláskových, morfológických, syntaktických alebo lexikálnych variantov (tieto môžu byť individuálne alebo kolektívne); b) v imanentnej štruktúrovej forme na niektorom alebo na všetkých stupňoch jazykovej stavby (tieto môžu byť zas inventárne alebo funkcionálne).

K prvej skupine charakteru konzervatívneho patrí na pr. problematika periferických archaických nárečí strednej a dolnej Oravy, ďalej slovenského Gemera so štvoruholnikovým vokalizmickým systémom so strany slovenskej a archaické maďarské nárečia palóckeho typu so strany maďarskej.

Eliminačná tendencia prejavuje sa na pr. v spomínaných tvrdých nárečiach slovenských, v zjednodušovaní pádového systému slanských nárečí a v posunutí expiratórneho prízvuku na penultimu pod vplyvom východoslovenských nárečí. V susednom maďarskom prostredí prejavuje sa táto tendencia v strate kvantitatívnej korelácie konsonantickej v spomínaných troch

¹⁶ O významu substrátu a tiež literatúra viz u Oberpálceťa v. c. 538 a príslušné poznámky.

pohraničných osadách; zánik *ŕ*-ového nárečového charakteru jazyka osady Čencsom pod vplyvom jazyka blízkeho mesta a pod.

K množštruktúrovým javom patrí na pr. labiálna výslovnosť *ŕ*oném *a*, *ŕ* vo Veľkej Revúcej.²⁰

Positívny, konštruktívny prejav bilingvizmu vidieť na pr. v uplatnení silne zaťaženej kvantitatívnej korelácie vokalickej v západných a južných nárečiach slovenských; v diftongizácii slovenčiny, súvisiacej s celkovým presunutím Slovenska do kultúrnej sféry českej; v mäkkostnej korelácií a konsonantickom posúvaní nárečia horohronskej Polomky a maďarských nárečí typu „*őszángó*“ (obidve nárečia javia silnú konvergenciu podmienok i výsledkov)²¹; vo vzniku kvantitatívnej korelácie konsonantickej v západnej a južnej slovenčine a s ňou súvisiacich všeobecných kvantitatívnych pomerov vokalickej a slabičnej, ďalej vo zmene *m* > *n*, *n* > *m* (ktoré môžeme redukovat na problém postavenia prvej slabiky zas pod vplyvom maďarčiny); v morfolologickej funkcii koncovky *-ŕ* v 3. os. part. *ŕ*-ového (za pôv. *ŕ* v nárečí susednej archaickej skupiny slavošovskej) v nárečí osady Hanková, ktorá patrí k nárečiu horohronskému, má trojuholníkový vokalickej systém a nepozná kvantitatívnu koreláciu (pr. *hupŕ*, *robŕ*).²²

Podobne v maďarčine nachádzame takéto výrazy na pr. v priklonení sa ku germánskému jazykovému sväzu fonologizáciou strednej vokalickej série temno mäkkej.²³

Komplex týchto a podobných problémov, vynorujúcich sa pri práci v živom jazykovom prostredí, núti k zásadnému riešeniu nadhodnených otázok. Konkrétne a podrobné spracovanie podobných javov živého jazyka ukáže nosnosť štrukturálneho poňatia otázky dvojjazyčnosti.

²⁰ J. Szabó, *Maďarské elementy v slovenských nárečiach v Gemeri*, v tomto zväzku I, 8.

²¹ Hargay, o. c. Tam aj literatúra. H. Novák, *Čiština na Slovensku a vznik spoločnej slovenčiny*, Turč. Sv. Martin 1888, 27. H. Novák, *Slovenčina a maďarčina v prvých storočiach ich dejia v strednej Európe*, II. Miedzynarodowy zjazd slavistów, Warszawa 1894, 85. J. Lazinius, *A phonologtársd*, MNy XXV, 1930, 25.

²² S. Tálik, *Kvantita gemerských nárečí*, SMS XIV, 1936, 109 a n. A. L. Arany, *Nárečia dolný Slanskej, Carpatina I*, 1936, 191 a n. V. Vákný, *Nárečí slovenská*, Československá vlastivěda III, Jazyk, 319.

²³ Lazinius, *Bevezetés* 85. Z. Gombocz, *Geschichte der ungarischen Sprache*, III III, 3-4. H. Novák, *Księga... na ciał młode*.

FONDAMENTS PSYCHOLOGIQUES DES PHÉNOMÈNES BILINGUISTIQUES

(*Megjelent: A. L. Arany: Psychologické základy javov
bilingvistických. *Linguistica Slovaca*, I–II,
1939–40, 50–52. p.)*

FONDEMENTS PSYCHOLOGIQUES DES PHÉNOMÈNES BILINGUISTIQUES

1. Nombre d'auteurs voient dans le bilinguisme un problème linguistique autonome, non assujé directement aux autres facteurs habituels de l'évolution linguistique générale. Cependant les résultats du bilinguisme se rattachent bien à ces facteurs. La cause principale de l'erreur commise est le caractère actualisant manifeste des phénomènes bilinguistiques dans les phases initiales de l'évolution. Il est aussi possible de prouver l'importance du bilinguisme par la méthode statistique, par l'existence des dits phénomènes aux confins ethniques ou dans le vie des groupes ethniques isolés dans un ensemble ethnique étranger.

Le problème fondamental est la discussion engagée sur le point suivant: si le bilinguisme d'une collectivité ou, au moins, d'une partie de collectivité peut avoir de telles conséquences que la norme linguistique en position inférieure du point de vue sociologique modifie éventuellement sa structure phonologique sous l'influence de la norme linguistique en position dominante, c'est-à-dire appauvrit ou — chose capitale — enrichit sa structure d'éléments y empruntés. En général, une influence étrangère est admise dans le domaine lexicologique, morphologique et syntaxique; mais on en conteste la possibilité dans le domaine phonématique. Or deux structures linguistiques peuvent s'influencer mutuellement à cet égard et la norme dominante décide dans les premières phases; sous sa pression une structure nouvelle, mixte, est susceptible de se produire.

Pour la raison qu'il existe une détermination causale entre la réalité psychologique et la réalité linguistique, il convient de résoudre la question sur une base psychologique, d'autant que c'est une opinion psychologisée qui entravait récemment l'évolution linguistique, opinion suivant laquelle la langue serait un assemblage non systématique des représentations phoniques individuelles. La capacité fonctionnelle du principe structural a contraint la plupart des linguistes à accepter les méthodes de travail qui en résultent. Néanmoins la tendance naturaliste et psychologique subsiste encore dans la théorie de la stabilité et de l'immuabilité des structures linguistiques, et dans le point de vue qui s'efforce d'éliminer les facteurs dits extra-linguistiques (survivances de l'orientation positiviste). Cette tendance apparaît également dans l'explication des changements des structures linguistiques, donc aussi dans l'explication des phénomènes bilinguistiques, puisque cause d'un changement structural. Les structures ne sont pas considérées comme des intégralités dynamiques, mais comme des intégralités statiques.

Dans le domaine psychologique l'idée de la détermination génétique et sociale est depuis longtemps en vigueur. C'est pourquoi nos expériences, quelées qu'elles soient, sont tenues pour des touts en rapport mutuel de subordination et de supériorité, intégralités partielles, elles sont en rapport constant avec des touts plus vastes et rentrent ainsi organiquement dans le champ de la conscience intégrale actuelle, avec laquelle elles sont incorporées dans le tout transphénoménal de la personnalité, basées sur l'individualité, puis dans l'ensemble des connexions superindividuelles, sociales et culturelles. Ces touts peuvent être différenciés ou non différenciés dans leurs rapports internes (la forme — le complexe), c'est-à-dire que leurs composants peuvent être différenciés en parties fixes ou confuses.

Parallèle conception ne signifie pas en linguistique une catégorie nouvelle du psy-

chologisme ou du sociologisme; elle a pour seule raison d'être de faire valoir pleinement le structuralisme. Dans la question du bilinguisme, on découvre la notion que les éléments linguistiques communément répandus naissent et s'étendent par le fait de la préexistence des connexions superindividuelles, lesquelles engendrent les dispositions favorables aux changements phonologiques structureaux.

La délimitation des composants partage le champ perceptif en figure proprement dite et arrière-fond. Dans les expériences linguistiques, par conséquent dans la parole, les figures-formes ou, au moins, complexes; manifestations concrètes telles que mot, phrase sont créées comme antithèse à la conscience linguistique, potentielle ou actuelle; constituant un tout distinct, elles se détachent sur l'arrière-fond de la connaissance de la langue. Desire-Lan obtenir une figure (forme, idée, expression) nettement expressive dans un sens déterminé: précision dans le style communicatif, originalité dans le style esthétique, on a souvent recours à un terme étranger. L'effort en vue d'un contraste puissant est le fondement psychologique essentiel des premiers phénomènes bilinguistiques. Antithèse très appuyée destinée à produire le plus grand effet, l'élément étranger devient une valeur particulièrement forte. Par là est précisée la position spéciale, stylistique et occasionnelle, des éléments bilinguistiques au début de l'évolution. L'agencement relativement libre de la forme permet de leur accorder une charge de sentiment intentionnel. Les conditions psychologiques sont ainsi réunies pour la corrélation entre les composants phonologiques étrangers et les unités linguistiques composantes du système phonologique indigène. Souvent la pression visant à délimiter la forme ne s'exerce pas; mais la forme acoustique originale est conservée et il s'en suit une variante stylistique, condition primordiale de la possibilité de phonologisation. Ultérieurement le nombre des cas semblables se multiplie dans l'inventaire linguistique indigène et l'on aboutit à la phonologisation.

Les vecteurs des processus bilinguistiques sont, en première ligne, les mots, parce que manifestation fondamentale intégrale. Le substratum des mots est un acte psychique. Les mots, comme tous distincts, ne sont que des symboles inconstants d'êtres d'une complexité, mis en rapports intérieurs réciproques. Ces rapports se déplacent; certains composants se perdent, d'autres apparaissent. Les éléments et les rapports nouveaux ont une origine individuelle; mais, en raison de l'homogénéité sociale du collectif, ils dérivent de lui, progressent parallèlement à son évolution. C'est pourquoi dans les mots empruntés les phénomènes s'ajustent en partie à l'inventaire indigène par suite de la pression en vue de la déformation de la forme, et, en partie, gardent leur aspect exotique. Les mots à phonèmes étrangers sont longtemps sentis comme appartenant à une couche spéciale, autre; plus tard cependant, ils s'intègrent dans l'inventaire indigène et la langue s'enrichit d'un phénomène nouveau, d'une corrélation nouvelle, etc.

Le travail capital de M. Jakobson (voir ici la note 6), si plein de matière psychologique, constate aussi le caractère expressif et actualisant des éléments bilinguistiques et la possibilité de leur phonologisation. Les travaux de M. L. Nývák (cités dans les notes 7, 18 et 21) aboutissent aux mêmes résultats.

Dans la sphère purement psychique, le problème du bilinguisme se présente comme une tension spirituelle particulière pour discerner et préciser deux normes dans la connaissance et dans les manifestations linguistiques (p. ex., aspiration à la correction de la langue chez les individus bilinguistiques). — Dans la sphère strictement linguistique, les

résultats des processus peuvent être d'un caractère négatif, c'est-à-dire conservateur, ou positif. Les manifestations positives, à leur tour, sont soit éliminatrices, tendant à l'appauvrissement du nombre des éléments linguistiques de valeur, soit constructives, menant à l'enrichissement relatif des valeurs opposées.

Les manifestations constructives du bilinguisme peuvent se traduire: a) sous la forme de variantes extra-structurales (phonétiques, morphologiques, syntaxiques ou lexicologiques), individuelles ou collectives; b) sous la forme structurale imminente, à certains degrés ou à tous les degrés de la structure; ces manifestations sont fonctionnelles ou appartiennent à l'inventaire.

II. L'influence conservatrice du bilinguisme se voit dans les dialectes slovaques des comitats de l'Orava et du Gemer, qui possèdent, l'un et l'autre, un système vocalique quadrangulaire. La même chose s'observe dans les dialectes hongrois dits „paléo“ (comitat du Gemer), puis dans la langue hongroise des „csángós“ en Moldavie. Une tendance éliminatrice existe dans les dialectes des communes slovaques qui ont absorbé une couche colonisatrice allemande; il y a chez eux perte des consonnes mouillées, p. ex. *deči* au lieu de *děči*. De même trois communes hongroises du Gemer ont, sous l'influence slovaque, perdu leur corrélation consonantique quantitative. On observe les effets positifs et constructifs du bilinguisme dans la diphthongaison de la langue slovaque, phénomène attribuable à l'influence que le tchèque exerça sur le slovaque vers le XVIe siècle. Parallèlement la série labiale du système vocalique hongrois a dû se développer par suite du rapprochement du hongrois du type linguistique germano-slave.

Le développement de la corrélation consonantique quantitative dans les dialectes slovaques occidentaux et méridionaux (p. ex. *mälo* — *mäľto*), leur extraordinaire richesse quantitative, les mutations $n > m$, $m > n$ (p. ex. *dláňi*, *náryši*, *valši*, *otca*) sont dus à l'influence du hongrois. — Les dialectes slovaques du Haut Gran, à système vocalique triangulaire spécial, se sont développés sous l'action des langues des faibles couches colonisatrices ruthènes ou polonaises. La commune de Hunková, qui ressortit à ce dialecte, s'est, sous l'influence du dialecte slovaque central du Gemer, enrichi du morphème *š* à la 3e personne du pluriel du parfait (p. ex. *kupä* — *kupäš* en slovaque central). — Au point de vue méthodique, une forte symétrie peut être observée entre la corrélation de maille consonantique à Polonka (Haut Gran) et le développement des consonnes des dialectes hongrois „csángós“, à conséquences analogues.

A SZLOVÁKIAI MAGYARSÁG NÉPRAJZA

A szlovákiai magyar falvak életközösségének néprajzi alkata és értéke szerves része az egységes magyar népi művelődésnek. Azonban mégis vannak sajátos valóságjegyei és fogalmi jegyei. Sajátos államjogi, földrajzi és szociális helyzetének következménye ez. Lényegi hatókként jelentkeznek még az idegen művelődési tényezők, az idegen népiség és a polgárisulás ténye. A szlovákiai magyar falvak néprajzi arculata tehát szorosan kapcsolatos a szociológiailag értelmezett egységes életjelenség arculatával. A közösség fennmaradását biztosító szociológiai tényezők együtthatói a néprajz tárgyát tevő jelenségeknek. És megfordítva. A néprajztól megállapított összetartó erők egyúttal szociális megtartó erők is. Ez a valóság és ennek felismerése sajátos módszertani és tárgyi feladatot ró a szlovákiai magyar néprajz margójára. Kötelező nemcsak a valóság megismerése, hanem a megtartás, a felmerülő feladatok teljesítése is.

A szakember kötelessége elsősorban mégis a valóságnak szigorúan tárgyilagos megismerése és rögzítése. A szlovákiai magyar néprajz még nem létezik. Ez egyelőre még csak feladat marad. Az itt elmondottak csak azt mutatják, mit kell elvégezni.

A tárgyilagos és értékes munka feltételei azonban nem egyszerűek. A szlovákiai magyarság peremhelyzete, népi elhelyezkedése fokozottabb követelményeket támaszt. Kötelező a két (szlovák–magyar) művelődési kör ismerete, a közvetlen szlovák környezet etnológiai megismerése. Csak így lehet megvalósítani a tárgyilagos, elfogulatlan és tévedéstől mentes megismerést. A valóságok elhallgatása, leplezése vagy ferdítése a magyar néprajz veszélyét és a sajátos helyzetből eredő sajátos értékek elveszését jelentené.

A szlovákiai magyarok élete lényegileg egyezik az egyetemes magyarság életével. Mint mindenütt, itt is szigorú elkülönülésben él a magyar falu és a városi magyarság. A falu a jobbágytelepülések szerves továbbfejlődéseként él szellemi és gazdasági elhagyatottságában. Közösségi és egyedi életét az ősi ugaros hagyományok és a történelmi kialakulás formálja. A hagyományos ugaros művelődés, az egységes életfeltétel szoros, egységes és szerves egészbe tömöríti a magyar falut. Az ilyen falunak egységes, történelmileg kifejlődött életformája, művelődése, jogrendszere, világnézete, vallási szemlélete és szépszemlélete, valamint tárgyi művelődése van. Mindezek a tényezők összhangban állnak a természeti és gazdasági valóságokkal és viszonyokkal. A szerves egységű falu belül gazdagon tagolt és viszonyított. Kisebb eszmei és gazdasági csoportokat találunk benne és természetesen egységeket. A falu egységes szervezetében mindenkinek és mindennek megvan a pontosan kiharántott helye, küldetése és meghatározott viszonya. E tényezőknek kötelező az erejük. Aki megtagadja a kötelező szellemi és tárgyi életformát, a szociális parancsokat és tilalmakat, az a faluközösség létét veszélyezteti, s a falu ezért meg is bünteti. Először gúnnyal, aztán másval, esetleg kizárja.

Amíg ez a szerves, egységes művelődésű faluközösség megmarad, addig él és fejlődik a magyar falu is, élnek és fejlődnek a néprajzi értékek. Ha ennek az életformának egészséges előfeltétele van, egészséges a falu is. Ha egészségtelenek az életkörülmények, egészségtelen a falu is és széthull. Természetes tehát, hogy ezen életforma minden kis összetevőjének elhatározó értékű, megtartó jellege van. Ha a népművelődés szellemi vagy tárgyi mozzanatai – amelyeket a szellemi és tárgyi néprajz ismertet – elenyésznek, enyészik a szerves egység, és lassan széthull a szoros, szerves megtartó rendszer, széthull a falu, és prédájává válik minden erősebb akaratnak.

A falu elhelyezkedése, életformája, művelődése és közlekedési viszonya különbözik a város életének körülményeitől. Más követelményt támaszt vele szemben közvetlen környezete és munkaköre, más a termelési célja és annak feltétele, tehát szükségszerűen más a szellemi és fizikai arculata, másképpen fegyverkezik fel gondolatban és testben, hogy eredménnyel harcolhasson a végső, magasztos célért, fájának fenntartásáért. Ezeket a tulajdonságokat a városi gyakran lekicsinyli, értéktelennek, sőt erkölcstelennek minősíti. Pedig a népi tudás és művészi készség gyakran szélesebb és többoldalú, mint az átlagos városi tudás. A falusi bizalmatlanság, retardáció, konzervativizmus, immobilitás, földhétség, konok kitarthatás, mind olyan tulajdonság, amely nélkül a falu nem harcolhatna eredményesen a létért, nem biztosíthatná fájának fennmaradását. E tulajdonságok nagy jelentőségű megtartó erő. Ezért az egészséges falunak alig van olyan megnyilvánulása, mely ne jelentene értéket fennmaradása szempontjából.

Ezért nem szabad avatatlanul ítélni a falu felett, s főképpen nem szabad avatatlanul nyúlni a falu kérdéséhez. Minden avatatlan beavatkozás egy-egy sajátos, megtartó mozzanatot pusztíthat el.

A falunak természetesen betegségei is vannak. Ezek a falusi kivetettségnek, elhagyatottságnak, a szellemi és a gazdasági szükségletek hiányának következményei. A faluhoz senki sem juttatja el a kultúrcivilizációs fejlődés értékeit, s ezért a faluban a szociális betegségek egész sorát állapíthatjuk meg. Az egészségügyi, szaporodási, jogi betegségek sokasága burjánzik fel ilyenkor. Ha a szellemi művelődés korszerűtlenségével és kínjával még gazdasági szükség is párosul, pl. a földhiány, a túlszűfoaltság, a másodlagos emberi munkára támaszkodó termelés hiánya, akkor megindul a bomlás. Megkezdődik az egységes, szerves és egészséges falu lassú széthullása. Az egyedek megtagadják a falusi hagyományos művelődést, jogszokásokat, erkölcsi parancsokat és tilalmakat, szokásokat, öltözködést és így tovább, s megkezdődik a falu belső forradalma. Ha vezető réteg nem lát el ilyen falukat megfelelő vezetőkkal, akik közvetítik a falu számára a magas művelődés értékeit és megteremtik a gazdasági fejlődés lehetőségét (a belterjes gazdálkodás, másodlagos termelés és munkaalkalmak megszervezésével), a faluközösség széthullása és elenyészése rohamosan megvalósul. A falunak tehát szüksége van a városnak, illetve a városi vezető rétegnek segítségére, mint ahogy a városnak is szüksége van a falu gazdasági és biológiai erejére, valamint hagyományos művelődésére. E helyes viszony megteremtésétől függ a faluközösségnek egészséges fennmaradása vagy egészségtelen széthullása. Mindebből azonban azt is látjuk, hogy csak szakavatott vezetők munkássága mentheti meg az ilyen faluközösséget, s ezek is csak a művelődés tényleges értékeinek közvetítésével és gyümölcsoztatásával.

Általában megállapíthatjuk, hogy a szlovákiai magyar faluközösségek fennmaradását biztosító szerves egysége a falvak többségében még megvan, azonban a falvak bizonyos hányadában, az egyes szegény és kétnyelvű községekben már megingott. Ennek okai elsősor-

ban gazdaságiak, s ennek következtében azonban ma már lélektaniak is. Az egyedek észreveszik azt az ellentétet, amely a hagyományos életforma és a jelenlegi gazdasági szükségletek, illetve azok hiánya közt van. Látják és kívánják a polgári városok életszintjét és formáját. Megjelennek a forradalmárok, akik levetik a faluközösség hagyományos és kötelező életformáját, ellentétbe helyezkednek vele, egyéni érvényesülést óhajtanak, kíváncsiak vagy egykéznek. A népi művész is kilép ismeretlenségéből. Az irányítatlan és szétzülesztő polgáriasulás fejlődése rohamos. A szlovákiai magyarságnak nincs magyar városa. E körülmények szerint változik aztán a néprajz feladata és módszere is.

A néprajzi értékű szlovákiai magyarság földrajzilag három csoportot alkot: a pozsonyi, Nyitra vidéki és a keleti csoportot. A kétnyelvű községek magyar szórványai nagyjában ezek körül csoportosulnak, és csak kevés fekszik ezeken kívül.

A pozsonyi csoporthoz Püspöki, Szunyogdi, Verekye tartozik, továbbá a főrévi, dénesdi és a torcsi magyar kisebbség. E csoport falvai nem a szó szoros értelmében vett falvak. Pozsony közelsége s jó összeköttetése miatt inkább polgáriasodott, nyugati jellegű települések ezek, amelyek a város mezőgazdasági szükségletének ellátására rendezkedtek be. Gazdasági belterjes gazdálkodásra berendezkedett, korszerűen vezetett mezőgazdasági üzemek. Bizonyos paraszti jelleget azért még megtartottak. Tárgyi művelődésben, építkezésben, ruházatban, gazdálkodásban teljesen polgáriasultak. Egyetlen megmaradt szabad tűzhely őrzi csak a régi építkezés emlékét, egy-két kulcsra járó falakat a régi mesterkedést. A legöregebb férfiak felöltik néha a testhez álló, feketezsínóros, magyaros nadrágot és kis fekete kabátot. Kitaróan viselik a kosút-kalapot. Elég magas, szélesebb, szegett karimájú kalap ez, amelyet Érsekújvárott szereztek be. Most már ezt is elhagyják, mert nehezen szerezhetik be. A nők öltözete a megszokott, félig városi, félig falusi öltözet, széles szoknyából és bő blúzból áll. Régebben is a városi divat leszállt darabjait viselték. Blúz helyett az ún. „majkát”, a sonka-ujjú blúzt viselték. Minden 30–60 éves asszony azonban hű ragaszkodással őrzi főkötőjét, hogy abban temessék el. A fiatalok öltözete teljesen városias. A hagyományos gazdálkodás nyomait, csökevényeit a hátsó udvarban találhatjuk még meg. Ilyen az aprított fa elraktározásának régi módja, a „csökbagla”. Ilyen még a fonott sövény és a fonott sövény mezőkapuja, a burgonyaverem, a gyér nádfedés stb.

Ami mégis közösségbe tömöríti e falvak lakóit, az a szellemi hagyomány, a sajátos és egységes rendszerű nyelvjárás, mely a dunántúli és elsősorban a nyugati nyelvjárasterület sajátosságait mutatja. Leginkább szembeötlő sajátossága ennek a nyelvjárásnak erősen í-ző és ő-ző jellege, pl. a *fikető, rímisztő, neköm, feszös, hiszöm, gyerekököt, möllik, lössz* stb. szavakban.

Számban és néprajzi értékben is legjelentősebb a Nyitra vidéki magyar községek csoportja. Kisebb részük az Aranyosmaróti járásban fekszik; így: Ghymes, Kolon, Lédec, Zsére. A községek nagyobb hányada: Bábindal, Béd, Berencs, Kiscétény, Csehi, Geszte, Gerencsér, Egerszeg, Királyi, Lajosfalva, Menyhe, Alsóbodok, Pográny, Alsócsitár, Vicsápapáti a Nyitrai járáshoz tartozik. Néprajzi szempontból még több kétnyelvű községet sorolhatnánk e csoporthoz. A Nyitra vidéki csoport művelődése szellemi és tárgyi téren is ősi jellegű. Maga a település is honfoglalás-korabeli, a X. század első feléből származik. Erről tanúskodik a szomszédos község neve is, mint Tormos, Molnos, Űreg, Lapásgyarmat stb. A múltban történtek eltolódások. Magyar községbe szlovák lakosság telepedett. Viszont magyar lakosok eredetileg szlovák községekben telepedtek le. A népi művelődés ugaros-magyaros jellege azonban mégis erősebb, mint a magyar nép művelődés bármely más területén. A Nyitra vidéki magyarság életét ma is az íratlan hagyományos művelődés, a népi jog-

szokás irányítja. Ezek a hagyományos törvények egységes, gazdagon viszonyított és viszonylag állandó normát alkotnak, amelyek hagyományos életforma megtartására kötelezik az egyedet. E hagyományos megtartásokból és ténykedésekből sok csak néha-néha, esetleg csak évenként ismétlődik meg, mégsem hull feledésbe, mert a hagyományos életformák és örvények erősen gyökereznek a nép ösztönében és tudatalattiságában.

A Nyitra vidéki magyar nép hagyományos életformájának, szellemi és tárgyi művelődésének rendszere többnyire megbontatlan, bár a magyar falvak körül és között szlovák falvak fekszenek. Hogyan lehetséges tehát ezt a települést a magyar népi művelődés ősi, archaikus területének minősíteni? Ezt a valóságot éppen az idegen, szlovák környezet megőrző hatásának tulajdoníthatjuk. A szoros, közvetlen érintkezésnek mégis van nyoma. Szlovák elemeket, motívumokat találunk a magyar népi élet minden megnyilvánulásában, szokásaiban, nyelvében, énekében, játékában, öltözködésében, díszítésében és gazdálkodásában.

Az ily módon felhasznált idegen elemek mint különös, sajátos és rendkívülien ható, rendszeren kívüli elemek emelik a magyar népi megnyilvánulási lehetőségek gazdagságát és hatékonyságát. Egyben a magyar nép teremtő képességét dicsérik. A magyar nép az idegen értékeket és lehetőségeket felértékeli, és sajátos irányú átalakítás után felhasználja. Ugyanilyen a viszony a népi művelődés és a magas művészet közt. Fejlődőképes, ugaros-magyar művelődés ez, de egyben európai is. Ugaros, sajátosan magyar szerkezetében, felépítésében, szemléletében, de európai motívumaiban, elemeiben. Így van ez az egészséges, fejlődőképes falvakban. A gazdasági és szellemi elhagyatottságban tengődő községek némelyikének ellenálló képessége azonban csökkent s szerkezetében megingott. Az ilyen községekben széthullóban van a hagyományos művelődés és a hagyományos norma.

A hagyományos magyar népi művelődés kincsének, a magyar nyelvnek egyik legjobban megőrzött területe a Nyitra vidéke. A falvak nyelvjárása két csoportra oszlik. Egy kisebb csoport, amelynek magva Gerencsér, a köznyelvi ajakhangú rövid ao-t és nyílt hosszú á hangot ejt. Sajátosabb a többi község nyelvjárása. Ezek az ómagyar nyelv több szerkezeti sajátosságát őrizték meg. Rövid nyílt á hangot és ajakhangú hosszú â hangot ejtenek. Nem hasonult például a -vâl, -vel rag, pl. *hâzvâl, kézvel* alakot mondanak. Megmaradt az eredeti latinyelvi rag az ilyen esetekben: *mânyikânyi mĕk* (a nagymamához megyek) és így tovább. E nyelvjárások még sok értékes megismerést nyújtanak a magyar történelmi nyelvtannak.

A nép szellemi és tárgyi arculata a népdalban sűrűsödik össze. Neves népdaltudósaink, Kodály és Bartók már rég rámutattak a Nyitra vidéki magyar népdal ősi értékeire. A stílus mellett újabb stílus is kifejlődött az ősi stílus továbbfejlődéseként. A hatóerők itt is történelmiek és környezetiek, illetve gazdaságiak. Már eddig is észrevették, hogy a népdal tárgyköre vagy alkalmi volta szerint körökbe csoportosítható. Az eddigi munkák azonban alig vették észre a népdalállomány alkati egységét, szerkezeti és funkcionális egységének kapcsolatoságát. A Nyitra vidéki népdalállomány ebben a kérdésben új és értékes bizonyítékokkal szolgál majd. A Nyitra vidéki népdalt formáló törvények és a magyar népdal viszonya a szlovák népdalhoz az általános részben ismertetett szociológiai törvényességek szellemében alakulnak. Ugyanezek a törvények határozzák meg viszonyát az egyházi és magas, illetve városi zenéhez. Ezek nyomására szerkezeti eltolódások jöttek létre, s kialakult az új magyar népdal stílusa. Mindez azonban a szerkezeti és fejlődéstani törvények szellemében mint szerves, önálló fejlődés valósult meg, nem pedig mint idegen hatás és szolgálai átvétel.

Erősen és elfajítólág hatottak a népies műdalok. Ez a hatás azonban csak a férfiaknál általános. A katonáskodó és idegent járó férfiak sok idegen művelődési elemet, de főképpen

nagyon sok népies műdalt hoznak a faluba. A legények is csak ezt a vegyes, inkább műdal-állományt ismerik. Az asszonyok közül megint inkább csak az öregebbek ismerik a régi stílusú dalokat. A fiatalabbak s a leányok dalismerete szegényebb, de hagyományos jellegű. Ezek dallamának ősiessége mellett a szövegük szerkezete is ősi. Gyakori a kétütemű, nyolc szótagú verssor, az ősi nyolcas. Még gyakoribb azonban az ősi tízes, tizenegyes népdalsor. A Nyitra vidéki nép szereti a balladaszerű énekstílust, s ez bizonyos értelemben még ma is fejlődésben van. A régi állományt új dalokkal bővíti a nép. A ballada ösztönös szeretete okozza, hogy átvesznek minden balladás jellegű dalt, legyen az sláger vagy idegen nemzet dala. Ezek természetesen átmennek a magyar zenei lélek kohóján, s megújulva jelennek meg. A Nyitra vidéken található balladák a magyar népi művelődés egységét bizonyítják. Nagyjából megtaláljuk itt a magyar népi művelődés balladaállományának legnagyobb részét. Néha mások a nevek, megváltozott a tárgy, s átszővődések is keletkeznek. Általában azonban megállapíthatjuk, hogy a szöveg és a dallam művésziessége szempontjából csak a székely és a többi peremövezeti népballadák vetekedhetnek a Nyitra vidékivel. Legismertebb, s már feldolgozott ballada a régebbi stílusú, kb. a XVI–XVII. századból származó Fehér Aszló és Sárfehér Péterné balladája. Az újabb keletű balladák közül eddig a következőket sikerült lejegyezni: Sóki bíró Ilona, Bálint vitéz, Farkas Julcsa, Horvát Jolán, Szőcs Marcsó, Magyar János, Ispotályban, Ajk faluban..., Balás Sándor, Horvát Lidi, Bíró Katica, Aranyos Mariska, Szomorú hírt hoz az újság, Nagy Menyhébe..., Amott a magos hegyen..., Legény, legény..., A vadász és a lány. Találunk ezek között bujdosó, betyár és víg balladát is. Amint látjuk, Petőfinék a néphez leszállt költeménye itt is megtalálható. Mint másutt, itt is érvényesült ezen a nép művészi formalátása és átépítése. Strófákban is gazdagabb.

A balladákat nem ismerik minden községben. Némely községben már alig egypáran ismerik őket, s ezek is inkább az öreg asszonyok. Többet ismernek a falu szegényei, zsellérei. Ezek, úgy látszik, általában többet énekelnek és szívesebben is. A gazdasszony, vagyis a módos gazda felesége nem szívesen vallja be énektudását. Legalábbis nem találja illendőnek idegen és nyilvánosság előtt énekelni. Több balladának gyakran csak a töredékét ismerik a nótafák. Ilyenkor prózai befejező mondattal jelentik be a ballada tragikus kimenetelét.

A Nyitra vidéki magyar nép művészete sokrétű, sokoldalú, anyagban és formában. A történelmi és a történelem folyamán kialakult magyar díszítőművészet kötelező szerkezetén és keretén belül megtaláljuk itt a magas művészetet és az idegen művészet elemeit és motívumait is. Azonban mint másutt is, itt is a hagyományos magyar művészi törvények formáló ereje alakítja ezeket építőkövekké.

A népi művészkedés a mindennapi vagy ünnepi szükségleti darabok díszítésében merül ki. Ezért a népi művészetnek itt is gyakorlati jellege van. Ezekben a művészi megnyilvánulásokban testet ölt a Nyitra vidéki nép nemzeti és faji jellege, történelmi és szociális múltjának és fejlődésének alkati eredménye. E nép lelkületében erősen vallásos. Áhítata megtestesül szellemi és tárgyi megnyilvánulásaiban is. Díszítő művészetében sok a templomi motívum. Azonban mint minden művészi megnyilvánulásban, itt is csak a motívumokat kölcsönözte. Maga az egységes díszítés sajátos, magyaros alkat. A művészkedés minden ága gazdag fejlődésben van. Nincsenek ismert, messze híres művészek, mert hiszen mindenki művész tágabb értelemben. Szinte kötelező a művészkedés bizonyos foka. A leányok és asszonyok maguk hímezik művészi díszítésű ingüket, a legények is maguk faragják a díszes mosófákat és guzsalyokat.

A népi művészetet jellemző mozzanatok itt is érvényesülnek. A díszített tárgy mindig gyakorlati értékű, anyaga erős szép, házilag készített, technikája fejlett, alakja megfelel gyakorlati küldetésének.

Az iparosodás foka alacsony. Csak a gyári alapanyagok felhasználásában jelentkezik, s elvértve használják csak a gyári díszítő eszközöket az otthon elkészíthető eszközök helyett. A városi magyarság esetleges helytelen irányú érdeklődése a jövőben veszélyezteti e művészetet, de a szakszerűen és gondosan irányított háziipar kifejlődése sok gazdasági válságot oldhatna meg.

A Nyitra vidéki népviselet hagyományos szerkezetű. Ez a szerkezet különbözteti meg a szomszédos népek viseletétől, s ez annyira jellegzetes, hogy a kevésbé avatott szem is teljesen biztonsággal megkülönböztetheti az idegen népviseletektől. Az istendicséretnek egy gyönyörű formája ez a népviselet. Első sorban a templom számára készül, Isten tiszteletére és dicsőségére. A templom hajójában hagyományos rend szerint helyezkednek el a hívők, s itt bontakozik ki a gyönyörű viselet teljes pompájában. A templomba igyekvő asszony és leány komoly lépteit hímes kehelyként övezi az ünnepi viselet. Az esős napok hímes, fehér-piros csíku lepedőbe burkolt asszonya a próféták korának ős erényű, magasztos, nehézkes, komor alakja.

A nők viselete megkülönbözteti a leányt, menyecskét, gyerekes asszonyt, idősebb asszonyt és az öregasszonyt. A viseletnek megvan a szexuális és esztétikai szerepe is. A cifrán „felkötöztetett”, öltöztetett nők ünnepi viselete barokkos jellegű. A gazdagon díszített egész vagy félingre 5-6 szoknyainget öltenek. Felülre kerül a díszes anyagú és gyakran költői nevű felső szoknya, erre pedig a ruha (kötény). Az ingre „cintanyéross” vagy más „síkval” díszített „füless *puszrikot*” öltenek. Erre kerül végül a díszes „százlyukuó” vagy szörkeszkenyő. A nyakat hátul szalaggal összekötött gyöngyfűzér díszíti. A leány feje nyáron fedetlen, az asszony fején díszes fejkötő és keszkenő van. Némely községben nyáron a csizmát félcipővel cserélik fel. Télen az asszony és leány egyaránt vastag rövid kabátot vagy nagykendőt visel.

Legősből és legbensőségesebb ruhadarabjukat, az inget, díszítik a legrégibb és leggazdagabb hímekkel. A díszítések szerkezete egységes és kötelező. Minden kötelező művészi szerkezet közül ez a legkonzervatívabb és legkötelezőbb. Díszítés csak az ujjakon van. Két széles, belül törvényszerűen tagolt csík díszíti az ujjakat. A csík díszítésének legrégibb módja a szövés. Későbbi fejlődési foka a félig szőtt, félig metéléssel, szálöltéssel, esetleg keresztöltéssel díszített csík. Az első díszített csík a „vahegy” (vállhegy). Szövött, írásos, laposöltéses vagy keresztöltés technikával készül. Egy csík az alsó és felső, egymásnak megfelelő, középre néző szegély-részből vagy keret-részből és a kettő között elhelyezkedő központi mintából áll. Az alsó karon található második díszcsík ismétlése a felső csík szerkezetének és pontos mása a keret-részenek. Középpütt azonban keskeny vagy széles metéléssel technikájú központi mintát találunk. A minták gyakran vallási, hiedelmi vagy halotti szimbolikák. Elnevezésük gyakran költői. Az ingujjak végén egyszínű vagy színes, gazdag mintájú vert csipke van.

Régebben az ing díszítése egyszínű volt, fekete, sárga, sötétkék vagy piros. A színek községként váltakoztak. A politikai körülmények néprajzi jelentőségét bizonyítja a Nyitra vidéki népviselet. Hogy az öltözetben belophassák a nemzeti színeket, a sokáig egyszínű hímzés tarkulni kezdett, míg végül a községek egy részében tobzódó, pompázó színgazdagságba torkollott. Természetesen ezt a fejlődést a politikai körülményeken kívül más tényezők is elősegítették.

Külön figyelmet érdemel a mérhetetlen munkát igénylő ágyonvaló. Menyasszonyi ágytakaró s a halotti lepedő ez. Házivászonból készül. Díszítése lapos öltéses és metélléses mintákkal gazdag csíkokból áll. A minták többnyire halotti szimbolikák. Nem minden faluban készítenek ilyen ágyonvalókat. Kolon község fehérhímezseiről híres. Mintái, pl. az ötágó-talega, pávofark, stb. bámulatos szépséggel kérkednek. Gazdag fehérhímzés díszíti a fejkötők csokrát is.

Egy-két ősiecs jellegű varázskép kivételével a húsvéti hímes tojásra a fehérhímzés mintáit rajzolják, illetve írják. Az újabb stílust a virágos tojás-minták vagy legújabban a cserepes minták képviselik.

A férfiak közül már csak az öregek viselik a sötétkék, vagy gyakrabban a fekete zsinóros nadrágot, ugyanolyan színű magyaros pitykés lajbit, sötét, testhezálló kabátot, fekete nyakkendőt, kalapot és csizmát. A fiatalabbak testhezálló csizmaruhát viselnek. Zsérén még általánosnak lehet mondani a régi öltözetet, a többi községben azonban már többé-kevésbé eltűnt. A férfidivat teljesen elvárosiasodik. Cifraszűt is találunk még, de csak a láda fene-kén. Esetleg a bakter koptatja az utolsó darabokat.

Nyáron még felöltik a gatyát és nagy néha a metélléssel díszített széles ujjú inget, de ma már a legtöbb faluban kiszorította ezeket is a városi szabású ing.

Meglepően gazdag drámai hagyományok élnek még itt. Hagyományos ünnepi szokásokat sorolhatunk ide. Ide tartoznak azonban az elhagyott szertartásoknak a gyermekek játékaiba leszorult csökevényei is.

Ilyen hagyományos, ünnepi szertartással és művészi tagoltságban díszesek az élet nagy eseményei: a keresztelő, lakodalom és a temetés. Mindegyiknek megvan a sajátos szertartása, mely párbeszéddel, táncsal, énekkel és művészettel teltet. A templomi szertartások a hagyományos szertartásnak csak csekély hányadát teszik. Tévednek azok, akik értéktelen babonáskodásnak tartják e drámai szokásokat. A hagyományos jogszokások megnyilvánulásai ezek. A lakodalom pl. a hagyományos jogszokás ténykedésének sorozata, egyúttal játék, művészet is, s végül szociológiai jelentőségű nagy alkalom. Itt vezetik le a fiatalok egészséges mozgásban, táncban, játékban fölös erejüket, itt szövik a jövő új szálait. Hasonló drámai szokások csökevényei a farsang előtti tananajozás, a sardózás, a virágvasárnap villózás és a suhódás. A párosodás ünnepének maradványa a „szentivány tyúze”. Hasonló jelentőségű és eredetű maradványok még az ünnepi szokások, a májusi tánc, a legényavatás stb.

Hasonló szokások csökevényeit megtalálhatjuk a gyermekjátékok, a leányok és legények játékának egyes mozzanataiban. Játékokban is gazdag a Nyitra-vidéke. A legismertebb játékok: a *héjakre*, *cibulinka*, *lábda-kisasszony*, *bárikakre*, *ütőznyi*, *cicakre*, *kenyeret szaggatnyi*, *cim-cim*, *gyűrő*, *kukurecre*, *búházás*, *disznóre* stb. A régebbi táncok közül a verbunkóst és a juhásztáncot járják még.

Senki sem ismeri még a magyar nép hagyományos gyógyító módjának egységes rendszerét. Nagyon sok helyes gyógymódot ismer népünk. Tagadhatatlan, hogy vannak köztük helytelenek is. Azonban ezek sem értéktelenek. Gazdasági eszközök vagy orvos hiányában legalább a szuggesztív gyógyítás előnyeit biztosítják és megnyugtadják a beteget.

Sajátos jellege van a népi építkezésnek is. A falvak egységes építészeti jellege eltűnt, mert az újabb házakat már városi stílusban építik. A néprajzkutatónak legalább 5-10 évvel előbb kellett volna lerögzítenie a falu egységes építészeti jellegét. Ez a jelleg azonban megmaradt az egyes házakon és udvarokban. A házak az utcára merőlegesen állanak. A régebbi házak elhelyezkedése rendszertelenebb volt, és gyakran az utca hosszában húzódtak. Egy-egy udvarban 3-4 ház is sorakozik. A birtokmegosztás és az elszegényedés bizonyítékai

ezek. A régebbi házak még ma is szalmával fedettek. A szalmatetőket újabban cseréptetővel cserélik ki. Az ajtó felett, illetve előtte bolthajtás van. Ez gyakran gazdagon tagolt, oldalt oszlopos díszítésű, barokk ízlésű boltozat. Küldetése elsősorban az ajtó megvédése tűz esetén, s csak másodsorban van művészi célja. Az ablakokat ugyancsak tűz ellen erős vastablak védik. Ezek már ritkulnak. Az ajtó az udvartól nyílik. Az első helyiséget nagy nyílással ellátott fal választja ketté. Elülső része a pitar, a hátsó része a konyha. Ebben van a szabad-tűzhely, innen fűtik a jobbra, balra fekvő szobák kemencéit, a „*siskuót*”. A konyhának nincs mennyezete, hanem boltívesen futnak össze a falak és egy tág szabadkéménybe torkolnak. A legrégebbi házakban kémény helyett csak kürtőt találunk. A szoba jobboldali sarkát a vályogtéglából épített terjedelmes siskuó foglalja el. Az alsó, ugyancsak falból készült padkán, a „tyüszelyen” fekszik a láda vagy koporsó alakú kemence. Nagy jelentősége van ennek a fűtési alkalmaságának, mert állandó, egyenletes meleggel látja el a szobát és e mellett még gazdaságos is. A ház végében vannak az ólak és a pajták. A szegényebb gazdaságokban nemcsak a lakóházak szalmafedelesek, hanem az ólak, a pajták is. A régebbi pajták tartószerkezete gerendákból áll. 4-6 földbe ástott oszlop tartja bent a pajtában a tetőszerkezetet. A magas, meredek szalmatető majdnem földig ér. A földtől kb. egy méter magasra emelkedik a kőből rakott fal vagy a vesszőből font és sárral tapasztott kerítés. Ezen végződik a meredek tető szalmafedele.

Az udvart az utcától a kis kapu (*veréce*) és nagykapu választja el. A „*verőce*” gerendából összerótt négyszögletes keret, belül a felső részén barokkosan kikerekítve. A félfákat alul, a földhöz közel régi jellegű geometrikus minták díszítik, feljebb kb. 50-70 cm magasságig pedig domborművű faragott szívek, keresztek, csillagok és levelek. A félfák felső részét és a szemöldökfát vésett vagy fűrott geometrikus mintákkal ékesítik. Ezek néha virágos mintákká sűrűsödnek. Menyhén megtaláljuk a díszes, faragott tulipános kapu maradványait. A nagykapu díszítése csak a deszkakapu felső részének barokkos hullámú vetületeiből áll. A kapufélfának azonban hagyományos, egységes az alakja és emberformája van. Ilyen ember formájú kapufélfát Zsérén találhatunk. Valószínű, hogy a félfák totemszerű eredetét őrzik ezek a csökevényes formák. Újabban magas, zömök téglafalak helyettesítik a kapufélfákat, de ezeken is megtaláljuk az emberfák fejének hagyományos mozzanatát egy nagyobb golyó alakjában. A félvárosi stílusú házakon gyakran találunk vakolatból formált virágdíszeket. A meszelt házfalak alját elhúzzák, vagyis ott, ahol a meszelés érintkezik a földdel, színes agyaggal vagy piros, esetleg zöld festékkel egy vagy két széles csíkot húznak. E szerény díszek gondos, takaros csínt kölcsönöznek a fehér falu kis házikóknak. A fal díszítése nem szokásos. Egyedüli nyomát egy zsérei konyha falán találtuk. Ez is a húsvéti tojás hagyományos mintájának egyszínű rögzítése volt. Azonban gondos, gazdag cifrákban öntözi fel a gazdasszony a szobát és pitvart is a reggeli takarítás után. A deszkapadló még nem általános.

A szlovákiai magyarság harmadik csoportját az abaúj-zempléni magyar községek alkotják. Hardicsa, Magyarbód, Pályin és Szalánc községet számítjuk ide. A környékbeli szlovák községekben több ősi magyar település nyomát találjuk. A felsorolt községek az országhatár mentén fekszenek. Földrajzi és közlekedési szempontból egymástól elkülönülve, s egymásról alig tudva valamit él e néhány község. Magyarbód és Szalánc is színmagyar község.

E községek művelődése hagyományos rendszerű, sajátosan magyar. Sajátos jelleget kölcsönöz e csoport népi művelődésének református volta. Ez főképp a hiedelmek egyszerűségében jelentkezik. Az elszigeteltség és a magyar városi központ hiánya sajátos problémákat és nehézségeket vet fel. E problémák a szlovákiai magyarság más népi területén sem ismer-

retlenek, azonban itt jelentkeznek a legélesebb formában. A házasságkötések vagy a falu szűk keretén belül valósulnak meg, vagy nemzeti, helyesebben faji keveredést eredményeznek. Közvetlen városi eredetű szállományokat alig találunk.

E községek népdalban gazdagok és változatosak. A nép teremtő ereje még fejlődőképes. A dalok pentatonikus, eső dallamú jellege általános. Ezen ősi réteg mellett ott él az újabb népdalstílus is. Különösen a kétnyelvű községek dallamanyaga gazdag újabb változatokban. A magyar népi művelődés egységét bizonyítják itt is a gazdagváltozatú balladák.

Az egységes és hagyományos rendszerű nyelvjárás Hardicsán és Szaláncon alapjában egyezik a köznyelv rendszerével. Különbség csak ö-ző jellegében van; pl. *embör*; *lesők*, *mönyök* stb.

Magyarbód nyelvjárásának rendszere azonban sokban hasonlít a Nyitra vidéki nyelvjárások rendszeréhez, illetve a gömöri nyelvjárásokhoz. Ajakhangú hosszú *â*, rövid nyílt *â* és lágy *ly* jellemzik; pl. *lâtâs vãn* - holdvilág van.

Ősies jellegűek a hasonló alakok: *jó estvét*, *üdnep*, *vaodnaok*, *késvel* stb.

Magas színvonalú e községek tárgyi művelődése. A művészkedésnek különösen két ágában tűnnek ki: a faragásban és a szövésben. A faragás legszebb értékeit a temetők rejtik. Gyönyörű, hatalmas és magas *gonfák* (fejfák) díszlenek a sírok fejénél. Keleties formálátású faragásokkal díszesek. A magyarbódi temető sírjainak lábánál még két kisebb *gonfa* díszlik. Hatalmas, konok pogánysággal merednek itt a komoly méltóságú *gonfák* szárai. Szép faragásokkal díszes és ólommal kiöntött guzsalyt készítenek. Egységes mintával és technikával „bicskával *kirajzolja*” a jármot és a képrámát.

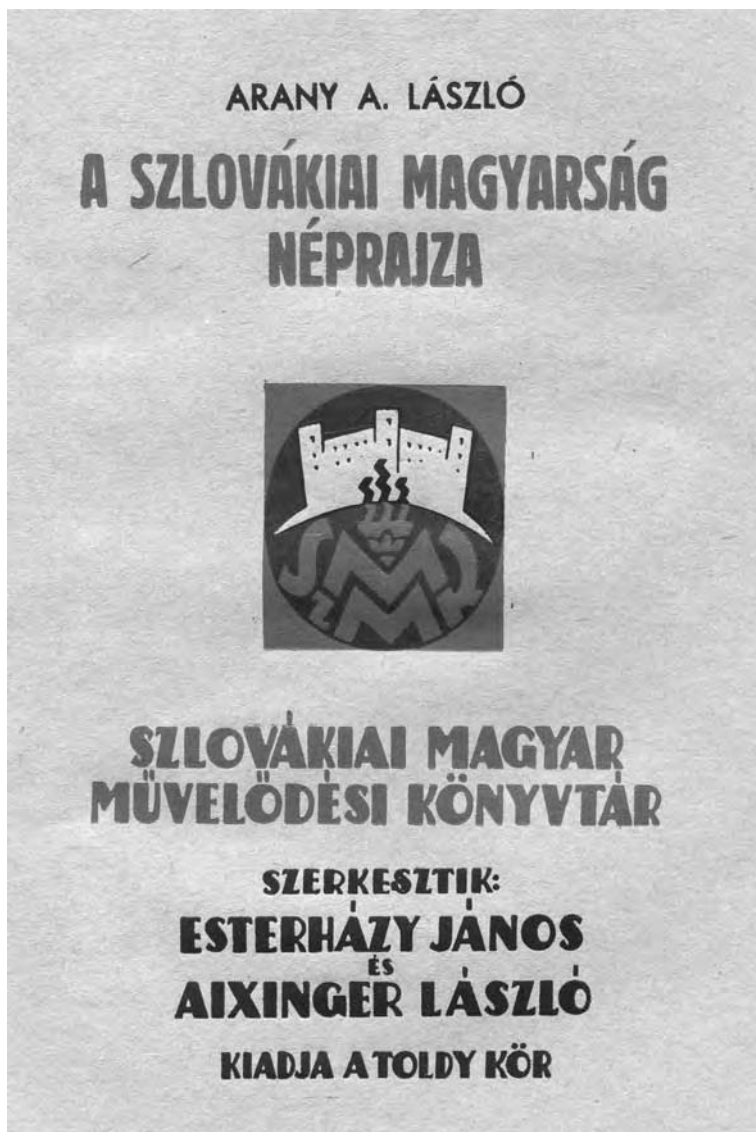
A legegységesebb építészeti jellege Magyarbódnak van. A házak mellett mindenütt egységes építésű, alakú és faragású, hatalmas, erős kapuk állnak. A házak építésmódja is egységes, mind a sárházaké, vályogházaké, mind a *kócsbarakott* faházaké. A régi házak szalmafedelesek. A városi stílusban épült házak is megtartják a ház belső, hagyományos tagoltságát. Az *elsőház* után a *pítvar* és a *kamora* következik. A pítvarban még ma is megtaláljuk a szabadkéményt. A belső házban már csak ritkán látható a magas ágy és az „*ágylepüdő*” (szóttos ágytakaró). Már a „*kabola*” (boglyakemence) is eltűnt. Sok házban a faragó gazda készítette bútor díszlik.

A népi művészet legtökéletesebb kifejezését a szövésben éri el. A régi, eredetibb szőtteseknek sajátos művészeti szerkezetük volt. A díszítés vörös pamuttal történt. A motívumok geometrikus, később virágos jellegűek voltak. Újabban erősen jelentkezik a városi hatás. Elmaradt a hagyományos szerkezet, s tobzódnak a színek. A régi szőttesek a ládába szorultak. Hagományos formájukban és küldetésükben a falusi szegénység életét gazdagítják. A szőtteket csikokra, hímeke szövik. A csikokon belül vannak a rózsás, virágos (virágcsa), csilagos, koszorús (koszoró) minták. Legfejlettebb technikára vallanak a *háromnyomókás* és *négynyüstös* mintás szőttesek, mint az *abrosz*, *ágylepüdő*, *kiskendő*, *hajdka*, *szakácskendő* és *vőfélykendő*. A szőttes mellett sajátos jellegű még a női hímzés. Egységes szerkezetű díszítésként a női ingváll *gajierkáján* (ingujj-galléron), *pecökjén* és a férfiing *gejierkáján* található. A varrás, hímzés faja a *köröszke* (keresztöltés), újabban azonban gyakori a szálöltés és a huroköltés. A varrás mintája: *mestörke*, *tödzés*, *rózsácska*, *virágcsa* és *rozmaring*. Szinte mindig fekete.

Sajátos népviseletét Magyarbód őrizte meg. A többi községben csak a legöregebbek és a szegények viselik a hagyományos viseletet. *Fényös lajbi*, *kitli* (testhez álló, négynyüstös, házi szövésű, zsinórral díszített) kabát, négynyüstös forgatott nadrág, vágott szárú csizma volt a férfi viselete. Az asszonyok viseletének darabjai: *fejkető*, *keszkenő*, *lajbi*, *vizítke*, *ka-*

bát, illetve szoknya, kötő és csizma. A polgáriasulás folyamata a leggyorsabb és legmélyrehatóbb a viseletben.

(Megjelent: Arany A. László: A szlovákiai magyarság
néprajza. Bratislava – Pozsony, Toldy Kör, 1941, 16 p.
/Szlovákiai Magyar Művelődési Könyvtár.

A szlovákiai magyarság néprajza címlapja

MAGYARSÁG, NÉPDAL ÉS NÉPVISELET

Pozsony magyarsága a szlovákiai magyarságnak legnagyobb számú és legjelentősebb városi csoportja. Központi helyzete, fővárosi lakos mivolta hivatottá teszi arra, hogy az itteni magyarságnak vezetője legyen. Épp ezért magatartása a magyar népi értékek megbecsülésében példaadó és döntőfontosságú lehet. Ez a helyzet kötelességeket is ró Pozsony magyar közönségére. Itt csak kétirányú kötelességével akarok foglalkozni: a magyar népdal és a magyar népviselet iránt tanúsítandó magatartásáról.

1.

Mindenki, aki magyarnak vallja magát, büszkén használja a magyar ősiség legdrágább kincsét, a magyar nyelvet. Magyar voltának bizonyítékát, ismertető jelét látja magyar anyanyelvében. Hangoztatja, hogy aki lemond nyelvéről, lemond nemzetiségéről. Ezt a szép nyelvet, amely a történeti időkben és a jelenben is nemzeti összetartozásunknak leghatásosabb eszköze volt, a nemzet népi rétege mentette át a történelmi válságok során a múlt századba, s ekkor a nemzetiségi eszme erősebb érvényesülése korában az egész nemzet, az addig elidegenedett felsőbb rétegek is magukévá tették. Nem így történt ez a magyar ősműveltség más értékeivel, elsősorban a magyar népdallal és a magyar népviselettel.

A magyar lélek ősrétegének e maradványai a kunyhókba szorultak. A népből kinőtt műveltebb nemzetrész újabb, magasabb, részben idegen műveltségi eszményekre törekedett, és levetkőzte az ősi hagyományokat. A természetes fejlődés során is eljutott volna ide, de jóval később és más formák között. Nálunk azonban a középosztály oly nagy tömegű idegen bevándorlót vett fel, hogy máig sem tudta őket teljesen magába olvasztani. E bevándorlók utódaiban hiába keressük akár a magyar néphagyomány nyomait, akár az iránta való érzéket. Megtanultak magyarul beszélni, de a lelkük ritkán magyar, és az igaz magyar érzület és lélek helyében sokszor találunk az ilyeneknél magyarkodást. A tisztán külső megmagyarkodással függ össze az, hogy a magyar lélek másik kifejezési formája, a népi zene az ilyen, különben esetleg jó magyar körökben süket fülekre talál. Ennek a meg nem értésnek másik oka is van, éspedig a falu és a város nagy elkülönültsége. Amint a falu és a város szellemben és életmódban egymástól távol állnak, éppoly távol áll egymástól a népdal és a műdal. A városi és általában a felsőbb társadalmi rétegek szívéhez már a 19. század eleje óta az akkor keletkezett népies műdal áll közel.

E műdalok szerzőinek lelki és műveltségi színvonala ugyanolyan, mint általában a városi nagyközönségé: a nép műveltségétől eltávolodott, belőle kiemelkedett, de a magasabb zenei műveltségig el nem jutott. Ennek a rétegnek a dala, zenéje is ilyen felemás: műzene, de régiebb népműveltségi formák közt. A kor átlagmagyarja önmagára ismert, önmagát szerette és szereti benne.

Ez a műdal az ernyedő középosztály, a pusztuló középbirtokos osztály lelkét tükrözi, és azt is az 1849 utáni érzésvilág árnyékában. Ezért túlteng benne a reménytelen lemondás hangja. A népdal ellenben és a népdalnak új szeretete nem egyéb, mint visszahatás ez ellen a lankadó életkedv ellen, az örökös céltalan búsulás és halálvágy ellen: új élni akarás. A lankasztó népies műdalnak lágy, epedő mollmelódiai és aprózó, csicsergő dúrmelódiai helyett a népdal az ősi hagyományokban, a nép körében fennmaradt keményebb, monumentálisabb hangot csendíti meg.

A dal, az ének, a ritmus az ember legbensőbb lényegének egyik első megnyilatkozása. A dal a legmélyebb faji emlékezetnek, a nemzeti kikristályosodásnak ősi alakja és egyszerűsmind a szoros, az általános nemzeti összetartozásnak és összetartásnak hatalmas nevelője. Akik egyesülnek a dalnak, a ritmusnak mély emberségében, az emberi fájdalom és öröm legbensőbb formájában, azok könnyen egymásra találnak, bárhol kerüljenek is össze, akár Bodokon, akár Prágában, akár Nižný Třebáňban. Egymásra találnak úgy, mint az a maroknyi 28-as ezredbeli magyar baka abban a vaskos könyvvé duzzadt füzetben, amelybe dallal róttá bele mindegyik a maga fájdalmát és örömét, hogy a dal végén odaírhatta: „Írtam egy szomorú estén, Zadní Třebáňban 1938 július tizenharmadikán”, vagy „Emléklül írtam Bene Jánosnak egy szomorú téli reggelen Berounban”.

Hatalmas lélekalakító ereje van a dalnak, és ennek épp magyar szempontból van nagy jelentősége. Azért nem volna szabad előfordulnia annak, hogy magyar gyermekek szülei lenézik a magyar népdalt, és ezt a lenézést gyermekeikbe is belenevelik; nem volna szabad előfordulnia annak, hogy az énektanítással szülők és példájukra a gyermekek elégedetlenkedjenek ilyenformán: „a tanár úr mindig csak népdalt tanít”. A dal éppen úgy a lélek kifejezője, mint a nyelv. Aki lekicsinyli a magyar népdalt, az rendesen nyelvében is távol áll az igaz magyar kifejezéstől. Az ilyennek nyelve rendesen tele van idegenszerűségekkal, idegen szavakkal, magyar szókincese szegényes és silány, mert nincs kapcsolata az erőteljes népi nyelvvél.

Ne nézzük le, ne kicsinyeljük a magyar népdalt! Hiszen azt, hogy a művelt népek egyáltalában elismerik, hogy van magyar zene, azt, hogy elismerik, hogy az a magyar zene egyenlő értékű bármely más művelt nép zenéjével és azt, hogy a magyar zene alkotásai a nemzetközi zenei műveltség legszebb kincsei közt foglalhatnak helyet: ezt mind a magyar népi zene legújabb feltárásának lehet köszönnünk.

Bartók és Kodály voltak azok, akik az ő magas tudományos műveltségükkel felfegyverkezve elmerültek a falu népének zenei világába, és az ott talált gazdag anyag felhasználásával megszólaltatták az igazi eredeti magyar zenét. Ezt a zenét ismerte el az egész művelt világ magyarnak. Az az őseredetiség, amely ebben a zenében megnyilatkozik, tette világszerettesté és ünnepeletté e két nagy zeneművészünköt. Márpedig ők mind a ketten a legsajátosabban magyar népi forrásokból merítettek.

Mindez határozottan amellel szól, hogy igyekezzünk ízlésünket a zenében ebben az irányban fejleszteni, és a magunk, de különösen az ifjú nemzedék lelkében ennek az új, igaz magyar zenei iránynak megkedvelését elősegíteni. Hogy a falu magyar népe a maga lelkére ismer ezekben a zenei alkotásokban, azt bizonyítja az is, hogy például Kodály művei már igen sokfelé elterjedtek a nép körében is. Ez természetes, mert ez a zene a hagyományos magyar zenei törvénynek, az ősi népzene szabályainak szellemében készült. Az ilyen zene nem rontja meg a magyar nép zenei érzékét. Ellenben a városi kedvelt álmagyar, magyarkodó, de idegen szellemű zene feltétlenül ízlésrontóan hat. Hány nevelőnknek, tanítónknak rontotta meg jó magyar zenei érzékét a helytelen iskolai énektanítás és az úgynevezett magyar nóta.

Ezek falura kerülve kötelességüknek tartják, hogy a falu műveltségét és természetesen zenei műveltségét is magasabb színvonalra emeljék. Legalacsonyabb foknak tekintik a falusi népdalt, legmagasabbnak a klasszikus zenét. Erőltetik, úgy, ahogy évtizedeken keresztül előttük is történt, a többszólamú karéneket, de általában nem érnek el vele eredményt, mert ez az éneklési mód ellenkezik a hagyományos magyar énekléssel.

Térjenek tehát vissza tanítóink a magyar népdal alapjára. Tanítsák a városi iskolákban a Bartók és Kodály feldolgozta dalokat. A nem hozzá értő és nem eléggé erős magyar szellemű elemek akadékoskodásával ne törődjenek. A falusi iskolákban addig is, míg megjelennek a megfelelő gyűjtemények, elegendő, ha a tanítók átveszik a néptől az ő eredeti énekeiket. Rendesen elég gazdag anyagot kapnak ezzel és közte elég olyat, amit bele lehet illeszteni az énektanítás rendszerébe, és a tanítási anyag keretében be lehet gyakorolni. Vigyázzunk, hogy a magunk nemzetközi szellemű zenei műveltségével és zenei ízlésével ne változtassunk önkényesen a népdalon, mert ez csak a népdal megrontására vezet. Énekeltsük a népdalt az eredeti népi szöveggel és népi nyelven, ez is szorosan hozzátartozik a népdal művészi szerkezetéhez. Különösen vigyáznia kell a tanítónak a dalok eredeti cifrázatainak (a melizmáknak) megőrzésére, ezek is hozzátartoznak a népdal ősi és sokszor kiveszőben levő művészi elemeihez. Az énekszöveg eredeti alakjában való pontos megtartásával kifejezi az iskola a népnyelv megbecsülését anélkül, hogy ezzel veszélyeztetné az irodalmi beszédstílus tanítását. Egyébiránt az irodalmi nyelv és kiejtés erőszakolásával kár siettetni az erőteljes, egészséges népnyelv pusztulását. Irtja ezt úgyis lassan, de biztosan a mai kor egyformaságra törekvése. Nem volna értéktelen az énektanításban más népek, különösen a rokon népek népdalainak bemutatása sem. Természetes, hogy helye van annak is, hogy a magasabb művészet értékesebb műdalaiból is megtanítsunk alkalom szerint néhányat. Az énektanítással kapcsolatban fel kell eleveníteni a népi játékokat és táncokat is. Igen sokszor ott élnek ezek a falusi gyermekek körében. A nevelőknek ezeket természetesen ismerniük kell.

2.

Elismeréssel kell megállapítanunk, és új, jobb idők jelének tekintenünk azt, hogy vannak a magyar népi gondolatnak lelkes hívei, és elsősorban vannak a magyar népdalnak lelkes művelői és terjesztői. Ezek belevitték a magyar népdal értékének tudatát a városi magyarságba, híveket, becsülést szereztek a magyar népdalnak. A városi magyar közönség rideg magatartása megtört, és lassanként elismeri a magyar népdal sajátos szépségét és művészi értékét. Ez az elismerés azonban még nem teljes. Különösen akkor nem, ha a közönség olyan előadást hallgat meg, amely népdalok egész sorozatából áll. Az egyes dalokat örömmel és gyönyörűséggel hallgatja meg a közönség, de az előadás végén, mikor az egészre visszapillantva próbálja értékelni az előadást, valami hiányosság érzete fogja el. Úgy érzi, mintha a népdalok minden szépsége mellett az előadásban mutatkozott volna valami hiány.

A magyar népdalnak megvan a maga sajátos szerkezeti jellege. Ebből a jellegből a kevésbé avatott gyakorlat egységes előadásbeli stílust fejlesztett, amely mint szokványos minta általánosan elterjedt. A magyar népdal azonban a Kodály–Bartók megállapította alapvető sajátságok keretein belül zenei változatokban igen gazdag. Ez a változatokban való gazdagság legnagyobb éppen a peremövezeteken lakó magyarság körében. Itt a magyarság sajátos helyzete miatt fokozottabb mértékben őrizte meg minden szellemi és anyagi műveltsége hagyományos sajátságait. Egyszersmind azonban ezeken a területeken a magyarság más népekkel való érintkezésben más, idegen, számára új és zenéjében, dalaiban értékesíthető ele-

meket ismer meg. A nép nemcsak nem utasítja el magától ezeket az elemeket, hanem átveszi és a maga csodálatos teremthő erejével úgy használja fel művészileg, hogy a maga nemzeti népművészetének alapvető sajátos lényegét általuk nem bontja meg. Az ilyen néprajzi területről származó rendkívül gazdag, változatos népdalanyag számára aztán természetesen nem felel meg a szokásos egy mintára kidolgozott előadási mód, amellyel a magyar népdal előadásában általában találkozunk.

Ha egy kissé elgondolkozunk, hamarosan megtaláljuk ennek a hiányosságnak az okát. A klasszikus művészet nagy műveinek híres előadói a művész eredeti elgondolásának tökéletes visszaadását azzal érik el, hogy ismerik a teremthő művész életét, környezetét, művészi teremthésének időszakait, a művész lelkiállapotát, indítékait stb. Az így felkészült előadóművész meg tudja közelíteni a mester művészi elgondolását. Vajon a magyar nép lelke, életkörülményei nem éppen olyan megismerést igénylő, nem éppen olyan bonyolult jelenségek, mint a klasszikus teremthő művészeké? És vajon a magyar népdal előadói ismerik-e annyira a magyar nép életét és lelkét, mint a magas művészet előadói a maguk művészeit? Szentelnek-e annyi figyelmet a magyar népdalelőadásához szükséges előkészületre, mintha valamely nagynevű szerző művét szándékoznának előadni? Sajnos ebben a tekintetben előadóinkban és karmestereinkben vannak hiányok: nem ismerik a magyar népet, sőt énekelni is alig hallották. Az ilyen művész vagy karmester aztán – nem ismerve a magyar nép változatos életkörülményeit – egységes előadási módba szorít minden magyar népdalt. Mert a kotta, amelyből ő a dalt ismeri, éppoly tökéletlen eszköz a lélek kifejezésére, mint a nyomtatott betű. A kotta csak a vázat adja. Az eredeti alkatnak megfelelő lelket, erőt, tüzet az előadók vagy a karmester viszi bele az előadásba. Ezért kell nekik e művek életkörülményeit ismer-niük.

Ezekre a megjegyzésekre azért van szükség, hogy biztosítsuk a magyar népdal további térhódítását. Á magyar népdal előadásmódjának megmerevedése egy formában kétségtelen jelekben mutatkozik. Ezért kell jóindulatúan és tárgyilagosan figyelmeztetni az előadás művelőit a bajra, mert különben a népdalelőadás nem fogja vonzani a hallgatóságot.

A magyar ősműveltségnek egyik legérintetlenebb állapotban megőrzött területe nem nagy távolságban fekszik tőlünk. Előadóművészeink tehát könnyen megismerhetik közvetlen szemléletből ennek a népnek sajátos életét, lelkét és népművészetét. Ezen a területen az idén eddig húsz néphalladát sikerült összegyűjtenem. Ezek Németh István László véleménye szerint is az egész magyar néprajzi terület zeneileg legértékesebb alkotásai közül valók. Ahol még ilyen értékek találhatók, az a nép és annak népművészete kétségtelenül megérdemli a figyelmet, és a nép nevelői bizonyára kötelességüknek fogják érezni, hogy ezt a figyelmet rá is fordítsák.

3.

Mikor történelmi múltunk folyamán veszélyben volt a magyar történelmi folytonosság, a vezető réteg a magyar népi értékekhez, főképpen a magyar nyelvhez menekült, hogy mentse a jövőt. De a magyar népviselet is elvégezte történelmi mentő feladatát. A XVIII. század végén II. József elnémetesítő törekvései ellen a magyar viselettel tüntettek. A Bach-rendszer ellen tüntető úri rend is magyar ruhát viselt. A nyelv egymagában nem bizonyult elég erős nemzetmegtartó hagyománynak. Láthattuk, hogy a világháború után a csak nyelvükben megmagyarosodott idegen elemek milyen tömegesen pártoltak el. (Az 1938-ban az idegen nyelvű intézetekből a magyar gimnáziumba átlépett diákok még ma is többnyire hibásan be-

szélnek magyarul, és lelkük idegenségét mutatja, hogy ők a kovászai minden olyan silány mozgalomnak, amely sajátos magyar értékek ellen irányul. Például ők az elsők, akik a magyar népdal kultusza ellen panaszkodnak.)

A városi, a vezetőrétegbeli ember nem látja teljes egészében a népviselet társadalmi és lélektani jelentőségét. Nem tudja, hogy a színes, változatos népviselet minden változatossága mellett sajátos művészi egységet alkot, amelynek megvan a maga sajátos szerkezete. Ez a szerkezet hagyományos és kötelező, mert összefügg a nép ősi műveltségével, hagyományos formaérzékével, egész lelkével. A motívumok, az egyes vonások, a készítés technikai módjai lehetnek idegenek, nemzetközi, de a szerkezet, a keret, amelybe a nép őket beleépíti, ősi, hagyományos és sajátosan magyar.

Néprajzi területünkön még senki sem állította rendszerbe a magyar és a szlovák népviseleteket. Ez azonban nemsokára megtörténik, és akkor a közönség majd meglátja, milyen sajátos, szerkezetileg minden mástól eltérő a peremövezeti magyar népviselet. Amit az avatatlan nem tud megkülönböztetni, arról a szakavatott első pillanatra megállapítja, hogy magyar-e vagy sem, mert ismeri a magyar népviselet lelkét, művészi szerkezetét. A népviselet magyar volta nem annyira a motívumokban, a színben nyilvánul, hanem a szerkezetben, a formai felépítésben. A díszítő motívumok száma korlátozott, az anyag és a szerszám szab határt számuknak. Ezek egyezhetnek is a különböző népfajoknál, de a motívumok egységes és művészi szerkezetbe foglalásának módja mutatja a nemzeti sajátosságot, ez fejezi ki az ősi, hagyományos műveltséget.

A népviselet kérdése nem csak ruházati külsőség és divat, mint a városi ember nemzetközi öltözködési módja. A nép szellemi életének minden megnyilvánulása: a jogszokások, a hagyományos szokások, az erkölcsi szemlélet, a népi tudás és gyógyítás, a nyelv, a dal éppen úgy összefüggnek a nép lelkének lényegével, mint anyagi műveltségének minden megnyilvánulása. Így a népi öltözet is szoros kapcsolatban áll a néplélekkel.

Elsősorban szoros összefüggésben áll az öltözet a fajfenntartó ösztönnel. A népi ruha kötelezi viselőjét a hagyományos társadalmi és nemi parancsok és tilalmak megtartására. Az öltözet nemcsak a falubelit vagy idegent, a gazdagot és szegényt különbözteti meg, hanem a lányt, az eladó lányt, a menyasszonyt, a menyecskét, a gyermekes menyecskét, az idősebb asszonyt, az öregasszonyt. A gyermekes menyecskének szokás szerint nem szabad részt vennie nyilvános mulatságban, táncban, énekben. Erre már csak lakodalmak alkalmával von joga. A többgyermekes asszonynak még akkor sem. És ezt a tilalmat kifejezi már a ruhája. Hogy mennyi szociális, egészségügyi, nevelő és erkölcsi okosság van ebben a berendezkedésben, azt nem kell bizonyíthatnunk. A ruha egyszersmind tájékoztat bennünket a nép erotikus ízléséről is. Tájékoztat arról, hogy mit tart a nép szépnek, mit csúnyának. Sok szoknyával domborítják ki a csípőt; de az ingvállon nem használnak kivágást. Eltakarják a mellet, az anyaság szent jelét. Ebben hasonlóan népünk magatartása az északi és a keleti népek erotikus esztétikájához. A nemi ösztön szabályozásának szolgálatán kívül a ruha egyszersmind kielégíti a nép lelkébe oltott művészi vágyát. Ezenkívül az ünnepi ruhának a vallásos életben is nagy jelentősége van; az Istennek kijáró hódolat kifejezője is a népi ruha. A népi nő viseletét egyenesen a templom számára tervezi Isten nagyobb dicsőségére. A népi ruha szépsége csak akkor bontakozik ki teljes gyönyörűségében, ha a templomban látjuk. Az istentiszteleten megjelenő nép csoportjainak, lányoknak, menyecskéknek, asszonyoknak elhelyezkedése a templomban nem véletlenszerű, hanem egységes, szerves megnyilvánulása a falusi közösségnek. A ruha művészi hatása, istendicsérete csakis így, ebben a szerves, egységes művészi tagoltságban érvényesül, ahogyan a hagyományos kötelezettség szerint elhe-

lyezkednek a nők csoportjai a templom hajójában. (A népviselet egyes díszítő elemei is nem egyebek, mint vallási jelképek. A vezérsillagos, kalapácsos, kaszás, vízfolyásos díszítmények, formájukkal és nevükkel mi egyebek lehetnének?)

Ezt a szép ősi viseletet tehát érteni kell, és mint a szociális rend megtartóját is megmaradásában elő kell segíteni. Ha a falu lelkét és életét nem ismerő pap, a maga szempontjából jóindulatból és szociális okból, megtiltja a népi ruha vagy legalább egyes díszes részei viselését, akkor ez az egyoldalú és a viszonyok kellő ismerete nélkül történő beavatkozás megindítja a falu erkölcsi, társadalmi és élettani bomlását és elfajulását. A pap, aki nem ismeri, vagy nem ismeri el a népi ruha ünnepi istendicséreti szerepét, megtiltja az istentiszteletnek egy sajátos és gyönyörű formáját. Megtörtént esetek bizonyítják, hogy ilyen tilalmak következtében a nép a papjától is tiltott és megbélyegzett népviseletet nemcsak egyszerűsíti, hanem le is veti, és a faluba bevonul az egyszerűbb városi szabású ruha, azonban – selyemből. Azután gyorsan hódít a selyemharisnya, az antilop cipő. A nép tehát leveti a díszes népviseletet, és felölti helyébe a drága városit. A hozzá nem értő beavatkozás okozta változásoknak eredménye a gazdasági összeomlás is lehet. Ugyanis a népviselet minden darabja erős, elnyúlhatatlan anyagból készül, csupa tartós kézimunka, emberöltőket kibír, anyáról leányra száll. Igaz, hogy sok leánynak van ötven-hatvan díszes metélléses inge, szoknyája, csakhogy ezeknek nagy részét öröklí. Az így örökölt készletet elég kiegészíteni néhány új darabbal. S az egészet megint öröklí a további nemzedék. Az új darabok megint csak saját kezük munkája, s más nemzedéket is szolgálnak. A népi viselet tehát nem olyan szörnyű drága, mint a felületes szemlélő hiszi. De ha mégis drágának hisszük, vessük össze, mibe kerül a városi selyem holmi, s főképpen: meddig tart. Láthatjuk ebből, hogy gazdaságilag az a falu megy tönkre, amelyik nem – „cifrálkodik”.

A helytelen beavatkozás eredménye tehát a fokozott anyagi megterhelés, sőt néha egyenesen az anyagi romlás. Az ilyen beavatkozás erkölcsi következményei még rosszabbak. A népviselet levetésével együtt vetik le a nép gyermekei a ruhának megkülönböztető erkölcsi kötelező erejét is. A gyermekes asszony énekelhet, táncolhat, amikor kedve kerekedik rája, mert hiszen nem viseli a falusi közösség hagyományos okos irányításának figyelmeztető jelét, a gyermekes menyecske kendőjét. Így következik be a hagyományos erkölcsi szabályok lassú széthullása. A viszonyokat nem ismerő pap nem tudja ezt a folyamatot sem megakasztani, sem helyes irányba terelni, mert nem ismeri a ható erőket. De felbomlanak a társas élet nemmi téren szabályozó hagyományos szokások, formák és erkölcsök is. Az új viselet új szokásokat hoz magával. A hagyományos ruha a hagyományos erkölcsi, vallási, formáknak és szabályoknak, az ösztöni élet hagyományos szabályozásának a kifejezője volt. Ha a ruhában, a benső lényeg kifejezőjében változás áll be, szükségszerűen együtt változnak vele az erkölcsök és az egész életmód. Kérdéses, hogy ez a forradalmi folyamat egészséges lesz-e. Az új viselet városi formájú és anyagú, és így a város vele együtt szükségszerűen hat a nemmi erkölcsök és az ízlés fejlődésére is. Azt hiszem, nem kétséges, hogy a város ösztönélete szükségképpen mindig távolabb áll a természetességtől, mint a falué. Igen sokszor a népviselet levetésének egyik első következménye a faluban a gyermekáldás csökkenése. A népviselet tehát a nemzeti fennmaradásnak, a szaporaság útján való erősödésnek is egyik fontos tényezője.

Kényes dolog kellő ismeretek, készségek és hozzáértés nélkül belenyúlni a népiélet kérdéseibe. Ha az egyén életéről, egészségéről van szó, akkor csak szakképzett orvos tehet intézkedést, de a társadalmi csoportok életébe, sajnos, sokszor teljesen avatatlan emberek nyúlnak bele.

A népviselet az ősi lélek megnyilvánulása, az ősi összetartozás jele éppúgy, mint a nyelv vagy a dal. E külső jelek elnyomásával, lebecsülésével vagy elvetésével változik a lélek is, gyengül az összetartozás tudata és ereje. A magyar népviseletben és kézimunkában igen gyakran a magyar lélek művészi ösztönének legősbibb sajátosságai nyilvánulnak meg. Amíg megmarad a népviselet, addig megmarad az ősi művészi ösztön is. De ez a megmaradás, a népviselet megőrzése nem csak a nép magatartásának kérdése. Nagyon sokban attól is függ, hogyan bánt vele a felsőbb társadalmi réteg. Elsősorban kíváncsi az, hogy a félművelt polgári elem ne avatkozzék bele e kérdésbe. Azután kíváncsi, hogy az iskolában a nevelők áldásos munkája útján a helyi, a népi kézimunkát tanítsák a kézimunkaórákon. A tanítónők, addig is, míg megjelennek a megfelelő kézikönyvek, megtalálják ezeket a maguk közvetlen környezetében. Természetesen vigyázniuk kell, hogy ne változtassanak erőszakosan az ősi formákon a maguk nemzetközi műveltségi formáinak alkalmazásával. A lányok az iskola falai között sokszor úgy érzik, hogy itt mentesültek a falu hagyományos és kötelező formái, törvényei alól, és szeretnek tobzódni anyagban és színben. Ezt a féktelen tobzódást meg kell akadályoznia a kézimunka-tanítónőnek. Kötelező a régi anyag, a régi technika, a régi stílus, a régi szín, de főképpen a régi szerkezet. Nem szabad elfelejtenünk, hogy ezek a tényezők alapvetők a népi kézimunka fejlődésében, és nem szabad őket megmásítanunk. A városi iskolákban is ugyanezt a népi kézimunkát kellene tanítani. A népi eszme egész Európára kiható elterjedése következtében mindenütt rendkívüli megbecsülésnek örvend a népi hímzés és kézimunka. Majdnem minden házban találunk egy-két gyakran értékes, még gyakrabban értéktelen népies darabot. A mi vidékünkön e kézimunkák értékes darabjai többnyire buzsaí, sárközi stílusúak. Mintha nem volna közvetlen közelünkben a magyar népművészet egyik legrégebb, legérzékenyebb területe: a Nyitra vidéke. A szlovákiai magyar közönség hivatása, hogy ezt a népművészetet megbecsülje, iskoláiban taníttassa, a magyar művelődési területen ismertté és nevéssé tegye. Méltán sorakozhat ez a művészet a többi neves népművészeti területek értékeihez.

A falu aztán látva saját értékeinek megbecsülését, tudatosan ragaszkodik majd nemzeti létének e lényeges megnyilatkozásához, s ahol már kiveszőben van a népművészet, ott újra átvehetik a várostól. A létében és fejlődésében ily módon megerősített népművészet a fennmaradás nagy biztosítója lehet. S egyszersmind híd a falu és a város szép találkozására, eszköz az egységes szellem megerősítésére, közös erő és értékek egységesítésére, a szellemi erőik tömörítésére.

A pozsonyi magyar női körök minden évben rendeznek karácsonyi vásárt. A jó szándékú és tudatos vezetés ezt a hagyományos vásárt határozottan a Nyitra vidéki népművészet megbecsülése és érvényre juttatása felé irányítja. Jövőben ki kell küszöbölni innen az álmagyar díszítésű ruhákat, a bőgatyás inges figurákat, amelyeket nemzeti szalaggal és magyaros zsinórokkal akarnak magyarrá sujtásolni. Ki kell selejtezni a magyarkodó, de nem magyar, hamis népi darabokat, a szüreti mulatságok népies jelmezeit, amelyek tulajdonképpen egy idegen, nemzetközi, múlt századbeli viseletnek maradványai. A kiállított munkák legyeknek vagy határozottan nemzetköziek, egy bizonyos stílust képviselők, vagy pedig népiek, de sohasem népieskedők, álmagyarok, mert ezek megtevesztik a városi magyarság ízlését, s hazug formákat terjesztenek.

A fent közölt szempontoknak kellene meghatározniuk a városiak magatartását a népművészet megnyilvánulásai iránt. Az avatlatlan beavatkozás mindig veszedelmes. A gyöngyös bokréta operettszerű parasztfelvonultásai gyakran jóhiszemű hazugságok, mert a bemutatott jelenet sokszor nem is él abban a formában, amint azt bemutatják, hanem csak a taní-

tó szedte össze és egészítette ki a maga képzelete szerint. Lényegében tehát ez is gyökerevesztett, hazug látványosság, népies magyarkodás. Az ilyen látványosság aztán nem is hat meggyőzően, s ha a városi közönség hozzá nem értő részét elbájolja is, de az értékesebb, hozzáértő elem csalódva látja az ősi magyar paraszt helyett az operettfigurát. Általában a valóságot, meggyőző erőt nélkülöző és előkészítetlen gyöngyös bokréta a népet és szokásait, udvariassági formáit nem ismerő városi lakosságban ferde képzeteket kelt a népről. Magára a népre pedig egyes helyeken az a rossz hatása volt a gyöngyös bokrétnak, hogy levetette és félretette csupán ilyen ünnepi, szereplési alkalmakra népviseletét. S hogy a népviselet félretétele milyen jelentőségű, az a fentebb mondottakból elég világosan kitűnik.

*(Megjelent: A Toldy-Kör irodalmi évkönyve 1941.
Pozsony, Toldy Kör, 1941.)*

Arany A. László édesanyjával

TRUBETZKOY NYELVELMÉLETÉNEK ÉS FONOLÓGIÁJÁNAK LÉLEKTANI ÉS LOGIKAI ALAPJA

Negyedszázada jelent meg N. S. Trubetzkoy nyelvészeti és fonológiai munkásságának összegzése, posztumusz életműve, a *Grundzüge der Phonologie* (Prague, 1939) a *Travaux du Cercle Linguistique de Prague* 7. köteteként.

Trubetzkoy műve befejezetlen, nem végleges szövegezésében és nem teljes anyagában. Kb. kétszáz, legkülönbözőbb alkatú nyelv rendszertani feldolgozásának eredményét már nem értékelhette ki elméletileg. Fennmaradt tervezete mutatja: műve végleges szövegezésben elméletileg tökéletesebb, logikájában szabatosabb, példatárában pedig megfelelőbb lett volna. Trubetzkoy is filozófiai előföltevéssel közeledett tudománytárgyához. Tudatosan igyekezett mentesülni korának pszichologizmusától és a pozitivizmus szubjektivitásától. Tulajdonképpen tudománytárgyában, a fonológiában céltudatos logikai szemléletre és meghatározásra törekedett. Az oksági determinációt gyakran a viszonszerkezettel adott meghatározottságában értelmezte;¹ fonológiai vizsgálódásának maradandó értéke éppen a szerkezeti determinációnak tudatos érvényesítésében és gyakorlati alkalmazásában van.

Fonológiájának logikai alapra helyezésével irányt és korszakot nyitott a nyelvészet tekintélyes területén: a logikailag megokolt nyelvészeti munka szükségességét vallotta, újból meghirdette a nyelvi jelenség logikailag szabatos tárgyalásának és meghatározásának követelményét.

Fonológiájában szakítani tudott nagyjából Saussure logikaellenes pszichologisztikus álláspontjával is.

Korának logikai forrongásából a viszonylogikát és a terjedelmi logikát fogadta el; a tartalmi, a tárgylogikát mellőzte. Logikája, elv- és fogalomrendszere nem volt adekvát, és sokszor gátolta nyelvészeti kibontakozását. Logikai igyekezete azonban mindenkor értékes.

A legáltalánosabb kategória-rendszert Saussure-től vette – pszichologisztikus mozzanattal együtt. Saussure-re támaszkodik az „éles elhatárolás” pozitivistikus elméletében is.

A legfelsőbb kategóriák értelmezése természetesen lehat az elemi fonológiai tények magyarázatára is, és sok logikai meghatározását determinálja. Az általánosságot, a nyelvet, nyelvalkatot alanyi elvonásnak, absztrakciónak tartotta, tartalomtól mentes viszonszerkezetnek, szabályok, normák egységének. Gyakorlati nyelvészeti munkájában természetesen nem nélkülözhetette a tartalmi mozzanatot; elmélete így néha ellentmondó, gyakorlata viszont helyes.² A hagyományos nyelvészeti szemlélet hatását főképpen a fonológia jelentőségének hangsúlyozásánál találjuk.

1 Vö. Viggo Bröndal: *Linguistique structurale. Acta Linguistica*, I. évf. (1939) 6.

2 Vö. A. Martinet: *Trubetzkoy et le Binarisme. Wiener Slavistisches Jahrbuch*, 1964, 37.

Filozófiai szemlélete szükségképpen determinálja logikáját és tudományos állásfoglalását, egész életművét, minden egyes meghatározását. Állásfoglalásának és alkalmazott logikai elvének, tételeinek kimért felsorolása, fogalmainak tömör meghatározása elégtelen lenne a következmények szabatos, világos és gyors áttekintésére. Ezért megkíséreljük filozófiájának jellemzését, megállapítjuk logikai elvét, idézzük tételeit és fogalmait, kifejtjük következményeit. Célunk nem a kritika, inkább a megmutatás és a helyesbítés felvetése vagy legalább szükségességének jelzése. Trubetzkoy fogalmainak azonosítása, minősítése és meghatározása megmutatja lélektani kiindulását az általános nyelvi kategóriákban, tudatos logikai igyekvését fonológiájában, elvitathatatlan hozamát és egyben hiányát is. Az indításokban gazdag, töredékében is nagyhatású mű taglalásának meg kell állapítania a műnek minden maradandó értékmozzanatát, de természetesen hiányát és a belőle hárló feladatot is. Az érték és a hiány megmutatása, érvényesítése, illetőleg helyesbítése a nyelvészetnek kötelező feladata.

Taglalásunk tárgya kizárólag a *Grundzüge der Phonologie* című műnek viszonylag zárt rendszere. Trubetzkoy állásfoglalásának összegezését mindig a mű megfelelő lapszámának minden mellékjeltől mentes feltüntetése zárja le.

I. TRUBETZKOY NYELVELMÉLETÉNEK LÉLEKTANI ÉS LOGIKAI ALAPJA

A nyelvészeti kategóriákat, legáltalánosabb fogalmakat Trubetzkoy könyvének bevezetésében tárgyalja alig húszegynéhány lapon; jelentősége mégis elhatározó: determinálja egész művét.

A konkrét beszédmegnyilvánulás (Sprechakt) mindig meghatározott időben és helyen hangzik el egy meghatározott beszélő ajkáról. A beszélő meghatározott tárgyi körülményt közöl hallgatójával. A beszéd előfeltétele a két beszélgető tudatában meglevő *nyelvalkat* (Sprachgebilde). Ez a nyelvalkat általános, állandó, ott van a nyelvközösség minden tagjának tudatában, alapja minden egyedi, múló beszéd-megnyilvánulásnak. Csak annyiban van létjogosultsága, amennyiben a konkrét beszédmegnyilvánulások rá vonatkoznak, amennyiben lehetővé teszi megvalósulásukat, vagyis amennyiben önmaga aktualizálódik a beszéd-tényben. Konkrét beszédmegnyilvánulás nélkül nem lenne nyelvalkat (Sprachgebilde); a kettő kölcsönösen föltételezi egymást, ugyanazon jelenségnek, a „nyelvnek” (Sprache) elválaszthatatlanul kapcsolt két arculata. Lényege szerint a kettő mégis teljesen különbözik, ezért mindegyiket külön kell tanulmányozni (5. p.).

A beszéd (Sprechakt, parole) és nyelvalkat (Sprachgebilde, langue) különbségét Saussure szerint értelmezi: mindennek, ami a nyelv (Sprache) körébe tartozik, tehát mind a beszédnek (Sprechakt), mind a nyelvalkatnak (Sprachgebilde) két mozzanata van: a jelölő (bezeichnen, le signifiant) és a jelölt (bezeichnen, le signifié); minden nyelvi tény e kettőnek kapcsolata, egymásravezetett volta. A beszéd (Sprechakt) jelöltje mindig valamilyen konkrét, egységes értelmű, egész-jellegű közlés. A nyelvalkat jelöltje ezzel szemben csupa absztrakt szabály: szintaktikus, frazeológiai, morfológus és lexikális; ezek szerint a szabályok szerint szabdaljuk részekre és rendezzük a konkrét jelentések világát (die Welt der Bedeutungen). A nyelvalkat szójelentése sem egyéb absztrakt szabálynál vagy fogalmi sémánál; ehhez viszonyul azután a beszédben (Sprechakt) fölmerülő konkrét jelentés. A beszéd jelölője hallható fizikai jelenség, konkrét hangáramlás. A nyelvalkat jelölője teljesen anyagtalán lényegű, s megint csak szabályokból áll: ezek szerint rendeződik a beszéd hanganyaga.

A nyelvalkat egységeinek (szójelentéseinek, szemantikai és grammatikai eszközeinek) száma korlátozott. A konkrét gondolatok és képzetek száma és kapcsolata viszont végtelen. A beszélőnek ezt a végtelen sokszerűséget a nyelvalkat (Sprachgebilde) korlátozott számú eszközzel kell kifejeznie.

A beszéd jelölője végtelen számú hangképző mozgásból és megfelelő hangból tevődik össze. A nyelvalkat jelölőjének egységei csak meghatározott számú hangnormából (Lautnormen) alakíthatók.

A nyelvalkat szabályok, illetőleg normák egysége, ezért rendszert, illetőleg több részszerű rendszert alkot. A grammatikai kategóriák grammatikai, a szemantikai kategóriák különböző szemantikai rendszert alkotnak, kölcsönös vonatkozásban vannak, egymást kiegészítik és kiegyensúlyozzák. Ezért lehet a beszédben fölmerülő gondolatok és képzetek sokféleségét kapcsolni a nyelvalkat (Sprachgebilde) rendszerének tagjaival. Ugyanez áll a jelölőre is.

A konkrét beszédmegnyilvánulás látszólag rendezetlen áramlása a hullámzó hangoknak, a nyelvalkat jelölő elemei viszont rendszerben állanak. A beszéd hangáramlásának elemei és mozzanatai a nyelvrendszerre való vonatkoztatással rendeződnek. E két különböző aspektus erősen diszparát, ezért más tannak kell tárgyalnia a beszéd jelöltjét és megint másnak a jelölőjét. A beszéd jelölőinek tana a hangtan, jelöltjének, jelentésének pedig a jelentéstan; módszere természettudományi. A nyelvalkat hangtanát viszont csak nyelvtudományi, illetőleg szellem- vagy társadalomtudományi módszerrel lehet megközelíteni. A beszéd hangtana a *fonetika*, a nyelvalkat hangtana a *fonológia*. A két tant élesen külön kell választani (die scharfe Trennung, 5–7. p.).

A fonetikának foglalkoznia kell a beszéd teljes terjedelmével, az egyéni beszédmegnyilvánulás (Sprechakt) és kiejtés egyéni jelenségével, különféleségével is, és ezek sajátos törvényszerűségeit (Gesetzmässigkeiten besonderer Art) kell keresnie. A beszédmegnyilvánulás jelölője egyszeri, természeti jelenség, hangáram, ezért természettudományi módszerrel kell kutatni. A fonetika egyetlen feladata annak megállapítása, hogyan ejtik ezt vagy azt (wie dies und das gesprochen wird), milyen fizikai részhangokat (Teiltöne), hanghullámokat mutat egy bizonyos hangkomplexum, és milyen hangképző munkával éri ezt el a beszéd szerv. A hang lélektan tárgya is, a hangképzés félig automatizált, mégis akarattól vezérelt tevékenység. A fonetika így tulajdonképpen az elem-lélektanba tartozik; módszere sajátos szemszöggel mégis tisztán természettudományi. A fonetikát jellemzi a kutatott hangkomplexum nyelvi jelentésének teljes mellőzése, mert a fonetika az emberi beszéd hangjainak anyagi körülményeivel foglalkozó tudomány.

A nyelvalkat jelölője korlátozott számú különböző elemből áll. A nyelvalkatnak minden szava különbözik valamiben a többitől. E megkülönböztető eszközöknek (Unterscheidungsmittel) száma kisebb a szavak számánál, ezért kombinációjukkal alakulnak a szavak. A kombinálás szabálya nyelvenként különbözik.

A fonológia a nyelvalkatnak jelentésmegkülönböztető *hangkülönbségeit* kutatja, azok kölcsönös magatartását s azt, milyen szabályok szerint kombinálhatók szavakká. Módszere egyezik a nyelvtan rendszerét kutató nyelvészeti módszerével, tehát nem természettudományi (14. p.).

A fonetika a beszédhangnak számos hangzási (akusztikai) és képzési sajátosságát, anyagi körülményét kutatja. E sajátosságok legnagyobb része értéktelen a fonológia számára, mert a fonológia a *hangoknak* csak azt a *sajátságát* kutatja, amelynek funkciója van a nyelvalkatban. A fonológia funkciós szemlélete szöges ellentétben áll a fonetikának minden jelentést (azaz a jelölő funkcióját) mellőző szempontjával.

A beszéd és nyelvalkat ellentétét (Gegensatz) tagadó tudósok tagadják a fonetika és fonológia megkülönböztetését is (9. p.). Az éles megkülönböztetés mellőzése módszerük legnagyobb hiánya (10. p.).

A fonetika és fonológia éles elkülönítése szakszerű és megvalósítható. A két tan egymás eredményét – megfelelő mértékkel – kölcsönösen felhasználhatja. A fonológia fonetikai fogalmakat használ, pl.: zöngés–zöngétlen, zárhang stb. A jelentésmegkülönböztető hangellentétek fonológiai kutatása fonetikai fölvétellel kezdődik, abból indul. Viszont a fonológiai leírás rendszere és kombinációs tana független a fonetikától. Az elvi különbség mellett is szükségszerű bizonyos érintkezésük, de csak a kiindulásnál, az elemtanban (17. p.).

Trubetzkoy a nyelvészeti alapfogalmat, a nyelv, nyelvalkat és beszéd fogalmának értelmezését Saussure-tól veszi. Megfelel lélektani törekvésének. A világ számos nyelve hangszerkezetének gyakorlati vizsgálatában tudatosította a nyelvalkati hangtan jelentőségét, szerkezetének szerepét, funkcióját és értékét. Megismerését elméleti érdeklődésének és gyakorlati nyelvészetének központjává tette. Fölfedezésszerű meglátását uralkodó jelentőségűnek tartotta, s jelentőségét a jelenségnek és tudományágának éles elszigetelésével hangsúlyozta (scharfe Trennung). A fölfedezés újságérzete, lélektani hangsúlyozottsága, sőt türelmetlensége késztette e szélsőséges elhatárolásra. Ez a lélektani indítéka a nyelvalkat és beszéd (Sprachgebilde–Sprechakt), a nyelvalkati hangtan (fonológia) és beszéd-hangtan (fonetika) éles elhatárolásának és elkülönítésének. Ennek az izoláló igyekvésének megfelelt Saussure több világos, de logikailag tagolatlan, kevésbé szabatos, komplex fogalma. Saussure tudatosan és programszerűen logikaellenes nyelvész.³ Trubetzkoy tudatosan logicizál, fonológiájának elméletét logikára építi, a fonológia és fonetika, illetőleg a nyelvalkat és beszéd viszonyát élesen elhatároló elméletét ezért csak lélektanilag alapozott elméletre építhette. Ezt a pszichologisztikus kiindulási pontot nyújtotta neki Saussure a langue és parole, a jelölt és jelölő stb. tagolatlan páros fogalmában. Alkalmasak az éles szembeállításra, illetőleg elhatárolásra.

Ezért nem vizsgálta felül Trubetzkoy a legáltalánosabb nyelvészeti kategóriákat – kárára nyelvelméletének, s valószínűleg a nyelvészetnek általában. Megelégedett Saussure néhány világos, de nem szabatos fogalmával; segítségével élesen elhatárolhatta a fonológiát és fonetikát. Ezért nem analizálta e fogalmak logikai és nyelvészeti értékét; önálló meghatározását egyiknek sem kísérte meg. Lélektani törekvését – a fonológia jelentőségének hangsúlyozását – így elégíthette ki legjobban.

Trubetzkoy kategóriáinak és éles elhatárolásának (scharfe Trennung) pszichologisztikus⁴ és pozitivistá elmélete kérdéses, ezért röviden taglaljuk elvi állásfoglalását és alapfogalmait: 1. a lét és ellentét, a viszony és érvény az érték és funkció fogalmát; 2. a nyelv (Sprache), nyelvalkat (Sprachgebilde), beszéd (Sprechakt) lényegét, tartalmát és viszonyát; 3. a jelölő és jelölt, 4. a fonológia és fonetika lényegét és viszonyát; 5. az éles elhatárolás elméletét.

1. Trubetzkoy értelmezésében az absztrakció nélkülöz minden tartalmi, minden szibizisztenciális, fennállási mozzanatot. A nyelvalkat absztrakt szabály a közösség tudatában, tehát minden fennállást, tárgyiasságot és tartalmat nélkülöz. Fennállási, tárgyi, tartalmi mozzanata csak a beszédnek van, mert: „Das Sprachgebilde aus Regeln oder Normen besteht...” (vö. 6) – „die lautliche Sprachwerte, die die Phonologie zu untersuchen hat, abstraktive Werte sind. Diese Werte sind vor allem Beziehungen, Oppositionen und dgl. – also ganz unmaterielle Dinge...” (vö. 16. p.).

3 Vö. R. M. W. Dixon: *Linguistic Science and logic*. The Hague, 1963, 63.

4 Vö. Karl Bühler: *Phonetik und Phonologie*. TCLP, IV, 26.

A nyelvalkat meghatározása itt szélsőségesen formális,⁵ racionalista és pszichológisztikus.⁶ További tárgyalásában maga Trubetzkoy kényszerül szélsőséges szövegezésének megszorítására. Idézzük néhány ide vonatkozó meghatározását; megfigyelhetjük relacionizmusát, majd lassú feloldását, s azt is, hogyan jut Trubetzkoy tartalmi, reális meghatározáshoz: „...das Sprachgebilde als sociale Institution eine Welt von Beziehungen, Funktionen und Werten ist” (vö. 15. p.). „Denn selbst die Wortbedeutungen, so wie sie im Sprachgebilde bestehen, sind nichts anderes als abstrakte Regeln oder Begriffsschemen, zu denen die im Sprechakt auftauchenden konkreten Bedeutungen im Bezug gesetzt werden” (vö. 6. p.).

A „séma” lélektani fogalom, a figyelmi mezőbe vont dolgoknak a konkrét összefüggésből kiragadott egyoldalú mozzanata a maga egyediségében. Eszerint az absztrakt nyelvalkat általánossága és állandósága Trubetzkoy-nál egyedi absztrakciót, sémák általánosítását, generalizációját jelenti. Ez a módszer általános képzethez vezet, nem általános fogalomhoz.

Trubetzkoy további tárgyalásában az „elem, hangnorma, hangellentét, nyelvhang” fogalmában menti vissza tárgyalásába a tartalmi, a léttényezőt: „Das bezeichnende des Sprachgebildes besteht aus einer Anzahl von Elementen, deren Wesen darin liegt, dass sie sich voneinander unterscheiden”, „das Sprachgebilde kennt aber nur eine beschränkte Anzahl vol solchen Unterscheidungsmitteln...” (vö. 14. p.). Trubetzkoy igyekezett minden tartalmi, létfogalmat elvont általánosságban értelmezni, viszonyfogalomná tenni, azonban végül is teljes tartalmával, létmozzanatával együtt érvényesíti: „Der Phonologe hat am Laut nur dasjenige ins Auge zu fassen, was eine bestimmte Funktion im Sprachgebilde erfüllt” (vö. 14. p.). Továbbá: „Die Phonologie hat zu untersuchen, welche Lautunterschiede in der betreffenden Sprache mit Bedeutungsunterschieden verbunden sind, wie sich die Unterscheidungselemente (oder Male) zueinander verhalten und nach welchen Regeln sie miteinander zu Wörtern (bezw. Sätzen) kombiniert werden dürfen” (vö. 14. p.). A fonológia tudománytárgyának meghatározásában már tárgyas, érvényesíti a létjegyet: „Der Anfang jeder phonologischen Beschreibung besteht in der Aufdeckung der in der betreffenden Sprache bestehenden bedeutungsdifferenzierenden Schallgegensätze. Dabie muss die phonetische Aufnahme der betreffenden Sprache als Ausgangspunkt und als Material genommen werden” (vö. 17. p.). A disztinktív hangellentétek fonológiai rendszerezésénél már ilyen meghatározást ad: „Das Spezifische einer phonologischen Opposition besteht darin, dass diese Opposition ein *distintiver Schallgegensatz ist*” (vö. 81. p.).

A kiinduló meghatározásnak ellene mond a befejező meghatározás. Az ellentmondás forrása pszichologizmusa: néhány kezdeti meghatározása szerint a nyelvalkat fennállása csak lélektani, a közösség tudatában van, tisztán elvont szabály, norma, viszony, érték és funkció. Későbbi meghatározásában azonban már a „valami, az elem, a jelentésmegkülönböztető hangkülönbség, a hangellentét” fogalmát ismeri el és vezeti be. Ezek a fogalmak tartalmi mozzanatúak, létjegyük van. Trubetzkoy befejező meghatározásai helytállóbbak.

*

Saussure-től átvett minden fogalma lélektani absztrakció, így az érték fogalma is; Trubetzkoy részben ezt is szemléletmentes logikai fogalomná, szabállyá, normává fejlesztette.

5 Nincs forma állag nélkül és megfordítva. Vö. Anger: L’incarnation de la forme. *Revue Philosophique de la France et de l’Étranger*, CL évf. (1960) 18.

6 Vö. Laziczius Gyula: Jeltan, elemtan. *Nyelvtudományi Közlemények*, 49. évf. (1935) 174.

Pszichologizmus azonban részben itt is megmaradt: elsősorban a minden fennállástól, tartalmi mozzanattól mentes relációs értékelméletében. A nyelvérték szerinte absztrakt, elsősorban vonatkozás és ellentét (vö. 16. p.). Az érték azonban: szükségképi viszonyai szerinti rendi helyén álló dolog, illetőleg fennálló, szubzisztencia. Az érték lényege tehát nem a viszony, hanem a rend.⁷ A fennállónak, vagyis a dolognak viszonya annak érvénye⁸ (általános vagy részleges, jó vagy rossz stb.). A viszony-érték szélsőséges absztrakciója éppen csak a viszonyt, illetőleg a rendi helyet látó szemlélet, vagyis részlegesség.

A dolog viszonyrendi érvényét és értékét komplexen a funkció fogalmában fejezik ki. A funkció szabatos szövegezésben: lét-viszonyrendi érvényes érték. Funkciója tehát valaminek van, a hang valamelyik jegyének: „...am Laut das, was eine bestimmte Funktion im Sprachgebilde erfüllt” (vö. 14. p.). A funkció, a szerep, s végső fokon a nyelvérték tehát nem lélektani absztrakció, mert másodlagosan, illetőleg harmadlagosan tartalmi, tárgyi, tehát fennállási alapja, jegye is van, lényege tehát nemcsak a viszonyként értelmezett ellentét, opozíció, vagyis maga a viszony.⁹

*

Trubetzkoy értékmeghatározásából kitűnik: az ellentétet is tisztán viszonyként fogta fel, lényegét a viszonyban látta, tehát szintén lélektani absztrakciónak tartotta. Következetes viszonymeghatározásban azonban nem az „ellentét–Opposition”, hanem a „differencia–különfésülés” fogalmát kellett volna használnia. Az „ellentét” fogalma ugyanis létfogalom, mert csak valami lehet ellentettje valaminek. Az ellentét elve lételev.¹⁰ Az ellentét két tagja (terminusa) természetesen viszonyban és viszonya szerint rendi helyén áll, elsődleges jegye mégis létkülönfésülés; viszonya és rendje (rendszerbeli helye, beosztottsága) szükségképi konzekutív másodlagos, illetőleg harmadlagos jegye. Tehát az ellentét sem tisztán viszony és lélektani absztrakció. Terminusait, tagjait semmilyen elgondolással sem lehet kirekeszteni, elhagyni. A két tagnak azonban nem kell hatás–idő–térbeli valóságnak (realitásnak) lennie, hanem annak szükségképpen előfeltétele, az ok–mód–cél alapelve szerint felsőfokú létező;¹¹ nem „ez a mély–világos hang”, hanem az alanytól függetlenül fennálló világ, a létegyetem, a természet fizikai hangrendszerében, törvényszerűségében és az emberi hangképzés lehetőségében adott „teljes, általános és egyetemes mély–világos szonikus¹² hangjelenség”, melyet a szükséges eszközökkel bárki, bármikor és bárhol regisztrálhat. A mély–világ

7 A. N. Whitehead: *Philosophie und Mathematik. Vorträge und Essays...* Wien, 1949, 11.

8 Vö. W. Burkamp: *Logik*. Berlin, 1932, 46, 80. E. Schröder: *Vorlesungen über die Algebra der Logik*. Leipzig, 1890, I. Bd. 396. skk.

9 A viszonyt és viszonszerkezetet érvényesítő ún. strukturális nyelvészet is gyakran részleges mind logikai elvében, mind módszerében – tehát céljában és eredményében is. Vö. pl. Z. S. Harris: *Structural Linguistics*. Chicago, 1960, 4-th Impr. 2, 6.

10 Vö. Walter Del Negro: *Erkennen und Sein. Zeitschrift für philosophische Forschungen*, XV. 398.

11 Vö. H. Kuhn: *Das Gute und die Ordnung. Zeitschr. f. phil. Forsch.* XIV, 491. és Gaspar Nink: *Zur Grundlegung der Metaphysik*. Freiburg, 1957 című művének beszámolóját a *Zeitschr. f. phil. Forsch.*, XIV, 144. lapján. E. Husserl: *Ideen zu einer reinen Phänomenologie und phänomenologischen Philosophie*. Halle, 1928, 9., 22., 26.

12 A szonikum: a fizikai hullámrendnek a 16 és 20 000 rezgésszám közötti hullámsávjával és az emberi hangképző szervekkel feltételezett teljes, általános és egyetemes emberi hangiság. Bővebb kifejtését lásd a 132–134. lapon.

gos hang szükségképpen előfeltétele tehát egyedtől függetlenül fennálló léttény a természettudománytól nyilvántartott szükségképpen hangrendszerben. A nyelvi hangjelenség éppen általános érvényű létezésében állandó (konstans), s ezért egyik előfeltétele minden lehető nyelvnek és tárgya minden lehető nyelvelméletnek és nyelvészeti vizsgálódásnak. A létező szonikum-viszonyrendszertől mind az ok–mód–cél elve szerint fennálló konstanstól függenek az egyed–idő–tér-beli változók (variánsok), s ezek teszik az egyedi beszédtenyek változó – de az alkati egységgel mégis determinált – színpompás beszédhang-dzsungeljét.

Összegzésként megállapíthatjuk: az ellentét sem csupán viszony; létjegye, tárgyi jegye van.

2. Trubetzkoy a legfelsőbb nyelvészeti kategóriát, magát a nyelvet csak futólag említi: „Alles was zur Sprache gehört, d. i. sowohl Sprechakt wie Sprachgebilde, hat nach F. de Saussure zwei Seiten, die *bezeichnende* (le signifiant), und die *bezeichnete* (le signifié), so dass Sprache immer Verbindung des Bezeichneten mit dem Bezeichnenden... ist” (vö. 6). Szövegezéséből nem tűnik ki világosan, vajon a konkrét beszéd (Sprechakt) és az absztrakt nyelvalkat (Sprachgebilde) kapcsolatát, a nyelvet (Sprache) absztrakciónak tartja-e. Mivel a nyelvalkat és beszéd szerinte különböző lényegű (ihrem Wesen nach sind sie ganz verschieden) és élesen elhatárolandó, e kapcsolat önellentmondást rejt magában. De ha a nyelv a nyelvalkatnak és beszédnek, a jelölőnek és jelöltnek elválaszthatatlan egysége, akkor szükségszerűen tárgyi tartalmának is kell lennie, s nem lehet pl. csupán lélektani absztrakció, tartalom nélküli viszonszerkezet, séma. E komplex lélektani fogalmak tagolatlansága ellentmondáshoz vezet.

Maga a kapcsolat felvetése szükséges, Trubetzkoy azonban nem vette észre a korrelativitásból következő szükségképpen megoldást, illetőleg világnézeti determináltsága miatt nem vehette észre. Pedig helyes felállítását végiggondolva a szükségképpen megoldáshoz juthatunk: a beszéd, nyelvalkat és nyelv lényegében nem, hanem csak tárgyiságának (objektivitásának), jelérvényének és értékének *fokában* különbözik.

A jel – és így a nyelv – a legegzaktabb tudománynak, a fizikának is problémája.¹³ A modern fizika a dolgok tapasztalással el nem érhető lényegének jelszerű, szimbolikus megragadására törekszik. Felhasználja a jeltan, az általános nyelvészet minden jó eredményét, és jó eredménnyel szolgál a nyelvészetnek.

A modern fizika számára a tapasztalással el nem érhető fennállásnak, a dolgok lényegének nyilvánulatai: a jelenségek. Ilyen felsőfokú jelenség pl. az elektromagnetizmus; ennek alsóbb fokú megjelenése az anyag, erő és pertuberáció (hullám). Megkülönböztet tehát felsőfokú teljes, általános és állandó jelenséget és alsóbb fokon létező részleges, viszonylagos és változó, valamint alsó fokon való egyedi, viszonylagos és változó jelenséget. A felsőfokú lét szükségképpen előfeltétele alsóbb fokon létező következményének és a valós, konkrét jelenségnek.¹⁴ A felsőfokú általános jelenség tehát nem lélektani absztrakciója a konkrét jelenségnek, hanem szükségképpen fennállású előfeltétele.¹⁵

A létnek viszonyított rendjében, a világegyetemben létező anyag, erő és hullám jelenségei viszonyított rendben állnak, s ezen belül különböző viszonyrendű egységeket, részrend-

13 Vö. Del Negro: i. m. 410.

14 Vö. J. V. Laziczius: Das sog. dritte Axiom der Sprachwissenschaft. *Acta Linguistica*, I. évf. (1939) 165–166.

15 „Dans cet ordre d’idées on posera également la question... des facteurs universellement humains qui persistent f l’intérieur d’un état de langue quelconque”. Viggo Bröndal: *Linguistique structurale. Acta Linguistica*, I, 8.

szereket alkotnak.¹⁶ Ilyen pl. a 16 és 20 000-es rezgésszám közötti hullámsáv, mely az emberi érzékelésben mint a lehetséges hangok általános rendje jelenik meg. E hullámrrend hangjelenségeinek egy meghatározott részrendszere, osztálya előfeltétele az emberi hangképző szervekkel képezhető virtuális, teljes, általános és egyetemes emberi hangnak: a fonikumnak vagy szonikumnak, illetőleg a belőle implikált és explikált hangok rendszérének.¹⁷

Így a fizikai hangjelenség – mint a nyelv egyik, de egyben legfontosabb jel-anyaga¹⁸ – általános fennállású tárgyas létező, logikailag meghatározható, matematikailag mennyiségíthető, kvantálható és a fizikai hullámméletben kifejezhető. A hangjelenség tárgyas létnek jelensége, megnyilvánulása, jele, szimbóluma; viszonyos következménye, korrelatívja alsóbb fokon az érzéki idealitás rendszeres torzításán keresztül megjelenő *szonikum* az emberi hangképző szervek állandó, általános és egyetemes hangisága, hangkészsége, amely konkrétan megjeleníthető. A szonikumnak nevezett objektív hangjelenség szükségképpen önazonos hangiságában, viszonyaiban és rendjében és a logikai alapelv, illetőleg a lét viszonyrendi, azaz természeti szükségképiség, tehát törvényszerűség viszonyított rendje szerint áll fenn; alsóbb fokú viszonyos (korrelatív) föltételezettje, következménye a teljes, általános és egyetemes fizikai hangjelenségnek, mint a létező anyag–erő–perturbáció viszonyrendje jelének; laboratóriumban kísérletileg eszközszerűen megállapítható, előállítható és megszólaltatható.

A szonikum mint determinált, meghatározott egységes korrelatív hang–viszonyrend fennáll függetlenül az egyedi emberi megszólaltatástól és felhasználástól is. Implikációval és explikációval benne a függő, összefüggő és vonatkozó szonémek¹⁹ elem-viszonyrendje áll fenn.

A dolgok, jelenségek világának szerkezetileg, strukturálisan determinált egyetemes viszonyrendjében három alrend viszonylik: 1. minden lét, azaz dolog, jelenség egységesen viszonyított teljes rendje: a létegyetem, amelyben minden szükségképpen föltételezett, minden mindennel viszonyul, minden rendben áll s így minden mindent képez és leképez,²⁰ 2. a létegyetem determinált viszonyrendjében álló, mindennel viszonyló, tehát mindent képező és leképező tükröző racionális emberi lét, és 3. a fizikai hullámviszonyok és az emberi hang-

16 Vö. Whitehead: i. m. 8., 11.

17 Vö. D. Čyzevskij: *Phonologie und Psychologie. TCLP*, IV, 3–22.; Laziczius Gyula: *Bevezetés a fonológiába*. Budapest, 1932, 16.

18 Vö. A. Martinet: *Éléments de linguistique générale*. Paris, 2e ed. 1961, 11., 17.

19 A fizikai hullámrrend hangjelenségeivel feltételezett teljes, általános és egyetemes emberi hangiságból függően implikált és összefüggően explikált hangok szerkezetrendje a szonikus rendszer; e rendszer tagja a szoném.

20 A leképezés logikai szükségképiségére vö. Schröder: i. m. III. 553. skk; G. W. Leibniz: *Fragmente der Logik*. Berlin, 1960, 442.; Burkamp: i. m. 98., 104.; H. Lotze: *Logikai és a philosophia encyklopédiája*. Ford. Kármán A. Budapest, 1884, 3.; Whitehead: i. m. 54–56.; „Die Eingentümlichkeit des raum-zeitlichen Prozesses liegt darin, das jeder Teil desselben das ganze Schema darstellt.” Az adekvát megfelelés elméletére vö. G. Klaus: *Einführung in die formale Logik*. Berlin, 1959, 5. vagy A. Händel – K. Kneist: *Kurzer Abriss der Logik*. Berlin, 1960, 12. skk. Nyelvészeti értékelésére lásd A. Martinet: i. m. 15.

képző-készség viszonyos hangjelenségeinek rendszere: a szonikum.²¹ Az általános emberi létben és különösen a racionalitásban szükségképpen leképeződő létnek viszonyított rendje (vagy részrendje), illetőleg jelenség-viszonyrendje rendszerbe azonosul, egészül és az aktív emberi racionalitás a két jel-viszonyrendet az egyetemes hangelőfeltételből következő szonikus rendszerben (illetőleg annak részrendszerében) korrelatívén és korrelálva rögzíti, jellel látja el,²² jelszerűsíti.

A lét, a szonikum és az általános képezés, s ebben az emberi konstans képező leképező és képesítő, jelszerűsítő racionalitás is objektív előfeltételek.²³ A lét-viszonyrendet leképező, viszonyosító és korreláló, a szonikumot jelszerűsítő emberi alany szükségképpen aktív, dinamikus tényező. A nyelv objektív és aktíven szubjektív, valamint a leképezés és jelszerűsítés predikatív viszonyító tényezője tehát állandóan adva van, *fennáll*.

Az emberi létben állandóan leképeződő, tehát tükröződő létjelenségek viszonyrendjével feltételezően korrelatív és megfelelően korrelálódó jelviszonyrend a teljes, általános és egyetemes nyelv (Sprache). Ez a létező teljes, általános és egyetemes, állandó szonikus jelviszonyrend a legteljesebb független potenciális nyelv. E nyelvnek tehát objektív, tárgyas előfeltétele van a fizikai hullámviszonyok hangjelensége viszonyított rendjének egy részrendszerétől feltételezett szonikumában, a lét-viszonyrendben és a képező, leképező valamint jelszerűsítő emberiség-viszonyrendben.

Így a fizikai jelenségek viszonyított rendje (amely már maga is jel jellegű) egyik előfeltétele a lét-viszonyrenddel viszonyos (korrelatív), valamint megfelelően korrelált hangjel-viszonyrendnek, a nyelvnek (Sprache);²⁴ ez aztán az értelmi világképen keresztül a nyelvalkat (Sprachgebilde) és legalsóbb fokon az érzéki világképen keresztül a beszéd (Sprechen) jel-viszonyrendjében valósul meg.

21 A logikai invariáns és a fizikai invariáns, a konstans törvény keresése már a századfordulón visszhangra talált a nyelvészeti invariáns elméletében. Fizikai részletelméletek alkalmazásával ma is találkozunk a nyelvészeten (interferencia stb.), de a modern fizika alapvető és mozgó problémái nem reflektálódnak kellő mértékben, pedig a lélektan is ösztönzőleg hat. (L. F. Winnefeld: Grundtendenzen in psychologischen Denken der Gegenwart. *Zeitschrift für Psychologie*, 77, 1–31.) Az abszolút tér, mozgás, a kitüntetett vonatkoztatási rendszer fizikai problémájának filozófiai és logikai következményesszükségképi. (L. Jánossy Lajos: A speciális relativitás elméletének filozófiai problémái. *Magyar Filozófiai Szemle*, VI, 185; Whitehead: i. m. 113.) A nyelvi szonikus abszolútum és a nyelvi kitüntetett rendszer is szükségképpen. E két alapelv mellőzése a legtöbb nyelvészeti elméletnek alapvető hiánya.

Az idő és tér, az időbeli lineáris lefolyás és a kiterjedés absztrakciók. Az időnek és térnek egységbe kapcsolása a fizika eredménye és a filozófia előnye, tehát szükségképpen a nyelvészeté is. Az idő-tér kontinuum szemléletében eltűnik az időbeli, lineáris lefolyás, mert a lét-viszonyrend egységében minden időbeli lefolyás egyben kiterjedés – és megfordítva (Whitehead: i. m. 108–109). Az időbeliség linearitása és a térbeliség kiterjedése a kontinuum szerkezetrendjének nyilvánulatai, fenoménjei. Ezek a szerkezetek és rendek kifejtethetők (L. V. Gorgé: *Philosophie und Physik*. Berlin, 1960).

A beszédmegnyilvánulás időbeli lineáris lefolyás, a nyelv időtérbeli kontinuum, még ha tudatosítása nem is az. Persze a történet és lélektan felsőbbfokú vonatkozásában a nyelvben az idő-tér viszonyrendjétől felsőbbfokú viszonyrend is érvényesül (Whitehead: i. m. 54., 60.). A nyelv és beszéd viszonyának, a szinkronia, diakronia és a várható fejlődés, a prokronia egyértelmű megoldásának, illetőleg kifejtésének lehetősége mutatkozik itt.

22 Vö. A. Robinet: Cartésianisme et Leibnizisme. *Revue de Synthèse*, 1961, 79.

23 Leibniz: *Meditationes de cognitione, veritate et ideis*. III. fej.

24 „...la structure du langage répond à la structure du monde.” B. Russel: *Meaning and Truth* – A. L. Leroy beszámolójában: Introduction à la philosophie contemporaine d'expression anglaise. *Revue Phil. De la France et de l'Étr.*, 1962, 436.

Az azonosság, viszony és rend elve szerint fönnálló nyelv előfeltétele az alsóbb fokon az ok–mód–cél elve szerint létező nyelvalkatnak, az pedig a hatás–idő–tér szerint megvalósuló beszéd valóságának. Vagyis: a nyelvalkat és beszéd szintén a korrelativitás elve szerint fennálló egyezés, részleges azonosság (Gleichheit); a kettő a potenciális egyetemes nyelvben implikált, a korrelativitás (előfeltétel–föltételezett) függő viszonyában áll, annak fölé, illetőleg alárendelt két tagja.

A nyelv teljes általános, egyetemes és állandó, tehát konstans jelviszonyrend, a nyelvalkat a nyelvtől függő részleges, általános és egyetemes, valamint viszonylag állandó jel-viszonyrend, a beszéd részleges, viszonylagos egyedi jel-viszonyrend.

A tárgy szempontjából: a nyelvalkat (Sprachgebilde) a létviszonyrenddel megfelelően, izomorfán korrelatív általános jel-viszonyrend; a beszéd többes, de többnyire egyes tárggyal korrelatív vagy korrelált hangviszonyrend.

Mindebből következik: a nyelv (Sprache), a nyelvalkat (Sprachgebilde) és a beszéd (Sprechakt) nem különböző lényegű, mert a nyelv előfeltétele a nyelvalkatnak és ez a beszédnek. A három rend között létbeli, tehát logikai prioritás van, a nyelv és nyelvalkat nem csupán érzéki élmények elvont jelrendszere, a beszédnek, illetőleg nyelvalkatnak alanyi absztrakciója, nem csupán viszony-értvény, vagy rend-érték, hanem fölsőfokú jelenségnek viszonyos és a külső lét-viszonyrendnek (vagy részrendjének) korrelatív, állandó, illetőleg relatíven állandó jel-viszonyrendje.

A nyelvnek tehát van konstans, állandó, egyedtől független előfeltétele: a szonikus jelenség-viszonyrend; ez magyarázza meg a világ minden nyelvének részleges azonosságát, hasonlóságát (Gleichheit), elem- és formagazdagságának egyezését (konformitását), egyetlen rendbe tartozását (koherenciáját), strukturális determináltságát.

Minden közösségi, nemzeti nyelv (Sprachgebilde) ugyanazon általános előfeltételnek: a szonikum-viszonyrend nyújtotta lehetőségnek részleges jelfelhasználása emberi egyediség, közösség által. Egy-egy nemzeti, közösségi nyelvalkat a konstans szonikus viszonyrendnek (Sprache) más-más részrendjét használja fel. A konstansoknak nemcsak 1. hangjelenségei kötöttek, hanem 2. lehető viszonyai és 3. e viszonyok szerinti rendje is.

A nyelvi konstansok függetlenek minden nemzeti, nyelvi közösségtől, teljes, általános és egyetemes lét- és emberi előfeltételei minden viszonyos nemzeti, illetőleg közösségi nyelvnek mint következménynek.

A strukturális determináció határozza meg a nyelvi lehetőségeket, a szonikumban implikált nyelvi elemeket, a külső fizikai és a belső pszichofizikai adottságok szerint determinált explikálható elem-viszonyrendszert, vagyis szoném-viszonyrendszert és a szonémek komplikációjával adódó minden viszonyrendet, sorrendet.

A világ minden nyelve ugyanazon hangjelenségnek: a szonikumnak impliciten vagy expliciten szétvezetett viszonyrendjét, illetőleg valamely részrendszerét alkalmazta a jelenségek jelölésére; ez a legáltalánosabb állandó, konstans hangjelenség rendje, melynek változóit értékekkel helyettesíti be egy-egy nemzeti, illetőleg közösségi nyelv – vagyis más-más tartalommal telíti, azaz más létjelenséggel korrelálja.

A nemzeti, közösségi nyelvek tehát a többszörösen lefokozott egyetemes, potenciális jelviszonyrendnek (Sprache) részrendjei. Az emberiségnek bizonyos közössége mint relátor a kölcsönös megfelelés viszonyába állítja, korrelálja (párhuzamosítja) a szonikumrend, a nyelv lehetőségeiből kiválasztott elemek részrendjét a dolgok, a jelenségek világának bizonyos képzetrendjével. Ez a párhuzamosítás célirányos, intencionális: a világ célba vett részének megragadására irányul a többé-kevésbé izomorfán korrelált szonikus jel-viszony-

rendben. A sztatikus objektív előfeltételnek (szonikum), a létviszonyrend tárgyi egyetemének és a szonálóképes korreláló dinamikus alanyi tényezőnek viszonyegysége ez egy determinált objektív-szubjektív jel-viszonyrendben. Ez a jelviszonyrend fennáll.

Ez a meghatározás leegyszerűsítő: a szonikum-viszonyrendet és a jelenségek egyetemes viszonyrendjét az emberi szükségképpen korrelálás által kétoldalúan egyértelmű (kölcsonös „egy az egyhez”, one-one) viszonyba állítva mutatja be. A föld és térképe közötti statikus korrelációval, izomorf párhuzamossággal analóg kép ez. A valóságban e három alrend viszony sokkal összetettebb, mert nemcsak a párhuzamosság (korreláció), kölcsonös megfelelés viszonyában, hanem elsősorban az egyoldalúan egyértelműen determinált viszonyosság (korrelativitás) viszonyában állanak, ahol a felső rend minden elemétől az alsó rendnek több eleme (osztálya) függ determinált alárendeltségben („egy a sokhoz”, one-many).

Mindezek alapján meghatározhatjuk a nyelv tárgyát, tartalmát és objektivitását. A nyelvnek mint szonikus jel-viszonyrendszernek tárgya a lét-viszonyrend (a világmindenség), a tárgyas jelenségeknek egyetemes viszonyrendje; a lét-viszonyrend meghatározása a nyelvnek tartalma. Ha a jelölt a tárgy létének, viszonyának és rendi helyének meghatározása (Trubetzkoy absztrakt szabályai, normái és sémái), akkor a nyelv tartalma (jelöltje) tárgyas (objektív), és a megfelelően korrelált jelölő (jel-viszonyrend), vagyis a nyelv is az.

A nyelv Saussure és Trubetzkoy absztrakt szabályain kívül még objektív, tárgyas, dologi jellegű is. Amennyiben a tárgy meghatározása megfelelő (adekvát), a nyelv tartalma is tárgyas, mert meghatározása objektív. A nem megfelelő meghatározás szubjektív azonosítást, viszonyt és rendet eredményez, „absztrakt törvényt és szabályt” (Regeln und Normen), vagyis szubjektív tárgyaságot, szubjektív nyelvet – még ha kollektív alanyról van is szó. A nyelv tartalma (jelöltje), vagyis tárgyi megfeleltője, illetőleg megfelelése lehet nagymértékben objektív vagy szubjektív, tárgyas vagy tetszőleges, maga a nyelv tartalmának meghatározott hányada azonban az alanytól független, objektív. A jelnek, jelrendszernek értéke és értéke a tárggyal való teljes (totális) vagy részleges (parciális) izomorfizmusában van.

A nyelv–nyelvalkat–beszéd identitások sora (az előfeltételnek és föltételezettnek aszimmetrikus, egyoldalúan, egyértelműen meghatározott korrelatív sora) a racionalitásnak legmagasabb foka, a logikai bizonyítás maximuma. Egy-egy fogalmának megállapított önazonossága, objektív tárgyas tartalma a szükségképpen logika előfeltétele; tranzitív diverz determináltságának szükségképpen viszonyában van érvénye, és meghatározottsága szerint elfoglalt rendi helyében van értéke. A sor minden tagja diverz viszonyban van tárgyával, attól különbözik, de vele korrelatív. Mindegyik fogalomnak invariáns jegye, azaz tartalma van, amely megmásíthatatlan. Invariáns jegye mellett több, a különbözőség viszonyát mutató részlegesen azonos változó és konzekutív jegye érvényének terjedelmét határozza meg, vagyis az alárendelt jelenségek osztályát; az osztály tagjai a fogalom értékei.

Mindegyik logikai egység alkat, jegyei szükségképpen viszonyban állanak, tehát érvényük törvényszerű.

A nyelv–nyelvalkat–beszédsor megfelel a logikai követelménynek, – bebizonyítottnak tekinthető.

A korrelativitás elvéből következően a sornak független legfelső foka: a nyelv ugyanúgy tartalmaz létmozzanatot (szonikum), mint az alsóbb fokok (nyelvalkat, beszéd), a léttartalomban azonban (mint mindenben) fokenkénti különbség van – de nem éles elhatárolás.

3. Trubetzkoy a beszéd jelölőjét és jelöltjét élesen elkülöníti. Jelöltön lényegében a jelentést érti. A nyelvalkati jelölőt és jelöltet nem állítja éles ellentétbe. A nyelvalkati jelölt is szabály, norma, fogalmi séma: a jelentés; ezzel foglalkozik a szintaxis, frazeológia, morfológia és lexikológia. A beszéd jelöltjével, azaz jelentésével a jelentéstan foglalkozik. A beszéd jelölője alatt a beszédhangot érti. A beszéd jelölőjét a fonetika, a nyelvalkat jelölőjét a fonológia kutatja. A fonetikának a hang kutatásában el kell tekintenie minden jelentéstől. A fonológia viszont a hangot, illetőleg annak absztrakcióját jelentés-megkülönböztető szerepében vizsgálja (14., 17. p.).

Trubetzkoy a beszédhang fonetikai kutatásából kizár minden jelentést, a fonetikát fizikai segéd tudománnyá süllyeszti, mert így kívánja biztosítani a nyelvalkati hangtannak, a fonológiának hangsúlyozott jelentőségét. A hangot és jelentését persze csak a jelölő és jelölt komplex, tagolatlan fogalmában lehet élesen elkülöníteni, s csak a kettő szembeállítására alapján lehet élesen elhatárolni a hangtant és jelentéstant.

A létviszonyrendi tárgynak, jelenségnek lélektani vagy logikai azonosítása, minősítése és meghatározása a jelnek (jelölőnek) tartalma; a tárgy és tartalom viszony a jelentés (jelölt). A jelentés (vagyis a jelölt) tehát a tárgy és a jel (jelölő) tartalmának viszonya. A jel (jelölő) – jelentés (jelölt, illetőleg tartalom) – tárgy viszonszerkezete elválaszthatatlan, a tárgy–tartalom–jel triadikus szerkezete egységet alkot. Az egység tagjainak éles elszigetelése az egységes, szükségképpen szerkezetnek megbontása. Mindebből szükségképpen következik: nem lehet élesen elkülöníteni a beszédhangot a jelentéstől és így a hangtant a jelentéstantól.

Trubetzkoy szerint a nyelvalkat jelöltje és jelölője egyaránt absztrakt szabályok, normák rendszere. Az absztrakció mindig lélektani és konkrét kiindulású. Trubetzkoy elméletében tehát elsődleges a konkrét és változó beszéd; csak belőle vonhatja el, absztrahálhatja a nyelvközösség az állandó és általános érvényű absztrakt nyelvalkat rendszerét, s ez csak a közösség tudatában van, létezik. A nyelvalkat tehát csak lélektani absztrakció, a fennállás minden fajtát nélkülöző alanyi elvonás; semminemű más fennállási, tartalmi, tárgyi mozzanata nincs: mind a jelöltje, mind a jelölője szabályok, normák rendszere, fennállás nélküli viszonyrendszer.

A beszédmegnyilvánulás tárgyra irányul: meghatározza tárgyát, és ez a beszédmegnyilvánulás tartalma; a konkrét tárgy és a meghatározott tartalom viszonya a beszédmegnyilvánulás jelentése. A beszéd jelöltje tehát egységes értelmű, egész jellegű, konkrét jelentésű tárgyi közlés. A nyelvalkati jelölt tárgya a beszéd jelöltje (jelentése), s ennek tárgya a konkrét, valós dolog. A nyelvalkati jelölt tehát közvetve tárgyi, tartalmi, fennállási mozzanatot, jegyet tartalmaz.

A nyelvalkati „anyagtalán jelölő szabály” a beszéd jelölőjének absztrakciója, arra vonatkozik, vagyis az a tárgya. A nyelvalkati jelölőnek, vagyis jelölő szabálynak, normának tárgya tehát a beszéd konkrét, objektív, tárgyas hangjelensége, hanganyaga. E tárgy meghatározása a nyelvalkati jelölő tartalma; e tartalom és tárgy viszonya: a *jelentés*.

A nyelvalkati jelölő tárgya a beszéd konkrét hangjelensége, ennek meghatározása a tartalma, vagyis a nyelvalkati jelölő-szabály tárgyi, fennállási, tehát létjegyet tartalmaz.

A beszéd és nyelvalkat jelöltjének és jelölőjének taglalása eredményeként megállapíthatjuk: a beszédmegnyilvánulás (jelölés) tárgya a konkrét, valós dolog s ennek meghatározása a beszéd tartalma, a kettőnek viszonya a beszéd jelentése; a nyelvalkat tárgya a beszéd jelentése és jele (jelölése); vagyis a nyelvalkati jelölő és jelölt szabály (norma), egyaránt létmozzanatot tartalmaz, és a két létmozzanat különbözik.

A nyelv (alkat) hangjelek viszonyított rendje: háromosztályos (jel–viszony–rend) viszonyrendszer. A jelnek szükségképpen tárgya, tartalma és jelentése van.²⁵ E szerkezetnek

megbontása önellentmondáshoz vezet. A tárgy létével, illetőleg azonosításával adva van a tartalomnak szükségképpen létmozzanata; minősített viszonyában van érvénye és a viszonyával meghatározott rendi helyében értéke. A jelviszonyrendi érvényes érték: a funkció, szerep. Tartalom nélkül nincs érvény, sem érték, tehát funkció sincs.

A tartalmi, a létmozzanat minden formális rendszerben jelen van: kifejezetten vagy rejtve. A logisztika, formális vagy matematikai logika pl. eltekint minden tartalomtól, csak attól az egytől nem: igaz-e az ítélet (i), vagy hamis (h) – vagyis azonos-e az ítélet vagy ellentmondó; az azonosság és ellentmondás elve lételv, és ilyen az ellentét elve is. A formális logika is létjegyre épül.²⁶

A nyelvalkat Trubetzkoy szerint absztrakciója a beszédnek, a nyelvalkati hang a beszédhangnak; honnan nyeri a nyelvalkati hang jelentésmegkülönböztető jegyét, ha az nincs meg a beszédhangban? Az absztraktumban nem lehet több jegy, mint a konkrétumban – csak kevesebb és lényegesebb. A nyelvalkati hangban csak a beszédhangban is meglevő jegyek lehetnek, és a nyelvalkati hangtanban csak a beszédhangtanban is meglevő tárgyak és jegyek lehetnek, illetőleg szükségképpen ott is vannak.²⁷ Mindez szükségképpen következik a viszonzosság (korrelativitás) elvéből.

A beszédhang mibenléte áll: 1. hangiságának önazonosságában; 2. kölcsönös viszonyba állított tárgyának meghatározásában, azaz tartalmában, jelértékében; 3. tartalmának és tárgyának kétoldalúan, tehát kölcsönösen meghatározott egyértelmű viszonyában, azaz jelérvényében, vagyis jelentésében, jelszerében (funkciójában).

A beszéd-hangjel belsőleg viszonyított egészének felsőfokon absztrakcióval megállapított teljesebb, általánosabb és egyetemesebb meghatározottsága: a nyelvalkati hang. Vagyis: a beszédhang absztrakciója az aszcendensen felsőbb fokú, általánosabb érvényű nyelvalkati hang.

A beszédhang is jelentésmegkülönböztető: a beszédben; csak ezért lehet jelentésmegkülönböztető a nyelvalkati hang (jelölő) a nyelvalkatban.

Összegezve: a beszédhangnak is megvan a jelentésmegkülönböztető érvénye és értéke, azaz szerepe a beszédben, és a fonetika a beszédnek jelentésmegkülönböztető szerepű hangját tanulmányozza. Nem lehet tehát élesen elhatárolni a beszédhangot a nyelvalkati hangtól, illetőleg jelölőtől.

A jelölő és jelölt tagolatlan komplex fogalmából következő leegyszerűsítés veszélye világosan kitűnik például a jelszerűsítés rendszeresebb áttekintésénél.

A létegyetem s az emberi lét egysége (amelyben minden mindent képez, minden mindennel viszonyított, minden mindennel rendezett, koherens) a képezés és leképezés szükség-szerűségével mindent képesít és jelesít, azaz jelszerűsít. A képezés, leképezés és jelszerűsítés (képesítés) szükségképpen, így a képezésnek alapjegye és implikált jegyrendszere van, a leképezéssel pedig alakképe van és implikált képrendszere; a leképezés (az érzéki ide-

25 Saussure a nyelvi jel meghatározásába nem veszi fel a jel és tárgy viszonyának minősítését, meghatározását. A probléma nála a jelölő és jelölt szükségképpen vagy tetszőleges (nécessaire ou arbitraire) viszonyának fogalmában lappang; Saussure meghatározása éppen e pontban jut önellentmondásba. Vö. Emil Benveniste: *Nature de signe linguistique. Acta Linguistica*, I. 24. és Eugen Lerch: *Vom Wesen des sprachlichen Zeichens. Zeichen oder Symbol? Acta Linguistica*, I, 150., 160.

26 Vö. Varga Tamás, *Matematikai logika kezdőknek*. I. Budapest, 1960. 11; D. Hilbert – W. Ackermann: *Grundzüge der theoretischen Logik*. Berlin, 1928, 1, 3. A matematika végső kiindulási pontja is a jelenségek leképezése. L. Schröder: i. m. I, 102.

27 Vö. Lotze: i. m. 5., 9.

alítás szükségképpen torzítottságával) jelszerűsítődik, s a jelszerűsítésnek alapjele s implikált jelrendszere van.

Az emberi nyelvi jelszerűsítésnek alapjegye a szonikusság. E végső hangelőfeltételből implikált és explikált szükségképpen viszonyrendben álló hangjelenségeknek a tárgy leképezésével való viszonyítása a jelszerűsítés.

A jelszerűség (nyelvi jel) sokszorosan tagolt, összetett, komplikált léteységnek, viszonszerkezetnek és rendszernek egyszerűsítő jele, szimbóluma.

A szonikus nyelvi jel a fizikai törvényszerűség szerint működik, de legalább részlegesen izomorfnak kell lennie a tárggyal, továbbá a fizikai törvényszerűségből következően szükségképpen a logikai törvényekkel, de ezen belül az emberi gondolkodás általános törvényszerűségével is s az emberi egyénnek egyedi, konkrét (esetleg téves) gondolatényével is.

A jelszerűsítésnek és a jelszerűségnek definiálása tagolt viszonyrendet mutat. A tagoltságnak és a belőle következő szerkezetnek és rendszernek figyelmen kívül hagyása megtévesztő szimplifikáláshoz vezethet. Bizonyítja ezt a jelszerűsítésnek gazdag fogalmi rendszere:

A tárgy. Az egyetemes képzésben az emberi ráirányulás mezejébe került dolog a ráirányuló intencionalitással a leképezés tárgya. A tárgy létviszonyrendjének definiálása a leképezés tartalma és a megjelölése a jele; maga a tárgy így a jelentett, amit a tartalom jelent.

A tartalom. A tárgy önazonosságának, lényegének megállapítása, azonosítása, elemei, tagjai és részei viszony-szerkezetének minősítése, sorrendjének meghatározása (azaz értelmezése): a tartalom. Az így definiált tartalom izomorf módon megfelelő viszonyban áll a tárggyal, tehát jelenti tárgyát (a jelentettet); a tárgyat izomorf módon jelentő tartalmat jelöli aztán a jel. A tartalom tehát a tárgynak izomorf módon megfelelő definiálása, értelmezése. A tartalom relátor, viszonyító a tárgy és jele, mint reláták között.

A jel. A tárggyal izomorf módon adekvát tartalomnak megfelelő (korrelált) jelölése: a jel. A jel tehát jelöli a tárgynak (jelentett) lét-viszonyrendi meghatározását, definiálását a tartalom-ban (jelölt), a tartalomnak és tárgynak izomorf módon megfelelő egyezését (jelentés) – mindkettő helyett áll. A helyettesítő jelölés a szerepe, funkciója. Ez a funkció aszimmetrikus, meg nem fordítható, viszont lehet tranzitív; ebben van érvénye és értéktöbblete.

A jel maga is létviszonyrendi jelenség (önazonos létjegye, viszonszerkezete és rendszere van), ezért alkalmas a tartalom és tárgy adekvát jelölésére.

A nyelvi jelnek mint a legfontosabb jelanyagnak alapjegye 1. a szonikusság, hangiság (hang, zörej, prozódia) s a belőle implikált tagok, részek és elemek (pl. szonémek és fonémek) viszonsorrendje; 2. a szonikus elemek és egységek viszonszerkezete (pl. egy- vagy többtagú mondat, szó; egy vagy több hangsajátságú szonikus elem-szoném); 3. a szonikus egységek rendje, illetőleg sorrendje (pl. egzisztenciális relacionális vagy rendszerző mondat; létszó, viszonszó vagy rendszó; magánhangzós, mássalhangzós vagy prozodikus szonikus elemrendszer).

A jelentés. A tárgy meghatározása, definiálása, vagyis a tárgy és tartalom izomorf megfelelése, a jelentett és jelölt korrelált viszonya: a jelentés.²⁸

A jelölés. A tartalomnak és jelnek megfelelő viszonyba állítása, vagyis a tartalom (jelölt) jelszerűsítése, jellel ellátása: a jelölés.

28 A szükségképpen triadikus szerkezet miatt e meghatározás lényegesen különbözik minden tetszőleges, bináris elméletből következő meghatározástól. Lásd pl. E. Haden – M. S. Han – Y. W. Han: *A Resonance Theory for Linguistics*. Mouton, 's-Gravenhage, 1962, 51 bináris meghatározását.

A tárgykör. A tárgytól függő, neki alárendelt tárgyak összessége, sokasága, tehát a tárgynak alárendelt tárgyak osztálya: a tárgykör.

A tartalom-szerkezet: a tárgy köre, azaz a tárgytól föltételezett, tőle függő, neki alárendelt tárgyak megállapított osztálya viszonszerkezetének minősítése, továbbá a tárgy szerkezete és osztálya szerkezetének viszonyminősítése.

A jelfeltételezettség. A jeltől mint előfeltételtől feltételezett diverz és differens jelek osztályának megállapítása, továbbá a jel saját feltételezettségének megállapítása a jel-viszonyrendben.

A tárgyvonatkozás. Az alárendelt tárgyak osztálya meghatározásának a tartalommal való vonatkozása.

A jelvonatkozás. A tárgyak alárendelt osztálya minősítésének, vagyis a tartalom előfeltételezett viszonszerkezetének vonatkozása a jelhez.

Rendszertani hely (jelentőség). A tárgy helyének meghatározása az egyetemes tárgyrendben. A tárgy meghatározása, vagyis a tárgy és tartalom megfelelő viszonya ugyanis a jelentés; a tárgy rendbeli helyének meghatározása pedig a jelentés jelentősége (értéke).

A szerkezeti viszony. A tárgy meghatározásának, vagyis a tartalom saját viszonyának és rendi helyének viszonyminősítése az általános viszonszerkezetben. A tartalom minősítése, a tartalom és jel megfelelése a jelölés; a tartalom viszonyminősítése a jelölés jelszerűsége.

A jelérték. A jelentésben, tárgyvonatkozásban és jelentőségben van a jel érvénye; a tárgy-meghatározásban, a tárgynak alárendelt osztály meghatározásának a tartalommal való vonatkozásában és a tárgy rendhelyének meghatározásában (jelentőségében) van a jel értéke (tárgymeghatározás + osztálymeghatározás + rendhelyi meghatározás).

A jelérvény. A jelölésben, szerkezeti viszonyban és jelszerűségben van a jel érvénye. Vagyis: a minősített tartalomnak és a tartalomtól függő minősített szerkezeteknek izomorf vonatkozása a jelhez a jelnek érvénye (a tartalom szerkezetének minősítése + a függő szerkezetek minősítése + izomorf jelölése).

A jelfunkció: a jelnek érvényes értéke.

A jelviszonyrend. Egy meghatározott tárgy: körének sorrendje, tartalmának viszonszerkezete és jelének feltételezettsége egyetlen egységben a tárgyas, objektív jelviszonyrend.

Az igaz jel: a megfelelő viszonyú és rendű jel.

A hamis jel: a nem megfelelő viszonyú és rendű, vagyis érvénytelen és értéktelen, szerep nélküli jel.

A fennálló dolog viszonszerkezete és tárgyi rendje. A dolognak mint tárgynak létmegállapításában, viszonyminősítésében és rendmeghatározásában, vagyis tartalmának létviszonyrendi viszonságában (korrelativitás) és megfelelésében (korreláció) van érvénye és értéke. Érvényes értéke szerinti a tárgynak létviszonyrendi szerepe, funkciója. A létviszonyrendi szerepű érvényes értékű tartalmat jelöli a jel.

A szerepnek, funkciónak tagolt többjelentőségét eléggé érzékeltetik a szimbolizálás, jelölés, jelentés, szimplifikálás, kommunikáció, rögzítés, szemléletesítés, ekonomizálás, dinamizálás stb. fogalmai. A tárgyas és emberi létegyeségből, a páncorrelacionizmusból és egyetemes rendből következően a jelszerűsítésnek minden alapjegye állandó, általános és egyetemes; különbözősége és különfélesége is, tehát determináltak a változói is. Ezért lehet desifrizni kihalt nyelvek írott emlékeinek jelentését, néha hangzását is.

A jelszerűségek a logikai elvrend, tehát elsősorban lét, viszony és rend szerintiek, tehát azonosak, különbözőek vagy különfélék, viszonyítottak, viszonosak vagy korreláltak stb. A

jelszerűsítés tehát különböző lehet, és következésképpen különböznek a jelszerűségek, a jelek is. A jelszerűsítés az alapelv-rend szerint történik, ezért a különböző jelszerűségek sorszerűségeket alkotnak, tehát szükségképpen tranzitív, aszimmetrikus, egyoldalúan vagy kétoldalúan egyértelműen determináltak és meghatározottak, vagyis szükségképpeniek, tehát törvényszerűek és így sorrendben (rendszerben) állanak. A viszonszerkezeten, sorrendben belül a jelek aztán tetszőlegesen is vonatkozhatnak, illetőleg vonatkoztathatóak, komplikálhatóak; e vonatkozások aztán lehetnek intranzitívek és többértelműek is.

A jelszerűségek tárgyük, illetőleg a tárgy létfoka, létezése, illetőleg valósága szerint az ok, mód, cél, továbbá a hatás, idő és tér sorszerűsége szerint rendben állanak. A létfok és fokozat rendje szerinti a mondat is: egzisztenciális, implicit, explicit, állító, tagadó, limitáló, egyenértékű, egyező stb.; a szó is lehet: létszó, viszonszó, rendszó, okszó, módszó, célszó, időszó, térszó stb.; a hang, illetőleg a szoném lehet: teljes, részleges, diverz, differens, korrelatív, egyenértékű, inkompatibilis stb.

A jel és tárgy viszonya is lehet különféle: azonosító, különböztető, egyenértékesítő, egyesítő stb. A jelszerűsítés tehát különböző lehet, és így a jelek is különbözőek és esetleg különböző sorrendben állanak.

Mindebből következik: minden nyelvalkatnak több különböző viszonszerkezetű (más-más viszony szerint jelszerűsített) jele lehet. Így egyetlen nyelvalkatnak sem lehet minden jelét azonos szerkezetűnek tartanunk. Az ilyen általánosítás hiba. Ilyen hibával találkozunk pl. ott, ahol az azonosság és különbözős viszonya szerint álló zöngétlen mássalhangzók alapsorrendjével együtt tárgyalják pl. a korreláció többszörösen szunsumált hányadlagos viszonya szerint jelszerűsített zöngés vagy hehezetes mássalhangzók rendszerét is; hasonló pl. az egyenértékűség viszonyával jelszerűsített hangok, szavak stb. kérdése is (pl. a szinonímia, homonímia).

A jelszerűsítés kérdésének taglalása itt nem teljes, de elegendő a kérdés tagoltságának, összetett sokszerűségének bizonyítására. Mindebből kitűnik: a jelölő és jelölt komplex fogalma leegyszerűsíti a jel-tartalom-tárgy triadikus szerkezetének törvényszerű viszonyított-ságát. Ez a szimplifikálás torzít: a jelölő és jelölt éles elhatárolhatóságának tévtanához vezetett. A jel, tartalom és tárgy szükségszerűen diverz jelenségeknek ismétlődő viszony szerint rendezett tranzitív sora. Alapviszonya tehát nem az ellentettség, az éles elhatároltság, hanem éppen a diverzitás, tranzitivitás és koherencia.

A jelölő fogalma ezenkívül inkább konkrét, egyedi fogalom. Általános a jel fogalma.

4. Trubetzkoy szerint a fonetika a beszédhangnak anyagi, fizikai körülményeit: a hangképző munkát, az akusztikai jelleget kutatja fizikai módszerrel. A fonetikának teljesen el kell tekintenie a hang jelenésétől.²⁹ Ezzel szemben a fonológia a nyelvalkatnak jelentésmegkülönböztető hangsajátságait kutatja. A két tant szerinte élesen el kell különíteni. Trubetzkoy-nak és szűkebb körének első számú programpontja volt a „...die strenge Scheidung der Sprechaktlautlehre von der Sprachgebildelautlehre” (vö. 8). Továbbá: „Das Fehlen einer scharfen Trennung zwischen Phonologie und Phonetik war eben ein methodologischer Mangel der klassischen Handbücher der Lautlehre” (vö. 10). Elvi álláspontjának ellenére záró megjegyzéseiben engednie kellett a reális tények nyomásának: „Was die Phonologie betrifft, so muss sie selbstverständlich von gewissen phonetischen Begriffen Gebrauch machen.” To-

29 A jelentés kikapcsolását Martinet sem tanácsolja. Vö. *Éléments*. 40.

vább: „...die Begriffe »stimmhaft«, »stimmlos« ... sind an und für sich phonetisch. Der Anfang jeder phnologischen Beschreibung besteht in der Aufdeckung der in den betreffenden Sprache bestehenden bedeutungsdifferenzierenden Schallgegensätze. Dabei muss die phonetische Aufnahme der betreffenden Sprache als Ausgangspunkt und als Material genommen werden. Allerdings sind die weiteren, höheren Stufen der phonologischen Beschreibung, die Systematik und die Kombinationslehre, von der Phonetik ganz unabhängig. Somit ist ein gewisser Kontakt zwischen der Phonologie und der Phonetik trotz ihrer grundsätzlichen Unabhängigkeit unvermeidlich und unbedingt notwendig.” (vö. 17)

Az igazság azonban oszthatatlan. Ha a fonológia és fonetika élesen elhatárolódik, akkor a kettő között nem lehet érintkezés; vagy van érintkezés, akkor nincs éles elhatárolás. Ha a fonetikai felvétel kiindulópontja a fonológiának, az elhatárolás nem lehet éles, abszolút, hanem csak fokozati. Ha a fonetikai felvétel anyaga a fonológiának, akkor a fonológiai rendszer nem kizárólag viszonzyszerkezet, hanem tartalmi, létmozzanata is van. A viszony és lét korrelatív fogalmak: nincs viszony lét nélkül és megfordítva. Áll ez akkor is, ha a szonikumot, a hangjelenséget hullámjelenségre vezetjük vissza, vagy esetleg tapasztalással el nem érhető lényegére redukáljuk.

A fonetika a beszédmegnyilvánulás hangtana. A beszéd egyedi megjelenítésű és egyedi jelentésű hangsorrend (rendszer). A beszédmegnyilvánulás előfeltétele Trubetzkoy szerint is: a beszélő, a hallgató és a tárgyi tartalom (vö. 5). Ebből következik: minden beszéd-ténynek tárgyi tartalma van; a beszédhang pedig a beszéd ténye. Az empirikus beszéd-jelenségek nem jelentés nélküliek, hanem csak egyedi jelentésűek. A beszédmegnyilvánulás hangja egyedi megjelenítésű és egyedi jelentésű elem. Így aztán a fonetika az egyedi megjelenítésű és jelentésű hang tana. A fonetika tehát nem kapcsolhatja ki teljesen a beszéd-tény kutatásából az értelmet, jelentést, vagyis jel-szerepének, funkciójának szempontját.³⁰ Ha a fonetika a beszéd hangtana, akkor tárgya a beszédmegnyilvánulás hangja a maga teljes egységében. Mert ha a fonetika a beszédnek csak a hangképző (élettani) és hangzási (akusztikai) összetevőjét kutató tan lenne, akkor nem a teljes beszédhangnak a tana, mégpedig az egyedi beszédmegnyilvánulás tanulmányozásával is eljuthatunk a nyelvalkat megismeréséhez (pl. egyetlen nyelvmester vagy egyetlen töredékes szövegmélek tanulmányozásával).

A két tannak egymáshoz való viszonyát tudománytárgyának és tartalmának taglalásával pontosan megállapíthatjuk.

A fonetika tárgya valós, konkrét, egyed-idő-térbeli beszédjelenség; tehát nemcsak az izolált egyes beszédhang. A valóság rendszeres együttthatásában lélektanilag, élettanilag, matematikailag és fizikailag módszeresen azonosítja a beszédjelenségnek minden egységét, elemét, ezek sorrendjét, invariáns lényegi jegyét, a hangzósság fokát és különbözősét, részlegességének fokozatát, szerkezetét és rendiségét, minden egységnek izomorf korrelációját tárgyával, a tárgy és tartalom viszonyából adódó jelentést, a tartalom és hang (hiány), jel viszonyából adódó jelölést s mindennek terjedelmét (változóit). Ez az azonosítás, minősítés és meghatározás a fonetika tartalma. E tartalom megfelelése adja a fonetika érvényének fokát, értékét s e kettő együtt szerepét.

A fonetika tartalma a nyelvalkati hangtannak, a fonológiának tárgya. A fonológia a létező mód-ok-cél oksági determinációjában a lélektani, társadalmi és élettani együttthatók

30 Vö. Karl Bühler: Phonologie und Phonetik. *TCLP*, IV, 39.

szerkezeti okságában azonosítja tárgyának alkatát, szerkezetét, minden elemét, megállapítja lényegi jegyét és változóit. Ez a definiálás a nyelvalkati hangtannak, a fonológiának tartalma. Ennek viszonya tárgyával (vagyis a fonetika tartalmával) a fonológiának jelentése, illetőleg jelentősége, érvénye és értéke, vagyis funkciója. A létmozzanat, a létjegy tehát nemcsak a fonetikának tartalma, hanem a megfelelő fokon a fonológiának is, csak nem a valóság egyed-ido-térbeli meghatározottságában, hanem a létező mód-ok-cél szerkezeti determinációjában.

A nyelvalkati hangtannak, a fonológiának ilyen módon meghatározott tartalma végül tárgya a legfelsőbb rendű általános nyelvelméletnek. Ez azonosítja tárgyát a definit lét viszonyított rendjében s így a szonikum viszonyrendben is. Ez az általánosítás a teljes, általános és egyetemes nyelvelmélet tartalma, a definiten meghatározott nyelv.

Ez a nyelvészetnek, illetőleg a nyelvnek aszcendensen absztrakcióval általánosított meghatározása. Előbbrevaló azonban a descendens meghatározás: a nyelvelméletből, illetőleg a nyelvből indul és determinációval³¹ (specializálva) juthat a fonetikához, illetőleg a beszédmegnyilvánuláshoz.

Trubetzkoy elismeri a fonetikának lélektani kapcsolatát, módszerének mégis csak a természettudományi módszert tartja, és tárgyalásában eltilt minden jelentés-szemponthoz. A nyelvalkati hangtanában, a fonológiában viszont alapvető kritériumként alkalmazza a jelentésmegkülönböztető szerepet. A fonológiában tehát kritérium a jelentés. Trubetzkoy a beszédmegnyilvánulás jelentését (a jelöltet) a jelentésbe utalja. Álláspontját következményekben végiggondolva: a nyelvalkati jelentés kérdésének tárgyalását a szintaxisba, frazeológiába, morfológiába és lexikába kellett volna utalni. A fonetika azonban mindenkor a nyelvi hangot, azaz egy nyelvalkatnak konkrét beszédhangját tanulmányozza, s ez sohasem jelentés nélküli. A hangot minden nyelvi, tehát emberi, jelentéstani vonatkozástól menten a fizika tanulmányozza tényleg természettudományi módszerrel. A fonetika azonban nem a fizika segédtudománya, mert tárgya a nyelvi hang.³²

Trubetzkoy követelménye tudománytani szempontból sem áll helyt. A nyelvészet a társadalomtudomány nyelv tudományainak második tudománya, s így szükségképpen emberi jel-funkcióval foglalkozik, ez a tudománytárgya. Ez áll segédtudományára, a fonetikára is. A fonetika sem lehet emberi, lélektani, tehát jelentéstani vonatkozás nélkül. Amint a nyelvalkati hangtannak alapkritériuma a jelentés, jelszer, ugyanúgy kritériuma a beszédhang tanának is – alsóbb fokon. Ugyanez áll az általános nyelvészetre is – legfelsőbb fokon.

A fonológia és fonetika tehát nem lényegében, hanem csak fokában különbözik. A fonológia felső fokon, a nyelvalkatban feje ki a szonikum elem-viszonyrendjét, a fonetika a konkrét valós beszéd elem-viszonyrendjét feje ki.³³ A kettő között tehát a korrelativitás szerinti fokkülönbség áll fenn. Minden nyelvi valós, konkrét hangot és annak elemzését is a nyelvalkat, illetőleg a nyelv determinálja. Ismeretelméletileg megfordítva is áll a tétel: gyakorlatilag a nyelvészeti kutatás a valós hangtényből indul, de már ezt az indulást is determinálja a nyelv, illetőleg nyelvalkat. A logikai prioritás mindig a nyelv, az időbeli prioritás másodlagos. Azok, akik a fonológia és fonetika szoros kapcsolatosságát vallották, helyesen

31 F. Schmidt: Logische und Grammatiche Determination. *Zeitschr. f. phil. Forsch.* XV, 375 skk.

32 E. Zwirner, Phonologie und Phonetik. *AL I* (1939), 35.

33 Zwirner: i. m. 46.

vélekedtek.³⁴ A „strenge Scheidung der Sprechakthautlehre von der Sprachgebildelautelehre” tana téves általánosítás. A kettő között fokbeli különbség van, de éles elhatárolás nincs és nem is lehet.

5. Megállapítottuk az azonosságnak, ellentmondásnak és ellentétnek létjegyét, s azt is, hogy az előfeltétel és föltételezettség szükségképpen függő lefokozottsága szerint tranzitív aszimmetrikus sorban állnak; a létek kölcsönösen viszonylanak, s viszonyuk szerint rendben állnak tranzitív szükségképpen összefüggő sorozatban. A létnek teljesség szerinti viszonyában van érvénye és érvényes viszonya szerinti rendi helyében értéke; érvényes értéke szerinti a szerepe, funkciója. Ez a létnek viszonszerkezete és rendje. Az így megállapított, minősített és meghatározott lét-viszonyrendnek részrendje a nyelv. A nyelv, nyelvalkat és beszéd is a szükségképpen előfeltétel és feltételezettség foka szerint álló tranzitív aszimmetrikus függő viszonyú sor. Mindegyik foka viszonyrendi egysége a létjegy–tartalom–tárgy triadikus sornak és a jel–viszony–rend sorozatának; a konkrét dolog tárgya a beszédnek; a tárgynak lét-viszonyrendi meghatározása a tartalma; a beszéd tartalma tárgya a nyelvalkatnak, s ennek lét-viszonyrendi meghatározása a nyelvnek tartalma. A dolog meghatározását, vagyis a tartalmat fejezi ki a beszéd, a beszéd tartalmának meghatározását jelöli a nyelvalkat, s e jelölt tartalom meghatározásának jele a nyelv. A beszédjel s egész hangrendszere tárgya a nyelvalkati jelnek és elemtanának, s ez tárgya a nyelvi szonikus elméletnek. A beszédhangnak és elemeinek tana a fonetika, ennek tartalma a fonológiai kutatásnak tárgya; a fonológia tartalma végül tárgya a nyelvelméletnek, illetőleg a szonikus elemeket kutató ágának.

Mindenütt a lét-előfeltétel és föltételezettség, az előzmény és következmény homogenitását, a tranzitív viszonszerkezet koherenciáját és a rend konzisztenciáját találjuk.³⁵

Mindezt nem lehet élesen elhatárolni: a viszonyt a létténytől, a hangot a jelentéstől, a jelölőt a jelölttől, a hangtant a jelentéstantól, a beszédhangot a nyelvalkati jelölőtől, a beszédhangtant a nyelvalkati hangtantól, tehát a fonetikát a fonológiától és általában a beszédet a nyelvalkattól és ezt a nyelvtől.

II. TRUBETZKOY FONOLÓGIÁJÁNAK LOGIKAI ALAPJA

Trubetzkoy fonológiájának logikai alapja az ún. ellentétek elmélete (Theorie der Oppositionen). Elméletét néhány logikai alapelve építette, elsősorban a viszony, ellentét és egyezés elvére. E három elvből vezeti le a disztinktivitás, relevancia, elem (foném),³⁶ invariáns jegy, variáns jegy, ellentétpár és korreláció elméletét. Szerinte odisztinktív elméleteknek egydi-

34 Vö. A. W. de Groot és L. Tesnière, *TCLP*, IV, 309 és Laziczus: *Nyk*. XLIX, 174. „Die Phonologie... ist die funktionelle Klangwissenschaft der »Sprache« in engeren Sinne. Die allgemeine Phonologie gehört der allgemeinen Sprachwissen, die spezielle Phonologie der speziellen Sprachwissen an. ...nach der Terminologie de Saussures und des Cercle linguistique de Prague Phonologie die ganze funktionelle Phonetik umfasst, das Wort phonologisch dagegen nur die Elemente der Phonetik de la langue andeutet. Von dieser Terminologie weicht ab, weil ich sowohl Phonologie wie phonologisch nur für die Phonetik de la langue gebrauchte (sic!)”. A. W. Groot: *Phonologie und Phonetik als Funktionwissenschaften*. *TCLP*, IV, 116–117 és a 2. sz. jegyzet.

35 „Wo die Gleichförmigkeit endet, beginnt der Zufall”. Whitehead: i. m. 114.

menziós, többdimenziós, proporcionális, izolált, homogén és heterogén ellentétviszonya határozza meg az ellentétpárok általános rendszerét (System der phonologischen Oppositionen). Ennek alsóbb fokú párhuzamos megfelelője (Korrelat) a fonémrendszer. A fonémrendszer szerkezetét az ellentétfajok határozzák meg, az egyenlet, lánc és a kereszteződés; mindhárom viszony függvénye az egydimenziós, többdimenziós, a proporcionális és izolált ellentétnek, illetőleg az ellentétpárok rendszertani megoszlásának. Az ellentétpár két tagjának privatív, graduális vagy ekvipollens viszonya nem befolyásolja a fonémrendszer szerkezetét; jelentősége csak a fonémállomány funkciójában van. A disztinktív egység, a foném fonológiai tartalmát – mint az ellentétpár tagja – az ellentétből, illetőleg az ellentétek rendszeréből nyeri.

Trubetzkoy tehát néhány logikai alapelve építette fel ellentételeméletét, s belőle vezette le fonológiájának minden alapfogalmát. Több fogalmának megadta logikai meghatározását is. Alapelvét, fogalmi rendszerét és egész elméletét ezért csak logikai taglalással lehet felülvizsgálni és értékelni.

E fejezetben azonosítjuk elméletét, alapelvét és minden alapfogalmát, mindegyiknek minősítjük viszonzyszerkezetét, meghatározzuk rendi helyét; igyekszünk megállapítani logikai érvényét és értékét. Taglalásunk nem terjed ki Trubetzkoynak fonológiai rendszertanára.

1. Trubetzkoy fonológiáját az alapfogalmak logikai tárgyalásával vezeti be. Elsőnek a jelentésmegkülönböztető, vagyis disztinktív hangfunkció megállapításához szükséges fogalmakat tárgyalja.

A megkülönböztetés (Unterscheidung) fogalma föltételezi az ellentét (Gegensatz, Opposition) fogalmát. Az egyik dolgot csak akkor különböztethetjük meg a másiktól, ha a kettő ellentétben („Gegensatz- oder Oppositionsverhältnis”), az ellentét viszonyában áll. Egy hangsajátságnak megkülönböztető szerepe csak akkor lehet, ha egy másik hangsajátsággal áll ellentétben, tehát egy ellentétpárnak tagja. Ha ilyen hangellentétek (Schallgegensätze) egy nyelv két-két szavának értelmi jelentését különböztetik meg, akkor ezek fonológiailag disztinktív ellentétek (Oppositionen). E képességet nélkülöző hangellentétek fonológiailag irrelevánsak, nem-disztinktívek (30).

Trubetzkoy elméletének alapjává az ellentét elvét teszi. Szerinte az ellentét fogalma előfeltétele a különbözésnek. Ez az állítása ellentmond a logikának. Trubetzkoy megfelelően disztinktív-nek nevezi a jelentésmegkülönböztető hangjelenséget, de – tévesen – ellentétnek, differenciának (Oppositon, Gegensatz) magyarázza. Ez elméletének alapvető ellentmondása ebből szükségképpen következik sok tévedése, hiánya és komplikáltsága.

Az ellentmondás, diverzitás az azonosságból expliciten, közvetlenül következő szükségképpen korrelatív viszonyrend. Ennek alapján Trubetzkoy megállapíthatta volna a hangoknak ellentmondáson, különbözésen alapuló, szükségképpen viszonzszerkezet szerint álló divezitással determinált, teljes és egysége rendszerét. Az ellentmondás elve előfeltétele az

36 A fonológia elméletének axiómarendszere hiányos, ellentmondó. Következésképpen csak hiányos, részleges meghatározását adja a legkisebb nyelvi egységnek, a nyelvi elemnek. A nyelvi elemnek részleges meghatározása is lényegesen különbözik iskolák, csoportok, sőt egyének szerint is, és különbözik a megnevezése is. Trubetzkoy és köre a *phonème-Phoneme* megnevezést vezette be. A magyar nyelvészet ingadozott az idegen alakú *foném* és a magyaros *fonéma* alak használatában; ma általánosan használatos a *fonéma* alak. Tartalma a magyar nyelvészetben sem szabatos, sőt nem is világos; nemcsak ingadozó, hanem gyakran már tartalmatlan. Meghonosodását nem tartjuk kívánatosnak, ezért használjuk az idegen *foném* alakot.

ellentét elvének, az ellentét ellentmondásból következik – és nem megfordítva.³⁷ Mikor a következményes ellentét logikai elvét vette alapul, elméletét a különféle, differens hangelemek tetszőlegesen és individuálisan választható ellentéteire, az ellentétpárookra (Oppositionspaaren) építette.³⁸ Az ellentét elvéből következő atomizmusa meddővé tette kísérletét a disztinktív elemek szükségképpen teljes rendszere megállapítására. Az ellentétpárok proporcióinak és láncainak kereszteződéséből következtetett vissza pl. a német mássalhangzós fonémrendszer diverz alapsoraira. Ezt részben helyesen rendszerezte. Ezt a részben jó eredményét azonban a „lánc” elnevezés alatt bevont diverz, tranzitív „sor” alkalmazásának, illetőleg a fonetika ilyenmű közismert eredményének köszönhetette.

2. A fonológiai egység, a foném és variáns fogalmát Trubetzkoy törvényszerű levezetésével, determinációval igyekszik meghatározni. A fonológiai ellentét a nyelvnek jelentéskülönböztető hangellentéte. Az ellentétnek minden tagja fonológiai vagy disztinktív egység (phonologische Einheit). Ez lehet kisebb vagy nagyobb (tehát különböző terjedelmű) és terjedelme szerint rendezett. Pl. a *bahne* – *banne* szópárt csak egyetlen disztinktív hang különbözteti meg; a *Mann* – *Weib* szópár hangteste (Wortkörper) azonban teljesen különböző (verscheiden) hangokból áll. Egy nyelvben tehát több kisebb-nagyobb fonológiai egység van, és az egységek relatív nagyságuk szerint rendezhetők. Az ilyen fonológiai egységet még kisebb fonológiai egységek „sorára” bonthatjuk: pl. *Mähne* szót a *mí* = *m* + *í* stb. egységekre. Sem az *m*, sem az *í* egység nem bontható tovább kisebb fonológiai egységek sorára (Reihe). Pl. az *m* fonetikailag a hangképző mozgások egész sorából áll, s minden egyes hangképző mozgásnak bizonyos akusztikai eredmény felel meg; de ezeket az „akusztikai atomokat” nem lehet fonológiai egységnek minősíteni; mert elszigetelve sohasem jelennek meg, mindig csak együtt, mint oszthatatlan fonológiai egység. Az a fonológiai egység, mely egy nyelv szempontjából nem bontható rövidebb (kürzere) fonológiai egységek egymásutániságára: a foném. A foném a nyelvnek legkisebb fonológiai egysége (34).

Trubetzkoy fonológiájának alapfogalmai logikai meghatározásúak, ezért logikai vizsgálatuk a szabotosság dolgában is helyénvaló.

A legkisebb fonológiai egység kérdése Trubetzkoy nyelvelméletének alapvető problémája. Elvi alapállás-foglalásának, az ellentét elvének megfelelően az ellentétek egységéből vezeti le a foném meghatározását: az ellentett szavak egységének különbözősét a foném teszi, egy szótest egysége fonémek sorából áll, e sor legkisebb egysége a foném; ez már nem bont-

37 Vö. Burkamp: i. m. 98; Pauler Ákos: *Logika*. Budapest, 1925, 25 skk. Händel–Kneist: i. m. 37.

38 Trubetzkoy ellentét-elmélete egyik esete a bináris elméletnek. A bináris (vagy akár a ternális, kvaternális stb.) reláció elmélete eltekint a viszonyba vont elemek bármilyen rendezettségétől (koegzisztenciától, szukceszivitástól, tehát bármilyen lét-, viszony- és rendszerűségtől); tetszőleges két elem párba-vonásával válik az egyik elem előtaggá (Relat), a másik elem utótaggá (Konsequat), azaz korrelálttá, s a kettő együtt aliorelatív, tehát páros viszonyra (binäre Relativ). E viszonyból szükségképpen következik a tagok azonosságának és diverzitásának, valamint a kettő konverziójának lehetősége és egymásutánisága, rendszerszerűsége, vagyis: valamilyen individuális bináris relatív (jelen esetben ellentét-párok) identikus egysége (Schröder: i. m. III. köt. 13). További elemek bevonásával ugyanígy alakítható ternális, kvaternális stb. reláció és e relációk kollektív rendszerszerűsége, vagy általános osztály. Az elemek párba-vonása tehát tetszőleges, nem szükségképpeni. A bináris elmélet így a nyelvi jelenségeknek csak bizonyos részrendszerére, osztályára érvényes, pl. némi korrelativitásra és a korrelációra. Általános érvényesítése a nyelv egészére a generalizálás logikai hibája. A bináris elméletet tetszőleges és esetleges jegye miatt utasítja vissza a nyelvészeten pl. A. Martinet (*Économie des changements phonétiques*. Bern, 1955, 74).

ható tovább még rövidebb egységre. Az „egység” fogalma itt jelenthet elemet és egészet, alkatot. A „rövidebb egység” kifejezés értelmezése talán „elem”.

Minden tárgy, fogalom stb. logikai meghatározása elsősorban az identikus önazonos lényeg megállapításában van, vagyis a fogalom lényegi jegyeinek megállapításában; a megállapított és meghatározott lényegi jegyek egysége a fogalom tartalma. Az identikus, lényegi jegy változatlan (invariáns), belőle következményes, konzekutív jegyek folynak; ezek változók (variánsok), s meghatározásuk csak kiegészíti a lényegi meghatározást. A foném is lényegi és konzekutív jegyek egysége. A fonológia mint tudomány köteles megállapítani és meghatározni a foném jegyeit, a fonémet – mint egységet – kisebb egységek sorára, jegyeire kell bontania.³⁹ Következik ez Trubetzkoy elméletéből is: az ellentét tagjainak közös sajátossággal kell bírniuk, összehasonlítási alappal (Vergleichgrundlage), egyben azonban megkülönböztető jeggyel, sajátossággal is. A foném tartalma szerint is a fonológiailag releváns sajátosságok összessége (Inbegriff) (vö. 35, 59). A fonológia szempontjából tehát a foném nem a legrövidebb egység; az „akusztikai atomnak” megfelelő „fonológiai atom” az elemi fonológiai egység. Legélesebben kitűnik ez a korrelációk disztinktív jegyénél: a korrelációs jegyet, pl. a mássalhangzós palatalizációs *i-szerű* jellegét (i-artige Aussprache), az ajakhangúságot stb. mint önálló jegyet tudatosítja az egyszerű ember is. Trubetzkoy elmélete a legkisebb fonológiai egység kérdésében az általánosításban hibázik.

A fonológiai egység és a fonológiai rendszer korrelatív az egység funkciója, viszonylagos rendszertani helye, tehát érvénye és értéke szerint. A nyelvkalkat elsődleges elemrendszérének funkciós egysége a foném. A rendszer szerint másodlagos párhuzamosságban, korrelációban fokozott a jegy szerepe (pl. orrhangúság); a magánhangzós és mássalhangzós fonémrendszerrel viszonyos harmadfokú prozodikus sajátosságok, jegyek funkciója még nagyobb: teljesen önálló; tudatosításuk is önműködő és világos.

Trubetzkoy helyesen állapítja meg: a szavak nem foném-téglából állanak, inkább egészek, alkatok. Minden alkatot egy meghatározott jegy különböztet meg (unterscheidet) minden más alkattól. A szóalkatot mindig egy bizonyos foném különbözteti meg minden más szó alkattól. Minden szó sajátos mennyiségű és sorrendű (kombinációjú) fonemből áll; e kettő egyedi sajátosságában különbözik minden más szótól. A szóalkat tehát több a fonémek egyszerű összegénél. A fonémstort az alkati alap egységesíti, és ez biztosítja a szó individualitását. A szónak alkati alapját nem lokalizálhatjuk, a szótestet viszont fonémekre bonthatjuk.

Minden hangalkatnak több akusztikus és hangképző sajátága van, de minden más hangalkattól csak valamelyik (releváns) tulajdonságában különbözik (sich unterscheidet). A hangalkat a fonologikus ellentétben (Opposition) csak e releváns tulajdonságával vesz részt, nem az egész konkrét hangalkatiságával. A foném tehát a hangalkat fonológiailag releváns sajátosságainak egysége (35). A foném konkrét realizációjában, a beszédhangban a releváns sajátságok mellett irreleváns sajátságok is felhangzanak; ezért a beszédhang sohasem a foném – mert a foném nem tartalmazhat fonológiailag irreleváns vonásokat (Züge) –, hanem csak a fonémnek materiális szimbóluma.

A beszédteny folyamatos áramlásával bizonyos fonémrendet valósít meg: szimboli-zál. Az áramlásnak bizonyos pontjain meg lehet ismerni a megfelelő fonémek hangsaját-sá-

39 Vö. Roman Jakobson – Morris Halle: *Grundlagen der Sprache*. Berlin, 1960, 4.

gait; ugyanott azonban sok irreleváns hangsajátság is jelentkezik. Az irreleváns jegyek tömegének, kiválasztásának és megjelenítésének egész sor oka van. A hangáramlásnak foném-megvalósító pontjában jelentkező fonológiai releváns és irreleváns sajátságok egysége a beszédhang (Sprachlaut, bzw. Sprechlaut, Redelaut). Az azonos fonémet megvalósító különböző beszédhangok (Sprechlaut) az illető fonémnek variánsai, illetőleg fonetikai variánsai (36).

Mivel Trubetzkoy szerint a foném nem tartalmazhat fonológiai irreleváns vonásokat (Züge), a variáns mindig fonetikai variáns és a beszéd ténye.

Trubetzkoy a foném fogalmába csak a releváns sajátságok egységét veszi föl; minden más sajátságot a beszédhangba utal. A fogalom lényegi, invariáns jegyeiből (tartalmából) azonban szükségképpen következnek a konzekutív, variáns jegyek, az argumentumok s ezek lehető betöltői: az értékek. A klasszikus példa: derékszögű négyszög – két argumentuma: a négyzet és téglalap. A variánsok, változatok tehát függvényei az invariánsnak. Különben is: ha a nyelvalkat, illetőleg a foném absztrakt szabályok rendszere, akkor mint előfeltételben benne kell lennie a konkrét beszédben, illetőleg hangban megnyilvánuló minden jelenség föltételének, és megfordítva: ha a nyelvalkat absztraktum, tartalmaznia kell minden konkrét jelenség absztrakcióját, szabályát, előfeltételét. A kettő viszonyos (korrelatív), tehát szükségképpen. A fonémból következnek a lehető változatok is (és megfordítva is).

Trubetzkoy-nak a változatokról vallott nézete csak a legszorosabban vett egyéni hangjelenségekre áll, az egyéni hangképző szervek alkatából következő hangsajátosságokra.⁴⁰ Minden további variáció már a foném, illetőleg a nyelvalkat szerkezeti törvényszerűségéből adódó lehetőségek alkalmazása.⁴¹ Így a Trubetzkoy idézte német *g*-nek zöngés vagy zöngétlen, veláris vagy palatális stb. megjelenítése már a foném, illetőleg a nyelvszerkezet adta lehetőségek közönséges alkalmazása, egyben jele a nem-releváns hangsajátságnak. A nyelvjárásokban tapasztalható variációk is azonnal megoldódnak, mihelyst a nyelvjárást viszonylag önálló nyelvalkatnak minősítjük.

3. Trubetzkoy külön tárgyalja a disztinktív ellentétek logikai felosztását és a foném tartalmának, valamint rendszerének meghatározását. Szerinte a nyelv fonémaállománya, vagyis fonéma-rendszere csak korrelátja (korrelat), párhuzamos megfelelője a fonológiai ellentétek rendszerének (System der phonologischen Oppositionen); főszerepe nem a fonémnek, hanem a disztinktív ellentétnek (Oppositionen) van. A foném tartalmán ugyanis a fonológiai ellentétek meghatározott rendjéből, illetőleg szerkezetéből kívánja levezetni (60).

Trubetzkoy értelmezésében tehát elsődleges az ellentétek rendszere, s ennek felel meg a fonémaállomány, a fonémrendszer, mint másodlagos jelrendszer. A fonémrendszer előtt mindenkor a fonológiai ellentétek, vagyis az ellentétpárok rendszerét kell számon tartanunk.

Az ellentétekből vezeti le a fonémrendszer tartalmát is. A foném-megállapítás előírt szabályainak betartásával állapítja meg egy nyelvalkat fonémjeinek állományát, és határozza meg

40 Vö. Kenneth L. Pike: *Phonetics. A critical analysis of phonetic theory and a technic for the practical description of sounds*. Ann Arbor, 1958, 6-th Print. Több szempontja figyelemre méltó. Lásd még Laziczus: NyK, XLIX, 176.

41 „Ausser den distinktiven Merkmalen stehen dem Sprecher noch andere dem Kode angehörende informations-tragende Merkmale zur Verfügung, ... die von der Sprachwissenschaft keineswegs übersehen werden dürfen. Die Hilfsrolle der redundanten Erscheinungen darf nicht unterschätzt werden.” Lásd Jakobson – Halle: i. m. 8.

az egyes foném tartalmát: releváns sajátságainak (ti. a foném minden variánsa közös sajátságának) összességét; ez egyben a fonémek egymás közti elhatárolása is.

Így pl. a német *k* foném releváns sajátsága: 1. a teljes zár (ellentétben a *ch* fonémekkel, de közösen a *p*, *t*, *tz*, *pf*, *d*, *b*, *g*, *m*, *n*, *ng* fonémekkel); 2. nem-orrhangú (ellentétben az *ng* fonémekkel, de közösen a *g*, *t*, *d*, *p*, *b* fonémekkel); 3. a nyelvizom feszessége és egyben a gége lazassága (ellentétben a *t*, *p* fonémekkel, de közösen a *g*, *ch*, *ng* fonémekkel). A német *k* fonémnek egy-egy sajátsága tehát közös más-más fonémével, s ezért csak a négy sajátság egysége teszi *k* fonémet: ez a tartalma. A foném meghatározása így attól függ, milyen más fonémekkel kerül ellentétbe, vagyis milyen helyet foglal el az ellentétek rendszerében (60).

A foném-sajátságok, vagyis a jegyek egysége és a foném jegyei rendszertől meghatározott relevanciájának tétele helyes. Azonban Trubetzkoy több példája (az ellentétre és az egyezésre) bizonytalan értékű: 1. a *k–ch* ellentét nemcsak zárfokozatában különbözik, viszont az *m*, *n*, *?*, *tz* és *pf* fonémek zárfoka, illetőleg zárfokozata nem egyezik a *k* fonémáéval; 2. a nem-orrhangú fonémek felsorolása nem teljes; 3. a *k–g* ellentétnek *g* tagja másodlagos korrelációval alakul, a feszes ejtés tehát utolsó a számbaveendő jegyek sorában, továbbá az egyező fonémek felsorolása sem teljes; 4. a nyelvhát szerepe a *t*, *p* fonémekkel szemben diverz, de nem azonos a *ch*, *?* fonémével; a *k–g* korrelációs egyezés itt sem bizonyít semmit.

Trubetzkoy-nak az ellentétrendszer elsődleges jelentőségét deklaráló elmélete helytelen.⁴² Először adva van a diverz tények sora, s csak ezeket lehet ellentétbe állítani. A diverz, különböző tények azonban már az azonosság és diverzitás viszonyosságából (korrelativitás), továbbá a viszony és rend párhuzamosságából következően viszonyított rendben állanak. Az ellentétrendszer csak másodlagos lehet, tehát következmény, amelyből vissza lehet következtetni az előzményre, de maga nem lehet előfeltétel. Ezt bizonyítja még Trubetzkoy kísérlete is a német *k* foném meghatározására: nem az elméletből következő ellentétből állapítja meg a foném jegyét, hanem a különböző diverz jegyek alapján állítja fel ellentéteit. Meghatározásának követett módszere is mutatja az ellentételemélet helytelenségét.

4. Trubetzkoy elmélete szerint a nyelvalkat fonológiai rendszerét az ellentétrendszer (Oppositionssystem) határozza meg ezért elsősorban a fonológiai ellentétek fajait vizsgálja, az egyes ellentét viszonyát az egész ellentétrendszerhez. Bevezeti az általános ellentétrendszer fogalmát.

A fonológiai ellentétnek (Opposition, Gegensatz) a különböző sajátságokon kívül közös sajátsággal is kell bírnia; ez az összehasonlítási alap (Vergleichsgrundlage), e nélkül lehetetlen minden ellentét. Nem állhatnak pl. ellentétben a tintásüveg és a szabad akarat.

42 „...Et pourtant on ne saurait considérer les éléments qui font partie d'un système comme de simples dérivés des corrélations ou oppositions structurales; il sera en effet important de distinguer entre les propriétés purement formelles d'un système et sa matière ou substance qui, tout en étant adaptée à la structure donnée (puisque elle y entre), n'en est pas moins relativement indépendante; et l'étude des catégories réelles, contenu ou base des systèmes, sera non moins importante que celle de la structure formelle.” (V. Bröndal: i. m. 10.)

Az olyan ellentétrendszerben, mint pl. a fonológiai rendszer, az ellentétnek két alapfaját kell megkülönböztetni: az egydimenziósat és a többdimenziósat.⁴³ Az egydimenziós ellentétpár közös sajátosságainak összessége (Vergleichsgrundlage) csak ennek az egyetlenegy ellentétpárnak tagjaiban van meg; a többdimenziós ellentétpár közös sajátosságainak összessége megvan a rendszer más tagjainál is. Az ellentétek általános elméletében (Theorie der Oppositionen) e két viszonynak jelentősége igen nagy. Az egydimenziós ellentét példája a német *t-d*, mint egyetlen dentális zárhang; a német *d-b* ellentét többdimenziós, mert a laza zárképzés megvan pl. a *g*-nél is. Egydimenziós a francia *d-n* ellentét is: az egyedüli zöngés zárhangellentét.

A német kiművelt nyelv (Bühnensprache) 20 mássalhangzós fonémje közötti 190 kombinációs lehetőségnek 7%-a, azaz 13 ellentét egydimenziós: *b-p*, *d-t*, *g-k*, *f-w*, *b-m*, *d-n*, *g-ng* és *pf-f*, *k-ch*, *tz-ss*, *ss-s*, *ss-sch*, *r-l*; minden további ellentét többdimenziós (93%). A *h* foném egyetlen egydimenziós ellentétnek sem tagja. A többdimenziós ellentétben részt vesz minden mássalhangzós foném. Minden foném 19 ellentétben állhat; ebből átlag csak kettő egydimenziós, mégis ez a fontos a fonológiai rendszer szerkezetének megállapításában (61, 62).

A feszes–laza ellentétet (Spannungskorrelation) maga Trubetzkoy is másodfokú zárjelleg-korrelációnak (Überwindungsartkorrelation zweiten Grades) minősíti (vö. 139 skk), tehát saját elmélete alapján sem alapellentét. A laza fonémek nem alapfonémek, tehát nem lehetnek tagjai az alapvető fonológiai rendszernek, Trubetzkoy tehát helytelenül vonja be elméletének alap-ellentétrendszerébe. Ki kell tehát zárunk a *b-p*, *d-t*, *g-k*, *ss-s* és *f-w* ellentétpárt, s a másodfokú zárjelleg-korreláció problémájába utaljuk; ugyanezzel a megokolással kizárjuk a *b-m*, *d-n*, *g-ng* ellentétpárt is. A kétoldalúan, kölcsönösen egy-egy, esetleg egy-több értelműen meghatározott és ismétlődő ellentétviszony több párhuzamosság (korreláció) lényege; viszont nem alapja az alapfonémek rendszerének: másodlagos.

A fennmaradó három *ss-sch*, *r-l*, *k-ch* ellentét közül az első kettő egyoldalúan, függően meghatározott főkülönbözés (diverzitás), két tagja tranzitív aszimmetrikus sorának, amelyben az összehasonlítási alap még kétszer ismétlődik, tehát nem ellentét és nem egydimenziós; az utolsó pár *k-ch* nem közvetlen viszony (ilyen a *k-h* lenne), viszont tényleg lehet ellentét. A *pf-f* foném külön probléma. Trubetzkoy ellentéteken alapuló fonológiai rendszerezésének alapviszonyából, az egydimenziós ellentétviszonyból az additív korrelációs ellentétek kizárása után mindössze három ellentétpár maradt, de ezek lényegi meghatározásá-

43 Böhler Trubeckoyának a magánhangzós rendszerek általános fonológiai elméletéről írt tanulmányának (TCLP, I, 39–67) elméleti vázát és érdemét a hangsajátságok (Sättigung, Helligkeit, Dauer, Intensität, Melodieverlauf) relevanciája elméletének felállításában állapítja meg. Egy-egy nyelvalkat magánhangzós rendszerét az érvényesített releváns hangsajátságok száma szerint egydimenziós, illetőleg két-, három- vagy négydimenziós, négydimenziós nevezi [TCLP, IV, 1931, 27]. Trubetzkoy később felhasználja a „dimenzió” fogalmát, de az ellentétpár közös sajátosságának összességét (Vergleichsgrundlage) jelöli véle, és csak az egydimenziós és többdimenziós fogalmat vezeti be. E fogalom tartalma tehát Trubetzkoytól lényegében különbözik Böhler fogalmától. Böhler fogalmához közelebb áll Jakobson–Halle. Egyrészt a magas összpontosított energiájú (*a*) – csekély energiájú (*p-t*) ellentétet, másrészt a sötét (*p*) – világos (*t*) ellentétet nevezi dimenzióknak, s e két dimenzió építi fel elsődleges háromszögét. Ezt bontja aztán a magánhangzós (*a-u-i*) és mássalhangzós (*k-p-t*) autonóm kétdimenziós háromszögre (Jakobson–Halle: i. m. 36).

val csak egy, illetőleg semmi. Viszont továbbra is magyarázatlanul marad a feszes fonémek diverz állománya és a korrelatív laza fonémek másodlagos részrendszere.

Trubetzkoy az egydimenziós ellentétet a fonémek fonológiai tartalmában és a fonológiai rendszer szerkezetében alapvető fontosságúnak tartotta. A tényleges ellentétnek viszonya és rendje, érvénye és értéke azonban csak másodlagos. Mindebből következik: Trubetzkoy-nak az ellentétre épített elmélete másodlagos viszonyrendszerre épül.

Még világosabban kitűnik ez az elsőnek említett német $t-d$ és francia $d-n$ egydimenziós-nak minősített ellentét vizsgálatánál.

A $t-d$ ellentétnek közös alapja (Vergleichsgrundlage) a dentális zár. Trubetzkoy szerint a német fonológiai rendszerben ez a két foném dentális zárú. Azonban ugyanez a zár megvan az n fonémnél is. Kitűnik ez már a francia $d-n$ példából is. Az $n-t$ viszony az alapfonémek rendszerén belüli privatív viszony, mindkettő ugyanazon fokú tranzitív sorozat tagja, kétoldalúan és egyértelműen meghatározva. Ugyanakkor a $t-d$ ellentét csak másodlagos, additív korreláció és kölcsönös egy-egy értelmű intranszitiv viszonyú. Elhatározó: a közös alap – a dentális zár – ismétlődik: $t-d$, $t-n$ s így Trubetzkoy értelmezése szerint sem lehet egydimenziós. A lánc és proporció kereszteződésének összetett kerülő útján maga is eljut a $t-d-n$ sorhoz, s ennek paralelizmusához, a $p-b-m$ és $k-g-?$ láncsal (vö. 64). Hasonló eredményhez jutottunk az $ss-sch$, $r-l$ ellentét vizsgálatánál is. A lánc paralelizmusának fogalma megfelel az elsődleges szükségképpen korreláció, párhuzamos megfelelés fogalmának. Az egydimenziós ellentét elmélete ellentmond önmagának. Az ellentét elméletéből következően Trubetzkoy-nak meg kellett volna még különböztetnie a teljes, részleges és egyedi ellentétet. Az egydimenziós ellentét akkor talán az egyedi ellentétnek felelne meg; ennek szerepe, értéke minden rendszerben harmadlagos.

Meghatározott korrelátor szerint izomorf megfelelésbe állított két egyező, egymásnak megfelelő viszonzszerkezet (pl. sokszerűség, rendszer) egymáshoz való viszonya: a korreláció, párhuzamos megfelelés.⁴⁴ A korrelátor lehet szükségképpen, következményes, konzekutív vagy tetszőleges, additív, járulékos, jelentésváltoztatásra alkalmas főnikus jegy (pl. hangteljesség, részlegesség, zöngéesség, feszesség, ajakhangúság). A lényegi vagy additív jegy szerint a korreláció elsődleges, szükségképpen, tehát kísérő jelenség, vagy másodlagos, azaz tetszőleges. Pl. egy fonémsor izomorf megfelelésben állhat a korrelációs jeggyel ellátott másik sorral. Az izomorf korrelált két sor megfelelő tagjai részlegesen azonosak, egyeznek (Gleichheit), de a korrelációs jegy alapján differensek, ellentettek; a korrelátor (az egyik sornak közös jegye) alapján ugyanakkor megfelelésben állanak. E párhuzamosság elmentett tagjainak kölcsönös viszonya az egy-egy vagy egy-több értelmű tranzitív viszony, ahol az első taghoz tetszőleges mennyiségű tagot sorolhatunk (one-many). Ez az alapviszonya minden differenciának (és az explikált diszjunkció és konjunkció). A differencia viszonya szerint álló párhuzamosság másodlagos.

A szerkezeteken, rendszereken belül – tehát a lényegi diverz jegyek szerint – a sorok és sorozatok között egy-egy szükségképpen következő viszonyosság és párhuzamosság (korrelativitás és korreláció) és az implikált, illetőleg explikált inkompatibilitás és egyezés van. A

44 Vö. Burkamp: i. m. 69, 74 skk.

viszony itt egyoldalúan vagy kétoldalúan egyértelműen meghatározott, vagyis az azonosság és diverzitás viszonya. Ilyen párhuzamos megfelelés pl. a magyarban a $f-c$ - cs és $p-t$ - k fonémsorok között van. Ez a diverzitáson alapuló korrelativitás, illetőleg korreláció szükegképpen és elsődleges következmény minden rendszerben, tehát kísérő jelenség.

A szerkezetek, főképpen rendszerek közötti másodlagos párhuzamos megfelelés járulékos, additív differens jeggyel alakul, s ilyen pl. a német feszességi jegy szerinti korreláció az $p-t-k$ és $b-d-g$ sorok között. Trubetzkoy a szükségképpen és tetszőleges, vagyis diverz, és differens korrelációt nem választja szét tudatosan; a viszonyosság pedig teljesen figyelmén kívül marad.

Az additív jegy (korrelátor) alapján képzett másodlagos, differencián alapuló intranszitiv korrelációt Trubetzkoy maga másodfokú zárjelleg-korrelációnak nevezi könyvének 77. és 140. lapján. Ilyen szerinte a laza-fesz (Spannungskorrelation), hangsúlyos-hangsúlytalan (Intensitätskorrelation), zöngétlen-zöngés (Stimmbeteiligungskorrelation), aspirált-nem aspirált (Aspirationskorrelation), infraglottál-rekurszív (Rekursionskorrelation), és explozív-injektív (Auflösungskorrelation) korreláció. Itt tehát Trubetzkoy helyesen állapítja meg a korreláció „másodfokúságát”, tehát másodlagosságát. A másodlagos, additív jegy (korrelátor) alapján viszonyított párhuzamos két sor tényleg ellentett, differens párokból áll. A másodlagos additív korrelációs jeggyel bíró tag nem tagja az elsődleges alap-, lényegi jeggyű fonémek alaprendszerének. A német $b-p$, $d-t$, $g-k$ ellentétpárok meghatározása tehát: a $p-t-k$ fesz (fesz) alapfonémek sorával egy-egy értelműen viszonyított, ellentett a $b-d-g$ laza (laz) ejtés jegyét viselő izomorf szimmetrikus intranszitiv fonémek következése.

A Trubetzkoytól egydimenziós minősített és nagyon fontosnak tartott mássalhangzós ellentétnek egyike sem egyéb tehát a másodlagos additív korrelációnak egy-egyértelműen meghatározott izomorf szimmetrikus, intranszitiv differens ellentéténel; másodlagos viszony, nem determinálja és nem határozza meg az alapfonémek rendszerét.

Trubetzkoy a magánhangzó fonémek közül egydimenziós minősíti az $u-o-ö-e$, $u-ü-ö-e$, $u-ü-i-e$, $u-o-a-ä-e$ „láncnak” ellentétpárjait. Ezzel szemben többdimenziós az $u-e$ ellentét. E szerint a magánhangzós állományban több egydimenziós ellentéte van, mint a mássalhangzóknak.

Ezzel az egydimenziós minősített ellentétek azonban különböző sorszerűségeknek tagjai; ugyanúgy nem egydimenziósak, mint a tárgyalt mássalhangzós fonémpárok tagjai. Az $u-e$ ellentét azonban tényleg különbözik a többtől. Egy nyelv magánhangzó-rendszerének, így a német magánhangzó-rendszernek is, több hasonló viszonya van. Meghatározása csak relációkalkulussal lehetséges.

*

A Trubetzkoytól ugyancsak fontosnak minősített többdimenziós ellentét fogalmának tartalmára megint csak példáiból következtethetünk. Többdimenziós az ellentét, ha közös sajátsága ismétlődik a rendszer más tagjainál is. A többdimenziós ellentétben részt vesz a nyelvnek minden fonémje. Többdimenziós pl. a német $b-d-g$ fonémsor (közös jegye a laza zárképzés), továbbá a $p-t$ ellentét is. A magánhangzós fonémeknél többdimenziós pl. az $u-e$ ellentét; egyedüli közös jegyük a magánhangzós mivoltuk (61–62).

Felsorolt példáiban kétféle viszony van. A viszonyosság (korrelativitás) elvéből következően nincs azonos lét különböző nélkül, teljes lét részleges, illetőleg egyedi valóság nélkül, föltételezett előfeltétel nélkül. A részleges, illetőleg egyedi feltételezettek függőviszo-

nyú tranzitíven aszimmetrikus sorának⁴⁵ teljesség fokában különböző tagjai egyoldalúan, egyértelműen meghatározott viszonyban állanak, egy felsőfokú létezőtől több alsófokú függ (one–many). Ez a *b–d–g* sor viszonszerkezete, ezt nevezi Trubetzkoy többdimenziós ellentétnek. E laza zárhangú fonémek viszonya egyoldalúan egyértelmű, ismétlődő tranzitív különbözős, nem ellentét.

Más a Trubetzkoy idézte *u–e* foném viszonya. A graduálisan és privatívan implikált fonémek tranzitív sorai és sorozatai meghatározott viszonyú sorrendben, azaz rendszerben állanak. A sornak egyoldalúan egyértelműen meghatározott fonémjei privativitásuk hányadossága szerint különböznek. Rendszeren belül mindkét különbség jelentésmegkülönböztető. Tetszőlegesen szembeállíthatjuk a sornak bármely fonémjét a sorozat bármely fonémjével, s az így komplikált, tehát kombinált fonémek is jelentésváltoztató képességűek. Ilyen az *u–e* foném viszonya: szerkezeten belül tetszőleges ellentét (kontrer) egy-egy vagy egy-több értelmű viszony. Hasonló pl. a magyarban az *a–e*, *a–i*, *a–o*, *ö–i*, *o–ü* stb. vonatkozás. Trubetzkoy a tetszőlegesen egy-egy vagy egy-többértelmű ellentéti viszonyt is többdimenziósnek nevezi. Ebben az értelemben tetszőleges egy-egy vagy többértelmű ellentétbe lehet állítani a mássalhangzós sorok és sorozatok fonémjeit is. Az ily módon nyerhető ellentéti párok száma jelentősen kisebb a Trubetzkoy elméleti számánál (vö. 62, 63). A „többdimenziós” jelölés itt sem felel meg, sőt e viszonyoknak relációkalkulussal végezhető minősítésében sem.

Trubetzkoy elmélete szerint a többdimenziós ellentét lehet homogén vagy heterogén. Homogén az ellentét, ha az ellentett tagok egy egydimenziós ellentétekből álló „lánc”-nak (Kette) szélső pontjai. Így pl. a német *u–e* ellentét két tagjának közös alapja csak a magánhangzósság; viszont a két tag szélső pontja egy lehető *a–o*, *o–ö*, *ö–e* egydimenziós ellentétpárokból álló láncnak. Az *u–e* homogén ellentét nem közvetlen (ungeradlinige), mert két szélsőpontját többfél lánc kötheti össze. Pl. *u–o–ö–e*, *u–ü–i–e*, esetleg *u–o–a–ä–e*. Hasonlóan homogén a német többdimenziós *x–?* (*ch–ng*) ellentét, de egyben közvetlen (geradlinige), mert az egyetlen lehető láncolatnak két szélső pontja: *ch–k–g–?*.

Mindezzel szemben a *p–t* többdimenziós ellentét heterogén, mert a két tagot nem kötheti össze az egydimenziós ellentétek láncolata, a kettő közé semmi sem iktatható (62).

A „lánc” (Kette) fogalmának a logikai irodalomban megszokott *xx* jelölése a „sor” (Reihe) is.⁴⁶ Trubetzkoy „lánc” fogalmának tartalma azonban ellentétek *xx* következése; tehát különbözik a „lánc” fogalom általában használt tartalmától. A többdimenziós homogén ellentétnek a láncsal kapcsolott fogalma Trubetzkoytól logikai igyekvést jelez: tranzitív, szükségképpen sorba kívánja állítani az ellentéteket. A logikai tranzitivitás a racionalitás eszménye, a törvényszerűség teljessége, a rend tökéletessége. Ezt célozza Trubetzkoy a homogén lánc felállításával; azonban nem a fonémek, hanem a fonológiai ellentétek, párok láncát állítja fel, mert a fonémrendszert az ellentétek rendszeréből kívánja levezetni, az első az utóbbinak – szerinte – csak „korrelátuma” (vö. 62, 60). Láncában egy-egy értelműen meghatározott intranszitiv szimmetrikus ellentétpár is van: *k–g*, *t–d* stb.

45 Vö. Burkamp: i. m. 73; Pauler: i. m. 24, 54.

46 Vö. Schröder: III, 346, Burkamp: i. m. 71, Pauler: i. m. 59.

A „lánc” (Kette) kétoldalúan, egyértelműen meghatározott tranzitív aszimmetrikus viszony, a sorszerűségnek egyik esete: a sorozat. Ilyen pl. a természetes egész számok sorozata. Az alapviszony és konverziója segítségével minden tagja minden tagtól mindkét irányban elérhető. Külön esete a láncnak, ha tagjai csak egy irányban érhetők el: páronként. A láncnak lehet kezdete és vége; vagy csak kezdete vagy vége; vagy se kezdete, se vége.

Minden véges összefüggés viszonya kimeríthető az összefüggő tagok viszonyának különböző kapcsolásával, láncolásával. Egy-egy láncolás, kapcsolás lehető viszonyainak száma azonos.

A fonémek viszonya azonban nem csupán kétoldalúan egyértelműen meghatározott „lánc” (sorozat), hanem egyoldalúan, egyértelműen meghatározott sor is és a kettő viszonyával alakult szerkezet. Mindkét meghatározottságot a sorszerűség fogalma meríti ki.

A sorszerűség (sor és sorozat) lefokozással, illetőleg privációval alakult diverz, ismétlődő, egyoldalúan vagy kétoldalúan egyértelműen determinált és meghatározott tranzitív és aszimmetrikus viszonszerkezet. A teljes fonémból explikált diverz sorok és sorozatok viszonyosak (korrelatív) tagok, illetőleg párhuzamosak (korreláció) sorszerűségük szerint. Ez a viszonyosság és párhuzamosság szükségképpen, elsődleges. Az ellentét azonban egy-egy vagy több értelmű viszony, megfordítható (konverz), tehát általában nem tranzitív, viszont szimmetrikus – csak kivételesen lehet tranzitív. Trubetzkoy kísérlete az ellentétpárok – mint olyanok – sorszerűsítésére tehát eleve kilátástalan; kivételre nem lehet törvényszerűséget építeni. Maguk az ellentétek tagjai természetesen sorszerűsíthetők, persze nem az ellentét, hanem a diverzitás szerint. Lássuk Trubetzkoy példáit, az $u-o$, $o-ö$, $ö-e$ láncot. Az $u-o$ privatív különbözős, tehát egy sorozatnak előző és következő tagja; az $o-ö-e$ graduálisan diverz tranzitív sor. Trubetzkoy $u-o$, $o-ö$, $ö-e$ láncja azaz sora tehát nem homogén, mert két különböző sorszerűség tagjait kapcsolja egyetlen láncba; ez a lánc nem szükségképpen és nem tranzitív; természetesen a Trubetzkoy felsorolta páros fonémek nem ellentétek, hanem különbözőségek.

Mutatis mutandis ugyanez áll a homogén többdimenziós ellentétek úgynevezett közvetett (ungeradlinige) fogalmára, az $u-ü-i-e$, $u-o-a-ä-e$ esetére s kiséé eltérő megoldással az $u-ü-ö-e$ láncra is. Trubetzkoy-nak a mássalhangzókból idézett példája még kevésbé áll helyt: többdimenziós és homogén a német $x-$? ellentét, mert a $x-k$, $k-g$, $g-$? egydimenziós ellentét-lánc két szélső pontja (vö. 62). A $x-k$ tényleg ellentét, mert az alapfonémek különböző sorszerűségeinek két tagja; ilyen maga a $x-$? pár is; a $k-g$ pár egy másodlagos izomorf párhuzamosság ellentéte, korreláció és hasonlóan a $g-n$ is. A német $x-$? fonémpár tehát Trubetzkoy kifejezésével élve – többdimenziós, azaz többértelműen meghatározott ismétlődő ellentét, de nem homogén.

Trubetzkoy többdimenziós-nak és heterogénnek minősíti a $p-t$ fonémpárt, mert a két tag között nem állhat semmilyen egydimenziós ellentét-lánc (62). A $p-t$ azonban egyoldalúan egyértelműen meghatározott graduálisan különböző foném, első két tagja egy tranzitív aszimmetrikus sornak, tehát éppen homogénnek minősíthetők.

Általában a Trubetzkoytól többdimenziós-nak minősített ellentét tagjai közé beiktatott lánc nem változtatja meg a tagok viszonyát, sem közelebbről meg nem határozza. Szükségképpen következmény ez, hisz egydimenziós ellentét nem létezik; ebből a korrelativitás elve alapján tovább következik: többdimenziós ellentét nincs. Egydimenziós ellentétek nélkül nincs lánc, lánc nélkül nincs homogén többdimenziós ellentét, s így többdimenziós heterogén ellentét sincs.

Végül Trubetzkoy nem kevésbé fontosnak minősíti a proporcionális és az izolált ellentétet. Proporcionális az ellentét, ha a két tag viszonya azonosan ismétlődik ugyanazon rendszernek egy vagy több ellentétpárjánál. Ilyen pl. a német $p-b$, $t-d$, $k-g$. A $p-sch$ ellentét ezzel szemben izolált.

Szerinte mind az egydimenziós, mind a többdimenziós ellentét lehet proporcionális vagy izolált. Pl. a német $p-b$ egydimenziós és proporcionális, az $r-l$ egydimenziós és izolált, a $p-t$ többdimenziós és proporcionális (vö. $b-d$, $m-n$), a $p-sch$ többdimenziós és izolált (63).

Trubetzkoy proporcionálisnak nevezett ellentétei több viszonyfajt rejtenek. Az egydimenziósnak minősített proporcionális ellentétei a $p-b$, $t-d$, $k-g$ egyeznek az ugyancsak Trubetzkoytól másodfokú zárjelleg-korrelációnak minősített másodlagos párhuzamossággal, s vonatkozik rá mindaz, amit e viszonyról már előbb mondtunk.

A Trubetzkoytól egydimenziós és izolált ellentétnek minősített $r-l$ a valóságban egyoldalúan meghatározott különbözés, a két tag a megfelelő viszonyos (korrelatív) sornak két foka, tehát – Trubetzkoy szakkifejezésével élve – többdimenziósnak kellene minősítenünk; természetesen nem izolált viszony. A többdimenziósan proporcionálisnak minősített $p-t$, $m-n$ viszonya lényegében egyoldalúan, egyértelműen meghatározott különbözés, két megfelelő viszonyos sornak két foka; a párok egymás között sorközi elsődleges szükségképpen párhuzamosságban, korrelációban állanak. A $b-d$ viszonya ugyancsak egyoldalúan meghatározott különbözése egy másodlagos párhuzamosságú additív zárjellegű sornak, tehát többdimenziósnak minősíthetnők. Az előbbi $p-t$, $m-n$ különbözések elsődleges párhuzamosságtól másodlagosságával különbözik s így más sorrendbe (részrendszerbe) tartozik.

A $p-sch$ tényleg többértelműen meghatározott ellentét, s tehát izolált – de nem szükségképpen. A németben ugyanez a viszony van a $f-r$ foném között; a magyarban a korrelált másodlagos részrendszerben a $b-zs$ vonatkozása is egyezik a $p-s$ ellentétével.

Az ellentétpárok viszonyának taglalása egyértelmű eredményt mutat. Az ellentétpárok egyező sajátsága (Vergleichsgrundlage) Trubetzkoy szerint fennállhat, illetőleg korlátozódhat egyetlen ellentétpárra: ez az egydimenziósnak nevezett ellentéte; szerinte ritka, de a rendszer szempontjából alapvető (vö. 61). Azonban minden rendszer sorszerűségek sorrendje; a sorszerűségnek előfeltétele az ismétlődő viszony. Az egydimenziós, azaz egyetlen ellentétpárra korlátolt alapsajátság fogalma egy meghatározott nyelvi rendszerben sem lehetséges. Következésképpen többdimenziós viszony sincs.

A többdimenziós ellentét lényege Trubetzkoy szerint az ellentétpár közös sajátságának ismétlődése a rendszer más, esetleg több tagjánál. Többdimenziósan minősített példáinak logikai meghatározása azonban: 1. elsődleges diverz sor; 2. többértelműen vonatkozó ellentét; 3. többértelműen viszonyított másodlagos korreláció. Minden rendszerben szükségképpen a második viszony a legszámosabb. A három viszonyfaj rendszertanilag önállóan determinált, s nem rendelhető a többdimenziós fogalom alá. Többdimenziós viszony a nyelvrendszerben nincs.

Ebből következik a többdimenziós homogén (közvetlen és közvetett), valamint a heterogén ellentétek önellentmondása is. Többdimenziósan homogén az ellentét – Trubetzkoy szerint –, ha két tagja közé egy egydimenziós ellentétekből álló lánc iktatható; ha csak egyetlen lánc iktatható be, akkor homogén, ha több, akkor heterogén. Rendszerben egydimenziós ellentét nem állhat; az ilyen lánc önellentmondó, s ezért ilyen a többdimenziós homogén ellentét fogalma is. Az így nevezett viszony valójában tranzitív sokszerűség lehet.

Az egydimenziós proporcionális ellentét lényege Trubetzkoy szerint a két tag viszonyának ismétlődése további ellentétben. Felsorolt példái az egy-egy értelműen viszonyított másodlagos korrelációt mutatják.

Az ellentét proporcionális, ha a tagok viszonya azonosan ismétlődik a rendszer más ellentéteinek tagjai közt. Proporcionának nevezi Trubetzkoy: 1. a másodlagos párhuzamosságot, korrelációt; 2. az elsődleges, szükségképpeni korrelációban álló sort ($p-t$, $m-n$).

A proporcionális ellentéttel szembehelyezett izolált ellentét nem létezik; ellentmond a rendszer fogalmának.

Trubetzkoy szerint mind a többdimenziós, mind az egydimenziós ellentét lehet proporcionális vagy izolált. A többdimenziós proporcionálisnak minősített viszonya a valóságban: 1. egyértelműen meghatározott különböző és az ismétlődő viszonyú két sornak elsődleges szükségképpeni párhuzamossága, vagy 2. többértelmű tetszőleges ellentét. Egydimenziós viszony nincs, tehát többdimenziós proporció sincs.

Az izolált egydimenziósnek minősített ellentét valójában egyoldalúan egyértelműen meghatározott viszony és egyáltalán nem izolált; tehát se nem egydimenziós, se nem izolált.

A lánc Trubetzkoy meghatározásában több egydimenziós ellentétből áll. Nem minden lánc proporcionális; a láncnak valamely ellentéte proporcionális lehet (vö. 64). Az utóbbi esetben nem tudni, mi tartja össze a láncot⁴⁷ Példáiban a következő logikai viszonyokat lehet megállapítani: 1. graduális és privatív sorszerűségek tagjainak párban váltakozó következtetése; 2. alaprendszeri elsődleges, többértelműen viszonyított ellentét és másodlagos korrelációs párok váltakozó következtetése; 3. a proporciók és láncok kereszteződéséből nyert fonémrendszerben a $p-b-m$ típusú fonémek (elsődleges sor és másodlagos korreláció kapcsolása) következtetését Trubetzkoy sornak vagy újból láncnak nevezi. A megfelelő értelemben tényleg sor.

Egydimenziós ellentét nincs, tehát egydimenziós ellentétek láncja sincs. Trubetzkoy a lánc fogalmát nem határozza meg kellőképpen. Összetett úton végül is a sor fogalmához közeledik.

Trubetzkoy-nak egész elmélete másodlagos elven, illetőleg viszonyon épül. Föltehetően a többdimenziós és heterogén ellentét, illetőleg az egydimenziós ellentétek láncja is valamilyen szubszumált hányadlagos viszony szerint áll. Ilyen lehetőség pl. a rendszernek relációs kalkulussal kifejezhető vonatkozásszerkezete.

A függő dologgal viszonyuló összefüggő dolog a vonatkozás viszonyában áll. Vagyis két viszonynak viszonya is viszony. E relációkalkulussal alakuló harmadlagos viszony: a vonatkozás; jelenti a szerkezet viszonyainak relációját, illetőleg relációit. A vonatkozás is lehet tranzitív. Klasszikus példája a kalkulussal minősíthető *nagybátya* és *unokaöcs* vonatkozása. Példája a fonémrendszerben: ha az *ë* foném hangiságának fokában előfeltétele a tőle függő *ö* és *ü* fonémnek, és ha az *i* foném privatívan összefüggő következője az *ë* fonémnek, akkor az *i* foném felsőbb fokról vonatkozik az *ö* és *ü* fonémre. Ez a vonatkozó tranzitivitás csak a sorrendben (rendszerben) áll fenn, tehát következményes, konzekutív, másodlagos. A teljes, általános fonémrendszernek minden vonatkozása tranzitív. Egy-egy nyelvalkati (részleges) fonémrendszernek lehet nem-tranzitív vonatkozása is.

47 Vö. Schröder: i. m. III, 377.

A Trubetzkoy felsorolta láncok tranzitivitását vagy intranszitivitását, esetleg nem-tranzitivitását a kalkulusok levezetésével lehetne megállapítani. Valószínűleg nem-tranzitív pl. a $x-k$, $k-g$, $g-?$ lánc. Főlöseges, mert a fonémek alaprendszerének lényegi szerkezetét nem a relációkalkulussal adott harmadlagos viszonszerkezettel kell megadni. A függő és össze-függő viszonyú fonémek alapszerkezete előfeltétele a viszonyok viszonya szerkezetének, s nem megfordítva.

5. Az ellentétrendszer különböző ellentétfajainak meghatározása után Trubetzkoy megkísérli a fonémrendszer szerkezetének, viszonyrendjének levezetését az ellentétrendszerből.

Szerinte a fonéminventáriumnak, mint a fonológiai ellentétek korrelát rendszerének belső rendjét, viszonszerkezetét (Struktur) az ellentétek különböző fajtái határozzák meg. Az egyező viszonyú tagok proporcionális ellentétei egyenletbe (Gleichung) tömöríthetők pl. a német $b-d = p-t = m-n$, vagy $u-o = ü-ö = i-e$. A többdimenziós közvetlen homogén ellentétbe egydimenziós láncok iktathatók, pl. a német $ch-k-g-ng$ vagy $u-ü-i$ stb. Ha a lánc egyik ellentéte proporcionális, kereszteződik a lánc a proporcióval. Ha egy foném egyidejűleg több proporcióban vesz részt, akkor több proporció kereszteződik. A fonológiai rendszer tehát a kereszteződő párhuzamos „sorok” formájában mutatkozik. A német mássalhangzós rendszerben kereszteződik a $b-d = p-t = m-n$, továbbá a $b-p = d-t$ és $b-m = d-n$ proporció, és a kereszteződést két paralel lánc érzékelteti: $p-b-m$ és $t-d-n$. A $p-b = t-d = k-g$ és $b-m = d-n = g-?$ proporciók a $p-b-m$ és $t-d-n$ láncok paraelizmusát adják a $k-g-?$ -vel. Végül a $x-k$ viszonya egyezik a $f-pf$ és $ss-tz$ viszonyával, ezek viszont csak részei a $w-f-pf$ és $s-ss-tz$ paralel láncoknak. Végül az ss az egydimenziós $ss-sch$ ellentét tagja. A végső kép tehát:

			v	z
		x	f	\check{s}
		k	h	c
p	t			
b	d	g		
m	n	$?$		

A rendszeren kívül áll az egydimenziós izolált $r-l$ ellentét és a h foném, amely minden mássalhangzóval többdimenziós viszonyban áll, vagyis pár nélkül áll a rendszeren kívül. A j foném csak az i fonémnek kombinatorikus változata (64).

Trubetzkoy ellentét-elméletének végeredményét több új fogalom segítségével vezeti le. Új fogalom a lánc proporcionális tagja, az egyenlet (Gleichung), keresztezés (Kreuzung) paralel lánc, illetőleg sor (!), kiegészítés. Egyiket sem határozza meg, ezért tartalmát megint csak példáinak logikai meghatározásával állapítjuk meg.

A $b-d = p-t = m-n$ egyenlet (Gleichung): alaprendszeri és másodlagos rendszeri graduálisan különböző két-két foném (párban, hogy megfeleljen az ellentét elméletének) mint sorszerűségének első két tagja páronként, illetőleg soronként az elsődleges korreláció szükségképpen viszonyában áll; a graduálisan diverz párok soronkénti elsődleges korrelációját jelöli a „=” jel.

A $b-p = d-t$ egyenlet: a harmadlagos zártságú feszes alapfoném a laza jeggyel másodlagosan korrelált párjával áll, és egyenletbe van állítva az ugyanazon korrelációban álló, vele graduálisan különböző fonémpárral.

A $b-m = d-n$ egyenlet: a laza korrelációs jegyű másodlagos fonémrendszernek zárt fonémje az alaprendszernek ugyanazon fokú előzetlen nyílt szonans fonémjével áll a tetsző-

legesen diszjunkt ellentétben, és egyenletbe van állítva a tőle csak gradualításban különböző, különben egyező fonémpárral.

A másodlagos korrelációjú fonémpárok és a tetszőlegesen diszjunkt ellentétpárok graduálisan diverz viszonyát is a „=” jel jelöli.

Az „egyenlet” tehát a sorszerűségek két tagjának elsődlegesen viszonyos graduális viszonyát jelenti és jelöli az azonosság jelével, vagy a másodlagos korrelációjú diszjunkt ellentétpárokat.

A sorszerűségeknek szükségképpen kölcsönös belső viszonyrendjét a rendszerben kereszteződésnek (Kreuzung) nevezi. A sorszerűségek tagjait – ellentét-elméletének megfelelően – párokba osztotta, aztán a kereszteződés fogalma alatt az elsődleges korrelatíven és korrelációsan viszonyuló sorszerűségekre bontotta vissza, s megkapta a mássalhangzós fonémrendszernek a fonetikából is ismert helyes alapvázát „paralel sorokban”, azaz „láncokban”. A „paralel sor vagy lánc” fogalma itt megfelel a sorszerűségek viszonyosságának.

A fiktív ellentétláncok eltávolítása után Trubetzkoy eljutott a diverz fonémek sorszerűségeinek a fonetikából ismert rendszeréhez, illetve annak részleges alapvázához. A német nyelvnek így módon felállított rendszere nem teljes és több pontban nem helyes. Hiánya: 1. egybeveti az alapfonémek sorszerűségeinek fonémjeit a másodlagos korrelációs sorszerűségek fonémjeivel; 2. csak részben felel meg a sorszerűségek szükségképpen viszonyának; 3. a rendszer ezért nem zárt, hanem nyitott és nem teljes; 4. kívül álló fonémpárt a rendszer nem tűrhet (*r-l*); 5. még kevésbé egyedül álló tagot (*h*). Mindezért Trubetzkoy rendszere nem tranzitív minden irányban, vagyis a fonémek rendszertani helye nem megokolt, híján van a szükségképpeniségnek.

*

Trubetzkoy utolsónak tárgyalja az ellentéteknek a tagok viszonya szerinti felosztását.

A fonémrendszer szerkezete (Struktur) az egydimenziós, többdimenziós, proporcionális és izolált ellentétek (Oppositionen) megoszlásától függ, ezért az ellentét két tagjának viszonya (Beziehung) a fonémállomány (Phoneminventar) szerkezetének szempontjából mellékes; viszont nagy jelentősége van a fonémrendszer funkciójában.

Az ellentéti tagok vonatkozásának szerinte három faja van:

1. A privatív ellentét: az egyik tagot a jegy jelenléte, a másikat annak hiánya jellemzi. Pl. zöngés–zöngétlen, orrhangú–nem–orrhangú, ajakhangú–nem–ajakhangú (*d-t*) stb. Az egyik tag a jegy hordozója, a másik a jegy nélküli. Trubetzkoy szerint a fonológiának rendkívül fontos ellentéte ez.

2. A graduális ellentét: a tagokat ugyanazon ellentét foka (Grad) vagy fokozata (Abstufung) jellemzi. Ilyen pl. a magánhangzók nyílásfoka (Öffnungsgrad), pl. a német *u-o, ü-ö, i-e* vagy a hangmagasságnak (Tonhöhe) foka; szélső (legkisebb, illetőleg legnagyobb foka szerint) és közbülső tagja van. Aránylag ritka és a privatívnál csekélyebb jelentőségű vonatkozás.

3. Az ekvipollens ellentét: a két tag logikailag egyenjogú (gleichberechtigt), azaz nem lehet felfogni sem mint egy sajátságának két fokát, sem mint egy sajátságának állítását és tagadását. Példája a német *p-t, f-k* stb. Minden rendszernek leggyakoribb ellentéte.

A fonológiai rendszer összefüggéséből és funkciójából kiragadott és elszigetelten szemlélte ellentét mindig ekvipollens és egyben graduális; pl. a zöngés és zöngétlen réshang. Fonetikailag a német réshang tökéletesen sohasem zöngés vagy zöngétlen, e tulajdonsága csak

fokában különbözik. Továbbá a zöngétlen hang ejtése feszes izomzattal történik, a zöngésé laza izomzattal, ezért pl. az orosz vagy francia *t* és *d* vonatkozása fonetikailag többértelmű. E vonatkozásnak privatív értékeléséhez el kell döntení, vajon a zöngésség-e a differenciáló sajátság, vagy a lazaság, továbbá a tulajdonság legkisebb fokát nullával kell egyenlőnek tartanunk.

Hasonlóan az *u–o* vonatkozása is privatív, ha a két hang szélső foka a nyílásfoknak, illetőleg a zártsági foknak (Öffnungsgrad, bzw. Schliessungsgrad), és az egyiknek, valamint a másiknak minimális fokát a nullával egyeztetjük. Így aztán az *u* a nem-nyílt, az *o* a nyílt ajakhang, vagy *u* a zárt, és *o* a nem-zárt ajakhang. Az ugyanilyen vonatkozású *u–o* azonban azonnal graduálisá válik, mihelyst a magánhangzós rendszerben az *o*-nál nyíltabb hangzó is van, pl. *o* vagy *a*; ekkor az *u* a külső (extreme) és az *o* a belső (mittlere) tag.

A fonológiai ellentétnek ekvipollens, graduális vagy privatív értékelése a tárgyalás szempontjától függ, bár általában a fonológiai rendszer szerkezete és funkciója tárgyilagosan és egyértelműen megadja az ellentét értékelését. A *t–d* ellentét privatív, de ha harmadik tagja is van, akkor graduális. A rendszer funkciója megmutatja, melyik tag a jegy nélküli: ha a *t*, akkor a megkülönböztető jegy a zöngésség (vonatkozása pedig privatív), ha a *d*, akkor a megkülönböztető jegy a lazaság, ha sem az egyik, sem a másik, akkor a *t–d* ellentét ekvipollens.

A konkrét ellentét graduális, privatív vagy ekvipollens volta tehát a fonémrendszer szerkezetétől és funkciójától függ, de azért magában az ellentétben is kell lennie valaminek, ami lehetővé teszi a privatív, graduális vagy ekvipollens értékelést.

A *k–l* ellentét semmiképpen sem lehet graduális vagy privatív, mert tagjait nem lehet ugyanazon tulajdonság állításának (Bejahung) vagy tagadásának (Verneinung), sem pedig két fokának elképzelni. Az *u–e* ellentétet elképzelhetjük privatívának (zárt–nem-zárt, illetőleg nyílt–nem-nyílt), graduálisnak és ekvipollensnek is (66–69).

Az ellentétagok viszonyának tárgyalásánál tűnik ki legvilágosabban Trubetzkoy logikai tévedése és ellentmondása.

Maga Trubetzkoy mindenkor az ellentétagok vonatkozásáról (Verhältnis) szól, nem viszonyáról. Az ellentéti kapcsolat harmadlagos viszony, tehát szabatos meghatározásban tényleg vonatkozás.

A privatív ellentétre idézett példái azonban helytelenek, mert azok viszonya részben másodlagos korreláció (zöngés–zöngétlen, *d–t* stb.), részben graduális (ajakhangú–nem ajakhangú, azaz sötét–világos).

A valami (egy meghatározott jegy jelenléte) – semmi (a jegy hiánya) viszonya az additív ellentét viszonya, s ilyen a másodlagos korreláció viszonya is. A privativitás ezzel szemben explikatív, diverz viszony, részleges vagy egyedi deriváció. A másodlagos korreláció tehát nem privatív viszony, a privativitás pedig nem ellentét, hanem különbözés, diverzitás. A másodlagos korreláció pedig tényleg ellentét.

A graduális ellentétre idézett példái sem helyesek. A graduális viszony nem akármilyen sajátság lefokozásából áll, hanem határozottan a teljesség lefokozása részlegességre (és nem a részlegesség derivációja, explikációja egyediségre). A magánhangzók nyílásfokának (Öffnungsgrad) fokozatai: a német *u–o*, *ü–ö*, *i–e* fonémek nem állnak graduális viszonyban, hanem éppen privatívak. A hangmagasság esetleg tényleg graduálisan viszonyul.

A graduális viszony a teljes tárgyból lefokozott részleges tárgy diverz, különböző viszonya egyoldalúan, egyértelműen meghatározva; tehát nem ellentét, differencia.

Az ekvipollencia (acquipollentia) fogalma a fogalmi- és viszonylogikában szokatlan, gyakori viszont a mondatlogikában, és a tartalmában és terjedelmében azonos, kifejezésben,

jelében különböző két mondat, ítélet viszonyát jelöli. Trubetzkoy szerint ekvipollens az ellentét, ha az sem fokozati, sem állító, sem tagadó. Tehát csak negatív meghatározását adja, nem határozza meg pozitív lényegét. Idézett példáiból a $p-t$ viszonya graduális, tehát nem ekvipollens; a $f-k$ tényleg ellentét, többértelmű viszony, vonatkozás, ilyen értelemben lehet „egyenjogú” (gleichberechtigt) ekvipollens. Az ekvipollencia fogalma Trubetzkoy meghatározásában nem szabatos. A fogalmi logikában a diszjunkció (alternáció, megengedő, kizáró) fogalma szokásos.

Trubetzkoy rendszerezésének három fogalma közül kettő: a graduális és privatív, a diverzitás, különbözés fogalma és nem az ellentété, a differenciáé; csak az ekvipollencia lehet a differencia, az ellentét fogalma. Így is komplex meghatározatlan fogalom, nem különbözteti meg a teljes, a részleges és az egyedi ellentétet.

Trubetzkoy a német $u-o$, $ü-ö$, $i-e$ ellentétet graduálisnak minősíti (vö. 67), azonban privatívnak, ha a nyílásfoknak (Öffnungsgrad) vagy zárfoknak (Schliessungsgrad) két szélső értékét képviselik, és mint nyílt–nem-nyílt, illetőleg zárt–nem-zárt állanak ellentétben, tehát ha a vonatkozás kéttagú. De ugyanez az $u-o$ vonatkozás azonnal graduálissá válik, mihelyt a rendszerben még egy nyíltabb magánhangzó van, pl. o vagy a . Ugyanígy a $d-t$ ellentét is privatív, de ha még egy tovább tagja akad, akkor graduális, vagy ha nem, akkor ekvipollens is lehet. Az ellentétek értékelése (Wertung) tehát a szemlélettől függ még akkor is, ha a fonológiai rendszer szerkezete és funkciója többnyire meghatározza az ellentét értékét. Trubetzkoy ellentéltelmélete tulajdonképpen ellentmond a háromtagú viszonyoknak, hiszen az ellentét nála mindig két tagot mutat. Az ellentétnek általános elmélete természetesen ismeri az ellentétek egymásutániságát, bizonyos értelemben: sorát.

Trubetzkoy-nak vázolt szemlélete elméletileg a logikai viszonyok szükségképpeniségének teljes félreértése és a teljes, általános és egyetemes fonémrendszer szükségképpen, determinált viszonyrendjének tagadása. Nem kétséges: egy nyelvalkat, nemzeti nyelv a teljes fonémrendszernek, illetőleg állományának esetleg csak bizonyos hányadát, részrendszerét veszi fel, érvényesíti, s megváltozott fonémállománya miatt a strukturálisan determinált fonémrendszerében strukturális átépítés, eltolódás van, különböző jegyek relevanciája érvényesül, tehát a rendszer és az egyes foném tartalma módosul. A fonémek teljes, általános és egyetemes rendszere azonban mindettől függetlenül fennáll.

A foném több jegy egysége. Azonos tartalma, viszonya és rendje (jelviszonyrendje) szerint determinált, meghatározott sorrendben (a fonémek rendszerében) áll; a foném függő sorának foka és egyben az első előzetlen tagból explicált összefüggő sorozatának privatív fokozata; ugyanakkor a sorrend (rendszer) minden tagjával kölcsönösen komplikált vonatkozásban áll. A foném tehát egyben graduális és privatív. A sorrend minden tagja teljességének foka, általánosságának fokozata és egyetemességének mértéke szerint fennálló, determinált és meghatározott (állandó invariáns) graduális és privatív fennállású és alapviszonyú; a sorrend alapviszonya a szerkezet átépítésével sem változik, csak bizonyos jegyeinek viszonya és így érvénye (relevanciája) módosul. A fonémrendszer invariáns alapjegye, illetőleg invariáns jegyeinek szerkezete változatlan. A foném tehát ugyanabban a rendszerben nem lehet egyszer graduális, máskor privatív – még a fonémrendszer strukturális változásával, fejlődésével sem.

A részrendszer strukturális törvényszerűségét azonban nem lehet általánosítani és főképpen nem lehet alkalmazni a teljes, általános és egyetemes fonémrendszerre, és annak szükségképpen hangviszonyrendjét nem lehet relativizálni. Csak a részrendszer lehet viszonylagos, relatív. Trubetzkoy az alapviszonyok félreértésében és az általánosításban hibázik. El-

lentmond saját elvének is, mert az ellentétagok viszonyát nem vezeti le magából az ellentétből; nem határozza meg, miként következik a graduális, privatív és ekvipollens viszony a dimenzionalitásból. Sokkal inkább a tagok lényegéből, tartalmából okolja meg (jól-rosszul) a tagok viszonyát, tehát többé-kevésbé a lényegi jegyek egységéből, nem pedig az ellentétviszonyból.

Tévedését világosan mutatja az elvviszonyrend is.

Az azonosság és ellentmondás (diverzitás, különbözés) előfeltétele minden viszonynak, az pedig minden rendnek, tehát az ellentétnek (differencia, különbség), implikációnak s a többi viszonynak is, valamint a sornak, sorrendnek (azaz rendszernek), osztálynak stb. Mindig legalább két tárgy különbözik vagy áll ellentétben (különféle), tehát a különbözés és különféleség (ellentét) viszonya és a többi viszony is mindig legalább két tag között áll fenn. A párostagúság elemi előfeltétele a viszonyoknak. A viszony ismétlődhet, és három vagy több tag állhat azonos viszonyban, pl. $A \rightarrow B \rightarrow C$. Az ismétlődő viszony a legegyszerűbb viszony szerkezet, amely három tagot rendez sorba, s ez a legegyszerűbb rend.

A párostagú viszony tehát szükségképpen alap. Így az ellentmondás (diverzitás): $A \rightarrow \hat{A}$ (A ellentmond a non- A -nak [\hat{A}] és attól különbözik); az ellentét (differencia): $A-B$ (A teljes ellentétben áll a B -vel, a kettő különféle); bizonyos értelemben az azonosság is $A=A$ (A azonos A -val, vagyis önmagával). A párostagúság tehát általános minden viszonynál, nem különleges jegye, sajátága vagy tulajdonsága az ellentétnek (differencia), sőt előbb van meg az ellentmondásnál és mutatis mutandis magánál az önazonosságnál.

A logikai elvek sorrendje szerint az azonosság alapelve után az ellentmondás áll s harmadikul az ellentét elve.⁴⁸

Az ellentmondás elvéből következik:

1. a negáció (tagadás, teljes ellentmondás, különbözés, diverzitás): $A \rightarrow \text{non-}A$ vagy $A \rightarrow \hat{A}$ (A ellentmond a non- A -nak, az A különbözik a non- A -tól; pl. fém–nem-fém, hang–nem-hang) – a fogalmi logikában;
2. a fokozó (graduális, részleges) diverzitás, különbözés: $A \times B$ (az A -nak ellentmond az implikált lefokozással szubszumált, alárendelt B ; pl. a fogalmi logikában: szerves lények – állatok; $i \times x \ddot{u}$ a magyarban);
3. a fosztó (privatív, egyedi) különbözés: $A \rightarrow B$ (az A -nak ellentmond a belőle explikált, fosztással derivált és mellérendelt B ; pl. $o \rightarrow u$ a magyarban).

Sorrendben harmadik az ellentét elve. Az ellentét (differencia, különféleség) is lehet:

1. kontrér, vagyis teljes: $A-B$ (az A -nak távolian, szélsőségesen, valami–semmi értelmében ellentett a B); pl. fehér–fekete, $z-o$ (orrszög–nem-orrszög) a franciában.
2. szubkontrér, vagyis részleges: $A \rightarrow B$ (az A -nak részlegesen ellentett a B); pl. fehér–szürke, fehér–piros (a piros tartalmaz némi fehéret); $t \rightarrow d$ a magyarban;
3. limit, vagyis egyedi: $A \bullet \rightarrow B$ (az A -nak egyedien ellentett a B); pl. fehér–lila, zöld–piros; $p \bullet \rightarrow s$ a magyarban.

Az ellentét viszonya lényegéből következően két tagot vonz, tehát ellentétpárt alkot, de több tagot is vonzhat, vonhat ugyanazon ellentétbe, pl. piros–világos rózsaszín–sötét rózsaszín stb. E helyen csak a tárgyunkkal szorosan kapcsolatos logikai problémát érintjük. A diverzitás és differencia teljes elméletének itt nincs helye.

48 Vö. Schröder: i. m. I, 299 skk; Burkamp: i.m. 239, 117, 147, 157; Pauler: i. m. 23 skk.

Az ellentét elve tehát harmadrendű, és ilyen az ellentétpárok érvénye és értéke is. Az ellentmondás elve és a belőle következő különbözőzés előfeltétele az ellentétnek mint következményének. E logikai tény mellőzése Trubetzkoy elméletének lényegi hibája, s ebből következik az ellentétpárok és az ellentétpárok rendszere elméletének hibás volta is.

6. Trubetzkoy a korreláció értékét és szerepét fontosnak tartja, s külön fejezetben tárgyalja. Minél több egy rendszerben a semlegesíthető privatív proporcionális, egydimenziós és homogén ellentét, annál koherensebb, összetartóbb, minél több az ekvipollens, izolált, többdimenziós és heterogén ellentét, annál kevésbé koherens a rendszer. Ezért szükséges a privatív proporcionális egydimenziós ellentétek sorának önálló megnevezése a korreláció szóval. A korrelációs jegy jelenléte, illetőleg hiánya korrelációs párok sorát jellemzi; a korrelációs pár tagja a páros foném (75–77).

Trubetzkoy a korrelációs jegyek rokonjellege szerint rokon korrelációkat, illetőleg rokon osztályokat különböztet meg, pl. a zöngés és heheztes korrelációk osztályát; korrelációs jegye mindkettőnek a gégeben alakul (*b–p*, *p–ph*). Több rokon korrelációban résztvevő foném többtagú korrelációs bokrot (Korrelationsbündel) képez. Két típusa van: pl. az óind *p–ph*, *b–bh* vagy az ógörög *xx xx* Teoretikusan nyolctagú korrelációs bokor lehetséges. De ha a foném többé nem-rokon korrelációban vesz részt, akkor nem bokrot képez, hanem korrelációs réteget (Schichten). Pl. a német *i* foném részt vesz a hangsúlyos (Betonungskorrelation), a hosszúsági (Quantitätskorrelation) és az ajakhangú (Rundungskorrelation) korrelációban. Az ajakhangú korreláció (*i–ü*, *e–ö*) más síkba (Ebene) tartozik, mint a két előző (80).

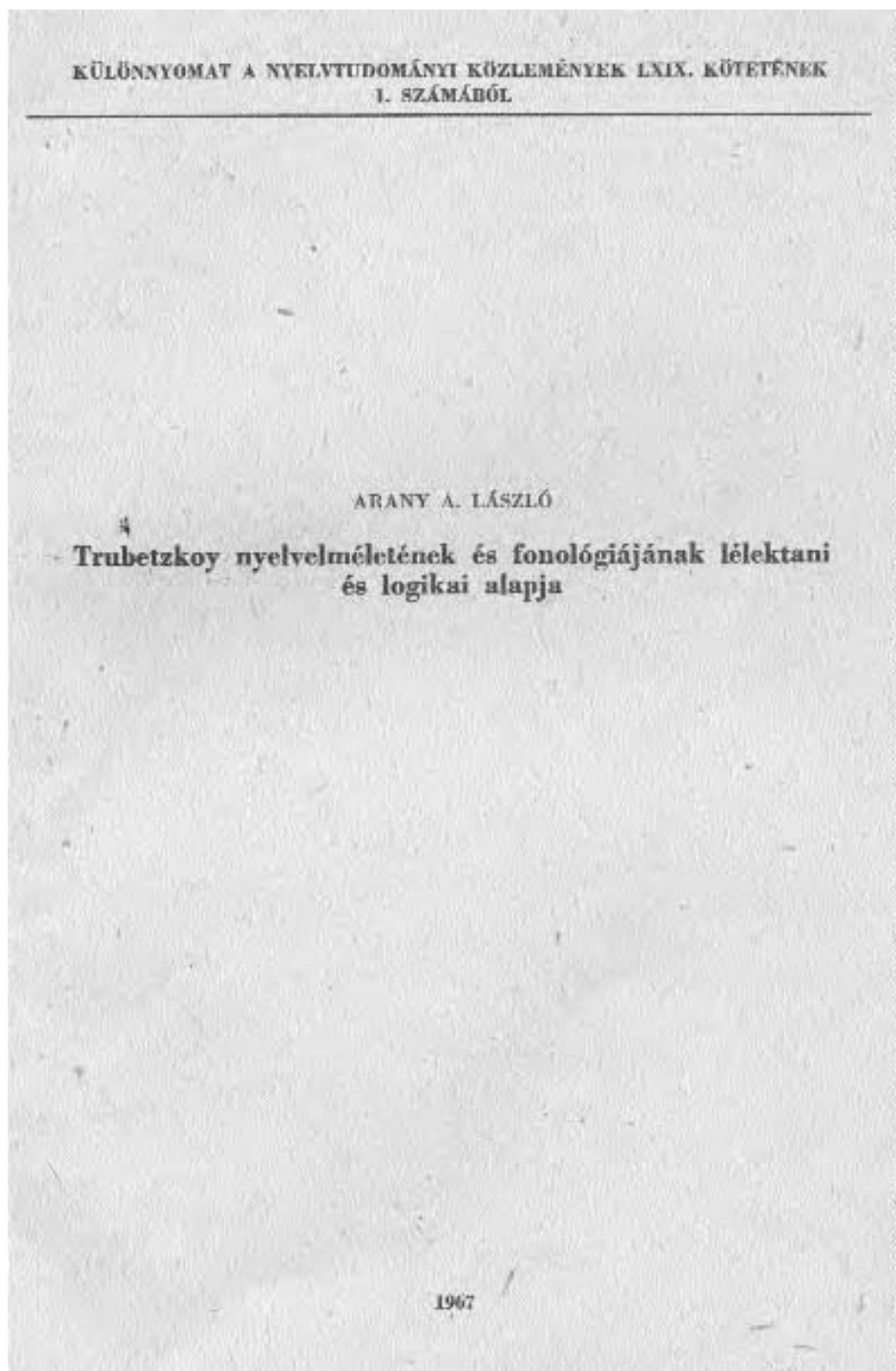
Trubetzkoy itt az elsődleges, szükségképpen, kísérő korrelációt látta meg, s bizonyos mértékben külön tartja. Természetesen egyáltalán nem tartozik a másodlagos korreláció problémakörébe.

A másodlagos korreláció, vagyis megfelelés nem tranzitív viszony; ha két-két tag között fennáll, abból nem következik a két viszonypár között ugyanaz a viszony. Pl. a *p* zöngétlen előfeltétele a *d*-nek, a *t* zöngétlen előfeltétele a *d*-nek, de a *p* nem közvetlen előfeltétele a *d*-nek.

A sorszerűségnek előfeltétele az ismétlődő viszony, vagyis minimálisan három tagnak ugyanaz a viszonya. Ez a feltétel itt nem áll fenn; a korreláció nem tranzitív viszony.

Persze a részlegességének fokozata szerint másodlagos fennállású additív jeggyel alakult zöngés mássalhangzóknak egymáshoz való viszonya ismétlődhet, és a zöngés mássalhangzók tranzitív aszimmetrikus viszony szerint determinált viszonszerkezetű rendszerben állhatnak. A zöngés mássalhangzók rendszere természetesen másodlagos, függvénye a zöngétlen mássalhangzóknak, illetőleg egész rendszerének. Zárt tranzitív aránytalan rendszer azonban viszonylag önálló. Természetesen a korreláció lehet egy vagy több tagú.

A másodlagos korreláció tehát additív jeggyel alakul; az így nyert fonémek rendszerét a korreláció tényleg szorosabbra fűzi az alaprendszerrel. Magát az alaprendszert azonban nem fűzheti és nem is fűzi szorosabbra, mert annak csak függvénye, s így csak másodlagosan vonatkozik rá.

A Trubetzkoy-tanulmány címlapja

AZ ŐSMAGYAR NYELV SZERKEZETRENDJE ÉS ÉRVÉNYTELENÍTÉSE

Az ősmagyar nyelv szerkezetrendje és e szerkezetrend érvénytelenítése nyelvünk történetének sarkalatos kérdése. Minden tudományos munkának és így e kérdésnek is elvi előfeltétele van. A kölcsönös megértés előfeltétele az alapelvnek és néhány alapfogalomnak azonos értelmezése.

A létegyetemben minden jelenség az előfeltétel és feltételezett, az abszolút és relatív, az egyetemes és egyed korrelatív viszonyrendjében áll fenn alá- és mellérendelve. A létnek viszonyított rendjét a logikai alapelvek teljes finit rendszere határozza meg. A nyelv a létegyetem szerkezetrendje. A fizikai hullámrend hangjelenségeinek egy megfelelő részrendszere előfeltétele az emberi hangképző szervekkel képezhető teljes, általános és egyetemes hangiságnak: a szonikumnak és a belőle implikálható nyelvi hangok teljes rendszerének. Ez a szonikus hangrendszer elsődleges jelanyaga a dolgok emberi leképezése jelölésének: a nyelvnek.

A logikai elvek szerkezetrendjének egy megfelelő terjedelmű részrendszere szükségképpen axiomatikája a nyelvtudománynak. A szonikus abszolút előfeltételből implikált szükségképpen teljes hangjegyrendszernek és minden egységének az axiomarenddel azonosított és minősített meghatározása a szükségképpen teljes, általános és egyetemes konstans nyelvi szerkezetrendet állapítja meg; és egyben minden változóját, argumensét mint a szerkezetrendi áttértekélnak, a fejlődésnek előfeltételét.

A teljes, abszolút és egyetemes emberi alaphang, a tonika a lágy-világos – mély-nyílt jegyű: *ā*. Az *ā* hang teljességének implikált lefokozásával hangiságában három fokonként részlegesező és keményedő hangnak tranzitív aszimmetrikus sora fejlik ki: *ā, ā̃, n*; ez az első négy szubsztanciális alaphang és egyben négy tonális hangérték. Jegye az általános mély-nyílt és a speciális lágy-világos, lágy-sötét, kemény-világos, kemény-sötét. E sornak minden hangjából mint előzetlen tagból privációval, hangfosztással hangiságában fokozatosan csökkentett és magasodó három hangnak sorozata fejlik ki: *e, i, ā, ō, ū, ū̃; I, Ď, i, o, u, n*. Ez a második négy tonális hangérték; jegye pedig: a mély-nyílt egyenletes kihangzás, a mély-szűk emelkedő, magas-széles eső és magas-zárt csökkentetten megtört hangzás.

Minden implikált hang az *ā* alaphangnak egyértelműen, egyoldalúan vagy kétoldalúan minősített viszonya szerint meghatározott rendi helyén álló függvénye, tehát érvényes hangjegyének egysége a tonikának tonális funkciója. Ez a magánhangzóknak teljes, általános és egyetemes tonális rendszere.

A magánhangzók teljes rendszerében az ellentmondás, a diverzitás viszonyában áll a két lágy sorozatnak részrendszere, modusa a két kemény sorozatnak részrendszerével, modusával. A két mély sornak részrendszere ugyancsak ellentmondásban áll a két magashangú sor részrendszerével.

Minden sorozatnak előzetlen, egyenletes tonalitású hangja egyben a leghosszabb megjelítésű és a hosszúság fokozatonként csökken; a negyedleges megtört csökcentett tonali-

tású â-n sornak minden hangja minimálisan hosszú, illetőleg maximálisan rövid. A tonalitást kísérő hosszúságot még a nyomaték, az erősségi hangsúly kíséri.

A magánhangzók teljes, általános és egyetemes tonizmusa determinálja a mássalhangzók-nak, vagyis a viszonyhangnak hangnemiségét is. A mássalhangzók tonális rendszere tehát függvénye, funkciója a magánhangzós tonális rendszernek. A magánhangzós tonizmus determinálja a rendjegy, vagyis a prozódia rendszerét is. A magánhangzós rendszernek a degradációval és privációval implikált nyolc tonális jegye prozodikus rendezőértékként érvényesülhet. Bizonyos nyelvrendszerben rendezőérték a másodlagos, következményes hosszúság és a harmadlagos erősség is. Ez a szonikus abszolútumból implikált nyolc hang, tonális jegyek és minden hangegységének teljes, általános és egyetemes szerkezetrendje.

Mindezek alapján az urál-altaji, illetőleg az ómagyar és újmagyar nyelv ismert szerkezetrendjét következményként felfogva reduktíven megállapíthatjuk szükségképpen előfeltétét, ez pedig a lehető teljes szerkezetrendnek egy szükségképpen megfelelő részrendje lesz. A magyar nyelv esetében ez a szükségképpen előfeltétel az ősmagyar nyelv szerkezetrendje. Az eredményt a nyelvek és nyelvtípusok mai elhelyezkedése, a nyelvföldrajz és nyelvtipológia igazolja vagy cáfolja.

Egy meghatározott nyelvalkatban a teljes hangjegyrendszernek érvénye lehet általános és egyetemes, s akkor determinálja a magánhangzós, mássalhangzós, valamint a prozodikus rendszert és következésképpen a nyelv teljes lexikális, alaktani és szintaktikus rendszerét. A nyelvalkatnak a teljes, általános és egyetemes tonális jegyrendszerrel determinált szerkezetrendje a tonizmus, s az ilyen nyelvalkat tonikus.

A tonikus nyelvalkatban szükségképpen érvényes a teljes színes zenei hangiság, a lágy-kemény, világos-sötét, mély-magas, nyílt-zárt, valamint az egyenletes, emelkedő, eső és csökkentetten megtört diverz jegyek értéke. Ez a nyolc tonális jegy determinálja a nyelv egész szerkezetrendjét. E jegyek a magánhangzós rendszernek alap- és korrelatív jegyei, determinálják a mássalhangzós alapszerkezetet, tehát nem járulhatnak korrelatív jegyként a mássalhangzós alapszerkezet tagjaihoz. A tonikus nyelvalkattal összeférhetetlen a mássalhangzós korreláció. Prozodikus rendező jegye is a nyolc tonális alapjegy, a hosszúság és erősség tehát érvénytelen megjelenítési sajátága.

A magánhangzó teljes érvényesülését, gát lástalan kihangzását semmi sem gátolhatja, ezért a mássalhangzó mint viszonyító hang csak a magánhangzó előtt állhat, vagyis az egytagú szó csak C + V szerkezetű, tehát nyitott lehet. Ez a magánhangzó optimális helyzete, de egyben a mássalhangzóé is. A mássalhangzó érvényes jegyegysége mellett felveszi még magánhangzójának domináns tonális jegyét, ezzel jelzi hozzátartozását, s így az egytagú szónak szoros egységét. A mássalhangzónak ez a járulékos jegye és funkciója csak másodlagos.

A tonikus nyelvalkat szava szükségképpen csak egytagú és nyílt lehet. A szintaktikus egységet is csak rendi helyezéssel és rendszóval alkotja. Ilyen szerkezetrendű a kínai nyelv kantoni alkata.

A nyolc tonális alapjeggyel determinált nyelvalkat tonikus. Ha a nyelvalkatot csak az első négy graduális tonális alapjegy rendezi, akkor a nyelvalkat szintonikus. Ilyen volt az urál-altaji és finnugor alapnyelv, ilyen volt az ősmagyar, ilyen lényegében ma is a legtöbb altaji nyelv és a hegyi cseremisiz.

Minden idetartozó nyelvalkat a teljes magánhangzós rendszert érvényesíti – korrelatív jegy nélkül –, a mássalhangzók zöngétlen alapszerkezetét, de semmilyen korrelációt. A négy első graduális tonális alapjegy rendezi, tehát érvénytelen benne a privatív tonális alapjegy, a hosszúság és az erősség. Az egytagú szó, illetve a szótag csak C + V szerkezetű, tehát nyílt

lehet és a magánhangzó előtti mássalhangzónak megjelenítése a magánhangzó szerint igazodik; a szótag tehát szoros tonális egységet alkot; a mássalhangzónak ez a jegye és funkciója azonban csak másodlagos. Így például az ősmagyarban csak egyetlen érvényes *k* hang volt, de a magánhangzó szerint igazodó négy megjelenítéssel. A szó többnyire kéttagú és az első szótag magánhangzójának tonalitása determinálja a szó, képzett szó és szintagma hangnemiségét, tonalitását, s mint rendező jegy biztosítja egységét. A szó, illetőleg szintagma csak lágy vagy kemény, világos vagy sötét lehet, és így tovább.

A jel–jelentés–jelentett viszonya általában egyértelmű, a tő és végződés általános érvényű. A szó, képző és rag értéke a nomen és verbum kategóriájában általános és egyetemes érvényű, és a lét viszonyított rendje kategóriáinak izomorf megfelelője. A tőszó után a jel tartalmát módosító egyedi, majd általános képző áll, utána a kategoriális, majd egyedi rag következik. A mondat szerkezete az aRb, tehát az alany–állítmány–tárgy létviszonyrendi szerkezete. Ugyanez a szerkezete a körmondatnak is, tehát minden nyelvi megnyilvánulásnak. Mindenben tonikusan determinált hangnemi kötöttség van. A négy graduális tonális jegy egyetemes rendező funkciójából következik a szintonikus nyelv teljes elemrendszere, általános érvénye, egyetemes rendszeressége és egyértelmű szabatosága. Ilyen volt az ősmagyar nyelv szerkezetrendje.

Az ősi szintonikus nyelvű honfoglaló magyarság másodlagos, atonikus és ruptúras szerkezetrendű indogermán nyelvű művelődési és hatalmi környezetbe került (ebbe nem értendő bele az uralo-altaizálással alakult szinharmonikus és így egyező szerkezetrendű ősszláv).

Az ősmagyar nyelv germán–latin–görög mintára érvénytelenítette tövégi magánhangzó-állományának és szóközépi negyedleges csökkentett magánhangzó-állományának bizonyos hányadát. Érvénytelenítette vagy egyenértékűsítette az egész negyedleges redukált *ā–n* sor állományát. Mindennek következményeként érvénytelenítődött sok szótagja, a szótagnak C + V szerkezetű nyílt tonikus egysége és szintonizmusa: zárt szótag alakult. Az érvénytelenített szótagnak prozodikus érvényét a megelőző szótag minőségi vagy mennyiségi teljesebbé válása jelezte.

A magánhangzó értékérvénye elsődleges és domináns maradt, továbbra is determinálta a szó minden magánhangzójának tonalitását, vagyis magánhangzó-harmónia érvényesült. A lágy-világos *ä, e, i* és a kemény-világos *ä, I, Ī*, sorozat egyenértékűsítésével vegyes hangú szótípus alakult, és korlátozta a magánhangzó-harmónia érvényét.

Az apokópával és szinkópával alakult zárt szótagnak következménye lett: a) A szótagvégi mássalhangzó megjelenítésében is önállósul s visszahatóan hasonít; megjelenítési változata még sokáig reflektálódik a helyesírásban. – b) A zöngétlen mássalhangzónak magánhangzóközi helyzetben alakult zöngés változata szótagvégen önálló értékérvényt nyert; kialakult a zöngés mássalhangzók korrelatív rendszere. – c) A palatalizált *ń, l, t* változat palatálisá értékelődött: *ny, ly, ty*. – d) A *k, p, t* mássalhangzó átértékelődött: *x, f, c* hanggá.

Mindennek következményeként magánhangzós és mássalhangzós kvantitatív korreláció érvényesült és rögzítődött a hangsúly. Ez az őmagyar nyelv szerkezetrendjének domináns jegyrendszere.

(Megjelent: Imre Samu–Sztalmári István [szerk.]:
A magyar nyelv története és rendszere. A debreceni
nemzetközi nyelvészkongresszus előadásai. 1966.
Budapest, 1967, 67–70. /Nyelvtudományi Értekezések, 58./

KÜLÖNLENYOMAT
A NYELVTUDOMÁNYI ÉRTEKEZÉSEK 58. SZÁMÁBÓL

ARANY A. LÁSZLÓ

**Az ősmagyar nyelv szerkezetrendje
és érvénytelenítése**

1967

BESZÁMOLÓ A ŠAFÁRIK TUDOMÁNYOS TÁRSASÁG MAGYAR BIZOTTSÁGÁNAK ÉS A POZSONYI COMENIUS EGYETEMEN MŰKÖDŐ MAGYAR SZEMINÁRIUM TAGJAINAK TEVÉKENYSÉGÉRŐL

A Comenius Egyetemen tanuló több magyar filológia szakos hallgatóval történt megegyezést követően 1937. március 4-én Arany Adalbert azzal a kéréssel fordult a magyar és a szlovák szeminárium igazgatóihoz, valamint a Šafárik Tudományos Társaság elnökségéhez, hogy a magyar szeminárium és a Šafárik Tudományos Társaság keretében a magyar nyelvjárások kutatásához a szervezeti bázis kialakítását lehetővé tegyék, s így módon a Václav Vážný professzor szlovák dialektológiai vállalkozásához hasonló gyűjtőmunka bontakozhasson ki. Arany A. e lépésének oka az volt, hogy a magyar egyetemi ifjúságnak nem volt lehetősége arra, hogy tudományos törekvéseit valóra váltsa, nem lévén ugyanis olyan intézmény, amely a tudományos célú munka feltételeit biztosította volna, nem létezett olyan bázis, amelyen az egyetemi ifjúság ilyen irányú tevékenysége megszerveződhetett volna. Kérelmében Arany A. rámutatott arra, hogy a fiatal magyar nemzedék munkapotenenciája a szlovákiai magyar etnikum nyelvi vizsgálatának szolgálatába állítható volna. A modern nyelvészet szellemében a kutatásnak nem lenne szabad figyelmen kívül hagynia a szlovák–magyar nyelvi kölcsönhatásokat, a modern nyelvtudomány ugyanis mindkét etnikum konkrét ismeretét és a nyelvföldrajz szigorú szempontjait követeli meg. Az érdeklődők nagy százaléka magyar–csehszlovák szakon tanul, így módon az ilyen gyűjtőmunka ideális feltételei adva vannak.

Václav Vážný professzor úrnak és Vladimír Klecanda úrnak, akárcsak a magyar szeminárium igazgatójának hatatos támogatásával az említett kérelmet a társaság segítőkészen fogadta, az ŠTT elnöksége 1937. március 12-i ülésén olyan döntést hozott, hogy az ŠTT nyelvtudományi szakosztálya mellett és a magyar szemináriummal együttműködésben külön magyar bizottságot létesít.

A bizottság elnökévé Ján Bakoš professzort, a magyar szeminárium igazgatóját választották, bizottsági taggá választották a következő egyetemi tanárokat: dr. Vladimír Buben, dr. Václav Vážný, dr. Ján Stanislav, dr. Vladimír Šmilauer, dr. Jozef Kořínek; megválasztották továbbá: František Jančovič igazgatót, Arany Adalbert tanárjelöltet titkárnak, valamint Zágiba Ferencet és Vajlok Sándort.

1937. V. 29-ig a munkacsoportba tagnak összesen 28 hallgató jelentkezett, ők nagyobb részt a magyar szeminárium, részben a szlovák szeminárium tagjai. A munkacsoport tagjai a magyar nyelvterületet egymás között kisebb munkaterületekre osztották, mégpedig rendszerint a természetes határok mentén.

A magyar munkacsoport tagjainak névsora.

a) A Comenius Egyetem magyar szemináriumának azon hallgatói, akik 1937. május 29-ig jelentkeztek a magyar bizottság munkacsoportjába, a kutatandó terület megjelölésével:

Babindelli László	Kéménd
Balázs János *	Csallóköz
Bárdoš János **	Szenc
Bényi Károly	Ipoly-völgy
Boros Elemér *	Rimaszécs
Danczi Lajos József **	Kürt
Garai István **	Nagyölvéd
Hasák Vilmos	Pozsony környéke
Horecsný Lőrinc	Galánta környéke
Komjati István	Somorja
Ládi Károly **	Csilizköz
Létay Jenő	Munkács környéke
Madarász László **	Bodrogvécs
Major József **	Martos
Mészáros Zoltán	Zselíz
Nagy Elemér	Ipolyság és környéke
Németh László	Csallóköz, Kolozsnéma
Polónyi Teodor	Nyitra-völgy
Redl Jenő	Csallóköz
Roman András *	a Huszt környéki magyar szigetek
Szirmai Ferenc **	Kassa környéke
Tóth Szilveszter	Párkány
Tóth István **	Ipolyság
Ujhely Mihály **	a Csergő-környéke
Vajlok Sándor *	Deáki
Veszelák Károly **	Ipoly-vidék
Zagiba Ferenc **	Sajó-völgy
Zsilinský Kázmér	a Vág alsó folyása

b) 1937. X. 1-je után a munkacsoportba jelentkeztek:

Balga Ferenc *	Csáb
Csonka Ferenc *	Naszvad
Fekete Károly	Kismánya
Förödös László *	Gúta
Antal Gergely **	Bogya
Kertes Ferenc	Zselíz
Kovács István *	Óbást
Máthé László **	Perbenyik
Szlávik Sándor *	Farnad
Végh Jenő **	Csallóközkürt
Bugyi Géza **	Izsa
Sima Ferenc *	Csitár

A *-gal megjelöltek támogatást kaptak (egyszer, a **-gal jelöltek ismételten).

1937. március 13-án Ján Bakoš professzor elnökleivel tartotta a bizottság első rendes ülését, jelen voltak Václav Vážný, Ján Stanislav, Vladimír Šmilauer, J. M. Kořínek professzor urak és František Jančovič igazgató, valamint húsz egyetemi hallgató, a munkacsoport tagjai.

Az elnök üdvözölte a társaságot, s a gyors fellángolás veszélyétől óvó objektív munka iránti elvárást fogalmazta meg. Václav Vážný professzor az ŠTT nyelvtudományi szakosztályának elnökeként felvázolta a bizottság tevékenységére vonatkozó konkrét feladatokat és gyakorlati útmutatást. Arany Adalbert köszönetet mondott azért, hogy a társaság megteremtette a magyar egyetemi ifjúság gyűjtőmunkájához az alapvető feltételeket. Javaslatára a testület olyan döntést hozott, hogy nyelvjárási kérdőív készül, továbbá hetente önkéntesen látogatható gyakorlati órákat szerveznek, amelyeken a hallgatók elsajátítják a nyelvjárási szövegek fonetikai lejegyzésének módját, szó esik a konkrét problémákról és feladatokról, továbbá a hallgatók tájékoztatást kapnak a nyelvjárási gyűjtőmunka módszereiről.

1937. V. 28-án a bizottság a munkacsoport tizenkilenc tagjának jelenlétében megtartotta második ülését. Az elnök a magyar egyetemi ifjúság spontán munkavágya és kitartása fölötti örömet fejezte ki, és annak a meggyőződésének adott hangot, hogy a munkatársak köréből önálló tudományos kutatók nőnek ki.

A Šafárik Tudományos Társaság nevében az ülést Václav Vážný professzor üdvözölte, aki nagyra értékelte a csoport tudatos tevékenységét, törekvéseit, és ígéretet tett arra, az ő elnöksége alatt az ŠTT nyelvtudományi szakosztálya minden lehető módon arra fog törekedni, hogy a kutatómunka fejlesztéséhez biztosítsa az erkölcsi és anyagi feltételeket.

A bizottsági titkár beszámolt arról, hogy a tervezett gyakorlati órák megvalósultak, mégpedig 1937. IV. 17-én és 24-én, valamint V. 29-én. A gyakorlóórákon előadást tartottak: Vajlok András a magyar nyelvjárások csoportosításáról; Arany Adalbert a magyar nyelvjárások magánhangzó-rendszeréről; Zsilinský Kázmér a magyar nyelvjárások mássalhangzó-rendszeréről és Bárdoš János a magyar nyelvjárásokban jelentkező magánhangzó-változásokról. A gyakorlatok nagy látogatottságnak örvendtek. A hallgatók elsajátították a szükséges fonetikai ismereteket, a fonetikai lejegyzés módját és az alapvető módszertani ismereteket, megismerkedtek a nyelvföldrajzi és monografikus munkamódszerrel. Az első ülést követően megindultak a módszertani kérdőív fonetikai részének előkészületei, ennek sokszorosítására még a szüenidő előtt sor kerül. A színvonalas előkészítés és a minőségi munka feltételeinek biztosítása érdekében az összes munkát a megfelelő feltételek megteremtésére összpontosítottuk. Így Ján Bakoš professzor úr előadásai keretében különös figyelmet fordított a magyar dialektológia kérdéseinek. A bizottság titkára átnézte a magyar szeminárium könyvtárát, rendezte annak nyelvtudományi részlegét, és beszerezte az újabb magyar dialektológiai munkákat. A bizottság sikeres lépéseket tett afelé, hogy emelkedjen a magyar szemináriumnak juttatott támogatás.

Václav Vážný professzor ezalatt folyamatosan tájékoztatta a nagyközönséget és az illetékes helyeket és hivatalokat a tervezett munka értékességéről, építette a tevékenység erkölcsi és anyagi feltételeit. Tevékenysége hozzásegített ahhoz, hogy a bizottság még a szüenidő előtt 2.100 Kč összegben ösztöndíjat tud kiosztani. (A bizottságnak 2000 Kč-t adományozott a Szlovákiai és Kárpátaljai Kutatásokért Testület, 100 Kč-t pedig az ŠTT elnöksége adott.) A titkár előterjesztette a következő évi munkatervet.

A bizottság harmadik ülését 1938. június 7-én tartotta. A tanácskozáson az elnöki teendők az elnök, Ján Bakoš professzor helyett annak más irányú elfoglaltsága miatt a munkacsoport tizenöt tagjának jelenlétében Václav Vážný professzor látta el, aki hangsúlyozta,

hogyan az elmúlt év jól minősítette a magyar egyetemi ifjúság munkakedvét és képességeit, erről tanúskodik az elvégzett munka. Az eredményekről részletesebben a titkár számolt be. Megállapította, hogy a kitűzött munkatervet a csoport következetesen teljesítette, sőt egy év alatt további feladatok kerültek kijelölésre, ezeket a munkatársak teljesítették is. A munkacsoport tagjai teljes mértékben megbízható szakmai képzettséget szereztek, és ennek megfelelő eredményeket értek el.

Június 10-én elkészült az 1090 címszót tárgykörök szerinti csoportosításban tartalmazó nyelvjárási kérdőív első (fonetikai) része, és részben sokszorosításra előkészítettük a másik, morfológiai és szintaktikai részt. A nagy egyetemi szünidő alatt az említett fonetikai kérdőív alapján dolgoztak a munkacsoport tagjai.

A terepmunka erkölcsi és anyagi feltételeinek előkészítése véget a nyári szünet előtt a munkacsoport tizenkét tagja között elosztásra került a 2.100 Kő összegű első ösztöndíj.

A nyári szünet után értékes munkával jelentkezett tizenkét gyűjtő, s ellenőrzésre munkájukat átadták a titkárnak.

Ily módon értékes munkát adott le Bárdoš János Szenc településről, Veszclák Károly Szakállos településről, Boros Elemér Rimaszécs településről, Tóth István Középtúr településről, Vajlok Sándor Deáki településről, Ujhelyi Mihály Nagytoronya településről, Arany Adalbert Krasznahorka Hoszúréről, Balga Ferenc Csáb településről, Danczi József Kürt településről, Balázs János Csallóköz területéről, Garai István Nagyölvéd településről, Madarász László és Szirmai Ferenc Bodrogvécs településről; a népdalkutatással megbízott Zagiba Ferenc Sajó-völgyi kutatásairól adott le beszámolót.

Több hallgató nyelvjárási ismereteit a szakdolgozat készítésekor hasznosította. A vizsgabizottság elé első ízben kerültek magyar dialektológiai dolgozatok. E munkák nagyon kedvező értékelést kaptak.

1937. december 4-én a bizottság az említett gyűjtők között az ŠTT-től kapott 1.100 Kő-t a kutatással kapcsolatos útiköltségekhez való hozzájárulásként osztotta szét. Ezt azok kapták, akik értékes munkát végeztek, és akiknél komoly és ígéretes fejlődés volt észlelhető.

Az első nyelvjárási kérdőív és az első monografikus feldolgozások arra mutattak rá, hogy az északnyugati magyar nyelvjárásterületen különleges figyelmet kell szentelni a mássalhangzó-hosszúság kérdéseinek. A titkár a mássalhangzó-hosszúságra egy új, kilencoldalas kérdőívet dolgozott ki, amely alapján megállapítható volna, milyen a vizsgált nyelvjárásterületen a hosszú mássalhangzók rendszerének általános helyzete. A kérdőívet nyolc gyűjtő töltötte ki, anyaguk monografikus szempontból a kérdés érdemi megvilágításához járult hozzá, de nagy jelentősége van a szlovák–magyar összehasonlító kutatások szempontjából is, különösen a nyugat-szlovákiai és az északnyugati magyar nyelvjárásterület közötti nyelvi kapcsolatok kérdésében.

Önálló, speciális munkát négy gyűjtő dolgozott ki: Danczi József Kürt községben készített aprólékos jegyzéket a gazdasági eszközök népnyelvi megnevezéseiről; Bugyi Géza a komáromi Izsa településen használt népi halászati szakszókincs alapos összeírását készítette el; Zagiba Ferenc a magyar népdal fennmaradását megvilágító értékes anyagot gyűjtött össze; Arany Adalbert Csucsom község eltűnő nyelvjárását kutatta.

A lexikális kutatások során nyelvjárási szótárak kialakításának előkészítő munkái folytak. Az alábbi területek lexikális monográfiájának munkálatai indultak el: Nyitra környéke (Sima Ferenc), Medvesalja (Kovács József), Sajó-völgy (Arany Adalbert), Bodrogvécs környéke (Madarász László). Az első három munka már aránylag előrehaladott állapotban van, ezek összesen 20.000 feldolgozott címszót tartalmaznak.

A bizottság egyhangú támogatást ígért a szlovák–magyar összehasonlító vizsgálatokat folytató Arany Adalbertnek ahhoz, hogy a nyelvi kapcsolatokat kérdőíves módszerrel kutathassa. A vonatkozó szakirodalom kivonatolásával létrehozott 8.000 darabos cédulaanyag alapján elkészítette a szlovák nyelvjárások magyar lexikális elemeit tartalmazó kérdőívet: az első rész 1937 decemberében, a második 1938 áprilisában készült el. A 34 oldalas kérdőív összesen 1.141, nagyrészt lexikális, kisebb részben fonetikai, morfológiai és szintaktikai kérdést tartalmaz.

A kérdőívet a gyűjtők 50 faluban teljes mértékben lekérdezték, további 5 faluban részleges lekérdezésre került sor. A jegyzetelést képzett szlovák gyűjtők végezték, tehát a kapott anyag teljes mértékben megbízható, fonetikailag pontosan le van jegyezve.

Ezután a kapott anyag feldolgozására került sor, ennek eredménye mintegy 25.000 cédula. Ez alapján megállapítható, hogy a szlovák és ruszin nyelvjárások magyar elemeinek a száma (a szóban forgó kérdőív alapján) 300 és 500 között mozog. Természetesen ezeknek a jelenségeknek az értéke történeti és rendszertani szempontból is eltérő. Találhatók közöttük a rendszerbe beépült és nem rendszerszerű, történeti és teljesen új, általánosan elterjedt és földrajzilag és szociológiailag korlátozott, egy adott nyelvi stílusba tartozó jelenségek.

További lexikális jelenségek cédulákra történő kivonatolását készítettük elő, ezekkel kívánjuk kiegészíteni a kérdőívet, és ennek alapján bővítjük ki a további kutatást.

A sajátos helyi problémák közül fokozott figyelmet fordítottunk a nyugati szlovák és az északnyugati magyar nyelvjárások kölcsönös viszonyára. E kérdések megvilágításához tíz kombinált térképen mintegy 26 lexikális jelenség vizsgálatára volt szükség. E tekintetben a további kutatásokhoz különlegesen fontos felismerést hoztak az érintett magyar nyelvjárásterületre vonatkozóan a mássalhangzó-hosszúság vizsgálatára összeállított 3. számú kérdőív eredményei.

A szlovák–magyar összevető nyelvvizsgálat köréből önálló átfogó tanulmányokat készítettek: Szabó József professzor: Magyar nyelvi hatások a Murány-völgyi szlovák nyelvjárásokban; Arany Adalbert: Magyar szavak a szlovák nyelvjárásokban és Szlovák hatások a pozsonyi magyar egyetemi hallgatók nyelvében; Ujhelyi Mihály: Magyar hatások Nagytoronya kétnyelvű település szlovák nyelvjárásában.

Leraktuk az alapjait a magyar nyelvjárásokban kimutatható szlovák hatások feltárására irányuló kutatásoknak. Összeállítottuk a vonatkozó szakirodalmat, a kérdőívhez és a szótár formájú feldolgozáshoz összegyűjtöttük az eddig publikált anyagot. A munkatársak segítségével ezt az anyagot konkrét élő anyaggal bővítettük. Értékes anyagot gyűjtött Drábik Valéria kisasszony és Ujhelyi Mihály.

A pozsonyi Állami Népdalintézet Szlovák Bizottságának segítségével, valamint a szlovák és a kárpátalji népdalok kutatásakor alkalmazott kérdőív tapasztalatai alapján a bizottság tagja, Zagiba Ferenc 1938 márciusában a magyar népdal kutatására alkalmas kérdőívet állított össze. A kérdőívet az Állami Népdalintézet Szlovák Bizottsága adta ki, amely egyúttal szervezési támogatást is nyújtott.

A kérdőív a szlovákiai magyar etnikum népzenejének három összetevőjét vizsgálja.

Az első rész a népdal és a népzene stabilitását vizsgálja. A válaszok alapján megállapítható, hogy a városi zene nagy hatással van a népdal és a népzene visszaszorulására, ennek ellenére egyes községekben továbbra is tartják magukat a hagyományos játékok, pl. a Szent Iván-napi játékok, és a magyar etnikum körében még nagyon sok dudás ismert.

A kérdőív második része az egyes felekezeteken belül vizsgálja vallásos népi énekek helyzetét.

A harmadik rész speciális: az ún. bakternótákkal foglalkozik. A feljegyzések (a dallam- és a szöveganyag) értékes anyagot szolgáltatnak az összevető vizsgálatokhoz is, ugyanis néhány évvel ezelőtt hasonló kérdőív készült a szlovák etnikum, valamint a kárpátalji ruszin etnikum részére.

A szlovákiai magyar településekről gyűjtött anyag feldolgozása az alapvető zenei és szövegvariánsok összehasonlításával, a néprajznak földrajzi szempontjai szerint a teljes szlovák–magyar–ruszin etnikai határ mentén történik. A geográfiai néprajz alapján álló munkamódszer lehetővé teszi, hogy megállapítsuk a különböző etnikai egységek – akár etnikailag egységes, akár többé-kevésbé átmeneti jellegűek – népdalainak funkcionális értékét. Az anyag értékelésekor és csoportosításakor az egyes nyelvjárásokra jellemző mondatintonáció jellegét is vizsgáljuk, amennyiben a dallamszerkezet alakulására is hatással van, különösen az átmeneti jellegű etnikumon belül.

A bizottság továbbra is tartott gyakorlóórákat, mégpedig hetet. Ezeket a munkacsoportnak azon tagjai látogatták, akik szakmai érdeklődést mutattak, és konkrét eredményeket értek el.

1938. június 11-én a nyelvtudományi szakosztály kérelmet nyújtott be az ÁTT elnökségéhez, hogy a szlovák dialektológiai tanulmánygyűjtemény mellett vegye fel kiadványsorozatába a magyar nyelvészeti dolgozatokból összeállított kötetet is, amely az alábbi munkákat tartalmazná:

1. Dr. Ján Bakoš egyetemi professzor: Bevezető
2. Dr. Arany Adalbert: A magyar bizottság megalakulása és tevékenysége
3. Arany A.: Magyar hatások a nyugat-szlovákiai nyelvjárásokban
4. Bugyi Géza: Megjegyzések Izsa település nyelvjárási jellemzőihez
5. Sima Ferenc: Megjegyzések Csitár település nyelvjárási jellemzőihez
6. Arany A.: Csucsma település nyelvjárása
7. Danczi József: Kürt település nyelvjárása
8. Ujhelyi Mihály: Nagytoronya település nyelvjárása
9. Arany A.: Magyar lexikális jelenségek a szlovák nyelvjárásokban
10. Arany A.: Szlovák nyelvi hatások a pozsonyi magyar egyetemi hallgatók nyelvében
11. Szabó József professzor: Magyar nyelvi hatások a Murány-völgyi szlovák nyelvjárásokban
12. Ujhelyi Mihály: Szlovák nyelvi hatások a kétnyelvű Nagytoronya település magyar nyelvjárásában és magyar hatások a község szlovák nyelvjárásában
13. Madarász László: Bodrogvécs település nyelvjárása
14. Kovács István: Nyelvjárási mutatók Óbást település nyelvjárásából
15. Dr. Zagiba Ferenc: A szlovákiai magyar népdal stabilizációja
16. Zagiba F.: A szlovák–magyar összevető zenetudomány kérdései a népdal területén (a geográfiai néprajz és a mondathanglejtés alapján)
17. Rövidebb nyelvjárási mutatók (Máthé L., Szilágyi A., Fördös L.)

A kötet mintegy 15 nyomdai ív terjedelmű lenne. Teljes egészében magyar nyelvű írásokat tartalmazna szlovák és részben francia rezümével. A Šafárik Tudományos Társaság az ügy iránti ritka megértéssel a kérelemnek eleget tett. Az előre nem látható múlt őszi események következtében az eredeti elképzelés megváltozott, és a tanulmányok valószínűleg a Szlovákiai és Kárpátaljai Kutatásokért Testület kiadványában, a Carpatica III. kötetben jelennek meg.

A tervezett rádiós népszerűsítő előadásorozatból 1938. május 16-án a pozsonyi rádió magyar adásának keretében a bevezető előadás hangzott el. A bevezetőt Václav Vážný professzor

tartotta, aki Szlovákia sajtósági történelmére mutatott rá: az ország területén sok etnikai csoport haladt át, az ország különlegesen gazdag anyagot szolgáltat nemcsak az egyes most itt élő nemzeti csoportok nyelvén és néprajzában történelmi és szinkron kutatásához, hanem a történeti és szinkron összehasonlító kutatásokhoz is. Vázný professzor hangsúlyozta, hogy ez az álláspont vezette arra a Comenius Egyetemet és a Šafárik Tudományos Társaságot, hogy örömmel hívták életre a magyar munkacsoportot. Ján Bakoš professzor a Comenius Egyetem hallgatóival és a magyar szemináriummal kapcsolatban ezt a gondolatmenetet vitte tovább. Arany Adalbert titkár Csúry Bálint magyar nyelvjáráskutató könyve alapján rámutatott arra, milyen elengedhetetlenül szükséges a gyűjtőmunka, mégpedig mind összmagyar szempontból, mind pedig a szlovákiai magyar kisebbségi csoport szempontjából. Kiemelte a gyűjtőmunka szerény, de komoly tudományos jellegét, és kérte a magyar közönség, elsősorban a vidéken élők erkölcsi támogatását. Elsősorban azt a tényt hangsúlyozta, hogy a magyar hallgatók munkájuk eredményeit úgy és ott hasznosíthatják, ahol azt akarják, és az ösztöndíjak semmiképpen sem kötelezik őket sem módszertani szempontból, sem a publikálás szempontjából.

Még 1937. december 23-án a bizottság újabb kérelmet nyújtott be a Szlovákiai és a Kárpátaljai Kutatásokért Testületnek a célból, hogy bizonyos összeggel támogassa a bizottság tudományos gyűjtőmunkáját. A testület ennek a kérelemnek eleget tett, és 1938. május 31-én a bizottságnak 2.000 Kč-t utalt ki. A magyar szeminárium igazgatója május 31-én az Országos Hivatalhoz kérvényt nyújtott be, amelyben támogatást kért a tagok gyűjtőmunkájához, valamint a néphagyományok és a népdal kutatásához. Az Országos Hivatal különleges megértést tanúsított azzal, hogy a tevékenység támogatására 1938. június 5-én 5.000 Kč-t utalt ki a szemináriumnak.

Ebből a pénzből a szünetelő előtt az útiköltség fedezésére tizenegy gyűjtő között összesen 4.300 Kč ösztöndíj került szétosztásra. A kérdőívek kitöltéséért és a dialektológiai kabinetben végzett munkáért 1950 Kč került kifizetésre.

A titkár végül is örömmel állapította meg, hogy a bizottság megalakításakor kijelölt program valóban átgondolt, sőt mondhatjuk szerény volt, mert egy év leforgása alatt ötven százalékkal sikerült túlteljesíteni. Ez azonban csak azért volt lehetséges, mert a magyar egyetemi ifjúság érdeklődést és megértést tanúsított az alapvető szakmai munka iránt, és a képessége is megvolt hozzá. A titkár ez után előterjesztette a következő évi programot.

A bizottság fennállása alatt szétosztott ösztöndíjak és támogatások áttekintése:

1937. IV. 19-én a bizottság (a Szlovákiai és a Kárpátaljai Kutatásokért Testülettől kapott 2.000 Kč és a Šafárik Tudományos Társaságtól kapott 100 Kč támogatásból)	
12 gyűjtőnek szétosztott	2.100 Kč-t
1937. XII. 4-én az ŠTT támogatásából 11 gyűjtőnek szétosztott ösztöndíj együttesen.....	1.100 Kč
1938. V. 19-én három ösztöndíj három gyűjtőnek	300 Kč
szótármunkálatokért	200 Kč
a kérdőívek kitöltéséért és az összevető vizsgálatokért. Az ŠTT támogatásából	750 Kč
1938.VI. 10-én és 1938 novemberében: hét ösztöndíj a Testülettől	2.000 Kč
tíz ösztöndíj az Országos Hivatal támogatásából	2.950 Kč
a kérdőív kitöltéséért és az összevető vizsgálatokért	
az Országos Hivatal támogatásából	2.000 Kč
Összesen	11.400 Kč

A magyar szeminárium az ügyvitelhez szükséges eszközöket szerezte be, az ŠTT a kérdőívek sokszorosításával kapcsolatos dologi kiadásokat finanszírozta.

Az 1. számú kérdőív 9 oldalas volt, 200 példányban készült.

A 2. számú kérdőív 34 oldalas volt, 300 példányban készült.

A 3. számú kérdőív 9 oldalas volt, 60 példányban készült.

A szervezőmunka Václav Vážný professzor nyelvjárási intézetében összpontosult. A bizottság ennek az intézetnek a segédanyagait használta (térképek, kartotékok).

Az egyetemi szünidő alatt, június folyamán a bizottsági titkár meglátogatta a legtöbb munkatársat, a munkacsoport tagjait, hogy az élő nyelvi környezetben ellenőrizze a munkálatokat, és felhívja a figyelmet a helyi problémákra és feladatokra.

*

A területi változások után a munkacsoport tagjainak többsége magyar állampolgár lett. Az átdolgozásra és kibővítésre visszaadott önálló munkákat a tagok már nem juttatták vissza. Egyes írások sikeresen érvényesültek magyar egyetemeken szakdolgozatként vagy doktori munkaként, elismerést és pozitív értékelést kaptak az ottani egyetemi személyiségektől. Egyes dolgozatok valószínűleg a debreceni egyetem külön kiadványában jelennek majd meg. Az ŠTT magyar bizottságában és a magyar szeminárium mellett kifejtett egyéves munka, mind az erőfeszítések, mind a pedagógiai és tárgyi eredmények tekintetében elismerésben részesült. A munkacsoport volt tagjainak igyekezete nem szűnik meg, az új életkörülmények között is jelentkezik a munka folytatásának igénye.

(Fordította Szabó Mihály Gizella)

(Megjelent: *Carpatica*, Bratislava, 1939, 96–107.)

ZPRÁVA O ČINNOSTI MAĎARSKEJ KOMISIE JAZ. ODBORU USŠ A ČLENOV MAĎARSKÉHO SEMINÁRA UNIVERZITY KOMENSKÉHO V BRATISLAVE

Po dohode s viacerými poslucháčmi maďarskej filologie univerzity Komenského požiadal Adalbert Arany dňa 4. marca 1937 riaditeľov maďarského a slovenského seminára i prezidium Učenej spoločnosti Šafárikovej, aby sa v rámci maďarského seminára a Učenej Spoločnosti Šafárikovej umožnila organizačná základňa výskumu maďarských nárečí, aby sa mohla rozvinúť analogická práca sberateľská, ako pri slovenskom dialektickom podniku prof. Václava Vážného. A. Arany urobil tak preto, že maďarská vysokoškolsky vzdelaná mládež nemala možnosť uplatniť svoje vedecké snahy, keďže nebolo inštitúcie, ktorá by bola zaistila predpoklady a podmienky vedecky zamerenej práce, nebolo základne, na ktorej by sa bola mohla pracovne organizovať. Vo svojej žiadosti poukázal na to, že pracovnú potencialitu mladšej maďarskej generácie bolo by možno zachytiť v prospech jazykového výskumu maďarského etnika na Slovensku. Štúdium nemohlo by mať zvláštny zreteľ k vzájomným jazykovým vzťahom slovensko-maďarským v duchu modernej lingvistiky, ktorá požaduje konkrétnu znalosť obidvoch etník a prísne hľadisko lingvistickej geografie. Veľké procento záujemcov študuje obor maďarčina-českoslovenština, čím sú už dané ideálne predpoklady podobnej sberateľskej práce.

Za účinnej podpory pánov prof. Václava Vážného a Vladimíra Klecandu, jako aj riaditeľov maďarského seminára, táto žiadosť bola prijatá s ochotou a prezidium USŠ na svojom zasadnutí dňa 12. marca 1937 rozhodlo zriadiť pri jazykovednom odbore USŠ zvláštnu maďarskú komisiu v súčinnosti s maďarským seminárom.

Za predsedu komisie bol zvolený univ. Prof. Ján Bakoš, riaditeľ maďarského seminára; za členov komisie boli zvolení univerzitní profesori: dr. Vladimír Buben, dr. Václav Vážný, dr. Ján Stanislav, dr. Vladimír Šmilauer, dr. Jozef Kořínek; zvolení boli ešte: riaditeľ František Jančovič a kandidát profesúry Adalbert Arany ako tajomník, František Zagiba a Alexander Vajlok.

Za členov pracovnej skupiny prihlásilo sa do 29. V. 1937 spolu 28 poslucháčov, zväčša členov maďarského seminára, čiastočne i seminára slovenského. Členovia pracovnej skupiny rozdelili si jazykovú oblasť maďarskú na menšie pracovné úseky, zväčša podľa prírodných predelov.

Soznam členov pracovnej skupiny maďarskej.

Soznam poslucháčov maďarského seminára univerzity Komenského, ktorí sa prihlásili do pracovnej skupiny maďarskej komisie do 29. mája 1937 a oblastí, ktoré hodlali skúmať:

Babindelli Ladislav

Kéménd.

Balázs Ján *

Žitný ostrov.

Bárdoš Ján **

Senec.

Bényi Karol

Ipeľská dolina.

Boros Elemér *

Rimavská Seč.

Danczi Ludovít Jozef **	Kürt.
Garai Štefan **	Veľké Ludanice.
Hasák Viliam	Okolie Bratislavy.
Horecsný Laurenc	Okolie Galanty.
Komjati Štefan	Šamorín.
Ládi Karol **	Csiliz-köz.
Létay Eugen	Okolie Mukačeva.
Madarász Ladiszlav **	Bodrog-Vécs.
Major Jozef **	Martos.
Mészáros Zoltán	Želiezovce.
Nagy Elemér	Ipeľské Šahy a okolie.
Németh Ladislav	Žitný ostrov, Kolozsnéma.
Polónyi Teodor	Nitrianska dolina.
Redl Eugen	Žitný ostrov.
Roman Ondrej *	Maď. ostrovy okolia Chustu.
Szirmai František **	Okolie Košíc.
Tóth Szilveszter	Parkan.
Tóth Štefan **	Šahy.
Ujhely Michal **	Okolie Čergova.
Vajlok Alexnder *	Diakovce.
Veszclák Karol **	Ipeľská oblasť.
Zagiba František **	Šajavská dolina.
Zsilinský Kazimír	Dolina južného Váhu.

Od 1. X. 1937 prihlásili sa ešte do pracovnej skupiny:

Balga František *	Čebovce.
Csonka František *	Naszvad.
Fekete Karol	Malá Máňa.
Förödös Ladislav *	Guta.
Antal Gergely **	Bogya.
Kertes František	Zscléz.
Kovács Štefan *	Óbást.
Máthé Ladislav **	Perbenyík.
Szlávik Alexander *	Farnad.
Végh Eugen **	Kürt (Csallóköz).
Bugyi Gejza **	Iža.
Sima František *	Čitár.

Označení * požívali podporu (raz, alebo ** opätovne).

Dňa 13. marca 1937 mala komisia prvú svoju riadnu schôdzu na predsedníctva prof. Jána Bakoša, za účasti pánov profesorov Václava Vážného, Jána Stanislava, Vladimíra Šmilauera, J. M. Kořínka a riaditeľa Františka Jančoviča a za účasti dvaciatich univ. poslucháčov, členov pracovnej skupiny.

Predseda vítal hnutie a vyslovil požiadavku objektívnej práce, ktorá sa vyvaruje nebezpečia okamžitého vzplanutia. Prof. Václav Vážný ako predseda Jazykovedného odboru USS

naznačil pre činnosť komisie konkrétne úlohy a praktické smernice. Adalbert Arany ďakoval za vytvorenie základných podmienok vedeckej sberateľskej činnosti maďarskej vysokoškolskej mládeže. Na jeho návrh sa rozhodlo, že sa vydá nárečový dotazník, ďalej že sa budú týždenne konať dobrovoľné praktické cvičenia, kde ssa poslucháči naučia fonetickému spôsobu zapisovania nárečových textov, naznačia sa konkrétne problémy a úlohy, ďalej osvetlia sa metódy dialektologickej sberateľskej práce.

Dňa 28. V. 1937 mala komisia druhú svoju schôdzku za prítomnosti devätnástich členov pracovnej skupiny. Predseda mohol vyhadriť svoju radosť nad spontánnou pracovnou túhou a vytrvalosťou maďarskej akademickej mládeže a zdôraznil svoju vieru, že z kruhu pracovníkov vyrastú samostatní vedeckí pracovníci.

Za snemujúcu USŠ pozdravil zasadanie univ. prof. Václav Vážný, ktorý ocenil uvedomelú pracovnú snahu skupiny a sľúbil, že sa Jazykovedný odbor USŠ za jeho predsedníctva všemožne bude starať o to, aby zaistil mravné i finančné predpoklady pre rozvoj práce.

Tajomník komisie referoval o tom, že sa uskutočnili zamýšľané praktické cvičenia, a to v dňoch 17. a 24. IV., 7. a 29. V. 1937. Na praktických cvičeniach referovali: Alexander Vajlok o klasifikácii maďarských nárečí; Adalbert Arany o fonetickom systéme vokalicom v maďarských nárečiach; Kazimír Zsilinský o spoluhláskovom systéme maďarských nárečí a Ján Bárdoš o hláskoslovných zmenách vokalicových v maďarských nárečiach. Všetky tieto cvičenia boli hojne navštívené. Poslucháči si osvojili potrebné vedomosti fonetické, spôsob fonetického zapisovania i základné predpoklady metodologické, soznámili sa s jazykove zemepisnou a monografickou metódou pracovnou. Od prvého zasadnutia vykonaly sa všetky prípravné práce k vydaniu fonetickej časti metodického dotazníka, ktorý sa rozmnoží ešte pred prázdninami. Pre zaistenie hodnotnej prípravy ako i možnosti hodnotnej práce sústredila sa všetká práca k vytvoreniu vhodných predpokladov. Tak p. prof Ján Bakoš v rámci svojich prednášok venoval zvláštnu pozornosť otázkam maďarskej dialektologie. Tajomník komisie previedol revíziu knižnice maďarského seminára, usporiadal jej lingvistikú časť a zaoberal sa novšie práce z dialektologie maďarskej. Komisia urobila úspešné kroky, aby sa zvýšila dotácia maďarského seminára.

Prof Václav Vážný po celý čas informoval verejnosť, kompetentné miesta a úrady o hodnote zamýšľanej práce, budoval mravné aj hmotné predpoklady. Dopomôhol k tomu, že komisia môže ešte pred prázdninami rozdeliť štipendia vo výške 2.100 Kč.(2000 Kč venoval komisii Sbor pre výskum Slovenska a Podkarpatskej Rusi a 100 Kč prezidium USŠ.) Tajomník podal program pre nasledujúci rok.

Komisia svoju tretiu schôdzku mala dňa 7. júna 1938. Pre inostrannú zaujatosť predsedu prof. Jána Bakoša predsedal za prítomnosti pätnástich členov pracovnej skupiny prof. Václav Vážný. Zdôraznil, že uplynulý rok hodnotne kvalikoval pracovnú vôľu a schopnosť maďarskej akademickej mládeže, o čom svedčí vykonaná práca. Podrobnejšie o pracovných výsledkoch referoval tajomník. Konštatoval, že vytýčený program bol dôsledne splnený, ba do roka boli stanovené a splnené ďalšie úlohy. Bolo dosiahnuté naprosto spoľahlivej odbornej školenosti členov pracovnej skupiny i úmerných pracovných výsledkov.

Dňa 10. júna bola vydaná prvá (fonetická) časť dialektologického dotazníka vecne triedeného s 1090 heslami a k rozmnoženiu bola prichystaná čiastočne aj ďalšia časť morfológická i syntaktická. Cez veľké akademické prázdniny pracovali členovia pracovnej skupiny na základe tohoto hláskoslovného dotazníka.

Pred odchodom na prázdniny rozdelili sa prvé štipendia vo výške 2.100 Kč dvanástim členom pracovnej skupiny, aby sa vytvorili mravné a finančné predpoklady práce v teréne.

Po veľkých prázdninách hodnotnou prácou sa preukázali dvanásť sberatelia a odovzdali tajomníkovi svoje práce k revízií:

Tak odovzdal hodnotný materiál Ján Bárdoš z osady Senec, Karol Veszelák z osady Szakálos, Elemér Boros z osady Rimavská Seč, Štefan Tóth z osady Stredné Túrovcy, Alexander Vajlok z osady Diakovce, Michal Ujhelyi z Veľkej Torone, Adalbert Arany z Krasznahorka Hoszúrét, František Balga z osady Čebovce, Jozef Danczi z osady Kürt, Ján Balázs z oblasti Žit. Ostrova, Štefan Garai z osady Veľké Ludanice, Ladislav Madarász a František Szirmai z osady Bodrog-Vécs a František Zagiba, poverený výskumom ľudovej piesne podal referát o výsledkoch svojho skúmania v doline Slanskej.

Viacerí poslucháči využili svoje dialektologické vedomosti pri zhotovovaní štátnych písomných prác. Po prvé sa podávaly skúšobnej komisii štátne práce z oboru maďarskej dialektologie. Práce boli veľmi priaznivo hodnotené.

Z uvedených sberateľov, ktorí sa preukázali hodnotnou prácou a u ktorých bol badateľný hodnotný a sľubný vývoj, vyplatila komisia jedenástim dňa 4. decembra 1937 ako doplnok úhrady cestovných výloh spojených s výskumom spolu 1.100 Kč, ktoré získala od USŠ.

Výsledky prvého nárečového dotazníka a prvých monografických prác ukázali potrebu zvláštneho zreteľa k spoluhláskovým kvantitívnym pomerom na severozápadnej nárečovej oblasti maďarskej. Tajomník vypracoval a rozmnožil nový deväťstránkový dotazník spoluhláskových kvantít, ktorý by mohol ukázať na celkový systémový stav dlhých spoluhlások na skúmanej nárečovej oblasti. Dotazník vyplnili ôsmi sberatelia a ich materiál priniesol zásadné osvetlenie problému s hľadiska monografického a má význam i pri srovnávanom výskume slovensko-maďarskom, zvlášte v otázke jazykových vzťahov nárečovej oblasti západoslovenskej a severozápadnej nárečovej oblasti maďarskej.

Samostatnejšie špeciálne práce vypracovali štyria sberatelia: Jozef Danczi podal podrobný súpis ľudových výrazov hospodárskeho zariadenia z osady Kürt; Gejza Bugyi zostavil podrobný súpis ľudového názvoslovia rybárskeho z komárňanskej osady Iža; František Zagiba sossbieral hodnotný materiál, ktorý osvetľuje statiku maďarskej ľudovej piesne; Adalbert Arany podal výskum z hynúceho nárečia osady Csucsom.

Vo výskume lexikálnom urobili sa prípravné práce k budovaniu nárečových slovníkov. Začalo sa s prácou n lexikálnych monografiách týchto krajov: kraja nitrianskeho (František Sima), kraja pod Medvešom (Jozef Kovács), kraja šajavského (Adalbert Arany), a kraja večského (Ladislav Madarász). Prvé tri práce sú už v stave pomerne pokročilom a spracovávaly spolu asi 20.000 hesiel.

Komisia s jednomyselným súhlasom prisľúbila svoju podporu Adalbertovi Aranyovi, ktorý sa zaoberal srovnávacím výskumom slovensko-maďarským, aby mohol pomocou metódy dotazníkovej pracovať na výskume jazykových vzťahov slovensko-maďarských. Na základe svojho excerptu, obsahujúceho na 8.000 lístkov podľa príslušnej literatúry, vydal potom v decembri roku 1937 prvú časť, v apríli roku 1938 druhú časť dotazníka maďarských lexikálnych javov v slovenských nárečiach. Dotazník má spolu 1.141 otázok zväčša lexikálnych, čiastočne fonetických, morfológických a syntaktických na 34 stranách.

Dotazník vyplnili sberatelia z 50 dedín úplne a z ďalších 5 dedín čiastočne. Excerptu previedli školení sberatelia slovenskí, takže získaný materiál je naprosto spoľahlivý, foneticky presne zapísaný.

Získaný materiál bol rozexcerpovaný na lístky počtom asi 25.000. Na základe tohoto materiálu možno konštatovať, že približný počet maďarských jazykových prvkov v slovenských i rusínskych nárečiach (získaných na základe tohoto dotazníka) pohybuje sa medzi

počtom 300–500. Pravda, tieto javy majú rôznu hodnotu s hľadiska historického i systémového. Sú medzi nimi javy štruktúralne i neštruktúralne, historické i úplne nové, obecné rozšírené, alebo vyhranené zemepisne i sociologicky a zväčša patria do určitého štýlu jazykového.

Ďalej bol prichystaný excerpt ďalších javov lexikálnych, ktorými sa má doplniť dotazník a na základe ktorých sa má rozšíriť ďalší výskum.

Zo zvláštnych miestnych problémov zvýšené pozornosť sa sústredila okolo otázky vzájomného pomeru západných nárečí slovenských a severozápadných nárečí maďarských. Pre osvetlenie týchto otázok bolo treba zmapovať asi 26 javov lexikálnych na desiatich kombinovaných mapách. Pre ďalší výskum v tomto smere mimoriadne hodnotné poznatky podaly výsledky dotazníka č. 3, pre spoluhláskovú kvantitu dotyčného nárečového územia maďarského.

Samostatné ucelené štúdium z oboru slovensko-maďarského srovnávacieho jazykospytu dohotovili: prof. Jozef Szabó: Maďarské jazykové vlivy v slovenských nárečiach Muránskej doliny; Adalbert Arany: Maďarské slová v slovenských nárečiach a Slovenské vlivy v jazyku maďarských univerzitných poslucháčov v Bratislave; Michal Ujhelyi: Maďarské jazykové vlivy v slovenskom nárečí dvojazyčnej osady Veľká Toroňa.

Boly položené aj základy pre výskum slovenských vlivov v nárečiach maďarských. Bola zostavená príslušná literatúra i shromaždený doteraz uverejnený materiál pre dotazníkovú a slovníkovú organizáciu. Pomocou spolupracovníkov rozširoval sa tento materiál konkrétnym živým materiálom. Cenný materiál sossbierala sl. Valéria Drábiková a Michal Ujhelyi.

V marci r. 1938 člen komisie František Zagiba zostavil za pomoci predsedníctva Slovenského výboru Štát. Ústavu pre ľudovú pieseň v Bratislave a podľa skúseností s dotazníkmi pre štúdium ľudovej piesne slovenskej a podkarpatskoruskej dotazník pre maďarskú ľudovú pieseň, ktorý tlačou vydal a organizačne podporoval Slovenský výbor Štátneho ústavu pre ľudovú pieseň.

Dotazník sleduje tri složky hudobného umenia ľudového maďarského etnika na Slovensku.

Časť prvá zisťuje statiku ľudového spevu a ľudovej hudby vôbec. Na základe odpovedí možno zistiť, že mestská hudba má veľký vliv na úpadok ľudového spevu aj ľudovej hudby; ale zato niektoré ebce ešte i dnes dodržiavajú svoje tradičné hry, na pr. Svätójánske a že „dudása“ maďarské etnikum zná v hojnom počte.

Druhá časť dotazníka zisťuje stav duchovného spevu ľudového u jednotlivých vyznaní.

Tretia časť je špeciálna a venuje pozornosť hlásnickým piesňam, tzv. „bakternóták“. Bohaté zápisky hlásnických piesní (slovného aj hudobného materiálu) poskytujú cenný materiál pre srovnávacie štúdium, lebo podobný dotazník bol vydaný pred niekoľkými rokmi i pre slovenské etnikum a ďalej pre etnikum rusínske na Podkarpatskej Rusi.

Materiál, ktorý sa nashromaždil zo všetkých maďarských obcí na Slovensku, spracúva sa podľa zásad zemepisného folklóru srovnávaním základných variantov hudobných i slovných, a to pozdĺž celého rozhrania etnika slovensko-maďarsko-rusínskeho. Táto pracovná metoda na základe metódy zemepisného folklóru umožní zistiť funkčnú hodnotu ľudovej piesne rôznych celkov etnických, či už rázu etnický jednotného, alebo viac menej prechodného. Pri hodnotení a roztriedňovaní materiálu sa sleduje i charakter vetnej intonácie jednotlivých dialektov, pokiaľ má vliv i na utváranie melodických štruktúr, obzvláste v etniku rázu prechodného.

Komisia aj naďalej konala praktické cvičenia, a to počtom 7. Tieto boli navštevované tými členmi pracovnej skupiny, ktorý prejavovali odborný záujem a došli už aj ku konkrétnym výsledkom.

Dňa 11. júna 1938 podal jazykoved. odbor žiadosť prezidiu USS, aby do seriesvojich publikácií prijalo vedľa sborníka zo slovenskej dialektologie aj sborník maďarských lingvistických prác, ktorý by obsahoval tieto práce:

1. Univ. prof. Dr. Ján Bakoš: Úvodná stať.
2. Dr. Adalbert Arany: Vznik a činnosť maďarskej komisie.
3. Arany: Maďarské jazykové vlivy v západoslovenských nárečiach.
4. Gejza Bugyi: Príspevky k nárečovej charakteristike osady Iža.
5. František Sima: Príspevky k nárečovej charakteristike osady Čítár.
6. A. Arany: Nárečie osady Čučma.
7. Jozef Danczi: Nárečie osady Kerť.
8. Michl Ujhelyi: Nárečie osady Veľká Toroňa.
9. A. Arany: Maďarské lexikálne javy v slovenských nárečiach.
10. A. Arany: Slovenské jazykové vlivy v jazyku maďarských univerzitných poslucháčov v Bratislave.
11. Prof. Jozef Szabó: Maďarské jazykové vlivy v slovenských nárečiach Muránskej doliny.
12. Michal Ujhelyi: Slovenské jazykové vlivy v maďarskom nárečí a maďarské jazykové vlivy v slovenskom nárečí dvojjažičnej osady Veľká Toroňa.
13. Ladislav Madarász: Nárečie osady Bodrog-Vécs.
14. Štefan Kovács: Nárečové ukážky z nárečia osady Stará Bašta.
15. Dr. František Zagiba: Statika maďarskej ľudovej piesne na Slovensku.
16. Fr. Zagiba: Problematika srovnávacej hudobnej vedy slovensko-maďarskej v obore ľudových piesní (na základe zemepisného folklóru a vetnej intonácie).
17. Kratšie nárečové ukážky. (L. Máthé, A. Szilávik, L. Fördös.)

Sborník by mal asi 15 tlačových stránkov. Celý by bol písaný jazykom maďarským, so slovenským a čiastočne francúzskym resumé. Učená spoločnosť Šafárikova so vzácnym porozumením pre vec tejto žiadosti vyhovel. Ale nepredvídané udalosti minulej jeseni zmenili pôvodný úmysel tak, že práce asi vyjdú v sborníku Sboru pre výskum Slovenska a Podkarpatskej Rusi, Carpatia III.

Zo zamyšľanej série propagačných prednášok rádiových konala sa dňa 16. mája 1938 prvá vstupná prednáška v rámci maď. Vysielania bratislavského radia. Úvodné slovo mal prof. Václav Vážný, ktorý poukázal na jedinečnú históriu Slovenska, ktorým prešlo toľko etnických skupín a ktoré je i zvlášť pozhnanou zemou, nielen pre historické i synchronické skúmanie jazyka i národopisu jednotlivých súčasných národných skupín, ale i pre srovnávacie skúmanie historické i súčasné. Zdôraznil, že tento zreteľ viedol univerzitu Komenského a Učenú spoločnosť Šafárikovu, keď s radostou uviedly do života pracovnú skupinu maďarskú. Prof. Ján Bakoš rozvinul túto myšlienku so vzťahom k poslucháčom a k práci maďarského seminára a univ. Komenského. Tajomník Adalbert Arany na základe knihy maďarského dialektologa Bálinta Csüryho ukázal na nevyhnutnú potrebu vedeckej sberateľskej práce jak s hľadiska celomaďarského, tak aj s hľadiska maďarskej menšinovej skupiny na Slovensku. Zdôraznil skromný, ale solídne vedevký ráz sberateľskej činnosti a žiadal mravnú podporu maďarskej verejnosti zvlášť na vidieku. Predovšetkým zdôraznil okolnosť, že maď. Poslucháči výsledky svojej práce môžu uplatniť tak a tak, kde si to prajú a že štipendiá ich nijak neviažu čo do metódy práce, ani čo do uverejňovania.

ZPRÁVA O ČINNOSTI...

Ešte 23. dec. 1937 podala komisia znova žiadosť Sboru pre výskum Slovenska a Podkarpatskej Rusi, aby poskytol určitú čiastku pre vedecky sberateľskú činnosť komisie. Sbor tejto žiadosti vyhovel a 31. mája 1938 znova poukázal komisii 2.000 Kč. Podobne Riaditeľstvo maďarského seminára podalo dňa 31. mája žiadosť Krajinskému úradu za podporu pre sberateľskú činnosť svojich členov, ďalej na výskum ľudovej tradície a piesní. Krajinský úrad prejavil mimoriadne porozumenie tým, že 5. júna 1938 poskytol semináru 5.000 Kč podpory na túto činnosť.

Z týchto peňazí sa pred prázdninami rozdelilo v podobe cestovných štipendií spolu 4.300 Kč pre sedemnástich sberateľov. Za vyplňovanie dotazníkov a za slovníkové práce v dialektologickej pracovni vyplatilo za 1950 Kč.

Tajomník na koniec s radosťou konštatoval, že pri založení komisie stanovený program bol v skutku veľmi trizvy, ba možno povedať skromný, lebo behom jedného roka bol prekonaný o pädesiat percent. Bolo to však možné iba preto, že maďarská akademická mládež mala záujem i porozumenie a schopnosť nosnej odbornej práce. Tajomník potom podal program pre nasledujúci rok.

Celkový prehľad štipendií a podpôr, ktoré komisia rozdelila počas svojho pôsobenia.

19. IV. 1937 vyplatila komisia dvanástim sberateľom (2.000 Kč z podpory Sboru pre výskum Slov. A P. R. A 100 Kč z podpory USŠ)	Kč	2.100
4. XII. 1937 vyplatilo sa jedenásť štipendií z podpory USŠ v úhrnej čiastke	„	1.100
19. V. 1938 tri štipendiá pre troch sberateľov.....	„	300
za slovníkové práce	„	200
za vyplňovanie dotazníkov a srovnávací výskum. Z podpory USŠ	„	750
10. VI. 1938 a v novembri 1938: sedem štipendií z podpory Sboru.....	„	2.000
desať štipendií z podpory Krajinského úradu	„	2.950
za vyplňovanie dotazníkov a srov.výskum z podpory Kraj. Úradu	„	2.000
Spolu ...	Kč	11.400

Kým maďarský seminár zaobstarával vecné potreby agendy, USŠ hradila vecné výdavky spojené s rozmnožením dotazníkov.

Dotazník č. 1 mal 9 stránok a bol zhotovený v 200 exemplároch.

Dotazník č. 2 mal 34 stránok a bol zhotovený v 300 exemplároch.

Dotazník č. 3 mal 9 stránok a bol zhotovený v 60 exemplároch.

Organizačná práca bola sústredená v dialektologickom ústave prof. Václava Vážného. Komisia užívala pracovné pomôcky (mapy, kartoteky) tohot ústavu.

Cez akademické prázdniny, v mesiaci júni navštívil tajomník komisie väčšinu spolupracovníkov, členov pracovnej skupiny, aby v živom jazykovom prostredí kontroloval práce a aby upozornil na miestne problémy a úlohy.*)

*

Po územných zmenách väčšina členov pracovnej skupiny stala sa maďarskými štátnymi občanmi. Samostatnejšie práce vrátené k ďalšiemu prepracovaniu a prehĺbeniu neboly však už vrátené. Niektoré z nich sa úspešne uplatnily ako štátne alebo dizertačné práce na maďarských univerzitách a získaly si uznanie a cenného hodnotenia tamajších univerzitných činiteľov. Niektoré z nich majú byť i uverejnené vo zvláštnom zborníku debrecínskej univerzity. Jednoročná práca, rozvíjajúca sa v maďarskej komisii USŠ a pri maďarskom seminári, získala si uznanie čo do pracovného úsilia i čo do výchovateľských a vecných výsled-
 NYRYQÜVCHYMDFKBQRYSDRYCHVNSIQIQHQNIDQYUPHQRVFKYRW
 ných pomerov prejavujú sa snaha o novú pracovnú kontinuitu.

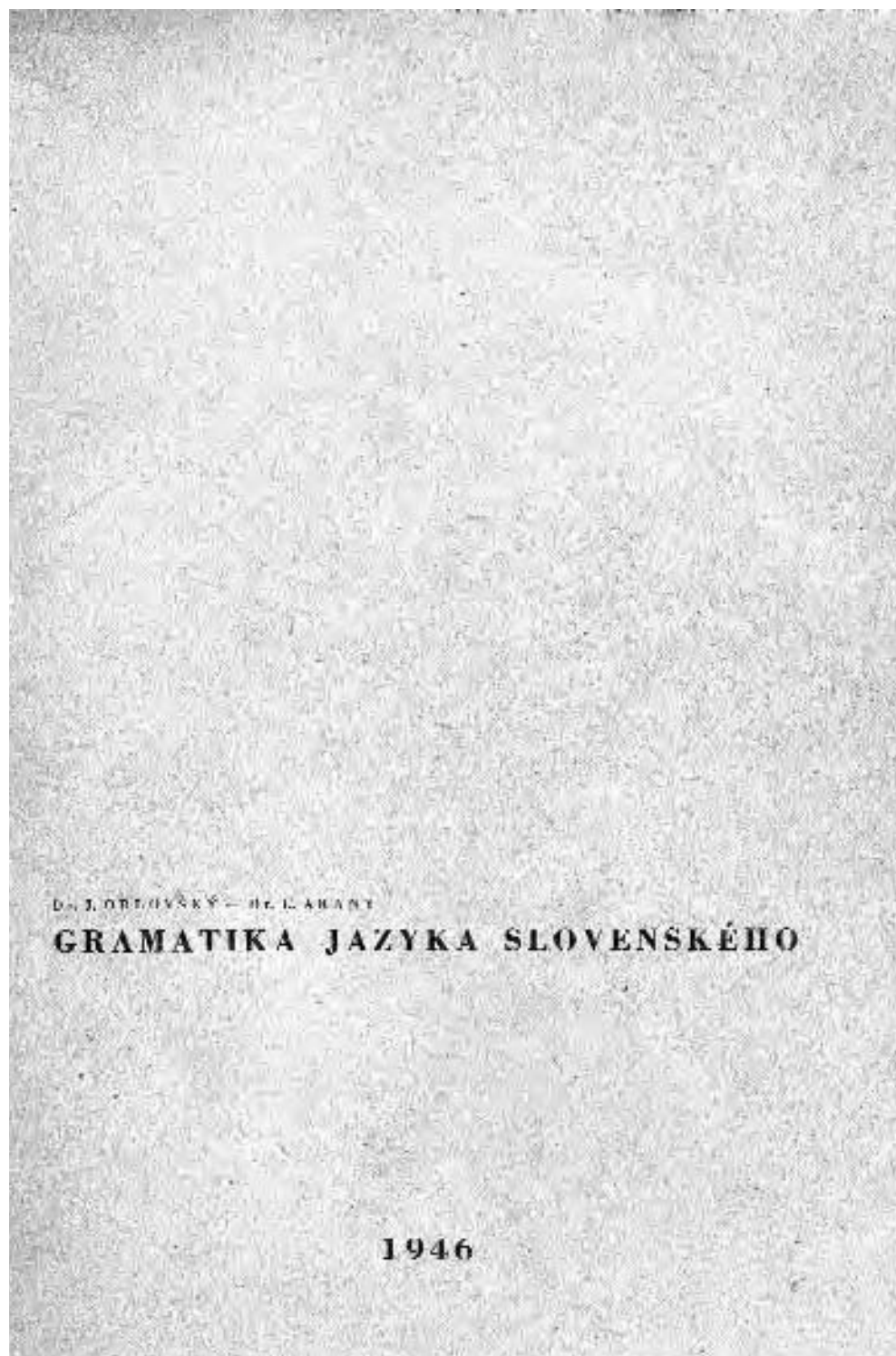
(Megjelent: *Carpatica*, Bratislava, 1939, 96–107.)

* Po prázdninách r. 1938 odovzdali ešte pekné práce: Szilávik Alexander o nárečí osady Farnad a Ladislav Fördös o nárečí osady Guta.

GRAMATIKA JAZYKA SLOVENSKÉHO

(ELŐSZÓ ÉS BEVEZETŐ TANULMÁNY)

*(Megjelent: DR. J. Orlovský a Dr. L. Arany:
Gramatika jazyka slovenského. Knihtačiareň PRAVDA,
filialka Nitra, Bratislava 1946. 5–40.)*

Spracované podľa platných
Pravidiel slovenského pravopisu
z r. 1940.

Všetky práva vyhradené
aj právo rozpracovávať.

Vytlačila knižnica knižnice PRAVDA, grafické a vydavateľské podniky, filiaľka v Nitre.

GRAMATIKA JAZYKA SLOVENSKÉHO

NAPÍŠALI

Dr. J. ORLOVSKÝ a Dr. L. ARANY

Schválené Povereníctvom školstva a
osvety v Bratislave výnosom č. 117634/46-
A/III/1 zo dňa 16. nov. 1946 ako prí-
ručka pre stredné a odborné školy a pre
profesorskú i učiteľskú knižnicu.

BRATISLAVA
1946

P R E D S L O V.

Touto príručkou chceme odstrániť veľký nedostatok slovenskej gramatickej literatúry. Vychádzame práve v jubilejnom roku storočnice Stárovej Náuky reči slovenskej. Gramatika jazyka slovenského chce byť súčasne aj uznaním a pripomienkou Ľudovíta Stáru, národného jazykovedcu a učitelia spisovnej slovenčiny.

K tomu, aby sme napísali slovenskú gramatiku takú, aká je teraz predkladaná verejnosti, pošli nás súcromné rozhovory s vedcami, profesormi, učiteľmi i študentmi. Žiadali totiž gramatiku, ktorá by nebola zaťažená historizmom, ktorá by bola spracovaná v duchu modernej štrukturálnej jazykovedy a ktorá by stručne a prístupne podávala aj základy slovenskej jazykovedy a fonologie. Avšak bolo treba mať na zreteli aj tých, čo nemajú odborné znalosti, a konečne museli sme sa priane pridržiavať Pravidiel slovenského pravopisu z r. 1940. Preto sme priane rozlíšili súčasný stav (synchroniu) a históriu (diachroniu) jazyka. Základné pojmy jazykovedné, fonologiu, kmeňoslovné i tvaroslovné podávame pod zorným uhlom prítomného stavu tak, ako ho vychádzame v platných Pravidlách a u najlepších slovenských spisovateľov. Dbali sme na to, aby časť o pravopis, výslovnosť a tvaroslovné termínologicky i usporiadaním vhodná pre každodennú praktickú potrebu, i pre školské vyučovanie. Najmä tvaroslovné rozmnožili sme vyčerpávajúcím množstvom príkladov, stanovili sme mnohé nové, praktické poučky, tie sme doplnili a opravili. Nové zákonitosti a poučky sme nestanovili náhodne a ľubovoľne. Získali sme ich svedomitým štúdiom materiálu. Odstránili sme ťažkopádne a komplikované triedenie slovies do šiestich tried. Slovesá sme zadeli do dvoch tried, a to podľa prítomníkovej prípony

3, osoby množného čísla. Tým sa zredukoval počet časovacích vzorov zo 16 na 8. Toto pedagogicky závažné zjednodušenie tiež nie je ľubovoľné, vyplýva zo správneho chápania súčasného stavu systému spisovnej slovenčiny.

Nezabudli sme ani na históriu slovenského jazyka. Avšak venovali sme jej osobitnú časť, kde podávame nielen dejinný vývin slovenského jazyka, ale aj dejiny slovenčiny spisovnej a dejiny slovenského pravopisu.

V Bratislave v júli 1946.

AUTORI.

ZÁKLADNÉ POJMY

JAZYK

Jazyk a prehovor.

Ľudia sa môžu dorozumievať rozličnými prostriedkami: mimikou, posunkami, zástavkami, morzovými značkami, rečou atď. Každý z týchto dorozumievacích prostriedkov skladá sa z jednotlivých znakov, a tieto znaky tvoria jednotný a účinný systém. Všetky možné dorozumievacie systémy znakov študuje obecná veda o znakoch, t. j. *semiólogia*.

Najdôležitejším dorozumievacím systémom je *jazyk*. Každý jazykový prejav, napr. slovo, veta označuje nejakú vec, stav alebo vzťah, je znakom, symbolom niečoho. Tieto znaky sú tým účelnejšie, čím sú jednoznačnejšie, to jest, nomenia sa, ale označujú vždy len jednu a tú istú vec, a ďalej, keď tvoria jednotný a nemenný systém znakový. Jazykovým znakom môže byť jedna fonéma (významovná hláska), slovo, veta, alebo aj stať. Úlohou, cieľom tohto systému relatívne nemenných znakov a nemenných vzťahov je *dorozumievanie*; smeruje k tomuto cieľu a to je jeho *funkciou*. Jazyk túto svoju dorozumievajúcu funkciu má plniť čo najúčelnejšie. A tak môžeme stanoviť, že *jazyk je relatívne nemenným účelným systémom zvukových znakov, slúžiacich dorozumievaniu*. Je spoločný nejakému kolektívu, obvykle národu. V tomto prípade hovoríme o *národnom jazyku*. Pravda, národný jazyk sa podľa krajov a sociálnych tried rozlišuje na rozličné *krajové* a *sociálne* nárečia. Z nich niektoré nárečia zostávajú úlohu, funkciu spisovného jazyka.

Jazyk je abstrakciou. Je to vedomie systému účelných jazykových hodnôt, takzv. znakov. Vo svojej systémovej jednotě existuje iba vo vedomí jazykovej pospolitosti. Ako realita — okrem reality sociálno-psychologickej — *neexistuje*. Systém a zakomittenosť vzťahov jazykových opisuje fonológia, gramatika a slovník.

Je veľkou odbohnúť aj pojem národného jazyka je pomyslom, abstrakciou, a znamená pomyselnú jednotu všetkých nárečí, ako aj spisovného jazyka určitého národa. U národov, ktoré nemajú spisovný jazyk (alebo túto funkciu zaisťuje jazyk cudzí), znamená iba pomyselnú jednotu všetkých nárečí. Pojem národného jazyka slovenského znamená dnes pomyselnú, súhrnnú jednotu nárečí i so spisovným jazykom.

V jazykovom vedomí kolektíva i jedinca žijúci abstraktný systém jazykový (langue) umožňuje každému prehovoríť k jazykovej spoločnosti alebo k hociktorému jej členovi. Ale voľne prehovoríť vieme iba vtedy, keď ovládamo systém jazyka. *Prehovor* (*parole*) je uskutočňovaním, realizovaním abstraktných vzťahov jazykového systému. Kým teda jazyk je abstrakciou, prehovor je už zvukovou a významovou realitou. Realizuje niečo z abstraktných vzťahových možností jazykového systému. Prehovor je teda realitou, skutočným javom, ale je umožnený iba existenciou abstraktného jazykového systému. V prehovore sa uskutočňuje jazyk. Pravda, prehovor môže byť aj písomný.

Reč znamená iba obecnú ľudskú schopnosť vyjadrovať sa artikulovanými zvukmi. Preto pojem reči pre jazykovedu a gramatiku nemá zvláštny význam. Označenie ako *slovenská reč* je len štylistická variácia, obmenou pojmu *slovenský jazyk*. *Slovenská reč* znamená teda toľko ako *slovenský jazyk*.

Abstraktný systém jazykov a spôsoby ich realizácie v prehovoroch, pomer jazyka a prehovoru študuje jazykoveda, t. j. *lingvistika*. Slovenský národný jazyk je predmetom slovenskej jazykovedy.

Celostný charakter jazyka

Podstatou moderného vedeckého postoja je takzvané *celostné hľadisko a štrukturalizmus*. Ústredným pojmom tohto postoja je *dominancia celku* (útvaru, komplexu). Každý živý jav zjaví sa celostného charakteru. Celok (útvar alebo komplex) je vo vnútri bohato členený v dielčie celky, a tie zas v prvky. Tieto prvky a dielčie celky sú súvisiažnivé. Celok nie je hromadou, ale zákonito súvisiažnenou ústrojenosťou, jednotou vzťahov, t. j. štruktúrou pevne uhraničenou a určenou. Vo vnútri je sila bohatá členosť, ale jeho prvky a dielčie celky

sá v ňom umocňujú podľa ustálených zákonitých vzťahov práve tak ako v organizme. Počet a akosť prvkov a dielčích celkov nemožno funkovo-ne meniť. A preto celok ako taký má vlastnosti sui generis. Tieto vlastnosti nemožno vysvetliť z prvkov a dielčích celkov, lebo sú dané jednotou vzťahov prvkov i dielčích celkov. Každý prvok alebo dielč. či celok, použitý za nejakýto účelom, cieľom, je determinovaný dominantnou štruktúrnou celku. Celok má teda jazykovú (fonomenálnu) i funkčne-dominantný význam.

Takýmto celkom je aj jazyk. V jazyku nachádzame tiež pevné usporiadané dielčie celky (slovo, veta) a v nich prvky (slovo, slabika, foném), ich počet a vzťahy sú presne určené. Keď sa mení napr. počet prvkov alebo dielčích celkov, či ich vzťah, nemá sa aj samotný celok, to jest samotný jazyk.

Kým v kolektívne platnom a záväznom jazyku panuje takáto početná a vzťahová väzanosť, dotiaľ v prehovore jedného môže sa uplatniť množstvo individuálnych zvláštností a obmen (variácií). Tieto individuálne obmeny a zvláštnosti pripínajú sa k použitým základným jazykovým momentom. Kým však základné jazykové momenty sú celkom platné, zatiaľ individuálne zvláštnosti a obmeny ostávajú oslňované a keď odznel individuálny prehovor, prestávajú existovať.

Protikladový systém jazykových prvkov.

Systém jazyka skladá sa z prvkov. Podstatu jazykových prvkov tvorí takzvaná čiastočná identita. V každom jazykovom prvku je niečo spoločného a ostatnými prvkami, ale súčasne aj niečo odlišného. Spoločným momentom všetkých jazykových prvkov je zvukovosť, t. j. fonétnosť. Veľká táto spoločného momentu má každý jazykový prvok nejakú svoju vlastnosť, individuálny moment, ktorým sa líši od ostatných. Jazykové prvky v momente zvukovosti tvoria jednotu, ale v momente rozlišujúcich zvukových znakov tvoria protiklad. Prvky jazyka teda sú javy spoločnej fonétny základnej, ale súčasne sú medzi sebou v čiastočných protikladoch, a tieto protiklady sú v rozličných vzťahoch, tvoria systém.

V jazyku každý jazykový prvok elementárny alebo nad-
radený (fonéma, slovo, veta) musí sa líšiť v niečom od jednoty.

— *system of arbitrary arbitrary signamorphic prvkov.* Jazyk nemá nekonečné množstvo takýchto prvkov. Inventár jazykových prvkov je pomerne malý a presne určený. Jazyk si potom vypoľomá domyselnou kombináciou prvkov. Tak napr. slová sa líšia medzi sebou iba kombináciou významotvorných foném (bar, dar, far, kar, var — rub, rad, ray, ruc — ber, der, ker, per, ver, zer; aba-iba, aha-aho a pod.). Ale systém jazyka ani v kombinácii prvkov nedávali všetky matematicky možné kombinácie. Aj táto redukuje, zjednodušuje, aby systém jazyka nebol príliš složitý. Je úlohou fonológie stanoviť, ktoré sú tie zvukové vlastnosti, čo tvoria významotvorné príklady a ktoré sú tie kombinácie zákonitosti, podľa ktorých sa z nich tvoria slová a ktoré sú koordinované zákonitosti ich vzájomného usporiadovania, čo jest, ktoré sú zákonitosti funkcie jazyka.

Fonológia nechá nepovšimnuté všetky tie zvukové javy, (obmeny, variácie), ktoré nemajú významotvornú hodnotu. Nepatria do jazyka, i keď v konkrétnom prehovore majú nejaký vedľajší individuálny vyjadrovací význam. Patna iba do problematiky individuálneho uskutočňovania jazyka, do problematiky prehovoru.

Týmto celostne štruktúrnym a funkčným zreteľom sa líši moderná štruktúralná jazykoveda od tradičnej, foneticky orientovanej filologickej pozitivistickej. Táto jednako hodnotila každý počutý zvukový jav a nerozlišovala ich podľa významotvornej funkcie.

System a norma jazyka.

Aby sa skupina ľudí mohla medzi sebou dohovoriť, musí ovládať jeden a ten istý spoločný jazyk. Každý člen jazykovej pospolitosti musí mať vo vedomí spoločný systém jazykových znakov. Jednotný jazykový systém, platný pre celú pospolitosť voláme jazykovou normou.

Co je systém jazyka? Každý jazykový fakt, jazykový znak, alebo prejav zakladá sa na pomere, na vzájomnom vzťahu *označujúceho* (signifiant) a *označovaného* (signifié). Označujúci (zvukové hodnoty) sa jednoznačne (alebo aj menej jednoznačne) priradzuje k označovanému (t. j. k predmetu, významu). Označujúci je potom symbolom, znakom označovaného o súčasne aj jeho súčasného označujúcim prostriedkom (jazykovou, zvukové

hodnoty, vlastnosti, označeným zas fakty *žijúc v živote*. Označovaný v jazyku je potom systémom abstraktných vzťahov (štruktúry) a pravidiel, ako treba usporiadať fakty životné, aby im bolo možné priradiť vhodne označujúce (t. j. znaky). Označujúci v jazyku je zas systémom abstraktných zákonitostí (štruktúra) a pravidiel, ako treba zoskupiť hodnoty usporiadať, aby vyjadřili označované. Konštatujeme stáť, že jazyk je abstraktnou zákonitosťou, systémom pravidiel, ako treba uskutočňovať označované a označujúce, aby sme dosiahli čo možno najúčinnejšieho vyjadrenia.

Keď toto všetko aplikujeme na slovo alebo na jazykový fakt, jazykový jav vôbec, potom môžeme povedať, že jazykový jav je vždy znakom, označovníčom nejakej skutočnosti vnútornej, pamätnej alebo vnukovej. Napr. slovo má svoju vonkajšiu stránku, označujúcu či morfofonemickú a vnútornú stránku označovanú, čiže obsah, význam. Tak slová *tuška*, *myšlienka*, *nôž* sú jazykovými znakmi, označujúcimi výrazy, ktoré stoja miesto označovaných objektov skutočností, miesto *tušky*, *vyššienky* a vzťahu vyšší. Označujúce znaky, prejavy sa priradujú k označovaným skutočnostiam spôsobom, ktorý je jazykovej pospolitosti obecné známy. Hovoriaci potom tieto označujúce znaky vysloví, vysloví označujúci výraz a počúvajaci ho prijíma.

Jazyk má iba určený počet označujúcich a označovaných. Tie sa riadia jazykovými zákonitosťami a tvoria jednotný usporiadaný systém abstraktný, ktorý sa uskutočňuje, stáva sa súvisiacou normou.

Podkladom označujúcich, teda prostriedkom označovania v jazyku sú zvukové hodnoty, zvukové vlastnosti. Z nich sa tvoria najmenšie označujúce: *fonémy* (t. j. významotvorné označujúce hlásky), napr. *a, b, c, d, e* atď. Tie sú vo vzťahoch vlastného protikladu a tvoria pevne určený systém. Tento systém je dieľom celkom jazyka. Z foném sa podľa presne určených pravidiel vzťahových, takže kombináciou foném tvoria označujúce znaky vyššieho druhu, t. j. *slová*. Slová, to jest označujúce vyššieho druhu, sa priradujú k určitým skutočnostiam (označovaným) podľa stanovených jazykových pravidiel a sú znakom, pomenovaním predmetu označovaného. Pomenovaný predmet je potom *obsahom slova*. Systém vzťahov foném a zákonitostí ako sa z nich tvoria slová, aká je ich významotvorná funkcia v slove, študuje samostatná veda, takže *fonológia*.

V jazyku označujúcim slova sú abstraktné zákonitosti, podľa ktorých sa slova tvoria z foném. Volá sa aj *forma* slova. Označované slova v jazyku je tiež systémom abstraktných zákonitostí. Volá sa *významom* alebo *obsahom* slova. Študuje ich fonológia. Slovné znaky, t. j. slová, slov-pojmy podľa abstraktných zákonitostí ich skladu a funkcie tvoria lexikálny systém. Lexikálny systém podľa abstraktných zákonitostí sa môže rozmnožovať. Podľa nich možno stvoriť nové a nové slová. Systém lexikálny študuje a opisuje náuka o slove, t. j. náuka o prameni, tvare.

Slová podľa určených zákonitostí môžu meniť svoj základný tvar a vyjadriť rozličné modifikované vzťahy k označovanému. Môžu sa napr. skloňovať a časovať. Tieto tvarové zmeny slov sú výsledkom a podkladom vnútornej súvislosti. Abstraktné zákonitosti a pravidlá týchto tvarových zmien tvoria systém, ktorý študuje a podáva *gramatika*.

Abstraktný systém jazyka uskutočňuje sa v jednotlivých prehovoroch (ústnych) alebo písomných). Kým v abstraktnom jazykovom systéme počet prvkov a vzťahov je presne vymedzený, v prehovore sa podľa aktuálneho uskutočnenia prislúchajúcich jazykových prvkov a vzťahov (slovom zákonitostí) uplatňuje sa aj veľa individuálnych zvláštností (aktualizácií) a obmen (variácií). Tieto individuálne aktualizované a lubovoľne obmeny pripínajú sa teda na základné javy jazykové, uskutočnené v prehovore. Charakterizujú však iba hovoriaceho jedinca alebo menšiu skupinu ľudí. Týkajú sa teda iba aktuálneho, individuálneho prehovoru jedinca alebo menšej skupiny ľudí. Sú to individuálne príviesky hovoru a nevyplývajú z podstaty jazyka. Tak napr. je čisto individuálnou zvláštnosťou čipková výslovnosť spoluhlásky *r*, alebo obojperná výslovnosť samohlásky *a*. Takéto a podobné zvláštnosti charakterizujú iba jedincov, prípadne rodiny, alebo väčšiu-menšiu spoločnosť, ale pre samotný národný jazyk nemajú väčší význam.

Týmto rozlíšením jazyka a prehovoru oddelujeme od toho jazyk systémový, t. j. jazykové od prehovorových javov individuálnych, závislých od nahodilých. Zákonitosti jazyka ako svoj už povedali skúma lingvistiká, významotvorné prvky jazykové a ich funkcie fonológia. Sú to samostatné vedecké disciplíny duchovné so samostatnými metódami a prostriedkami, ktoré sú primerane skúpaným jazykovým javom. Prvky prehovoru, ichu fyzické, zachytiteľné a skúmateľné hlásky

slová i vety sŕnajúje fonetika. Táto skúma prehovor ako časť reálneho, vnímateľného sveta, ako javy prírodné a skutočnosť. Metódy a prostriedky fonetiky sa zhodujú s metódami a prostriedkami niektorých prírodných vied (akustika, anatómia, mechanika, biológia atď.) a sú vlastne od nich vypožičané. Fonetika neodhaľuje základný abstraktný systém a zákonitosť jazyka. Vidí a študuje iba reálne zvukové či pohybové javy prehovoru.

Kým v jazyku označovaný je iba abstraktným systémom vzťahov, zatiaľ označovaný v prehovore je vecná sdelenie, konkrétny obsah, to jest význam, ako ho chápeme aj v každodennom živote. Pri tom však vyjadrenie konkrétneho individuálneho významu prehovoru je tiež podmienené existenciou abstraktného systému jazykových vzťahov. A celkom obdobne aj označujúci hovor je konkrétny zvukový rad, fyzický jav. Tieto fyzické zvuky sú však organizované vo významotvorné celky (slová, vety) podľa abstraktných zákonitostí jazykových.

Jazyk teda má ohraničený a presne stanovený počet prvkov a vzťahov, prehovor môže mať temer nekonečné množstvo obmien ako pri označovaných (teda vo významoch), tak aj označujúcich (teda vo výslovnosti hlások, slov i viet).

Jazyk je abstraktným systémom vzťahov zvukových i významových. Prehovor je reálnym, hoc len čiastočným uskutočnením jazykových zákonitostí, spustených množstvom individuálnych uskutočnení zvukových a významových, to jest, spustený množstvom individuálnych odličkov označených i označujúcich.

Funkcie jazyka.

Základnou funkciou jazyka je dorozumievanie. Túto svoju základnú funkciu plní jazyk pomocou jazykových znakov. Jazykový znak je daný priradením zvukovej hodnoty, alebo systému zvukových hodnôt k nejakému predmetu, to jest, znak vzniká koordináciou označujúceho zvuku k označovanému predmetu. Jazykové výrazy ako zvuky potom plnia funkciu dorozumievania tak, že sa pohybujú od maximálneho zreteľa k označenému predmetu k maximálnemu zreteľu k označujúcemu zvuku. Funkcia jazykového znaku teda môže byť dvojaká. Jazykový znak môže byť maximálne zameraný na ozna-

čovaný (t. j. na predmet, význam), alebo na označujúci (t. j. na znak, na zvukovú podobu), alebo konečne môže mať funkciu vymedzenú niekde medzi týmito krajujnými pólmí. Maximálne zameranie na označujúci (predmet, význam) znamená súhlas po maximálne jednoduchom prísloví, s teda automatizovaným a intelektuálnizovaným zobrazením či vyjadrením predmetu. Jazykový výraz je tu sláva pojmom, či súdom, definíciou. Vieme, že tento prípad nachádzame iba vo funkčnom jazyku odborne ucelenom, teda v jazyku vedeckom. Maximálne zameranie na označujúci (znak, t. j. systém hojedinovaných zvukových hodnôt) znamená súhlas po náutomatizovanom, obzvláštnom, čilovej plnomy výraz jazykovom, tak ako ho nájdeme v lyrických básňach. Medzi týmito pólmí nachádzame bohatú stupnicu s rozličným stupňom zameranosti na predmet, teda na funkciu komunikačnú alebo na znak, teda na funkciu básnickú. Hĺbkota znakov jazykových sa stupňovito mení od maximálnej automatizovanosti (intelektuálnej), až po maximálne obzvláštnenie (artové). Funkčný jazyk je teda abstraktným normovaným súborom jazykových prostriedkov, zameraných na funkciu označujúcu alebo označovanú.

Určenie funkcií jazykových znakov je tuhá široko jazykovo bez zreteľa na mimojazykovú skutočnosť kozmickú či sociálnu. Preto toto určenie jazykových funkcií môžeme pomenovať číro *jazykovo znakovou* alebo *semiológickou*.

Jazyk však môže byť ničšie aj znakom sociálnych skupín zemepisne alebo sociálne vyhranených. Tak napr. iná obmena systému národného jazyka charakterizuje jazyk obyvateľov západného Slovenska, iná obyvateľov stredného Slovenska, a ešte iná obyvateľov východného Slovenska. Tieto systémové obmeny národného jazyka sú znakom obyvateľov, zemepisných krajov, preto ich voláme zemepisnými alebo krajuvými nárečiami národného jazyka. Krajuvé nárečov, systém národného jazyka potom môže zastávať všetky číro jazykové funkcie tak, ako sme ich vyššie vyhranili a charakterizovali. Obyčajne mu však chýbajú niektoré funkcie, v prvom rade funkcia maximálne intelektuálnizovaná. Ale jazyk môže byť aj znakom sociálne, či pracovne vyhranenej, prípadne stavovskej skupiny ľudí. Iná obmena systému národného jazyka charakterizuje napr. stav kultúrnych pracovníkov, iná mestských remeselníkov, či robotníkov a iná veľkomestskú spodinu. Ich jazyk je ich spoločenským znakom. Tieto sociálne obmeny jazykového

systému narodeného z číro jazykových funkcií zostávajú iba tie funkcie.

Tréning funkcií jazykových je tuhá sociologická v širšom slova zmysle.

Jazykový výraz aktuálny, čiže prehovor, môže byť aj znakom konvenčných individuálnych stavov psychických, zapojených do konkrétnej mimojazykovej skutočnosti individuálnej. Jedna obmena aktuálneho jazykového výrazu, resp. prehovoru, je znakom individuálneho, verného zobrazenia predmetu, iná obmena prehovoru pôdáva aj vyjadrenie individuálnych a subjektívnych mimojazykových okolností a motivácií, a zasa ďalšia obmena môže byť prejavom individuálnych a subjektívnych voľných aktov, vôľ a vyjadruje názor.

Podľa týchto jazykových, sociálnych a subjektívnych kritérií treba nám určiť jednotlivé funkčné okruhy jazyka, resp. prehovoru.

Semiologické funkcie jazyka.

Jazykové prejavy môžu byť rázu pokojného, rozumového (intelektuálneho) alebo citového (emocionálneho), vzrušeného. Jazyk teda môže mať funkciu intelektuálnu alebo emocionálnu.

V ľudskej spoločnosti rozumové prejavy jazykové majú na úlohu dať na vedomie, sdeľovať nejakú vecnú okolnosť. Táto funkcia jazyka je komunikatívna, čiže sdeľovacia, obcovacia. Je to teda funkčný jazyk komunikatívny. V komunikatívnom, obcovacom jazyku snažíme sa o to, aby sme čo možno presnejšie dali na vedomie počúvajúcim nejakú vecnú okolnosť. Chceme čo možno čím presnejšími označujúcimi znakmi jazykovým prostriedkom vyjadriť, sdeľiť označený predmet. Tento svoj cieľ dosahujeme v prvom rade tým, že na označenie tých istých vecí i vzťahov užívame podľa možnosti tie slová, výrazy a zvrstia.

V každodennom živote užívajú komunikatívny jazyk ale i voľní presný. Jeho slová sú viacznačné, obsah (označený) slov neprsný, prejavy jazykové sú vôbec neúplné a často rozumieame inu ich preto, lebo poznáme mimojazykovú okolnosť, alebo pomáhajú nám gestá a mimika hovoriacich. Túto každodennú konverzačnú formu komunikatívneho jazyka voláme *jazykom konverzačným*.

Hovorový jazyk praktickou potrebou a vedcickým pestovaním môže nadobudnúť stále väčšej presnosti. Keď jednému a tomu istému označenému predmetu priradíme vždy len jeden a ten istý označujúci znak, to jest, to isté slovo alebo zvrst atď., po dlhšom užívaní automatizuje sa ich jednoznačný vzťah. Prislúchajúce slovo, či zvrst bude znamenať vždy a za každých okolností iba jeden, a ten istý predmet. Bude sa používať na označenie toho istého predmetu. Automatizáciou vznikajú napr. odborné termíny spoločenské. Keď sa počia akýchkoľvek jednoznačne automatizovaných odborných termínov rozmnožia, vzniká zvláštny pracovný jazyk komunikatívny, ktorý menujeme *praktickým odborným jazykom* (technologickým). Takýmito praktickým odborným jazykom je napr. odborný jazyk telezníciarov, kovo-robotníkov, stolárov, kováčov, tkáčov a pod. Presnosť a rýchlosť porozumenia je tu zaručená tým, že každý výraz je termínom, ktorý sa automaticky vyslovuje a automaticky sa porozumie.

Keď je zapotreby, aby jazyk bol maximálne presný, alebo logicky povedané: aby jazykový výraz bol plne jednoznačný a schopný vyjadriť aj abstraktné predmety (myšlienky, vzťahy), automatizáciu spájujeme ešte aj s vedomou intelektuálnou jazyka. To znamená toľko, že intelektuálnou, logickou činnosťou presne vymedzujeme význam (t. j. obsah a rozsah) slova a jazykových výrazov vôbec. Slovo sa tak stáva pojmom a veta súdom (logickým). Tento teoretický odborný jazyk je vrcholne jednoznačný a presný. Voláme ho *jazykom vedeckým*. Automatizáciou a vedomou intelektuálnou vedecký jazyk sa stane spôsobilým čo najpresnejšie vyjadriť označované predmety. Náš zreteľ sa teda riadil v najvyššej miere predmetom, ktorý sme chceli vyjadriť. Komunikatívny jazyk vykazuje tri funkčné jazyky: 1. hovorový, 2. prakticko-odborný (technologický) a 3. teoreticko-odborný (vedecký). Rozdiel medzi nimi je v stupni automatizovanosti a intelektuálnosti, alebo inými slovami v stupni schopnosti adekvátneho jazykového vyjadrenia predmetu.

Kým komunikatívny jazyk vo všetkých svojich troch formách riadil sa predmetom a rozlišoval sa stupňom automatizácie a intelektuálnosti, valia? básnický jazyk ukazuje akoro opačný zreteľ. V básnickom jazyku hlavný dôraz nie je na vyjadrenom, označovanom predmete, lež naopak na samotnom označujúcom, to jest na samotnom jazykovom vyjadrení. Ne-

záleží na tom, ako sa vyjadrí označený predmet. Jazykový prostriedok uživa sa takým spôsobom, aby sám vzbudil pozornosť. Básnický výraz nie je automatizovaný, naopak, je od-automatizovaný a obzvláštnený, to jest, aktualizovaný. Chce budiť sám pozornosť, snaží sa užívať výrazy v každom hovorenom jazyku nezvyklé, ba prekvapujúce, také, ktoré nás udivujú a budia v nás zvláštne city. Alebo keď už je nútený užívať výrazy každodenného hovoreného jazyka, tak ich uživa aspoň spôsobom nezvyklým, obzvláštneným. Počítvajúc ich prijímajú tiež ako nezvyklé. Úlohou básnického jazyka je sdeľovanie vecné, komunikatívne, racionálne. Naopak, vyznačuje ho samoúčelnosť. Práve tak, ako napr. tanec je sťaženým a viazaným samoúčelným pohybom, aj básnický jazyk je samoúčelným tancom jazykových prostriedkov. Obzvláštnením a sťažením upozorňuje na samobytné vlastnosti a zvláštnosti jazyka, je viazanou, sťaženou formou, tancom zvukov a rečových orgánov.

Básnický jazyk v snahe po obzvláštnení básnického znaku, výrazu, často porušuje jazykovú normu. Skrivenie, deformovanie jazykovej normy je právom a potrehou básnického jazyka. Pravdaže, deformácie musia ostať v rámci štruktúrnych, t. j. skladbových možností jazyka. Výnimky sú dovolené iba tam a takým spôsobom, ako to ústrojnosť jazyka povoľuje. Keď sa prekročí táto medza možností, deformovaný, t. j. obzvláštnený znak, výraz stane sa groteskným, smiešnym.

Maximálnu samoúčelnosť, to jest, maximálne obzvláštnenie a sťaženie nachádzame v jazyku básní. Avšak medzi komunikatívnym jazykom účelu sdeľovacieho a medzi samoúčelným jazykom básní nachádzame celú stupnicu, ktorá odvažuje od komunikatívnosti k naprostej samoúčelnosti. Tak v jazyku essayi nachádzame ešte veľa vecných adelení, prvky jazyka odborného, ba vedeckého, ale tie sú vyherané a spojované takým spôsobom, aby boli aspoň čiastočne „aktualizované“. Jazyk essayistický je zameraný na aktualizované vyjadrenie vecných adelení. Román nas spojuje hovorený jazyk s básnickou aktualizáciou. Ich jazyk môžeme pomenovať jazykom *umelckej* prózy. Básnictvo epické je už čiste aktualizované vyjadrenie vecných okolností. Riadi sa potrehou básnického obzvláštnenia a to imto princípu sú podriadené všetky vecné a významné prvky, použité v básni.

Prostriedkom básnického obzvláštnenia je aj viazanie, sťaženie formy. Jazyk básnictva epického napr. je už jazykom viazaným a dominantným zameraním na jazykový znak, výraz (po stránke zvukovej i významovej).

Maximálnu samोúčelnosť jazyka, teda maximálne obzvláštnenie znaku, či výrazu, maximálnu deformáciu a viazanie nachádzame v jazyku básnictva lyrického.

Každý funkčný jazyk má vlastné zákony jazykového vyjadrenia a utvárania, preto nie je možné stanoviť zákonitosť jedného funkčného jazyka kritériom ostatných, iný systém a zákonitosť má napr. jazyk vedecký a iný jazyk básnický. Ani nie je možné nahradiť jeden funkčný jazyk iným funkčným jazykom. Tak napr. kto v každodennom živote hovorí vedeckým štýlom, je práve tak smiešny, ako keď niekto hovorí stále kvetnatým, aktualizovaným štýlom básnickým.

Každý funkčný jazyk možno hodnotiť iba podľa jeho adekvatnosti k účelu, teda podľa toho, či vhodne plní danú úlohu. Preto napr. vecná, to jest, obsahová nepresnosť a mnohoznačnosť básnického jazyka nemusí byť, a ani nie je chybnou, lebo jeho adekvátnym účelom je aktualizované vyjadrenie. Zato však vo všeobecnosti treba za chybu označiť nepresnosť v komunikatívnych jazykoch a v prvom rade v jazyku vedeckom, ktorý má za účel maximálne jednoznačné vyjadrenie. Ale nepresnosť, neurčitosť môže byť aj zámernou, teda účelom v praktickom jazyku, napr. v obchodnej korešpondencii. V takomto prípade adekvatnosť jazykového výrazu a účelu je zaisťovaná iba vtedy, keď jazykové vyjadrenie je skutočne neurčité.

Sociologické funkcie jazyka

Funkcie jazyka riadi sa čiastočne aj zemepisným osídlením a funkciou spoločenských skupín v národe, to jest, podľa toho, kde býva a akú úlohu zastáva, akú prácu vykonáva táto skupina ľudí. Preto systém národného jazyku rozrôžňuje sa podľa zemepisných a sociálnych činiteľov na čiastočne jazykové systémy, toky, nárečia. Nárečia majú faktore spoločné rysy, ale súčasne aj rysy odlišné. Nárečia potom môžu byť alebo nárečia zemepisné alebo nárečia sociálne. Vidíme, že nárečia sú výslednicou vzájomného vzáťhu hovoriacich k vonkajšiu mimo-jazykovým skutočnostiam a k susedným jazykom. Na vznik

A vývin nárečí pŕašnia teda kozmické a životné okolnosti, osadenie, pracovné zameranie, zamestnanie, prispôbovateľstvo a ďalej jazykové susedstvo (nárečové alebo cudzojazyčné).

Podľa zemepisného rozloženia treba rozlíšiť západoslovenské, stredoslovenské a východoslovenské nárečia slovenského národného jazyka. Každé z týchto nárečí má svoj charakteristický jednotný jazykový systém, ktorý obsahuje veľa hláskoslovných, tvaroslovných, syntaktických i lexikálnych prvkov, spoločných s ostatnými nárečiami, ale pritom aj niektoré svojakoši. Týmto prvkovými alebo systémovými svojkosťami líši sa od všetkých ostatných nárečí a nadobúda svoju individualitu. Zemepisné nárečia slovenské v podstate vznikli a vyvíjaly sa súbežným vývinom (konvergenciou) so susednými jazykmi, ale nikdy sa nevzdialili natoľko od základného systému národného jazyka, že by bola zanikla ich charakteristická systémová jednota. Tak napr. dnešný systém východoslovenských nárečí vznikol súbežným vývinom s poľštinou a nikdy by nebol mohol vzniknúť napr. na južnom Považí.

Západoslovenská, stredoslovenská i východoslovenská nárečová oblasť, každá podľa dolín, komunikácie, postupu kolonizácie a zamestnania rozlíšila sa ešte na podrečia alebo nárečové skupiny. Tieto podrečia majú v základných rysoch spoločný systém s nárečím, ale v niektorých bodoch sa od neho líšia. Rozdiel môže byť v systéme prvkov, alebo v systéme vzťahov jazykových prvkov, a to alebo v hláskosloví, alebo v tvarosloví, alebo v syntaxi. Niekedy sa líšia iba v slovníku.

Ba aj jednotivé dediny majú od nárečovej skupiny, alebo podrečia čiastočne odlišný nárečový jazykový systém.

Podľa sociálneho rozvrstvenia národa môžeme určiť tiež jednotný vývinový rad sociálnych nárečí. Sociálne, životom a prácou úzšie spojená časť národa, teda jednakého alebo podobného zamestnania a záujmov vystupujú so spoločný, alebo aspoň veľmi podobný a blízky jazyk. Jazyk kultúrnych pracovníkov, učelancov, používaný vo filozofii, vede, v praktických náubách a v umení je najdôležitejším sociálnym nárečím. Je aj jazykom písmu, a preto sa volá spisovným jazykom. Má snahu rozšíriť vzdelanie do všetkých vrstiev národa na celú oblasť národného územia, preto snaží sa spájať príslušníkov všetkých nárečí a jeho jazykový systém je vyrovnaným kompromisom a najjednoduchším systémom medzi všetkými nárečiami.

om materinského jazyka, je kvalifikato a rozširovateľom kultúrnych, a tiež civilizačných hodnôt, snaží sa ich rozšíriť u celom národe, preto ovplyvňuje všetky nárečia.

Meštianstvo pôvodne zväčša remeselníckeho rázu a všeob. remeselníctvo sa vyznačuje tiež určitými spoločnými jazykovými rysmi. Najvýraznejšie sa táto skutočnosť zraď v slovníku, kde nachádzame veľké bohatstvo odborných terminov, ako aj hĺbkoslovie, traroslovie a skladba sa vyznačuje svojimi zvláštnosťami.

Toto meštiansko-remeselnícke nárečie sociálne rozlišuje sú potom podľa jednotlivých remesiel — a to najmä v slovníku. Tak rozlišujeme napr. jazyk stolárov, murárov, kármárov atď. Tieto sociálne nárečia vyvinuli sa pod vplyvom mestských remeselníckych centier v tenci vyššej meštianskej kultúry. Preto vykazujú aj veľa cudzích prvkov, najmä nemeckých, napr. *vajšpel, guajp, štupel na mašine šit, lópske a pod.*

Sociálne nižšia vrstva okrajové žily spoločnosti (bludaj, zohráci z povolania, tuľáci, Cigáni atď.) vyznačujú sa tiež svojším sociálnym nárečím, pre nezaseďatých hodne pestrým-miešnym. Odbývky tohto sociálneho nárečia od ostatných nárečí sú tvorené vedome. Účelom tohto zámerného zahŕňania významu je zatajiť závery pred ľuďmi, čo nepatria do ich sociálnej triedy. Toto sociálne nárečie má svoje zvláštne meno: *argot*. Výrazy, prezvané *argotom* do hovorovej reči každodennej, voláme argotickými. Argot sa tvorí tým, že sa slová odvíjajú v inom, od obvyklého spôsobu odlišnom, významu, alebo sa slová deformujú, dostávajú nezvyklé prípony a koncovky. Konečne preberá sa do argotu veľa cudzích slov (české, nemecké, maďarské, uigánske, židovské, orientálne a iné), a tvoria sa väzby deformované.

Pravdaže rozlíšenie zemepisných a sociálnych nárečí deje sa iba na základe prevažujúceho významu, dominancie zemepisného alebo sociálneho činiteľa. Lebo ináč v menšej, alebo väčšej miere nachádzame obidva momenty v každom nárečí. Tak napr. zemepisné nárečie môžeme čiastočne aj sociálne charakterizovať: je nárečím poľnohospodárskeho ľudu a v stupnici sociálnych nárečí môžeme ho zaradiť medzi nárečia meštiansko-remeselnícke a argot. A opačne: zemepisný moment môžeme nájsť aj v meštiansko-remeselníckom nárečí, a v argote. Tak napr. argot možno zemepisne lokalizovať, umiestiť na pred-

mostie a tak zemepisne leží medzi sociálnym úbrodom mestiansko-remeselníckym a roľníckym. Ako tesne súvisia sociálna a zemepisná štruktúra nárečí, to najľahšie vidíme z toho, ako silný je vplyv nárečia dedín na nárečie miest a opačne, ako silný je aj vplyv mesta na nárečie dedín.

Nárečia sú funkčnými jazykmi zemepisne a sociálne vyhrančených skupín národa, ich vznik podmienčovali zemepisní i sociálni činiteľa, a v dôsledku toho vo veľkej miere aj jazykové susedstvo príbuzné i nepríbuzné. Napr. pre vznik daného systému západoslovenského nárečia má význam čeština, pre vznik mestiansko-remeselníckych nárečí zas nemčina a v malej miere maďarčina. Susedstvo príbuzných jazykov malo väčší význam pre vznik a vývin nárečí zemepisných, kým susedstvo nepríbuzných jazykov rovnakej spoločenskej triedy viac na nárečia sociálne. Spisovný jazyk — ako v každom smere, aj tu — vyrovnáva.

Slovenská jazykoveda doteraz venovala pozornosť iba nárečiam zemepisným, kým z nárečí sociálnych študovala iba spisovný jazyk. Nevenovala sa primeranú pozornosť ani otázke sociálnych momentov vo vzniku mnohých zemepisných nárečí, napr. baníckych.

Individuálne psychologické funkcie jazyka, čítajúc štýly hovorové.

Hovoriaci označujúcim znakom, resp. výrazom, fonémou, slovom, vetou, môže dať na vedomie: 1. vecnú skutočnosť, konštatovanie. V tomto prípade funkcia znaku je *zobrazovacia*, označuje, sdeľuje suchú, vecnú, objektívnu skutočnosť. 2. Znak vedľa vecného sdelenia, vecného zobrazovania môže *vyjadriť* aj vedľajšie okolnosti a citové vzruchy. Tak napr. znenie znaku (jazykového prejavu) vedľa vecného obsahu prezradí nám často aj to, či hovoriaca osoba je mladá, či stará, pokojná, či vzrušená, mužná, či deťníčan atď. Konečne po 3. znak môže *obahovať*, *vyjadrovať* aj výzvu, želanie, rozkaz atď.

Znak môže mať teda funkciu zobrazovaciu, vyjadrovaciu alebo výzvnú; razom môže zastávať siacou len jednu z týchto funkcií, alebo aj všetky tri, ale tak, že jedna z týchto funkcií má prevahu, je dominantnou. A tak podľa potreby môže byť

dominantnou aj funkcia vyjadrovacia alebo výzvola. Napr. v izbe sedia dvaja. Pri okne sediaci sa pozrie von oknom a povie suchým, konštatujúcim, vecným hlasom: prší; sdeľuje suchú skutočnosť. Môže však povedať vzrušenejším hlasom: prší a teraz počúvajúci vyeti, že hovoriaci je namrzeneý, hnevá sa, že prší, alebo to, že hovoriaca osoba je staršia a trpí prechladením. (Znak má funkciu vyjadrovaciu -- vedľa zobrazovacej). Alebo obidvaja sa chystajú odísť, a jeden hovorí: prší! Počúvajúci zo spôsobu vyslovenia vie, že je to výzva, nabádanie, aby si sobral plášť, alebo dáždnik. (Výraz, znak má funkciu výzvolú -- vedľa funkcie zobrazovacej.)

V individuálnom prehovore zobrazovanie môžeme uskutočniť použitím systému funkčného jazyka hovorového, prakticky odborného, alebo konečne aj teoreticky odborného. Preto hovoríme, že prehovor je štýlu hovorového, odborného, alebo vedeckého. Na vyjadrenie individuálnych objektívnych alebo subjektívnych okolností môžeme použiť systém o prístupky funkčného jazyka komunikatívneho aj s individuálnymi obzvláštnosťami, alebo to môže byť vyjadrenie celkom obzvláštné, subjektívne: teda štýlom subjektívnym, prípadne básnickým. Konečne prehovor môže byť výzva, a to alebo individuálne vedomou komunikatívnou štýlu, alebo subjektívnou, štýlu krajne citového.

Z uvedeného vidíme aj podstatu rozdielu medzi funkčným jazykom a funkčným štýlom. Rozdiel je v tom, že funkčný jazyk je normovaným súborom jazykových prostriedkov (teda účelom systémom, čiastkou abstraktného systému jazyka), a teda abstraktným systémom. Zatiaľ funkčný štýl je určený konkrétnym, individuálnym cieľom v samostatnom alebo čiastočne prehovore. Štýl prehovoru je konkrétnym uskutočnením doterajšieho funkčného jazyka. Funkčný jazyk je teda otázkou abstraktného jazyka, funkčný štýl zas otázkou konkrétneho prehovoru.

O spôsobe, ako máme v konkrétnom hovore uskutočňovať niže rozličné funkčné jazyky, uči nás náuka o štýle, t. j. *štylistika*.

SLOVENSKÉ NÁREČIA

Pod pojmom nárečia rozumejú sa dnes zväčša zemepisné nárečia, zhruba nárečia dedinského ľudu. Prítom pripočítavajú sa k nárečiam zväčša aj mestá, ktoré ležia v dotyčnom nárečnom kraji. Tak napr. do nárečia brnávského počítajú sa nielen nárečia okolitých dedín, ale aj samotného mesta Trnavy. Ale pomer nárečia mesta Trnavy k okolitým dedinským nárečiam nie je preštudovaný a určený. Problematika pomeru dedinských nárečí, prípadne remeselníckych a nárečí mestí, zaklinených od nárečovo jednotného územia dedinských nárečí doteraz nie je dostatočne preštudovaná a jednoznačne určená.

Aj nárečie má svoj záväzný systém jazykový. V tomto systéme je presne stanovený počet prvkov i vzťahov (fonémy, slová, tvaroslovie i skladba). Tento jednotný systém jazykový je spoločný všetkým členom nárečia. Nárečová pospolitosť ústne hovorí nad tým, aby sa systém nárečia dovarušil. Vysmechom a zarhomím hocie každý, kto by sa polcielil povážlivo narušiť tradičný systém nárečový. Generácie generáciám odovzdávajú svoj jazyk ako dedičstvo otcov. A takto tradíciu a každodenným užívaním upevnený a uzákonený jazyk je teda záväznou normou. Jej zachovávanie sa požaduje a kolektívne sa vykonáva.

Nárečová jazyková norma je abstraktným systémom jazykových vzťahov, ktorý existuje iba v kolektívno-psychologickom vedomí. Uskutočňuje sa iba v hovore, a len veľmi zriedka v písme. Nárečová norma nie je kodifikovaná písomne v gramatike, štylistike a slovníku. Takuto prisomnú kodifikáciu má iba to sociálne nárečie, ktoré zostáva funkciou kultúrneho jazyka, to jest jazyk spisovný. Zemepisné nárečia teda zväčša nemajú písomnosť. Zato však jazyk nárečia je predsa len priane normovaný a dovoľuje iba odchýlky, ktoré pripúšťa ústrosť nárečia. V základnom bode teda nie je rozdiel medzi nárečovou a spisovnou jazykovou normou. Oba dve majú presne stanovený počet jazykových prvkov a systém vzťahov a obe dve sú normovaným abstraktným systémom, ktorý existuje v kolektívno-psychologickom vedomí. Rozdiel je iba funkčný čo do šírky i do hĺbky.

Vedomie nárečovej normy prejavuje sa vysokým hodnotením vlastného nárečia a odsudzovaním odchylnnej nárečovej normy, najpr. posmechním odsudzovaním odlišného nárečia su-

sona, ek. osadu. Hlasenie nárečia chová úplne výslovné nár-
rečie a hani nárečia odhodné, a to tak, že zhusta najvýraznejšie
odhodné znaky a číselky lexikálny a posmechný zval. Tak napr.
dediny Slanskej doliny nepoznajú fonému č a nahradujú ju fo-
nómou š. Tak napr. opytovanie zámerno ča zmeja v tomto nárečí
šu, šo, šuo. Jedine v osade Nižná Slaná obsahuje aj fonému č.
Preto príslušníkov nárečia tejto osady prezývajú po celej do-
line *čučkáre*. Podobne prezývajú Revúčanov gemerských
knačkari (miesto spis. č vyslovujú cu, napr. knia, knačka,
miesto spis. kôň, kôžku). Obyvateľom Vtľkej Polony vymie-
vajú sa pre svojskú podobu slov takto: *koštiel*, *poštiel*, *šie-
maka*, *maš*, obyvateľom Zvolenskej slávie: *haluška* na mäske
(spis. halušky na miske), *Itakovanom* v Nitrianskej: *xer* (spis.
syr) atď. Všetky tieto a podobné príklady potvrdzujú existenciu
záväznej a živo podilovanej jazykovej normy nárečovej.

Funkčné jazyky a štýly nárečia.

Nárečová norma, podobne ako aj napr. spisovný jazyk roz-
rôžňuje sa podľa rozličných funkcií na funkčné jazyky, a to
na jazyk komunikatívny (automatizovaný) a na jazyk *aktuali-
zovaný*, čiže básnický. Funkčný jazyk komunikatívny v kaž-
dodennom živote dediny a nárečového kolektívu vôbec má svoju
hovorovú formu, štruba spoločnú celej nárečovej pospolitosť.
Podľa sociálnej a pracovnej funkcie jednotlivých častí náre-
čového kolektívu vznikajú aj *praktickoodborné jazyky*. Tak
líši sa napr. jazyk mužských zamestnaní od jazyka zamestnaní
ženských. Muži často nevedia pomenovať mnohé prostriedky
a činnosti ženskej práce. Má svoje jazykové prostriedky aj
ovčiarstvo, dobytkárstvo, uhliarstvo, dedinské škárstvo atď.
Je rozdiel medzi takzvaným jazykom gazdov na tzv. Vážnom
konci a medzi jazykom poľnohospodárskych robotníctva a chu-
doby na Nižnom konci.

Aj nárečia majú svoj aktualizovaný jazyk básnický. Tíh
aktualizované jazykové prejavy vyznačujú sa prvkami a vzťah-
mi, ktoré sú cudzie komunikatívnemu jazyku nárečia. Tak napr.
v nárečí osady Kobilárzovo niek fonémy č, zato však užito sa
slova *čžbiak*, malý diabol, a jazyku náboženskom, sviatočnom,
a) vôbec aktualizovanom.

Podľa stupňa obzvláštnosti mohli by sme stanoviť v nárečiach hohatú skupinu aktualizovaných jazykov. Pre praktickú potrebu stačí nám ich rozdeliť do troch skupín: 1. *jazyk tradičný*, 2. *jazyk sviautočný*, 3. *slang*.

Jazyk tradičný nachádzame v posvätiach, rozprávkach, ľudovýchanekách, teda v maximálne obzvláštnených básnických útvaroch, ďalej v prejavoch tancových, svadbových, sakrálnych zarietaniach, v svadobných a iných formulách, vinách atď. Jazyk sviautočný žije v jazyku konštantnom, obradnom, slávnostnom, rečníckom, javišťnom atď. Slangové prejavy nachádzame v každej sociálnej skupine dedinského a vôbec nárečového kolektíva. Výraznejšie sa rysujú napr. v jazyku pyliackom, zbojníckom, a zvlášť bohato v živote erojckom.

Prostriedky obzvláštnenia v nárečiach budú sa adbu z prostriedkov a možnosti vlastnej móty (archaizmy, deformácie autonomné), alebo pochádzajú z noriem cudzieh (susudné, alebo vzdialenejšie nárečia, jazyk vyšší, kostolný, školský, teda literárny spisovný, ďalej jazyk mestský, či vôbec pánsky), z jazyka cudzieho a pod. Archaizmy a autonomné deformácie obzvláštnenia charakterizujú zvlášť jazyk tradičný, kým neologizmy rôzneho pôvodu charakterizujú skôr jazyk sviautočný. Pravdaže, neologizmy časom, najmä po výmene generácií, môžu nadobudnúť archaizujúcu funkciu.

Jazyk tradičný a sviautočný vyznačujú sa aj ustálenými zvrstmi tradične slávnostnými. Tak napr. na Blanskej doline oslovujú sa kmotry: *Pekne prepítu jem uť krajši ich odpítam, ako duchovní paní kmotru*. Známý je zvrat pri povelávaní na svadbu: *a nie aby ste neprišli*. Bez tohto zvrata pozvanie je iba púlym advorilostným aktom.

Zemepisné rozloženie slovenských nárečí.

Územie slovenského národného jazyka začína sa na východnej Morave od čiar miest Ilavice, Kelč, Kroměříž, Kyjov a Hustopeč a na východe siahá až po Užhorod. Na severe a juhovýchode územie slovenského národného jazyka nekryje sa všade s dnešnými politickými hranicami. Pri hraniciach nachádzame väčšie-menšie územia jazykovo poľské, ruské, maďarské. Nemalé jazykové ostrovy pravdepodobne zanikli, kým maďarské jazykové územie ešte nie je riešené. Poľské,

rusínske a chorvátske ostrovky nachádzajú sa aj vo vnútri slovenského jazykového územia. Z nich niektoré, ako napr. chorvátske sa prirodzeným procesom pomaly celkom slovakizujú. Nachádzame aj dediny dvoj- ba až trojjazyčné.

Rozloha slovenského národného jazyka sa rozdeľuje na tri veľké oblasti, charakterizované svojou obinnou systémom národného jazyka. Tieto zemepisné, krajové obmeny voláme nárečiami. Jazyk územia stredného Slovenska vyznačuje sa takými svojiskými jazykovými javmi systémovými i zvláštnymi prvkami, že zaujíma zvlášť, vyhradené miesto v území slovenského národného jazyka, a člení ho výrazne na tri oblasti: na nárečie západoslovenské a východoslovenské na jednej strane, a na nárečie stredoslovenské na druhej strane. Nárečia západoslovenské i východoslovenské podľa odlišných znakov vymačujú sa aj niektorými znakmi spoločnými. Zato takýchto výrazných spoločných znakov medzi nárečím stredoslovenským a západoslovenským, alebo medzi stredoslovenským a východoslovenským je oveľa menej. Pravda, sú určité znaky, ktoré sú spoločné, a ktorými sa slovenský národný jazyk ako celok, jednotu líši od susedných jazykov. Tie sú však zväčša negatívneho charakteru a rozumejú sa samo sebou.

Nárečie stredoslovenské.

Stredoslovenské nárečie sa zemepisne rozprestiera v hývalej stolici Oravskej, Liptovskej, Turčianskej, Zvolenskej, Tekovskej, Hontskej, Novohradskej a Gemerskej.

Jazykový systém stredoslovenského nárečia charakterizujú tieto javy:

1. Švoruholnikový systém samohláskových foném:

a	ä
o	ö
u	i

2. Kvantitatívna korelácia samohláskotv. Dlhé samohláskové fonémy sú alebo dvojhlásky (spojením dvoch samohlások teda takzvané dvojmotorové) napr. *vo* (ö), *je*, alebo sú nerozlučné, jednotné dlhé, napr. *ä*, *ö*, *i*.

3. V Oráve a Gemeri je aj systém dlhých samohláskových foném štvoruholníkových, teda:

ô	ā
ó	ē
ū	ī

4. Zhruba na celej oblasti (vyjímajúc okrajové nárečia) platí rytmický zákon krátenia dvoch dĺžok, napr. *dávu, mávu* a pod.

5. Spoluhláskový systém foném je zhruba ten istý ako v spisovnej slovenčine. Fonéma *v* sa vyslovuje pevne ako *q*, napr. *braq, prauqa, dievka*. V niektorých krajoch stredoslovenského nárečia nachádzame rozdiely v systéme spoluhláskovom zväčša v tom, že mäkké spoluhl. stvrdnú, teda existuje len fonéma *d*, *n*, ale chýba *d'*, *n'* a pod. Iných rozdielov zhruba niet.

6. Charakteristická je skupina foném *šť* v prípadoch ako: *šťastní, ešte*, ďalej je charakteristická začiatočná skupina *ma-*, *la-* v prípadoch ako *nášť, ražeň, ľakeľ* a pod.

Z tvaroslovia sú pre stredoslovenské nárečia charakteristické:

7. *luštr.* sing. ž. rodu *ženou, tou, dobrou* a pod.;
8. nom. plur. m. osobných mien *rodčiča, ľudia* a pod.;
9. gen. sing. muž končiacich na *-a*: *gazdu, sudcu* a pod.;
10. nom., ak. sing. str. r. *srdce, piece, pole* a pod.;
11. nom., ak. str. r. typu *znamená* a pod.;
12. nom., ak. str. r. prídavných mien typu *dobro*, *maľo* a pod.;
13. pri časovani charakterizujú podoby: *vediem, vedieš, vedie, vedíme, vediete, vedú* a pod., aj inf. *vedieť*.

Súbor týchto znakov ostro vyhranuje stredoslovenské nárečie voči nárečiu západoslovenskému i východoslovenskému a zaisťuje mu zvláštnu postavenie.

Nárečia stredoslovenská sa podľa stálie (ktoré zhruba predstavujú vždy geomorfologickú jednotu), ďalej podľa dĺžky a sociálneho charakteru i funkcie rozdeľujú sa na menšie nárečové oblasti a skupiny nárečové. Najmä na okrajoch stredoslovenského nárečového územia nachádzame veľa svojských, od základného typu stredoslovenského čiastočne odhodných znakov.

Nárečia stredoslovenská sa rozrôžňujú na

1. nárečia oravské, ktoré sa ďalej delí na dolnoravské, stredoravské a hornoravské; 2. turčianske; 3. zvolenské; 4.

tekovské; 5. gemerské, ktoré sa delí na východogemerské, stredogemerské, západogemerské; rozlišujú sa ešte aj nárečia juhozápadného Gemera a severovýchodného Gemera; 6. lipťovské. Pri podrobnom štúdiu a rozdelení každé z týchto nárečí možno rozdeliť ešte na menšie nárečové jednotky, ba až na dediny.

Nárečie západoslovenské.

Nárečie západoslovenské zemepisne rozprestiera sa na východnej Morave a v bývalej stolici Bratislavskej, Nitrianskej a Trenčianskej.

Nárečie západoslovenské sa rozlišuje na podrečia. V praxi voláme ich tiež nárečiami, lebo určenie krajové nám jasne signalizuje, že v podstate ide o podrečia. Podrečia západoslovenského nárečia ukazujú tak samostatné systémy nárečové, že ich ľahko súhrnne charakterizovať, ľahšie, ako nárečie stredoslovenské alebo východoslovenské.

Jazykový systém západoslovenského nárečia charakterizujú tieto systémové javy:

1. Má trojuholníkový krátky samohláskový systém

$$\begin{array}{ccc} & a & \\ & \swarrow \quad \searrow & \\ u & & i \end{array}$$

2. Kvantitatívna korelácia samohlásková je vždy charakteru dlhého. Západoslovenské nárečie nepozná morový dĺžku, ako napr. stredoslovenské nárečie, preto ani nemá dvojhlásky. Slabiky s dlhými samohláskami môžu sa voľne kombinovať, nie sú nijak obmedzené, preto systém dlhých samohlások je hodne zafášený.

3. Vedľa základnej podoby fonémy *i* nachádzame zväčša i naskutôčenie zadopodnebné, taktzv. obalované *a* (V írnavskom nárečí už je iba jediné *i*).

4. Funkciu fonémy *ä, ě* na najväčšej časti nárečovej oblasti prevzali fonémy *e, dz*.

O jazykovej správnosti nás poučuje *gramatika* a o správnej výslovnosti spisovnej zas náuka o správnej výslovnosti, čiže *ortografia*.

Písaná forma spisovného jazyka.

Ludská kultúra vo svojich začiatkoch bola vždy len ústna. Nahlas sa o ň čítalo. Pisomnosť znamená ďalší vývin, kultúrny pokrok a vyspelosť, lebo predpokladá zlogizované myslenie, vyspelú gramatickosť a obecné platnú jazykovú normu. Písaný jazyk je viac reflexívny, uplatňujú sa v ňom literárne klišé, je pečlivejší vo výbere jazykových prostriedkov a je sústredenejšie štylizovaný. Pomyselná, abstraktná norma spisovného jazyka sa uskutočňuje, stelesňuje tuhá v písme. Písaný jazyk spisovný (*langue écrite*) opiera sa teda o spisovnú jazykovú normu, ako ju nachádzame kodifikovanú v gramatike, štylistike, v slovníku a v prácach dobrých autorov. Je bližšie spisovnej jazykovej norme ako hovorený spisovný jazyk, ale nesiťotožňuje sa s ňím. Písaný jazyk je len skutočným stelesnením abstraktnej normy spisovného jazyka.

Jazyk písaný sa teda líši na jednej strane od abstraktnej normy spisovného jazyka, na druhej strane sa zas líši aj od spisovného jazyka hovoreného. Písaný jazyk má napr. aj také významotvorné znaky (grafémy), ktorým v hovorenom spisovnom jazyku nič neodpovedá. Tak napr. písaný spisovný jazyk slovenský pozná grafému *ŕ*, hoci hovorený spisovný jazyk nepozná takúto významotvornú hlásku (fonému). Ba písaný jazyk môže ovplyvniť jazyk hovorený. Tak napr. podľa pravopísnej podoby vyslovujeme zväčša *zmer*, *zme*, *zmysel*, *zisl sa*, *zmluva*, *zložiť*, hoci správna výslovnosť je *zmer*, *zme*, *zmysel*, *zisl sa*, *zmluva*, *zložiť* a pod.

Písaná forma spisovného jazyka, písaný jazyk má veľký význam najmä tam, kde sa spisovný jazyk uschováva so žiadnym nárečím, ani s hovorenou formou spisovného jazyka. Tak je to aj v slovenčine.

Zásady a spôsob správneho písania po stránke grafickej skúma a uskutočňuje náuka o pravopise, t. j. *ortografia*; po stránke štylovej zas *štylistika*.

Funkčné jazyky a štýly spisovného jazyka.

Spisovný jazyk je kultúrnym jazykom vzdelancov a kultúrnych ochtiev. Svojím pôvodom je sociálnym nárečím. Snaží sa rozšíriť na celej oblasti národného jazyka, preto má svoje krajo- i sociálne zafarbené obmeny. Funkcia spisovného jazyka, ako takého, ako jednotného celku, je kultúrna a spojovacia.

Vedľa najzákladnejšej funkcie kultúrnej a spojovacej spisovný jazyk má aj svoje špeciálne funkcie, pre ktoré má svoje zvláštne *funkčné jazyky*. Jeho automatizované funkčné jazyky komunikatívne kladú dôraz na presné vyjadrenie označovaného predmetu. Vrobojne automatizovaným a intelektuálnym funkčným jazykom je teoreticko-odborný, čiže *vedecký jazyk*. Menšou mierou intelektualizácie sa vyznačuje prakticko-odborný jazyk, čiže *jazyk technologický* a ešte s menšou mierou intelektualizácie i automatizácie sa vyznačuje *honorový jazyk* spisovný. V ústach spodiny spisovne jazykovej spoločnosti má aj funkciu *argotickú* (tajnú, drsnú).

Ako protiklad komunikatívnych funkčných jazykov nachádzame v spisovnom jazyku *aktualizačné funkčné jazyky*, čiže jazyk básnický v širšom slova zmysle. Aktualizačné funkčné jazyky kladú dôraz na maximálne obzvláštnenie samotného označujúceho znaku jazykového (po stránke zvukovej i významovej). Maximálne obzvláštnený, aktualizačný je *funkčný jazyk básnictva lyrického*, menej funkčný jazyk básnictva *epického* a najmenej funkčný jazyk *umeleckej prózy*.

Ale aj každý komunikatívny funkčný jazyk môže byť čiastočne slabé obzvláštnený. Každý automatizovaný funkčný jazyk môže mať svoju čiastočne obzvláštnenú podobu, tzv. *slang*. Tak napr. existuje slang *vedecký* (v ústach poslucháčov vysokých škôl), slang *šlacky*, *vojenský*, t. j. slang prakticko-odborných jazykov.

Všetky funkčné jazyky spisovného jazyka môžeme postaviť do systému:

SPISOVNÝ JAZYK.

Funkčné jazyky spisovného jazyka.

Zameranie na označujúci znak	Automatizované funkčné jazyky (komunikatívne)	Automatizované funkčné jazyky (básnické)	Zameranie na označovaný predmet
	1. teoreticko-odborný funkčný jazyk	1. funkčný jazyk básnickej lyrky	
	2. prakticko-odborný funkčný jazyk	2. funkčný jazyk básnickej epiky	
	3. hovorový funkčný jazyk	3. funkčný jazyk umeleckej prózy	
	4. argot	4. slang	

V každodennom individuálnom prehovore odbornom či hovorovom, v lyrke, alebo umeleckej próze potom uskutočňuje sa funkčný jazyk odborný, hovorový, lyrický alebo prozaický. V prehovore uskutočnený funkčný jazyk nikdy nie je samotným funkčným jazykom, lebo ten je abstrakciou, pomyselným systémom vzťahov a pravidiel. Prehovor je iba jeho aktuálnym čiastočným a individuálnym uskutočnením. Zato však prehovor zachováva základné zákonitosti, charakter dotyčného funkčného jazyka, tzv. štýl. Preto prehovor (v podobe hovorenej alebo písanej) môže byť štýlu vedeckého, hovoreného, lyrického či prozaického atď. Zhruba teda v konkrétnych prehovoroch spisovne jazykových (ústnych alebo písaných) máme toľko štýlov, koľko má spisovný jazyk funkčných jazykov.

Pomer spisovného jazyka k nárečiam.

Rozdiely medzi spisovným jazykom a nárečím sú rázu systémového a funkčného. Niektoré systémové znaky odlišnosti vyplývajú z funkcií a opačne.

Nárečia sa uskutočňujú zväčša iba v prehovoroch. Písaných prejavov nárečových je pomerne veľmi málo a aj tie stoja pod čiastočným vplyvom spisovného jazyka, a zväčša nie sú staršieho dátá. Naproti tomu spisovný jazyk konštituuje sa

zvčša práve faktom, že sa stále aj jazykom písma. Písaný jazyk spisovný má s hovoreným jazykom spisovným rovnocenné postavenie, ba v určitom smysle aj autonómne v systéme, a aj v zatažení, ba písaný jazyk sa v mnohom riadi vlastnými zákonitosťami, ktorými môže nplyvniť aj samotnú normu spisovného jazyka.

Z tohto funkčného rozdielu vyplýva aj ďalší rozdiel. V niektorých bodoch sa však mylne poukazuje na niektoré pomyselné rozdiely medzi obidvoma normami.

Stálosť nárečovej normy je založená normovanosťou v kolektívno-psychologickom vedomí nárečovej pospolitosti a v praktickom používaní. Kodifikátorom, nositeľom, a tiež usmerňovateľom je tradičné kolektívum v plnosti svojej životnej funkcie. Keď sa mení nárečové kolektívum, alebo zvýši sa sociálna interakcia s odchodným, alebo cudzím kolektívom, resp. s jeho jazykom, alebo keď sa rozpadne a zanikne nárečové kolektívum, zmení sa, alebo rozpadne sa aj nárečová norma a po predchádzajúcej norme, resp. po norme zaniknutej ostáva málo stóp, prípadne žiadnych. Tento rozdiel v štabilizovanosti a fixovanosti sa spomína ako najzávažnejší rozdiel medzi spisovným jazykom a nárečím i keď je v tom veľa pravdy, rozhodne nie je tak veľký, ako sa spomína. Normovanosť a štabilizovanosť nárečových noriem i pri nedostatku písomnej fixácie je značného stupňa, natoľko, že napr. vývin nárečovej normy je jednotnejší a ústrojnejší a možno ju ľahšie odhaliť ako vývin systému normy spisovného jazyka. Tiež pretváranie nárečových noriem je zhruba jednotnejšieho vývinu. Nárečovú normu vieme sledovať a odhaľovať cez literatúru, hoci jej vývin šiel cez najrozličnejšie premeny a viedol k norme veľmi vzdialenej, prípadne celkom opačnej pôvodnej norme. Vo väčšej miere sú to práve nárečové skutočnosti, ktoré zaistujú národnému jazyku historické pretrvávajúce. Často nezáleží na tom, či sa na tomto historickom pretrvávaní zúčastní aj jazyk spisovný. Naopak, jazyk spisovný môže pôsobiť ako moment urýchľujúci zánik národného jazyka. Na druhej strane oporné body pre odhaľovanie vývinu národného jazyka a nárečí poskytujú nám často práve dáta, ktoré nám zachovali písomné prejavy spisovné. Rozdiel medzi nárečím a spisovným jazykom nie je teda v množstve stupni normovanosti a fixovanosti nárečia, ale iba v skutočnosti, že nárečie je skôr faktom ústnosti, kým spisovný jazyk vo veľkej miere faktom písomnosti.

Rozdiel medzi sociálnou funkciou spisovného jazyka a nárečia má aj svoj reflex úru jazykový, a to ako vo funkciách jazykových, tak aj v štruktúre jazykovej stavby. Jedine spisovný jazyk obsahuje a zastáva všetky možné sociologické funkcie a funkcie úru jazykové, počnúc od odborného-teoretického jazyka až po argot, od lyrického jazyka až po slang. Ostatným nárečiam krajovým i sociálnym — výjmur, pravda, najmä dialektom sociálne nárečie spisovný jazyk — vždy chýba niektorý z funkčných jazykov, v prvom rade odborného-teoretického funkčný jazyk vedecký. V tomto bude je kategorický rozdiel medzi spisovným jazykom a nárečím.

Nárečia sú vyhradené na priestorovo a sociálne vymedzenú skupinu ľudí a tak nárečie je charakterizované skôr exkluzívnosťou, uzavretosťou a intenzívnosťou dovnútra obrátenou, snaží sa nerozširovať; naopak, je znakom spolupatričnosti a prearádza ľudzina. Spisovný jazyk zas ukazuje opačné tendencie. Je síce v prvom rade exkluzívnou vecou malej skupiny zastrešenej, ale pritom je aj vedome extenzívna, snaží sa čím viac rozširovať a spojiť celé národné kolektívum, ba rozšíriť sa aj za jazykové hranice národného kolektívu.

Videli sme, že spisovný jazyk má svoj teoreticko-odborný, maximálne intelektualizovaný funkčný jazyk a štýl jazyk: vedecký, kým v nárečiach stupeň intelektualizovanosti dosahuje iba stupeň bohato rozvetveného funkčného jazyka prakticko-odborného.

Vedecko-odborný jazyk plní funkciu maximálne jednoznačného jazyka a tendencia po jednoznačnosti zobrazovania a vôbec vyjadrenia charakterizuje všetky komunikatívne prejavy spisovného jazykov.

Maximálnu presnosť a jednoznačnosť spisovný jazyk nedosahuje iba prehľadnosťou a jednoduchosťou stavby jazykových prejavov, ale naopak, často bohatým odlišovaním, diferencovaním a složitým súvisľazňovaním jazykových prístriedkov. A preto v skladbe spisovného jazyka javí sa presnosť, ale aj bohatá vypracovanosť zvrstiev, súvislov, súvisľaznenosti vnútornej, napr. presné určenie významu spojok a pod. Napr. spojku že v nárečí užívajú sa vo viacerých významoch, kým v spisovnom jazyku má jednoznačne určenú funkciu. Spisovný jazyk má často aj viac spojok s tým istým významom pre rozličné štýly (napr. lebo, pretože v štýle hovorovom a prakticky odbornom, a pretože, keďže v štýle teoreticky odbornom).

v štýle administratívnom je zas častá spojka *nakoľko*. Spisovný jazyk používa v skladbe prostriedky, ktoré nárečia dnes už nemajú, alebo nikdy ani nemali. Tak napr. spisovný jazyk charakterizujú participia typu *odrieknúc, odrieknuzši* a pod., ktoré nárečia dnes už nepoznajú, alebo keď áno, tak iba v štýle tradičnom alebo svätočnom.

Aj slovník spisovného jazyka je bohatší. Svoju potrebu slov zadovážuje si z nárečí (*murivo, kolofiu, skruška*), z archaizmov (*biskupia* «biskupstvo»), tvorením slov (takzv. neologizmy; zápisť *«metacarpus»*), z príbuzných jazykov (takzv. rusizmy: *vzduch*; čechizmy: *sčelenie, pluk*), z medzinárodnej terminológie (takzv. europeizmy: *ária, internacionálny, inteligent, filozofia, téza*); z cudzích jazykov (latinizmy: *langue, žurnál, toaleta*; germanizmy: *masť, náhodka, vtisnutie*) a pod. Spisovný jazyk tieto slová potrebuje práve pre jednoznačnosť výrazu. Lebo napr. i keď sa shodujú v jadre slov ako problém a otázka, predsa majú čiastočne rozličný význam. A podobne iné znamená vzdelanec a iné inteligent. Ďalej spisovný jazyk si často preloží doslovne cudzie termíny a výrazy, tvorí takzv. kalky, napr. *podmet-subiectum, menovateľ-nominatíus, presvedč-überzeugen, výraz-expression, vplyv-Einfluss, hrať úlohu-eine Rolle spielen* atď. Tieto kalky sú tiež obecné europeizmy. Zato niektoré vedecké jazyky sa vyhýbajú národnému jazyku, aby vyplý každú možnosť etového aktualizovania a čiastočne aj pre snahu po maximálnej exkluzivite. Tak napr. lekárska veda teoretická i praktická užíva výlučne latinčinu.

DAS FINNOUGRISCHE UND DAS URUNGARISCHE IN DER EURASISCHEN LAUTLANDSCHAFT

*(Megjelent: Das Finnougrische und das Urungarische
in der eurasischen Lautlandschaft. Wiesbaden,
Otto Harrassowitz, 41, 1969, 112–127. p.
(Fortsetzung der „Ungarischen Jahrbücher“).)*

Das Finnougrische und das Urungarische in der eurasischen Lautlandschaft*

VON LÁSZLÓ A. ARANY (†) (RUŽANOV, ČSSR)

1. *Einleitende Bemerkungen.* — Im Rahmen der relativierten Ordnung der Seinserscheinungen ist jedes Ding in der zwangsläufigen Korrelativität von Bedingung und Bedingtem, Absolutem und Relativem, Universalität und Individualität sub- und koordiniert gegeben (s. PAULER, ÁKOS: *Logika*. Budapest 1925; S. 40). Die Sprache ist eine Teilordnung der Seinsuniversalität. Die relativierte Ordnung der auf Grund der physikalisch und menschlich absoluten sonischen Bedingungen implizierten und explizierten Laute stellt das Zeichenmaterial des korrelativen und korrelierten Zeichensystems der menschlichen Wahrnehmung der Dinge dar.

Die Sprachwissenschaft hat das absolut vollständige Sonikum festzustellen, die daraus implizierten Laute in ihrer Struktur zu qualifizieren, weiterhin diese in ihrer universellen Ordnung, in allen ihren untergeordneten Systemen und Teilsystemen, in ihrer Geltung und ihrem Wert, d.h. in ihrer Funktion zu bestimmen.

Die Sprachwissenschaft ermittelt auf Grund der höchsten sprachlichen Bedingung die konstitutiven, konstanten und dominanten Merkmale der aus dem Sonikum implizierten, subsumptiv determinierten Spracheinheit und Sprachgestalt, sie stellt die relativierte Ordnung, d.h. die Gesetze des syntaktischen und lexikalischen Systems sowie die dadurch bedingte geltende Relationsordnung des subordinierten Lautsystems und die durch diese wesentliche Gesetzmässigkeit determinierten Wertseinheiten fest: also die geltenden Laute und deren konstitutives, konstantes und invariantes Merkmalsystem. Weiterhin bestimmt sie die Funktion des Systems der elementären Merkmale als gültiger Werte in der Gesamtheit von Lauten, Wörtern und syntaktischen Mitteln, in der Sprachgestalt und in der höheren Spracheinheit; sekundär auch die determinierten, konsekutiven und varianten phonetischen Eigenschaften von gültigen invarianten Lautmerkmalen.

Mit Anwendung dieser korrelativ defektiven und reduktiven Methode möchte ich mich vor allem in Hinblick auf die ural-altaische, insbesondere auf die finnisch-ugrische und urungarische Sprache mit der Feststellung und dem Vergleich der universellen Bedingung der Zeichen- bzw. Sonikum-Relationsordnung sowie ihrer korrelativ determinierten Implikation und Subsumption, bzw. Abstraktion und Präsupposition befassen. Unteranhang, Vergleich und diachronische Belange der durch die Relationsordnung determinierten einzelnen Lautwerte bleiben Aufgabe der Analyse von Individualphänomenen.

* Dieser Aufsatz wurde Anfang 1967 der Redaktion eingesandt, infolge widriger Umstände konnte er jedoch erst jetzt zur Veröffentlichung gelangen. Der Verf. des Aufsatzes, L. A. ARANY, ist am 13. Oktober 1967 verstorben. Wir bedauern, die Arbeit nur posthum veröffentlichen zu können. Die Übertragung des Manuskriptes aus dem Ungarischen ins Deutsche wurde von Herrn ZOLTÁN PAPPAY in Budapest durchgeführt. — Die Redaktion.

Das Fiugr. und Urung. in der eurasischen Lautlandschaft

2. *Die vollständige, allgemeine und universelle Relationsordnung der Laute.* — Der durch menschliche Lautbildungsorgane erstellbare, virtuell vollständige, allgemeine und universelle menschliche Laut: das Sonikum, bzw. die Ordnung der daraus implizierten Sprachlaute ist bedingt durch eine bestimmte Teilordnung der Tonerscheinungen der physikalischen Wellenordnung. Als objektive Tonerscheinung existiert und funktioniert das Sonikum in der mit sich identischen Lautlichkeit (Tonalität), Relationsstruktur und Ordnung sowie gemäss seiner in der logischen Prinzipienordnung explizierten Gesetzmässigkeit des relativierten Systems der Seinerscheinungen. Die Ordnung der logischen Prinzipien ist also eine notwendige Determinante der Theorie in der sprachlichen Lautordnung und ihre entsprechende Teilordnung ist die Axiomatik der Sprachwissenschaft (s. PAULER, ÁKOS: *Tanulmányok az idiológia köréből.* Budapest 1938, S. 8, wie auch BURKAMP, W.: *Logik.* Berlin 1932, S. 150). Das Sonikum ist das primäre Zeichenmaterial der Bezeichnung durch den Menschen, des menschlichen Ausdrucks: der Sprache.

Der Ausdruck der korrelativen menschlichen Abbildung der Erscheinungsrelationen des Seins mittels der Relationsordnung sonischer Zeichen ist die Sprache. Die Sprachgestalt ist der Ausdruck der korrelativen kollektiven Abbildung von Erscheinungsrelationen des Seins mittels der sonischen Relationsordnung. Der auch in der syntaktischen Fügungsordnung und in der Abfolge der Wortstruktur gültige Lautwert der vollständigen, allgemeinen und universell einheitlichen Relationsordnung von Lautzeichen der Sprachgestalt ist der gültige Sprachlaut. Das sprachliche Zeichenelement ist der auch in der implizierten synthetischen Strukturordnung und in der explizierten analytischen Strukturenfolge gültige Zeichenwert der universell einheitlichen Ordnung von Zeichenrelationen einer Sprache.

Der aus dem vollständigen Sonikum explizierte sonische Sprachlaut ist je nach dem Grad seiner Klangfülle: 1. ein vollklingender, selbständiger, farbtöniger nuancierter Laut, ein Bestandlaut, ein sog. Vokal; 2. ein teilweise klingender, fast farbloser, unnuancierter Geräuschlaut, ein Relationslaut, ein sog. Konsonant (STUMPF, CARL: *Die Sprachlaute. Experimentell-phonetische Untersuchungen.* Berlin 1926, S. 100); 3. ein an die zwei vorangegangenen gebundenes und diese ordnendes Lautzeichen, ein Ordnungsmerkmal, ein sog. prosodisches Zeichen. Der nuanciert klingende Vokal ist selbständig, er ist ein Bestandlaut, der Grundlaut eines zusammengesetzten Zeichens; der unnuancierte Geräuschlaut hat die Relativierung des Bestandlautes zur Hauptfunktion; das in seiner Erscheinung unselbständige prosodische Zeichen ordnet die konstitutiven Merkmale von Bestandlaut und Relationslaut, oder aber die Relation dieser beiden.

3. *Die vollständige, allgemeine und universelle Vokalordnung.* — Der in Klangfülle und Sonikum vollständige, allgemeine und universelle Primärlaut ist das *ā*¹. Der einheitliche Ton (timbre, tonality) seiner durch Teillaut-Bündel und Formantien determinierten Merkmale ist mit einer weich-

¹ Vgl. STUMPF, CARL: *Die Sprachlaute. Experimentell-phonetische Untersuchungen.* Berlin 1926, S. 56-59. — GRUNZEL, J.: *Phonetik der altaischen Sprachen.* *Techmer-Zeitschrift* 5.54. — RADLOFF, W. *Phonetik der nördlichen Türk Sprachen.* Leipzig 1882, S. 3. — GABAIN 1950. 45. — LAZICZIUS 1944. 96.

LÁSZLÓ A. ARANY (†)

hellen-tief-offenen gleichmässigen Lautung gegeben. Daraus implizieren sich alle weiteren Laute. Die Fülle (Vollständigkeit) der implizierten Laute vermindert und verdunkelt sich stufenweise. Das sekundäre, in seiner Tonalität weich-dunkle *ä*, das drittgradige hart-helle *ü* und das viertgradige hart-dunkle *ā* bilden eine graduell transitive asymmetrische Reihe.

Durch die graduelle Privation der tief-offenen Tonalität des vollen *ä* lassen sich stufenweise engere und höhere Laute explizieren, die ihrer allmählich wiederholten privativen Relation entsprechend eine transitive asymmetrische Serie ergeben. Das ansetzende, voraussetzungslose volle Glied von offen-tiefer und weich-heller gleichmässiger Tonalität ist in dieser Serie das *ä*, das zweite Glied das tief-enge, in seiner Tonalität steigende *e*, das dritte das hoch-breite, im Ton fallende *i*, das vierte das hoch-geschlossene, in der Tonalität gebrochen verringerte *ɨ*. Aus den Lauten einer jeden Stufe lässt sich eine Lautserie explizieren.

Die Lautreihen und -serien ergeben eine einheitliche Abfolge, in der jeder Laut die Stelle einnimmt, die seiner durch die eigene Lautlichkeit (Tonalität) bedingten, qualifizierten Relation zwangsläufig entspricht. Das ist die nach Reihen und Serien tonal gelautete, vollständige, allgemeine und universelle Vokalordnung.

In der vollständigen Vokalordnung steht die Teilordnung der zwei weichen Serien zu jener der zwei harten Serien in widersprüchlicher, diverser Relation. Die Serien der zwei Stufen einer jeden Teilordnung unterscheiden sich durch ihre hellen, bzw. dunklen Merkmale.

Auch die Teilordnung der zwei tiefen Reihen der Vokalordnung steht im Widerspruch zu der Teilordnung der zwei hohen Reihen. Die zwei Reihen der tiefen Teilordnung unterscheiden sich in dem offen-engen, die der hohen Teilordnung in dem breit-geschlossenen Merkmal.

Die vollständige Vokalordnung:

<i>ä</i> tief-offen weich-hell	<i>e</i> tief-eng weich-hell	<i>i</i> hoch-breit weich-hell	<i>ɨ</i> hoch-geschlossen weich-hell
<i>ā</i> tief-offen weich-dunkel	<i>ö</i> tief-eng weich-dunkel	<i>ü</i> hoch-breit weich-dunkel	<i>ɯ</i> hoch-geschlossen weich-dunkel
<i>ä̃</i> tief-offen hart-hell	<i>ē</i> tief-eng hart-hell	<i>ĩ</i> hoch-breit hart-hell	<i>ɨ̃</i> hoch-geschlossen hart-hell
<i>a</i> tief-offen hart-dunkel	<i>o</i> tief-eng hart-dunkel	<i>u</i> hoch-breit hart-dunkel	<i>ɯ</i> hoch-geschlossen hart-dunkel

Wesen, Relation und Stelle in der Ordnung der sog. reduzierten, verringerten Vokalreihe *ɨ, ɯ, ɨ̃, ɯ̃* habe ich mit dem aus den Lauten der drittgradigen Vokalreihe *i—u* der Füllegrad-Serie privativ explizierten, viertgradigen Merkmal »hoch-geschlossen«, d.h. mit einer gebrochenen, verrin-

Das Fingr. und Urung. in der eurasischen Lautlandschaft

gerten Tonalität angegeben. Diese Bestimmung auf Grund der Relationsordnung wird auch durch die funktionellen Regeln der viertgradigen geschlossenen Vokale im Lautwechsel der ural-altaischen Sprachen erhärtet (GRUNZEL, a.a.O. 64), so z.B. durch die paradigmatischen Wechsel im Wach-Dialekt des Ostjakischen, insofern hier die Laute der tiefen Teilordnung mit denen der hohen wechseln (STEINITZ 1944.17, GULYA 1966). Dieser Wechsel wirkt in die Richtung der privativ asymmetrischen Transitivitytät der Serie: $\ddot{a} \rightarrow i$, $a \rightarrow u$, $i \rightarrow \ddot{u}$, $o \rightarrow \ddot{a}$, $\ddot{o} \rightarrow a$, $e \rightarrow \ddot{a}$ usw.

Diese Transitivitytät bezeugt die zwangsläufige Gesetzmässigkeit und die Gültigkeit der umrissenen vollständigen Vokalordnung.

4. *Die Tonalität der Vokale.* — Die Merkmale der Vokale wie der Konsonanten als auch jede Folge dieser zwei Lautarten lassen sich durch Merkmale der Qualität, Quantität oder Lautstärke (Prosodie) ordnen. Auch die Ordnungsmerkmale haben eine durch die relativierte Ordnung des Sonikums bedingte zwangsläufige vollständige Ordnung, die alle möglichen Lautzeichen, Laute und Lautfolgen determiniert. Das Ordnungsmerkmal bezieht sich immer auf den Laut oder auf die Abfolge der Laute, bzw. es ist daran gebunden.

Ich gehe hier auf die universelle Reihenfolge der Ordnungsmerkmale nicht ein, sondern untersuche nur das tonale Merkmal (Tonalitätsmerkmal).

Die vier Füllegrade der vollständigen Vokalordnung haben vier Qualitätstöne, vier Tonalitätsmerkmale:

1. der dem \ddot{a} -Grad eignende Ton der weich-hellen Serie $\ddot{a}-i$ (erstgradiger Ton; primäre Tonalität; first tonality feature).
2. der dem \ddot{a} -Grad eignende Ton der weich-dunklen Serie $\ddot{a}-\ddot{u}$ (zweitgradiger Ton; sekundäre Tonalität; second tonality feature).
3. der dem \ddot{a} -Grad eignende Ton der hart-hellen Serie $\ddot{a}-i$ (drittgradiger Ton; Drittonalität; third tonality feature).
4. der dem \ddot{a} -Grad eignende Ton der hart-dunklen Serie $\ddot{a}-n$ (viertgradiger Ton; Vierttonalität; forth tonality feature).

Jedem Grad der Klangfülle (der Tonalität) ordnet sich mit gradueller Verengung (Geschlossenheit), d.h. mit privativer Explikation ein graduell detaillierteres Tonmerkmal zu.

5. Der tief-offene gleichmässige (ebene; even) Ton der Reihe $\ddot{a}-\ddot{a}^x$;
6. der tief-enge steigende (rising) Ton der Reihe $e-o$;
7. der hoch-breite fallende (fortgehende, going) Ton der Reihe $i-u$; und
8. der hoch-enge gebrochene, schwindende (abnehmende, verringerte, entering) Ton der Reihe $i-n$.

Der einheitliche tonale Klang der Reihen und Serien der vollständigen Vokalordnung ist die resonante Folge (Funktion), der Grundmerkmals-einheit von Füllegrad und Abstufung der Vokale. Die acht tonalen Merkmale lassen sich mit den musikalischen Notenzeichen veranschaulichen, doch ist hier in Betracht zu ziehen, dass es sich nicht um zwei identische, sondern nur annähernd gleiche Erscheinungen handelt.

² SZABOLCSI-TÓTH: Zenei lexikon, Budapest 1965, 4.528. — VON DER GABELENTZ, G.: Chinesische Grammatik, Berlin 1953, S. 32 ff. — YUEN REN CHAO: Tone, Intonation, Singsong, Chanting, Recitative, Tonal Composition and Atonal Composition in Chinese. For Roman Jakobson. Essays on the Occasion of his Sixtieth Birthday. The Hague 1956, S. 52-59.

LÁSZLÓ A. ARANY (†)

Jedes tonale Merkmal kann mit jedem Vokal korrelativ oder korreliert gekoppelt werden. Die Sprache kann die ganze Ordnung der tonalen Merkmale, aber auch deren Teil zur Geltung bringen bzw. aufheben. Der gültigen Tonalität kann die ungültige Erscheinungseigenschaft der Quantität oder Intensität zugeordnet sein. Sie kann aber die quantitative Eigenschaft als korrelativen Wert zur Geltung bringen.

5. Die Tonalität der Konsonanten. — Die Tonalität von Vokalen und Konsonanten folgt — zwangsläufig — aus derselben vollständigen, allgemeinen und universellen Relationsordnung der Soneme. Die universelle Tonalität der Konsonanten impliziert sich genau so wie die der Vokale und lässt sich daher ebenso explizieren.

Auch der vollständigen Grundordnung der Konsonanten eignen graduell vier tonale Grundmerkmal-Einheiten (central-acute, peripheral-grave, plain-back usw.: the first and second tonality feature s. LUNT 1956. 306) und graduell vier tonale Klangfarben, Merkmaleinheiten. Das privative Tonmerkmal ist mit jedem Konsonanten korrelativ koppelbar, z.B. das *h* (aspiriert,) das *w* (labiovelar): *k'*, *k^w* usw. Das Tonmerkmal der Vokale, bzw. die Vokale selbst können als korrelierte Merkmale der Konsonanten zur Geltung kommen. z.B. als Merkmal der *i*-artigen, *ö*-artigen, *o*-artigen, *u*-artigen Aussprache: *kⁱ*=*k'* (sharp), *k^o*, *k^u* (flat) usw. Die Konsonanten können auch zwei Tonmerkmale korreliert koppeln: *k'-k'^ö* usw. (KANNISTO 1919. 5, RAMSTEDT 1903. 51, STEINITZ 1955. 18).

Die gleichzeitige Geltung von Mouillierung, bzw. Palatalisierung am Vokal und am Konsonanten ist (im selben Sprachsystem) inkompatibel. Mit zulässiger Disjunktion gilt dies auch vom Rundungsmerkmal (von der Dunkelheit.) In einer vokalisch determinierten syntonischen Sprache kommen z.B. nur die Grundmerkmale des Konsonanten zur Geltung. Alle weiteren Merkmale des Konsonanten, wie z.B. palatalisiert-depalatalisiert (palatalised, sharp-plain) oder entrundet-gerundet (flat-plain, unrounded-rounded), sind als Klangeigenschaft nur konsekutive, ungültige Lautungsvarianten. Umgekehrt verhält es sich damit in den Sprachen mit Konsonantenharmonie.

6. Die sprachgestaltliche Geltung der universellen sprachlichen Bedingungen. — Die sprachgestaltliche Geltung, die Zeichenwertigkeit der universellen Möglichkeiten der vollständigen, allgemeinen sonischen Relationsordnung — die durch die Relationsordnung der physikalischen Töne und die universelle Sonierungsfertigkeit des Menschen bedingt ist — verwirklicht sich in den Sprachen Europas und Asiens unterschiedlich.

6.1 Die tonische Sprache. — Die maximale tonale Lautung des Vokals ist nur in der Verbindung von Konsonant + Vokal vollständig. Darum eignet den Wörtern einer Sprache mit vokalischer Dominanz immer ein vokalischer, oder aber durch die Verbindung K+V gekennzeichnet, einsilbiger, offener, voll ausklingender Ton; das ist die Position des Maximalwertes und der Maximalgeltung des Vokals (MARTINET, A.: *Économie des changements phonétiques*, Berne 1955, S. 330). Der Konsonant geht dem Vokal immer voraus; das ist zugleich die Position seiner maximalen Wertigkeit, in der er seine Grundmerkmale bewahrt. Aus dem Grundbestand der Sprachlaute sind aber nur wenige Wörter von K+V-Struktur

bildbar, so dass die maximal vokalische Sprache den Tonismus (die Tonalität) der Vokalordnung zur Geltung bringt: sie koppelt das Tonmerkmal eines jeden Vokals als korrelatives Ordnungsmerkmal mit allen anderen Vokalen, und zwar im Rahmen von zwei tonalen Systemen, nämlich in der Tonalität

1. des »Obertons« (upper tone) und
2. des »Untertons« (lower tone).

Dies entspricht der in der Grundordnung gegebenen Diversität von weichhart, bzw. hell-dunkel. In jeder der beiden Grundtonalitäten gibt es vier tonale Abstufungen: gleichmässig, steigend, fallend und gebrochen. Dies wiederum entspricht der in der vokalischen Grundordnung gegebenen Diversität von tief-hoch, bzw. offen-geschlossen. Diese tonalen Abstufungen entsprechen vier musikalischen Tonhöhen, d.h. Tonunterschieden. Durch die Relation eines jeden Gliedes dieser korrelativen Ordnung zu allen Gliedern der konsonantischen Grundordnung ergibt sich eine reichfältige Voraussetzung der Wortschöpfung. Der Bestand der so bildbaren Wortzeichen vervielfacht sich durch die in der Wortfolge (Wortordnung) eingenommene Position, d.h. durch den Positionswert.

In der tonischen Ordnung, die aus der vollständigen Vokalordnung zwangsläufig folgt, haben die tonalen Merkmale ihre Position in zwei widersprüchlichen, divers inkompatiblen Teilordnungen. Darum eignet dem Wort eine weiche oder harte, bzw. tiefe oder hohe (lower, upper) Tonalität. Die tonale Inkompatibilität gilt für das ganze Wort, d.h. der dem Vokal vorausgehende Konsonant bewahrt seine Wesensmerkmale, nimmt aber in seiner Erscheinung auch das tonale Merkmal des Vokals an, weshalb er sich palatalisiert oder entpalatalisiert, gegebenenfalls hell oder dunkel (z.B. aspiriert) realisiert.

So eine maximal vokalische tonische Sprache ist der Kantondialekt des Chinesischen. Darin bildet die zwangsläufige Tonalitätsgesetzmässigkeit der vollständigen Vokalordnung (Tonismus) das dominante Ordnungs-gesetz der ganzen Sprache: d.h. dieses Gesetz setzt sich sowohl in syntaktischen (also auch morphologischen) wie in lexikalischen und phonetischen Belangen durch; all das aber ist das elementare (unterstufige) Korrelat der absoluten Tonalitäts-Relationsordnung der menschlichen, universellen sonischen Bedingung. Der Kantondialekt ist ein Beispiel für die maximale Geltung des Vokals, der mit seinem tonalen Ordnungsmerkmal die ganze Sprache determiniert: der Kantondialekt ist eine maximal vokalische, d.h. auf Bestandlauten aufbauende, tonische Sprache.

Der syntaktische Ordnungswert und der morphologische Relationswert des einsilbigen, offenen Wortes von bestimmter Tonalität lässt sich am einsilbigen Wort nicht bestimmen; die Sprache realisiert das wiederum nur durch Relativierung, d.h. durch die ordnungsgebundene Position, also durch die Wortfolge und das Ordnungswort. Im Kantondialekt setzt sich die Korrelativität, die implizierte, transitive, asymmetrische zwangsläufige Relationsordnung von Bedingung und Bedingtem — beginnend bei der allgemeinsten sprachlichen Äusserung (syntaktisches Ganzes, Satzeinheit usw.) über die vokalische, sodann konsonantische Strukturierung der lautlichen Relationsordnung bis zum letzten Ordnungsmerkmal (auch

in konvertierter Reihenfolge) — eben als exakte und deutliche, einsichtige, zwangsläufige tonische Ordnung der sprachlichen Werte durch.

Die Relation von Gegenstand und Inhalt des Wortzeichens ist eindeutig; d.h. die Relation der Zeichenbedeutung und des Bedeuteten ist ebenfalls eindeutig, die Bedeutung hat zumeist eine allgemeine, keine besondere Gültigkeit. Die einseitig oder zweiseitig eindeutige Relation ist allgemein.

Die vollständige Lautordnung des Kantondialekts, die Ordnung seiner offenen einsilbigen Wörter, seine mit Ordnungszeichen versehene isolierende Morphologie, seine ganze Syntax, die Struktur der ganzen Sprache — das alles ist eine zwangsläufige Folge des Tonismus dieses Dialekts.

Die tonische Sprache weist mehrere Realisierungssysteme auf. So kommen z.B. in ihrer Standardform, in der sog. Mandarinensprache, insgesamt nur vier Tonalitätsmerkmale zur Geltung. Die graduell abnehmende (verringerte) Tonalität bildet eine Übergangsreihe zum Syntonismus.

6.2 Die syntonische Sprache. — Die einheitliche Systematik der tonischen Sprache beruht auf der maximalen Gültigkeit des Vokals, auf der korrelativ, abhängig und subsummierend ordnenden allgemeinen Geltung des Tonismus, in der subordinierenden Ordnung von phonetischer, lexikalischer und syntaktischer Einheit. Eine Sprachstruktur, die der subordinierenden, tonischen, korrelativen Ordnung des Vokals entbehrt, kann die Grundtonalität des Vokals nur im Zusammenhang zur Geltung bringen, d.h. sie kann nur koordinierend sein. Darum ist sie mit der tonischen Sprache nur zum Teil identisch. Wohl bringt sie den vollständigen Laut und die daraus implizierte vollständige Lautordnung zur Geltung, doch kann in ihr das Tonalitätsmerkmal der einzelnen Vokale nicht das korrelative Ordnungsmerkmal der übrigen Vokale sein; dagegen bleibt die Grundordnung der Laute ein koordinierendes Merkmal des lexikalischen und syntaktischen Bereiches. Diese sprachliche Struktur ist somit nicht lautlich tonal, sondern nur worttonal, bzw. nicht tonisch, sondern syntonisch. Eine solche Sprachstruktur hatte die ural-altaische, bzw. finnisch-ugrische Grundsprache, und später auch das Urungarische, eine solche Struktur haben heute die meisten Sprachen der altaischen Sprachgruppe und das Bergtscheremissische.

Diese Sprachstruktur stellt die universell gültige Ordnung der allgemeinen Geltung des nach der zwangsläufigen, transitiven, asymmetrischen Relation — die sich aus dem absoluten Laut expliziert und einseitig sowie zweiseitig, jedoch immer eindeutig determiniert ist — reihenartig und reihenmässig gegliederten vollständigen Lautes dar; darum ist diese Struktur vollständig, exakt, systematisch und einsichtig. So ein geschlossenes System, also auch so eine Sprachstruktur hat eine konstante, letztliche Bedingung, ein Absolutum, das ihre ganze hierarchische Relationsordnung und alle deren Teilordnungen, d.h. ihre Phonetik, Lexik und Syntax gleicherweise determiniert. Die konstante Determinante der ural-altaischen Sprachstruktur ist der vollständige *ä*-Laut, bzw. die daraus implizierte vollständige Lautordnung; als deren Folge ergibt sich die Silbe mit K+V-Struktur — die die volle Lautung des Vokals gewährleistet —, die tonische Ordnung der sprachlichen Einheit, das Ordnungsmerkmal, das die ganze Sprache universell determiniert: der Syntonismus. Wie in jedem System, gibt es

auch in diesem Variable, Argumente und Leerstellen; sie sind die strukturellen Voraussetzungen der Umstrukturierung, d.h. der Entwicklung.

Die durch den Syntonismus bedingten kombinativen Schranken (die Inkompatibilität von weichen, bzw. harten vokalischen und konsonantischen Korrelationen) werden von der Sprache durch den Einsatz der vollständigen Grundordnung der Laute aufgewogen.

Der konstitutive Laut, d.h. der Bestandlaut des einsilbigen Wortes, d.h. der Silbe ist immer der Vokal. Die Fülle seiner Tonalität (Klangfarbe) kann durch den Relationslaut nicht gehemmt werden, d.h. der Konsonant geht dem Vokal immer voraus. Daher der offene, vollständig ausklingende Ton der Wortsilbe (K+V-Struktur). Das ist die optimale Position des Vokals, zugleich aber auch die des Konsonanten.

Infolge des Tonismus der Vokalordnung ist die Widersprüchlichkeit der Teilordnung von weich-harter Tonika, d.h. die Diversität und Inkompatibilität der weichen und harten Vokale von erstrangiger Bedeutung. Das einsilbige Wort, bzw. die Silbe kann nur eine tonische Einheit darstellen: sie ist entweder weich oder aber hart. Folglich kann im einsilbigen Wort, bzw. in der Silbe mit weichem Vokal nur ein palatalisierter Konsonant und in der mit hartem Vokal nur ein entpalatalisierter Konsonant stehen. Darum bleibt die Gültigkeit der Wesensmerkmale des prävokalischen Konsonanten bestehen, nur nimmt dieser in seiner Realisierung auch die tonale Eigenschaft des Vokals an ($k^e e = k^?$, $r^e e = r^? e$, $k^o o$, $k^u u$ usw.). Dadurch erhalten der Vokal und der Konsonant der Silbe eine einheitliche Klangfarbe: sie ist entweder weich oder hart. Die Tonalität des Vokals verbindet das einsilbige Wort, bzw. die Silbe zu einer straffen Einheit:

$t\ddot{u}$	$t\acute{e}$	$t\ddot{i}$	$t\ddot{u}$
$t\acute{a}$	$t\ddot{o}$	$t\ddot{u}$	$t\ddot{u}$
$t\ddot{u}$	$t\ddot{e}$	$t\ddot{i}$	$t\ddot{u}$
$t\acute{a}$	$t\acute{o}$	$t\acute{u}$	$t\acute{n}$

Sowohl die weiche wie die harte Teilordnung der Vokale besteht aus zwei korrelativ graduellen Serien, aus einer hellen (illabialen), bzw. einer dunklen (labialen). Die Vokale der weich-hellen, bzw. weich-dunklen Serie können eben so wie die der hart-hellen und hart-dunklen Serie die Tonika der Worteinheit determinieren. Diese hell-dunkle tonische Attraktion kann ebenfalls ein gültiges Ordnungsmerkmal sein. In diesem Falle kommt der Syntonismus von weich-hell, weich-dunkel, hart-hell, hart-dunkel zur Geltung. Die weich-harte tonische Diversität ist inkompatibel, während die hell-dunkle eine alternativ kompatible Relation darstellt. Auch sie verbindet die Silbe, bzw. das Wort zu einer straffen Einheit:

$k^e + \ddot{a}, e, i, \ddot{i}$
$k^o + \ddot{a}, \ddot{o}, \ddot{u}, \ddot{u}$
$k^e + \ddot{a}, \ddot{e}, \ddot{i}, \ddot{i}$
$k^o + \ddot{a}, o, u, n$

Die palatalisierte oder entpalatalisierte (sharp-plain, front-back) oder gerundete-entrundete, gespreizte (flat-plain, rounded-unrounded) Klang-eigenschaft des in die Einheit der Silbe einbezogenen Konsonanten ist eine semantisch ungültige Lautungsvariante, der determinierte Reflex des diversen Merkmals des Vokals, ein konsekutives Sekundärmerkmal, die zwangsläufige Folge des Syntonismus; sie stellt also keinen selbständigen Lautwert, sondern zwei, bzw. vier äußerlich determinierte Varianten eines einzigen Konsonantenwertes dar. Immerhin hat es eine sekundäre Funktion: es zeigt die Zugehörigkeit des Konsonanten zum weichen oder harten, bzw. hellen oder dunklen diversen Vokal an; durch seinen Syntonismus signalisiert diese Eigenschaft des Konsonanten die straffe Einheit der Silbe, bzw. des Wortes, des Syntagmas. Die gleichzeitige Gültigkeit der weichen, bzw. harten Klangfarbe am Vokal und am Konsonanten ist inkompatibel; ähnlich alternativ stellt sich auch die Problematik des dunklen, bzw. hellen Merkmals.

Die diverse Tonika der zwei Teilordnungen der vollständigen Vokalordnung, d.h. die der gehobenen hell-weichen und der gesenkten hart-dunklen Teilordnung erweist sich als Ordnungsmerkmal, das sowohl in der koordinierenden Relativierung der Laute im ein- und mehrsilbigen Wort, als auch in der Morphologie und Syntax zur Geltung kommt. Alternativ kann sich auch die Tonika der tiefen, bzw. hohen Teilordnung als Ordnungsmerkmal durchsetzen.

Die Reihe von zwei oder mehr, mit K+V-Struktur zusammenhängend koordinierten, entweder weichen oder harten Silben, die durch die Tonika des Vokals der ersten Stammsilbe determiniert sind, ergibt das mehrsilbige Wort. Dasselbe gilt auch von abgeleiteten Wörtern und suffigierten Wortformen. Den maximalen Lautwert des Wortes stellt der Vokal der ersten Silbe, der Stammsilbe, d.h. der Stammvokal dar (TRUBETZKOY 1927. 36); er determiniert die Klangfarbe, die Tonalität aller weiteren Vokale des Wortes (folglich auch die Erscheinungsform der Konsonanten) und verbindet das mehrsilbige Wort zu einer straffen tonischen Einheit: also ist auch das mehrsilbige Wort weich oder hart, gegebenenfalls hell oder dunkel, lautet offen (gegebenenfalls auf -n vgl. GRUNZEL a.a.O. 62, 80-81) aus und hat einen vollständig ausklingenden Ton (HAJDÚ 1962. 99, TRUBETZKOY 1939. 1.84). Das Grundwort stellt sich zumeist als syntonische Einheit zweier Silben dar. Das ist das im allgemeinen ein- oder zweiseitig, immer eindeutig korrelative oder korrelierte Zeichen eines Phänomens oder eines Faktums der Relationsordnung des Seins. Die Relation von Gegenstand (Bezeichnetem, Bedeutetem), Bedeutung (Inhalt) und Zeichen ist in der syntonischen Sprache im allgemeinen eindeutig.

Die syntonisch konsequente Systematik und Eindeutigkeit ist die zwangsläufige Folge der vollständigen Wertgültigkeit der Vokalordnung: sie stellt nicht nur eine tonale Trägheit und musikalische Einförmigkeit, sondern auch eine semantische und formelle Eindeutigkeit sowie Systematik dar. Auch die Relationsgültigkeit, bzw. der Ordnungswert des Wortes (die morphologische, syntaktische Funktion) ist durch eine koordinierte Endsilbe (zumeist die dritte oder weitere Silbe), bzw. den Auslaut (Suffix) gekennzeichnet. Alle grammatischen Kategorien sind samt und sonders durch

die relativierte Seinsordnung begründet (TRUBETZKOY 1927. 37). Die relativ selbständigen Ableitungs- und Flexionssuffixe haben universellen Wert, werden innerhalb der Kategorien von Nomen und Verb ausnahmslos mit allen Wörtern gleicherweise affigiert und folgen immer nach dem Stammwort. Hier gibt es keine Ausnahme, die Funktion des Wechsels realisiert sich innerhalb des Geltungsbereiches des Syntonismus. Nach dem Stammwort folgt das Derivationssuffix, das den dinglichen Inhalt verändert; auch hier ist die Abfolge der Wortbildner von der konkreten Bedeutung zu den allgemeineren hin graduell gegliedert. Nach den Ableitungssuffixen folgen die kategorialen Suffixe zur Kennzeichnung der syntaktischen Relativierung und schliesslich das individuelle Suffix (HÁDJÚ 1962. 105, 130). Die eindeutige Entsprechung von Form und Bedeutung bewirkt ein entwickeltes Kasussystem (COLLINDER 1960. 220, DÉCSY 1965. 161); die Kasus entsprechen der relativierten Seinsordnung und sind aus selbständigen Wörtern entstanden. Reichfältig ist das System der Relationswörter (Postpositionen/Präpositionen) und Adverbien. Sowohl das Nomen als auch das Verb sind an einer allgemeinen und einer besonderen bestimmten Flexion beteiligt (possessive Deklination; objektive Konjugation). Formenreich ist auch das System der Modi, Tempora und Numeri (Sing., Dual, Plur.).

Die allgemein gültige Satzstruktur beruht auf der Formel: a R b (Subjekt — Prädikat — Objekt). Diese Struktur bewahrt auch im Satzgefüge, ja sogar in der Periode ihre Gültigkeit. Darum auch haben die Sätze mit transitiven und intransitiven Verben die gleiche Struktur. Nur das bestimmte Objekt geht dem Prädikat voraus und kongruiert mit der attributiven Konstruktion. Subjekt und Prädikat werden nicht kongruent geführt. Das Attribut steht (nicht kongruent) immer vor dem Bezugswort.

Das reiche System der Verbalnomina hat vielerlei Funktionen: Verbalnomina ersetzen subordinierte Sätze und stehen als Attribute vor dem Bezugswort (HÁDJÚ 1965. 115, 122, 137). Die Partizipien bilden ein einheitliches System. In der syntonischen Sprache ergibt der Wechsel von weichen, hell-dunklen (gegebenenfalls auch tief-hohen) Wörtern die musikalische Komposition von Satz und syntaktischer Ganzheit, die Melodie von Äusserung und Aussage. Das bildet auch die künstlerische Grundlage der vollen Reime, der Wortreime.

Die tonale Ordnung der aus dem absoluten Laut implizierten Vokale bildet das Bestandsystem der Ordnungsmerkmale, die den Vokalen entsprechende Geltung und Funktion ergibt die zwangsläufige Lautdeterminiertheit: den Syntonismus als primäres systematisches Ordnungsmerkmal. Die tonalen Merkmale der Vokale sind somit allgemein gültige und universell wertige Ordnungsmerkmale; deren Folge ist die koordinierende syntonische Einheit des Wortes, die koordinierende Suffigierung von morphologischen Einheiten sowie die koordinierende aRb-Struktur des Satzes.

Infolge der universellen Ordnung der Laute ist das qualitative tonische Ordnungsmerkmal primär und determiniert Wert und Funktion des sekundären quantitativen Ordnungsmerkmals sowie die des drittgradigen Intensitätsmerkmals. Diese beiden sind in der syntonischen Sprache geltungslos.

LÁSZLÓ A. ARANY (†)

Die quantitative Eigenschaft ist eine Begleiterscheinung des seinem Ordnungswert nach vollständigeren Vokals; sie kann aber alternativ auch Geltung erhalten. Die Intensitätseigenschaft ist völlig belanglos, relativ positionsgebunden, kann aber dem Wert des Vokals und dem der syntaktischen Einheit entsprechend ihre Position ändern; sie ist im Syntonismus völlig inkompatibel.

Die syntonische Struktur war einst der ural-altaischen, bzw. der finnisch-ugrischen Grundsprache und ist heute noch den meisten altaischen Sprachen eigen. Am vollständigsten kommt sie im Mandschurischen zur Geltung, in geringerem Masse im Mongolischen und im Türkischen³. Sie ist nachweisbar im Tatarischen, Karakirzischen, Kazachischen, Baschkirischen, Gagausischen (Dobrudža), Aserbeidschanischen und zum Teil im Uzbekischen. Sie fehlt im Osmanischen; im Jakutischen und im Altaischen ist dieses Problem ungeklärt (JAKOBSON 1931. 31-34).

Heute ist das Bergtscheremissische die einzige finnisch-ugrische Sprache von syntonischer Struktur. Diese entspricht im grossen und ganzen jener der Türksprachen, mit der Ausnahme, dass nicht nur das $n(N)$, sondern alle resonanten Konsonanten (m, n, r, l) sowie konsonantische Derivations- und Flexionssuffixe den Wort- bzw. Silbenauslaut schliessen können (RAMSTEDT 1903. XI-XII).

6.3 Die harmonische Sprache. — Wir können zwischen »konsonantisch harmonischen« und »vokalisch harmonischen« Sprachen unterscheiden.

6.3.1 Die konsonantisch harmonische Sprache. — Beim hauptsächlich durch Synkopen und Apokopen bewirkten Schwund des Syntonismus wurde auch die syntonische Struktur selbst geltungslos; damit aber verloren auch die ausschliessliche konstitutive Bestandsfunktion und der Determinierungswert des Vokals, also auch die tonische Einheit der Silbe ihre Gültigkeit. Der Konsonant gewinnt völlige Selbständigkeit. Alle seine Wesensmerkmale gelten weiter; ausserdem aber setzen sich auch zwei oder vier Lautungseigenschaften des Konsonanten als selbständiger sprachlicher Wert durch. In der syntonischen Struktur gab es z.B. nur einen einzigen Lautwert k mit vier konsekutiven, irrelevanten Lautungsvarianten, die jeweils dem Vokal angepasst waren: k'_i, k'_o, k_i, k_o . Mit dem Schwund des Syntonismus setzte sich jede (gegebenenfalls nur die weiche und harte) auslautende Variante als selbständiger diverser Lautwert durch. Die Inkompatibilität der gleichzeitigen Geltung des weichen und des dunklen Merkmals am Vokal und am Konsonanten bleibt aber konstant: es haftet dem Konsonanten als gültiges Merkmal an und wird folglich am Vokal belanglos. Mit weichem Konsonanten realisiert sich der Vokal in seiner weichen Variante, mit hartem Konsonanten in seiner harten, doch sind diese beiden immer zwei Varianten eines einzigen Vokals.

Das weiche, bzw. harte Kennzeichen des Konsonanten ist kein konstitutiv konsonantisches Grundmerkmal, sondern das Ergebnis einer Vokalisierungskorrelation; wir haben also darunter das palatalisierte, bzw. entpalatalisierte usw., korrelierte Kennzeichen des Konsonanten zu verstehen.

³ GABAIN 1950.47,57. — THOMSEN, V.: *Inscriptions d'Orkhon*. Helsinki 1906, S. 17. — JAKOBSON 1931.42, Bem. 37.

Das Ergebnis des Mehrbestandes und der Dominanz an Konsonanten (als Folge des schwindenden Syntonismus), ist eine Sprachstruktur von konsonantischer Prägung; in dieser wird die syntonische Ordnung durch die konsonantische Harmonie ersetzt. All das offenbart sich z.B. in der häufigen silbentragenden (sonantischen) Funktion (RAMSTEDT 1903. IX-X) des Konsonanten und im konsonantischen Wechsel (COLLINDER 1960. 215).

Mehrere archaische Dialekte des Wogulischen und des Ostjakischen machen sowohl die Palatalisierung als auch die Rundung geltend (KARJALAINEN 1905. XI-XIII, PAASONEN 1926. XIV-XV). Auf Grund der bisherigen Feststellungen spielt die Palatalisierung von Konsonanten in folgenden Sprachen eine Rolle: im Wogulischen, Ostjakischen, Permischen, Mordwinischen, Wiesenscheremissischen, Karelischen und in einigen ostseefinnischen Mundarten, des weiteren im Jurakischen, Daghurischen, Ordossischen, Giljakischen, Japanischen, Osmanischen, Nordkaraimischen, in mehreren kaukasischen Sprachen, im Russischen, Polinischen sowie in einigen baltischen Dialekten (JAKOBSON 1931. 27-29, 36,43).

Die zwangsläufige Folge des Schwundes des Syntonismus ist eine konsonantische Sprachstruktur, die durch die Dominanz der Konsonanten, die Palatalisierungs- bzw. Velarisationskorrelation und die harmonische Determiniertheit gekennzeichnet ist. Geographisch liegt sie im Randgebiet der syntonischen Sprachen. Sie ist auch sprachlich eine Randerscheinung. Ihre Struktur, ihre lautliche Relationsordnung ist die notwendige Folge des geschwundenen Syntonismus, zugleich aber auch die der Aufhebung des Grundgesetzes der relativierten Ordnung des vollständigen Sonikums. Das ist keine kongruente Struktur; sie befindet sich in ständiger Umwertung, und dieser Prozess dürfte zu einer vokalisch konstanten Struktur tendieren. Diese wurde in den Sprachen erreicht, die geographisch im absoluten, äussersten Randgebiet liegen: in den ostseefinnischen Sprachen, im Lappischen, und nun mutmasslich auch im Nordwogulischen.

6.3.2 Die vokalisch harmonische Sprache⁴. — Auf Grund seiner Entwicklung gehört eine einzige Sprache hierher: das syntonische Urungarische. Durch Apokopen, durch die Aufhebung der Reihenfolge \ddot{a} , \ddot{u} seiner vollständigen Lautordnung und durch Synkopen wurde der gesamte Syntonismus, die tonische Einheit der Silbe aufgehoben und dadurch der Konsonant unabhängig. Doch blieb die weich-harte und dunkel-helle Prägung auch weiterhin ein gültiges Merkmal des Vokals. Der erste Vokal des Stammwortes dominiert und determiniert die Klangfarbe aller Vokale des Wortes, damit aber auch die Worteinheit und die syntaktische Einheit: dieser vokalischen Harmonie entsprechend, gewinnt die Worteinheit ihre weiche oder harte, helle oder dunkle Prägung.

Als Folge von Apokopen und Synkopen schwanden die Vokale des Stamm- und Silbenauslauts, wodurch aber auch der Schwund der Silbe und damit die Geltung der ganzen offenen Silbenstruktur herbeigeführt wurde; die vorausgehende Wortsilbe wurde geschlossen. An den Konsonanten, die nunmehr zum Silbenauslaut geworden waren, konnte sich die Determinierung des Vokals nicht mehr durchsetzen, d.h. seine Realisierung ver-

⁴ Zur Frage s. BÁRCZI 1958. 30-32, LAKÓ 1965. 14-15, NOVÁK 1936. 82 ff.

LÁSZLÓ A. ARANY (†)

selbständigte sich. Die Laute der Reihenfolge \ddot{a} , \imath wurden gleichwertig mit den Lauten der Reihenfolge \ddot{u} , \imath . Die verbindliche Silbenstruktur $K+V$ wurde aufgehoben, doch behielt der weich-hart-hell-dunkel gekennzeichnete Vokal seine primäre Geltung, der verselbständigte Konsonant die sekundäre Gültigkeit. Der positionelle, prosodische Wert des im Stammauslaut geschwundenen Vokals wird durch die wachsende qualitative oder quantitative Vollständigkeit der nunmehr geschlossenen Vorsilbe erkenntlich. In der Realisierung des selbständig gewordenen Konsonanten kam die Harmonie der Worteinheit zum Zuge, die auf die geschlossene Silbe assimilierend zurückwirkte (LOTZ 1965. 38). Der vokalisch gemischte Worttyp, der infolge der Gleichsetzung der Reihenfolgen \ddot{a} , \imath aufkam, schränkt die Geltung der vokalischen Harmonie ein. In der neuen Silbenstruktur kommen Reduplizierungen, sodann mehrere quantitative Korrelationen (Dehnungen und Diphthonge) auf. Die kombinatorische, stimmhafte konsonantische Variante des Inlautes gewinnt selbständigen Lautwert. Die palatalisierte Lautungseigenschaft wird ungültig, doch setzen sich \ddot{n} , l , t , d als palatale Lautwerte durch: ny , ly , ty , gy . In der neuen Struktur kommt die Umwertung $k > \chi$, $p > f$, $d > z$ usw. zur Geltung (LAZICZIUS 1932. 77 und BRAUNE, W.: Althochdeutsche Grammatik. Halle/Saale 1955, S. 84 ff.). Der Druckakzent spielt sich auf die erste Wortsilbe ein und zeigt die Worteinheit und die syntaktische Einheit an. In dieser besonderen Entwicklung unterscheidet sich das Urungarische von der Entwicklung aller übrigen finnisch-ugrischen Sprachen.

6.4 Die atonische Sprache. — Das Fehlen des Syntonismus charakterisiert einen weiteren Sprachtyp. Dem Vokal ist ein selbständiger, primärer Lautwert eigen, doch ist dieses System unvollständig, und auch die Konsonanten haben selbständigen Wert. Die Silbenstruktur dieses Sprachtyps ist relativ ungebunden, das Wortzeichen besteht aus einer koordinierten Reihe der Silben von relativ ungebundener Struktur, die Worteinheit und eben so auch die syntaktische Einheit zeigt sich durch den drittgradigen Intensitätsakzent an. Die Bedingungen der Wortschöpfung werden durch die musikalische, tonische, quantitative oder Intensitäts-Korrelation des Vokals vervielfacht.

Die Polytonalität ist jedoch nur ein korreliertes Kennzeichen des Vokals und nicht die korrelative Determinante der ganzen Sprache. Der Konsonantenbestand vervielfacht sich durch die stimmhafte, palatale u.ä. Korrelationen. Die syntaktische, bzw. morphologische Funktion wird durch den paradigmatischen Wechsel des Vokals der Endsilbe, der Endung erkenntlich. Die Lautordnung ist unvollständig, die Gesetzmässigkeit der zwangsläufigen Relation und der Ordnung ist zum Teil aufgehoben, weshalb die ganze Struktur dieses Sprachtyps brüchig, überdeckt, unsystematisch ist; die Relation von Form und Funktion, von Zeichen und Bedeutung ist in diesem Sprachtyp mehrdeutig, d.h. er ist reich an Homonymen und Synonymen. Überhaupt ist dieser Sprachtyp durch Mehrdeutigkeit gekennzeichnet.

Die überwiegende Mehrzahl der indoeuropäischen Sprachen stellt die bekanntesten Vertreter dieses Typs dar. Zieht man die palatalisierten Konsonanten des Neujapanischen, die nachweisbar palatalisierten Kon-

sonanten des Altindischen, schliesslich die angenommenen labiovelarisierten und aspirierten sowie auch palatalisierten Konsonanten der indoeuropäischen Grundsprache (JAKOBSON 1931. 43), die offene Silbenstruktur des Althochdeutschen⁵ usw. in Betracht, dann stellt sich die Frage, ob der indoeuropäische Sprachtyp nicht eine mehrfach konvertierte Fortsetzung der syntonischen Sprachstruktur darstellt (Syntonismus → konsonantische Harmonie → vokalische Harmonie → Atonismus)? In diese Richtung wiese z.B. die heutige Entwicklung des Lappischen und des Nordwogulischen (KÁLMÁN 1963. 21 ff).

6.5 Die synharmonische Sprache. — Eine typische Übergangsform der Sprachgestalt zwischen Syntonismus und Atonismus ergibt sich durch die silbische Synharmonie. Die tonische Einheit hat in der Silbe Geltung; die Realisierung des Konsonanten richtet sich nach der Klangfarbe des Vokals; dementsprechend ist die Silbeneinheit weich oder hart, dunkel oder hell und offen, d.h. sie lautet vokalisches (gegebenfalls auf -n) aus⁶. Die nachfolgende Wortsilbe kann aber von der Stammsilbe unabhängig weich oder hart, hell oder dunkel sein; doch ist sie als Silbe wiederum tonisch einheitlich, harmonisch, d.h. sie richtet sich nach der Klangfarbe des Vokals. Die Silbe ist also in ihrer Klangfarbe harmonisch; nicht aber ist es das Wort, denn es stellt sich als die Abfolge von Silben unterschiedlicher Klangfarbe dar.

Eine solche Sprache mit silbischer Synharmonie mag durch die uralaltaische Beeinflussung einer indoeuropäischen atonischen Sprache aufgekomen sein. Die atonische sprachliche Grundlage des Baltischen stimmte unter ural-altaischem Einfluss die Silbe auf eine einheitliche Klangfarbe um, nicht aber die Worteinheit, denn das hätte sich nur mit der völligen Aufhebung der baltischen Grundlage verwirklichen lassen. Die Sprache, die dadurch mit silbischer Synharmonie entstand, war das Urslavische. Es war eine typische Randerscheinung, eine Übergangsform zwischen dem atonischen Indoeuropäischen und dem syntonischen Ural-Altäischen.

7. Die äusseren Faktoren in der Entwicklung des Finnougrischen. — Die Urheimat des uralischen Volkes, bzw. der Finnougrier wird im 4. Jahrtausend v. Chr. G. in das Kamagebiet gesetzt (Décsy 1965. 21). Südlich davon siedelten indoeuropäische Völker. Im 3. Jahrtausend v. Chr. G. soll die Trennung, die Abwanderung der finnougrischen Völkerschaften eingesetzt haben. Im 2. Jahrtausend v. Chr. G. war die ganze Waldzone zwischen dem Ostbaltikum und dem Uralgebirge das einheitliche ethnische Gebiet der finnougrischen Völkerschaften, wie es das auch heute noch ist (HAJDÚ 1962. 44 und NyK 40. 131). Der Raum südlich davon war anfangs das Siedlungsgebiet indoeuropäischer Völker und vom 1. Jahrtausend v. Chr. G. an das Durchzugs- und Anmarschgebiet altaischer Völkerschaften.

⁵ HIRT, H.: Indogermanische Grammatik, Heidelberg 1927, S. 230 ff. — SCHRIJNEN, J.: Einführung in das Studium der indogermanischen Sprachwissenschaft, Heidelberg 1921, S. 295 ff.

⁶ TRUBETZKOY, N.S.: Altkirchenslavische Grammatik. Wien 1954, S. 72. — JAKOBSON 1931. 43 — KOŘÍNEK, J.M.: Od indoeuropského prajazyka k praslovančine. Bratislava 1948, S. 30. — HORÁLEK, K.: Úvod do studia slovanských jazyků. Praha 1962, S. 81. — POLÁK, V.: Ethnogeneze Slovanů s hlediska jazykového. Vznik a počátky Slovanů, hrsg. J. EISNER, Praha 1956, S. 10.

Der durch natürlich Faktoren begrenzte eurasische Raum (JAKOBSON 1931. 235, TRUBETZKOY 1931. I. 33) ist mit dem Verbreitungsgebiet der ural-altaischen syntonischen Sprache und des entsprechenden Ethnikums eindeutig identisch. Im Süden und im Westen war dieser durch Sumpflandschaften abgegrenzte Raum zu Beginn unserer Zeitrechnung von einem Gürtel indoeuropäischer Völkerschaften umgeben: hier sassen damals illyrische, romanische, germanische (FRINGS, T.: *Grundlegung einer Geschichte der deutschen Sprache*. Halle 1957) und baltische (FRAENKEL, E.: *Die baltischen Sprachen*. Heidelberg 1950, 19) Völkerschaften. Damals wirkte auf die uralische Sprachgruppe das Baltische ein, doch trat an dessen Stelle alsbald der machtpolitische, kulturelle und sprachliche Einfluss der Urgermanen und Goten. Unter dem Einfluss des Urnordischen (Germanischen) schwand etwa im 7.-8. Jahrhundert der Syntonismus des Westfinnischen, wobei jedoch die Vokale des Stammauslauts erhalten blieben. Etwa um 1000 übernehmen Finnen (finnische Völkerschaften) die Methode und die Rolle der Waräger (ZSIRAI 1937. 300). Nach germanischem und ostseefinnischem Vorbild schwindet der Syntonismus bei einem Teil der Wolgafinnen, später im Permischen, sodann im Ugrischen. Bei allen diesen Sprachträgern — die Ungarn ausgenommen — setzt sich eine Sprachstruktur mit konsonantischer Harmonie durch. Vom 5. Jahrhundert an lebten die Ungarn mit einem Volk, das Träger einer syntonischen Türkische Sprache war. Nach der Landnahme schwindet unter romanisch-germanischem Einfluss im 10. Jahrhundert der Syntonismus des Ungarischen, doch kommt direkt eine Sprachstruktur von vokalischer Harmonie zur Geltung. Weiterhin entwickeln sich auch die ostseefinnischen Sprachen zu einer Struktur mit vokalischer Dominanz, indem sie ihre Konsonantenharmonie aufheben.

Zu Beginn unserer Zeitrechnung übernimmt der östliche Teil der Balten, die im westlichen Randgebiet des eurasischen und des europäischen Raumes siedeln, im Zuge der Vermischung mit einem ural-altaischen Volke das Wesensmerkmal des Ural-Altischen, den Syntonismus, jedoch nur in der Silbe; dadurch kommt eine neue, silbisch synharmonische Sprachgestalt, das Urslawische auf. Dieses verbreitet sich in der Sumpfbzone der Wasserscheiden, während des 6. Jahrhunderts vor allem im Durchzugsgebiet der altaischen Völkerschaften. Es spielte jedoch bis zur sog. Mongolenzeit keine wesentlichere Rolle (TRUBETZKOY 1927. 34). Das aufkommende Russische hob im 13. Jahrhundert seine Synharmonie auf, (JAKOBSON 1931. 41), d.h. es beeinflusste die immanente Entwicklung der ural-altaischen Sprachen nicht.

Den sprachlichen Kern des eurasischen Raumes bilden die syntonischen altaischen Sprachen. Dieses sprachliche Kerngebiet ist von einer Zone der konsonantisch harmonischen Sprachen umgürtet, von Sprachen, die durch den Schwund des Syntonismus aufkommen, wie das Ugrische, Permische, Ostschereemische, Mordwinische, Südkarelische, Ostsuomische, Ostestnische, Litauische, Ostlettische, Polnische, Ostbulgarische, Moldauische, Mongolische, Giljakische, Japanische, Samojedische und Isländische. Den folgenden äusseren Gürtel bilden die vokalischen Sprachen: das Lappische, Nordkarelische, Finnische (Schweden und Suomi); die nordpolnische Mundart, das Kaschubische, Lausitzer Sorbisch, Tsche-

chische, Serbokroatische, Slovenische; die indogermanischen Sprachen Europas; das Ungarische, Osmanische, iranisierte Uzbekische; die indogermanischen Sprachen des Mittleren Ostens, die indoiranischen Sprachen, die Kartweli-Sprachen, paläoasiatischen Sprachen; das Tschukschische und Jakagirische (HAJDÚ 1962. 47-51, JAKOBSON 1931. 37). Der äusserste Gürtel besteht aus tonischen und polytonischen Sprachen wie: das Tibetisch-Chinesische, das Schwedische, Dänische und Baltische.

Diese systematische geographische Auffächerung kann kein Zufall sein: die Sprachen mit konsonantischer Dominanz sind die zwangsläufigen Nachfolger der aufgehobenen, syntonischen Sprachstruktur.

8. Zusammenfassung. — Die Türksprachen sind im allgemeinen syntonisch, wie es z.B. heute noch das finnisch-ugrische Bergtscheremisch ist. Jede weitere finnisch-ugrische Sprache setzt in unterschiedlicher Form die syntonische Struktur fort: und zwar in Strukturen mit konsonantischer oder mit vokalischer Harmonie; nur in den Randbereichen erhielten einige finnische Sprachen atonische oder polytonische Gestalt.

Eine Untersuchung der Vokale in den syntonischen, bzw. vokalisch oder konsonantisch harmonischen Sprachen zeigt, dass der Vokalbestand aller urzeitlichen finnougrischen Sprachen in seiner Ordnung der vollständigen allgemeinen und universellen Ordnung der Vokale entsprach.

Die Analyse der Konsonanten ergibt, dass alle urzeitlichen finnisch-ugrischen Sprachen die Grundordnung, d.h. die Grundmerkmale der Konsonanten realisierten. Dagegen hatte keine Korrelation, weder die stimmhafte noch die palatalisierte, irgendeine funktionelle Geltung. Andererseits waren in der syntonischen Struktur allen Konsonanten vier verschiedene, dem Silbenvokal entsprechende, konsekutive Realisierungsformen eigen.

All das führt zu der Feststellung, dass die finnisch-ugrische Grundsprache eine syntonische Struktur aufwies, in der die volle Vokalordnung, jedoch nur die konsonantische Grundordnung (resonant+stimmlos) realisiert wurde. Daraus folgt, dass es in der finnisch-ugrischen Grundsprache keinen palatalisierten Konsonanten von gültigem Wert gab. Palatalisierung, Velarisation oder Labialisierung (weich-hart und hell-dunkel als zusätzliche Eigenschaft) der Konsonanten waren, gleicherweise nur am Silbenvokal ausgerichtete, ungültige, konsekutiv variante Lauteigenschaften.

Der wertige Bestand an palatalisierten Konsonanten ist in den gegenwärtigen finnisch-ugrischen Sprachen die unausbleibliche Folge des geschwundenen (aufgehobenen) Syntonismus. Hier handelt es sich also nicht um grundsprachliche Lautwerte.

Der Vokalismus und der Konsonantismus der finnisch-ugrischen Grundsprache waren durch ihren Syntonismus determiniert. Dieser Syntonismus aber konnte nicht anders als die vollständige Ordnung gegeben sein. Die vollständige Vokalordnung ist jedoch im Falle ihrer Gültigkeit inkompatibel mit der konsonantischen Korrelation.

Der Syntonismus determinierte in der finnisch-ugrischen Grundsprache die Syntax, die Satzstruktur (also auch die Morphologie), die Wort- und Silbenstruktur sowie auf unterster Stufe die Lautrelationsordnung in allen drei Teilordnungen. Tonismus und Syntonismus realisieren die lautlichen, sonischen Merkmale, deren Strukturordnung, d.h. die Ordnung der Grundmerkmale als ordnende Werte.

ZPRÁVY O DIALEKTOLOGICKÝCH ŠTÚDIÁCH V GEMERI A V DOLINE SLANSKEJ

*(Megjelent: Zprávy o dialektologických štúdiách
v Gemeri a v doline Slanskej. Nárečia Slanskej doliny.
Carpatica, I-a, 1936, 34–70. p.)*

VII.

ALBERT ARANY:

ZPRÁVY O DIALEKTOLOGICKÝCH ŠTÚDIÁCH
V GEMERI V DOLINE SLANSKEJ

1. Z a r o k 1934.

Dolina Slanská, huste kolonizovaná, vykazuje značné porušenie nárečovej jednotnosti. K tomu pristupuje stále značná mobilita obyvateľstva, podmienená baníctvom a zaniklým hutníctvom. Aby sa mohli určiť základné prvky nárečia jednotlivých dedín, snažil som sa nashromaždiť čo najväčšie množstvo zápisov s niekoľkými ľuďmi z jednej dediny. Ale aj pri najpečlivejšom výbere rozprávačov ukázali sa značné zásadné rozdiely a tým nutnosť sociologickej orientácie, ktorá by predovšetkým ukázala postup i smer kolonizácie a mobility obyvateľstva. Stanovenie vývoja a štruktúry jednotlivých dedín odhalí zákony a vlivy, ktoré formovali ich nárečie.

Nashromaždený materiál začal som excerpovať lexikálne a hláskoslovne so zvláštnym zreteľom na tieto javy:

1. *ra-, la-, ro-, lo-*, v prípadoch, ako: *rosnúť, lokať*;
2. *ia-ä* v prípadoch, ako: *prosä, kosä, modlä sä, malär*;
3. *tert-tyt* v prípadoch, ako: *terhať, serco, cherbet*;
4. *št-šč* v prípadoch, ako: *ščekať, ščerbaví*;
5. palatalizácia *d, l, n, t*;
6. part. *l-ové* v prípadoch, ako: *rozumiél, viďiél, visiél, prosiél, robiél, kosiél*;
7. n. ak. sg. *jo-kmeňov str.*, ako: *serco, pleco*.

V Bratislave dňa 30. novembra 1934.

2. Z a r o k 1935.

Nárečia doliny Slanskej.

Jazyková oblasť slanská zaoberá nielen vlastné údolie Slanej, ale i osady v severovýchodných horských údoliach doliny hornostitníckej. Vlastná dolina Slanská rozdeľuje sa jazykove na skupinu nižnoslanskú a vyšnoslanskú. Skupina n-sl. zaoberá obce: Betliar, Veľká a Malá Poloma, Henckovce, Nižná Slaná a Kobeliarovo. Kobeliarovo, rodisko Šafárikovo, leží v postrannom horskom údolí a má niektoré známky prechodného nárečia. Nasledujúce dve osady pri toku Slanej, Gočovo a Vlachovo, tvoria zas prechod medzi jazykovou skupinou nižno- a vyšnoslanskou. Skupina v-sl. pri hornom toku Slanej mohla by sa pomenovať rejdovskou, pretože Rejdová najsústavnejšie vykazuje znaky tejto skupiny a je spojovacím mostom medzi touto a hronskou jazykovou oblasťou. K nej patria: Rejdová, Vyšná Slaná, Brdárka a čiastočne Hanková, ktorá tvorí prechod medzi skupinou v-sl. a poslednou jazykovou skupinou slanskej oblasti, Markuškou a Slavoškou. Obce Brdárka, Hanková, Markuška a Slavoška geograficky patria už k doline Štitníckej.

Jazyková oblasť slanská dá sa vymedziť iba negatívne, odlišnosťou svojich znakov od znakov obklopujúcich nárečových oblastí. Niet žiadnych spoločných znakov, ktoré by jednotne charakterizovali túto oblasť. Na východ a na sever je to 1. os. mn. č. na-mo, ktorá odlišuje túto oblasť od oblasti východoslovenskej a hronskej. Od nárečia doliny Štitníckej odlišuje sa tým, že nemá zmenu *ie > ia* v prípadoch, ako: *mľiako*, *žian* a p., ani zmenu *ó > va*, alebo *a* v prípadoch, ako: *kvan*, *mahól* a p., ale je tu *mľieko*, *njest* či *m'eko*, *njest* a p., *kuón*, *m'rój* alebo *moj* a p. Vid' ďalej sub 4. a 6.

Najcharakteristickejším znakom skupiny nižno-slanskej je hláska *ä*, ďalej len tvrdé *n*, *l*, zmena *č* v *š*, vyjmúc N. S.,¹⁾

¹⁾ Výklad skratiek: n-sl. = jaz. skup. nižnoslanská, v-sl. = jaz. skup. vyšnoslanská, m. = markušská, B. = Betliar, Br. = Brdárka, Goč. = Gočovo, H. = Hanková, He. = Henckovce, Kob. = Kobeliarovo, M. = Markuška, M. P. = Malá Poloma, V. P. = Veľká Poloma, R. = Rejdová, N. S. = Nižná Slaná, V. S. = Vyšná Slaná, Sl. = Slavoška, Vl. = Vlachovo.

a gen. pl. na *-och*. Naproti tomu skupina v-sl. nepozná hlásku *ä*, zachováva *č*, *ľ*, *ň* a náležité tvary gen. pl. Skupina markušská má síce hlásku *ä*, ďalej zmenu *č* v *š* a tým sa liší od skupiny v-sl., ale niektorými znakmi morfológickými, ako na pr. tvarom part. -l-ového na -u: *kládou* ap., pozičnou mäkkosťou spoluhl. *n* sa jej približuje a súčasne sa vzd'ahuje od nárečovej skupiny n-sl. Skupina v-sl. a H. nemá kvantity.

Niekoľko jazykových javov k charakteristike jednotlivých nárečových skupín.

A. Z hláskoslovia.

1. Pčsl. (alebo i iné mladšie, prevzaté a p.) *'a* dáva v skup. n-sl. *ä*, na pr. v B. *duša*, *šäs*, *švégerinä*; ale už je plné prispôbenie *ä* k *e* v slovách: *jema*, *levá*, *jehody*. Vo V. P. ešte nenastalo plné prispôbenie, teda je aj *jühody*, *jäma*, *šä-rivat'* (= čarovat'), *lävä*, *podlä*, *velächto*, *tulä* (= tu, hľa). Podobne je aj v He., kde je na pr. g. sg. *orášä*, *kšóžäní*, ďalej vo Vl., Kob., kde je na pr. *mnä*, *jähodí*, konečne v Goč., ale tam už niet jednotnosti, lebo sú prípady bez tejto zmeny, tak na pr. *kamža*, *jašterica*. V skup. v-sl. je za *'a* vo V. S. *a*, *ia* aj *e*, na pr. *jahody*, *meščian*, *kresťan*, *lišej*. R. má len neprehlasované tvary na *a*, *ia*, na pr. *čas*, *meščian*, *jahody*, *lišaj*.

2. Pčsl. *'á* dáva *ä* v skup. n-sl., m., v Goč. a Vl.; na pr.: *vojäk*, *jä*, *šäpka* (= čiapka). V H. sa pre nedostatok kvantitivity kráti v *ä*, na pr. *vojäk* a p. Výnimkou je Goč., ktoré podobne ako pri *'a* má aj tu neprehlasované *á* v niektorých prípadoch, na pr. *já*, *voják*. V skup. v-sl. je vo V. S. vždy *ia*, alebo *a*, na pr. *žial*, *rozľati*. Tak je aj v R., na pr. *vojak*, *ja*, *sedľak*.

3. Pčsl. *ä* za prsl. *ę*. Vyjmúc skupinu v-sl., vyskytuje sa *ä* za *ę* v krátkej, alebo aspoň dlhej polohe v skup. n-sl., m. a vo všetkých prechodných oblastiach. Na pr.: *mäso*, *päta* a p. V B. je v krátkych polohách vždy *e*, v dlhých *ä*, na pr. *meso*, *peta*, *trášť*. Podobne je aj v N. S.

Vo V. P. je *ä*, *ä*, na pr. *päta*, *robä*. Podobne je i v He., Goč., Vl. a Kob., kde výnimku tvorí slovo *meso*. V skupine v-sl. V. S. má v krátkej polohe *e*, v dlhej *ia*, po mäkkých spoluhláskach

a; na pr. *zet, zjati* (= vziať), *čuša* (= čušia). Tak je aj v Br. V R. je v krátkej polohe *e*, *ja*, po mäkkej spoluhláske *a*, v dlhej *ja*, *a*, na pr.: *meso, piata, siadni* (= sadni), *prasja, ziat* (= zať), *te'a, triast, ved'a* (= vedia). V H. je v krátkej polohe *e*, po mäkkej spoluhláske *a*, v dlhej *ä*, ktoré vzniklo stratou kvantity z pôvodného *ä*. Pr. *meso, huse, hovedzi, semia, te'a, kupä* (= kúpia), *präst* (= priať). M. a Sl. majú v krátkej polohe *e*, v dlhej *ä*. Na celej oblasti však je len *svatí*.

4. Prčsl. *o, ó* sa mení v *uo* či *uó, uo* alebo zostáva nezmenený. Za dlhé *ó* je v skup. n-sl. *uó*, na pr. *kuón, myój, styól*, dat. pl. *chlapuóm* (tento dat. zachováva sa v Kob., Goč., aj Vl.). V skup. v-sl., m. a vo všetkých jazykove prechodných obciach je v niektorých prípadoch *uo*, teda *kuon, stuol*, v iných prípadoch diftongizácia nenastala, na pr. *moj, vol, chlapom*.

Za prčsl. *o* je v skup. n-sl., v Kob., Goč. a Vl. *uo, uó*; tak *buop, hrup, puorot, vuon, šuó*. Naproti tomu v skupine v-sl. vedľa *buop* je *hrop, porot, on* alebo *von, čo* alebo *šo*. V M. a Sl. sa krátke *o* nediftongizuje. V skup. n-sl. i v Kob. diftongizuje sa aj epentické *o* v part. l-ovom; na pr.: *njesuól, vjezuól, práduól*. Výnimku tvorí B., ktorý má *vjezol, kládol*. Kvantita diftongu za krátke i dlhé *o* sa kolísa, ale badať tendenciu smerujúcu k vyrovnaniu v prospech dlhšej podoby. Výnimkou sú dediny bez kvantity.

5. Prčsl. *'e* dáva *ä* v niektorých prípadoch v celej skupine n-sl., na pr.: *blädi* (B., Goč.), *jälién, žalúdok, däläko* (V. P.), *jädla, läfki* (Kob.), *polächko* (Goč.), *ponižä* (Vl.). Samotná N. S. nepozná iba dlhé *ä*, preto je tam podobná zmena iba v polohe dlhej, na pr. *mät(d)*. Výslovnosť tejto hlásky blíži sa viac k výslovnosti hlásky *e*. Badať to najviac v prípadoch, ako *žälúdok, žäluť* ap. Krátke *e* dáva sporadicky *ä* v celej skupine n-sl., vyjmúc samotnú N. S. Tak je na pr. *hät* (het = preč) (B.), *dreväni* (V. P.) ap. V niektorých prípadoch vsuvné *e* sa mení v *ä*, na pr. *särco* (V. P.), *bärdo, štvärt* (He.). Zmena hlásky *e, 'e* v *ä* je častejšia v obciach, ktoré sa vyznačujú bohatosťou hlásky *ä*-vej, nech už náležite za prsl. *ę* alebo za *'a*. To sú: V. P., He., Kob., Vl. a čiastočne Goč. Skupina m. túto zmenu nemá.

6. Prčsl. *é, 'é* dáva *ié, ie, e*, na pr.: *mliéko, niést, dobríého, planiému*, v skup. n-sl.; *chlep, mľeko, dobre, plaňeho, nest, piest*, v skup. v-sl. V skupine m. je *mľeko, piesc, nest, do- briému, plaňeho* ap.

V dvoch posledných skupinách pôsobí *ie* palatálnosť predchádzajúcich spoluhlások *d, t, n*, v skup. v-sl. aj *l* a mäkkí ich v *d', t', ň, l'*, pričom nastane viac alebo menej dokonalé splynutie jotácie s palatálou.

V skupine n-sl. zvlášť bohato, ale ináč na celej oblasti slanskej býva *ie, ié* za *e* pôvodné alebo i iného pôvodu, za *ě, ď*alej analogiou za *i* u slovies I. a IV. triedy. Tak je na pr. *pohriép, kostiél, pritiél, perstién, Jiéžiš, obiét, medviét, postiél, vierba, stiernisko, piéper, sviéker, hrebién, jelién*. Nom. pl. ženských a-kmeňov: *chižié, dušié, duchnié, vešerié, mašinié, kasnié*. Vo V.P., He. zneje gen.-dat.-lok.f. *tié, mojié* atď. Prípadoch na túto zmenu ubúda v skup. v-sl. a ešte viac v skup. mar.

Podľa III. tr. 1. a 2. vzoru nachádza sa *ié* u slovies triedy I. a IV. na pr.: *kriél, piél, biél, kosiél, robiél* alebo *piéu, robiéu*. Tento jav sa omedzuje na skup. n-sl., Kob., Goč. a Vl.

Za prčsl. *ie* javí sa *i* v prípadoch, ako: *dite, diťa, čisar* alebo *čísár*. Tak je na celej oblasti slanskej.

Prčsl. *ě, ie* stratou jotácie dáva *e*, na pr. *umreť, na meste, streblo*, ale aj *strieblo*. Tento zjav vyznačuje sa značnou pestrosťou.

Za staršie (*i*)*ev* je *ou* v prípadoch, ako: *d'ouka, poľouka*. Tak je vo V. S., Rejdovej aj v Brdárke.

7. Striednicou za pôvodné *z* je na celej oblasti *e*; na pr. *den, len, orel*.

8. Striednicou za pôv. *z* je všeobecne *o* v príp., ako: *statok, boška, loška*; *e* je iba v prípadoch: *sen, deska, teraz, kedi*; *i* iba v *dišt-dížda*, či *dišč-dižďa*.

9. Pčsl. slabíčné *r, l* sa nezachovalo, ale javí sa ako neslabíčné *r, l*, so sprievodným vokálom.

a) Pôvodný typ *tzrt* sa javí v slovách, ako: *herp, herdlo, herenk* (= hrniec) v B., N. S., Kob., R., Br., *harenk* vo V. P., He., Vl., *hrenok* v H., M., Sl., *herst, kermit, pokrem*, ale v R. *kerm*; gen. *do kermu*.

b) Pôvodné *tslt* sa javí v slovách, ako: *kolbáska, slunko, tlúšť, tlúk*.

c) Pôvodné *trzt* javí sa v slovách, ako: *obervi, kertica, kreť* či *kreť*, gen. do *kervi*.

d) Pôvodné *tslt* sa javí v slovách, ako: *bolcha* v skup. n-sl., *boycha* v skup. v-sl. a m., *abuko, abúško* či *jabuko, jábuko* v skup. v-sl. i so skupinami prechodnými, *halboko* aj *hålboko* vo V. P., *solza* aj *soyza*.

e) Za pôvodné *tzrt* sú prípady: *berdo* aj *bårdo, berco, čierni, černi, šierni, červení* aj *šervení, šert* aj *čert, štvrtí, štvrtok* aj *štvarť, štvartok* v Goč. a VI., *štvärtok* v He., *merzet, perví, sarna* aj *serna, serp, terlica, trien, terňa, ternina, trenka, vjeter, zerno, umret*.

f) Pôvodné *trzt* je v slovách: *hermet, härmet, cherbet, kerst*.

g) Za pôvodné *tslt* sú prípady: *šelnok, dluch, dlúch, dlúhi, dlužen, delhuje, pšóni, pšólni, pouni, velk, verkolák* v skup. n-sl., *virik, virkolák* v skup. v-sl., *žoltí, žolš* v skup. n-sl. a m., *žoutí, žouš* na ostatnej oblasti.

10. a) Pôvodné *tert, telt* javí sa takto: *breza, streda, vreteno, dret, stret, strední, strembat, strieblo, šerešna, šrevo, šrep, šrenoví, alebo črevo, črien, čerpák, smerek* ap.

b) Pôvodne *tort, tolt* javí sa na celej oblasti, ako *trat, tlat*. Ale v skupine v-sl. vyskytujú sa i podoby prejotované, ako: *briada, hriadi* ap.

c) Za pôvodnú skupinu *ort, olt* prevláda vo všeobecnosti na celej oblasti *rot-, lot-*, a to v niektorých slovách dôsledne, v druhých je značná rozkolísanosť. Tak je na celej oblasti bez výnimky typ *rosnúť, rožník, rospora, ruoždzje-rožďa, rokita, rovni, rosvit, vloni, loket*. Naproti tomu je *rasocha* vo V. P., He., N. S. a V. S., kde je síce *rasochi*, ale *rosochatí*, ďalej v H., M. a Sl.; *rázvora* je na celej oblasti, vyjmúc R., kde je *rozvora*. V B. a He. je zas *lázvora*; slovo *rastlina* nie je všade známe. V tejto podobe je v He., Br., M. *Rostlina* je známa v B. a R. Na celej oblasti je *lačni* či *lašní*.

11. Pčsl. *d', t'* dáva v B. a vo V. P. *d', t'*. Ináč v celej skupine n-sl. je len tvrdé *d, t*, ba aj pôvodne *ň, n*, stvrdlo v *n*, a to aj v B. a V. P. V skupine v-sl. a m., ďalej v Goč. a VI. je tiež

systém tvrdých spoluhlások. Ale pred *ja* z pôvodného *ę* a pred *ja*, ktoré vzniklo prejotovaním analogicky podľa *ja* náležitého, ďalej pred pôvodným *ie*, pred *ie* z pôvodného *é*, pred *ie*, ktoré vzniklo diftongizáciou, pred skupinou *je* pôvodu novšieho, konečne v slovách, kde pred sťahovaním bola po *d*, *t*, *n* samohláska palatálna, zachováva sa podľa jednotlivých osád dôsledne alebo menej dôsledne mäkké *d'*, *t'*, *ň*. Vo všetkých iných prípadoch je iba tvrdé *d*, *t*, *n*. Pr.: *di'a*, *jahňa-jahňata*, *kňaz*, *peňaze*, *zaťahne*, *veď'a*, ale *vede'u*, *pusta*; *kos'el*, ale *do kostela*, *d'ou'ka*, *ten*, *svaťe* obrazi; *taňer*, *sňeh*, *kanoňeri*, *hňest*, *ňest-ňesou* ale *nesem*, *aňel*; *znameňa*, *piť'a* *terňa*, *brať'a*, *pokoleňa*, *skrešeňe*, *kost'ou*, *dlaňou*, ale *dlan*, *deťi* ap.

Iba v R. sa zachovalo *ň* za pôvodné *nj* v prípadoch, ako: *kyoň*, g. *koňa*, d. *koňovi*, ale už nom. ak. pl. *kone*, ďalej *konom*, *konmi*. Podobne je u substantív pôvodne *n*-kmeňových typu *korien*. Vedľa podôb na *ň* časté sú však i podoby tvrdé; na pr. g. pl. *pramenou*, *jelenou*, popri *remeňou*, *hřebeňou*. To isté platí aj o substantívach typu *vimia*, *bremia*.

Mäkké *d'*, *t'* majú v gen. pl. slová typu *jadro*, na pr. *jiťer*, *šid'el*. Podobné prípady vyskytujú sa aj vo V. S. a Br., ale celkom sporadicky.

12. V skupine *n*-sl. vyskytuje sa iba *l* stredné za pčsl. *l'* i *l*. Goč., VI., skupina *v*-sl., *m*. majú vedľa toho v koncových polohách obalované *u* za pôvodné velárne *l*. Tak je vždy v part. *l*-vom, na pr.: *kcieu*, *kosiu*, *buu*, ďalej v prípadoch ako *po'u*, *žouti*, *žouš* atď. V skupine *v*-sl. a v H. vedľa *l* stredného a obalovaného vyskytuje sa aj *l'* mäkké, plne palatálne za pôvodnú skupinu *lj* aj pred striednicami pôvodne palatálnych samohlások: *e*, *é*, *ę*; na pr.: *vol'a*, *skal'e*, *lat*, *mľeko*, *vľest*, (= vliecť), *teľ'a*, *zľahne*, *maľe ženi*, *bol'* a p.

13. Za pčsl. bilabiálne *v* je na tejto oblasti *v*, *v'* i *u*. V skupine *n*-sl. v polohách koncových, vyjmúc pred *m*, *n*, *l*, *r*, je bilabiálne *v'*, ktoré sa však zvýšenou funkciou rtov blíži svojim znením viac zneniu labiodentálneho *v*.

Ináč je v skupine *v*-sl. a *m*., kde je vo všetkých koncových polohách, tedá i pred *m*, *n*, *l*, *r*, bilabiálne *u*; na pr.: *d'ou'ka*, *pol'ou'ka*, *slau'ni* a pod. V tejto skupine vyskytuje sa bilab. *u* aj v polohách znelych, zvlášť pred samohláskou *a* a *o*; na pr.:

kaŋoua, *šediua*, *dua*, *uos*, *uo uode* a p. Niekedy splýva bilab. *u* s predchádzajúcim *u* v jednu hlásku; na pr.: *bú* vo Vl., alebo *bu* vo V. S. Tento jav je len fakultatívny. Všeobecne mení sa na tejto oblasti v bilabiálne *u* aj *u*, ktoré vzniklo diftongizáciou pôvodného *ó* v prípade, ako: *kuón-kuon*, *do huóri-do huori* a p.

14. V skup. v-sl., ďalej v Kob., Goč., Vl. a H. je *f* za *h* v prípade *lefki*.

15. Za pčsl. *č* je *š* v skupine n-sl. a m., ďalej v Goč. a Vl. Výnimku tvorí N. S. Tak je na pr. *š*ó*, *šo šlovek*, *oši* a p. Ale zachovalo sa *č* v skupine *šč* na celej vymedzenej oblasti, výmúč V. P., He. a M. V skup. v-sl. sa *č* normálne zachováva vo V. S. a R., ale Br., H. má už len *š*. V. P. má palatálne hlásky *š*, *č* v slovách, ako: *šlevek*, *košťiel*, *došč* a p.

16. Pčsl. *ž* na začiatku slova dáva *j*. V skupine n-sl. však často odpadá v slovách, ako: *abúško*, *eden*, *itro* a p. V iných slovách sa zas prisúva *j*; na pr.: *järvü sä*.

17. Skupina *st'* vo V. P. dáva vždy *št'*, ktoré sa ešte často mení v *šč*, pričom *č* je artikulačne i zvukove veľmi blízke hláske *t'*. Pr. *košťiel*, *pošťiel*, *šťieranka*, *mašt'*, či *mašč*, *šte*, *krešťan*, *išč*, *došč*, *z okolnošči* a p. Tento jav nemožno precizovať iba po riešení jazykových vzťahov tejto obce s oblasťou spišskou. V. P. leží pri komunikačnej čiare spiško-gemerskej.

18. Skupina *št'* javí sa obecne ako *šč*, teda *ščasní*, *ščäsliví*, *ščiasni*, *ščeboce*, *ščekat*. Iba vo V. P. je *ešti*, *št'esliví*, *št'ebocú*, *št'eká*. V He. je zas *ešte*, *štäsliví* a spolu s M. má *štebotat*, *štekat*. M. má *št'esliví*. Naproti tomu okrem B., kde je *ščedrí*, rozšírený je tvar *štedrí vešier*, bez ohľadu na to, či dotyčná obec má *t'* či *č* v ostatných prípadoch. Rozšírenejšia je však podoba *posní vešier*. V H. sa vyskytuje tvar *ščiri* miesto *štiri*.

Prízvuk a kvantita.

Prízvuk je v celej jazykovej oblasti slanskej na slabike predposlednej. V skup. v-sl. vyznačuje sa svojou intenzitou. Kým v skupine n-sl. a m. intenzita hlavného prízvuku je asi tak silná ako v normálnej výslovnosti slovenskej, zatiaľ v skup. v-sl. je zosilnená asi o polovicu. Príčinou toho bude

naprostý nedostatok kvantity, čo umožnilo, že prízvuk expiratorný a intonačný spadajú dovedna. Nebude bez významu ani tá okolnosť, že prízvuky majú rovný charakter. V skup. n-sl. prízvuk je tiež na slabike predposlednej, ale je o mnoho slabší. Možno súvisí to aj s pomermi kvantitatívnymi v tejto časti doliny. Prízvuk a intonácia nesplývajú dovedna a ani nemajú rovný charakter, ba vlivom diftongov a kvantity má toto nárečie nádych spevavý.

Kým v skupine v-sl. niet kvantity, zatiaľ v skup. n-sl. sú pomery kvantitatívne hodne komplikované. Nielen že neplatí strednoslovenský rytmický zákon skracovania dĺžok, ale vyskytuje sa dĺžka i v polohách, kde by sa vôbec nečakala.

Rytmický zákon neplatí na pr. v slovách: *blískí*, *dlúhí*, *bielí* (nom. sing. n.), *vidáná*, *vihnáná*; *vótá* (= hlasy, hlasovanie), *abúšká* (nom. plur.); *díždží*, *školáci* (instr. plur.), *pítá*, *šitá*, *ráčá* (prít. 3. os. sing.), *dáki* ap.

Dženie nastáva zvlášť u -o-, -io-, -zio- kmeňov, jedno- a dvojslabičných, so slabikami zatvorenými, na pr.: *dár*, *hát*, *hlád*, *dlán*, *lät*, *mät*, *smät*, *jär* (jaro), *knäs*, *klín*, *mlín*, *chvóst*, *dlúch*, *plúch*, *zúp*, *puójt*, *hruóp*; *obrás*, *remiën*, *jesiën*, *popiël*, *obiët*, *susiët*, *vešiër*, *pokuój*, *abluón*, *pozuór*, *piruóch* (jedlo); *párta*, *právda*, *šátor*, *piëper*, *tóšna*, *kmuóter*, *kuóper*, *fúrik*; *márník* (márnotratník), *nását* (čiasťka voza), *nárót*, *nátón*, *káčuór*, *tániër*, *čisár* (cisár), *druótär*, *kuóžär*, *nótär*, *puóruót*, *požehnánië*, *paždžierië*, *durkanië*, ap.

Naproti tomu je zas: *prut*, *zahrada*, *smutok* ap.

Duratíva a iteratíva sú v tomto nárečí dosť zriedkavé. Obyčajne sa opíšu. Prípady, ktoré sa vyskytujú, majú dlhú podobu, na pr.: *blädnút*, *práchnéje* ap. Kmenotvorná prípona part. -l-ového je obyčajne dlhá, ako je to uvedené v príslušnej kapitole.

Tieto kvantitatívne pomery umožnili aj tak bohatú diftongizáciu samohlások najrôznejšieho pôvodu.

Kvantitatívne pomery v skup. n-sl. sú pomerne dosť staré, ako to ukazujú príklady z N. S., ktorá má hlásku ä-ovú iba v dlhej polohe, ale pritom má príklady, ako: *začäl*, *blädnút*, *knäs*, *jär*, teda ä v polohách pôvodne krátkych. Presné stanovenie pomerov kvantitatívnych bude možné iba po dokon-

čení indexu kvantít a po štúdiu kvantitatívnych pomerov susedných jazykových oblastí.

Stopy pôvodnej kvantity v skup. v-sl. zachovaly sa v striedniciach za pôvodné *e*, za prěsl. 'a, 'á, ě, é, o, ó, jako je to uvedené v príslušných kapitolách.

B. Stručný prehľad súčasného stavu morfológického.

Na oblasti Slanskej je značná pestrosť hláskoslovná, čo podmieňuje aj značnú pestrosť morfológickú. Pre túto príčinu definitívne spracovanie bude možné iba spôsobom vzájomne viac alebo menej vklbených paralelných monografií dvoch, alebo najviac troch osád. Silne divergentné znaky jednotlivých jazykových skupín sú podmienené historickým vývojom, zvlášť kolonizáciou a zvýšenou mobilitou obyvateľstva, pretože dolina je starou banskou dolinou. Znaký konvergentné, zvlášť tvaroslovné dvojtvary, ba trojtvary, sú zas podmienené tesným sociálnym súžitím, ktoré vynucujú geografické a hospodárske pomery.

I. Skloňovanie podstatných mien.

A. Mužské -o-, jo- kmene.

1. Nomin. sing. je bez koncovky, na pr.: *človek, chlap, rap, můš, vol, chliev* a p. Pôvodná vok. koncovka -o je vo funkcii nominativu v menách, ako na pr.: *Jäno, Ďuro, Petro, ujo, dunčo, striko, obro, trulo* a p.

2. Genit. sing. životných podstatných mien má konc. -a, na pr.: *šloveka, sedláka, kona, jěžika* (jež). Po mäkkých spoluhl. je často konc. -ä v skup. n-sl. v B., V. P., He., Kob., ďalej Goč. a Vl., na pr.: *mužä, kondášä* (kondáš = pastier sviní), *hladošä* a p. Často sa vyskytujú tvary na -a i -ä. Koncovku -ä viac zachováva generácia staršia, kým generácia mladšia zväčša ju odstránila v slovách často užívaných, ako je na pr. *muž*, a nahradila koncovkou -a: *muža* a p. V slovách zriedkavejšie užívaných, ako je na pr. *oráš*, zachováva túto koncovku aj generácia mladšia, teda je: *orášä, kovášä, kon-*

dášä a p.²⁾ Mená neživotné majú konc. -a i -u, v skup. n-sl. aj -ä po mäkkých spoluhláskach. Pr. *Betlära, Betllara* (R.), *januára, smereka, herenška* či *harenčka, hrenka, dvora, duora* (R.), *lesa, chleba, jelena* či *jeleňa; ledu* či *lädu, ľadu, dľuhu, statku, mochu, žälu* či *žälu, žľalu; džížďä* (V. P.), *križä, košä* a p. Vo V. P. a He. sú obecné tvary, ako: *nšótärä, farärä, Kušnirä* a p. Niektoré subst. majú obidve koncovky, na pr.: *boka, boku, roka, pondelka, potoka* na celej oblasti, ale *pondelku* v H. a *potoku* v B.

3. Dat. sing. Osobné a živočišné mená majú koncovku -ovi, na pr.: *šlevekovi* (V. P.), *strikovi, riandarovi* (R. handrár), *konovi, orelovi* a p. Výnimku tvoria, ako obecné, slová náboženského štýlu: *boh, otec, pán, sin, duch*, ktoré majú pôvodnú koncovku -u. Slová: *čert, človek, džabol* majú koncovku -u aj -ovi. Substantíva neživotné majú koncovku -u, na pr.: *potoku, viľhľdu, dubu, strachu, mrazu, kraju, nožu* a p. Slovo *pán* mimo zvrátov náboženského štýlu má koncovku -ovi. Avšak v postavení prístavkovom v spojení, ako *pán farár, pán nšótär* a p. — má rovnako ako v lok. a instr. sg. — ustrnulú koncovku gen.-ak. sg. -a, na pr.: *Pána farárovi ukradli lampu*.

4. Akuz. sing. U životných mien je v tejto funkcii obecné tvar genitívny na -a, ä, e, na pr.: *Talijäna, dročara, meščjana* (V. S.), *havrana* (R.), *mužä* a p. Starý akuzatívny tvar zachoval sa iba vo zvrate: *dať za muž*. Neživotné majú pôvodný akuz., na pr.: *potšók, bok, obraz* a p. V niektorých prípadoch počuť analogický tvar na -a, na pr.: *smereka, javora* a p.

5. Vok. sing. sa končí na -e, alebo -u, na pr.: *pane, šloveše, bože, sinu, bratu, mužü, bečaru*. Po mäkkej spoluhláske je niekedy konc. -ä, v skup. n-sl., na pr.: *chlapšä*. Ináč vok. je zriedkavý, nahrádza sa nominatívom.

6. Lok. sing. Životné majú koncovku -ovi, -u, na pr.: *furmanovi, strikovi, konu, psu*, neživotné -e aj -u, na pr.: *lese,*

²⁾ V B. sa vyskytuje podoba gen., akuz. na -e, na pr.: *koho buďem mužü mať*. Srov. vyššie v hláskosloví (sub 1).

cherpte, strome, domšku, járku, gergu, jormarku, díždžu a p. Slovo *pán* ako prístavok má opäť konc. -a, na pr.: *dohváräli zmo sä o pána farárovi* (He.).

7. Instr. sing. končí sa vždy na -om, na pr.: *orášom, haúranom, kral'om* (R.), *obuchom, plašom* a p. Slovo *pán* v spojení *pán farár* a p. je zase v ustrnulej podobe s konc. -a, na pr.: *iš'ól som s pána farárom*.

8. Nom. plur. Životné mená majú konc. -i, -e, -ä, -ä, -ove, v skup. v-sl. aj -a, ale nikdy -ü, -ä. Pr.: *Čechi, Slováci, Sloviaci, chlapi, hudáci, leňuchi, hadi, haúrani, pstruhi, Tali-jáni*, ale aj *Talijane* (Br.), *pohani*, ale aj *poháne* (N. S.), *mäštani*, ale aj *meščiane* (V. S.), *zemäni* aj *zemäne* (Goč.), *páni* aj *panove* (R.), *orli, oreli* aj *orle, orele* (Goč., V. P.); *cigane, držótäre* či *drotäre, murare, oraše, rodiše*, ale aj *rodišove, učitele* aj *učitelove, lude* aj *ludä* (He.), *bratä*, aj *bratä* (Goč.), *bratove* (N. S.), *zätä, pohonišä* (He.); *bratä* v skup. v-sl.; *gazdove, sinove, živane, prorokove* (R.) a p. Substantíva neživotné majú konc. -i, -e aj -ä, na pr.: *obedi, stromi, mechí; penäze, tánière* či *tañere, košäre, košiare* (R.) a p. Niektoré subst. vyskytujú sa v obidvoch podobách, na pr. na celej oblasti je *šátre* či *šátore* (H.), ale v Goč. *šátri; kotle*, ale v B. *kotli; kotäre* alebo *chotäre*, ale v H. *kotári*.

9. Gen. plur. končí sa v skup. n-sl., m. a Vl. na -och, na pr.: *chlapoch, kmotroch, živanoch, konoch, klátoch* a p. V skup. v-sl. sú tvary náležité, alebo bez koncoviek, alebo s koncovkami -ou, -i, na pr.: *chlapou, kmotrou, živanou, koni, peňazi* a p. V Goč., Br. a H. striedajú sa podoby na -och s podobami náležitými. Jedine R. nemá nikdy analogickú koncovku na -och. Vl. má obecne konc. -och, ale vyskytujú sa tu aj podoby na -i.

V niektorých slovách je značná pestrosť na celej oblasti, tak na pr.: B. *šesoch*, V. P. *šäsoch* aj *šüs*, tak je aj v He. a Kob., N. S. *česoch*, Goč. *šäsoch*, V. S. *čas*, R. *časou*, H. *šas, šasou, šasoch*, M., Sl. *šesoch*. Vedľa tvarov *ludoch, konoch* vyskytuje sa skoro všade tvar *ludí, koní*. Slovo *peňáz, peňáz*

má takiste vedľa tvaru na *-och* i tvar na *-i, i*, teda *penezi* či *penäzi, peňazi, peňazi*.

10. Dat. plur. Životné mená *-o-* aj *-jo-* kmeňové majú v skup. n-sl., Goč. a Vl. konc. *-óm*, na pr.: *chlapóm, orášóm, kovášóm, jelenóm*, a p. Skupina v-sl., m. má konc. *-om*, teda *chlapom, rapšicom* (pytliak), *hajranom, križom*.

11. Akuz. plur. má v skup. n-sl., Goč., Vl. a v skup. m. konc. *-och*, na pr.: *pastíroch, kondášoch*. Skup. v-sl. a čiastočne H. má konc. *-ou*, na pr.: *furmanou, baraberoú* (obyvatelia barakov) a p. Mená neživotné majú podoby ako v nom. plur. Na celej oblasti vyskytujú sa tvary ako: *kupili zmo kone, zajace, barani*; ďalej *videli zmo ľudí* alebo *ľudi* (R.) a p.

12. Lok. plur. má konc. *-och* na celej oblasti, na pr.: *ciganoch, havároch, voloch, pencurákoch* (huby), *košároch* či *košiaroch* a p.

13. Inštr. plur. v skup. n-sl. a m. má konc. *-i, -ami, -amí, -mi, -mí*, na pr.: *páni, gazdi, chlapi* aj *chlapami, suci* aj *sucami, muži, oráši, verchami, košami, konmi, penezmi, ludmi* aj *ludmí*. V skup. v-sl. sú konc. *-i, -ami, -mi*, na pr.: *gazdi, družbi, chlapi, kovaši, oraši, zubami, konmi, ludmi* a p.

Paradigmatá.

I.	B. až Vl. M. a Sl.	V. S., R., Br., H.
Sing. N.	chlap	
G. A.	chlapa	
D. L.	chlapovi	
I.	chlapom	
V.	šloveše	
Plur. N.	chlapi	N. chlapi
G. A. L.	chlapoch	G. A. chlapou
D.	chlapóm	D. chlapom
I.	chlapi	L. chlapoch
	alebo chlapami	I. chlapi
	alebo chlapamí	

Skup. n-sl., Goč. a Vl.		Skup. v-sl.	M., Sl.
Sing. N.	múš	N. kovač	kováš
G. A.	muža	G. A. kovača	
	alebo mužä	D. L. kovačovi	
D. L.	mužovi	I. kovačom	
I.	mužom		
Plur. N.	mužove	N. kovače	N. kováše
G. A. L.	mužoch	G. A. kovačov	G. A. L. kovášoch
D.	mužóm	D. kovačom	D. kovášom
I.	muží	L. kovačoch	I. kováší
		I. kovači	

Vo V. S. zriedka, v Br. už častejšie počuť v gen. plur. konc. -och.

Skloňovanie subst. koň v R. a Br.

Sing. N.	koň	Plur. N.	kone
G. A.	koňa	G. A.	koňou aj koni
D. L.	koňovi	D.	konom
I.	koňom	L.	konmi

Skloňovanie subst. ľud v plur.

B. V. P., Goč.	He.	N. S., Kob., Vl.
N. ľud'e	N. ľudä, -e	N. lude
G. A. ľud'í, -och	G. A. ľudí, -och	G. A. ľudí, -och
D. ľud'óm	D. ľudóm	D. ľudóm
L. ľud'och	L. ludoch	L. ludoch
I. ľud'mí	I. ludmí	I. ludmí, -mi

Skup. v-sl.	Skup. m.
N. lude	N. lude
G. A. ľudí	G. A. ľudí
D. ludom	D. ludom
L. ludoch	L. ludoch
I. ludmi	I. ludmi

III. Skup. n-sl., Goč. a VI.		Skup. v-sl.	Skup. m.
Sing. N. A. dup križ	N. dup kriš	N. dup kriš	N. dup kriš
G. duba križä	križa		križa
D. L. dubu			
I. dubom			
Plur. N. A. dubi	N. A. dubi	N. A. dubi	
G. L. duboch	G. dubou	G. L. duboch	
D. dubóm	D. dubom	D. dubom	
I. dubami	L. duboch	I. dubami	
	I. dubami		

B. Stredné -o-, -jo-, -bjo- kmene.

1. Nom., vok. a akuz. sing. -o- a -jo- kmeňov má koncovku -o, na pr.: *ohnisko, drevo, seno, jadro, jtro, šidlo, hrozno, serco, polo*. -bjo- kmene majú v skup. n-sl. konc. -iě, -iě, na pr.: *šťestíě* (V. P.), *šťástíě* (He.), *skáliě, piťiě*. Tak je aj v Goč., VI., na pr.: *znameňiě, pokoleniě* (VI.). V. S. má konc. -iě, -e, -a, na pr.: *šťestíě, piťiě, požehnaňe, skala*. R. a H. majú len konc. -a, na pr.: *šťesta, znameňa, siata, pokoleňa, lista, terňa, rochoľa*. V Br. je konc. -iě aj -a, na pr.: *šťestíě, siata, uhľa*. M. má -iě, iě, na pr.: *znameníe, šťestíě*; Sl. -e, -iě, na pr.: *znameňe, šťastíe*.

2. Gen. sing. má konc. -a, u -bjo- km. -ä v skup. n-sl., m. a vo VI., na pr.: *serca, pleca, znamenä, trápenä, gazdovänä, šťastä* a p. Goč. má konc. -a, u -bjo-kmeňov -ä, na pr.: *pola, znameňä, šťastä*. V. S. má konc. -a, -e, teda *sena, terňa, znameňe* a p. R. a H. majú konc. -a, teda *dreva, nešťesta, piťa* a p. V Br. počut: *znameňi*.

3. Dat. sing. končí sa na -u, na pr.: *sercu, pitu, piťu, znamenü, pokoleňu* (R.) a p.

4. Lok. sing. má konc. -e, -u, a to na celej oblasti. Tak je na pr.: *meste, jítro, polu, plecu, požehnanu, zdravu*. V Goč. je aj konc. -ü, na pr.: *trápeňü*.

5. Instr. sing. má konc. -om, -im, -im, na pr.: *polenom, mliekom, šťastím, požehnaním, znamením* a p.

6. Nom., akuz. plur. má v skup. n-sl. a m. konc. -á, -ié, -ã, na pr.: *šela, jitra, brevna, znamenie, pierie, vajca* a p. V skup. v-sl. je konc. -a, na pr.: *lica, pola, šidla, znameňa, ščesta*. V R. počúť aj: *znamení*. Plur. -bjo-kmeňov sa zriedka užíva.

7. Gen. plur. v skup. n-sl., v Goč. a skup. m. má konc. -och, na pr.: *poloch, hviezdach, jedloch*. V Goč. sú časté aj podoby bezkoncovkovité, ako *vajšok, jiter*, ale aj *jitroch*. Skup. v-sl. má tvary bez koncovky, alebo s konc. -ou, na pr.: *plecou, brevou* aj *brevien, šidlo* aj *šidel, vedrou* aj *veder, jiter* (V. S.), *brevien, jadier, beder, jedlo*, *šidlo* v R., *jiter, jader, jedel, šidel, mesto* v H. Zato Br., ako aj pri -o- kmeňov mužských, má často tvary na -och, na pr.: *jadroch, vajšokoch*, ale aj *vajec*. Vedľa tvaru *hroznach* (na príslušnej oblasti) vyskytuje sa skoro všade tvar: *hrozen*.

8. Dat. plur. končí sa v skup. n-sl., Goč. a Vl. na -óm, na pr.: *brevnóm*; v skup. v-sl. a m. na -om, na pr.: *plecom, lícom* či *lícom* a p.

9. Instr. plur. končí sa na celej oblasti na -ami, na pr.: *licami, plecami* a p.

Ukážka zo skloňovania -bjo-km.

He.	R.	V. S.
N. A. <i>narodzenjé</i>	N. A. G. <i>znameňa</i>	N. G. A. <i>znameňe</i>
G. <i>narodzená</i>		
D. L. <i>narodzenu</i>	D. <i>znamenu</i>	D. <i>znamenu</i>
I. <i>narodzenim</i>	I. <i>znamenim</i>	I. <i>znamenim</i>

C. ženské -a-, -ja- kmene.

1. Nom. sing. -a- kmeňov má na celej oblasti konc. -a, na pr.: *žena, deska, perla, kárta, medza, duša*. V skup. n-sl. (vyjmúc samotnú N. S.), ďalej vo Vl. u -ja- kmeňov vyskytuje sa aj konc. -ä, na pr. *dušä, kamžä, kuožä* (V. P.) *švégerinä* (B.), *košelä* (V. P.), *jeuša* aj *jeuša* (Vl.). Tvary: *duša, dušä* sa celkom ľubovoľne zamieňajú.

2. Gen. sing. má konc. -i, na pr.: *ženi, kamži* a p.

3. Dat., lok. sing. u -a- kmeňov sa končí na -e, na pr.:

žene, muche, solze, či souze a p., u *-ja-* kmeňov na *-i*, na pr. *duši*.

4. Akuz. sing. končí sa na *-u*, na pr.: *nevestu, perlu, kamžu* a p.

5. Vok. sing. má konc. *-o*, na pr.: *ženo, dušo*. Obyčajne sa nahradzuje nominatívom.

6. Instr. sing. vykazuje značnú pestrosť. B., Kob., Goč., Vl. a celá skup. v-sl. i m. majú koncovku *ou*, na pr.: *ženou, papučou, kramlou* a p. V. P. a He. majú konc. *-ó*, na pr.: *materó, rukó* a p. N. S. má *-ó*, na pr.: *dlanó, kosó, kostó* a p.

7. Nom., akuz. plur. končí sa v skupine n-sl. u *-a-* kmeňov na *-i*, na pr.: *ženi, vierbi*; u *-ja-* kmeňov na *-e*, *-iě*, na pr.: *svine, grece, kasniě, chižiě, mašiniě, košeliě, vešeriě, dušiě* a p. V skup. v-sl. sú konc. *-i*, *-e*, na pr.: *malini, perli, strani, košeliě, ouce* a p.

8. Gen. plur. V skup. n-sl. a m. je vždy analogická koncovka na *-och*, na pr.: *ženoch, košelocho, deskoch, zlatoukcho* alebo *zlatoukcho* (Sl.), *sestrocho, stojkcho, dušoch, Košičoch* a p. Tak je aj vo Vl. V Goč. a H. voľne sa zamieňajú podoby na *-och* s náležitými podobami. V skup. v-sl. sú pôvodné tvary bez koncoviek, teda: *žien, ouec, sliuok* (tak aj Goč., H.), *periel* a p. U *-ja-* kmeňov je v tejto skup. aj konc. *-i*, na pr.: *duši, ruži*. Vo V. S. sa sporadicky tiež vyskytnú tvary na *-och*, v Br. však už dosť často. Tak je na pr.: *kartoch, sestrich* a p. V niektorých slovách je značná pestrosť, na pr.: *stojok* v B., Kob., Goč., *storok* vo V. S., Br., *stouok* v R. (= stoviek); *gad'i* v B., Goč., *gadoch* V. P. až N. S., *gadi* aj *gadoch* Vl., *gati* V. S., R., *gaši* Br. až Sl. (= gati).

9. Dat. plur. sa končí v skup. n-sl., v Goč. a Vl. na *-ám*, na pr.: *ženám, rukám, perlám* a p., ale vo spojení s číslovkou je tu analogiou koncovka *-óm*, na pr.: *dvóm ženóm, sestrichóm* a p. Substantíva *-ja-* kmeňové majú zväčša konc. *-óm*, na pr.: *dušóm, dovicóm, palicóm* a p. V N. S., kde je instr. sing. na *-ó*, je v dat. plur. konc. *-óm*, teda *dušóm* a p. Skup. v-sl. má konc. *-am*, na pr.: *ženam, kmotram* a p. Skup. m. má vedľa konc. *-am* častejšiu konc. *-om*, na pr.: *ženom, kmotrom, jelchom, šeševicom* a p.

10. L o k. p l u r. V skup. n-sl., m., v Goč., Vl. a sporadicky vo V. S. je konc. *-och*, na pr.: *riboch*, *kúdeloch*, *cietkoch* (= ciedka, handrička na cedenie mlieka), *dušoch* a p. Iba B. má konc. *-och* aj *-ách*, na pr.: *ženoch* aj *ženách*. Skup. v-sl. má iba konc. *-ach*, na pr.: *gazďinach*, *dušach*, *ulicach* a p.

I n s t r. p l u r. končí sa v skup. n-sl. a v Goč. na *-ami*, u *-ja*-kmeňov niekedy na *-ämi*, na pr.: *kartami*, *ženami*, *dušämi* (V. P.). V N. S. počut' aj podobu *ženama* a vo Vl. *ženami*. V skup. v-sl. a m. je vždy konc. *-ami*, teda *ženami*, *rolami* a p.

Paradigmatá.

	B.	V. P., He.	N. S.	Kob. až Sl.
Sing. N.	žena	žena	žena	žena
G.	ženi			
D. L.	žene			
A.	ženu			
I.	ženou	ženó	ženó	ženou
V.	ženo			
Skup. n-sl., Goč. a Vl.				
Plur. N. A. V.	ženi			
G.	ženoch			
D.	ženám, -óm			
L.	ženoch			
I.	ženami			
Skup. v-sl.				
N. A.	ženi			
G.	žjen			
D.	ženam			
L.	ženach			
I.	ženami			
Skup. m.				
N. A.	ženi			
G.	ženoch			
D.	ženom			
L.	ženoch			
I.	ženami			
V. P.				
Sing. N.	dušä			
G. D. L.	duši			
A.	dušu			
I.	dušó			
N. S.				
Sing. N.	duša			
G. D. L.	duši			
A.	dušu			
I.	dušó			
Plur.				
N. A.	dušjé			
G. L.	dušoch			
D.	dušóm			
I.	dušämi			
N.	dušjé			
G. L.	dušoch			
D.	dušóm			
I.	dušami			

V He. je už zväčša tvar *duša*, Instr. plur. *dušami*.

Na ostatnej oblasti skloňuje sa úplne podľa vzoru *žena*.

D. Mužské -a, -ja- kmene.

Obidva kmene skloňujú sa zväčša podľa -o-kmeňov mužských.

Paradigma.

Skup. n-sl., Goč., Vl.	Skup. v-sl.	Skupina m.
Sing. N. družba	N. družba	N. družba
G. A. družbu		
D. L. družbovi		
I. družbom		
V. sluho		
Plur. N. V. družbove	N. V. družbove	N. V. družbove
G. A. družboch	G. A. družbou	G. A. družboch
D. družbám	D. družbom	D. družbom
L. družboch	L. družboch	L. družboch
I. družbí, -ami	I. družbi	I. družbí

V. S. má vedľa podoby na -ou aj podobu na -och, teda *gazdoch*.

V prízviskách počet sporadicky gen. sing. na -i, na pr.: od *Slobodi*.

E. Ženské -ja- kmene.

Substantívum *pani* alebo *paňi* je nesklonné.

F. Ženské -ü- kmene.

Srovnaj nom., akuz. sg. vo slovách, ako *cirkeü, kreü, či kreü* a p.

G. Ženské -i- kmene.

1. V sing. majú pôvodné skloňovanie -i- kmeňové.
2. Nom., akuz. plur. má konc. -i, na pr.: *kostí, kosti, fši, poctivosti, pečäti* alebo *pečeti, pečati* a p.
3. Gen. plur. V skup. n-sl. má konc. -och, na pr.: *kostoch, d'et'och* a p. Tak je aj v skup. m. V skup. v-sl. je konc. -i, na pr.: *kostí, deti* a p.
4. Lok. plur. na celej oblasti má konc. -och, na pr.: *kostoch*.

5. Instr. plur. má konc. *-ami*, *-mi*, na pr. *kostami*, *ďeľmi*.

6. Substantívum *voš* má v R. podobu *vješ* (nom. sing.).

H. Spoluhláskové kmene.

1. Mužské *-n-* kmene.

Mužské *-n-* kmene skloňujú sa podľa mužských *-jo-* kmeňov. Sem patria slová ako *hrebien* (B. N. S.), alebo *hräbien* (V. P., He., Kob., Vl.), *hräbieň* (Goč.), *hreiben* (skup. v-sl.), *jelién*, *jülién*, *jelen*, *korién*, *koren*, *remién*, *remen*, *remeň* a p.

Slova *kameň* sa neužíva, miesto neho je vždy *skala*.

Nom. plur. má konc. *-e*, iba Goč. a skup. v-sl. má aj konc. *-a*, na pr.: *koreňa*. Dôsledne má túto konc. iba R.

Slová *d'én*, *tížden* či *tížďzen* v skup. n-sl. majú v gen. sing. konc. *-ä*, teda zo *dňä*, do *tížňä*, ale vedľa toho aj *-e*. Lok. sing. zneje: *dne*, ale vo Vl.: vo *dnä*.

2. Stredné *-n-* kmene.

Pôvodné tvary zachovali sa iba v nom., akuz. sing. Tak je: *bremä* (V. P. až Vl.), *breme* (B., N. S., V. S., H., skup. m.), *bremia* (skup. v-sl.), *semä*, *seme*, *semia*, *vemä*, *vime*, *temä*, ale obvyklé sú aj novotvary, *temeno*, *vimeno* a p. Nevyskytuje sa *ramä*, *plemä* (známe je iba *plemeník* = samec).

Paradigmatá.

	V. P. až Vl.	B., N. S.	R.
Sing. N. A.	<i>bremä</i>	N. A. <i>breme</i>	N. A. <i>bremja</i>
G.	<i>bremäna</i>	G. <i>bremena</i>	G. <i>bremeňa</i>
D. L.	<i>bremänu</i>	D. L. <i>bremenu</i>	D. L. <i>bremeňu</i>
I.	<i>bremänom</i>	I. <i>bremenom</i>	I. <i>bremenom</i>
Plur. N. A.	<i>bremäná</i>	N. A. <i>bremená</i>	N. A. <i>bremeňa</i>
G.	<i>bremänoch</i>	G. <i>bremenoch</i>	G. <i>bremjen</i>
D.	<i>bremän*óm</i>	D. <i>bremen*óm</i>	D. <i>bremeňom</i>
L.	<i>bremänoch</i>	L. <i>bremenoch</i>	L. <i>bremeňoch</i>
I.	<i>bremänami</i>	I. <i>bremenami</i>	I. <i>bremenami</i>

Vo Vl. je nom. sing. *seme*, *breme*, ale už v ďalších pádoch je všade *-ä*, teda *semäna*, *bremäna*, *semänu*, *bremänu* atď.

Vo V. S. a H. skloňuje sa takto: sing. *breme*, *bremena*

atď.; plur. *bremena, bremien, bremenom, bremenoch, bremenami*. V skup. m.: sing. *breme, bremena* atď.; plur. *bremená, bremenoch, bremenom, bremenoch, bremenami*.

3. Stredné -s- kmene.

Pôvodné -s- kmene prešli k stredným -o- kmeňom. Na celej oblasti sa hovorí: *nebo, slovo, koleso*. U subst. *nebo* zachovala sa -s-kmeňová podoba vo zvrate: *ta_ale nebesá* (na pr.: *ta_ale nebesá, ščo si to urobiél!* B.). Lok. sing. u tohoto subst. zneje na -i (He., M.) aj na -e (v ostatných osadách). V Goč. počuť zvrat: *Boch na nebesi*.

4. Stredné -t- kmene.

Sem patria: *d'ite* (B.), *d'itü* (V. P.), *dite* (V. S., Br. až SL), *di'ta* (R., H.). Od Henckoviec až po Vlachovo poznajú iba tvar: *decko*. Ďalej sem patria: *húse* (B., N. S., Vl., skup. m.), *huse* (V. S., H.), *húsä* (V. P., Kob., Goč.), *husja* (R.), *jehne, jähnä, jähne* (Vl.), *jahne* (V. S.), *jahňa* (R.), *kure, kurše, kurä, kursä* (Kob.), *kurčja* (R.), *kozlä, kozla* (R.), *prase, prasä, prasja* (R.), *ščenatko* (B.), *š'tenä, ščena* (Goč.), *ščeňa* (R.), [*velšok* (B., Vl.)], *velšä* (V. P., He.), *vilšä* (Vl.), *vilče* (V. S.), *vilčja* (R.), *zvi'era* (B.-Goč.), *zviere* (N. S.), *zverja* (R.), *haše* (B.), *činsä* (V. P.), *hašä* (He.), *žriebä* (Goč.), *hačja* (R.) (všetko = žriebä), *dievšä* (He., Kob., N. S.), *d'ievšä* (B., V. P.), *d'ieušä* (Goč.), *dievše* (Vl.), *d'ouče* (V. S., R.), *d'ouše* (Br.), *d'euše* (H.), *pastoršä, vnučja* (R.) ap. V skupine n-sl. sú bežné aj podoby: *husätko, jehnätko, koziška, prasätko, d'ievka*. V Goč. je *jahniška*.

Paradigmatá.

I.	B.	V.P.	Goč.	R.
Sing.	N.V. d'ite	N.V. d'itä	N.V. decko	N.V. di'ta
	G. d'iteta	G. d'itäta		G. di'tata
	D.L. d'itetu	D.L. d'itätu		D.L. di'tatu
	I. d'itetom	I. d'itätom		I. di'tatom
Plur.	N.A. d'e'ti	N.A. d'e'ti	N.A. de'ti	N.A.G. deti
	G.L. d'e'toch		G. de'ti	
	D. d'e'tóm		D. de'tóm	D. detom
			L. de'toch	L. detoch
	I. d'e'tmi		I. de'tmi	I. detmi

II.	B.	V. P.	R.
Sing. N. V.	ķure	N. V. kurā	N. V. kurčja
G.	kureta	G. kurāta	G. kurčjata
D. L.	kuretu	D. L. kurātu	D. L. kurčjatu
I.	kuretom	I. kurātom	I. kurčjatom
N. A.	kuretā	N. A. kurātā	N. A. kurčjata
G. L.	kuretoch	G. A. kurātoch	G. kurčjat
D.	kuretʷóm	D. kurātʷóm	D. kurčjatom
			L. kurčjatoch
I.	kuretamí	I. kurātamí	I. kurčjati

Vo Vl. je síce nom. sing. *jähne, huse*, ale ďalšie pády majú -ä-, teda: *jähnäta, husäta, jähnätu, husätu* atď.

5. Ženský -r- kmeň.: *mať*.

Substantívum *dcéra* je neznáme.

	B.	V. P.
Sing. N.	mať, mamó	N. mať
G. D. L.	maťeri	G. D. L. maťeri
A.	maťere	A. maťerä
I.	maťerou	I. maťerʷó
	He.	N. S.
N.	mat, matjér	N. mat
G. D. L.	materi	G. D. L. materi
A.	materä, matjér	A. matjér
I.	materʷó	I. materó

	Goč.	Vl.	R.
Sing. N.	mat	N. mat	N. mat
G. D. L.	materi	G. D. L. materi	G. D. L. materi
A.	matjér	A. mater	A. maťer
I.	materou	I. materou	I. materou

	B.	Goč.	R.
Plur. N. A.	maťerjé	N. A. maťere	N. A. matere
G. L.	maťerouh	G. matjér	G. maťer
D.	maťerám maťerʷóm	D. maťerám	D. materam
L.	maťeroch	L. maťeroch	L. materach
I.	maťerami	I. maťerami	I. materami

Dat. plur. na *ʷóm* vyskytuje sa vo spojení s číslovkou; na pr. *duʷóm maťerʷóm* a p.

II. Skloňovanie zámenné.

1. Zámená rodové.

B., V. P.				He. až VI.	Skup. v-sl.
				Skup. m.	
Sing. mask.	N. tot	n. to		N. tot	N. tot
	G. toho			G. toho	
	D. tomu			D. tomu	
	A. toho	to		A. toho	
	L. tem			L. tom	L. tom
	I. tím			I. tím	I. tím
B., Kob., Goč. V. P., He.				N. S.	Goč., VI.
Sing. f.	N. tá	N. tá		N. tá	N. tá
	G. D. L. téj	G. D. L. tje		G. D. L. téj	G. D. L. tje
	A. tú	A. tú		A. tú	A. tú
	I. tou	I. tó		I. tó	I. tou
				Skup. v-sl.	Skup. m.
				N. ta	N. tá
				G. D. L. tej	G. D. L. tje
				A. tu	A. tú
				I. tou	I. tó
				B. až VI., H.	Skup. v-sl.
				a skup. m.	
Plur. mask.	N. tí			N. te	
	G. A. L. tich			G. A. L. tich	
	D. tim			D. tim	
	I. tima			I. tima	
				Skup. n-sl. a m.	Goč. Skup. v-sl.
Plur. f. a n.	N. A. tje			N. A. tje	N. A. te
	G. L. tich				
	D. tim				
	I. tima				

Kým v N. S. je koncové *-i* v gen., dat., lok. f. sotva *ba-*
dateľné, v Goč. je v tom istom postavení dosť výrazné.

Príslovka „potom“ vyskytuje sa v podobe *potem* aj *potim*.
Podobne ako *tot* skloňuje sa aj číslovka *eden* (skup. n-sl.),
jeden (skup. v-sl.).

Skloňovanie zámena on, ona, ono.

	B., V. P.	He. až Vl. Skup. v-sl.
Sing. m. N. vón	N. vón	N. on Sing. n. N. A. ono
G. jeho, (ne)ho		
D. jemu, (ne)mu		
A. jeho, ho		
L. nem	L. nom	L. nom
I. ním	I. ním	I. nim

	B.	V. P., He.	N. S.	Goč., Vl.	Skup. v-sl.
Sing. f. N. ona	N. ona	N. ona	N. ona	N. ona	N. ona
G. D. jej	G. D. jje	G. D. jje	G. D. jje	G. D. jje	G. D. jej
A. jú	A. jú	A. jú	A. jú	A. jú	A. ju
L. nej	L. nje	L. nje	L. nje	L. nje	L. nej
I. nou	I. nó	I. nó	I. nó	I. nou	I. nou
Plur. N. oni					
G. A. ich					
D. im					
L. nich					
I. nima					

2. Číslovky *dva*, *tri*, *päť* a p.

Číslovka *dva* skloňuje sa takto:

	B. až Vl.	V. S.-R.	Br.
Mask. N. dvá	N. dvja	N. dvja	N. dvja
G. A. L. dvoch	G. A. L. dvoch	G. A. L. dvoch	G. A. L. dvoch
D. dvóm	D. dvom	D. dvom	D. dvom
I. dvoma	I. dvoma	I. dvoma	I. dvoma
Fem., n. N. A. dva	N. A. dva	N. A. dva	N. A. dve

		H.	Skup. m.	
Mask.	N.	dva	N.	dvá
	G.A.L.	dvoch	G.A.L.	dvoch
	D.	dvom	D.	dvom
	I.	dvoma	I.	dvoma
Fem., n. N. A.		dva	N. A. dva	

Podobne sa skloňujú číslovky *tri*, *štiri*.

B. až VI.	V. S. až Br.	H.	M., Sl.
trá tri;	trja tri;	tri, tri;	trá tri atď.
štirá štiri;	štirja štiri,		

Číslovka *päť* skloňuje sa takto:

B.	He., Kob., Vl.	N. S.
N. päťá	N. päťá	N. pátí
G.A.L. päťoch	G.A.L. päťoch	G.A.L. päťoch, -ich
D. päťóm	D. päťóm	D. pátim
I. päťmi	I. päťoma	I. pátima
	päťoma	

Goč.	V. S.	H.
N. päťá	N. pĵati	N. pet
G.A.L. päťoch	G.A.L. pĵatoch,	G.A.L. päťoch
	D. pĵatom	D. päťom
	I. pĵatoma	I. päťoma

M., Sl.
N. pátí
G.A.L. päťoch
D. päťom
I. päťoma

Fem. a n. *pät* alebo *pet* niekedy sa skloňuje, zväčša však zostáva nezmenené.

Analogiou je ďalej v skup. n-sl.: *šestā*, *sed'mā*, *osmā*, *d'e-väťā*, *desātā*, *dvacätā*.

3. Skloňovanie zámena *moj*.

	B., V. P., He.	N. S., Kob., Goč., Vl.	V. S., H., M., Sl.
Sing. mask. N.	m ^o j	N. m ^o j	N. moj
G. A.	m ^o jho		G. A. mojho
D.	m ^o jmu		D. mojmu
L.	mojme	L. mojom	L. mojom
I.	mojím		I. mojim
	B. až Vl.	V. S.	H. M., Sl.
Plur. mask. N.	mojí	N. mojo	N. moji N. mojí
G. A. L.	mojich		
D.	mojim		
I.	mojima		

	B.	V. P., He.	N. S.
Sing. f. N.	mojá	N. mojá	N. mojá
G. D. L.	mojéj	G. D. L. mojéj	G. D. L. mojéj
A.	mojú	A. mojú	A. mojú
I.	mojou	I. moj ^o	I. moj ^o
	Goč.	V. S., H.	M., Sl.
N.	moja	N. moja	N. mojá
G. D. L.	mojéj	G. D. L. mojej	G. D. L. mojéj
A.	mojú	A. moju	A. mojú
I.	mojou	I. mojou	I. mojou
	B. až Vl., M., Sl.	V. S.	H.
Plur.-mask. N.	mojí	N. mojo	N. moji
G. A. L.	mojich		
D.	mojim		
I.	mojima		

Na celej oblasti.

Plur. f. n. N. A.	mojo
G. L.	mojich
D.	mojim
I.	mojima

Podobne sa skloňuje tv^oj, tvoj, sv^oj, svoj, náš, naš, váš, váš.

4. Skloňovanie zámen bezrodých.

B., VI., M., Sl.	V. P., He.	N. S.	Kob.
N. já	N. já	N. já	N. j já
G. L. mne	G. L. mnä	G. L. mne	G. L. mnä
D. mne, mi	D. mnä, mi		D. mnä, mi
A. mne, me	A. mnä, mä		A. mnä, mä
I. mnoų	I. mnóó	I. mnó	I. mnoų

V. S. až H.

N. ja
G. L. mne
D. mne, mi
A. mne, me
I. mnoų

B., VI., M., Sl.	V. P., He.	N. S.	Kob.
N. ti	N. ti	N. ti	N. ti
G. L. tebe	G. L. tebä.	G. L. tebe	G. L. tebe
D. tebe, ti	D. tebä, ti		D. tebe, ti
A. te	A. tã	A. te	A. te
I. tobóų	I. tobóó	I. tobó	I. tobóų

V. S. až H.

Ale R.

N. ti	N. ti
G. L. tebe	G. L. tebe
D. tebe, ti	D. tebe, ti
A. te	A. tã
I. teboų	I. teboų

B., VI., M., Sl.	V. P., He.	N. S.	Kob.
G. D. L. sebe	G. D. L. sebä	G. D. L. sebe	G. D. L. sebe
A. se	A. sä	A. se	A. sä
I. sobóų	I. sobóó	I. sobó	I. sobóų

V. S. až H.

G. D. L. sebe
A. se
I. seboų

III. Skloňovanie mien prídavných.

B. až VI.		Goč.	
Sing. mask. N.	dobří	N.	dobří
	G. A. dobříého	G. A.	dobříého
	D. dobříému	D.	dobříému
	L. dobrém	L.	dobrom
	I. dobrím	I.	dobrím

V. S.		Na celej oblasti	
Sing. mask. N.	dobri	Sing. n. N.	dobrije
	G. A. dobriého		A. dobrije
	D. dobriému		
	L. dobrom		
	I. dobrim		

B.		V. P., He.		N. S.	
Sing. f. N.	dobrá	N.	dobrá	N.	dobrá
	G. D. L. dobréj	G. D. L.	dobříé	G. D. L.	dobréj
	A. dobrú	A.	dobrú	A.	dobrú
	I. dobrou	I.	dobró	I.	dobró

Kob.		Goč.		V. S. až H.	
Sing. f. N.	dobrá	N.	dobrá	N.	dobra
	G. D. L. dobréj	G. D. L.	dobréj	G. D. L.	dobrej
	A. dobrú	A.	dobrú	A.	dobru
	I. dobrou	I.	dobrou	I.	dobrou

Sl.	
N.	dobrá
G. D. L.	dobréj
A.	dobrú
I.	dobrou

B. až VI.		Goč.	
Plur. mask. N.	dobří	N.	dobří
	G. A. L. dobrích	G. A. L.	dobrich
	D. dobrím	D.	dobrim
	I. dobríma	I.	dobrima

V. S. R.

N.	dobrie
G. A. L.	dobrich
D.	dobrim
I.	dobrima

	Br.		Sl.
Plur. mask. N.	dobri	N.	dobří
G. A. L.	dobrich	G. A. L.	dobrich
D.	dobrim		
I.	dobrima		

	B. až Vl.		Goč. až Sl.
Plur. f., n. N. A.	dobrije	N.	dobrije
G. L.	dobrich	G. L.	dobrich
D.	dobrim	D.	dobrim
I.	dobrima	I.	dobrima

II.	B. až Vl.		Goč.
Sing. mask. N.	planí	N.	planí
G. A.	planjého	G. A.	planjeho
D.	planjému	D.	planjemu
L.	planém	L.	planom
I.	planím	I.	planim

	B.		Goč.
Sing. f. N.	planá	N.	planá
G. D. L.	planěj	G. D. L.	planěj
A.	planú	A.	planú
I.	planou	I.	planou

V ostatných osadách skloňuje sa sg. f. úplne podľa vzoru *dobrý*, pretože *-n-* zostáva tvrdé.

Sing. n.	N. A.	planje	N. A.	planje
	B. až Vl.		Goč.	
Plur. mask. N.	planí	N.	planí	
G. A. L.	planích	G. A. L.	planich	
D.	planím	D.	planim	
I.	planíma	I.	planíma	

	VS., R.		Br., H.
	N. plaňe	N.	plani
	G.A.L. planich	G.A.L.	planich
	D. planim	D.	planim
	I. planima	I.	planima
	B. až VI.		Goč.
Plur. f., n.	N.A. planjé	N.A.	plaňje
	G.L. planích	G.L.	planich
	D. planím	D.	planim
	atď.		atď.
	V. S., R.		Br., H.
	N.A. plaňe	N.A.	plaňe
	G.L. planich	G.L.	planich
	D. planim	D.	planim
	atď.		
	Sl.		
Plur. mask.	N.A. planí		
	G.L. planich		
	D. planim		
	I. planima		
	Sl.		
Plur. f., n.	N.A. plaňje		
	G.L. planich		
	D. planim		
	I. planima		

IV. Časovanie.

Prítomník 1. os. sing. má konc. -m, na pr.: *nesem, präd'em* či *predem, priadem, kléjem* či *klejem, spomenem, stáhnem* či *stahnem, rozuméjem, terpím* či *tärpím, terpim, kriším* či *kričím, uším se, kívám, plašem, plačem, hréjem* a p. Pôvodný tvar na -u sa zachoval iba v ustrnulom: *reku*.

1. os. plur. končí sa v celej oblasti na -mo, na pr.: *dámo, sednemo* či *siadnemo, zdochnemo, zdrevenejemo, krišímo,*

kúpímo či *kupímo* a p. Iba v R. sa vyskytuje konc. *-me* sporadicky v štýle skôr estetickom a či náboženskom, na pr.: *a pretože plesejme, i mi si nalejme zo skleničky do pohara a tak vypíme.*

2. os. plur. má konc. *-ťe* (V. B., V. P.), alebo *-te* (v ostatných osadách) Pr.: *vitřeseťe, prijmete, ťeháťe, hrešíte, fúkajúťe, sľadnite* a p.

3. os. plur. má v skup. n-sl., Goč., Vl. a v skup. m. konc. *-ú*, alebo *-ã* (u sloviess III. tr. 1., 3. vzoru a tr. IV), na pr.: *mžóú, zašnú, melú, knijú, prestanú, rozumėjú, chcú, šekajú* či *šakajú, šešú* či *češú, žerú, milujú, viďã, merzã, slišã, klešã* či *klãšã, bojã* sa, *hrešã, chválã, trúbã* a p.

V skup. v-sl. je konc. *-u*, alebo *-ia*, 'a, na pr.: *kladu, zatnu, kcu, leju, vihnu, davaju, zobu, stlu* (= stelu), *kupia, spia, robia, terpia, horia; ved'a, boľa, smerďa, chvaľa, opčista, choďa, stroja, roja, jed'a* a p.

Imperatív.

Koncovka *-i* zachovala sa všade, kde je ťažko vysloviteľná skupina spoluhlások, na pr.: *vezmi, utri, udri, sedni, lehni, šuchni mu* a p.; ale aj inde, na pr.: *miesi, trup* aj *trubi* (Goč.), *oblup* aj *oblupi* (stiahni kožu), *nuc* aj *núti* (častejšie: *sil ho*). Koncovka *-i* odpadá v slovách často užívaných, na pr.: *lub, kup, chval, pal* a p. Na celej však oblasti, ale zvl. v skup. v-sl. vyjadruje sa imper. opisom, na pr.: *chod, olupit, maj ho rád, musíš vládãt* a p.

1. os. plur. má konc. *-mo*, na pr.: *bud'mo, budmo, jedzmo, pod'mo, nakladzmo, tancujmo, sľadnimo* a p.

2. os. plur. končí sa na *-ťe*, alebo *-te*, na pr.: *butťe* či *bute, potťe, jecte, zãtrúpte, zožerte, napite se* a p.

Participium -nt-ové.

Part. -nt-ové vyskytuje sa zriedka v prípadoch, ako: *idúci, postojďci jiel* (= postojãcky jedol) (v skup. n-sl.), ale aj v tomto spojení cíti sa často ako adjektívum, načo ukazuje aj kolísanie kvantity: *idúci* (na celej doline), ale aj *idúci* (zapísané v He. a Vl.). Časté sú od part. odvodené adjektíva ako: *postojãci* (B. až Vl., skup. m.), *postojãški* (V. P.), *postoj-*

jáci (Goč.), *stojáci* (skup. v-sl.), *poklešáci* (Goč., Vl.), *poklešácki* (B.), *poklaššácki* (V.P.), *poklaššáci* (He.), *klečáci* (N.S.), *klečiaci* (V.S.), *klekaci* (R.), *klešiaci* (Br), *poklešeški* (H.), *klešáci* (skup. m.), *poležáci* (B. až Vl., skup. m.), *poležšácki* (H.), *poseďáci* (B.), *poseďaški* (H.) a p.

Infinitív.

Infinitív končí sa na *-ť* v B. a V. P., alebo na *t* vo všetkých ostatných osadách, na pr.: *dat* či *dat'*, *piť* či *piť'*, *duršät* či *duršet*, *dohvárät'* či *dohvariat*, *njest'* či *ňest*, *träst* či *triasť* ap.

Vo V. P. u sloviess, ktoré sa končia na *-sť*, počuť fakultatívne, ako aj v iných slovách, vedľa *-šť* aj *šč*, na pr.: *ješť* i *ješć*, *išť* aj *išč* a p.

Participium -l-ové.

Part. *-l-ové* tvorí sa z kmeňa infinitívneho. V skup. n-sl. má koncovky: *-l* (sing. mask.), *-la* (f.), *-lo* (n.), *-li* (plur.), na pr.: *spádýól* či *spádol*, *vláduól*, *vládla*, *vládlo*, *vládlí* či *vládol*, *-la*, *-lo*, *-li*, *volál*, *krišjiél* ap. V Goč., Vl., skup. v-sl. a m. končí sa na *-u*, *-la*, *-lo*, *-li* na pr.: *chodiu*, *chodila*, *nesou*, *nesla* či *ňesou*, *nesla*, *triasou*, *triasla* (R.), *nabrau*, *nabralla*, *žrau*, *žrali* (V.S.), *mľieu*, *mleli* (Vl.), *piëu*, *pila*, *prádoü*, *prúdlí* (Goč.) ap. Kmenotvorná prípona part. *-l-ového* v sing. mask. v celej skup. n-sl. je vždy dlhá, pričom zdĺžené kmenotvorné, vl. epentetické *ó* diftongizuje sa v *uó*; *é* (sa diftongizuje) v *ié*. Pr.: *njésuól*, *zašál* či *zašnúl*, *zomriél*, *stanúl*, *obeljiél* *leťiél* či *lätiél*, *kläšäl* aj *klešjiél*, *pametál* či *pamütál*, *skákál*, *hrübál* či *hrebál* a p.

Slovesá I. tr. 4. vz., ďalej slovesá IV. tr. dostávajú bez výnimky analogickú kmenotvornú pr. *-ié* (podľa I. tr. 3. vz. a III. tr. 3. vz.), na pr.: *piél*, *skriél*, *biél*, *žjiél*, *miél*; *prosiél*, *blüdiél*, *küpiél*, *chväliél*, *šistiél*, *smüdiél*, *vrätiél*, *südiél* a p.

V B. je táto zmena tiež obecná, jedine epentetické *-o* zostáva krátke, na pr.: *kládol*, *njésol*, *pljétoł*, *muóhol*, *njésol*, *träsol*, *pásol*, *tlúkol*, *piékol*. Vo všetkých ostatných prípadoch je kmen. príp. dlhá, na pr.: *drál*, *brál*, *žrál*, *rosnúl*, *mľiél*, *kläl* a p.

V Goč. a Vl. je dlhá kmen. príp. *-ié* všade tam, kde v celej skup. n-sl. na pr.: *nauš*í*éu, chciéu, piéu, vod*í*éu, biéu* (Goč.), *ml*í*éu, piéu, robiéu* (Vl.), ale nezdĺžuje sa a teda ani nediftongizuje epentetické *-o-*, na pr.: *uviédou, ňiesou, trāsou, prādou, t*í*ekou* (Goč.), *ňiesou, v*í*ezou, piékou* (Vl.) a p. Výnimku tvorí vo Vl. sloveso *ísť* a jeho složeniny, ktoré majú v part. **ó*, teda: *iš**ó*l, priš**ó*l* a p. U ostatných slovies týchto dvoch osád badať silné kolísanie kvantity kmen. príp. Pr.: *zavoláu, nebíu*, ale *nemau, volau, spievau, nalakau* (Goč.); *dúrníu se* (prihovoril sa), *došáhnuu, ale rosnuu, drau, našerpau, povedau, šudovau* s*ä* (Vl.) a p. V skup. m. síce niet diftongizácie, teda je: *ňesou, trāsou, sedeu, robíu, píu* a p., zato časté je zdĺženie kmenotvorného vokálu, na pr.: *stretnúu, zdochnúu, došáhnuu* a p.

Participium *-n-*, *-t-*ové.

Toto participium má podobu složeného adjektíva, na pr.: *zomret*í* či umret*í*, zomlet*í* či zomlet*í*, zodrat*í* aj zodran*í*, prestret*í*, zostret*í*, zovret*á*, ale aj zovrel*á* (N.S.), zožrat*í*, vidat*á* aj vidán*á* či vidan*á*, vihnat*í* aj vihnán*í*, odobrat*í* aj odobran*í*, uznán*í* aj uznat*í*, poslan*í* aj poslat*í* a p.*

V. Ukážky textové.

Betliar.

Na Ondréja to povedajú, veš*í*ér keď olovo d*í*evš*é*tá léjú: Ondréju, na tebe olovo léju, daj mi, bože, daj mi znať, koho bud'em muže mať. Na Ondréja tajdú eš*é*e múku ukrásť do mlína, š**ó* ich nihto nevidí a s t*é*j múki pirohi vará a do každ*í*ého piroha zalepá kártku. A (v) tej kárтке jesto meno a kotr*í* pir**ó*h skor*é*j na verch vind*é*, ta ho uchiť*í*, uš tamtím dá pok**ó*j, bo tri položí odrazu, potom odlepí a šítá tú kártku. Ta že bud'e nato meno jej múš.

Šižmár Ondréjová, 55ročná.

Veľká Poloma.

Deže id*é*e, sedlákov*é* zohnán*í*. Idemo mi do R**ó*žnavi z vótami. Idemo mi do R**ó*žnavi na vótá, bo s*ä* náš pán gróf Andráš*í* bars pítá, žebi zmo mi pravú stránku trímali, že nám

buďe dobre plaťť penázmi. A ti, sedlák, keď si nato rozumní, nebud' že ti na tje dari lakomí, ale si to svojje hlave rozváž, žebi m'óhol o potomkoch dobre stáť.

Spovietka.

V suchých dolinkách kopali do tíznä muój brat a starí od šunku. A až keď ku tje skale dojšli, kd'e buli penáze, ta sã im prisnilo, že tje penáze dostanú, keď zo svojje kervi dušu prinesú. Neprinesli, ta sã tam šitko prepadlo.

Katarina Bodnárová Zátrochová, 78ročná.

Henckovce.

Muójho švagra matala priepoludnica. Vuón bosí išuól, ta jú slišiél, na Halbokom, ak spievala, lalakala ako dievka a tancovala kolo brezi. A potom ag jú zbášiel, ta utekál, ag lem vládál dom'ó, chiba na sade sã obzriél a ponat h'óru tak išlo, ako kebi edno drevo bulo sã táhalo.

Jã som pásuól voli za Dubovu na lúke. Dvanác hodín trúbiél (v) Polome vachtár. Jã som tje šasi slišiél (v) druhem boku dievši hlas. Jã som f tem povedál, že kí to boch, suó to je. Ftedi ag jã som to slovo povedál, ta poskákali voli, suó sã pásli, že mä skoro zadusili tam a poutekali do huóri.

Vdovec od Jänca, 60ročný.

Nižná Slaná.

Ket som se oženiel, na Gamploch som robiél, som išuól v noci. Za šichtó som robiél. Ta som prišuól gu dedine, na záhradi, ta bulo kolo edenáctié. Bars pes brechál na mne a to búl náš pes. Ta som se čudováł, že čuó na mne breše i odurováł som ho. Ale potim mi prišlo na rozum, či dačo nejde za mnó, ta som se obrátiél hlavó za cherbet a ona mi na cherpte se pani smertka trímala. Ta jã jéi do oči a ona mne do oči se pozreli zmo si. No a potim som jú doniesol ašim (= až) do dedini, do toho dvora, de teráz bívám. Ale jã se nebál celkom nič. A nebula barz tešká, lem keď už zejšla, ta som obáčiel kus. To preto, bo o toho psa utekala a neznala, de se má podet, bo ona tu mala robotu. Potim do rana zomriél muój sviéker, nech tam otpočívajú. Ondrej Kominár, 60ročný.

Kobeliarovo.

Ta dakodi búl edon žid a chodiél mátat, ale jeho domácí nevedeli, zaším chodí. Chibaj rás dali na vedomié, že kto bi sã najšvól takí, šo bi prenocováł, že sã nebojí. „Bo mi nemůžmo tu otspat.“ Najšli sã. Slubovala velėj penází. Ta prišvól tot, šo sã nebál a spali tam trã. A tot mertví prišvól, ta sã ho opítali: „šo nekceš, šo kceš.“ A vuón otpovediél, že to chce, šo jeho žena o tom nevje. Ta že šo je to. „Na puojde má (v) dvanác boškách penáze.“ A jeho manželka o nich neve-dela. Ta jich potem najšli a tim zaplatila, šo jim slubovala. Už potem mali pokuój, vâcej neprišvól nigdi ag vijaviél, šo vuón má na jeho duši. A to tje penáze, šo naklamál ludí.

Gočovo.

I stálo sa eden rás, že zmio na doline buli z oucami a bulo to vo Višnej Šlanej. I f tom našom remesle juháskom buli prípadí, že zmo ouce dojili tri razi čez den. Vešjér podojmo, navešerámo se a o žádnej novine nevjemo, ale do rána prišla edná mátoha na nažho bašu, živá a nie mertvá. Buu to bieli kuón a baša se toho nalákau a pozvaü ho čertom a smertou, že to je jeho smert' a čert. I f tom spuósobe v jaseni bívajú mrazi i kuón se pásou na doline a jemu zubi od mrazu odmerzli i išou si na dimníku zubi a gambi zohráť. A baša spaü f kolibe sám, chibaj edná biblija zo starich zákonou bula pri nom. Koňovi ak se dím hod'ieu do nosa, tag vuón bars sforšieu, tag že baša od strachu skoro zomrieü. I f tom zeü bibliju a modlieü se aj žehnau, kläknau na kolená a boha prosieu za hrjechi otpušteñié, žebi odeslau smert' popred neho häť. Ale smert' neustávala ništ od neho, lem si kuón bieli a velikí v dime zubi trímaü a forkau d'alej, tag že baša dobre od strachu nezomrieü. I mi juhási šekámo bašu na rañié dojeñié. Baša nejde dojít, lebo má mátohu pri kolibe. Tak som vzäu zo sochi drúška, na kotrej salašníci vážili sira a s tím drúškom som ho viráfau, aš kuón odejšou ot kolibi a f tom baša viskošieu: „Ozdaj te boch priñiesou, že si me oslebod'ieu ot téi veľkej bielej mátohi. Hej to bulo tješ!

Ján Gecelovský, 38ročný.

Vlachovo.

Cigán maŕ kmotru a chceŕ gu nej chodiť na frej. Nemohla ho strást, ta mu kázala príst. Z mužom se podohvárati, že sa vuón skrije a potom príde na tot šäs, ag už bude cigán tam. A ona že ho uváže o stuól a povje, že to tele, že se jim krava otelila. Ta ak tot jėj mŕš prišuól dnu, ta tele bākalo a vuón išuól gu nemu a kopau do neho, že šo telo bláší, že šitkie mlieko zožralo od kravi a ešči bláší. Ta na druhí den rano ide tot chlap popred kolibu cigánovi a cigán nanho krišjeu: „Ti takí a takí — povedá — za kus mlieka aj tele si maŕ zabít.“

Julia Suchá, 60ročná.

Vyšná Slaná.

Pasou som ouce pret kračunom. Ta som buu na cin-torome. Tak ak som tam buu, ta jesto tam taki kamien a na tom kamenu hlava bula. Ta som tu hlavu dloy (= dole) zložiu a bulo tam jedno zeľezko, ta som ho vi-dlubau to zeľezko vonkat, som ho priňesou domu, ta bulo za tri dni doma. Ak som ho večjer priňesou, ta o pou noci začau durkat na piecke. Ak začnulo durkat, ta od jedonactej do dvanactej durkalo. Tak se robilo za tri dni aj na obed aj v noci. Na tretí den majster prišou na to zeľesko. Bulu slanini na puojde velej, ta zmo aj zvonki napripravjati na slaninu, ta zmo misleli, že to mački choďa, ale zvonki neharajčeli, lem durkalo. Ta som ho zjau to zeľezko a povedau majster, abi som ho odňesou na to isto miesto. Ta už potom nedurkalo.

Rejdová.

I. Vitajte, vitajte, novotni opchodnik, / žebi zmo fše znali, skjade ku vam chodnik. / Kjade ku vam chodnik i širokie cesti, / žebi ku vam chodili tje herdje nevesti. II. Ved vaša ženička se hnevat nebude, / bo bi ju sudili potem plaňe lude. / Ket ku vam pridemo, ta nam aj borgujte, / ale na fiškala nas nihdaj nedajte. III. Bože vam daj zdravja, rozumu dobrieho, / žebi ste fše mali chlapa opiteho. / Chlapa opiteho i ožraťe ženi, / žebi se lapali kolo vašej steni.

Kolesarová, 50ročná.

Hanková.

Jedon juhas zabiľ psa a oblupiľ ho a zňesou ho niže dedini do sadoch. Hlavu mu odrezaľ aj paperški, aby ho nebulo poznat, že je to pes. A išla jedna žena na drevo. Videla zavesene meso, nazdala se, že je to ouca. Vzala si do plachti a odnesla domou. Posekala a uvarila. No, praľda, ta žena chcela pouctit chlapou. A chlapi medzi tim prinesli palenku a zabauľali se. O_tich šasou se volaju „tarkoš“ (= tarkaví).

Slavoška.

Jedna žena mala sprost'e dite, premena. Nevedelo povedat. Išli do Lehoti na hostinu šez mláki a stá se mu opítalo, že „Buhinpuklin dejdeš?“. „Do Lehoti na kermeš“, odpovedalo dite. To s_té mláki volalo a mať šmarila ho do mláki, že ono nevie povedat a tam se vedelo ohlásit.

Kim ona prišla z hostini domou, ta už jéi dite vlasňje buľo doma. Ta už vác premena nemala. To buľo začarovaňe.

STRIEDNICE TYPU ä, ǣ V NÁREČÍ NIŽNOSLANSKOM

*(Megjelent: Striednice typu ä, ǣ v nárečí
nižnoslanskom. Sborník Matice slovenskej. Časť 1.
Jazykoveda. XVIII, 1940, č. 1–2, 17–25. p.)*

Adalbert L. Arany:

STRIEDNICE TYPU *ä, ǣ* V NÁŘEČÍ NIŽNOSLANSKOM.

S hľadiska teoretického dosiaľ najviac pozornosti sa venovalo v slovenskej lingvistike otázkam striednic.¹ Vedľa striednic jero- vých sú to striednice typu *ä, ǣ*, ktoré sú v strede záujmu, lebo sú svojráznym znakom slovenčiny a vyhranujú ju systémovo voči okolitým jazykovým oblastiam slovanským.² Oblasť výskytu hlá- sok tohto typu spoľahlivo vymedzuje vo svojej základnej práci V. V á ž n ý.³ Najpočetnejšie ich zachovali dve periférne oblasti stredoslovenských nářečí, a to oblasť oravská a gemerská.⁴ Pretože doteraz nebola uverejnená popisná práca, ktorá by z týchto oblastí podala približne úplný prehľad prípadov s *ä, ǣ* náležitým i neskor- šie vyvinutým, podám takýto približne úplný popis spomenutých striednic z nářečovej oblasti nižnoslanskej.⁵

Stručnú obečnú jazykovú charakteristiku celej doliny Slan- skej podal som vo svojej zpráve v *Carpatica* 1936.⁶ Tam som prebral súčasne i všetky osady doliny Slanskej, hoci systé- movo sa mi zreteľne čítali dve rozchodné nářečové normy (a to práve s hľadiska striednic za pôv. *e*), ale v tom čase som nemohol precestovať susedné jazykové oblasti, a teda nemohol som podať presné jazykové zadelenie. Ale aj tak som voči sebe prisne vyhranil nářečovú skupinu vyšno- a nižnoslanskú. Práca V. Vážneho umožňovala približné zaradenie. Po dodatočnom vý-

¹ J. Melich, Über die Halbvokale im Slovakischen, *ZfslPh* 1929, VI. Šmilauer, Slovenské striednice jerové a změna *e, ǣ > a, o*, Praha 1930, L. Novák, K otázce jeroých striednic a kontrakce v střední slovenštině, Praha 1932.

² A. E. Boutelje, Zwei Gemermundarten, *VKČSN* 1928, I. Tu sú shr- nuté staré výklady. J. Stanislav, Liptovské nářečia, *Turč. Sv. Martin* 1932, 161. K tomu viď L. Nováka v *SMS* XIII, 141. J. Stanislav, Česko- slovenská mluvnice, Praha-Prešov 1928, 21. Fr. Trávníček, Historická mluvnice československá, Praha 1935, § 30 a 65. Tam aj ďalšia literatúra. Viď k tomu aj kritiku Vážneho, Bratislava XI, 68.

³ V. Vážný, Nářečí slovenská, Československá vlastivěda III, Praha 1936. Viď k tomu kritiku L. Nováka v *SMS* XIII, 145. Niektoré korektúry k detailom podal J. Szabó, *Carpatica* 1936, 189. Viď aj jeho prácu Kobe- liarovské nářečie v *SMS* XV.

⁴ L. Novák, Le changement *e > a* dans les mots slovaques empruntés au hongrois et à l'allemand, *CMF* XX, Praha 1934.

⁵ Z Oravy podal hodnotný materiál V. Vážný, *SMS* I. Viď aj *SMS* III. Ďalej viď prácu Gálikovu, Striednice za psl. *e* v nářečí myjavskom, *SMS* XIII.

⁶ *Carpatica* A. Zprávy členů dialektologické komise Učené společnosti Šafarikovy o studiu slovenských nářečí v letech 1933—1935, str. 35—70, Praha 1936.

skume Horehronia zistil som, že s hľadiska celkového jazykového systému má Horehronie samostatné postavenie i čo do pomeru k stredoslovenským nářečiam i v pomere k nářečiam východoslovenským. Toto zvláštne postavenie Horehronia vidno aj z práce Vážneho tam, kde sa za deliace kritérium berie jav diferencovanejší s hľadiska klasifikácie nářečí (v tomto prípade striednice za pôv. *e*).⁷ Horehronská nářečová oblasť vedľa počtu osád, ktoré označil Vážný, zahrnuje všetky osady vyšnoslanskej nářečovej skupiny, teda Rejdovú, Vyšnú Slanú, Brdárku a čiastočne Hankovú, ktorá má za 'a v dlhej polohe a v 3. os. pl. ind. prez. *ǣ* (napr. *vojāk, kupǣ* ap.). Už v tejto krátkej popisnej štúdii načrtol som obecný stav striednic typu *ä*, *ǣ*, ale bez každého zvláštného zreteľa. Teraz podám popisný prehľad týchto striednic len v doline Nižnoslanskej, a to zo šiestich osád. Neberiem zreteľ na skupinu vyšnoslanskú, teda ani na prechodné nářečie osady Hanková, nezahrnujem sem príklady z prechodného nářečia osady Gočovo, Vlachovo, ďalej neberiem zreteľ ani na príklady nářečovej skupiny markušskej, hoci som si vedomý ich zásadnej hodnoty pre osvetlenie otázky, vlastne jej zdôvodnenia a chronologizácie. O zhodnotenie celkového materiálu pokúsím sa azda v budúcnosti, lebo pred štyrmi rokmi v tejto práci bolo mi zabránené horlivosťou správnych orgánov.

Celý vokalizmus doliny Nižnoslanskej spracúval som ešte roku 1936 a teraz na tejto časti nič nemením.

Osady, z ktorých uvádzam príklady, a ich značky sú nasledujúce:

Betliar	B.
Veľká Poloma	VP.
Malá Poloma	MP.
Henckovce	He.
Nižná Slaná	NS.
Kobeliarovo	Kob.

Príklady, ktoré nie sú zvlášť označené, vyskytujú sa v tej podobe vo všetkých popisovaných osadách. Ale príklady, ktoré majú mäkké *ä*, *ǣ*, sú z Betliara, Veľkej a Malej Polomy, alebo z Nižnej Slanej, lebo v Henckovciach a v Kobeliarove je nářečie celkom tvrdé. Nižná Slaná je jedinou osadou skupiny nižnoslanskej (ba aj osád prechodných), ktorá nepozná zmenu *č* > *š*. Preto príklady s *č* sú výhradne len z Nižnej Slanej. Výnimku tvorí niekoľko príkladov štýlu kultúrneho. Čo do všeobecného jazykového, vlastne základného nářečového charakteru, shodujú sa však nářečia všetkých spomínaných osád.

I. ä.

ä je za pôvodné *e* v krátkej polohe v osadách Veľká a Malá Poloma, Henckovce a Kobeliarovo.

Príklady v slabikách korenných: *dätelina*, *štästjé* He., *štäsliví*

⁷ Vážný, Nár. slov. 299.

He., *šťásní* Kob., (ale vo VP. a MP. *šťesliví*), *vdāka*, *vdāšnosť*, *vdāšni*, *dākovat* či *vdāka*, *vdāšnosť*, *vdāšni*, *dākovat* v He., Kob., *hlādat* či *hlādat*; *hlādet*, *pohlāt*, sing. gen. *pohlādu*, imper. *hlāc* či *hlādet*; *hrāda* (častejšie: *hrātki*), *jāčmen* VP., *jāšet*, *zjāšeni*; *hovādo*, *hovādzina*, *hovādzi*; *telācie*, *jāzik*, *zlāknūt* *sā*, *klāknūt*, *kolāda*, *lāhnūt* *si*, *zlāhnūt* (pri pôrode), *māki*, *māso*⁸, *pamāt*, *pamātat* VP., MP., *řamāt*, *pamātat* He., Kob.; *pamātliví*, *pāt* VP., MP., *pāt* He., Kob., *pātāk*, *pātorka*, *pāta*, *pāst* či *pāst*, *ūrādnik*, *prādem* či *prādem*, *zāprāh* (vozový) Kob., *prāhat* či *prāhat*, *prādeno*, *zadrāpiť* *sā* do *da*-keho, *odprātat* či *odprātat*, *svātit*⁹ či *svātit*, *prīsāha*, *prīsāhat* či *prīsāhat*, *sādnūt* či *sādnūt*, *šāhat* či *šāhat* (siahať za niečim), *smād-ni*¹⁰, *tāhat* či *tāhat*, *tāški*, *tāškota* (chorobný stav) či *tāški*, *tāškota*, *vāši*, *zvākšovat* či *zvākšovat*, *vādnūt* či *vādnūt*, *zābe mā* (ozíaba), *zāt* či *zāt*.

V číslovkách:

pāt či *pāt*, *devāt* či *devāt*, *desāt* či *desāt*, *dvacāt* či *dvacāt*, *šteracāt*, *pādesāt*.

Priklady v slabikách priponových:

Kmene vzoru *kurā*; *ā* sa dôsledne zachováva v celom skloňovaní.¹¹

Sing. nom., ak.	<i>kurā</i>	Plur. nom., ak.	<i>kurātā</i>
gen.	<i>kurāta</i>	gen., lok.	<i>kurātoch</i>
dat.	<i>kurātu</i>	dat.	<i>kurātuóm</i>
lok.	<i>kurātu</i>	inštr.	<i>kurāti</i>
inštr.	<i>kurātom</i>		

V Kobeliarove je tvar *kuršā*, ktoré zachováva kmeňové *ā* tým istým spôsobom, ako to bolo uvedené vyššie.

Podobne aj u ostatných podstatných mien, ktoré označujú mláďatá: *telā* či *telā*, *hašā* He., *činšā* aj *hašā* vo VP. a MP. (žriebä); *hūsā*, *pulšā*, *kozlā* aj *kožiška*, *jāhnā* VP., *kurā* (kurča) VP., *prasā*, *štenā*, *velšā*. Ďalej je: *chlapšā*, *djevšā*, *pastoršā* ap.

Podobne je *ā* v kmeňoch skloňovania podstatných mien pôvodne *n*-kmeňových: *bremā*, *temā* či *temā*, *semā*, *vemā* VP., MP., *vimā* He. (ramā, ani rameno nepoznajú).

⁸ Celkom výnimočne má Kobeliarovo *meso*, a to vplyvom nárečia osady Nižná Slaná a Brdárka.

⁹ Vplyvom biblického jazyka vyskytuje sa iba *svatí*, ale už je *svātit* či *svātit*.

¹⁰ Namiesto očakávaného *smād* je *smāt*.

¹¹ Soznam literatúry, použitej pri triedení materiálu:

1. J. Gebauer, Historická mluvnice jazyka českého I, Praha 1894—1909.

2. Fr. Miklosich, Vergleichende Lautlehre der slavischen Sprachen, Wien 1879.

3. W. Vondrák, Vergleichende slavische Grammatik, Göttingen 1924.

4. E. Smetánka, rozmnožované prednášky.

5. Fr. Trávníček, cit. Hist. ml.

6. V. Vážný, cit. Nár.

7. J. Stanislav, cit. Lipt. nár.

8. J. Damborský, Slovenská mluvnica, Nitra 1924.

V ohýbaní je teda:

Sing. nom., akuz.	<i>bremä</i>	Plur. nom., akuz.	<i>bremänd</i>
gen.	<i>bremäna</i>	gen., lok.	<i>bremänoch</i>
dat., lok.	<i>bremänu</i>	dat.	<i>bremänuóm</i>
inštr.	<i>bremänom</i>	inštr.	<i>bremäni</i>

ǣ je za *e* v koncovkách tvarov ohnutých:

sing. akuz. neosobných zámen: *mä, tä* či *tä* He., Kob., *sä*.

'a (*a* po mäkkej spoluhláske).

Po mäkkej alebo pôvodne mäkkej spoluhláske zostáva nezmenené v Betliari a Nižnej Slanej. — Pr.: *Jano, žaba, jasno, mešťan, krestan* či *mešťan, krestan, zeman, grobijan, baša B., bača NS., kamža*, gen. *polä, noža* ap.

V ostatných osadách za *'a* je *'ä*.

'ä je za psl. *'a* v slabikách korenných, a to v celom skloňovaní:

dätel, fläška, mläčkat či *mläčkat, lädnik, kläsät* He., *pläc* Kob., *järtopik* (tak vyslovujú starší vo VP., MP.), *räjtopik* (tak vyslovujú mladší v spomenutých osadách), *jästrüb, jäščerica* (ale častejší je tvar *jäščyör*), *järi sä*¹² (ale naproti tomu je len *jär*, znamená jar), *järec, jäbuko* He., Kob. (v Betliari je tvar *abuko*), *jätka*, Kob., *järmo, järza* (hrdza), *jäma, jähnä*, ale aj *jähniška, jäsién, jäsno, vijäsnä sä, Jänšo* VP., MP., *jälovica, jälövi, jätik, jävüyör, järece* VP., *jähodi, na jävo* dat., *vijävit* či *vijävit, vijäviél* (prezradil), *jäskina*¹³, *jäsle, prätaj* Kob., *vinäla* (vyňala), *täva* či *täva*, *žäba, žälovať* či *žälovat*.

Naproti uvedeným prípadom na celej oblasti je len *akí*, lebo tieto nárečia v podobných prípadoch vypúšťajú počiatočné *j*.

'ä za psl. *'a* v slabikách príponových, v celom skloňovaní: *spüščädlo* VP., *voščäni, piščälka, kuläga, šeläť, šelädniäk, pijärica* Kob., *hnojärica* Kob., *bojžälví* Kob., *grobijänski, menävi, Benädik* (priezvisko), *Breznäniková, Säränik, kurästra* VP. (v Betliari je *kunastra*), *žerävi, čušät* či *čušät, obišäj, lišäj, opšän, pešät* alebo *pečät, kvišäla* (kvičala) VP., *sfežäj, mešťän* či *mešťän*, VP., *mešťäni* He., *opčänski* He., *zemän* HE., *Morävän, Turšän* He.

'ä je za psl. *'a* na konci slova v nasledujúcich prípadoch:

bašä, kompänijä, rozmarijä, lä (hľa), VP., MP., *tulä*, VP., *podlä* MP., *neđelä* VP., *vyölä* VP., *košelä* He., *studnä* VP., *pracä* He., *ulicä* VP., *studnä* Kob., VP., *švégerinä* VP., MP., *svinä* He., MP., *küpä* (kúpa), *všerä* VP., *dušä, dževšä* He., Kob. (VP. a MP. majú dževš vedľa dževšä, podobne ako *chlapš, chlapšä*), *riškašä* He., *kamžä, ružä, chižä, sadžä* VP.

'ä je za *'a* v koncovkových tvaroch ohnutých: sing. gen. akuz. mužských (*j*o-kmeňov životných, napr.: *oräsä, farärä, nyötärä, richtärä, kondäsä, kušnirä, pastirä, od Gregorä*. Tak je v osadách: Veľká a Malá Poloma, Henckovce, Kobeliarovo; sing. gen. mužských o-kmeňov neživotných, napr.: *ot krajä*,

¹² Smetánka 141.

¹³ Mienky sa rozchádzajú. Smetánka 143. Gebauer, l. c.

s *košä* VP., *diždä* VP., *diždžä* Kob., *zo dnä* VP., *nožä* VP. U (j)o-kmeňov stredných táto zmena nie je, lebo sú obečné tvary: *mora*, *pola* ap.; plur. n. om. mužských životných mien má 'ä za psl. -ija: *pothonišä* He., *ludä* vedľa *ludē* He. Viď k tomu ä aj e; sing. ak. *maferä* volaj; inštr. plur. podstatných mien ja-kmeňových, napr.: *dušämi*, *kamžämi*, *ulicämi*, *svinämi*, *kyžžämi* ap.

Tento posledný jav je fakultatívny a pre konečné precizovanie treba zostaviť štatistiku všetkých možných prípadov.

Inštr. plur. mužských jo-kmeňov: *bašämi*, *kompanijämi*, *sucämi* ap.¹⁴

'ä je za psl. ě¹⁵ u slovies III. tr. 2. vzoru, kde pred triednou kmeňotvornou príponou je palatálna, alebo pôvodne palatálna spoluhláska.¹⁶

Pr.: *vidät* VP., MP., *vidät* He., Kob.; *bolät*, *hlädät*, *horät*, *hermät* alebo *bolät*, *hlädät*, *horät*, *hermät* v He., a Kob.; v He. vyskytuje sa aj podoba *härmät*; *kipät*, *letät*, *merzät* v MP., VP. alebo *kipät*, *letät*, *merzät* v He. a Kob.; vo VP. vyskytuje sa aj podoba: *märzet*; *mislät*, *sedät*, *sverbät*, *terpät*, *visät*, *verät* či *sedät*, *sverbät*, *terpät*, *visät*, *verät*; vyskytuje sa aj podoba: *sädät*, *smädät*.

'ä je za 'a (z pôvodného ide ē) u slovies III. tr. 3. vzoru. Pred triednou kmeňotvornou príponou je palatálna spoluhláska. — Pr.: *bežät* (držať sa nevyskytuje, je nahradené slovesom trimať), *klešät* či *klešät*, *kläšät* (častejší je však novotvar: *kleknüt* vo vhodnom syntaktickom spojení), *krišät*, *čušät*, *ležät*, *slišät*, *teršät* či *klešät*, *kläšät*, *krišät*, *čušät*, *ležät*, *slišät*, *teršät*.

Sem patria slovesá onomatopoické: *brunšät*, *fušät*, *hušät*, *vrešät*, *blešät*, *blišät* sä, *rišät*, *mrjavšät*, *zjojšät*, *zhuršät*, *sforšät* ap.

'ä je za 'a v neurčitku slovies V. triedy, 1. b. vzoru, teda u slovies, ktoré pred neurčiteľnou kmeňotvornou príponou majú palatálnu alebo pôvodne palatálnu spoluhlásku. — Pr.: *vešät*, *strielät*, *vešerät*, *stavät*, *zabijät*, *napájät*, *zobádzät*, *zhánät*, *ohánät* sä, *vihrádzät*, *vichádzät*, *prechádzät*, *zakálät* (slovesá: kláňať sa, ľudzať, skracať sú neznáme); *krášät*, *krájät*, *kervácät*, *odnásät*, *popijät*, *doplácät*, *ponáhlät* sä, *zavádzät*, *porúšät* (porúčať), *vystrájät*, *strielät*, *utrácät*, *pokúšät* (užíva sa len v štýle náboženskom, ináč je obvyklý tvar: pokúšovať), *prüšät*, *navádzät*, *välät*, *vádzät* (zväčša len v spojení s rituálnym úkonom: s väčkou; šiesty týždeň vedie sa nevesta i s dieťaťom do kostola na požehnanie), *zvážät*, *vešät*, *zavijät*. Tak je vo VP. a MP. Tvary bez mäkkej spoluhlásky *d*, *t* sú zas v He. a Kob. Ostatné slovesá, patriace do tejto triedy alebo nie sú neznáme, alebo aspoň v infinitíve nie je známa iteratívna podoba. V ostatných tvaroch áno. — Pr.: *slíšjet* som psa viť, ale už pes *zavijät*; sadiť, ale *posádzät* (rozkazovací spôs.).

¹⁴ ä v skloňovaní neosobných zámen vid' v paradigmatách, uvedených v Carpaticách 60.

¹⁵ Gebauer, I. c. 148.

¹⁶ Triedenie slovies podľa Damborského, Slovenská mluvnica, IV. vyd.

'ä je za 'a v plur. 3. osobe prítomného času u slovíes V. triedy, 1. b. vzoru. — Pr.: *zabíjajú, merajú, schánajú, strielajú, navádzajú, vďlajú, vešajú, obracajú*. Tak je v MP., VP., He., Kob., kým v B. a NS. je v týchto prípadoch, ako aj v predošlých, vždy *e*.

Pri slovesách V. tr. 1. a. vzoru v kmeni na *b, v, r*, zakončených za kmeňotvornú príponu *a* v príkladoch, ako: *zarábäť, dohvärať, vešerať* ap.

'ä je za 'a v imperative slovíes V. triedy, 1. b. vzoru. — Pr.: *meräj, meräjmo, meräjte, nestrieläj, poschánäj, alebo pozhánäj, pohánäjmo, poväläj, nenavádzäj* ap. Tak je na celej oblasti, vyjmúc B. a NS., kde je zas *e*. Viď pod *e*.

ä je za *a* po nepalatálnej spoluhláske, najmä po *k, g*. — Pr.: *gäti, gäjdí* He., *kädel* VP., *kädit* VP., *ukäzuje*.¹⁷

ä je za *a*, ktoré vzniklo v pôvodnej skupine *tort*, napr.: *bräda* VP. Tak je na celej oblasti, vyjmúc B. a NS.

'ä je za psl. 'e pôvodné i rôzneho pôvodu. — Pr.: *žälud, žälüdo*¹⁸, *käčka, oräch, boläst*¹⁸, *jäljén, däläko* VP., MP., *kuözäní, jädla* (strom), *jädlo* VP., *ponižä* MP., *haďäcíe piéro* (kapradie) VP. Tejto zmeny, pravdaže, niet v B. a NS.

ä je za *e*. Pr.: *hät* (choď *hät* = preč), *gräca, dreväni, slovänski, šärt* (čert) VP., *lädvuó* VP.

ä je za vsuvné *e* v prípadoch, ako: *bärdo, särco, štvärt, härdo, gärk*.

ä je za psl. *o*, vlastne za jeho striednicu v prípadoch, ako: *lächki* MP., VP., He., *läfki* Kob., *län*, ale aj *len, länovo semäško* VP., MP., He., *polächko*.¹⁸

ä je za psl. *o* v pôvodnej skupine *tört*, napr.: *tärpät* VP.

ä je za cudzie *e* napr.: *betäh* za maďarské *beteg* v Kob. Pr.: *kího ti betäha* (čo ti je).

Kým v Malej a Veľkej Polome, ďalej v Henckovciach a Kobeliarove je 'ä za 'a (po spoluhláske palatálnej, alebo pôvodne palatálnej), v Betliari a Nižnej Slanej nikdy nenájdeme túto striednicu. Ale že aj v Betliari a Nižnej Slanej musela nastať táto zmena aspoň v niektorých prípadoch, tomu nasvedčuje skutočnosť, že za 'a nachádzame tu *e*. Toto *e* vzniklo asi ďalším úžením z 'ä. Postup by bol teda: 'a>'ä>'e, napr.: *šas>šäs>šes, obišaj>obišäj>obišej* či *običaj>običäj>običej*. Podobne v ďalších prípadoch, ako *šes, žereví, vďešni, zjeviel se, jema, jehodi, obišej, lišej, bežef, ležef, krišef, piščelka, pečeti* ap. Viď *e*.

Zato za psl. 'á (po mäkkej, alebo pôvodne mäkkej spoluhláske) je vo všeobecnosti ä.

V mnohých prípadoch v duchu miestnych kvantitatívnych pomerov mení sa poloha krátka v dlhú a miesto 'ä je 'ǣ. Pr.: *soläyka* (solníčka), *Talijän, snäl* ap. Viď o tom 'ǣ.

¹⁷ Analogiou vysvetľuje tento jav aj Trávníček, l. c. 76.

¹⁸ Gebauer, l. c. 103, 138 (§ 52a).

II. *ä*.

ä sa vyskytuje za pôvodné *e* v polohe dlhej bez výnimky v nárečiach všetkých popisovaných osád, ba aj v nárečiach osád prechodných a aj v nárečí skupiny markušskej.

Pr.: *šástka* či *částka* NS., *zašät* či *zašät*¹⁹, *začät*, *zašätok* či *zučätok* NS., *rozhlädnút sä* či *rozhlädnút se*, *vihlät* (okno), *hrätki* (malé laty napr. na plote B.), *klät* či *klät* (kľat), *knäs* (kňaz), *jädro*, *esträp* (jastrab), *mesäc*, *pamätka*, *päti*, *pätok*, *penäz*, *präst*, *prädza* (priadza), *rädit* (riadit), *porädok*, *porädni*, *urät*, *rešäška* alebo *retäška*, *säha* (siah), *doščähnút* (dosiahnuť), *vsäknút* (vsiať), *mesäc*, *smät* (smäť), *svätost* či *svätost*, *svätošni* (sviatočný), *träst* či *träst* (triasť), *zatät* (zaťat), *väzät*, *zaväznút* či *zaväznút* (zaviaznuť), *väc* (viac), *zajäc*, *žädät* či *žädät* (žiadať), *žädni* (žiadni) *mläšť* (B.).

V číslovkách: *pädesät* *šezdesät*, *devädesät*, *päti*, *deväti*, *desäti*, *dvacäti*, *pädesäti*, *devätka*, *desätka*, *dvacätka*, *pädesätka* či *pädesät*, *deväti*, *pädesäti*, *desätka* ap.

ä sa zachováva vo všetkých ohýbaných tvaroch uvedených podstatných i prídavných mien.

V deminutivach: *ďjevšätko*, *chlapšätko*, *prasätko*, *kuršätko*, ďalej: *semäško*, *ščenätko*, *telätko*, *ubožätko*, *prasäška* (mladá prašná sviňa) ap.

ä je za pôv. *e* v neurčitkovom kmeni sloves I. triedy, 2. vzoru (nakoľko sú známe). Vplyvom miestnych kvantitatívnych pomerov je *ä* aj v part. l-vom u tých istých sloves. Táto part. podoba je novšieho pôvodu. Pr.: *vzät*, *vzäl* (častejšie *vezmúl*); *žät* (mimo B. a NS., kde je *žef*; inf. tvar sa málo užíva), *zožäl*, častejšie: *zožmúl* (v ženskom rode je len podoba *žäla*; vôbec je to sloveso málo užívané, lebo znamená: srpom kosiť); od slovesa prijať známa je iba podoba: *prijmút*, *prijmúl*; *snäl*, častejšie: *sejmúl* (infinitívna podoba sa neuzíva); je len *napnút*, *napnúl*; *zatäl*, viac *zatnút*, *zatnúl*; *klät*, *kläl* ap. U týchto sloves badať všeobecnú tendenciu tvoriť novotvary podľa II. triedy slovesnej.

ä je za psl. *e* v koncovkových tvaroch ohnutých. Tak je v 3. os. plur. prítomného času niektorých sloves III. a IV. triedy.

III. trieda, 2. vzor: *sedä* či *sedä*, *vidä* či *vidä*, *bolä*, *hledä* či *hledä* He., *horä*, *hermä*, *letä* či *letä*, *merzä* či *märzä* He., *mislä*, *smerdä* či *smärdä* He., *sverbä*, *terpä*, *vedä* či *vedä*, *visä* ap.

III. trieda, 3. vzor: *bežä*, *klešä* či *kläšä*, *ležä*, *slišä*, *teršä*, *brunšä*, *kníšä*, *seršä*, *vreštä* či *vreštä*, *bojä sä*, *spä*, *stojä* ap.

IV. trieda: *prosä*, *südä* či *südä*, *bjelä*, *bläznä* (ale častejšie: *bläznejä*), *blüdä* či *blüdä*, *bränä*, *bürä*, *cüdä* či *cüdä* (horu čistiť), *šisä* či *čisä* NS., *hrešä*, *choďä* či *chodä*, *chvälä*, *kerstä* či *kerstä*, *mlätä*, *modlä sä*, *nütä* či *nütä*, *mütä*, *pälä*, *smütä*, *strážä*, *strelä*, *trübä*, *ušä* či *učä* NS., *vrätä* či *vrätä*, *vläšä*, *hnojä*, *kojä* ap.

¹⁹ Častejšia je podoba: *zašmút*. Slovesá I. tr. prechádzajú do tr. II.

Podobne majú 3. os. prít. času aj bezpriznakové slovesá: *vedǣ* či *vedǣ*, ďalej *jedǣ* i *jedǣ*.

ǣ je za psl. *e* v adjektívach alebo adverbíach, odvodených od pôvodného participia *nt*-ového, napr. v slovách: *postojǣci*, *poklešǣcki* B., *poklešǣški* VP., *poklešǣci* He., *poklečǣci* NS., *poležǣci*.

ǣ je za psl. *oja* v plur. nom. mužských životných mien v prípadoch, ako: *bratǣ* či *bratǣ* (na celej oblasti), *zatǣ* v He.

ǣ je za dlhé psl. *ǣ* (po *mäkkej*, alebo pôvodne *mäkkej* spoluhláske). Tak je na celej opisovanej oblasti, teda aj v Betliari a v Nižnej Slanej. — Pr.: *žabǣr*, *Jǣna* bude (gen. sing.), *jǣrok*, *mlǣzga*, *jǣr*, *jǣšǣór*, *cǣcha*, *šǣleni*, *fšǣt* (všade), *rǣd* (české *řád* aj kuchynské náradie); *žǣl*, gen. od *žǣlu*; *žǣdal*.

Podobne je aj v slabikách kmeňových: *žabǣr*, *kijǣk*, *bujǣšok*, *bujǣk*, *vojǣk*, *frejǣr*, *Stojǣková*, *drǣótǣr* či *drǣótǣr*, *ovšǣren*, *lišǣk*, *sklepǣr*, *manžǣrik* (mažiar na drvenie korenia), *Hadžǣre* (prezývka polomských obyvateľov), *nebožǣtko* (úbožiatko), *Košicǣn*, *Talijǣn*, *sedlǣk*, *sedlǣška*, *sedlǣcki*, *šǣlǣtka*, *konǣr*, *sklenǣr*, *rošǣnǣk* (jedno-ročné zviera), *gǣbašǣnsǣr* VP. (betlehemci).

V koncových tvaroch vyskytuje sa ǣ v nasledujúcich prípadoch:

sing. gen. *znamǣnǣ*, *požehnǣnǣ*, *durkǣnǣ*, *bez ovocǣ* ap.

sing. nom. fem. skloňovania prisvojovacích zámen: *mojǣ*, *tvojǣ*, *svojǣ*, *našǣ*, *vašǣ*.

sing. nom. fem. skloňovania *ja*-kmeňov prídavných mien: *božǣ* (božja), *pešǣ*, *vešǣršǣ*; v komparative: *vekšǣ*, *krajšǣ*, *reskejšǣ*, *parǣdnejšǣ*, *krivšǣ*, *rǣvnejšǣ* či *rǣvnejšǣ*, *halbokejšǣ*, *bišǣšǣ*.

ǣ je za ǣ psl. v infinitívnych kmeňoch slovies V. triedy, 4. vzoru (stiahnutím za pôvodné *ǣja*, *oja*²⁰). — Pr.: *hrǣt* či *hrǣt*, *lǣt* či *lǣt*, *okrǣt* či *okrǣt*, *smǣt*, *sǣt* či *sǣt*; tak je aj v participiu *l*-ovom ǣ (sfabovaním z psl. *oja*, *ije*), napr.: *smǣl*, *sǣl*, *lǣl*, *hrǣl*. Ostatné slovesá pôvodne sem patriace nie sú známe.

ǣ je za psl. ǣ v celom prítomníku slovies V. triedy, 1 b. vzoru, napr.: *sǣdzǣm*, *sǣdzǣš*, *sǣdzǣ*, *sǣdzǣmo*, *sǣdzǣfe* (ale 3. os. plur. *sǣdzǣju* = chleba a nie plodiny, lebo tie iba sǣdia), *zabǣjǣm*, *zabǣjǣš*, *zabǣjǣ*, *zabǣjǣmo*, *zabǣjǣfe* (*zabǣjǣju* alebo *zabǣjǣju* B.), *vešǣrǣm*, *vešǣrǣš*, *vešǣrǣ*, *vešǣrǣmo*, *vešǣrǣfe*; *zhǣnǣm*, *zhǣnǣš*, *zhǣnǣ*; *popǣjǣm*, *popǣjǣš*, *popǣjǣ*, *popǣjǣmo*; *rozmišǣlǣm*, *rozmišǣlǣš*, *rozmišǣlǣmo*, *doplǣcǣm*, *doplǣcǣš*.²¹

ǣ je za psl. *e* v prípade *žǣp*.²²

ǣ je za cudzie ǣ, napr. v slove *bečǣr* aj *bečǣr* VP. (z maďarského *betyár* = befár); *seginǣtko* VP.

ǣ je za cudzie *ǣ* v slove *ďǣbol*, *ďǣblik* (z latinského *diabolus*). V Henckovciach, kde je nárečie vonkoncom tvrdé, zachovalo sa *ď* jedine v tomto slove.

²⁰ Šmetánka, I. r. 146.

²¹ Gebauer, I. c. 119.

²² Gebauer, I. c. 103.

'*ä* kvantitatívneho pôvodu. V mnohých prípadoch, v duchu miestnych pomerov kvantitatívnych, mení sa poloha, vlastne slabika krátka v polohu, vlastne slabiku dlhú a miesto '*ä* je '*ä*. Pr.: *soläyka* (soľnícka), *jäščör*, *kijäk*, *jär*, *vihlät*, *Talijän*, *Košičän*, *bujäši*, 3. os. part. *l*-ového: *meräl*, *zváräl* ap.

Túto tendenciu, že je '*ä* v niektorých prípadoch za psl. '*a*, badať najsilnejšie v part. *l*-ovom. ('*a* sa mení najprv v '*ä* a vplyvom miestnych kvantitatívnych pomerov dži sa ďalej v '*ä*, ako sa dži skoro každá kmeňová samohláska v part. *l*-ovom). Takéto dženie badať u sloviess III. triedy, 3. vzoru.

Pr.: *bežäl*, *krišäl* vedľa *krišjäl* VP., MP., *vracäl* He., *kläšäl* aj *kläšjäl* He., *slišäl* aj *slišjäl* He., *bežjäl* He. Naproti tomu je v B. a NS. len podoba *bežjäl*, *slišjäl*, *klešjäl* ap.

Ale vyskytuje sa táto zmena ďalej v part. *l*-ovom u všetkých sloviess V. triedy, 1. b. vz. — Pr.: *zabijäl*, *zhänäl*, *strieläl*, *priušäl*, *navädzäl*, *väläl*, *vešäl*, *obracäl*, *vracäl*.

Ostatné slovesä, patriace do tohto vzoru, nie sú známe, lebo toto nárečie vyhýba sa iteratívnym tvarom a nahradzuje ich syntaktickým spôsobom.

Dôkazom toho, že aj v B. a NS. bola častä, azda všeobecnä zmena '*a* v '*ä*, je práve toto part. *l*-ové sloviess V. triedy, 1. b. vzoru, napr.: *väläl*, *strieläl* ap. Veď pre početnosť part. podôb s kmeňotvornou príponou *-jäl* badať tendenciu nahradit podoby s '*ä* s podobami na *-jäl* vo vhodnom syntaktickom spojení, napr.: *väcej* razi streljäl.

U sloviess V. triedy, 1. a. vzoru je v part. *l*-ovom kmeňotvornä prípona *äl*, alebo u sloviess v kmeni na *b*, *r* alebo *v* zakončených nachádzame kmeňotvornü príponu *äl*. Tak je: *dohväräl sä*, *vešeräl*, *zatväräl*, *rospřäväl*, *staväl*, *zarábäl* aj *zarábäl*.

AXIOMATISCHE PROBLEME DER PHONOLOGIE

*(Mogjclent: Axiomatische Probleme der Phonologie.
Graz–Wien–Köln, Hermann Böhlau, 1967, 382–385. p.
(Phonologie der Gegenwart – Vorträge und Diskussio-
nen anlässlich der Internationalen Phonologie–Tagung
in Wien, 30. VIII. – 3. IX. 1966. Wiener Slavistisches
Jahrbuch, Ergänzungsband VI.)*

PHONOLOGIE DER GEGENWART

Vorträge und Diskussionen anlässlich der Internationalen
Phonologie-Tagung in Wien, 30. VIII.—3. IX. 1966
(Wiener Slavistisches Jahrbuch, Ergänzungsband VI)

Herausgegeben von
Josef H a m m
o. Prof. an der Universität Wien
unter Mitwirkung von
Dr. Otto Back und Dr. Gerhard Neweklowsky

Sonderdruck

1967

HERMANN BÖHLAUS NACHF. / GRAZ — WIEN — KÖLN

Im Buchhandel einzeln nicht käuflich.

L. A. ARANY (ROŽŇAVA)

Axiomatische Probleme der Phonologie

Die Phonologie als funktionelle Phonetik ist eine selbständige Sprachtheorie, ein Versuch, das Wesen, also die konstitutive Funktion des sprachlichen Elementes zu identifizieren, dessen Struktur zu bestimmen und schließlich das allgemeine Ordnungssystem aller Spracheinheiten zu definieren. Ihre Methode ist im Grunde genommen richtig, weil sie die logischen Grundsätze appliziert.

Obzwar die Phonologie schon viele gute Ergebnisse erreicht hat, vermochte sie bisher weder die notwendige, also wesentliche, vollständige und eindeutige Definition, noch die generelle Struktur und das allgemeine System der sprachlichen Elemente festzustellen. Alle ihre bisherigen elementarwissenschaftlichen Ergebnisse und folglich auch alle ihre wort- und syntagmaphonologischen Ergebnisse sind partiell. Die Ursache: das System der phonologischen Grundsätze ist mangelhaft und folglich auch widersprechend.

Alle Phänomene des Weltalls stehen in korrelativ-definiter Ordnung der Voraussetzung und der Folge, des Absolutum und des Relativum, der Universalität und der Individualität. Die finite Ordnung der logischen Grundsätze bestimmt eindeutig und definitiv die strukturierte Ordnung des Seins: sie stellt die Subsistenzweise fest, bestimmt die Relationsstruktur und definiert ihre Ordnung. Die Sprache ist ein Teilsystem des Universums. Ein bestimmtes Teilsystem der Schallphänomene der physikalischen Wellenordnung ist die Vorbedingung des von menschlichen Sprachorganen erzeugbaren virtuellen, vollständigen, generellen und allgemeinen Lautes (Phonikum oder Sonikum), beziehungsweise der Ordnung des daraus implizierten Sprachlautes. Diese Ordnung von sonischen Sprachlauten ist das primäre Material für die Bezeichnung der menschlichen Abbildung: der Sprache. Die Ordnung der logischen Grundsätze ist die notwendige Voraussetzung der Sprachtheorie und deren entsprechendes Teilsystem bildet das Axiomensystem der Sprachwissenschaft. Infolgedessen ist das vollständige Axiomensystem der Sprachwissenschaft mit der logischen Prinzipienordnung gleich, es unterscheidet sich von ihr nur im Umfange.

Infolgedessen ist die Aufgabe der Sprachwissenschaft: mit finiter Ordnung ihrer Axiome eindeutig, monomorph und definitiv ihr wissenschaftliches Objekt zu bestimmen, nämlich die Sprache, in ihrer Sub-

Axiomatische Probleme der Phonologie

systemweise, in ihren Relationen und in ihrer Ordnung. Mittels vollständiger Ordnung der Axiome durch inhaltliche Implikation kann man korrelativ und definitiv die ganze Strukturordnung der Sprache bestimmen. Die applizierte Ordnung der Axiome bestimmt also die möglichen Ergebnisse der Sprachwissenschaft im voraus. Das ist aber nicht der Fall mit dem Axiomensystem der Phonologie, und eben daraus folgen ihre Widersprüche und die Unfähigkeit die sprachlichen Elemente zu definieren.

Die Axiomenordnung der Phonologie läßt zwei Grundsätze beziehungsweise Grundprinzipien und drei bis vier Korollarien gelten: das erste ist das Grundprinzip der Opposition und das daraus folgende Prinzip der Disjunktion, Korrelation und Konjunktion; das zweite ist das Grundprinzip der Funktion und das daraus folgende Prinzip der Korrelation, der Struktur, des Systems und der Gleichung. Schweigend oder sekundär läßt sie noch das Grundprinzip der Identität, der Relation, der Äquivalenz und der Unvereinbarkeit gelten.

Das grundlegende Prinzip der phonologischen Theorie ist also das Prinzip der Opposition. Das Oppositionsprinzip bedeutet: mit irgendeinem Gegenstand *A* stellt man irgendeinen beliebigen Gegenstand der *non-A*-Region in Opposition, *A* wird das Vorderglied (Relatum) und der gepaarte Gegenstand das Konsekutum: die beiden Gegenstände sind dann also-relativ, sind also ein binäres Relativum. Die binären, ternären, quaternären usw. Beziehungen sind nach beliebigen Merkmalen kontraponierte paarige Oppositionsverhältnisse der beliebigen differenten Gegenstände. Aus diesem paarigen Verhältnis folgt notwendigerweise die Selbstidentität der Glieder, seine Disjunktion, die Möglichkeit seiner Umkehrung und schließlich die Einheit der generellen, partiellen oder individuellen Oppositionspare. Die Oppositionsbeziehung kann zulassend (Oberbeziehung: vel-vel) oder ausschließend (Alternation: aut-aut) disjunktiv sein. Die Relation der Oppositionsglieder folgt nicht aus der Wesenheit des Vordergliedes, es ist keine notwendige Beziehung sondern ein nach beliebigen Merkmalen kontraponiertes, konsekutives Oppositionsverhältnis der beiden Glieder. Das Konsekutum folgt also nicht durch inhaltliche Implikation (Kontinenz, Abbildung oder Subsumtion) aus dem Wesen der Voraussetzung, es ist keine essentielle Funktion des Vordergliedes, und folglich kein Glied einer Reihe. Die Phonologie als funktionelle Sprachtheorie läßt die konstituierende, also die notwendige, primärste und elementarste Funktion der Sprache bis jetzt außer acht. Das ist der erste Widerspruch der Axiomatik der Phonologie; und daraus folgt auch der andere.

Eine Korrelation liegt vor, wenn jedem Gliede einer *a*-Gesamtheit der Gegenstände ein oder mehrere Glieder der *b*-Gesamtheit nach demselben Merkmal entsprechen, wenn also die Glieder der beiden Folgen in isomorpher

L. A. Aronj

Opposition stehen, da zwei Oppositionsglieder stehen in demselben Oppositionsverhältnis, aber daraus folgt nicht dasselbe Verhältnis zwischen zwei Oppositionspaaren: wenn a in Opposition zu b steht, und b zu c , so folgt daraus nicht eine transitive Relation. So ist z. B. der Laut p die stimmlöse Voraussetzung des Lautes b und t die Voraussetzung des d , doch ist der Laut p deshalb nicht die unmittelbare Voraussetzung des Lautes d . Die Korrelation ist also ein isomorphes Nacheinander der gleichmerkmaligen Oppositionen; es ist also keine transitive, asymmetrische Reihe, also keine notwendige Grundrelation. Struktur und Ordnung, also keine Grundfunktion. In der Korrelation wiederholt sich nicht zwischen mindestens drei Gliedern eine wesentliche Relation, so schafft also keine notwendige, also transitive und asymmetrische Relation. Die Grundbeziehung der Korrelation ist das Oppositionsverhältnis, das ist eine ein- oder zwei-mehrdeutige additiv-merkmalige konverse Relation, die im allgemeinen nichttransitiv und symmetrisch ist; nur ausnahmsweise kann sie transitiv sein. Die Ausnahme und also die Korrelation kann nicht Grund einer Gesetzmäßigkeit, Struktur oder Ordnung sein. Darin steckt der zweite Widerspruch der Axiomatik der phonologischen Theorie, und dies ist die notwendige Folge des ersten Widerspruches: des Mangels der elementaren Funktion.

Der Grund jeder Reihe, Struktur und Ordnung ist die implizierte transitive Relation. Der Grund jeder Transitivität ist die aus dem gemeinsamen qualitativen Wesen durch die Kontinuität, Abbildung oder Substitution implizierte Reihe, in der die Folge eine Funktion des Vordergliedes ist, sie ist zugleich die einfachste Struktur und Ordnung. Die Implikation und das aus ihr folgende Prinzip der Struktur und Ordnung, sowie das Prinzip der Diversität, Korrelativität und Gleichheit sind Korollarien des Grundsatzes der Identität und des Widerspruchs. Die wichtigsten Grundsätze der Sprache sind die Identität und der Widerspruch. Das Prinzip der Opposition ist dritten Ranges. Die Opposition und die daraus folgende Disjunktion und das Nacheinander der wiederkehrenden Oppositionspaare, die Korrelation, ist keine essentielle Relation und Funktion: sie bildet also keine Grundstruktur und kein Grundsystem.

Darin steckt der Widerspruch der auf das Oppositionsverhältnis aufgebauten Theorie, und das ist der Grund des vergeblichen Versuches der Phonologie, das sprachliche Element und dessen vollständiges System zu definieren.

Die transitiv-korrelative Zeichenstrukturordnung der diversen Sprachlautwerte gibt ein primäres Sprachsystem. Die meistens oppositiv-korrelative Zeichenordnung der differentiellen Lautwerte gibt einen sekundären Sprachtypus. Die Phonologie appliziert ihre im sekundären Sprachtypus festgestellten theoretischen Erkenntnisse auch auf das primäre, korrelative-

Axiomatische Probleme der Phonologie

Sprachsystem; also sie verfällt in den elementarsten Fehler der Generalisierung und in den daraus folgenden allgemeinen Widerspruch. Aus diesem Fehler folgt ihre Unfähigkeit, das vollständige, generelle und allgemeine Sprachsystem zu definieren.

Die Sprachwissenschaft — und mit ihr die Phonologie — kann nur nach einer Vervollständigung ihres axiomatischen Systems und von der Applikation des vollständigen und widerspruchsfreien Axiomensystems neue Erfolge erwarten.

Aus der Diskussion:

MERLINEN: [1] ARANY: [2, Antwort]

[1] Die Ausführungen des Vortragenden sind nicht zuletzt darum zu begrüßen, weil sie klar machen, wie sehr es die Phonologie nötig hätte, sich mehr mit Grundlagenforschung zu beschäftigen, insbesondere auch auf dem speziellen Gebiet der Logik.

[2] Selbst Jakobson schreibt: „Die Prinzipien der Phonologie vermehrten sich nicht in erforderlichem Maße.“

Auch er fühlte, daß es eine prinzipielle Ordnung, ein Axiomensystem, in der Phonologie geben müsse.

A lerobbantás jól sikerült. Hatvanezer köbméternyi kőhalmaz tornyosodik hegymagasságban. A kőhalom fölött komoran magaslik kétszáz méternyire a sötétszürke meredek kőfal. A rámolók leengedték a kőzuhatagot. A megindult kőmező lavinájának hangja elnyomja a zúzó moráját. Egy háznagyságú sziklatömb száz méternyire gyűrűbe göngyölítette a sín párt. A kőbányából jó előre kitolt csillék sora előtt állt meg, mindössze az első csillét vetette ki a vágányról. Trombitajelre rongyos vászonbábuk sorakoznak a legyezőszerűen szétfutó sínek csomópontjába. Egy rongy – egy csille elindul. Libasorban nyomulnak előre a rongycsomók, maguk előtt tolva nyitott vashendőjüket. Nehéz ökörlépések vonják szét a sort a szétágazó sín párokra. A legyező szárainak vége kivirul a kőhegy lábánál. Minden száron egy-egy fehér bolyh imbolyog egy tátott fekete száj körül. Imbolygásuk egyforma, mint a víz sodrától feszegetett faág vibrálása. A frissen repesztett gránit kékesszürke csillogása mint kékes hullámverés imbolyog a reggeli verőfény párázatában. A fehér bolyhok inganak-hajlanak, bunkós csápjuk fel-felvillan, és nyelik vashendőjükbe a kékes hullámdarabokat. A megtelt potrihok aztán hátukra kapják a bolyhokat, s megindulnak, nyomulnak egymás után a sínlegyező csomópontjába. A csille alvázára kapaszkodott rab vörösrre duzzadt arccal feszíti a kerekek közé dugott fékrudat, hogy be ne rontson a zúzómalom ajtaján.

Az az első nyomorult túl gyorsan jön, beronthat a zúzóba. No, lefékezett. De a bal szél-ső még mindig ott matat a sín végén, a munkahelyen. Lemaradt a nyomorult. Fel kell kissé nézni. A többi rendben halad. A tavaszi levegőben élesen rajzolódik ember és kő, nem úgy, mint a ködös esős napokban. Most jó állni ebben a fényözönben, édes erőfölöslegtől duzzadó ikrával. Az izomnak édes önkéntes játéka ütemesen verdesi a lábközé cresztett géppisztoly vasát. Milyen jó barátja is ez a pisztoly, milyen ízes az élete, mióta együtt szolgálnak. A kő kemény és nehéz; hány társát morzsolta halálra a megindult kőmező. A rámoló munkája a legveszélyesebb. Igaz, a legjobban fizetik. Sok pénzre van szüksége. Nem egy faluba jár, nem szépek teszi a szépet. Volt is szép multság nemegy kocsmában. A hadi útra sok kő kell – ez jó. A régi munkahelyére osztották be szolgálathá, ez is nagyon jó.

De az a nyomorult a bal szélén, az spekulál. Nem akarja megrakni a tizenegy kocsit. Pedig az üzemvezetőnek csak akkor van hozzá szombaton marokba hulló szava, ha az alku szerint mindegyikből kipréseli a napi tizenegyet. A ragya verje ki, az jól megvan ezzel a segítséggel. Hízott, mint a vénlányok kandúrja. Szája széle duzzadt, mint a pióca varangya, és dől belőle ez a szép értelmetlen szó, még ha rabol is, majdhogy meg nem cirógatják. De nem is nógatná meg a munkában, még inkább bujtatja. A napi tizenegyet azért elvárja. Az ember aztán duplán vesződjön ezzel a nyomorult csürhével, míg kipréseli belőle a napi tizenegyet. Legalább a kosztjukat megadná, hogy jobban bírának. No ez is megérdemelné a magáét. A bal szélső még mindig nem jön, a nyomorult.

Lábikrája ráfeszül a géppisztoly kasára. Jó feszülés nyújtja izmait és feszíti gerincét. Olyan cselekvésre ösztönző ez a szép reggel.

Ha ez a nyomorult bal szélső úgy futni akarna. Tovább balra ott a bevágás, kis meredek után az erdő. A levegő éles, áttetsző, pontosan tudna célozni..., a lejtőn már előrevágódva feküdné, lába mellett csordogálna el vére a sárga agyagon. Biztos találat lenne, pontos... megmutatná mit tud. No... a dő se volna rossz, jól is jönne.

Izmai feszesen rászorulnak a lába közé bocsájtott géppisztolyra. Valamilyen várakozásteljes sejtetéstől indítva biztos mozdulattal csőre tölti géppisztolyát, és újra térde közé ereszti.

A bal szélső átvánszorog a csille jobb oldalára, az alvázra ül, kulacsából locsolgatja zúzott térdét. Az állott langyos víz nem ad enyhét a megjajdult sejteknek.

A kő védekezik, megtámadja, aki ellene támad. Hiába a kalapács döbbenete, zúzó ereje: szilánkot vet, véres szúrást ejt, konokul *ellent áll*. A kő él. Az érces csengésű kristályos gránit kemény jellemű egyéniség. Keménységében ereje s egyben gyöngéje. A gránit *tönknek* kemény, de érzékeny feje van. Ha megtalálod fejét és hasadási irányát, a zuhanó kalapács élével szabályos szeletekre hasogathatod. A borsókás kőnek nincs feje, csak háta meg hasa; gömbölyded, lágy hangú és alattomosan szívós. Hasítani nem lehet, csak zúzni – teli kalapáccsal: csak tömedéknak jó. Nem jutsz vele előre, nem telik a csilléd, nincs meg a tizenegy köbmétered, csak a büntető pontod. Tizenegy köbméter. A térd remeg, a kar fásult, a zúzó-dás tompán éget. A legördülő kő él, alattomos haraggal egyenesen az embert célozza: az utolsó méteren irányt változtat, s a szomszéd munkahelye helyett a te lábadnál ugrik, s zúzza nyomorékká. A tizenegy csille nem lesz meg. Vajon orvoshoz bocsájtanak-e. Milyen természetű a sérülés?

– A bal második sínt told, csilléjét betolja egészen a kőhegy alá, és a koci bal oldalára áll be. Alig két méterre kerül a szélsőtől.

– Rá tudsz állni?

– Mintha nem a saját lábam lenne.

– Dagad, orvos kellene.

– Este megkísérlem a gyengélkedőn.

– Ha nem ismer el, büntető barakkba kerülsz negyed kosztra.

– Tudom.

– Már megint a hősi nyugalmatad mutogatod. Milliók kemény sorsa *dajogt*, de a saját sorsodat nem tudod megvédeni. Azok élnek saját életüket, te pedig itt zúzhatod a követ zúzott csonttal, vagy a büntető barakkban nyuvadhatsz el éhen. A keretlegény szórakozásból is bezúzhatja a koponyádat, mert itt sem nyughatsz az elveiddel.

– Egyéniségem és legmélyebb énem az elvemben van. Önbecsülésem vállalásra kötelez, de nem keresem a veszélyt. De ne feledd, te sem vagy más, csak más módon. Hagyjuk, jön az üzemvezető. Legkétszínűbb a civilek között.

– Jó napot fiúk! Csak nem sérült meg?

– Megcsapott a legördülő kő.

– Vigyázni kell a frontra. De legalább kissé elbeszélgetünk. Teli vagyok gonddal. Higgyék el, nehéz sorom van nékem itten. Csak esti olvasmányom üdít fel némileg. Az emberriességről nagyon lényegbevágóan értekezik Masaryk a Humanista eszmények című munkájában. Biztosan olvasta, mi a véleménye róla?

– Nem emlékszem a részletekre, de mint mindenben, humanitásában is eklektikus, tehát nem őszinte. Korompai csendőrjeinek a munkásokra zúdított sortüze humanizmusának próbaköve.

– No igen, hát igen, de mint filozófus, úgy vélem nagy, és... Mi történt? Üzemzavar. Elcsendesedett a zúzó. No majd folytatjuk. Elvileg nagyon fontos, nagyon fontos. Viszontlátásra.

– Az üzemvezető úr enyeleg. Alibinek is jó. Sohasem árthat. Dehogyan intené munkára a rabot, szociális érzéke van. Bezzeg a napi tizenegyet kell... Azt a bal szélsőt jól kiválasztotta, azt amúgy is kedvelem. Nagyon fel tudja táttni a száját mások helyett. Majd megmozgatom a lelkiismeretét az izmaiban. Kemény elhatározással megszorítja lába közé eresztett géppisztolyát.

A leállt zúzó műszokatlan csöndjének ebben a pillanatában tompa pukkanó hangra kapják fel fejüket a neszre érzékeny rabok...

– Jáááj, jáááj, segítség, jaj istenem, segítség, segítség!!!

A zúzó táján futkosnak a keretlegények.

– Hordágyat, hordágyat!

Géppisztolyosok ugranak a sínekre.

– Sorakozó a zúzónál! Futólépés!

– Első négy balról a hordágyhoz!

– Királ átveszi a parancsnokságot!

– Hordággal a sikló pályán indulj!

A fejfelé vitt keretlegény ajkán elhal a jajszó. Feje mellett bő érben csorog el mellette vére, piros jelet húzva a pályára sárga agyagán...

*(Kézirat: Fórum Kisebbségkutató Intézet.
Arany A. László hagyatéka)*

ARANY A. LÁSZLÓRÓL SZÓLÓ ÍRÁSOK

GUNDA BÉLA ARANY A. LÁSZLÓ: A SZLOVÁKIAI MAGYARSÁG NÉPRAJZA

*Szlovákiai Magyar Művelődési Könyvtár. Szerkesztik
Esterházy János és Aixinger László. Kiadja a Toldy Kör.
16. 1. Pozsony, 1941.*

A szlovákiai magyar ifjúság körében az 1920-as évektől kezdve komoly érdeklődés nyilvánult meg a néprajz iránt. Gondolunk itt a losonci *Mi Lapunk* olvasógardájának falujárásaira, a Sarlósok mozgalmára, a pozsonyi rádióban tartott, jól irányított néprajzi előadásokra, a kassai *Új Életben*, a pozsonyi *Forrásban* megjelent néprajzi tanulmányokra, a somorjai Csallóközi Múzeum munkájára stb. Sajnos, legtöbbjükről alig vettünk tudomást, és még kevésbé támogattuk az érdeklődést. (Eltekintve attól, hogy Györffy István annak idején Pozsonyba utazott a Sarlósoknak egy szociográfiai-néprajzi kiállítására, tanácsokkal látta el a fiatalokat, s Morvay Gyulának, Balogh Edgárnak, az idősebb generációhoz tartozó Khín Antalnak megjelent egy-két értékes dolgozata a *Néprajzi Értesítőben*, illetve az *Ethnographiában*). A munka, úgy látszik, tovább folyik. Arany A. László a fenti című munkájában hívja fel a figyelmet a szlovákiai magyarság néprajzi helyzetére. A tanulmányon meg látszik a szerző társadalomtudományi iskolázottsága és látása. Azt vallja, hogy „a közösség fennmaradását biztosító szociológiai tényezők együtthatói a néprajz tárgyát tevő jelenségeknek. És megfordítva. A néprajztól megállapított erők egyúttal szociális megtartó erők is.” A szlovákiai magyarság néprajzi helyzetének megismerésénél fontosnak tartja a szlovák népesség ismeretét. Külön ki kell emelnünk a szerzőnek a falu társadalmi szervezetére vonatkozó megállapításait: „A szerves egységű falu gazdagon tagolt és viszonyított. Kisebb eszmei és gazdasági csoportokat találunk benne és természetesen egyedekeket. A falu egységes szervezetében mindenkinek és mindennek megvan a pontosan kihatárolt helye, küldetése és meghatározott viszonya. E tényezőknek kötelező az erejük.” Amíg a szerves faluközösség megmarad, addig fejlődnek, élnek a néprajzi értékek is. Rámutat arra, hogy a falusi bizalmatlanság, konzervativizmus, földéhség, konok kitarítás, olyan tulajdonságok, amelyek nélkül a falu nem harcolhatna eredményesen fennmaradásáért.

A szlovákiai magyar falvak fennmaradását biztosító szerves egység megingott, különösen a kétnyelvű községekben és ott, ahol nagy a szegénység. A falvak polgáriasodnak. A változásnál figyelembe kell vennünk, hogy a szlovákiai magyarságnak nincs magyar városa. A változással együtt jár a néprajz feladatának és módszerének változása is.

A „néprajzi értékű” szlovákiai magyarság földrajzilag három csoportban él. 1. Pozsony vidékén, ahol Püspöki, Szunyogdi, Verekye és kisebbségben Főrév, Dénesd és Torcs falvakban laknak. Erősen polgáriasodnak. Néprajzi jellegzetességeik közül említi a szerző a „kosút-kalapot”, a blúzt helyettesítő majkát, a sövény mezőkapukat. 2. A Nyitra vidékén (Ghymes, Kolon, Lédec, Bábindal, Alsóbodok, Menyhe stb.) sok a kétnyelvű község. Az idegen, szlovák környezet sok régi magyar jellegzetességet őrzött meg. Régi népdalaik még vannak, de a műdalok már erősen hatottak. Sok balladát ismernek. A nép erősen vallásos.

Díszítőművészetében sok a templomi motívum. Röviden jellemzi a szerző népviseletüket. Felhívja a figyelmet a gyermekjátékokra, a farsangi tananajozásra, sardózásra, virágvasárnap-i villőzésre, suhodásra, legényavatásra stb. Egy-egy udvarban gyakran 3-4 ház épül, a konyhaajtó előtt barokkos ízü bolthajtás van. Kemencéjük a koporsó vagy ládaformájú siskó. Zsérén ember formájú kapufélfák állnak. Leírásából úgy látjuk, hogy a pajták részletes tanulmányozást érdemelnének. 3. A harmadik magyar csoporthoz abaúji, zempléni református községeket (Hardicsa, Magyarböd, Pályin, Szalánc) számítunk. Népdaikak gazdagok és változatosak. Kitűnnek a faragásban és szövésben. A síroknál magas gonfák (fejfák) állnak. (Az említett „kabola” nem valószínű, hogy boglyakemence volt, hanem a szobából fűthető kürtös kemence vagy csak fűstfogós tűzhely.) A népviseletet elsősorban Magyarböd őrizte meg a kitli kabáttal, a négy nyűtös forgatott nadrággal, vágott szárú csizmával stb.

Reméljük, a füzetnek folytatása lesz. A szerző elméleti elgondolásai, célkitűzései nyomán nagyarányú anyaggyűjtés indul meg, a szlovákiai magyarság egyes néprajzi csoportjainak műveltségével közelebbről megismerkedhetünk. Azok a jellegzetességek, amelyekről a szerző megemlékezik, igen gazdag anyagot sejtetnek. Elengedhetetlenül szükséges lenne, ha a különböző területeken egy-egy falu néprajzi anyagát monográfiászerűen dolgoznák. Megoldásra várnának egyes kérdések is, mint pl. a népviselet, az építkezés, a földművelés, a kendermunka tanulmányozása, a drámai szokások rendszeres összegyűjtése. Nyitra környékén bizonyára bő anyagot találnának a mesekutatók. Fontos lenne a szlovák és magyar néprajzi érintkezések felderítése (népi cserekereskedelem, a kölcsönös munkavállalás, pásztorkodási kapcsolatok stb.). Mindehhez a munkához a szlovákiai magyar kutatók kezébe kellene adni a felföldi magyarság néprajzi bibliográfiáját, kiadni a szlovákiai viszonyokat szem előtt tartó részletes gyűjtési útmutatót, s megszervezni a szlovákiai magyar néprajzi múzeumot. Szükség volna egy szlovákiai honismertető magyar folyóiratra is. Mindezeket nyomtatékkal hangsúlyozzuk, mert szlovák részről friss erővel indult meg az ottani néprajzi kutatás. Példának elég, ha a szlovákok új folyóiratán kívül (lásd *Ethnographia*, 1941. 1. sz. 78. 1.) csak azt említjük meg, hogy a pozsonyi egyetemen a múlt tanévben a lipcei egyetem nagyhírű tanára, B. Schier tartotta a néprajzi előadásokat.

(Megjelent: *Ethnographia*, 52, 1941, 155–156.)

TÓTH FERENC EMLÉKEZÉS DR. ARANY A. LÁSZLÓRA

Igen sokat veszítettünk a nemrég elhunyt Arany A. Lászlóban. Bátran elmondhatjuk, hogy a szlovákiai ifjú tanárnemzedék közt ő volt a legkiválóbb és legtagabb látókörű magyar nyelvészünk. Jellemének legszembeötlőbb vonása volt a rajongó, önfeláldozó tudányszeretet. Középiskolai tanulmányait a rozsnyói gimnáziumban végezte, majd a bratislavai Komenský Egyetemen a magyar és szlovák nyelvből, valamint bölcészetből tanári oklevelet és doktori fokozatot nyert – kitűnő eredménnyel. Doktori értekezésének a címe: „Magyar nyelvi hatások nyugat-szlovákiai szlovák nyelvjárásokban”. Vázny egyetemi tanár segítségével és a Šafárik Tudományos Társaság támogatásával megszervezte a Magyar Nyelvészeti Bizottságot. A kutatómunka célja volt: a szlovákiai magyar nyelvjárások szerkezeti vázának megálapítása és a magyar nyelvatlasz munkálatainak előkészítése.

Azonban nemcsak a magyar népnyelvnek volt buzgó kutatója, hanem egyúttal a magyar nép élete szépségeinek rajongó kincshalászója is. Minden népi – akár nyelvi, akár néprajzi jellegű – kedves volt előtte, és szeretettel tanulmányozta. Erről tanúskodik a *Szlovákiai magyarság néprajza* c. kis füzet, amelyről a budapesti *Etnográfia* című folyóirat is elismeréssel emlékezett meg. Hogy milyen tág körű volt az érdeklődése, mutatja a *Linguistica Slovaca* című gyűjteményes munka 1939–1940. évfolyamában megjelent francia nyelvű értekezése a bilingvizmusról (Kétnyelvűség a *nyelvtudatban*). Kutatómunkáját akkor is folytatta, amikor a Szlovák Akadémiába helyezték át mint tudományos kutatót.

Ám rövid életének legjelentősebb és legterjedelmesebb műve a *Kolon nyelvjárásának fonológiai rendszere. Bevezetés a szerkezeti nyelvjárásstanba* (Bratislava, 1944). Sajnos az első kiadásnak több íve a háborúban megsemmisült, s annak idején mindössze csak 40 teljes példánya maradt meg. Ezért 1967-ben a bloomingtoni (USA) Indiana Egyetemnek „Uralic and Altaic Series” sorozatában „The Phonological System of a Hungarian Dialect” címmel nyomtatták ki. Kolon nyelvjárásának ebben a teljes leírásban Arany a fonológia alaptételeinek érvényességét és alkalmazásának gyakorlati értékét kívánta megalapítani.

Ebben az évben két teljes értekezése jelent meg (úgyiszlóván halála küszöbén), bizonyosságául lelki erejének és tárgyszeretetének. Az egyikben (megjelent a budapesti *Nyelvtudományi Közlemények* ez idei évfolyamában) Trubeckojnak, a nagy orosz nyelvtudósának fonológiai elveit bírálja lélektani és logikai szempontból. Ebben a jeles orosz nyelvész érdemeinek elismerése mellett kifogásolja annak pusztán a lélektanra alapított fonológiai alapfogalmait. A másik ez évi (egyben utolsó) értekezésének a címe: *Axiomatische Probleme der Phonologie*. Ezt az értekezést a fonológusok bécsi nemzetközi tanácskozásán olvasta fel.

Rövid élete ellenére sem élt hiába, mert ránk hagyta becses örökségül követésre méltó nemes példamutatását, baráti szavainak őszinte hangját, áldozatos, önzetlen életének fel-emelő emlékét. Barátai és egykori tanítványai szeretettel őrzik az emlékét.

(Megjelent: *Új Szó*, 1967. november 14.)

SIMA FERENC MEGEMLEKEZÉS ARANY A. LÁSZLÓRÓL

Hosszú betegeskedés után Rozsnyón, 1967. október 13-án elhunyt a szlovákiai magyar nyelvészet legmarkánsabb egyénisége, az ország határain túl is jól ismert Arany A. László.

Rozsnyón született, 1909. november 19-én. Apja lakatos volt. Iskoláit szülővárosában végezte, ahol 1930-ban érettségizett. Az érettségi után egy ideig munkásként kőbányában dolgozott, majd Aranyidán kapott kiscsegítő tanítói állást. 1931-ben beiratkozott a Komenský Egyetemre, és szlovákot, magyart, valamint filozófiát hallgatott. 1937-ben avatták doktorrá. Tanári életpályáját a pozsonyi szlovák reáliskolán kezdte, később pedig a magyar gimnáziumon folytatta. A háború alatt magyart tanított a Kereskedelmi Főiskolán is. Kizárólag a tudománnyal foglalkozhatott azután, amikor tudományos kutatóként bevonták a Szlovák Tudományos Akadémia munkájába. A felszabadulás után Arany további sorsa úgy alakult, hogy nem szentelhetette életét a nyelvtudománynak. Több évig tartó kényszerű hallgatás után a rozsnyói múzeum levéltárosaként működött, majd újból Pozsonyba jött, és a Hydrostavnál kétkezi munkásként dolgozva tartotta fenn magát. A hatvanas évek elején megbetegedett, s utolsó éveit haláláig szülővárosában töltötte.

Tudományszomja Aranyt az egyetemen a szlovák, magyar és filozófia beíratásához és hallgatásához vezette. Ez a három diszciplína határozza meg későbbi tudományos munkásságának arculatát és tartalmát. A tehetséges hallgatóra fölfigyel Václav Vážný, a szlovák nyelvészet akkori tanára a Komenský Egyetemen, s bekapcsolja az általa indított szlovák nyelvjáráskutatásba. Arany első nyelvtudományi munkája is a szlovák dialektológia területről való: a Sajó völgyi szlovák nyelvjárás jellemzését nyújtja benne. Mikor Vážný első nyelvjáráskutató neveltjei elhelyezkedtek Szlovákia gimnáziumain, a szlovák nyelvjáráskutatás gyakorlati gyűjtőit Aranyra bízta, s ő vezette később az egyetem kebelében létesült Dialektológiai Intézetet is.

Arany tudományos érdeklődése nem szorítkozott csak a szűken vett szlovák dialektológia kérdéseire. Tudományos pályafutásának legelejétől kezdve szélesebb bázison érdeklődik a problematika iránt: a szlovák–magyar nyelvi kölcsönhatás, a magyar nyelvészet és az új módszerek alkalmazása szempontjából.

A szlovák–magyar nyelvi kölcsönhatással foglalkozik már doktori disszertációjában, amelyben a nyugatszlovák nyelvjárások magyar elemeit vizsgálja. A szlovák nyelvjárások magyar elemeinek kutatását volt hivatva elősegíteni az 1937-ben sokszorosított 1200 kérdést tartalmazó kérdőíve is.

A szlovák–magyar nyelvhasonítás Aranyt állandóan foglalkoztatja. A felszabadulás után hosszabb dolgozatban kifejti ennek a nyelvhasonlításnak a problematikáját és feladatait (*K porovnváciemu jazykovému vyskumu na Slovensku. Jazykovedný zborník. I–II. 1946–1947*).

Szlovákia határain túl is ismertté lett Arany A. László az 1944-ben kiadott és a nyomdát a háborús események miatt alig negyven példányban elhagyott habilitációs munkájával, a

„Kolon nyelvjárásának fonológiai rendszeré”-vel. Ezzel a munkájával ő lett a strukturalista módszer első alkalmazója a nyelvjáráskutatásban. Ezt a művét most az Indiana University az amerikai Bloomingtonban újból kiadta.

Amint látjuk, Arany behatóan foglalkozott a magyar nyelvjárásokkal is. A II. világháború alatt egy tájszótárhoz gyűjt anyagot az akkori Szlovákia egyetlen magyar nyelvterületén, Nyitra vidékén. Érdeklődése itten néprajzi szempontok kielégítését is szem előtt tartja, s a munkát tanítványai bekapcsolásával végzi. E területről szerény kiadási keretek közt tanítványai gyűjtéséből is megjelenik egynéhány. Arany itt gyűjtött nyelvjárási anyaga elkallódott, éppúgy, mint ahogy elkallódott az előbb említett hatalmas kérdőíve is.

Élete utolsó éveiben újból bekapcsolódott a nyelvtudományi munkákba. Előadással vett részt az 1966-ban Debrecenben megtartott magyar nyelvészettel foglalkozó I. nemzetközi kongresszuson. Utána felolvasott a bécsi fonológiai kongresszuson is, s ez évben a budapesti *Nyelvtudományi Közleményekben* jelent meg hosszabb fonológiai tárgyú dolgozata.

Arany A. Lászlónak könyörtelen betegsége és szerencsétlenül alakult életsorsa nem tette lehetővé tehetségének teljes kibontakozását és tudományos terveinek megvalósulását; mindazonáltal ilyen körülmények közt is mind befejezett és publikálásra került dolgozatai, mind torzóban maradt tudományos tervei és kezdeményezései, valamint munkája és tudós egyénisége tiszteletre méltó.

(Megjelent: *Irodalmi Szemle*, XI, 1968. 1. sz. 79–80.)

SZÉPE GYÖRGY ARANY A. LÁSZLÓ 1909–1967

Csak nemrég jelent meg újabb fonológiai felfogásának kifejtése a *Nyelvtudományi Közlemények* lapjain: Trubetzkoy nyelvelméletének és fonológiájának lélektani és logikai alapjai (NyK., LXIX, 125–145., 345–363. p.). A második rész névalírása már gyászkeretben jelent meg. Ugyanebben az évben jelent meg másik magyarországi publikációja a debreceni kongresszus kötetében.

Magyarország földrajzi határain kívül fejtette ki tudományos munkásságát, mégis a modern magyar nyelvészet egyik legjelentősebb alkotója volt.

Életsorsa jóformán ismeretlen a mai magyar nyelvészek számára. Műveit sem ismerik méltóképpen. Illendő a róla szóló megemlékezésben elmondani, ki volt, s mit adott nekünk, magyarországi nyelvészeknek, s általában a magyar nyelv és nép kutatásának.

1909. szeptember 19-én született Betlérén (a régi megyebeosztás szerint Gömör megyében); ma a község hivatalos neve Betliar, Rožňava (Rozsnyó) járásban, a Csehszlovák (Szlovák) Szocialista Köztársaságban. – Apja Arany Viktor bányauzemi gépész; anyja Hlopko Margit Mária. Féltestvére Franz Zagiba, a bécsi egyetem szlavista professzora. – Arany A. László kora gyermekkorától kezdve kétnyelvű volt: magyar és szlovák. Mindig magyar nemzetiségűnek vallotta magát: szlovákiai magyarnak.

A rozsnyói reálgimnázium elvégzése után egy ideig kisegítő tanítóként dolgozott, 1931 és 1935 között a pozsonyi egyetemen folytatott tanulmányokat a filozófia, a magyar és a szláv nyelvészet tárgykörében. 1936-ban szerzett bölcsészdoktori fokozatot a *Magyar nyelvi hatások a nyugat-szlovákiai szlovák nyelvjárásokban* című értekezésével a pozsonyi egyetemen. Néhány évvel később itt megindult magántanári habilitációja is, de erre nem került sor. 1944-ben a budapesti tudományegyetemen is végzett kiegészítő stúdiumokat.

Az egyetem után 1935-ben a pozsonyi egyetem Dialektológiai Intézetének vezetője lett, s ebben a minőségében irányította a szlovák és a magyar nyelvjáráskutatást. Középiskolai tanárként először a pozsonyi szlovák reáliskolában tanított, majd pedig ugyanott a magyar gimnáziumban. Később, a negyvenes években a kereskedelmi főiskolán adott elő.

A Szlovákiai Magyar Közművelődési Egyesület (SZMKE) Néprajzi Kutatócsoportjának vezetője s a szlovákiai magyar nyelvatlasz előkészületeinek irányítója; az SZMKE vezetőségi tagja és sorozatának – a Szlovákiai Magyar Közleményeknek – szerkesztője. Ennek keretében jelent meg fő műve: *Kolon nyelvjárásának fonológiai rendszere. Bevezetés a szerkezeti nyelvjárásstanba* (Pozsony, 1944. 185 lap). A szlovákiai magyarság sokoldalú kutatásának egyik tudományos irányítója: mágneses vonzerejű szervező és nevelő. Számos ma is működő nyelvészre volt nagy hatással. Király Péter (Budapest), Kovács István (Debrecen), Franz Zagiba (Bécs), valamint a korán elhunyt tehetséges néprajzkutató, Putz Éva számítnak tanítványának.

1943-ban a Szlovák Tudományos Akadémia kutatója lett. Majd 1946-ban kiadóvállalati alkalmazott.

1949-től kezdve életkörülményeinek kedvezőtlen alakulása következtében hosszabb időre le kellett mondania tudományos tevékenységéről. Halála abban az időben érte el, amikor kialakította, újra fölvette a tudományos kapcsolatokat a magyar és más külföldi tudományos körökkel, amikor szóhoz jutott a nemzetközi nyelvészeti tanácskozásokon, s amikor újból kezdett publikálni.

Arany A. László olyan alakú egyéniség volt, aki a tudomány anyagával, szervezésével és kutatóival egyaránt tudott dolgozni látnoki erővel kialakított tervei alapján. E munka hitelét kitűnő kiképzésével, műveltségével fedezte.

Átlagon felül iskolázott tudós volt. A harmincas évek Pozsonya nem volt kedvezőtlen légkör nyelvészeti tanulmányokra. Ekkoriban alakult ki a magas színvonalú csehszlovákiai nyelvtudományon belül a Bratislavai Nyelvész Kör. Ez egy fél generációval fiatalabb volt a Prágai Nyelvész Körnél, kevésbé nemzetközi összetételű és valamivel konkrétabb érdeklődésű. Vezető tagjai közül név szerint is említendő a – magyar fonológiával is eredményesen foglalkozó – szlovák L. Novák, valamint a cseh származású J. M. Kořínek és főleg V. Vážný professzor, aki személyesen is nagy hatással volt Aranyra. Ez a pozsonyi kör az önálló szlovák állam idején viszonylagosan haladó maradt, alkalmat adott az elnémított cseh nyelvészek szereplésére is.

Arany tájékozódása jóval túlment a nyelvészetten, annak legújabb – európai és amerikai – irányzatain. Kitűnően ismerte a modern filozófiai módszertan, a formális logika, a nyelvfilozófia, az alkatlélektan, a rendszerelmélet műveit. Élete utolsó éveiben derült ki, hogy folyamatos tájékozódásával jobban lépést tudott tartani a nyelvészettel, s általában a tudománnyal a fejlődésével, mint a legtöbb aktívan dolgozó kollégája.

Arany A. Lászlónak nem sok magyarországi nyelvessel volt kapcsolata. A fonológiai elmélet világhírű budapesti mesterénél, Laziczius Gyulánál kétszer is járt, mégsem lehetett minden rendben köztük. A koloni könyvet is neki kívánta dedikálni, de Laziczius ezt elhárította. Laziczius angol nyelvű válogatott kötetét (*Selected Writings of Gyula Laziczius*. Hága, 1966, Mouton) nagy rokonszenvvel recenziálja. Nem mulasztja azonban el megjegyezni, hogy „Laziczius a hozzáforduló fiatal nyelvészeknek áldozott idejéből, fáradságából és tudásából, és segítségükre volt, de az elismerést megtagadta tőlük” (UAJb., XXXIX, 264 (1967), az eredetiben németül).

Publikált munkássága tételszerűen nem nagy. Értéke, témaválasztásában, újszerűségében és magas színvonalában rejlik. Öt területre oszthatjuk műveit így is. Ezek a következők (a) magyar nyelvjáráskutatás; (b) szlovák dialektológia és a magyar–szlovák kétnyelvűség vizsgálata; (c) a mai magyar nyelvi rendszer előzményeinek szerkezeti története; (d) elméleti fonológia; (e) magyar néprajz és művelődéstörténet.

A magyar nyelvjáráskutatás (fonológiai dialektológia) területén két kérdőívről és fő művéről tudunk. Mind az I., mind a II. Kérdőív Pozsonyban jelent meg 1937-ben; az első kiadója az Egyetemi Magyar Intézet és a Magyar Nyelvészeti Bizottság (9 sokszorosított lap), a másikat a szerző adta ki (8 sokszorosított lap). A második alcíme „az észak-nyugati nyelvjárások mássalhangzós állapotának kutatására”. – Sajnos mindkettő elkallódott, s a tervezett kérdőív-sorozat többi tagja nem látott napvilágot.

Fő művét 1967-ben angol címmel, de változatlan magyar szöveggel újból kiadták: *The phonological system of a Hungarian dialect. An introduction to structural dialectology* (Bloomington–Hága, Indiana University–Mouton). Ennek a 2. kiadásnak az előszavában így jellemzi a szerző művét: „Kolon község nyelvjárásának teljes fonológiai leírásában a fonológia alaptételeinek érvényét és az alkalmazásának gyakorlati értékét kívántam megállapíta-

ni. A fonológia alkalmazása több jó részeredményt hozott, s egyben megmutatta az elméletének, illetőleg alkalmazásának hiányosságait is.” – Maga a kötet még ma is megérdemelne egy alapos recenziót. A kötet rendkívül ökonomikus szerkezetű: általános nyelvészeti és dialektológiai bevezetés után rövid általános és magyar fonológiát ad, s mintegy melléktermékként adja Kolon fonémarendszerének leírását. Munkájában Trubetzkoy *Grundzüge der Phonologie* (Prága, 1939) című munkája volt legközelebbi példaképe; ezen azonban több ponton túlmutat. Először is Trubetzkoy művét kitűnően tömörítette, mintegy kézikönyvszerűvé tette. Másrészt egyéb szempontok, egyéb szerzők anyaga, különböző kritikai megjegyzések, a magyar nyelvi tények és Kolon fonéma-állaga bevonása által jóval többet, mást adott, mint a bécsi mester. Munkájának külön értéke, hogy magyarul jelent meg, Laziczius Gyula fonológiai bevezetése óta – s azóta is – a legjelentősebb magyar nyelvű fonológiai publikáció. A magyar fonológiai dialektológia területén hosszú ideig a legjelentősebb írás volt, klasszikus fonológiai szempontból ma is az.

Szlovák dialektológiai munkásságában a magyar hatások vizsgálata dominált. Erről szólt elkallódott bölcsészdoktori értekezése, valamint egy általa összeállított kérdőív a magyar szótani hatások kutatására: *Dialektologické dotazníky pre Slovensko* (Bratislava, 1937, 36 sokszorosított ív). – A két nyelv kölcsönhatását nemcsak az érintkező nyelvszerkezetek szintjén vizsgálta, hanem a két nyelvű felvidéki emberek nyelvi tudatában is. Általános nyelvészeti igényű írása [a francia összefoglalás címét adom meg a szlovák cím helyett]: *Fondements psychologiques des phénomènes bilinguistiques. Linguistica Slovaca*, I–II (1939–40), 39–52. p. – Szintén elméleti és szlovák jelentőségű *K porovnávaciemu jazykovému výskumu na Slovensku* [Összehasonlító nyelvészeti kutatások Szlovákiában], *Jazykovedný Sborník*, I–II (1946–47), 390–422. p. című tanulmánya.

Itt említtem meg J. Orlovský szlovák nyelvészszel társszerzőségben írott művét: *Gramatika jazyka slovenského* [A szlovák nyelv grammatikája], Bratislava, 1946. 257 lap. A könyv több kiadást is megért. Ez volt az első szlovák strukturális (modern) grammatika, mégpedig rögtön könnyen áttekinthető kézikönyv formájában. 1946-ban ez azt jelentette, hogy a szlovák nyelvtani kutatások Európában a legkedvezőbb keretekben tudnak folytatódni.

A mai magyar nyelvrendszer előzményeinek szerkezeti történetéről két írást publikált. Az ősmagyar nyelv szerkezetrendje és érvénytelenítése. In: A magyar nyelv története és rendszere. A debreceni nemzetközi nyelvészkongresszus előadásai. Szerk. Imre Samu és Szathmári István. Budapest, 1967, 67–74. p. – A másik: Das System der finnisch-ugrischen und der urmadjarischen Sprache. In *Congressus Secundus Internationalis Fenno-ugristarum Helsingiae habitus* 23–28. VIII. 1965. Pars I. *Acta Linguistica* (Helsinki, 1968), 17–23. p.

Arany ezekben a művekben a történeti fonológiát és a nyelvtipológiát együttesen használja föl. Abban különbözik a szokásos történeti, illetőleg történeti-összehasonlító tanulmányoktól, hogy tárgyalása univerzális és pánkronikus keretű. Nem egyetlen nyelv és nem egy nyelvcsalád, hanem az emberi nyelv szükségszerű törvényszerűségei adják kiindulópontját. Ez a megközelítés természetesen kockázatosabb, mint az, amelyik konkrétumokra – és csak azokra – épít; ugyanakkor azonban egyre inkább nyilvánvalóvá válik, hogy az ideális általános nyelvészeti és a kommentáló történeti nyelvészet közti szakadék csak ilyen módon hidalható át. – Arany A. László halála előtti években egy nagy koncepciójú munkán dolgozott ilyen keretben; az UAJb.-beli írása annak I. része volt, a további részekből csak töredékek maradtak fenn. (Itt említtem hasonló módszerű, de más tárgyú kéziratát: Az ősszláv nyelv kialakulása, 26 gépelt lap.)

Elméleti fonológiai műnek számít voltaképpen a koloni könyve is; ez a szempont és igény átszövi egész munkásságát. Abban az időben dolgozott, amikor a fonológia nemcsak a nyelvelírás egy szintje volt, hanem az elméleti és egzakt igényhez való elkötelezettség kifejezése is. Halála évében jelent meg a már hivatkozott nagyszabású tanulmánya folyóiratunkban. Ez az írás részben kritikai: Trubetzkoy elméletét teszi mérlegre; kisebb részben pedig építő: saját nyelvelméletét körvonalazza. A nyelvelmélet és a fonológiai elmélet mindkét esetben igen közel kerül egymáshoz. A tanulmány nem könnyű olvasmány, látszik rajta, hogy a szerzőnek sok, túl sok ideje volt elkészítésére. A hatvanas években azonban világviszonylatban ez a legjelentősebb Trubetzkoyról szóló írás, s egyik legértékesebb fonológiai-történeti tanulmány. Mivel kritikája abban az irányban mozog, amelyben a fonológia az elmúlt negyed században továbbfejlődött, írása nemcsak történeti jellegű, hanem elméleti szempontból is aktuális.

Másik ragyogó rövid írása hamarosan magyarul is olvasható lesz: *Axiomatische Probleme der Phonologie*. Megjelent a *Phonologie der Gegenwart* című kötetben, amely Bécsben, 1966-ban tartott nemzetközi fonológiai ülés eredményeit közli (= Wiener Slavistisches Jahrbuch, VI. Pótkötet, 382–385).

Magyar néprajzi és művelődéstörténeti munkásságának első darabja színvonalas ismeretterjesztés: *A szlovákiai magyarság néprajza* című tanulmánya *A szlovákiai magyarság élete. 1938–1942* (Budapest, Atheneum, 1942) című kötetben jelent meg (181–198. p.). Önálló kiadványban is napvilágot látott (Pozsony, 1941. Szlovákiai Magyar Közművelődési Könyvtár, 16 lap). – A rozsnyói bányamúzeumban három bányászattörténeti művet írt, mindhárom a *Bányász Szó* című periodikában jelent meg, ez azonban nem található meg Magyarországon. – Kéziratban maradt *Rozsnyó kialakulása, neve és nyelve* című dolgozata (59 gépelt lap). – A magyar néprajz területén nem volt olyan szintű alkotó, mint a fonológia és általában a nyelvtudomány terén; de ezek a munkái is figyelemre méltó összefoglalások és adalékok. Egy szlovákiai magyar nyelvész számára az ottani magyar nemzetiség teljes problematikája lényeges, különösen akkor, ha az együtt élő népek nyelvi kölcsönhatásának problematikájával is foglalkozik.

A debreceni nyelvészkongresszuson még részt vett. Ekkor már nagyon beteg és fáradt volt. Nagy elégtétellel hallotta a fiatal magyar nyelvészek előadásait. Azzal a meggyőződéssel távozott közülünk, hogy mintegy emberöltővel később a magyar nyelvészek, főleg fonológusok abban az irányban haladnak, amelyet ő már a harmincas években előrelátott.

(Megjelent: Szépe György: *Arany A. László 1909–1967. Nyelvtudományi Közlemények, 1970, 213–216. p.*)

KÁZMÉR MIKLÓS

A CSEHSZLOVÁKIAI MAGYAR NYELVJÁRÁSKUTATÁS

(...) 1938-tól 1945-ig, amikor a szlovákiai magyar nyelvterület legnagyobb része Magyarországhoz tartozott, a palóc nyelvjárások odakerült részében is igen intenzív feltáró és feldolgozó munka indult meg. Ennek eredményeit – bár publikálásukra Magyarországon és jó részt a háború után került sor – semmiképpen sem rekeszthetjük ki témakörünkéből. Ide sorolásukat nemcsak a területi szempont indokolja, hanem a kutatók személye is: legtöbbje az első köztársaságban végezte vagy kezdte meg egyetemi tanulmányait, s kutató módszerére a prágai, illetőleg pozsonyi fonológiai iskola jelentős hatással volt.

(...)

3. Nyelvöldrajzi gyűjtés

Századunknak eme legérdekesebb dialektológiai ágában a magyar nyelvterületen öt évtizedig csupán igen szerény kísérletek történtek. Csak a második világháború után sikerült nyelvtudományunk súlyos adósságát letörleszteni: a *Magyar Nyelvjárások Atlaszának* első három kötete megjelent, a többi megjelenőben van.

A mi területünkről három eseményről tudunk számot adni, az első kettő inkább tudománytörténeti értékű, a harmadik azonban már tekintélyes nyelvi anyagot tárt fel a tudomány számára.

a) Arany A. László monográfiájában (*Kolon nyelvjárásának fonológiai rendszere*, 28–29. p.) és a *Carpatica* 1939. évfolyamában (*Správa o činnosti Maďarskej komisie a členov maďarského seminára* című közleményében) számol be egy sokat ígérő vállalkozásról. 1937-ben a pozsonyi Szlovák Egyetem Bölcsészettudományi Karának magyar szemináriumában „A magyar népnyelvkutató munkára 30 magyar főiskolás jelentkezett. Vázný Vencel egyetemi tanár, a szlovák nyelvatlasz munkálatainak akkori vezetője segítségére volt a mozgalomnak, s az egyetemi Magyar Szeminárium és a Šafarik Tudományos Társaság keretében lehetővé tette egy Magyar Nyelvészeti Bizottság megalakulását... A kutatómunka célja a szlovákiai magyar nyelvjárások szerkezeti vázának megállapítása és a magyar nyelvatlasz munkálatainak előkészítése volt. A munka egységes irányításának biztosítására két kérdőív készült... Egy év munkája hatalmas és értékes anyagot eredményezett [Bárczi értesülése szerint 17 községben végeztek gyűjtést, lásd A magyar nyelvatlasz munkamódszere 19. p.], azonban az ellenőrzésre és feldolgozásra már nem kerülhetett sor... A szlovákiai magyar nyelvjáráskutatás és nyelvatlasz-munkálat 1939-ben elvesztette szervezeti keretét...” Az atlaszhoz kidolgozott kérdőívek elkallódtak, az összegyűjtött anyag hollétéről nincs tudomásunk. A történelem vihara egy sokat ígérő, az egyetemes magyar nyelvtudomány szempontjából is úttörő vállalkozást söpört el.

II. FELDOLGOZÓ MUNKA

Egy tudományág teljesítményét a feldolgozások színvonalával szokták lemérni. Ilyen szempontból – már előljáróban megállapíthatjuk – nincs mit szégyenkeznie a csehszlovákiai magyar dialektológiának. A számba vett produkció mennyiségileg szerény ugyan, színvonalában azonban feltétlenül eléri a legjobb magyarországi eredményeket, módszertani kezdeményezésekben nem ritkán meg is előzi azokat.

Nyelvjárási monográfia mindössze kettő jelent meg, ezek közül a nagyobb értékű Arany Albert László műve: *Kolon nyelvjárásának fonológiai rendszere* (alcíme: *Bevezetés a szerkezeti nyelvjárásban*). Ez a mű kétségtelenül a szlovákiai magyar nyelvközösség kiemelkedő tudományos alkotása, és ezért tartalmáról és értékéről részletesebben kell szólni. Arany monográfiája a Szlovákiai Magyar Közművelődési Egyesület kiadásában, a Szlovákiai Magyar Közlemények 3. számaként 1944-ben Pozsonyban látott napvilágot. Második kiadása 1967-ben jelent meg Bloomingtonban, illetőleg Hágában, az Indiana Egyetem és a hágai Mouton cég közös kiadásában, az Indiana Egyetem Közleményei uráli és altaji sorozatának 85. számaként. A könyv két, bizonyos mértékig önálló részre tagolódik. Az első elméleti jellegű, és egy általános nyelvészeti és dialektológiai bevezetőt, illetőleg egy tömör általános és magyar fonológiát tartalmaz. Ebben a saussure-i alapelveket, illetőleg a prágai iskola, főleg Trubetzkoy fonológiai tételeit foglalja össze, kritikai észrevételekkel, figyelembe véve a prágai iskolán kívüli strukturalizmus számos kiváló képviselőjét is. Témánk szempontjából igen tanulságos a bevezető résznek az a kurta fejezete is, amely a magyar nyelvjáráskutatás módszerét vizsgálja meg, igen higgadt értékelését adva az egymást felváltó metodikusoknak. Nagy elismeréssel szól a Csűry Bálint vezette debreceni Népryelvkutató Intézet munkájáról, annak új, sajátos műfajáról, a jelenségtanulmányokról. Tudtommal ő nevezte először Csűry és tanítványainak nyelvjáráskutató mozgalmát debreceni iskolának. Úgy vélem, ezt az elnevezést a Csűry-kör munkásságára érdemes lenne állandósítani.

Arany könyvének másik fő része a koloni nyelvjárás fonológiai leírása. A magánhangzós és mássalhangzós fonémarendszer bemutatását követi az egyes fonémák tüzetes szám-bavétele szótövekben és toldalék morfémákban, gazdag példatárral. „A disztinktív ellentétek feloldása” című fejezet azokat a jelenségeket vizsgálja meg fonológiai aspektusból és új, részben maga kialakította magyar fonológiai terminológiával, amelyeket fonetikáink az igazodás, hasonulás és összeolvadás jelenségekörében vesznek számba. A könyv utolsó fejezetei a koloni nyelvjárás fonológiai statisztikáját, illetve (függelékként) vázlatos morfológiáját tartalmazzák.

Arany művének közel egy évtizedig semmiféle visszhangja sem támadt a szaktudományban. A csendnek objektív oka is volt, nem is egy: a könyv 1944-ben jelent meg. Ez az időpont meg az a tény, hogy terjesztésre csak 40 példány került, önmagáért beszél. A világháború után a szocialista államokban a strukturalizmus egy időre kiszorult a tudomány porondjáról, az ilyen szemléletű művek a polgári nyelvtudomány jellegzetes idealista termékeinek minősültek, s így elismerésre nem számíthattak. Az első reflexió 1953-ban Bárczi Gézának (*Bevezetés a nyelvtudományba*, 71. p.) egy bíráló megjegyzése. Bárczi a fonémaváltozásokat tárgyalva bírálja a strukturalizmus egyensúlyelméletét, és ezek helytelenségét Arany könyvéből vett példákkal mutatja ki. Arany művének kétségtelenül legsebezhetőbb pontjáról van szó. Magam úgy vélem, hogy az egyensúlyelméletnek magyarázati elvként való felhasználása nem feltétlenül helytelen, helytelen csupán annak abszolutizálása. Egyébként például az analógia működését a nyelvben, amelynek felfedezése már jóval a struktu-

ralizmus előtt megtörtént a nyelvtudományban, aligha tekinthetjük másnak, mint az egyensúlyra, kiegyenlítődségre való törekvésnek. Az persze kétségtelen, hogy eme magyarázati elv erőltetése negatívuma Arany könyvének. Ugyancsak 1953-ban, de már érdemben és alaposan foglalkozik Arany művével Deme László egyik igen gazdag tartalmú és a magyar nyelvjáráskutatásban iskolát teremtő művében, *A magyar nyelvjárások néhány kérdése* című elméleti és módszertani munkájában (24–26. p.). Maga a bíráló, bár elsősorban a vitatható és cáfolható részekkel foglalkozik, leszögezi, hogy „A fonológiai szempontot nyelvjárási tanulmányban következetesen Arany A. László alkalmazza először Kolon nyelvjárásának leírásában” (i. m. 24. p.). Elismerést jelent az a tény is, hogy Deme a leggyakoribb nyelvjárás-leírási típust, a monográfiákat tárgyaló fejezetben két lapot szentelt Arany művének és ugyancsak kettőt az összes többinek. A bíráló kifogásai egyébként igen indokoltak (talán az elsőt lehetne leginkább vitatni: egy nyelvjárásnak mint rendszernek független leírása, mint a leírás egyik lehetséges módja elvileg – úgy vélem – nem helyteleníthető), valószínű, hogy ma már Arany is elfogadná őket, mégis azt hiszem, hogy a kritika a kétségtelen érdemek mérsékeltebb hangsúlyozásával kissé negatívabb, mint amilyennek szerzője is szánta. Persze a tudomány számára ez a fajta vitatkozó, érvelő bíráló hasznosabb, bár utánoznák többen egyre színtelenebbé váló kritikai szakirodalmunkban. – Igen jelentős műnek értékeli Arany munkáját megemlékező írásában Sima Ferenc (*Irodalmi Szemle*, 1968/1, 79. p.), hangsúlyozva, hogy „Ezzel a munkájával ő lett a strukturalista módszer első alkalmazója a nyelvjáráskutatásban”. – A részletesebb és legteljesebb elismerés hangján szóló értékelések sorát Teiszler Pál nyitja meg egy igen fontos, a nyelvjárási leírás módszertanát fejtegető elméleti tanulmányában (*Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények*, XIII, 253–263. p.). A koloni monográfiára vonatkozó kritikája summájaként a következő sorokat idézhetjük tőle: „A nyelvjárásokra, de meg az egész nyelvre vonatkozó legfontosabb általános fonológiai meg sajátos nyelvjárási vonatkozásokat Arany A. Lászlónál találjuk meg a legvilágosabb, olykor a legszélsőségesebb formában. Ez a szélsőségeség azonban nem az újszerűségben tetszelgés, hiszen könyvében... olyan világos elméleti megalapozást találunk Kolon nyelvjárásának fonológiai leírása előtt, amelyhez hasonló a francia szakirodalomban... a romanisztika körébe tartozó nyelvjáráskutatóknak mintaképe lett. – Arany A. László elmélete merőben szemben áll a hagyományos fonetikával, mivel ennek empirizmusán túl a nyelvjárási rendszer legjellemzőbb sajátosságainak a megismerését szorgalmazza” (i. h. 254. p.). – Szépe György – Arany A. László munkásságát bemutatva – ugyancsak igen nagy elismeréssel szól fő művéről: „...Laziczius Gyula fonológiai bevezetése óta – s azóta is – a legjelentősebb magyar nyelvű fonológiai publikáció. A magyar fonológiai dialektológia területén hosszú ideig a legjelentősebb írás volt, klasszikus fonológiai szempontból ma is az” (*NyK.*, 72, 215. p.). – Alapos bírálót közölt a könyvről – több részlettel is vitatkozva – a kaliforniai Santa Barbara Egyetem egyik kutatója, Robert Hetzron a *Linguistics* 1970. évfolyamában. A recenzió jelentős részében a monográfia egyik részletével vitatkozik, s itt meggyőzően mutatja ki, hogy Arany polifonematikus értékelése csak az *ę*-re érvényes (ez valóban) mindig egy *e* + *l* hangsoportnak felel meg), de például az *â*-ra (mint *a* + *l*) már nem. A könyv egészéről azonban az amerikai kutatónak is igen pozitív a véleménye, úttörő jellegét emeli ki elsősorban. Szerinte maradandó alkotás, érdemes volt Csipkerózsika-álmából felkölteni.

Miben lehetne összegezni Arany A. László könyvének érdemeit? Úgy vélem, a következőkben: 1. Tömören és igen világosan összefoglalja a fonológiának – a strukturalizmus eme legszilárdabbnak bizonyult diszciplínájának – alaptételeit. 2. Józan, tömör kritikáját adja a magyar nyelvjáráskutatás korábbi módszertanának. 3. Először kísérli meg – s ezt azok a kri-

tikusai is elismerik, akik negatívabban értékelik művét – egy nyelvjárás leírásában a fonológiai szempont következetes alkalmazását. 4. Először értékeli fonológiai aspektusból a magyar fonetikai igazodás és hasonulás jelenségeit. 5. Általában szerencsések terminológiai újításai (pl. strukturális dialektológia = szerkezeti nyelvjárás), ezek egynémelyikét érdemes lenne feleleveníteni. 6. Elsőnek vizsgálja meg (ha szerény anyagon is) egy nyelvjárás hangtani szerkezetének mennyiségi vonatkozásait. Arany monográfiájának természetesen fogyatékoságai is vannak (pl. a kevésbé kidolgozott konsonantizmus), maga a szerző a második kiadás előszavában utal is erre; „A fonológia alkalmazása több jó részeredményt hozott, s egyben megmutatta az elméletnek, illetőleg alkalmazásának hiányosságait is.”

A koloni monográfia tragikus sorsú tudós tragikus sorsú könyve. Most, amikor elfoglalta méltó helyét a tudományban, mi csak büszkeséggel és hálával gondolhatunk szerzőjére, a szlovákiai magyar közösségnek alighanem legnagyobb tudósára, aki nemcsak a szlovákiai magyar tudományosságot és az egyetemes magyar nyelvtudományt, hanem az egyetemes nyelvtudományt is maradandó értékű alkotással gazdagította.

(Megjelent: In Csanda Sándor (szerk.): Zborník FFUK. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo, 1973.)

SÁNDOR ELEONÓRA UTÓSZÓ

(Putz Éva: *Á kolonyi lágzi* újrakiadása 1989-ben)

Turczel Lajos, Popély Gyula, Csanda Sándor és mások kutatásai nyomán immár megfelelő képet alkothat az érdeklődő az 1918–1945, ezen belül is az 1938–1945 közötti időszak csehszlovákiai magyar irodalmi és kulturális életéről.¹ Ugyanez már kisebb mértékben mondható el a tudományok helyzetéről, a tudományos életről, beleértve a néprajzi kutatások történetét is.² Pedig ezen a területen tudománytörténet-írásunknak sok a törleszteniivalója. Csehszlovákiában a két háború között legalább négy olyan néprajzi irányzat élt egymás mellett, amely a formálódó csehszlovákiai magyar tudományos gondolkodás számára ösztönzőleg szolgálhatott (a kultúrtörténeti iskola, a finn iskola, a marxizmus és a strukturalizmus). Az ismert kisebbségpolitikai, társadalmi és kulturális okok miatt ez a kívánatos együttműködés csak részben valósulhatott meg. Hogy milyen lehetőségek rejtettek egy ilyen együttműködésben, azt a kedvezőtlen körülmények ellenére is kialakult, bár csak egyes személyekre korlátozódó kapcsolatok intenzitása és eredményei bizonyítják. Szép példája ennek Putz Éva *Á kolonyi lágzi* című könyve, amely szervesen kapcsolódik a néprajzi strukturalizmus Csehszlovákiában kialakult irányzatához.

Ahhoz, hogy Putz Éva könyvének jelentőségét megértsük, vázlatosan szólni kell tudománytörténeti háttéréről.

A múlt század nyolcvanas éveitől megélnünkült informális cseh–szlovák tudományos kapcsolatok a Csehszlovák Köztársaság megalakulása után intézményesült formát öltöttek. Nem vitatható, hogy a csehszlovákizmus elméletére támaszkodó cseh paternalista politika sok területen hátrányos volt Szlovákia számára, ám a tudományok területén természetes volt ebben az időszakban is a szakmailag jobban felkészült cseh tudományos dolgozók kezdeményező és pozitív szerepe. Az újonnan alapított pozsonyi egyetemre például egy cseh kutatót, Karel Choteket hívták meg a néprajzi tanszékre tanszékvezető tanárnak, a Matica slovenská adattárában dolgozott a kiváló folklorista Jiří Horák, a szlovák népmesékről a Matica slovenská folyóiratában publikálta tanulmányait a világhírű Jiří Polívka, hogy csak a legismertebbeket említsem. 1928-tól a pozsonyi egyetemen működött a szovjet tudós, P. G. Bogatirjov. *Á kolonyi lágzi* strukturalista szellemű bevezető tanulmányának szerzőjére (szerzőire) a legnagyobb hatást kétséggkívül Bogatirjov munkássága gyakorolta. Ahogy erről töb-

1 Lásd pl. Turczel Lajos: *Két kor mezsgyéjén*. Bratislava, 1967; Csanda Sándor: *Első nemzedék*. Bratislava, 1968; Popély Gyula: *A Csehszlovákiai Magyar Tudományos, Irodalmi és Művészeti Társaság*. Bratislava, 1973; Turczel Lajos: *Hiányzó fejezetek*. Bratislava, 1982; Turczel Lajos: *Tanulmányok és emlékezések*. Bratislava, 1987.

2 A szlovákiai magyar néprajztudomány háború előtti történetével Liszka József foglalkozik. Összefoglaló tanulmánya megjelenésre vár.

ben, több helyütt írtak, Bogatirjov tekinthető a funkcionista-strukturalista módszer első alkalmazójának a néprajzban, és úttörőek az érdemei az etnoszemiотikai kutatások megalapozásában is.³ Munkásságának legjelentősebb része csehszlovákiai tartózkodására esik (1921–1939). Rajta kívül a húszas években Csehszlovákiába érkezett az orosz formalizmus több más képviselője is (Karcevskij, Trubeckoj, Tomasevskij, Jakobson), akikkel Bogatirjov már a Moszkvai Nyelvész Körben, illetve kutatóútjai során is együttműködött. Míg a Szovjetunióban a húszas években folytatódott a formalizmus téziseinek továbbgondolása, Prágában a cseh és orosz nyelvészek együttműködésének eredményeként egy új tudományos irányzat formálódott – a strukturalizmus. A Prágai Nyelvész Körként ismert csoportosulásnak néprajzusként tagja volt Bogatirjov is. A cseh tudósok már említett hullámával érkezett ő is Szlovákiába, és 1928–1939 között (a Szovjetunióba való visszatéréséig) a pozsonyi egyetemen dolgozott. Így több mint valószínű, kapcsolatba került Arany A. Lászlóval is. Csehszlovákia feldarabolása, majd a háború szétfelrúgta a strukturalista mozgalmat.⁴ A Cseh-Morva Protektorátusban szinte mindenfajta tudományos munka lehetetlenné vált. A Szlovák Köztársaságban uralkodó valamivel kedvezőbb viszonyok még megengedték egyes kutatók munkálkodását, ha a csoportos fellépés esélyei a minimumra szorultak is vissza.

A *kolonyi lágzi*hoz csatolt irodalomjegyzék Bogatirjovnak csupán egy művét említi (*A népviselet funkciói Morva-Szlovákiában*), igaz, az egyik legjelentősebbet. Mivel azonban Arany figyelemmel kísérte a csehszlovák strukturalista iskola tevékenységét, sőt annak tagja is volt, valószínűleg ismerte egyéb munkáit is.

Hivatásos, képzett magyar néprajzkutató a polgári köztársaság idején nem működött, bár a pozsonyi egyetemen 1921-től folyt néprajzi oktatás. Khín Antal, Manga János, Alapy Gyula, Tichy Kálmán ennek ellenére magas színvonalon foglalkoztak néprajzi gyűjtőmunkával.

Képzettségénél fogva bizonyos értelemben kivételt képezett a néprajzzal is foglalkozó Arany A. László, aki a Komenský Egyetemen szlovákot, magyart és filozófiát hallgatott, és már diákkorában bekapcsolódott a Václav Vážný vezette szlovák nyelvjáráskutatásba. 1936-tól az egyetem Dialektológiai Intézetének vezetője lett, elsősorban a magyar–szlovák nyelvi kölcsönhatásokkal foglalkozott.⁵ Tudományos munkásságán túl nagy érdeme a magyar nyelvjáráskutatás megszervezése, intézményesítése és szakmai segítése. A tudományos életben elfoglalt helye, képesítésének jellege tehát alapvetően eltért az itteni magyarság többi szellemi vezetőjének helyzetétől.

3 Bogatirjov a moszkvai egyetemen szlavisztikát tanult. Roman Jakobsonnal együtt tevékeny részt vállalt a Moszkvai Nyelvész Kör megalapításában. Tudományos munkásságának kezdetén dialektológiai kutatásokat végzett Arhangelszk vidékén. Mint egy visszaemlékezésében írja, amikor az orosz nyelvészek érdeklődni kezdtek F. de Saussure munkái iránt, szinkronikus módszere az ő figyelmét is megragadta.

4 Talán nem helytelen itt a „mozgalom” kifejezés használata. Főleg I. Hrušovský munkáiból kaphatunk szemléletes képet arról a pezsgő társadalmi és tudományos életéről, amely a 30-as évek Pozsonyát jellemezte. Az eddig említetteken kívül 1931 és 1937 között az egyetemen dolgozott J. Mukažovský is, aki Jakobsonhoz hasonlóan nyilvános előadásokat tartott a városban, részt vett a Blok slovenskej inteligencie vitaülésein. Rendszeresen vendégszerepelt Pozsonyban az Osvobozené divadlo és E. F. Burian avantgárd társulata. Ez utóbbi Bogatirjov kutatásaira támaszkodva a népi dramatikus szokások színrevitelével ért el nagy sikereket. Az orosz formalizmus és a futurizmus kapcsolatához hasonlóan Szlovákiában a strukturalisták és a szürrealista költészeti csoportosulás (nadrealisták) között alakult ki együttműködés.

5 Arany életútjáról részletesen: Sima Ferenc: Megemlékezés Arany A. Lászlóról. *Irodalmi Szemle*, 1968. 1. sz. 79–80. Szépe György: Arany A. László 1909–1967. *Nyelvtudományi Közlemények*, 1970. 213–216.

Arany 1937 márciusában kérte az egyetem Magyar és Szlovák Szemináriumának, illetve az Učená spoločnosť Šafárikova (Šafárik Tudományos Társaság) vezetőségének segítségét a szlovákiai magyar nyelvjárások kutatásának megszervezéséhez, amit főleg az egyetem Magyar Szeminárium hallgatóinak bevonásával akart megvalósítani. Kezdeményezése kedvező fogadtatásra talált, 1937. március 12-én az Učená spoločnosť Šafárikova elnöksége döntött a társaság nyelvtudományi szakosztálya, illetve a Magyar Szeminárium mellett dolgozó magyar bizottság megalakításáról. A bizottság elnöke Ján Bakoš, elnökségének tagjai Vladimír Buben, Václav Vážný, Ján Stanislav, Vladimír Šmilauer, Jozef Kořínek, František Jančovič és Arany A. László, titkárai Zagiba Ferenc és Vájlók Sándor lettek. A bizottság munkájába az 1937-es év folyamán negyven egyetemi hallgató kapcsolódott be. A gyűjtőmunka szakmai színvonalát voltak hivatottak biztosítani az előkészítő előadások és gyakorlatok, valamint az Arany által összeállított kérdőívek. Az említett intézményeken kívül a kutatásokat anyagilag a Masaryk alapította Slovanský ústav (Szláv Intézet) speciális részlege, a Zbor pro výskum Slovenska a Podkarpatské Rusi (Kárpátalja- és Szlovákia-kutató Csoport) támogatta. A bizottság fennállásának egy éve alatt 11 ezer koronát meghaladó összeget osztottak ki ösztöndíjként a kutatásba bevont hallgatók között. Az ígéretesen induló munkát félbeszakította a bécsi döntés után kialakult államhatár-változás: a kutatócsoport tagjainak túlnyomó része magyar állampolgár lett, magyarországi egyetemeken folytatta tanulmányait.

Arany a háború alatt is Pozsonyban maradt, továbbra is itt dolgozott, és a megfoglyatkozott magyarság szellemi életének egyik vezéregyénisége lett. Aktívan bekapcsolódott az újjáéledő Szlovákiai Magyar Közművelődési Egyesület (SZMKE) munkájába, s immár az egyesület támogatásával folytatta dialektológiai és néprajzi kutatásait, elsősorban a Zobor vidéki falvakban. Hogy az új helyzetben a Szlovákiában maradt értelmiség figyelme éppen a Nyitra vidéki falvak felé fordult, természetes, hiszen egyedül ezen a területen maradt egy viszonylag kompakt magyar lakosságú településcsoport.⁶ Nagyobb számú magyar kisebbség élt még Pozsonyban és környékén, valamint négy kelet-szlovákiai községben; a szórványokkal együtt számukat hatvan-hatvanöt ezerre becsülik.⁷

Ebbe a hosszú távúra tervezett kutatómunkába kapcsolódott be Putz Éva (1922–1943). Putz Éva a pozsonyi magyar gimnáziumban érettségizett 1940-ben Arany tanítványaként, s a tanárához fűződő szoros barátsága fordította az akkor már medikushallgató fiatal lány figyelmét a néprajzi kutatás felé. 1940 és 1943 között többször töltött hosszabb-rövidebb időt Arany – „a tánár”, ahogy Kolonban emlegetik – társaságában Kolonban, Zsérén és más falvakban, gyűjtötte a lakodalmi szokásokat, részt vett több lakodalomban, s ezen túl foglalkozott népdal- és dialektológiai gyűjtéssel is. Nyelvjáráskutató munkájának csak egy töredéke maradt fenn kéziratban. Megjelent viszont nyomtatásban 1944-ben a *Nyitra vidéki népbal-*

6 Arany A. László: A szlovákiai magyarság néprajza. In Turczel Lajos (szerk.): *Ének az éjben. Szlovákiai magyar írók 1939–1945*. Bratislava, Madách, 1986, 277–289.

7 Turczel Lajos: *Tanulmányok és emlékezések*. 53–54.

8 Putz Éva: *Nyitra vidéki népballadák*. Pozsony, 1944. Fehér László balladáját a 66 éves Benc Luca éneke szerint Putz Éva jegyezte le Zsérén 1941. február 16-án.

A füzet belső borítóján található a kiadó tájékoztatója: „A Nyitra vidéki népballadák gyűjteménye Putz Éva, Arany László és Kovács Gergely gyűjtésében a Szlovákiai Magyar Közlemények 2. köteteként jelenik meg. Megjelenik 1944 őszén.”

Arany egy kéziratosa feljegyzése szerint az általa tervezett sorozat további kötetei lettek volna: *Magyar néprajzi szövegek*, *Nyitra vidéki magyar ház*, *Nyitra vidéki kézimunkák*.

ladák című füzet, amely egy mutatványt közölt a *Szlovákiai Magyar Közlemények* második kötetétől tervezett *Nyitra vidéki népballadák gyűjteménye* című nagyobb vállalkozásból.⁸ A kötet megjelenését a kiadó 1944 őszére jelezte, ám a kiadást a háborús események már megakadályozták, s a gyűjtött anyag nagy része a későbbiekben elkallódott. A negyvenes években beindult zoboralji néprajzi és dialektológiai kutatás eredményei tehát sok tekintetben máig ismeretlenek számunkra,⁹ kéziratban maradt munkák felbukkanására kevés a remény. Ma már a nagyközönség számára a nyomtatásban megjelent dolgozatok is szinte hozzáférhetetlenek, ezért is öröndetes, hogy sor került *Á kolonyi lágzi* újrakiadására.

Á kolonyi lágzi értékeire a korabeli olvasók is felfigyeltek. Az *Új Szív* cikkírója így foglalta össze a könyv fogadtatását és magyarországi sajtóvisszhangját: „A mű a szlovákiai magyar könyvpiacra csak most került forgalomba, mert első kiadása elfogyott az idei budapesti könyvnapon. A magyarországi folyóiratok és napilapok bírálata *Á kolonyi lágzit* egyöntetűen az 1944. évi magyar könyvtermés legértékesebb könyvének minősítette. Dicsérte szép és rendkívüli kiállítását, egyszerűségében művészi díszítését, és az év legszebb könyvének ismerte el. Tulajdonképpen értékét és értelmét azonban a tartalom komolyságában és céljának tiszteletreméltóságában látta. Tartalmában és céljában olyan könyv ez – mondja a bíráló –, amely tanulságul és például szolgál az egész magyarságnak. Putz Éva nem a sallangos magyarkodásnak rózsaszínű szemüvegén nézte a magyar falut, hanem hamisítatlan életvalóságában. Módszereiben utat mutatott a szaktudománynak is. A lakodalmas játékot népi létvalóságában, természetes egységében írta le.” (*Új Szív*, 1944. december 10.) Hogy az összefoglaló nem túloz, hadd illusztráljam Sinkó Ferenc terjedelmes ismertetésének egy rövid részletével: „A könyv egyáltalán nem az oly gyakran tapasztalt hejretyutyus népieskedés, hanem komoly tanulmány, melynek módszerei és célkitűzései nemcsak tiszteletre méltóak, hanem tanulságosak is. Harmonikusan illeszkedik benne egymás mellé a tudományos analízis, a pontosan lejegyzett és áttekinthetően tált anyag. Tipikus kisebbségi problémát kellett megoldani a könyv írójának és összeállítójának. Bármennyire tudományos ugyanis egy könyv a kisebbségi életben, a legszélesebb rétegekhez kell szólnia. A könyv ezt a kérdést úgy oldja meg, hogy magának a lagzinak a menetét eredeti népi beszédmódon, helyi nyelvjárásban adja elő.” (Reggeli *Magyarország*, 1944. május 21.)

A lakodalommal foglalkozó magyar néprajzi irodalom gyakran hivatkozik *Á kolonyi lágzi* anyagára,¹⁰ kevésbé méltatott azonban a gyűjtés módszere és a bevezető tanulmány. Pedig ez a könyv a funkionalista-strukturalista módszer egyik úttörő vállalkozása a magyar néprajztudományban, s mint a fentiekben már utaltunk rá, nem véletlen, hogy éppen Szlovákiában született meg.

A bevezető tanulmány fontos kiegészítője a könyv törzsanyagának. A szinkronikus kutatási módszernek megfelelően a lakodalmi szokások leírása egy viszonylag szűk időmetszetre korlátozódik, az 1940–1942-es évek állapotát mutatja be. Megpróbál kitérni a lakodalmi szertartás valamennyi vetületére, beleértve a zenét, a táncot, a viseletet, a színhelyet stb. is. Egységes struktúráként értelmezi az egész lakodalmat, melyben minden mozzanatnak, minden tárgynak, minden résztvevőnek megvan a maga szerepe. Bár a lakodalmat a né-

9 Arany A. László *Kolon nyelvjárásának fonológiai rendszere* (1944) című műve a háborús események miatt alig negyven példányban jelent meg.

10 Legutóbb pl. Bakó Ferenc: *Palócföldi lakodalom*. Budapest, 1987.

pi színjátszás egy speciális válfajaként vizsgálja, nem feledkezik meg arról, hogy a lakodalom egy tágabb rendszernek a része, s a falu szociális-társadalmi struktúrájának a változásai befolyásolják „a lagzi” mint olyan fejlődését, illetve egyes elemeinek visszafejlődését. A szerző felfogását a struktúra mibenlétéről, fejlődési lehetőségeiről *A népi művelődés és népi színjátszás sajátos jelei* című fejezetben fejti ki: „Egy-egy művelődési alkatnak, illetve színjátéknak pontosan meghatározott elem- és formagazdagsága van. Ez az elemeiben és összefüggésrendszerében megmáshíthatatlan, potenciális rendszer a közösség tulajdona. [...] Olyan egy ilyen rendszer, mint a nemzeti nyelv, vagy a nyelvek általában. [...] Ez az aránylag csekély elemű és viszonyítottaságú rendszer azonban egy-egy egyéni variációban valósul meg, mint ahogy a nyelv is az egyedei beszédében ölt testet. [...] Ilyen rendszert alkot a népi művelődés, s ennek részrendszere, a népi színjáték. Minden népi színjáték egységes színalakzat, alkat, meghatározott elemgazdagsággal és viszonyhálózattal. Az egésznek törvényessége uralkodik rajta. Ha egyetlen eleme, része kihullana, vagy egyetlen elemmel bővülne, megváltozna az egész mint olyan, mert megváltozik az összefüggésrendszer is. Ha a színjátékalakzat elemeiben vagy szerkezetében bővül, esetleg szűkül, s ez a folyamat sajátos öntörvényességének szellemében történik – fejlődésről beszélünk; ellenkező esetben széthullásról.”¹¹

Ebből a meghatározásból kiindulva vázolja fel a népi színjátszás, és általában a népköltészet sajátos jegyeit: a szájhagyományozott formákban élést, a behatárolt variabilitást, a közösségekben létezést. Rámutat a színjátszás szinkretikus jellegére, melyet csak „a szöveg, dal, hangszín, zene, ütem, ritmus, mozdulat, gesztus, továbbá a mimika, mozgásjelleg és irány, az arc- és testjáték, a tánc, a ruha, környezet, stílussajátosságok, előkészületek, a játékok színhelye, alkalma, célja, funkciója, a játékosok és nézők korának, foglalkozásának, életkörülményeinek és magatartásának mélyebb vizsgálata és a jelenségek összefüggésrendszerének mélyebb vizsgálata” tud érzékeltetni.

Felfogása szerint a lakodalom egy összetett, sok elemből összetevődő jel, amely „valami helyett áll”¹², s funkcióját, funkcióit tulajdonképpen a jelentéssel azonosítja. Felfigyelt arra is, hogy a „lagzi tárgyi kellékei”, tehát a lakodalmi díszek és jelvények, akárcsak a dalok, funkció szempontjából két csoportra oszthatók. Egy részük kizárólag a lakodalmi cselekménysorban bukkanhat fel (pl. a nyoszolyófa, párta, frólyisos rozsmaring), így önmagában jel, jelzi a lagzi tényét, informálja a kívülállót arról is, hogy a lagzis események milyen fázisba értek. Más, hétköznapi tárgyak, illetve az egyéb alkalmakkor is énekelhető dalok csak a lakodalom struktúrájába tagolódva kapnak önmagukon túlmutató funkciót, válnak jellé.

Az egyik legkiválóbb Bogatirjov-tanítvány, Andrej Melicherčik éppen a lakodalomról írott tanulmányában figyelmeztet arra, hogy bármely dolog vagy jelenség csak egy bizonyos közösség keretein belül funkcionál jelként (pl. a pruszlik bársonyszalagjának szélessége egy

11 Vö. „Existencia folklórneho výtvoru ako takého sa začína až vtedy, keď bol prijatý určitém spoločenstvom, a existuje z neho len to, čo si toto spoločenstvo privlastnilo. [...] Rovnako ako langue je aj folklórne dieło nadosobné a existuje len potencionálne, je to len komplex istých noriem a impulzov, osnova aktuálnej tradície, ktorú prednášajúci oživujú.“ Bogatirjov, Pjotr – Jakobson, Roman: *Folklór jako zvláštní forma tvorby*. In Kolář, Jiří (red.): *Souvislosti tvorby*. Praha, 1971, 36–47.

12 A Bogatirjov és Arany által egyaránt használt reprezentatív jeldefiniőről lásd Voight Vilmos: *Bevezetés a szemiotikába*. Budapest, 1977, 34–35.

idegen számára önmagán túl semmit nem mond, míg az itteni viselet jelrendszerét ismerő számára jelzi, hogy viselője koloni vagy zsérei), ott viszont a megértés, a helyes interpretáció előfeltétele, hogy a dolog és jelentése, a jelentő és jelentett kapcsolata viszonylag állandó, hosszú időn át azonos legyen. A jelnek csoporthoz, közösséghez, helyhez kötődő értelmezhetőségéből következik a néprajzi jelenségek „regionális funkciója”.¹³

Putz Éva a lakodalmat mint „színhátszerű szokást” vizsgálta, így nem tért ki a lakodalmat megelőző és követő cselekményekre, az udvarlási szokásokra, a lakás, a hozomány stb. kérdésére, és kevesebb súlyt kaptak a gazdasági vonatkozások is. Mindezekért viszont kárpótolják az olvasót a tulajdonképpeni lakodalom részletes leírását kiegészítő, jó megfigyelőképességről, kiváló terepismeretről tanúskodó megjegyzései. Ilyen a kamra, a gyerekasztal különleges szerepének leírása, a lakodalmas ház rajza, a szertartásos magatartás, a tánc jellegének, az éneklési módnak a bemutatása, ami még a mai kutatásoknak is csak ritkán képezi tárgyát. Putz és Arany nemcsak a szűkebb értelemben vett lakodalmi tisztségviselők szerepét vizsgálta a lakodalom lebonyolításában, de rámutatott, hogy a lakodalom valamennyi résztvevőjének, valamennyi lagzisznak, sőt a hívatlanoknak is megvan a maguk funkciója a lakodalom menetében. A keresztapák, keresztanyák, dorozsbák, nyoszolyólányok, a szülők mellett a legfontosabb szerep a menyecskéké. A szokások hagyományozásában általában a döntő szerep az asszonyoké.¹⁴ Az, hogy mindezek a mozzanatok nem kerültek el a kutatók figyelmét, tehetségükön túl a választott módszernek is köszönhető.

Már Putz Éva jelezte Kolon népi kultúrája bomlásának kezdeteit. Mégis megdöbbenő, hogy *A kolonyi lágziban* rögzített cselekménysor napjainkban már csak töredékeiben létezik. Erre a területre is érvényes az a sokak által hangsúlyozott tény, hogy a megváltozott életkörülmények hatására egyénekre hullott faluközösség ellenálló-képességét elveszítette az idegen, városi kultúrával szemben.

Az ötvenes-hatvanas években végbemenő modernizáció, a falu társadalmi és vagyoni szerkezetének átalakulása, belső hierarchiájának gyors átrendeződése, a migráció, a nemegyszer formális és kicsinyes kulturális igények és elvárások jelenléte, a modern technika eszközeinek térhódítása nem hagyta érintetlenül a falu értékrendjét, hagyományos kultúráját s ezen belül a lagzi formakincsét sem. Láthattuk, milyen óriási jelentősége volt a lagzi menetében egy-egy eszköznek, helyszínnek. Ezek megváltozása vagy eltűnte hatással volt a lakodalom egész menetére (hogy csak egy példát említsék, a termelőkészítkezett megalapítása után már nem volt mód a menyasszonyt kocsin vagy szekéren vinni a vőlegény házába, hiszen a faluban nem maradt fogat), és annak gyors átrendeződéséhez vezetett.

Az életmódváltásnak e felsorolt összetevői végül olyan légkört alakítottak ki, melyben a falu hagyományos kultúrájának rendkívül nagy fegyelmet megkövetelő szervezésére, hagyományozására és ápolására (megélésére) mind kevesebb idő és alkalom jutott. Az, ami

13 Melicherčík, Andrej: Svadobný obrad ako znak. *Národopisný zborník*, VI–VII, 1945–1946, 28–38. Ebben Melicherčík a jellé válás folyamatáról így ír: „...vo folklórnej oblasti ktorýkoľvek jav materiálnej skutočnosti vchádza ako nositeľ určitého významu do sémantickej funkcie danej štruktúry systému a funguje ako znak iba vo vzťahu ku danej konkrétnej situácii, ktorej je vyjadrením.”

14 Itt utalnék még két mozzanatra, amely Putz leírásából kimaradt: A menyasszonyos háznál az esküvő előtt nem volt zene. Az esküvőt követő közös tánc után a vőlegény a saját cigánybandája két tagját kölcsönözte a menyasszony vendégcseregének. A második kiegészítés a kállátóra vonatkozik: előzetes megegyezés alapján a menyasszony valamelyik közeli rokona nem vitt kalácsot a lakodalomba. Az ő feladata volt friss kalácsot sütni a kállátóba meghívott vendégeknek.

valaha egy közösség életének szerves részét képezte, a kollektív szórakozás és kreativitás szinte egyedüli alkalmául szolgált, szerepét mindinkább elveszítette, megóvásra, mentésre szorult, egyszerre lett a közösségi identitáskeresés és identitásvesztés kifejezője – egy szóval a „lagzihoz” fűződő viszony változott meg gyökeresen. Feltétlenül az elmúlt évtizedek, e légkör rovására írandó, hogy a gyors változások eredményezte hatásain túl, olykor a közösség igényeivel is ellentétesen hatva, ennek az élő, rendkívül összetett, sokszínű, a népi kultúra tárgyi és szellemi elemeit még egységben tudó hagyománynak csak a felszínét, a maga módján értelmezett és a maga ízléséhez idomított „népies” vonásait vette észre, s ezt a szemléletét (akarva, nem akarva) nem kis mértékben a közösség értékítéletébe is beoltotta.

A házasságkötés mégsem vált pusztán jogi aktussá, s a köré csoportosuló szokások funkciója a mában sem csupán a reprezentáció. A keresztanyák ma is osztanak a templom előtt italt és süteményt, megkínálják az úton szembejövőket, a fiatalok még eljárnak „lágzit nyízni”. Ezek a mozzanatok arra utalnak, hogy igenis létezik még kommunikációra való törekvés a „lágzissák” és a falu többi lakója között, hogy ma sem tekintik még természetesen a négy fal közé zárkózást, a kivonulást, hogy létezik még, ha látenszen is, faluközösség.

A Zoboralja falvai régóta a magyar s újabban a szlovák néprajzosoknak is gyakran felkeresett kutatópontjai. Kolonban is sok gyűjtő megfordult Kodály század eleji gyűjtőútja óta. A falu mégis Aranyt és Putzt őrzi leginkább emlékezetében, a „lágzis könyv” ma is fogalom. Példányait féltve őrzik. Inspirálója lett a hagyományörző éneklő csoport tevékenységének, amely 1958 óta szinte folyamatosan éppen a „lágziss” dalok, illetve a lakodalom egyes cselekményeinek (dunyhavivés, a menyasszony kikérése, búcsúztatása) színpadi megjelenítésével aratta és aratja legnagyobb sikereit. Úgy hiszem, ritka az olyan helytörténeti vagy néprajzi munka, amely akkora hatást gyakorolt volna a közösségre, melyről íródott, mint *Á kolonyi lágzi*. Egy egész falu identitástudatát, ellenálló képességét erősítette meg, egy egész falut döbentett rá arra, hogy hagyományai értéket képviselnek, s nemcsak a maga, hanem az egész nemzet számára.¹⁵ Ha a most újra hozzáférhetővé váló könyv hozzájárul ahhoz, hogy ez a folyamat ne törjön meg, kiadása már nem volt hiábavaló.

A könyv jelentőségét semmiképpen sem csökkentheti, ha hibáiról, hiányosságairól is szólunk. Első olvasatra is szembetűnő a bevezető tanulmányban használt terminológia kiérleletlensége, gondolok itt olyan kifejezésekre, mint a részalkat, elhatározó elem, jelszerep vagy a szerkezet, struktúra, rendszer, alakzat egymást váltó, pontatlan használat, amit persze magyaráz a tanulmány úttörő jellege, illetve néhány esetben sejtethetően a szlovákból vagy csehéből történő fordítás (dominantný prvok, znaková funkcia stb.). Nyelvhasználatát nem hagyta érintetlenül a negyvenes évek frazeológiája sem. Feltűnő, hogy a tanulmányban egymást váltják a patetikus megfogalmazású, a korabeli népszemléletet tükröző, a mai fülnek már szokatlan szóképhalmazó bekezdések, és a pontos, lényegre látó, tömör, szakszerű elemzések.

Talán a legtöbb kívánnivalót a nyelvjárási szöveg lejegyzése hagyja maga után. Putz Éva felhívja a figyelmet bizonyos látszólagos egyenletlenségekre, melyek szerinte éppen a következetes lejegyzést tükrözik. (A koloni nyelvjárás ötven évvel ezelőtti állapota nyilvánvaló-

15 Külön vizsgálatot érdemelne, hogy az egész zoboralji csoport önmagáról alkotott képét hogyan alakították az itt folytatott kutatások, mennyire járult hozzá a ráirányuló figyelem olykor-olykor szinte felsőbbrendűségi érzésbe ácsapó mi-tudatának kialakulásához, főleg a helyi értelmiség körében.

an rekonstruálhatatlan, ezért ezek a részek betűhíven kerülnek közlésre.) Mégis, koloni származásomnál fogva, a nyelvjárás mai használatának ismeretében bizton állíthatom, hogy a közölt írásképváltozatok sok esetben nem az adatközlők egyéni nyelvhasználatából adódnak, hanem elhallásról, pontatlan lejegyzésről van szó. Néhány esetben az sem zárható ki, hogy nyomdahibával állunk szemben. Példaként említem, hogy Kolonban ma is, a legfiatalabb korosztály nyelvhasználatában is kizárólagos a *nem* tagadószó és a *be-*, illetve a *le-* igekötő *nēm*, *bē-*, *lē-* alakban ejtése, míg a Putz által közölt szövegben mindkét forma előfordul. A nyílt *e* és a zárt *ē* hibás lejegyzése néhány esetben értelemzavart is okoz a szövegben, pl.: *értem* (határozószó) és *értēm* (ige) – „hogy értēm á bábá szive nē fájjon” és „tálán értem gyűnnek”. Ugyancsak ma is általánosan *fő-* alakban használatos a *fel-* igekötő. Újabban előfordul a *föl-* forma is, de semmiképpen sem a *fēl-* (fēltettük – fēltēttük vagy fēltēttük).

Több helyen hibásan jegyzett le a szerző olyan eseteket, ahol kiesett a szótagzáró *l* (ínékének – *ínēkōnek*). Ha a szótagzáró *l* megmarad, a *-vel* rag akkor sem szerepelhet *-vél* alakban (*vīzvél* – *vīzvel* vagy *vīzvč*).

Eléggé következetlen volt a lejegyző a hasonulások és a hosszú mássalhangzók jelölésében is (*lész*, *lëssz*).

A koloni nyelvjárásban ismeretlen az *együtt* (határozószó) kifejezés. Ilyen értelemben az *ëgybe* használatos. Az *együtt*, a *sorrend* kifejezések a szöveg összeállítása során, utólag kerülhettek a leírásba.

Mindezeket a vitatható, illetve hibás alakokat az áttekinthetőség kedvéért külön jegyzékben sorolom fel. A jegyzékbe besoroltam olyan szavakat is, amelyeken a hiperurbanizmus tükröződik, és nem tekinthetők a nyelvjárás szerves részének (pl. *csolkol*).

Végül egy kiegészítés a tájszavak jegyzékéhez (lásd Szójegyzék). A „hassírollyam” kifejezést „*hagy sérâjjâm*” alakban jegyeztem le 1988-ban. Kötetlen szövegben már nem használják, kizárólag az I. részben közölt 6. számú dal szövegében fordul elő. Jelentése: *sétálni* (*hadd sétáljam végig*).

A kötet újradiadásának előkészítése során óvakodtunk a komolyabb szövegbeli és egyéb beavatkozásoktól. Csupán a bevezető tanulmányon javítottunk helyesírásiilag, magát a könyv struktúráját is érintetlenül hagytuk.

Munkám során derült fény arra, hogy az eredeti kiadás kottaképét a ritmikus alapértékek leegyszerűsítése és az eredeti dallamok felületes átértelmezése jellemzi. Hogy a máig is énekelt dallamoknak az egyöntetűbb és gazdagabb kottaképe is megőrződjék, az eredetiek mellett ezeket is közöljük Németh Imre koloni gyűjtéséből, a gyűjtő lejegyzésében.

Szerencsés véletlennek tekinthető, hogy Arany A. László hagyatékában rátaláltunk a könyvben szereplő fényképek negatívjaira, így az újradiadásba kerülő képek ezekről készülhettek. A könyv fényképanyagát négy, 1942-ben készült képpel egészítettük ki Putz Éva koloni, illetve zserei gyűjtéséből (a XXI., XXII., XXIII., XXIV. sz. képek).

Végezetül szeretnék köszönetet mondani mindazoknak, akik a kötet előkészítése során segítségemre voltak, különösen Lipcsey Gyula bácsinak, aki Arany hagyatékából a képeket s több fontos dokumentumot a rendelkezésemre bocsátott, Németh Imrének a könyv zenei anyagának értékeléséért és Sima Ferencnek a nyelvjárási anyag hibajegyzékének összeállításához nyújtott szakmai tanácsaiért.

(Megjelent: Putz Éva: *Á kolonyi lágzi*.
Bratislava, Madách Könyv- és Lapkiadó, 1989, 147–160.
/Új Mindenés Gyűjtemény Könyvtára./)

TURCZEL LAJOS KAPCSOLATOM ARANY A. LÁSZLÓVAL

Arany A. László nevét először 1946-ban hallottam, és akkor egy véletlen folytán személyesen is megismertem őt. Korábban azért nem tudtam róla, mert magyar nyelvészeti és néprajzi munkássága 1939 és 1944 között bontakozott ki a szlovák államban, s onnan kevés tudományos hír jutott el a Magyarországhoz visszacsatolt Dél-Szlovákiába. Én 1939 januárjától 1942 októberéig (a tényleges katonai szolgálatra való bevonulásomig) a budapesti jogi kar hallgatója voltam, s a szlovák államról és magyar lakosságáról csak a sajtóból szerzett átlagos ismereteim voltak, s azokból a nyelvészet teljesen hiányzott.

Az 1946 júliusában való megismerkedésem Arannyal a következőképpen történt. Meglátogattam Pozsonyban néhány év előtti budapesti kollégiumi társamat, az érsekújvári születésű festőművész Zmeták Ernőt, s ő beszélgetés közben szóba hozta azt is, hogy az Orlovský-kiadó könyveit illusztrálja. Elvitt az egy szobából álló „kiadóhivatalba”, amely a Mély út (Hlboká cesta) elején volt. Útközben elmondta, hogy Arany A. László tanárt találjuk majd ott, aki a kiadó lektora és mellesleg Jozef Orlovský nyelvész kollégája.

Arany szívélyesen fogadott engem is, és megismertetett a kiadói programmal. A kiadó hivatalos neve ez volt: Vedecké a umelecké nakladateľstvo dr. Jozefa Orlovského (Dr. Jozef Orlovský Tudományos és Művészeti Kiadója). Az akkor már megjelent vagy még sajtó alatt álló 18-20 kiadvány között volt Ludovít Novák és Ján Stanislav egy-egy nyelvtani műve, V. Ondrouch történeti munkája, Fr. Zagiba zenetörténeti füzeté, valamint Orlovský és Arany közösen írt szlovák nyelvtana (*Gramatika jazyka slovenského*). Az irodalmi-művészeti jellegű kiadványok közül, melyeket kivétel nélkül Zmeták illusztrált, engem leginkább Szabó Dezső fő művének, *Az elsodort falunak* fordítása lepett meg. Ez akkor még nem került ki a nyomdából, de később Zmeták nekem is küldött belőle. A címe: *Mizina*, a fordítója Valentin Beniák. A modern magyar költészet nagy hívének és kongeniális fordítójának, Beniáknak az Orlovský kiadónál verseskötete is megjelent (*Igric a Mária*), valamint két olyan fordítása (*Aucassin és Nicolette*; Oscar Wilde: *Balada o žalári v Readingu*), melyekre legkedvesebb magyar költőjének, Tóth Árpádnak a fordításai ihlették őt. Arany a Wilde-fordítással engem is megajándékozott, és ez a könyvecske egyrészt a művészi fordítás ereje és szépsége, másrészt Zmeták remek illusztrációi révén nagyon a szívemhez nőtt, s annyiszor elolvastam, hogy néhány strófája akaratlanul az emlékezetembe ragadt. Mikor aztán másfél évtizeddel később egy társaságban Beniáknak bemutattak, és ő keserűen jegyezte meg, hogy a neve egy magyar irodalmárnak nem sokat mond, akkor én ellenbizonyításképpen csendesen elrecitáltam neki a nagyszerű fordítás két strófáját. Az idős és beteges költő könnyekig meghatódott és megölelt.

Az 1946-os futólagos találkozáson – az Orlovskýval közösen írt nyelvtankönyvön kívül – Arany szlovák és magyar tárgyú nyelvészeti munkássága nem jött szóba, s én úgy tekintettem rá, mint a magyar lakosság jogfosztása következtében facérrá vált értelmiségiek egyike, akinek szlovák barátja adott munkát. Jómagam abban az időben a Párkány környéki

egyházi birtokokon írnokoskodtam, és 1947 tavaszán visszaköltözve gyermekkorom második falujába, Kiskeszire az ottani uradalomban egy évig gazdaságvezető (intéző) is voltam. 1951 ősztől aztán a komáromi magyar gimnáziumba s onnan a pozsonyi Pedagógiai Főiskolára, majd a Komenský Egyetemre kerültem.

Arany és társai tragikus esetéről hosszú évekig nem tudtam, s ennek oka az lehetett, hogy az ellenük indított és politikailag durván manipulált perről a sajtóban valószínűleg nem jelentek meg közlemények. A tragikus históriát aztán az ötvenes évek végén Pozsonyban ismertem meg, s a fő informátorom a per egyik védőügyvédje: Balogh Dénes Árpád volt. Balogh neve a két háború közti munkásmozgalomból jól ismert: Fábry Zoltán közeli barátja és *Az Út* folyóirat utolsó felelős szerkesztője volt, és valószínűleg ő fordította szlovákra Fábry *A vádlott megszólal* című híres védőíratát. 1945 után rövid ideig ügyvédként is működött, majd a Komenský Egyetem marxista intézetének előadója lett. 1968 őszén külföldre távozott.

Arra már nem emlékszem, hogy Balogh kiket védett a csoportból, de Arany nem volt köztük. Mint mondotta: a per az alakuló belpolitikai helyzet és a kavargó-bonyolódó csehszlovák–magyar viszony lutriszerű függvénye volt. Nem sokkal az ítélethozatal előtt a védőket úgy informálták, hogy a felmentés is lehetséges, s aztán jött egy hirtelen fordulat, és justizmord ítéletek születtek. A legsúlyosabbat, 20 évi fegyházbüntetést Arany kapta, Balogh szerint főleg azért, mert a bírósággal szemben fölényes erkölcsi magatartást és megvetést tanúsított.

A hatvanas évek elején, 1962 vagy 1963-ban arról is tudomást szereztem, hogy Arany már szabadlábon van, és a vízi-építési vállalatnál (Hydrostavnál) dolgozik. Abban a szándékomban, hogy kapcsolatot teremtsék vele, megint egy véletlen volt segítségemre. Kárpitosra volt szükségem, és egyik ismerősöm a nyugdíjas Arany Bélát ajánlotta, aki Pozsony legismertebb bérházában, a Manderlában lakott. Béla bácsi értelmes, olvasott ember volt, és a húszas-harmincas években iparos cserkészként a cserkészsajtóban publikált. Mikor kiderült, hogy Arany A. László testvérbátyja, előhozakodtam a szándékommal, amire azt a feleletet kaptam, hogy ez nehéz próbálkozás lesz, mert öccse a régi baráti-ismerősi kapcsolatai nagy részét is megszakította. Mint később megállapítottam: Aranynak ez az utóbbi eljárása abból a – múlt dolgokat is keményen értékelő – erkölcsi titanizmusából adódott, melyet a rázúdult súlyos csapások katarzisos átélése alakított ki benne. Ennek megfélemlően a szóbeli és levélbeli érintkezéseiben is különös szertartásosság, az eredendő tartózkodást ünnepélyes meghittséggel vegyítő magatartás nyilatkozott meg. Így például ismeretségünk egész ideje alatt szertartásosan professzor úrnak szólított, és súlyosbodó betegségében az egyik sorstársáról ilyen pátosztili hangon írt: „Az ő kezébe tettem az ügyünket és eszménket is: akarata az én akaratom, célja az én céloom, döntése engem is kötelez.”

A Béla bácsi közvetítésével megteremtett kapcsolatfelvétel végül is úgy történt, hogy bemutatkozásképpen elküldtem Aranynak az *Irodalmi Szemle* akkori néhány számát, és az ott közölt írásaim bizalmat és érdeklődést keltettek benne irántam. Önálló lakása nem volt, s a vidéki munkából a hétvégeken hazajárogatva Béla bácsiéknál lakott. Itt találkoztunk azután is, hogy betegállományba került. Az üldöztetésüket kiváltó jogfosztás ellen tiltakozó akcióikról és az elítélésük után elszenvedett évekről részletesebben nem akart beszélni, de a fogság néhány epizódját felelevenítette előttem. Esterházy Jánossal, akivel a szlovák állam idején közeli kapcsolatban volt, az illavai fegyházban találkozott; a Magyar Párt egykori vezetője akkor már emberroncs volt, de a lelkierejét megtartotta. Arany csoportjának egyik tagját, a Losonc melletti Pinc községből származó Bokor Ferencet jól ismertem, mert a har-

mincas években Kiskeszin is tanítóskodott. Róla azt tudtam meg, hogy a fegyházban testi-lelkileg összetört, és zavarodottá válva halt meg.

Újraismerkedésünk kezdetétől arra törekedtem, hogy az adott lehetőségek között valamilyen szellemi munkát szerezzek Arany számára. Ez nem volt könnyű ügy, hiszen abban az időben még a hosszú börtönbüntetésen túlesett Gustáv Husák is alantas beosztásokban dolgozott. Először Szőke József barátomhoz, az *Új Ifjúság* főszerkesztőjéhez fordultam, aki a kérésemre kieszközölte és felajánlotta a három magyar nyelvű ifjúsági lapnak (*Új Ifjúság*, *Pionírok Lapja*, *Kiséptő*) brigádmunkában végzendő nyelvi lektorálását. Nagy meglepetésemre Arany ezt az anyagi vonatkozásban kecsegtető ajánlatot elhárította, s kifejezett érve meglehetősen titánkodó volt: a saját helyzetét Michelangelo falanszteri munkabeosztásához, a széklábfaragáshoz hasonlította. Valószínűnek tartom, hogy az igazi ok az volt, hogy fogyó erejét nyelvészeti munkára akarta használni.

Újabb segíteni akaró akcióm 1964-ben igen merész volt. A magyar tanszék vezetőjeként a bölcsészkar dékánját, Šimon Ondruš arra kértem, hogy tegye lehetővé a már betegeskedő Aranynak a tanszékünkre való felvételét, s én aztán otthon végezhető tudományos munkát osztok ki számára. Ondruš – aki ismerte és nagyra becsülte Arany szlovák tárgyú nyelvészeti munkásságát – helyeselte a javaslatot, de megjegyezte, hogy a realizálásához az Igazságügyi Megbízotti Hivatal (Povereníctvo spravodlivosti) jóváhagyása szükséges. A „Hivatal”-ban aztán a javaslatot nem tartották „célszerű”-nek, s az ilyen eljárás a mi akkori viszonyaink között tipikus volt.

A kudarcha fült kísérlet után rábeszéltem Aranyt a rehabilitáció kérvényezésére. A főügyészséghez címzett kérvényt, melyet jogász féltestvére fogalmazott meg, nem postai úton továbbítottuk, hanem elvittem a Csemadok KB elnökéhez és Csehszlovákia Kommunista Pártja Központi Bizottságának tagjához, Lőrincz Gyulához. Éppen ott volt nála Dobos László és Szabó Rezső, akik jelenlétében megkértem őt, hogy járjon el az ügyben. Lőrincz csodálkozott azon, hogy a rehabilitációs eljárás még nincs folyamatban, és megígérte, hogy a közbülső támogatások megszerzésével továbbítja a kérvényt. Hogy aztán a továbbítás és támogatás megtörtént-e, azt nem tudom, mert pár hónappal később Lőrincz nagyon felbőszült azon az írásomon, melyet a Juraj Zvara által megtámadott Fábry védelmében az *Irodalmi Szemle* 1965. évi 1. számában közöltem, és amelyet a párt ideológiai osztályán is megtárgyaltak. Ilyen körülmények között Lőrincznél nem tudtam érdeklődni a kérvény sorsa felől, de úgy hittem, hogy az ígérteit teljesítette. Arra is emlékszem, hogy a kérvényt fogalmazó féltestvér, dr. Zagiba továbbra is figyelemmel kísérte az ügyet.

Miközben ezek történtek, akkor a már súlyosan rákbeteg Arany, a fogsága alatt „megjárt” jáchymovi uránbánya áldozata; a rozsnyói szülőházban tartózkodott, ahol egy ideig idős nevelőapja, majd a rokonai ápolták őt. Nevelőapja halála után ezt a levelet írta nekem:

Rozsnyó, 1964. szept. 23-án

Kedves Professzor Úr!

Magam is alkonyatba hajlok – ami előttem volt, el kell búcsúztatnom: a váratlan, beígértet egyaránt. Nevelőapámat temettem, de kissé magamat hantoltam: apám volt a legjobb beteg-ápolóm, az egészségem, nyugalmam. Most Nélküle kísérletezek felegyenesedni. Remélem sikerül – még nem dőlt el.

Köszönöm jó szavát; fekete évemben mindenkor jót tett. Napjaim az emésztés nehéz folyamatának kibogozásában telnek – nem mindig eredményesen, de tűrhetően. Békém, nyugalmam van itt, a lehető legjobb kosztom; agyam jól működik és jó óráimban szép munkát végzek: Sajnos erőm csekély, de gondolkodásom lényegre vág.

Egy-egy jóságos levél külső színt hoz életembe – hálás vagyok érte. Magányomat szereztem.

Az ősz talán meg hozza a rabtartók megmozdulását s egy-két bilincsem lehullását. Köszönöm fáradozását. Szabad idejében számoljon be munkájáról s az irodalmi eseményekről.

Szeretettel üdvözlöm

Arany László

A levélből kitűnik, hogy Arany akkor – még egy ideig később sem – tudott arról, hogy rák-beteg, és bízott a gyógyulásban. Engem Béla bácsiék informáltak a valóságos helyzetről. A levél utolsó soraiban a „rabtartók”-ra és „bilincsek”-re utaló mondat minden bizonnyal a rehabilitációval kapcsolatos reményét fejezi ki.

A pozsonyi kivizsgálások alkalmából néhányszor találkoztam vele, és Rozsnyón is meglátogattam. Utolsó levelét – mely után még jártam nála Rozsnyón – emlékező írásom záró részeként közlöm:

Rozsnyó, 1965. jan. 13-án.

Kedves Professor Úr!

Megkaptam az ISz-nek néhány számát s köztük a kérdéses 7. számot is – örültem neki, s köszönöm.

Pozsonyból nagyon rozoga állapotban kerültem vissza, s állapotom csak e napokban állandósult – viszonylag. Remélem, most már állandó lesz erősödésem. Februárban ugyan megint Pozsonyba kell utaznom, de a múltkori tapasztalat talán átsegít ezen a veszélyen. Ekkor talán újból találkozunk. Ha közben írna, nem fogok hallgatni; eddigi hallgatásomat gyengeség okozta.

Remélem, levelem jó egészségben és jó munkában találja csökkentetlen harci erőben; ehhez kívánom is minden előfeltételét.

Őszinte baráti üdvözléssel

Arany László

(Megjelent: Regio, 1990. I. sz.)

AMBRUS FERENC ARANY A. LÁSZLÓ

Nem igazán kényeztette el erre mifelénk az alkotó tehetségeket ez a közeg, mely a gömöri hegyek között adott számukra otthont rövidebb-hosszabb ideig. Még ha olykor – már máshol neves személyiségként elismerve – visszatért is közülük valamelyik, akkor is inkább a mellőzés, mint a közmegbecsülés jutott neki szülőföldjén. Az ilyen emberek mostoha sorsában osztozott éveken át *Arany Adalbert László* nyelvész, néprajzkutató, muzeológus. Szóljunk munkásságáról, melyről szinte semmit nem mondtak nekünk az elmúlt időszakban.

Ki volt tehát Arany Berci, ahogy barátai hívták ezt a szerény tudóst? Elsősorban, ahogy ő maga is vallotta: egy szlovákiai magyar gondolkodó. Tegyük hozzá: egy nyelvész, aki tetteivel próbálta közel hozni és egymás mellett tartani az itt már hosszú idő óta egymásra utalt szlovák és magyar embert.

1909. szeptember 19-én született Betlérben. Apja, Arany Viktor bányaüzemi gépész, anyja Hlopko Margit Mária. Féltestvére volt Franz Zagiba, a bécsi egyetem szlavista professzora, aki több írásában is foglalkozott Gömörrel.

Arany A. László a rozsnyói reálgimnázium elvégzése után egy ideig kisegítő tanítóként dolgozott. 1931–1935 között a pozsonyi egyetemen folytatott tanulmányokat, a filozófia, a magyar és a szláv nyelvészet tárgykörében. 1936-ban szerzett bölcsészdoktori fokozatot *Magyar nyelvi hatások a nyugat-szlovákiai szlovák nyelvjárásokban* című értekezésével a pozsonyi egyetemen. Tanulmányai elvégzése után 1935-ben az egyetem Dialektológiai Intézetének vezetője lett, s ebben a minőségében irányította a szlovák és a magyar nyelvjáráskutatást. Középiskolai tanárként először a pozsonyi szlovák reáliskolában, majd ugyanott a magyar gimnáziumban tanított. Később, a negyvenes években a kereskedelmi főiskolán adott elő.

A harmincas évek második felében a Szlovákiai Magyar Közművelődési Egyesület Néprajzi Kutatócsoportjának a vezetője s a szlovákiai magyar nyelvatlasz előkészületeinek irányítója. Az egyesület vezetőségi tagjaként pedig a szervezet sorozatának – a Szlovákiai Magyar Közlemények – a szerkesztője. E vállalkozás keretében jelent meg Arany fő műve *Kolon nyelvjárásának fonológiai rendszere. Bevezetés a szerkezeti nyelvjárásstanba* címmel 1944-ben Pozsonyban. (Ezt a munkát 1967-ben az Egyesült Államokban angol címmel, de változatlan magyar szöveggel újból kiadták.) Ebben az időben ő a Szlovákiában maradt magyarság sokoldalú kutatásának egyik tudományos irányítója és szervezője.

1943-ban a Szlovák Tudományos Akadémia kutatója lett, majd 1946-ban kiadványalkalmazott. Ebben az évben jelent meg J. Orlovský szlovák nyelvészsel együtt írott műve a *Gramatika jazyka slovenského* (A szlovák nyelv grammatikája). Ez a könyv több kiadást is megért. Ez volt az első szlovák strukturális grammatika, mégpedig rögtön könnyen áttekinthető kézikönyv formájában.

A mai magyar nyelvrendszer előzményeinek szerkezeti történetéről két írást publikált, *Az ősmagyar nyelv szerkezetrendje és érvénytelenítése*, *A magyar nyelv története és rendsze-*

re címmel, valamint a finn–magyar nyelvi rokonságról szóló írást, melyet Helsinkiben adtak ki német nyelven. Arany ezekben a munkáiban nem egyetlen nyelv és nem egyetlen nyelvcsalád, hanem az emberi nyelv szükségszerű törvényszerűségeit vette alapul.

Publikált munkásságának értéke témaválasztásban, újszerűségében és magas színvonalában rejlik. Munkásságát öt területre oszthatjuk:

- a magyar nyelvjáráskutatás;
- szlovák dialektológia és a magyar–szlovák kétnyelvűség vizsgálata;
- a mai magyar nyelvrendszer előzményeinek szerkezeti története;
- elméleti fonológia;
- magyar néprajz és művelődéstörténet.

Az utóbbi területen nem volt olyan szintű alkotó, mint a fonológia és a nyelvtudomány terén, de kisebb dolgozatai fontos adalékok a felvidéki magyarság múltjának árnyaltabb megismeréséhez *A szlovákiai magyarság élete 1938–1942* című kötetben. Bányásztörténeti cikkei a *Bányász Szó* című lapban jelentek meg. Kéziratban maradt egy dolgozata *Rozsnyó kialakulása, neve és nyelve* címmel.

Szomorú időszak kezdődött Arany A. László életében a negyvenes évek végén. A jogfosztottság ellen való tiltakozásért, kiállásáért börtönbüntetésre ítélték. Közel hét évet töltött munkatáborban, ahonnan megromlott egészséggel tért haza Rozsnyóra. Az ötvenes évek közepén egy pár ember jóindulatának köszönve múzeumvezetőként alkalmazták, de két év után elmozdították ebből az állásából. Ezután dolgozott még Pozsonyban raktárnokként, majd élete utolsó éveit a Vajner család támogatásával Rozsnyón élte le. Ekkor – a hatvanas években – újra felvette a kapcsolatot a magyar és más tudományos körökkel, szóhoz jutott a debreceni nemzetközi nyelvészeti tanácskozáson, ám súlyos betegsége véget vetett az újra kibontakozóban lévő munkájának, és 1967. október 13-án gyomorrákban halt meg. Rozsnyón temették el édesanyja és bátyja mellé.

(Megjelent: Arany A. László: *A szlovákiai magyarság néprajza. Rozsnyói Füzetek III. A Csemadok Járási Bizottsága Honismereti Szakbizottságának kiadványa. 1990*)

VÖRÖS OTTÓ

ARANY A. LÁSZLÓ CSEHSZLOVÁKIAI MAGYAR NYELVÉSZ MUNKÁSSÁGÁRÓL

1. Amikor a kongresszus szervezőbizottságának felhívását megkaptam, és a témát választottam, az motivált, hogy mint Nyitrán dolgozó embernek talán kötelességem is, hogy utánajárjak, milyen nyelvtudományi munka folyhatott a harmincas évekre lassan felocsúdó szlovákiai magyar pedagógus értelmiség körében. Az adatgyűjtés során kirajzolódott, hogy Arany A. László, akit a szakmai közvélemény egyetlen munkája, a *Kolon nyelvjárásának fonológiai rendszere. Bevezetés a szerkezeti nyelvjárástanba* (Pozsony, 1944, második kiadás: *The Phonological System of Hungarian Dialect*. Bloomington, Indiana University, 1967) című munkája alapján ismer, az az egyéniség volt, aki érdemes arra, hogy tanulmányozzuk munkásságát.

A jelen keretek között nem vállalkozhatom arra, hogy itt teljes életrajzát és munkásságát részletesen tárgyaljam, ezért a Kolon nyelvjárásában és kéziratok hagyatékában fellelt tudományos megállapításait érintve főként nyelvjárásgyűjtést szervező munkásságát részletezem. Hiteles életrajzi dokumentumokhoz eddig nem jutottam, ezért ezeket az adatokat itt most mellőznöm kell. Munkámat azzal akartam kezdeni, hogy felkeresem körének még élő tagjait, ismerőseit, akik a mai szlovákiai kulturális életben is jelentős szerepet töltenek be. Próbálkozásom kudarcot vallott, mert, bár a segítséget senki sem tagadta meg kereken, de maga helyett mást ajánlott, hogy ő biztosan többet tud segíteni. Amikor a kör bezárult, egy falusi szekrényben rábukkantam kézíratai és dokumentumai egy részére. Megtaláltam azt a barátját, akihez halála napjáig bizalommal volt. Ezen az úton mondok köszönetet Lipcsey Gyulának önzetlen segítségéért. A hallgatás oka bizonyára Arany tragikus utolsó éveiben keresendő.

2. Arany A. László Rozsnyón született, édesapja korán meghalt, édesanyja másodszor is férjhez ment. Iskolái elvégzése után Pozsonyban élt. Kezdetben a magyar gimnáziumban tanított, majd a Szlovák Egyetemen (ma Komenský). 1937-től részt vett a szlovákiai tudományos életben. A háború után rövid ideig még a szláv tanszéken volt tanársegéd, majd Orlovskýnál könyvkiadással foglalkozott. Itt letartóztatták, mivel a magyarság jogfosztottságáért szót emelt. Egy év vizsgálati fogság után nyolc évre ítélték, ebből hat évet töltött börtönben. Egy ideig Lipótváron tartották, majd megjárta Jáchymov uránbányáját. Szabadulása után testileg és lelkileg megtörve a Mélyépítő Vállalatnál dolgozott. Rákos daganattal operálták, de mintegy egy év múlva, 1965 őszén az emberekbe vetett hitében megrendülve Rozsnyón meghalt. Betegsége idején folytak rehabilitációk a hasonlóan elítéltek körében, de hogy ezt ő is igényelte, azt hátramaradt iratai között a kérvény feladását tanúsító blanketta őrzi csupán.

Nyelvészeti munkásságának írott nyomai 1937-től vannak. Ekkor indul egy falukutató mozgalom Csehszlovákiában is. A Szlovák Egyetem Bölcsészettudományi Kara Magyar Szemináriumának hallgatói meghallgattak és elfogadtak egy tervet a magyar nyelvjárások kutatásának megindítására. A magyar néprajzkutató munkára 30 egyetemista jelentkezett.

Václav Vážný egyetemi tanár, a szlovák nyelvatlasz akkori munkálatainak vezetője segítségével volt a mozgalomnak, és a Magyar Szeminárium és a Šafárik Tudományos Társaság keretében lehetővé tette a Magyar Nyelvészeti Bizottság megalakulását, és így a kutatás hivatalos engedélyezését is. Célul tűzték ki egy magyar nyelvatlasz munkálatainak előkészítését is. Erre a célra még 1937-ben elkészült két kérdőív. Feltehetően Arany A. László munkája. A Kérdőív I. 9 lapos és 2000 kérdést tartalmaz, a Kérdőív II. 8 lapos. Itt a kérdések számáról nincs adatom.

A szlovák tudományossággal kialakult jó viszonyát jelzi, hogy ugyancsak 1937-ben egy sokszorosított kérdőívet készít a szlovák nyelvjáráskutatók számára. (Dialektologické dotazníky pre Slovensko č. 2, Bratislava, 1937.) A kérdőív 1200 kérdést tartalmaz 36 lapon a szlovák nyelvjárások magyar elemeiről. Segítségével 50 000-es cédulakatalógus készült. Termékenységet és lendületét bizonyítja, hogy ekkor ír doktori értekezést is *Maďarské jazykové vplyvy v západoslovenských nárečiach* címmel (Pozsony, 1937).

A magyar nyelvatlasz számára készített kérdőívvel való gyűjtésről nem találtam hiteles dokumentumot. Maguk a kérdőívek eddig nem kerültek elő. Mindössze a szlovák kutatók számára készült kérdőívből találtam lapokat. A nyelvjáráskutató csoport munkáinak egy részét megtaláltam, de a kérdőív körvonalai sem rajzolódnak ki a kész dolgozatokból. Ennek oka talán a kérdőívhez adott használati tanácsban keresendő. Tanulságos e tekintetben Földessy Józsefnéhez Szaláncra írott leveléből egy részlet:

„Mélyen tisztelt Nagyságos Asszonyom!

Éppen utazom, s ezért mostan lehetőleg röviden írok. Kb. egy hét múlva aztán visszatérek a tárgyhoz. Előszörban tudatom, hogy az egész anyagban öt érdekes esetről kívánok majd kérdezősködni, a többi anyagban semminemű hibát nem találtam. Együttal ki kell fejeznem elismerésemet, mert ilyen rövid iskolával bizony a főiskolai hallgatók nem szokták elsajátítani a szükséges helyes szemléletet és módszert. Főlösképpen tehát az öngúny s a szerénykedés. Minden előfeltétele megvan, hogy a vállalt munkát maradéktalanul elvégezze. Most pedig a tárgyra térek.

1. A megküldött anyagot egy-két hét múlva visszaküldöm, hogy mindig keze ügyében legyen, s áttekintése legyen az elvégzett munkában, tovább: a rendszerben.

2. Most már elérkezettnek látom az időt, hogy kérdőívet is küldjek. Nyomatékosan megjegyzem azonban a következőt: a kérdőív csak arra való, hogy figyelmeztesse, mi minden lehet probléma, ami figyelmet érdemel. Azonban sem a feldolgozásban, sem az értelmezésben, sem a sorrendben nem köti. A túlzott ragaszkodás a kérdőív tárgymenetéhez és problémafelosorolásához feleslegesen feltartóztathatna. Olvasgatásuk, sőt ismételt olvasgatásuk azonban nagyon ajánlatos.”

(Pozsony, 1944. jan. 27-én.)

Az azonban nem derül ki a megismert forrásokból, hogy a fenti szabadságot csupán a néprajzi tárgyú gyűjtésekre (viselet, jeles napok, népszokások) érti, vagy az atlaszok munkálataihoz készített és korábban említett kérdésekre is vonatkoztatja. A népnyelv-kutató kör tagjait szóképzési gyűjtésre is ösztönzi. Ennek a munkának is nagy jelentőséget tulajdonít. Ezt bizonyítja a hagyatékból előrűlő tájszójegyzékek és egy Földessynének írt másik levél sorai:

„Minden levelében van valami, ami kissé meglep. Szabad tudnom, honnét szerzi az ilyen szakkifejezéseket, mint a szószedet? A pozsonyi egyetem magyar főiskolásai ugyanis nem nagyon ismerik e kifejezést, ezért lep meg ekkora szakszerűség Szaláncról. Az is meglep, hogy a szócédulákat nem tartja unalmasnak. Ez csak akkor lehetséges, ha az ember igazán szere-

ti a szavakat, a munkáját. A szavak élete csak akkor válik széppé és gazdaggá, ha az ember szereti őket, sokat van velük együtt, de mégsem vesz el köztük. Én szeretem őket, s van is vagy 70 000 lapot számláló cédulakatalógusom. Ezt a körülményt azonban nem szoktam elárulni, mert az emberek általában bolondériát látnak az ilyen munkálkodásban. Pedig mennyivel több szépség és sejtető titok, múlt van bennük, mint például a közepes értékű regényekben. Látom, már rabul ejtették a szavak titkai, mert már fürkészik közöttük, a hátuk-megét fészegeti.” (Pozsony, 1944, május 7-én.)

Szótári eszménye a „teljes” szókészletet felölelő regionális szótár. Az előbb említett számokból is kitetszik, de meg is fogalmazza ugyancsak Földessyné számára: „3. A kartotékába lassan fel kell dolgoznia minden szót, amit csak használ a falu népe. Kezdve az a, az névelőtől, minden beletartozik a szótárba. Mert ha már mostan kezd cédulázni minden szót, akkor lassacskán és szinte észrevétlenül összerakódik Szalánc nyelvjárásának szótára.” (Pozsony, 1944. jan. 27-én.) A szógyűjtéshez módszertani útmutatást is ad: „Azonban minden szócékulán legyen egy mondat, amely megmutatja, hogyan használják az illető szót. Természetesen még nagyobb figyelmet kell szentelnie a sajátos szalánci szavaknak. Ezt a munkát nem szabad egyszerre végeznie, hirtelen nekifekvéssel, mert akkor megunja. Mindig csak egy keveset. Nagyon ügyes az a megoldás, amikor tárgykörök szerint dolgozza fel a szavakat. Pl. először kicédulázza a konyha felszerelésének minden elnevezését. Minden szóhoz egy rövidke kis mondatot, pl. hogy mire használják a megnevezett tárgyat. Aztán a ház részeit, az udvar felszerelését, a gazdasági eszközöket, a szekrények tartalmát, a növények, vetemények, fűvek, gyümölcsök neveit stb. stb.” (i. h.) Tanácsai között még sok figyelemre méltó akad, ami kiterjed a néprajzi és a nyelvjárási gyűjtés összekapcsolásának óhajától annak a ma is hangoztatott és csak ritkán megvalósuló igénynek a támasztásáig, hogy a néprajzi szövegeket is úgy kell felvenni és közölni, hogy azokat nyelvjárástani vizsgálatokra fel lehetne használni.

A nyelvészociológiai szemléletet így fogalmazza meg: „Külön kell még szólnom a változatokról. Néha ugyanis a nép kétféleképpen ejti a szót, s a lehető leghelyesebb mindkét alakot feljegyezni. Ilyen szócékulát találtam is, s nagyon megörültem ennek a helyes és módszeres magatartásnak. Lehetőleg azonban még meg kell állapítani, mi az oka a kétféleségnek. Az egyik talán az öregek kiejtismódja, a másik a fiataloké. Az egyik alak talán az ünnepi kifejezőmódba tartozik, a másik a köznapiba. A templom nyelvéből sokat átvesz a nép, s ünnepélyes magatartásnál az ilyen templomi kifejezéseket használja. Természetesen más lapra tartozik az a tény, hogy az iskola és a világvjárás hatása alatt irodalmi alakokat használnak. Az ilyen kétféleségeknek csak akkor van jelentősége, ha nemcsak egy embert jellemeznek, hanem egy-egy csoportot. Tehát ha nem egyedi nyelvtény ez, hanem közösségi. Ilyenkor a jelenséget mindig fel kell jegyezni” (i. h.).

A levélváltás mindkét oldalról még sok megjegyzendőt tartalmaz, de előadásom kerete további ismertetését már sem lehetővé, sem szükségessé nem teszi.

3. Arany munkásságának krónikájához visszatérve, a szép elgondolások és a nagy tervek megvalósítását áthúzta a történelem. Miután az 1938-as döntés után Szlovákia déli és keleti része visszakerült Magyarországhoz, a Magyar Szeminárium volt hallgatóinak jó része lakhelye alapján magyar állampolgár lett, és elhagyta Pozsonyt. Az új szlovák államban mintegy 60 000-re tehető magyar nemzetiség maradt. Zöme Pozsonyban és Nyitra környékén. A volt szellemi erő maradványainak tevékenységét főleg szlovák nyelvű munkák jelzik: Szabó J.(ános?): Maďarské elementy v slovenských narečiach v Gemeri. In *Linguistica Slovaca*, I/II, 183–190; Király Péter: Magyar szavak Málca nyelvjárásában. Pozsony,

1944. In *Szlovákiai Magyar Közlemények*. 4. kötet. És a Magyar nyelvatlasz munkálatainak tervéről le nem mondó Arany is jelentkezik: Arany A. László: Zpráva o činnosti Maďarskej komisie a členov Maďarského seminára. *Carpatica*, 1939; Arany A. L.: *A szlovákiai magyarság néprajza*. Pozsony, Szlovákiai Magyar Művelődési Könyvtár 1941; valamint: Arany A. L.: Psychologické základy javov bilingvistických. Fondaments psychologiques des phénomènes bilingvistiques. *Linguistica Slovaca*, I–II, 1939–40, 39–52) című munkáiban.

Azt tervezi, hogy gyűjtőkörének munkáit sorozatban megjelenteti, így a néptől gyűjtött művelődési értékeket közkinccsé kívánta tenni. Idő azonban erre már nem volt, a háború végéig egyedül Putz Éva gyűjtése, a *Kolonyi lagzi* jelent meg. Kéziratban maradt a tragikus körülmények között elhunyt Putz Évának további nyolc munkája: *Nyitravidéki népmesék*. Zsére, 1940–41; *Nyitravidéki népballadák*. Zsére 1940–43; *A koloni fehérhímnzés*. Pozsony, 1941; *A koloni nők téli viselete*. Kolon, 1941; *Koloni hagyományok és szokások*. Kolon, 1941; *Kolon nyelvjárásának hangtana*. Pozsony, 1940; *Adatok Kolon nyelvjárásához*. Pozsony, 1941; *Nyitravidéki Tájszótár* (kb. 10 000 cédula), amelyek Arany közvetlen irányításával készültek.

Arany A. László munkásságának méltatásakor, ha röviden, de mégis szólnunk kell az előadás elején említett munkájáról, a *Kolon nyelvjárásának fonológiai rendszeréről*. A mű maga kalandos sorsú. A háború közepette készült az első kiadás, és a hadiesemények során a kinyomtatott ívek nagy része megsérült. Mindössze 40 teljes példány maradt. Ma már ennek jó része is elérhetetlen. A hiányt némileg pótolta a Bloomingtonban készült második kiadás. Munkája bevezetőjében ezt mondja: „Nem anyagközlő munkának készült... A fogalom, törvényszerűségéig tisztítható szerkezeti törvények megmutatása itt a cél, új feldolgozási módszer keresése az indítóok.” (*Kolon nyelvjárásának fonológiai rendszere*. Pozsony, 1944, 5.)

Mint példákra, Ibsenre, Bröndalra, Trubeckojra hivatkozik. Leírja a nyelvi jel ábrázoló, kifejező és felhívó funkcióját, és érdekes példát hoz a kifejező funkcióra a nyelvjárásiasság köréből: „Minden környező község nyelvjárásának van kifejezési sajátága – írja. – E szerint a sajáttság szerint állapítják meg, ki hová való. A nyelvjáróterületet jól ismerő kutató is megállapítja a kifejezés eszközeinek ismeretében a beszélőnek községi hovatartozását... E jelenségek többnyire nélkülözik a jelentéstani, ábrázoló szerepet, tehát nincs fonológiai értékük... Kifejező értékük azonban van, ezért mint másodlagos értékű jelenségek a kifejezés rendszerébe tartoznak.” (I. m. 13–14.) Később ezt írja: „...Kolon nyelvjárása megóvjá pl. az archaikus egy-alakú [rě (-re)] ragot... A fiatalabb nemzedék azonban már az illeszkedett alakot is használja. Így a [-ra] rag egyúttal a kifejezés eszköze s jelzi a beszélőnek nemzedéki vagy művelődési hovatartozását” (I. m. 60).

A fentihez hasonló eszmefuttatások jellemzik a munka egészét. Ezek közül nem egy mai tudásunkkal is végig gondolásra vagy továbbgondolásra érdemes.

A háború befejezésével a fenti tervek megvalósítása lehetetlenné válik. A kassai kormányprogram szellemének megvalósítása, a magyarság hontalanná nyilvánítása, majd az üldöztetés és a kitelepítések végéig vetik a tudományos együttműködésnek, az 1950-től újjáinduló kulturális életnek pedig nem a tudomány művelése az első gondja, hanem a nemzetiségi lét fenntartása, új értelmiség kinevelése, illetve az anyanyelv megőrzése.

Az egyébként is megtört életműnek azokat a darabjait találtam meg, amelyek néprajzi természetű és személyes (levelezés) iratok közé keveredtek. A nyelvészeti tárgyú hagyaték holléte még ismeretlen. A börtönök alatt egy pozsonyi pincében volt, később egy része ta-

lán Rozsnyóra került, ahol Arany már ápolásra szoruló fogyó életerejével még dolgozott. Életműve teljes megismerése – bár későn – tanulságul szolgálhat mindnyájunknak.

(Megjelent: Kiss Jenő–Szűts László [szerk.]:
Tanulmányok a magyar nyelvtudomány történetének témaköréből.
Budapest, Akadémiai Kiadó, 1991, 705–709.)

MAGYAR KOMITSSZIÓ.

KÉRDŐÍV.

A nyelvjárás-területek jelölése:

A.....Dunamente /a volt Pozsony,Komárom,Nyitra,Bars megy./
 A....,Nyitra környéke;
 B.....Ipoly és Sajó völgye /Hont,Nógrád és Gömör megyék/;
 C.....Keleti nyelvjárások /Abauj-Torna,Zemplén,Ugocsa,
 Berek és Máramaros megyék /;
 A.B.....északnyugati nyelvjárás;
 C.....északkeleti nyelvjárás;
 89.Lásd Horger Antal: A magyar nyelvjárások című művének
 megfelelő paragrafusát.

A magánhangzók fonetikai rendszere.

Rövid magánhangzók:

Illabiális,
fokozatosan
zártabb hang-
zók sora:

ä	•	a
ö	•	
u	•	ö
i	•	o
	•	u

fokozatosan ↓
labializált
hangzók sora:

Labiális,
fokozatosan
zártabb hang-
zók sora.

Hosszú magánhangz.

á	:	â
ê	:	
é	:	ó
í	:	ú

a, á, ǎ, ȧ, szókottnál valamivel labiálisabb képzésű hangzók.
 ȧ, ȧ, a köznyelvinél valamivel nyitabb hangzók.
 a, ȧ, ȧ, o, ȧ, ȧ a kny.-inél valamivel zártabb képzésű hangzók.
 ȧ, nagyon nyílt e-hang.
 i, u, ȧ, ȧ, a, csökkentett nyomatékú hangok, főképen kettős-
 hangzóktnál fordulnak elő.
 /Megjegyzés: technikai okokból a köznyelvinél valamivel
 zártabb hangokat nem fogjuk jelölni, és a ^ jellel a csök-
 kentett nyomatékú hangokat jelöljük./

A magánhangzók teljes fonetikai rendszere:

Rövid mgh.:

ā	æ	ō	o
ē	ē	ū	u

Hosszú: .

[illegible]

â ę :also,

ó :középső,
ú :felső

Rövidítések: kny. -könyelv;
nyj. -nyelvjárás;
mgh. magánhangzó;
msh. -mássalhangzó;

v.-vagy;
v.m.-vagy másképen;
P.-Gyujtsön további
példákat!

LISZKA JÓZSEF ARANY A. LÁSZLÓ ÉS A SZLOVÁKIAI MAGYAR NÉPRAJZI KUTATÁS

(Nem egészen tudományos eszmefuttatás egy tételben)

1. Személyes vallomásfélével kezdem. Egyetemista koromban egyik kedvenc tartózkodási helyem volt Budapesten az Országos Széchényi Könyvtár Múzeum körüli épülete, amelynek – mérvadó vélekedések szerint logikátlan és áttekinthetetlen – katalógusrendszerét én kimeríthetetlen kincsesbányának éreztem (és annak tartom ma is). Kitartóan böngészgetve fontos információkra, rég feledett kiadványokra bukkanhat benne az ember, miközben persze, amit keres, azt nem találja... Nos, valahogy így, ilyen katalóguscédulák közötti lapozgatások közepette akadhatott a kezembe először Arany A. László *A szlovákiai magyarság néprajza* című munkája. Mondanom sem kell, hogy óriási elvárásokkal és vérmes reményekkel kértem ki a könyvet, és – talán azt sem kell hangsúlyoznom, mert úgy tudom, mások is így jártak vele – csalódásom foka sem volt sokkal kisebb előzetes elvárásaimnál. Már a kiadvány méretei, terjedelme (16 oldal!) kisebb hidegzuhanyként hatott *A magyarság néprajza* négy vastag kötetén edződött s Arany munkájának címével bennem ezt felidézett lelkemre. Persze ha gyakorlottabb vagyok, akkor ezt már a katalóguscédula alapján is meg tudom állapítani, s akkor legalább részben elmarad a meglepetés. De hát nem voltam az... Viszont abban a mindig-mindent-jobban-tudó, petőfis világmegváltó életkorban voltam (ma is belepirulok, ha visszagondolok néhány akkori – vajon mire alapozott? – értéktéletemre!), hogy a kiadványt, nyilván felületet elolvasása után azonnal, örök feledésre ítélem.

Csaknem egy évtizednek kellett eltelnie, míg ismét a kezembe került Arany „zsilettpengényi” munkája, és valamivel higgadtabban újra elolvastam. Jelenleg tehát harmadszor lapozgatom a kiadványt, s úgy vélem, hogy most (talán) sikerül a maga műfájában, a maga korának és helyzetének a viszonylatában helyesen megítélni e kisded összefoglalást. Úgy érzem, magamnak is tartozom ezzel: az ifjonti göggel, mindentudással kialakított (hál’ Istennek, sehol nem publikált!) akkori véleményemet módomban áll némileg árnyalni...

2. „A tudomány óriási fához hasonlít, melynek alsó ágai örökös árnyékban maradván lassankint elszáradnak. Történetírói tisztelettel szólnak ezekről az ágakról, de a fejlődő tudomány újabb meg újabb hajtásai egyre több régi ágat borítanak árnyékba.” A szép metafora Benedek Marcelltól származik, és arra figyelmeztet, hogy a tudomány régebbi, mára „árnyékba került” eredményeit a tudomány akkori állása viszonylatában szabad csak megítélni. Az „ott és akkor” elve alapján. Miután ezt elvégeztük, akkor esetleg megvizsgálhatjuk, hogy azóta vajon mennyivel jutottak előbbre, hogy „itt és most” mi a helyzet. A vizsgálat, az összehasonlítás eredménye lehet, hogy fokozottabb szerénységre int bennünket.

Arany A. Lászlót a szlovákiai (magyar) strukturalista nyelvészet egyik úttörőjeként és (főleg!) óriási reménységeként szokás számon tartani. Érthető hát, ha az 1938 utáni Szlovákia területén maradt, 60-65 ezerre becsülhető magyarság néprajzát összefoglaló munkájában ilyen elemeket, ez a szemléletmódot is keressük. (*A szlovákiai magyarság néprajza*. Po-

zsony, 1941. Szlovákiai Magyar Művelődési Könyvtár. Szerk. Esterházy János és Aixinger László. Kiadja a Toldy Kör.)

A munka két részből áll: a szűk négy oldalnyi általános bevezetőből és a három területi egység alapján tagolt leíró részből.

A szerző rögtön az első oldalon leszögezi: „A szlovákiai magyar néprajz még nem létezik. Ez egyelőre még csak feladat marad. Az itt elmondottak csak azt mutatják, mit kell elvégezni.” Nos, ezen elvégzendő munka módszeréhez, szemléletéhez is fölvet néhány, megkívánandó szempontot: „A szlovákiai magyar falvak életközösségének néprajzi alkata és értéke szerves része az egységes magyar művelődésnek” – ezzel a mondattal nyitja eszmefuttatását, s nem árt rá odafigyelni (egyébként alább aztán, a nyomaték kedvéért, még egyszer megismétli), hiszen szinte a legutóbbi időig megfelelünk róla, s – tisztelet a kivételnek – bizony hajlamosak vagyunk valaminő (azért – hál’ Istennek! – ki nem mondott) szlovákiai magyar népi kultúrában gondolkodni, s kutatásainkat is eszerint végezni. Megfelelünk Arany A. László fél évszázados figyelmeztetéséről, mint ahogy az alábbiakról is: „A szlovákiai magyarság peremhelyezete, népi elhelyezkedése fokozottabb követelményeket támaszt. Kötelező a két (szlovák–magyar) művelődési kör ismerete, a közvetlen szlovák környezet etnológiai megismerése. Csak így lehet megvalósítani a tárgyilagos, elfogulatlan és tévedéstől mentes megismerést.” Nos, az utóbbi szűk egy évtizedben ezt az elvet szoktuk ugyan olykor hangoztatni, de a konkrét vizsgálódások során vajmi keveset érvényesítettünk belőle. Ugyanígy szinte fél kézen megszámálható azon munkák száma, amelyek feldolgozásaik során érvényesítették volna a faluközösségek – Arany szavaival – „szerves egységét”. Amelyek kifejezésre juttatták volna, hogy a „falunak egységes, történelmileg kifejlődött életformája, művelődése, jogrendszere, világnézete, vallási szemlélete és szépszemlélete, valamint tárgyi művelődése van. Mindezek a tényezők összhangban állnak a természeti és gazdasági valóságokkal és viszonyokkal.”

Az, hogy Arany A. László szóban forgó munkájának érdemi részében ez a szemlélet nemigen jut kifejezésre, a rendelkezésre álló igen gyér adatmennyiség ismeretében érthető. Az már kevésbé, hogy jószerével igényként sem merült fel az utóbbi néhány évtizedben ez, a népi kultúrát a maga szerves összetettségében bemutató szempont.

A bécsi döntést követően, 1938 után Szlovákia területén maradt magyar lakosság három kisebb-nagyobb tömbben elhelyezkedve élt: Pozsonyban és környékén (Pozsonypüspöki, Szunyogdi és Verekye), a Zoboralján és a Kassa vidéki szórványokon (Magyarbód, Pályin, Szalánc és Hardicsa). Arany A. László szóban forgó munkájában is e területi elhelyezkedés nyomán követésével mutatja be a térség magyar népi kultúráját.

Nem egészen egy oldalt szentel a Pozsony környéki magyar falvak jellemzésére, amelyek „nem a szó szoros értelmében vett falvak. Pozsony közelsége s jó összeköttetése miatt inkább polgáriasodott, nyugatias jellegű települések ezek, amelyek a város mezőgazdasági szükségletének ellátására rendezkedtek be.”

Nagyon röviden, szinte csak félmondatokkal jellemzi a gazdálkodást, építkezést, viseletet, s azt, ami szerinte „közösségbe tömöríti e falvak lakóit”, a „sajátos és egységes rendszerű nyelvjárást”. Az az igazság, hogy annak ellenére, hogy a magyar és a szlovák néprajzi atlaszmunkálatok során e falucsoportot érintő kutatópontokon (lásd Pozsonypüspöki) dolgoztak szakemberek, igen sokkal többet nem tudunk a vidék hagyományos népi kultúrájáról. Településtörténetéről, Püspöki Nagy Péter, Franz Zimmermann és Soňa Kovačevičová munkáinak köszönhetően viszont annál többet. Az Arany által is érzékelt „nyugatias”, „polgári-asult” jelleg Pozsony közelségén túlmenően a térség lakossága német eredetében, kultúrájá-

ban is keresendő. A jövődő kutatás szép feladatai közé tartozik annak megállapítása, miként lett az eredendően német népesség kultúrájából egy jellegzetesen, etnikumtól független kisalföldi népi kultúra.

A szerző a legnagyobb teret és figyelmet a zoboralji magyar nyelvsziget bemutatásának szenteli, ami e népesség mennyiségi mutatóival és a rendelkezésre álló viszonylag bőséges néprajzi adattal könnyedén indokolható. Mindezekből adódóan Arany itt kísérli meg legalább részben érvényesíteni a népi kultúra szerves egységéről megfogalmazott szempontjait. A lakodalommal kapcsolatban például így ír: „...a hagyományos jogszokás ténykedésének sorozata, egyúttal játék, művészet is, s végül szociológiai jelentőségű nagy alkalom. Itt vezetik le a fiatalok egészséges mozgásban, táncban, játéokban fölös erejüket, itt szövik a jövő új szárait.” Ez a szemléletmód már előrevetíti a Putz Éva neve alatt néhány esztendővel később megjelent *Á kolonyi lágzi* című kismonográfia eredményeit. Az alább még röviden tárgyalandó munka megszületésében Arany A. Lászlónak elvülhetetlen érdemei vannak. A zoboralji magyarok nép kultúráját a nyelvjárás, népköltészet, viselet, szokások, építkezés témaköreire összpontosítva jellemzi.

Közben kedvenc jelzője a „sajátos”, az „ugoros”, ami a kor szóhasználatát ismerve érthető, ám ma már tudjuk, hogy a zoboralji magyarok népi kultúrája, legalábbis anyagi, gazdasági vetületeit tekintve, szervesen illeszkedik a térség (szlovák) népi kultúrájának rendszerébe. Talán túlzott szigorúság lenne ezt Arany hibájául felróni (bár épp ő hangsúlyozta a szlovák környezet etnológiai megismerésének a fontosságát), hiszen a népies kultúrák etnikus-interetnikus jegyeinek, kapcsolatainak kérdésköre azóta is élénk vita tárgya a szakemberek körében.

Sajnos, a Kassa vidéki szórványokról leírtakkal kapcsolatban is elmondhatjuk: annak ellenére, hogy az atlaszmunkálatok Magyarbödöt is érintették, sokkal többet ma sem tudunk az azóta teljesen elszlovákosodott falvak hagyományos népi kultúrájáról. Pedig nem lenne tanulságok nélkül való annak vizsgálata, miként reagál a kultúra egésze a nyelvváltásra (a kérdés megítélését persze nehezíti, hogy a nyelvi asszimilációtól függetlenül maga a népi kultúra is átalakul, illetve átalakulóban van).

Egészében véve elmondható, hogy ma sem tanulságok nélkül való Arany A. László munkájának végigolvasása. Egy csomó kérdés fölvetése ma is időszerű, s ami a konkrét adatokat illeti, akkor inkább – az elmúlt félévszázad „eredményeinek” ismeretében – nekünk van okunk a szégyenkezésre.

3. Ha röviden, csupán jelzésszerűen is, de szólni kell Putz Éva *Á kolonyi lágzi* (Pozsony, 1943) című kismonográfiájáról, amelyet a Madách Könyvkiadó az Új Minden Gyűjtemény Könyvtára sorozatában, Sándor Eleonóra szöggondozásában s utószavával négy évvel ezelőtt ismét megjelentetett (Bratislava, 1989). Arany A. László kapcsán pedig azért kell e munkát is megemlíteni, mivel Putz Éva tanítványa, bensőséges barátja volt Aranyak, s tragikus halála után ő rendezte sajtó alá kéziratát. Így aztán a tanár keze nyoma érződik az egész munkán: nemcsak a végső megformáláson, hanem nyilvánvalóan a kutatási szempontok meghatározásánál is döntő szerepe lehetett. Egyébként a közös munka szerzősége annyira kérdéses, annyi szállal egybefonódott helyzetről van szó, hogy Sándor Eleonóra utószavában föl is veti a szerző vagy szerzők kérdését, s Putz munkájának jelentőségét ecsetelve, egyszer csak, minden átmenet nélkül, Aranyról kezd beszélni. Így, ha Arany A. László a publikációban szerényen a háttérben is marad, az utókornak kötelessége ezt a munkáját is számon tartani. Ezt, szakszerű értékeléssel, a tudománytörténeti háttér fölvezetésével az új kiadás utószóírója már megtette.

4. Végezetül teljesen tudománytalan leszek, hiszen a „mi lett volna, ha...” jellegű kérdésfölvetésnek a tudományban nincs keresnivalója. Mégis megkísérlek egy ilye probléma-fölvétést, mert igenis időszerű etikai kérdéseket takar, s önmagamot tagadnám meg, ha ezt az alkalmat nem használnám ki, s legalább kérdések formájában nem foglalkoznék vele.

Tehát: mi lett volna, ha Arany a háború után nem sodródik bele a kisebbségi jogvédő politizálásba, ha ennek (és más, ismert körülmények) folytán nem ítélik el, ha a börtön és a kényszermunka nem ássa alá testi-lelki egészségét, ha a nehéz időkben szépen, csendesen meghúzódva, közben önmagát föl nem adva, kivárja a nyugodtabb időket, és életét egyértelműen a tudományos munkának szenteli? Tudjuk, nem így történt. Vajon felmérhető-e a tudományos veszteség, s nyertünk-e azzal valamit, hogy (legalább most, négy évtized múltán tudjuk) van egy újabb mártírunk?

Tudom: vannak helyzetek, amikor nincs idő és mód higgadtan-nyugodtan mérlegelni. Egyszerűen cselekedni kell! Azt is tudom, hogy utólag könnyű okosnak lenni, mégis föl kellett vetnem ezt az erkölcsi kérdést. Az imént már szóba hozott tudományos időszerűségei mellett ennek az etikai kérdésnek, az értelmiségi felelőssége (az, hogy miért felelős?!) kérdésének a végig gondolása is aktuálissá teszi számunkra Arany A. Lászlót.

(Megjelent: Nap, 1993, 39, 18; 1993, 40, 18. Újraközölve: Sándor Anna [szerk.]: Arany A. László-émlékkönyv. Nyitra: Szlovákiai Magyarok Anyanyelvi Társasága–Nyitrai Pedagógia Főiskola Hungarisztikai Tanszék, 1993, 31–37.)

KIRÁLY PÉTER ARANY A. LÁSZLÓ TUDOMÁNYOS TÖREKvéSEI

Engedjék meg, hogy emlékező soraimat azzal kezdjem, hogy mikor és miként ismerkedtem meg Arany A. Lászlóval.

Egyetemi tanulmányaimat az 1937/38-as akadémiai évben kezdtem el Prágában a Károly Egyetem magyar–cseh szakán. 1938 szeptemberében azonban már háborús hírek kaptak szárnyra, s ezért a szlovenszkói és a ruszinszkói egyetemi hallgatók többsége – köztük én is – elhagyta Prágát. Így kerültem Pozsonyba, ahol a magyar–szlovák szakra iratkoztam be. Harmadéves koromban az a megtiszteltetés ért, hogy Ján Bakoš és Štefan Jančovič professzorok a Magyar Szeminárium könyvtári teendőinek ellátásával bíztak meg. E munkához hozzátartozott a kikölcsönzött könyvek visszaigénylése. Ennek kapcsán rábukkantam Arany A. László nevére, akinél több könyv volt kint, olyan is, amelyet már mások is ki szerettek volna kölcsönözni. Arany A. László végre bejött a könyvtárba, s ekkor találkoztam vele először. Akkor még nem sejtettem, hogy ezt a találkozást a továbbiak fogják követni, s hogy Arany A. Lászlóban kitűnő szakmai mentorra és nagyszerű baráttra lelek. Igaz, a mi személyes ismeretségünk nagyon rövid ideig tartott, mivel 1942. október 1-jén behívtak katonának, s ezért csak a háború után találkoztam vele néhány alkalommal. Ennek az a magyarázata, hogy mivel édesapám nagykunsági, karcagi születésű volt, hazatértem őseim földjére, hogy ott állást találjak magamnak. Budapesten azonban még nem jártam, a várost nem ismertem. Ekkor Arany A. László sietett segítségemre, aki dr. Vargha László néprajzshoz, a Magyar Néprajzi Múzeum későbbi igazgatójához irányított, kérve őt, hogy néhány napig nála lakhassam, amíg Budapesten munkát keresek. Álláshoz végül is Kniezsa István szlavista professzor támogatásával jutottam, s az Országos Széchényi Könyvtárban kaptam szerződést.

Mit köszönhetek Arany A. Lászlónak? Mindenekelőtt azt, hogy bevezetett a tudományos gondolkodásba, megismertette velem a kutatómunka szépségét, továbbá hogy az új módszerek elsajátítására és az addig ismeretlen nyelvi anyagok feltárására buzdított.

Arany A. Lászlónak köszönhetem első fiatalkori írásom megszületését, amely *Adatok Hardicsa néprajzához* címmel jelent meg (1992-ben). Az alábbiakban ebből idézek egy részletet: „A dolgozatot a pozsonyi egyetem negyedéves magyar–szlovák szakos hallgatójaként Arany Albert László nyelvész ösztönzésére 1941 elején írtam. Arany A. László ugyanis maga köré gyűjtötte azokat a magyar fiatalokat, akik a magyar nyelvjárások és néprajz iránt érdeklődtek, részükre előadásokat tartott, majd a szakmai előkészítést gyakorlati terepmunka követte. Így jutottunk el a Nyitra vidéki magyar lakosságú Gerencsér (Nitr. Hrnčiarovce), Pográny (Pohranice), Csitár (Štitáre), Kolon (Kolíňany), Zsére (Žirany) és más községekbe, valamint a Pozsony (Bratislava) melletti ugyancsak magyar Püspökibe (Podunajské Biskupice). Emellett arra is buzdított, hogy saját magunk is végezzünk helyszíni gyűjtéseket.”¹ Ezt a kis dolgozatot annak idején Arany A. László is átolvasta, és megjegy-

zéseivel ellátta. A néprajzi jellegű kutatásaimnak azonban ezzel vége is szakadt, ugyanis időközben a nyelvészet mellett kötöttem ki.

Arany A. László tervei közt szerepelt a szlovákiai magyarok néprajzi anyagának az összegyűjtése és feldolgozása. Erről vall *A szlovákiai magyarság néprajza* című kis tanulmánya, amely 1941-ben és 1942-ben is napvilágot látott.² Ez a rövid írás azonban még nem az eredményekről számol be, hanem problémafelvetést tartalmaz, és a kutatási módszer kérdését vázolja fel.

A néprajzi tárgyú kutatások gyöngyszeme Putz Éva *Á kolonyi lágzi* című munkája,³ amellyel a szerző Kolon számára a magyar néprajzi irodalomban méltó helyet biztosított. Gróf Csáky Mihály a kötet előszavában az alábbiakat írja: „Az e kötettel meginduló népi-segkutató sorozatunk szorgos ifjú kezek munkája. Az elmúlt negyed század reménytelennek látszó világában új nemzedék serdült fel, mely ösztönösen nyúlt a nemzeti értékek felé, hogy a körülötte dúló zűrzavarból kivezető utat találjon. Ezt az utat a szigorú közösségi törvények közt élő magyar faluban találta meg...” (i. m. 6). Putz Éva fiatal, lelkes és tehetséges kutató volt, Arany A. Lászlónak egyik ígéretes tanítványa. A mester, Arany A. László sokat foglalkozott a tanítvány szakmai fejlődésével, megismertette a nyelvjárási fonetikai lejegyzési móddal, bevezette őt a modern strukturális szemléletbe, amiről a könyv „A színjátékalkat jelszerűsége, rendszere és működési törvénye” című fejezete is tanúskodik (i. m. 13–17). Tragikus, hogy ez a fiatal tehetség ily korán elköltözött az élők sorából.

Arany A. László mindenekelőtt nyelvész volt. 1937-ben a pozsonyi Szlovák Egyetem Bölcsészeti Kara Magyar Szemináriumának hallgatói elfogadták a magyar nyelvjáráskutatás megindítására előterjesztett tervezetet. Ennek kidolgozásában Arany A. Lászlónak volt vezető szerepe (vö. Zpráva o činnosti⁴). A tervbe vett kutatásokat Václav Vážný professzor, a Szlovák Nyelvatlasz munkálatainak vezetője is támogatta.⁵

1939–1940-ben megjelent Arany A. Lászlónak a kétnyelvűséggel foglalkozó tanulmánya, *Psychologické základy javov bilingvistických*,⁶ amely napjainkig egyik nemzetközileg ismert munkája. A két- és többnyelvűség ugyanis ma is időszerű és élő probléma, mivel ez a nyelvi változások megindításának egyik fontos forrása.

Ehhez kapcsolódva Arany A. László figyelmet szentelt a szlovákban meglévő magyar nyelvi hatásoknak. Bölcsészdoktori értekezését is ebből a témakörből védte meg (*Madarské jazykové vplyvy v zäpadoslovenských nářečiach*, 1938)⁷, és összeállította a Kérdőívet a ma-

-
1. Király Péter: Adatok Hardicsa néprajzához. *Néprajzi Látóhatár*, I, 1992, 143–147.
 2. Arany Albert László: *A szlovákiai magyarság néprajza*. Pozsony, 1941. Szlovákiai Magyar Művelődési Könyvtár. Szerk. Esterházy János és Aixinger László. Kiadja a Toldy Kör. – Lásd még *A szlovákiai magyarság élete*. Budapest, Atheneum, 1942 című tanulmánykötetben, 181–193. Lásd Arany A. L.: *Kolon nyelvjárássának fonológiai rendszere. Bevezetés a szerkezeti nyelvjárástanba*. Pozsony, 1944, 35, 169. Megjelent a Szlovákiai Magyar Közlemények 3. köteteként.
 3. Putz Éva: *Á kolonyi lágzi*. Pozsony, 1943, 1–135 + I–XXIV tábla és kotta. Megjelent a Szlovákiai Magyar Közlemények 1. köteteként.
 4. Arany A. László: Zpráva o činnosti Maďarskej komisie a členov Maďarského seminára. In *Carpatica*, 1939. Lásd *Kolon nyelvjárássának fonológiai rendszere. Bevezetés a szerkezeti nyelvjárástanba*. Pozsony, 1944, 1–190. Megjelent a Szlovákiai Magyar Közlemények 3. köteteként. 29, 169.
 5. Arany A. László: *Kolon nyelvjárássának fonológiai rendszere*. I. m. 28–29.
 6. Arany A. László: *Psychologické základy javov bilingvistických. Lingvistika Slovaca*, I–II. 1939–40, 39–52.

gyar szótani hatások kutatására (1937)⁸. A kérdőív 1200 kérdésben tudakozódik a szlovák nyelvjárások magyar elemei felől.⁹ E kérdőívet vettem én is segítségül ahhoz a dolgozathoz, amelyben szülőfalum, Málca (Malčice) szlovák nyelvjárásának magyar jövevényszavait bemutattam (vö. *Die ungarischen Lehnwörter einer ostslowakischen Gemeinde*),¹⁰ amelyben természetesen Arany A. László említett kérdőívére is hivatkozom (i. m. 221). Meg kell azonban jegyezmem, hogy e munkám – a tervektől eltérően – Pozsonyban magyar nyelven nem jelent meg.¹¹

Hogy mi lett a sorsa Arany A. László hatalmas magyar szótani gyűjtésének, arról nincs tudomásom. Mindenesetre érdemes felidézni ide vonatkozó szavait: „E kérdőív... segítségével a szlovák nyelv magyar vonatkozású szótani elemeinek általános érvényű vizsgálatához 50 000 lapot számláló cédulakatalógus készült. Az anyag fele a szlovák nyelvjárások közvetlen vizsgálatának eredménye, fele pedig az irodalomban található anyag kicédulázásából és rendszerezéséből származik. A kicédulázott anyag alapján készült térképek általános érvényű tanulsággal szolgáltak...”¹²

Arany A. László legnagyobb jelentőségű műve 1944-ben jelent meg *Kolon nyelvjárásának fonológiai rendszere. Bevezetés a szerkezeti nyelvjárásban* címmel.¹³ A munka nyelvjárási anyaga részben Putz Éva munkáiból és gyűjtéseiből származik („Munkánkban Putz Évának elsősorban *Á kolonyi lágzi*, az *Adatok Kolon nyelvjárásához*, *Kolon nyelvjárásának hangtana* és a **Nyitravidéki népmesék** című munkájában található anyagot használtuk fel. Saját koloni kiszállásunk a nyelvjárásnak közvetlen ismeretét biztosította, s jegyzetfüzetünk anyaga az összetevés és kölcsönös ellenőrzés lehetőségét nyújtotta.” I. m. 35). Arany A. Lászlónak ez a munkája úttörő jellegű, amelyben – nemzetközi viszonylatban is – elsőként dolgozott fel egy nyelvjárást új szemlélet, a rendszerszerűség, valamint a fonémák disztinktív jegyei alapján. Az újszerűség azonban nem mindenütt szívesen látott. Ezt kellett tapasztalnia Arany A. Lászlónak is Budapesten. „Budapesten az 1941 októberében megtartott első magyar népnyelvkutató értekezleten a szlovákiai magyar népnyelvkutatók képviselőtében a Magyarágtudományi Intézet igazgatójának levélbeli meghívására részt vett a szerző is [Arany A. L.]. Röviden vázolta a szlovákiai magyar népnyelvkutatás elvi állásfoglalását és gyakorlati módszerét. Az értekezlet megértéssel fogadta az elvi és módszeres újítást, azonban úgy vélte, hogy általános viszonylatban egyelőre még nem alkalmazhatja.” „Az első magyar népnyelvkutató értekezlet 1941-ben törvényesítette a nyelvjáráskutatásban a funkciós elvet. A szerkezeti elv érvényesítését azonban még nem tartotta időszzerűnek, s így eddig csak a pozsonyi magyar népnyelvkutatók érvényesítették módszeresen” (i. m. 29).

-
7. Arany A. László: *Maďarské jazykové vplyvy v západoslovenských nárečiach*. Bratislava, 1938. Doktori értekezés. Kézirat a Szlovák Egyetem Bölcsészettudományi Kara Dékáni Hivatalának irattárában, 67 lap + nyelvöldrajzi térképek. Lásd még *Kolon nyelvjárásának fonológiai rendszere*. I. m. 24, 169.
 8. Arany A. László: Kérdőív. Lásd *Kolon nyelvjárásának fonológiai rendszere*. I. m. 29, 169.
 9. Arany A. László: *Kolon nyelvjárásának fonológiai rendszere*. I. m. 24.
 10. Király Péter: *Die ungarischen Lehnwörter einer ostslowakischen Gemeinde*. In *Studia Slavica Hung.*, X. 1964, 221–236; XI. 1965, 95–107.
 11. Vö. Arany A. László: *Kolon nyelvjárásának fonológiai rendszere*. I. m. 24, 171.
 12. Uo. 24.
 13. Arany A. László: *Kolon nyelvjárásának fonológiai rendszere. Bevezetés a szerkezeti nyelvjárásban*. Pozsony, 1944, 1–190. Megjelent a Szlovákiai Magyar Közlemények 3. köteteként (rövidítése Kolon)

A háború után Arany A. László a szintén Gömör megyei születésű nyelvész barátjával, Jozef Szabó-Orlovskýval közösen, akinek kiadvállalatot sikerült alapítania, egy szlovák nyelvtant írtak, s ez 1946-ban, majd ismét 1947-ben napvilágot látott. E nyelvtan a Szlovák Iskolaügyi Minisztérium jóváhagyása alapján a közép- és szakiskolák hivatalos tankönyvévé vált. A nyelvtan a *Gramatika jazyka slovenského* címet viseli.¹⁴ A szerzők az előszó szerint „Vychádzame práve v jubilejnom roku storočnice Štúrovej *Náuky reči slovenskej*. Gramatika jazyka slovenského chce byť súčasne aj uznaním a pripomienkou Ľudovíta Štúra, nadaného jazykospytca a uzákoniteľa spisovnej slovenčiny.“ A továbbiakban azt írják, hogy a tudósok és a pedagógusok „Žiadali takú gramatiku, ktorá by nebola zafarbená historizmom, ktorá by bola spracovaná v duchu modernej štrukturálnej jazykovedy a ktorá by stručne a prístupne podávala aj základy slovenskej jazykovedy a fonologic“ (i. m. 7). S valóban, ha a nyelvtant áttanulmányozzuk, megállapítható, hogy ez valóban a modern strukturális nyelvtudomány szellemében készült, s mint ilyen, első a szlovák nyelvtanok családjában.

Az utolsó tanulmány, amelyet még megemlítek, a *K porovnávaciemu jazykovému výskumu na Slovensku*¹⁵ címet viseli. Ebben a szerző – elsősorban Ľudovít Novák professzor munkásságától ihletve – a genetikai tekintetben közeli (pl. magyar–szlovák stb.) nyelvek kutatásának fontosságát hangsúlyozza.

Tudomásom szerint, Arany A. László még több fontos munkán dolgozott, de ezeket már nem fejezhette be: mint ismeretes, Arany A. László tudományos pályája hajótörést szenvedett. S most, hogy tudományos törekvéseit, munkásságát – ha vázlatosan is – áttekintettük, joggal felmerül a kérdés: miért kellett elszenvednie a hosszú elzártságot, elszakítást a tudományos kutatástól, az alkotó tudományos munkától. Egy határozottan kimondható: ő mindenkor népeink együttműködésén munkálkodott.

(Megjelent: Sándor Anna [szerk.]: Arany A. László-émlékkönyv. Nyitra, Szlovákiai Magyarok Anyanyelvi Társasága–Nyitrai Pedagógia Főiskola Hungarisztikai Tanszék, 1993, 7–12)

14. Dr. J. Orlovský – Dr. L. Arany: *Gramatika jazyka slovenského*. Bratislava, 1947, Druhé vydanie. 1–258. Vedecké a umelecké nakladateľstvo dr. J. Orlovského.

15. Arany A. Ladislav, *K porovnávaciemu jazykovému výskumu na Slovensku*. In *Jazykovedný zborník*, 1946–1947, 5–8, 390–422.

SÁNDOR ANNA

A KOLONI NYELVJÁRÁS VÁLTOZÁSAI

ARANY A. LÁSZLÓ GYŰJTÉSE ÓTA

Kolon Arany A. Lászlónak és Putz Évának köszönhetően egyike azon kevés szlovákiai magyar közösségeknek, melynek nyelvjárásáról tudományos megalapozottságú mű keletkezett, s ezáltal lehetővé válik nyelvjárásának diakrón szempontú változásvizsgálata is, ugyanis a korszerű nyelvjárási, dialektológiai kutatások nemcsak a nyelvjárások nyelvi rendszerét boncolgatják, hanem azok változásaira is felhívják figyelmünket. A változásvizsgálatok fellendülését és térhódítását azok a nyelvi átalakulások tették szükségsszerűvé, amelyek szinte szemünk előtt mennek végbe, s így születésük és visszaszorulásuk folyamatában ragadhatók meg. Mivel azonban e változások okai nem csupán – vagy nem elsősorban – magában a nyelvi rendszerben keresendők, ezért természetes, hogy a nyelvjáráskutatók a társadalmi háttér vizsgálata felé fordulnak, vagyis a nyelvjárásleírásokban a változásvizsgálatot és a szociolingvisztikai szempontok érvényesítését rendkívül fontosnak tartják.

De vajon változott-e Kolon nyelve és nyelvhasználata Arany A. László gyűjtése óta?

Tudom, hogy az igenlő válaszhoz nem szükségeltetik okvetlenül nyelvészeti szakismert, hiszen a gyűjtések folyamán maguk az adatközlők is, hol kérkedve, hol egyszerűen csak megállapítva, utalnak arra, hogy a mai középkorúak és fiatalok beszéde különbözik a „régiektől” beszédétől, vagyis változik. E megállapításhoz ha nem is, de a nyelvi változások okainak, jellegének és mértékének meghatározásához csakis a nyelvészeti kutatási módszerek és eszközök segítségével juthatunk el.

Vizsgáljuk meg először a nyelvi változásokat kiváltó társadalmi okokat, hiszen a nyelv mindig valamilyen társadalomban keletkezik és működik (lásd Deme László: *A beszéd és a nyelv*. Budapest, 1987, 160), s így természetes, hogy a társadalomban végbemenő változásokat a nyelv és a nyelvhasználat is tükrözi.

Arany gyűjtése óta Kolon gazdasági élete és társadalma is gyökeres változáson ment át, s a hagyományos paraszti gazdálkodás felbomlása következtében a község addig egységes társadalmi képe is megváltozott, különösen a műveltség, a foglalkozás és a nemzetiségi összetétel terén.

Az 1991-es népszámlálás adatai alapján az 1432 lakosból 150 körüli az érettségizettek száma (34,2%), és 17 főiskolát vagy egyetemet végzett (1,2%) – többen végeztek, csak nem maradtak a községben – lakik a községben. A 665 produktív életkorú koloni lakosból 478-nak a községen kívül van munkahelye (71,9%). A 665-ből 372 munkás (56%), 237 alkalmazott (34%) a többi egyéb. A nemzetiségi megoszlás szerint 33,9% szlovák nemzetiségű és 63,7% magyar nemzetiségű.

Hogyan tükröződnek vissza ezek a statisztikai adatok a nyelvhasználatban?

Vegyük először szemügyre a műveltség hatását nyelvhasználatunkra! A vizsgált időszakban, ahogy láttuk, lényegesen megnőtt az érettségizettek és a főiskolát vagy egyetemet végzettek száma, s azt gondolhatnánk, ha az értelmiséget a népességnek ezen műveltségi cso-

portjaira vonatkoztatjuk, hogy az érettségizettek és a főiskolát végzettek nyelvhasználatában a köznyelv dominál a nyelvjárás fölött. Eddigi megfigyeléseim és gyűjtéseim azonban azt bizonyítják, hogy különösen az érettségizettek, de a főiskolát végzettek nagy része is családi környezetben és a falubeliekkel a nyelvjárást használja, számukra ugyanis a nyelvjárás biztosítja az otthonosság és a meghittség érzését. Idegenek jelenlétében annyiban változik meg nyelvhasználatuk, hogy vagy a kirívó nyelvjárási sajátosságokat kerülik, vagy pedig a köznyelv erőteljesebb hatását tükröző, köznyelvies nyelvjárásban beszélnek.

Amit eddig elmondtam, szociálisan általános érvényű, amely alól természetesen léteznek egyéni kivételek mind a köznyelv, mind a nyelvjárás javára. Vagyis hallani egy-egy alapiskolai műveltségű háztartásbelit vagy szakmunkást is a köznyelvhez közel álló nyelvváltozatban beszélni, de érettségizett vagy főiskolát végzett egyének nyelvhasználatában is dominálhat a klasszikus koloni nyelvjárás. E nyelvi tény arra enged következtetni, hogy bár a műveltség rendkívül fontos tényezője a nyelvhasználatnak, mégis szorosan összefügg egy másik tényezővel, a foglalkozással, a munkahelyi környezettel és a munkatársak nyelvhasználatával. A statisztikai adatok egyértelműen bizonyítják, hogy e téren történt a legnagyobb változás, hiszen Arany A. László gyűjtése idején még a hagyományos paraszti gazdálkodás a községen belül biztosított megélhetést a lakosoknak, míg ma a lakosok 71,9%-a a községen kívül talált munkát. A Nyitrán és Aranyosmaróton dolgozók viszont munkahelyükön szinte kizárólagosan a szlovák nyelvet használják, vagyis számukra az anyanyelven történő kommunikáció csakis informális, tehát familiáris, hétköznapi beszédhelyzetekben lehetséges, ahol – ahogy említettük – a nyelvjárás a használt nyelvváltozat.

A magyar nyelv formális beszédhelyzetben csakis a községen belül vagy a környező magyar falvakban alkalmazható, de mivel a köznyelvi norma követését csupán – esetleg – a magyar iskolában tartják fontosnak, így a helyben történő hivatalos nyelvi érintkezés is túlnyomórészt nyelvjárásban folyik.

Tehát ha a foglalkozás felől közelítjük meg a kérdést, szintén azt állapíthatjuk meg, hogy e csoportban is – esetleg a magyar pedagógusok kivételével – a nyelvjárás érvényesül, s egyúttal azt is megállapíthatjuk, hogy a koloniak nyelvhasználatában a nyelvjárás az első és a leggyakoribb megnyilvánulási forma.

Harmadik tényezőként a község nemzetiességi összetételének megváltozását említeném. A lakosság nemzetiességi megoszlásának aránya egyrészt a vegyes házasságok számának növekedésével, másrészt a magyar nemzetiességi gyerekek szlovák iskolába járatásával s nem utolsósorban a nemzetiességi létbizonytalanságból fakadó tudatzavarokkal magyarázható. E nyelvjárási beszélőknél a legerősebb a nyelvi interferencia, a szlovák nyelvi elemek beáramlása náluk a legmagasabb, s a magyar beszédben még az általánosan ismert magyar szavakat is szlovákkal helyettesítik: úloha 'lecke', písomka 'írásbeli', triedna 'osztályfőnök', stužková 'szalagavató'.

Ez a jelenség azonban, sajnos, nem csupán e társadalmi csoport nyelvhasználatára jellemző, jóllehet nem ilyen mértékű, de a szlovák szavak tömeges beáramlásának lehetünk tanúi a lakosság többi csoportjánál is.

Mindezek után feltehető a kérdés: milyenek a teljes diglottá – kettősnyelvűvé válás lehetőségei a bilingvizmus keretei között? Lehetséges-e a köznyelvi változat megerősödése ott, ahol szubsztraktív kétnyelvűségi helyzet uralkodik, ahol az anyanyelv funkciókat veszít?

Több nyelvészutató egybehangzó véleménye ezzel a kérdéssel kapcsolatban az, hogy mind a diglosszia, mind a bilingvizmus esetében legkisebb az interferencia ott, ahol nincs

erős és gyenge nyelvváltozat és nyelv, nincs fölérendeltségi viszony a két nyelvváltozat (diglosszia esetében) vagy a két nyelv (bilingvizmus esetében) között.

Összegezve eddigi vizsgálódásom eredményeit és a különböző kutatói véleményeket, megállapíthatjuk, hogy ott, ahol az anyanyelv háttérbe szorul, s közéleti funkcióitól megfosztva csupán az informális helyzetekben használt nyelvváltozata él tovább, a köznyelvnek a nyelvjárásokra gyakorolt hatása jóval kisebb, viszont az egyenetlen bilingvizmus következtében egyre nagyobb az anyanyelvben az interferencia.

Mindezek hallatára a tisztelt jelenlevők azt a következtetést vonhatnák le, hogy az előadásom bevezető részében tett megállapításom nem helytálló, vagyis hogy a vizsgált nyelvjárás e tényezők hatására mégsem változik.

S itt újra csak azt tudom megállapítani, hogy változik, de ez a változás nem olyan erőteljes, mint az anyaországi vagy itteni összefüggőbb magyar vidékek községeinek nyelvjárása esetében. E változásokat előadásom következő részében az egyes mássalhangzó-jelenségeken keresztül szeretném szemléltetni, s kizárólag olyan adatokkal hasonlítom össze, amelyek Arany A. László *Kolon nyelvjárásának fonológiai rendszere* c. munkájában is előfordulnak.

Kolon nyelvjárásának mássalhangzó-jelenségeit a következő kategóriákra bontva mutatom be:

- nincsen változás,
- lezajlott változás,
- zajlóban levő változás.

Nincsen változás Arany A. László gyűjtése óta a szótagzáró *l* kiesésében, hiszen ma is ez a normatív Kolon nyelvhasználatában. A teljességre való törekvés és a fonetikai helyzet szerinti csoportosítás igénye nélkül a szótagzáró *l* kiesése és az ezt követő pótlónyúlásra hoznék fel példát: *koplâ, cûkora, çcsâpjâ, âvâ, nevçtve, dógoss, hónâp* (= morgen), *vôt, bôcsô, kerbô, örönyî, gyümöcs* stb.

Hasonlóképpen *t, d, n, l* mássalhangzók palatalizációja is erősen tartja magát, bár itt a fonetikai helyzettől függően elég nagyok az eltérések. Legszilárdabb a *d* és az *n* *i, í* előtti palatalizációja, pl. *âggyîg, nyîz, bâjgâlôgyik* (bajlódik), *minygyîg, mârânniyî, âlunnniyî, tunnniyî, tēnniyî, mēgşzünnyik, mostânniyî*.

De visszaszorult és visszaszorulóban van szó eleji és abszolút szóvég helyzetben a *t, d, n* palatalizációja (pl. *tyinô, tyisztâ, tyîz, tyûz, tyûkôr*; *gyiâk, gyicsekēgyik, gyîcsîr, gyisznô, feny, szény, nyôştîny*), s egyre ritkább az *ly* előfordulása is, hiszen elsősorban az 50-60 évesnél idősebbek beszédében jelentkezik. Ezzel ellentétben viszont a főnévi igenév képzőjében és az -ódik, -ődik; -kodik, -kedik, -ködik képzőben a palatalizáció olyan rendszeres, hogy nemcsak a 40-es években volt a koloni nyelvjárás egyik meghatározó sajátága, hanem ma is az: *cselekēgyik, gundókogiyik, tōrekēgyik; âlunnniyî, ânniyî, (adni), fînniyî, înniyî*.

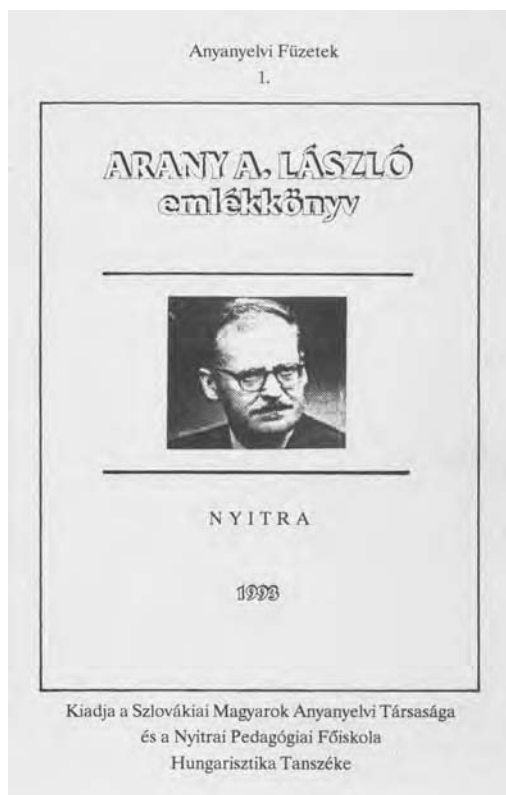
Kolon nyelvjárásában a hasonulások terén is találhatunk a köznyelvtől eltérő mássalhangzó-jelenségeket, s közülük most csupán a -*val, -vel* rag *v-jének* viselkedését említeném, mely az Arany-monográfiában sem hasonul, s e téren napjainkban sincs változás (pl. *âramvâ, útvâ, dohânyvâl, sokvâl, ötvc, örömvç*).

A magánhangzóközi *l, s, sz*, de különösen a szóvégi *s* nyúlása a vizsgált nyelvjárás olyan további jellegzetessége, amelyben az öt évtized alatt sem történt változás: *dôllô, belölle, êllēss, szôllok, essôk, âpóssâ, pâràsztossân, borsoss, csîpâss, hírēss, ügyess, vērēss*.

A felsorolt adatok alapján bizonyos törvényszerűségek állapíthatók meg. Többek között az, hogy bár a vizsgált időszakban valóban gyökeres változások mentek végbe a falu társadalmi és gazdasági életében, Kolon nyelvjárásának hangtani arculata mégsem módosult oly mértékben, hogy a sajátos mássalhangzó-tendenciák általános érvénnyel háttérbe szorultak volna, vagyis a domináns hangtani jelenségek megmaradtak, és ellenálltak az erőteljesebb köznyelvi hatásnak is, sőt e produktív nyelvjárási jelenségek olyan erővel hatnak, hogy a lexikai neologizmusok nagy részét is a maguk képére formálják. A megváltozott nyelvjárási alakok, a folyamat lassúsága ellenére is, a köznyelvi megfelelőjükkal azonosak, vagyis a változás azért a köznyelv irányába mutat.

Arany A. László életművének dialektológiai része – még ha csupán töredékében ismerjük is – nagyszerű lehetőséget nyújt a nyelvi változások kutatására, s az összevetés által nemcsak nyelvjárásunk fejlődési tendenciáit, hanem végre Arany A. László munkásságát is jobban megismerhetné a szlovákiai magyarság.

(Megjelent: Sándor Anna [szerk.]: Arany A. László-émlékkönyv. Nyitra, Szlovákiai Magyarok Anyanyelvi Társasága–Nyitrai Pedagógia Főiskola Hungarisztikai Tanszék, 1993, 45–50.)

Az 1993-ban megjelent Arany A. László emlékkönyv címlapja

TELEKINÉ N. ILONA

AZ ARANY A. LÁSZLÓ ÁLTAL VIZSGÁLT JELENSÉGEK KOLON FÖLDRAJZI NEVEIBEN

Kolon községet és a koloni nyelvjárást Arany A. László tette világhírhűvé. A tudós mély alaposágával, racionális módszerességével, egzakt szemléletével vizsgálta és írta le a koloni nyelvjárás fonológiai rendszerét, feltárta a fonológiai elemek használatának statisztikáját, a fonémák kapcsolódásának törvényszerűségeit. Munkáját (*Kolon nyelvjárásának fonológiai rendszere*. Pozsony, 1944) bevezetésnek tekintette a szerkezeti nyelvjárástanba, s előkészületnek a magyar nyelv szerkezeti vizsgálatához, ahol a nyelvjárásban élő törvényszerűségek anyagigazolásul szolgálhatnak.

Közismert, hogy a földrajzi nevek nyelvi tényeket, archaikus jelenségeket őriznek, ugyanakkor beleilleszkednek az élő nyelvjárás fonológiai rendszerébe is. Vajon az 50 évvel ezelőtti nyelvjárási állapot, melyet Arany A. László rögzített, mily mértékben él a mai Kolon földrajzi névanyagában? S milyen egyéb jellegzetességeket tartalmaz? Erre a kérdésre kerestem a választ:

MAGÁNHANGZÓ-JELLEGZETESSÉGEK

Magánhangzórendszer

Kolon magánhangzórendszere rövid és hosszú fonémákból áll, diftongusokat nem tartalmaz.

A rövid magánhangzók rendszerét 8 fonéma alkotja:

u ü i
o ö ě
ă e

Az *a* hangzó mindig legalsó nyelvállású és illabiális képzésű: *Brath sora, Csillagi-major, Gacsó, Gadóczi, Patak, Salga, Tetőmajor*. A rövid *e* fonéma kétfajta hangértékű, azaz: egy alsó nyelvállású, nyílt *e* és egy középső nyelvállású zártabb képzésű *ě* fonémában realizálódik, mely növeli a világos-lágy (palatális) hangzók számát, és hangszínükkel feloldják az *e* fonéma megterheltségét: *Fécskendőház, Mestérdomb, Kendőrfődek*.

A hosszú magánhangzók rendszerében 7 fonémát találunk. Ezek:

ú ű í
ó ő é
a

A rövid magánhangzókkal összevetve megfigyelhetjük, hogy az alsó nyelvállású, rövid *e* fonémának nincs hosszú megfelelője. A földrajzi nevekben általában a *Bel-, Belső-, Fel-, Felső-* meghatározó elemekben levő *e + l* fonémakapcsolat realizálódik a polifonematikus *e* hangzóban.

A koloni földrajzi nevekben mind az *Alsó*-, mind a *Fölső*- maghatározó elemek *l*-je megmarad, s a fel/föl szópár *ő*-zű változata él: *Alsó-málom*, *Alsó-út*; *Fölső-Miká*, *Fölső-út*, *Fölső-csörgettyű*, *Fölső-fundusok*. Az Arany A. Által jelenséggént vizsgált és példaanyagában található polifonematikus *ç* (rëggç, çsõ) nem fordul elő sem poli-, sem monofonematikus hangzóként a koloni névanyagban.

A legelső nyelvválású, illabiális *a* fonéma hosszú párját az alsó nyelvválású, labiális *a* alkotja, mely zártabb színezetűvé teszi a beszédet: *Ákâcos*, *Jânoskâ*, *Homokbânyâ*, *Kovâcs-hâz*, *Kovâcsi*, *Lâpâ*, *Koplâlô-hâtâr*, *Mâlok*, *Orszâgût*, *Sâsi-mâlom*, *Tâncosfâ*, *Soprâtâ*.

A MAGÁNHANGZÓK MEGTERHELÉSE

Az erős palóc színezetet adó illabiális, rövid *â* és labiális, hosszú párja, az *â* él a köznyelvi *a*-á fonémák megfelelőjeként. Előfordulásuk a földrajzi nevekben:

- â* – szótőben: *Alsó-hâtâr*, *Iskolâ*, *Topófâ*, *Bémâjor*;
- birtokos személyragként mély hangrendű szóban: *Brâth sorâ*, *Bottyân sorâ*, *Sândorok sorâ*, *Csillâgi kútyâ*, *Sândorok kútyvâ*.
- â* – szótőben: *Ákâcos*, *Lâpâ*, *Tâncosfâ*;
- az -ás képzőben: *Hâjlâs*, *Vîzâllâs*, *Kâposztâskert*;
- a -nál névszóragnál: *Ispân hâzânâ*.

Az *e* és *ë* fonémák megterhelését és előfordulásait vizsgálva Arany A. László felfigyelt bizonyos szavakban és helyzetekben történő váltakozó használatukra, pl. a *be*, *bë* igekötőkben, a *nem*, *nëm* tagadószóiban, a többes jel kötőhangzójaként, többtagú névszótövekben stb. A földrajzi nevekben mindig csak az egyik hangzó realizálódik.

- e* – egytagú névszótövek közül a *kert* szóban: *Bâktêrkert*, *Kertîszkert*, *Pâsztorkert*;
- többtagú névszótövek
- első szótagjában: *Kiserdô*, *Kendêrfôdek*, *Mestêrdomb*;
- második szótagjában: *Fêcskendôhâz*, *Hidegvôgy*, *Nîmetkút*, *Ôregiskolâ*;
- mindkét szótagjában: *Kerekhîd*, *Legelô*, *Ûrbîrêsi-legelô*, *Temetô*, *Zsidô-temetô*, *Nâgyberek*.
- magas hangrendű szó birtokos személyragjaként: *Gâzdâk rîtye*, *Pâp rîtye*, *Sândorok rîtye*,
- a többes szám kötőhangzójaként: *Hosszû-rîtek*, *Kendêrfôdek*.

ő-zést eredményez a már említett *fel*, *felső* szavak *fő*-, *fölső*- változata: *Fôvíg*, *Fölső út* stb. A többi magánhangzó-fonéma képzése és előfordulása megegyezik a köznyelvi esetekkel: *Szoros*; *Büdôskút*.

MAGÁNHANGZÓ-MEGNYÚLÁS

Az *l* fonéma magánhangzó utáni helyzetben a koloni nyelvjárásban kiesik, minek következtében az adott magánhangzó hosszúvá válik:

- o + l* > *ó* : *Ferenc-ódâl*
- o + (ly) l* > *ó* : *Topófâ*
- o + l* > *õ* : *Ásszonyok fôggye*, *Pâp fôggyei*, *Hideg-vôgy*; *Spiccêr-fôdek*, *Fôvíg*.

E hangzókapcsolatok tehát *ó*, illetve *õ* monofonematikus hangzóvá váltak.

ELSZÓRT MAGÁNHANGZÓ-JELENSÉGEK KOLON FÖLDRAJZI NEVEIBEN

Zártabb a magánhangzó az Orbán földrajzi névben: a szent szobrának neve: *Urbânkâ*.

Labilizáció érvényesül a *Prôshâz* névben. Arany A. László példaanyaga alapján (98–99) szembetűnő, hogy az ő fonéma megterhelése nagy, mivel más fonémák funkcióját is átveszi (ű: gömböstő, /-ely/-ël: tengő, -ül: egyedő). É-ő váltásra azonban Aranyánál sem találtam példát a „Prôs”-ön kívül.

MÁSSALHANGZÓRENDSZER

A mássalhangzók fonémaállományában csak az *ly* megléte vagy hiánya okoz eltérést a magyar nyelvjárások között. Kolon nyelvjárását palóc jellegűnek szokás tartani annak ellenére, hogy az *ly* fonéma *l*-ben realizálódik: *Mocsëlä, Ördöglyuk* – s a már említett *Topófä* névben is (ahol magánhangzóközi helyzetben megtalálható: *topolä*). Arany A. László Kolon mássalhangzóinak fonémarendszerében feltünteteti az *ly* hangot (117), említi az egyenértékű rokensorok tárgyalásánál (111) mint a praepalatális sor egyik tagját („ty, gy, ny, ly”), de használati értékére nem tér ki részletesebben.

MÁSSALHANGZÓ-TÖRVÉNYSZERŰSÉGEK

Kolon nyelvjárásában érvényesülnek:

a köznyelvben élő mássalhangzó-kapcsolatok törvényszerűségei. Így a részleges hasonulás: *Döktér, Nátykút*; az összeolvadás: *Bräth kútyä, Csillägi kútyä, Páp kútyä, Sándor kútyä, Szärkäk kútyä, Tóth Vërä kútyä; Rosunzwei pátyä; Gäzdäk ríttye, Páp ríttye, Sándorok ríttye; Ásszonyok föggye, Páp föggyei*. Az *lj* hangkapcsolat az *alja* névben hosszú *jj*-ben érvénysül: *Csër äjjä*.

A palóc nyelvterületen a *t, d, n, l* palatalizációja figyelhető meg *i, í*, esetleg *ü, ű* fonémák előtt. Kolonban szintén él *e* jelenség. *T + i, d + i* fonémakapcsolat hozta létre a következő földrajzi nevekben: *Bärätyi, Pistyír-mälom, Sígyi-fődek, Sígyi-rítek, Sígyi-út, Szägyi-rítek*.

– Mássalhangzó-kicsés: az azonszótagú *l* fonéma kicsése rendszerint a megelőző magánhangzók megnyúlását okozza (erről már szoltunk korábban). Itt megemlítjük, hogy kicsés lehet szóközépen: *Ferenc-ódäl, Ásszonyok föggye*, de szóvégen, illetve ragban is: *Ispân hâzânä*. De megmarad a *kápolna* szóban: *Dubnyicki-kápolnä* (Dubnicky), a már említett *Älső, Fölső*-szavakon kívül.

EGYÉB JELLEGZETESSÉGEK

Magánhangzó-elhasonulás található a *Mocsëlä* névben (meleg vízű, kenderáztatásra alkalmas tó neve). Az *Írtvânyok* névben magánhangzónyúlás van a köznyelvi *i* fonémában. A névnek van egy *Nyitvânyok* alakú névpárja, amely a művelettel, az erdőirtással függ össze.

ë – egytagú névszótóban: *Csër, Csër äjjä*;

– többtagú névszótó

első szótagjában: *Bëzä, Fëcskendöhâz, Tëmplom, Tëmplom mëge, Hërmän mälmä*;

második szótagjában: *Bocëgä-pätäk, Boktërkert, Kendërfődek, Mestër-domb, Spiccër-fődek*;

mindkét szótagjában: *Körösztfa, Pেকে párt alatt, Széntegyházpárt, Vörös út*;
– s melléknévképző kötőhangzójaként: *Úrbíresi-legelő*.

Putz Évának *Á kolonyi lágzi* című munkájából Arany A László két szövegrészt vizsgált meg a fonológiai statisztika és a fonémák megoszlása céljából (139). A kimutatás szerint az említett nyelvjárási szövegrészekben az *e-ě* fonémák aránya 139 : 112. Ehhez hasonló arányszámot mutat földrajzi nevekben való megterheltségük is (valamennyi helyzetüket figyelembe véve): 41 : 25. Az *ě* fonéma számát csökkentti a *Fel-* és *Felső* megkülönböztető elemekben használt *ő*-zés: *Fölső-Domovinâ, Fölső-fundusok, Fölső-Mikâ, Fölső-Páp ríttye, Fölső út*.

é: a középső nyelvállású palatális *ě* fonéma hosszú párja, az *é* csupán néhány földrajzi névben található toldalék nélküli szótóban: *Dögtér, Péró*, illetve az *-s* denominális melléknévképző előtti helyzetben: *Lēncsés*. Megterhelését csökkenti, hogy Kolon nyelvjárásában az *é* fonéma funkcióját az *í* fonéma látja el, mely *í*-zést eredményez. *Í*-zés a földrajzi nevekben érvényesül:

- egytagú névszótóban: *Fővíg; Hosszú-rítek, Gázdák ríttye, Páp ríttye, Fölső-Páp ríttye*;
- többtagú névszótóban: *Nímet-kút, Úrbíresi-legelő*;
- -ész képzőben: *Kertíszkert*.

A földrajzi nevekben tehát erősebb az *í*-ző jelleg az *é*-zónél.

Külön említésre méltó archaikus alak él a *Dudás-körtífa* névben. A körte szó régies változatának egyike, a *körtvély/körtvél* őrződött meg benne.

Sajátos koloni jellegzeteséget tükröz az István személynév becenévi alakja: a *Pistyr-malom; Hërman-málom* névváltozatban.

A földrajzi névanyagba szorosan beépült szlovák neveket, elemeket is találunk: *Ulicská, Potomszög, Dzsindzsâ, Dzsindzsâ-kút, Álsó-Domovinâ, Fölső-Domovinâ, Domovinâi út*. A szláv eredetű bórfa, boróka rövid töve használatos Kolonban a bórfa vagy borókafás alak helyett: *Bóros*.

Mindezek alapján elmondhatjuk Kolon község földrajzi neveiről, hogy fonémaállományában, -jellegzetességeiben, -kapcsolataiban erősen őrzi a nyelvjárási sajátosságokat, archaikus voltukat.

(Megjelent: Sándor Anna [szerk.]: Arany A. László-émlékkönyv. Nyitra, Szlovákiai Magyarok Anyanyelvi Társasága–Nyitrai Pedagógia Főiskola Hungarisztikai Tanszék, 1993, 38–44.)

MOTESIKY ÁRPÁD A TANÁR ÚR...

(Kolonban, Arany A. László emléktáblájának avatásán)

A Szlovákiában fokozódó feszültségek közepette, amikor emberietlen, nacionalista módon megkérdőjelezzük iskoláink, anyanyelvi oktatásunk létjogosultságát és fontosságát, a koloni községi hivatal, a Csemadok, az Anyanyelvi Társaság és a Nyitrai Pedagógiai Főiskola Hungarisztika Tanszéke szerény Arany A. László emlékünnepséget, emléktábla-avatást tartott. A rendezők soraiból nem maradt ki a Szlovákiai Magyar Politikai Foglyok és Deportáltak Szövetsége sem, nevükben Lipcsey Gyula, az egykori rabtárs és barát köszöntötte a jelenlevőket, méltatta Arany Adalbert László – akit maguk között Bercinek hívtak – emberi magatartását, méltóságát, amelyet a jáchymovi uránbányák megalázott rabjaként sem veszített el.

A legnehezebb munkát bízta rá, az uránszurokérc szortírozásánál dolgozott, minden védőruha és kesztyű nélkül. Nem csoda hát, hogy egészségi állapota a szabadulás után is csak romlott. A mozgalom – amelynek szervezője és vezető egyénisége volt – a Pozsonyban s Budapesten tanuló ifjúságot tömörítette, de csatlakoztak hozzájuk papok, tanárok, a szlovensz-kói magyarság jelesei is. A mozgalom kiinduló bázisa Rozsnyón volt, és Csehszlovákiai Magyar Demokratikus Népi Szövetség néven működött, ám a hatalom gyorsan lecsapott rájuk, 1949 elején felgöngyölték, a tagok rabláncra kerültek. Az ítélelhozatalra 1949 szilveszterén került sor, a fővádlott Arany A. László volt, a legsúlyosabb büntetést, nyolc esztendő kapott.

A börtönben töltött évekről meghatottan és elszorult hangon a rabtárs, a hetvenesztendős Kausz Zoltán ezeket mondta: – A drótkerítéssel körülfalt fegyház kapubejáratánál volt egy fabarakk, abban volt elhelyezve az étterem és a borbély. Éppen pamacsoltam magam, amikor a kapuhoz érkezett egy rabszállító-autó. Az újonnan érkezett rabok a kapunál felsorakoztak, és közöttük ott állt vastag szemüvegével Berci... Nagyon meglepődött, amikor hozzám mentem, és azt mondtam neki, hogy már nagyon régen vártuk. De nem ismert meg, mivel be volt pamacsolva az arcom... Bercit nem sorolták be a bányába, de annál embertelenebb munkát végzett, csak az akaraterő, a remény és az imádság tartotta benne a lelket.

Egyetlen bűnük a jogtiprás elleni tiltakozás volt, amit az akkori hatalom államellenes cselekedetnek minősített. A kassai bíróság 1990-ben rehabilitálta az elítélteket, de sajnos, közülük már sokan nem élnek, a halottak között van Arany A. László is...

Arany A. László tudományos munkásságát és törekvéseit ketten is méltatták. Király Péter Budapestről a fiatal tudósra emlékezett a harmincas évek végéről, a negyvenes évek elejéről.

Veres Ottó Magyarországról – több éven át a Nyitrai Pedagógiai Főiskola tanára volt – az alábbiakat mondta: – A szlovákiai magyar tudományosság adósa volt és adós marad azazal, hogy felkutassa példaképeit. Nagyon hosszú ideig Fábry Zoltán volt az egyetlen példakép, akihez fordulni lehetett, ha valami baj volt, akire hivatkozni lehetett, ha az iskolaügy bajban volt, ha az anyanyelvet akarták valamilyen módon korlátozni vagy betiltani. Úgy gondolom, hogy Arany Adalbert László lehet az a másik példakép, akihez a pedagógus fordul, és rajta keresztül a szülő, az anya, a nagymama példaképet állíthat gyermeke, önmaga és mindenki más elé.

Arany tanár úr vállalta a kisebbségi sorsot, a szlovenszkoí magyar tudomány szervezését, pedig nyugodtan távozhatott volna Pozsonyból, hiszen szülőföldjét és Rozsnyót Magyarországhoz csatolták. Sajnos Arany tudományos pályája derékba tört, a háború, majd a börtön állította meg. Szabadulása után, 1955-ben sem tudott elhelyezkedni, a rehabilitálást nem kapta meg, hivatását örökre elvették tőle. Szellemi munkát ugyan végzett, hiszen a rozsnyói bányásmúzeum is sokat köszönhet neki, de nyelvészként már csak a halála előtti évben, a magyar nyelvészek kongresszusán tudott bemutatkozni egy rövidke előadással. 1967-ben meghalt.

A korabeli lapok közül az *Új Szóban* Tóth Ferenc – *Emlékezés dr. Arany A. Lászlóra* – búcsúztatta, majd 1968-ban az *Irodalmi Szemle* 1. számában Sima Ferenc – *Megemlékezés Arany A. Lászlóról* – méltatta tudományos munkásságát. Dr. Turczel Lajos a *Tanulmányok és emlékezések* című könyvében (Madách, 1987) tesz említést: „A falusi magyarság körében néprajzi gyűjtéseket is végeztek, és ezek anyagából két könyv meg is jelent (Arany A. László: *A szlovákiai magyarság néprajza*, 1941; Putz Éva: *Á kolonyi lágzi*, 1943).” A fenti sorok egyébként még napvilágot láttak az 1988-ban kiadott (Madách Kiadó) *Csehszlovákiai magyar esszéírók 1948–1988* című kötetben is.

Arany A. László nevével többszörösen és munkásságával elmélyültebben Putz Éva: *Á kolonyi lágzi* című könyvének utószavában találkozhatunk, ami nem véletlen, hiszen az özsze foglalt a koloni illetőségű Sándor Eleonóra írta körültekintéssel. Arany A. László mondhatnánk főműve: *Kolon nyelvjárásának fonológiai rendszere* (1944) a háborús zűrzavarban mindössze negyven példányban került ki a nyomdából. Sajnos, mintha a föld nyelte volna el a köteteket. Vörös tanár úr szerint sem a nyitrai főiskolán, sem a Komenský Egyetemen nem lelhető fel egyetlen kötet sem. Csupán Budapesten, az MTA könyvtárában őriznek egyetlen példányt. A könyv újonnan kiadása időszerű lenne, hogy ne csak az amerikaiak dicsekedhessenek a könyvvel, mivel Amerikában, mint köztudott, angol nyelven megjelent...

Az emléktábla-avatás ünnepségéhez tartozott a gimesi iskolások, népviseletbe öltözött lányok szép éneke, a hazai asszonykórus műsora. Budai Anna szavalata, és két szép Kodolányi-verssel köszöntötte a jelenlevőket a rozsnyói vendég Krausz Mária. Koszorút helyeztek el a tudós emléktáblájánál volt tanítványai – Balkó István, a falu polgármestere, valamint Fazekas József, Sándor János és Fülöp Vince.

A délutáni emlékülést dr. Alabán Ferenc docens nyitotta meg, előadást tartott Szabó Mihály Gizella: *Arany A. László két nyelvűség-konceptiója a mai tudomány törekvései* címmel. Utána Király Péter, Vörös Ottó, Teleki Tiborné, Krausz Zoltán és Ambrus Ferenc előadása következett. Utolsóként Sándor Anna: *A koloni nyelvjárás változásai Arany A. László gyűjtése óta* címmel tartotta meg előadását, amelyből megtudtuk, hogy a háború utáni években több mint százötvenen szereztek középiskolai végzettséget, és húsznál több a főiskolai műveltségű emberek száma Kolonban. Lényegében a fő-, illetve a középiskolát végzettek a köznyelvet beszélik, de odahaza, családi vagy baráti körben a koloni nyelvjárás dominál. Így vannak ezzel azok is, akik nem Kolonban, hanem tovább, akár a Csallóközben éljenek, de a szülőházban megtanult anyanyelvet sosem felejtik el...

A bensőséges Arany A. László emlékünnepeget figyelemmel kísérte Sterczel Elemér, aki jelenleg az Esterházy János emlékbizottság elnöki tisztségét tölti be Budapesten, és örömmel nyilatkozta, hogy a Zoboralján a magyar nép kegyelettel emlékezik nagyjaira, a tudományok művelőjére, Arany A. Lászlóra és a politikus főnemesre Esterházy János grófra.

(Megjelent: *A Hét*, 1993. 31. sz. 4.)

SÁNDOR ANNA EMLÉKTÁBLA-AVATÁS ARANY A. LÁSZLÓ TISZTELETÉRE

A 20. század több jeles magyar egyéniségéről elmondhatjuk, hogy korunknál fogva még közünk lehetnének, de a század politikai viharainak következtében idő előtt, fiatalon távoztak el közülünk. Arany A. László pedagógus-nyelvtudós is közéjük tartozik, akinek már csupán az emléke előtt tiszteleghetünk. Bár számunkra ez is öröm, hiszen Szlovákiában néhány éve még a nyilvános emlékezés lehetősége sem adatott meg nekünk.

Bűnül azt rótták fel, hogy 1945 után is igazi értelmiségiként viselkedett, mert társaival együtt az akkor üldözött csehszlovákiai magyarok védelmére kelt, s ezért 1949-ben állam-ellenes összeesküvés vádjával pert indítottak ellene. Fővádlottként 1949 szilveszterén társai közül a legsúlyosabb, 8 évre terjedő börtönbüntetést kapott. Jóllehet emberi méltóságát még a jáchymovi uránbánya megalázott rabjaként sem veszítette el, de testét megtörte az urán-szurokérc válogatása közben szerzett halálos betegsége, lelkét pedig az viselte meg, hogy szabadulása után hivatásának gyakorlását is lehetetlenné tették: végleg megfosztották tanári állásától. Az 1967-ben bekövetkezett halálával ért véget tragikus emberi sorsa, és derékbe tört tudósi pályája.

Pedig milyen ígéretesen indult e pálya! Már 1936-ban huszonhét évesen a pozsonyi Komenský Egyetem Dialektológiai Intézetének vezetője lett, s hozzáfogott a szlovákiai magyar nyelvjárások kutatásának megszervezéséhez. A nép nyelvének és hagyományainak gyűjtésével kapcsolatban ugyanazt vallotta, mint Kodály Zoltán: „Új nevelés kell: nép- és országismeret, de nem könyvből, hanem szemléletből... Odamenni, látni, hallani.” Bár a gyűjtést megnehezítették a háborús események, de még így is eredményes munkát végzett. 1940 és 1943 között Kolonban és a többi zoboralji faluban gyűjtött, s olyan közvetlen kapcsolatot teremtett a falvak lakosságával, hogy az idősebbek még ma is Arany Tanár Úrként emlegetik. 1944-ben megszületett a koloni gyűjtés anyagát feldolgozó műve, a *Kolon nyelvjárásának fonológiai rendszere*, de a háború viszontagságai között csak 40 példány maradt belőle.

Értékmentő munkája azonban így is ismertté tette Kolon község nevét, s ezért a falu lakossága, Arany A. László tanítványai és barátai 1993. júniusában emléktábla-avatással fejezték ki a tudós pedagógus iránt érzett tiszteletüket. A bensőséges ünnepségen részt vett Stelczer Elemér, az Esterházy János Emlékbizottság elnöke is. Az emléktábla-avatást tudományos ülés követte, melyet a nyitrai Hungarisztikai Tanszék vezetője, dr. Alabán Ferenc, docens nyitott meg. Arany A. László tudományos munkásságáról Király Péter Budapestről, Vörös Ottó Szombathelyről és Szabómihály Gizella tartott előadást. A fogságban együtt eltöltött évekről sorstársai, az azóta elhunyt Krausz Zoltán és Lipcsey Gyula vallottak meghatóan, Rozsnyóhoz fűződő kapcsolatát Ambrus Ferenc ismertette. Teleki Tiborné (Nyitra) Arany A. László kutatási területének, Zoboralja földrajzi neveinek hangtani vonatkozásairól beszélt, Sándor Anna (Nyitra) pedig a koloni nyelvjárásban Arany A. László gyűjtése óta végbemenő változásokat vette szemügyre.

Az Arany A László tiszteletére rendezett emlékünnepe is azt bizonyítja, hogy a zoborralji magyarság nemcsak szülöttjeire, hanem az érte cselekvésre kész, más vidékről érkező nagyjaira is kegyelettel tekint.

(Megjelent: *Honismeret*, XXII, 1994. 1. sz. 81–82.)

Az Arany-emléktábla Kolonban

KRAUSZ ZOLTÁN MÁR VÁRTALAK...

A Cseh-érchegység egyik déli nyúlványának nyergén sötét fenyvesekkel szegélyezve áll egy csodálatosan szép kolostor, a Havasi Szűzmária kolostora. Tőle néhány száz méterre egy párányi szoba asztalánál analizál egy Rembrandt-reprodukciót, a *Vertumnus és Pomonát* dr. Arany László, vagy ahogy otthon hívtuk őt, Berci. Még ma is élményt jelentenek számomra ezek a festményanalízisek. Pauer Ákos magyar filozófus *Logika* című művét magyarázta nekem részletesen. Pauer Ákos munkáit tovább fejlesztette. Sajnos nem tudom, hogy jegyzetei megmaradtak-e.

Csak a sínen való kolompolás ébresztett minket a valóságba... A valóság...? Sorakozó a Marianka tábor fő utcáján. Az őrség naponta háromszor győződött meg, hogy nem szökött-e meg valaki.

Két kilométerre volt az Éva akna, ahova dolgozni jártunk, uránszurokércet bányászni. Ez egy új bánya volt. A gránit alap 700 méter mélyen volt, alatta már nem volt található szurokérc.

A bányászok 70%-a rab – politikai fogoly volt. A civilek alkalmi brigádosok voltak, és csak nagyon kis százalékban igazi ércbányászok.

Itt a Szudéta-vidéken hozott össze minket tartósabban a sors. Csehországi Szibériának hívtuk ezt a számunkra kietlen tájat. A hegyoldalakon elvadult füves réteken kirabolt tanyák falai meredeztek. Még az ablakok és a tetők is vándorolni mentek a könyörtelen rablók nyomában. Apokaliptikus képek sora maradt meg bennem... Egy kis völgy lejtős oldalán volt a Marianka nevű barakktábor dupla, magas szögesdrót kerítéssel körülvéve. A kapu mellett volt a parancsnoki barakk, abban volt elhelyezve az úgynevezett kultúrterem és a borbélyműhely. Itt szappanozták magukat a rabok, és utána egy ügyes, állandóan csevegő figaró „nyúztá” meg az embereket. (...) Itt pamacsoltam magam, amikor a kapu elé érkezett egy rabszállító autóbusz. Az újonnan érkezett rabok a kapunál felsorakoztak, és közöttük ott állt vastag szemüvegével Berci. Nagyon meglepődött, amikor hozzá mentem, és azt mondtam neki, hogy már régen vártam ide érkezését – nem ismert meg, hiszen vastag hab fedte arcomat.

A tábor nyomasztó hatása volt. Az alsó végén, a konyha közelében egy öt-hat méter magas csonthalmaz volt főleg tehénkoponyából. Ez a csonthehy fehéren világított, mert kiszívta a nap, és érdekesség kedvéért ennek a tetején szokta a borbély a testeket szőrteleníteni borotvával, a teljesen meztelenre vetkőztetett rabokat. Azt hiszem, hogy ez díjnyertes kép lehetne akármilyen fotókiállításon.

Bercit nem sorolták be szemüvege miatt bányásznak, annál sokkal rosszabb helyre került, a szurokérc válogatásához. Automata szortírozta a radioaktív anyagot és a péreget. A feladat az volt, hogy ha az anyag lefakadt, a munkásnak közbe kellett avatkoznia. A tragédia az volt, hogy állandó erős sugárzásnak volt kitéve az ott dolgozó. Ilyen helyen dolgozott Berci. A következményeknek is tudatában volt, csak az akaraterő, a remény és az imádság hosszabbította meg az életét.

Erős hitű vallásos ember volt, hiszen mindennapi olvasmánya volt a brevárium. Nem helyeselte a nemzeti nyelvű miséket és más újításokat. Egyéni filozófiája is erős klasszikus katolikus alapokon nyugodott.

Ő kapta a legtöbbet közülünk. Nyolc évet. Talán mert ő volt a legidősebb, vagy azért, mert neki volt a legmagasabb műveltsége. Pedig az ítélet is elismeri, hogy egyedül volt a csoportban, aki ellenezte a rölapok gyártását. Szakavatott jogászok szerint ez volt az egyetlen tettünk, ami pénzbírsággal büntethető lett volna, mert a jogtiprás elleni tiltakozásunk nem volt büntethető, sem az, hogy a nélkülöző idős magyaroknak segélyeket juttatott el a csoport. Az, hogy tanácsot kértünk Mindszenty hercegprímástól, Ravasz László és Ordas vezérpüspöktől, magyarországi politikusoktól és közéleti személyiségektől, nem ütközik az államvédelmi törvénybe. Ezért is részesültünk mindnyájan rehabilitációban 1990. szeptember 12-én a Kassai Kerületi Bíróság döntése alapján. Dr. Arany László, Restály Mihály, Hentz Zoltán, Varró István, Vízvári László – mindnyájan már halottak. A csoportból élnek még: Mészáros Gyula, Lipcsey Gyula, Hajdu László és Krausz Zoltán.

*(Elhangzott Kolonban [Kolíňany] 1993. június 29-én,
az Arany Adalbert László-emlékünnepeken.)*

*(Megjelent: Ambrus Ferenc [szerk.]: A Pákh Albert Társaság Évkönyve 1993–1994.
Rozsnyó, 1994, 53–54.)*

Krausz Zoltán megkoszorúzza Arany emléktábláját Kolonban a tábla avatásakor 1993-ban

AMBRUS FERENC ARANY A. LÁSZLÓ ÉS ROZSNYÓ

Tisztelt Hölgyeim és Uraim! Kedves Jelenlévők!

A kis gömöri város, Rozsnyó polgáraként nagy megtiszteltetés számomra, hogy részt vehetek itt Kolonban, a Zoboralján, ezen az emlékünnepeken. Jelen lehetek azon a találkozón, melynek keretében emléktáblát lepleztek le ma Rozsnyó jeles személyiségének, Arany Adalbert Lászlónak. Habár a krónikák Betlér községet jelölik születése helyeként, mégis, úgy vélem, Rozsnyó méltán nevezheti saját fiának Arany Bercit – ahogyan őt sokan szólították, hiszen élete végéig nagyon sok szállal kötődött e kis bányászvároskához. Kisgyermek korában költöztek a közeli városba édesanyjával és öccsével.

Rozsnyót, az itteni magyar szellemi életet – meglátásom szerint – háromszor érte a II. világháború után olyan csapás, ami jelentős, meghatározó személyiségeitől fosztotta meg a vidéket. Tichy Kálmánt közvetlenül a háború után, a hontalanság éveiben vagonírozták Magyarországra felé, Arany A. Lászlót az uránbányákból visszatérve, 1957-ben érte a megalázás, amikor már úgy tűnt, Rozsnyón dolgozhat és folytathatja Tichy Kálmán több évtizeden át tartó munkáját a helyi múzeumban – ám innen a hatalomra éhes törtétkők úzték el, és máig kísért szülőföldemen Bollobás Béla tanár úr óriási hiánya, akit az 1968 utáni ún. normalizáció távolított el a katedrától. Mindhárom az igazi tartás és tudás példaképe volt azon a vidéken, és hiányuk nagyon komoly érvágást jelentett a gömöri kisváros és környéke életében. Úgy érzem, máig ki nem hevert veszteségeink ezek.

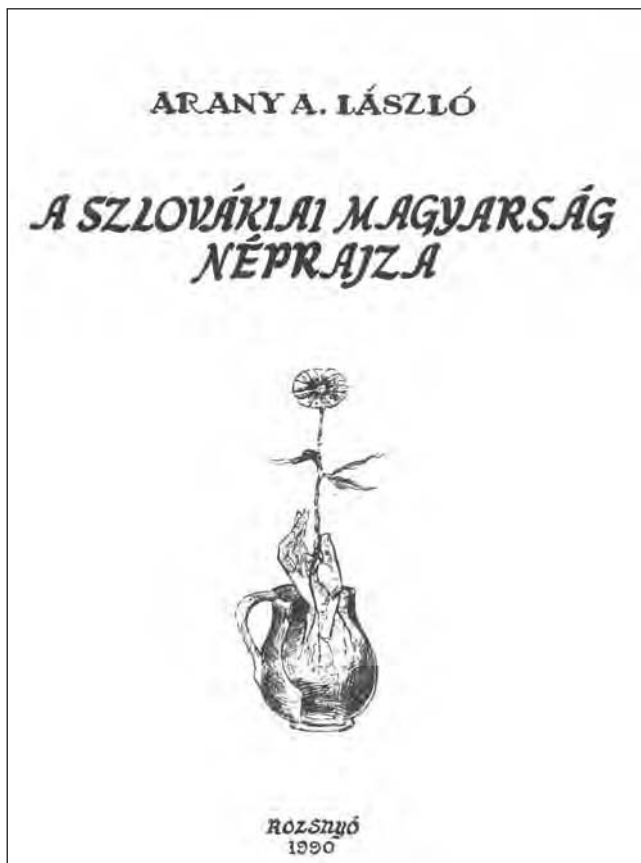
Arany A. László Rozsnyóra tért haza. Itt, a Csurgó melletti kis házukban talált menedéket az itt végzett segédtanítási szolgálatból jövet – 1931-ig dolgozott iskolai gyakornokként – és a Pozsonyban 1931–1935 között eltöltött főiskolai évek alatt is. Rozsnyón és annak gyönyörű vidékén sokat barangolt, fényképezett, rajzolt, jegyzetelt, amikor pihenni vágyott. Évekig távol volt ettől a várostól. Tanulmányai, majd oktatói és tudományos munkássága kötötte a nagyvároshoz, a távoli tájakhoz. Gömört, Rozsnyót azonban mindig a szívében hordozta. Hívó, tiszta emberként nagyon szerette az itt élőket. S a rozsnyóiak is szerették, sokat emlegették őt. Arany A. László tudatában volt ennek, tudta, hogy ezért a népért tennie kell, amikor az veszélyben van. Szólt és tett is, amikor népét üldözték magyarságáért a II. világháborút követő megalázó években. Ám ezért akkor a csehszlovák rendszertől hosszú évekig tartó börtönbüntetés járt.

Rozsnyóra tért vissza ismét, amikor az ártatlanul letöltött hat év után szabadult az uránbányából. Ekkor került egy-két jóakarója révén a Rozsnyói Bányászati Múzeumba. Itt várt rá az évek óta paragon, gondozatlanul heverő gyűjtemény, amit rendezni kellett. Nagy kedvvel látott Arany ehhez a munkához, hiszen hosszú évek lélekölő elzártsága után ez a tevékenység újra reményekkel töltötte meg. Sajnos azonban hiába viselte e helyre kerülése elejétől szíven a múzeum ügyét, akadtak Rozsnyón olyan emberek, akik rossz szemmel nézték ténykedését s jelenlétét. Hálátlanul s embertelenül elűzték Arany Adalbert Lászlót a rozsnyói múzeumból.

Adósai vagyunk Rozsnyón ennek a nemes embernek. S ezt az adóságunkat eddig csak részben sikerült törleszteniünk. Hála a Vajner családnak, akiknél élete utolsó hónapjait töltötte, rengeteg jegyzete, gyűjtése maradt hátra a tanár úrnak. Ezekből a szakemberek nyilván merítenek majd az ő tudományos értékelésénél. Rozsnyón 1989-ben, születése 80. évfordulóján emlékeztünk Arany A. Lászlóra. Két évvel később, 1991-ben újra kiadtuk a *Szlovákiai magyarság néprajza* című dolgozatát. 1990-ben és 1991-ben az Anyanyelvi Társaság nyári szemináriumának résztvevőivel ellátogattunk a rozsnyói temetőben levő sírjához, s a jelenlevő csoportokkal emlékeztünk életére és munkásságára. Az utókor, a gömöriek, a Társaságunk egyik sürgősen elvégzendő feladata éppen e sír rendbetétele. S tervünk még egy, Arany tanár úr emberi nagyságához méltó emlékhely kialakítása, ahol fejet hajthatnak mindazok, akik tisztelik az emberi méltóságot, kiállást s ellenzik az önkény minden formáját.

(Elhangzott Kolonban, 1993. június 27-én az
Arany Adalbert László Emlékünnepeken.)

(Megjelent: Ambrus Ferenc [szerk.]: A Pákh Albert Társaság Évkönyve 1993–1994.
Rozsnyó, 1994, 121–123.)

A szlovákiai magyarság néprajza rozsnyói kiadásának címlapja 1990-ből

KRAUSZ TIVADAR HÁBORÚS- ÉS BÉKE-BŰNÖSÖK KÖZÖTT

(Interjú Krausz Zoltánnal)

– *Apu, ismerősök és ismeretlenek régóta szemrehányó kérdéseket szegeznek nekem: Miért nem írok rólad?! Mintha ez lehetne a te igazi rehabilitációd. Nem vagyok családtregényíró. Egy novellával meg nem lehet elintézni téged. Megtaláltam néhány megsárgult kéziratodat, újabban te is jegyzeteltél ezt-azt. Miért nem írsz egy könyvet? Kisebb életű és tehetségű emberek is megteszik ezt nyugdíjas korukban.*

– A magam könyvét megírtam. Jáchymov egyik uránbányájának elhagyott tárnájában bizonyára ma is megvan a kézírata. Meg lesz évezredek múlva is. A vártnál néhány nappal korábban szabadultam. Nem mondhattam a táborparancsnoknak, várjunk azzal a szabadulással hétfőig, mert még le kell liftezniem egy rejtegetett művemért. Különbösen is, 6 év után az azonnali szabadság mindennél többet ér. A letartóztatásomat megelőző éveim írásait meg a házkutatást végző ávósok kobozták el. Jáchymov után megfogadtam, csak az életemen fogok dolgozni, ami persze szintén elvethető.

– *Jáchymov után – mindig időszámítási fordulóként emlegetted, ahogy mások az Auschwitz után.*

– Az urán felezési ideje halálpontos óra. A sugárfertőzés genetikusan bármely utódunkat károsíthatja.

– *Kösz szépen, hogy megkockáztattál minket.*

– Szerencsére nemcsak Auschwitz, Jáchymov, Hiroshima után élünk, hanem elsősorban Krisztus után.

– *Megnyugtató. Megkért egy szerkesztő, szerezzek tőled írást, írásokat, vagy készítssek veled interjút.*

– Mire kíváncsiak?

– *A Jáchymovi lágerre. Te csak sétálj föl-le, ahogy az első szobánkban, ahogy a cellában vagy barakkban, és mesélj, mint kiskoromban.*

– A nyakamba is vegyelek?

– *Még a plafonba ütném a fejem.*

– Mostanában sok alma úgy tesz, mintha nem is lett volna fájuk, holott nem pottyantak máshová, mint annak tövébe. Rád meg majd azt mondhatják, az apja nemesi levelével akar érvényesülni az új kurzusban.

– *Az ávós csemeték ezt a beszélgetést nem fogják olvasni.*

– Csak Jáchymovról beszéljek?

– *Igen. Hat-hét gépelt oldalnyi szövegre van szükség, pontosan egy folyóirat-oldalnyira.*

– Egy történetstort folyamatából kiragadni értelmetlen. Az előzményeket és következményeket is fontosnak tartom.

– *Hét gépelt oldal az tizennégy perc, abba nem fér a curriculum vitae.*

– Olyan fontos neked az az újság?

– *Nem.*

– Hány perces egy kazettaoldal?

– *Negyvenöt, de már forog.*

– Az három részlet, s ha annak az újságnak sok volna, lesz majd aki kevesli.

– *Kezdd!*

– Bányász őseim 750 éve Erfurt környékéről jöttek ide Dobsinára. 1848-ban Kossuth-pártiak voltak. Támogatták a szabadságharcot. Németül beszéltek, magyarul éreztek. Apám, Krausz Jenő 1910-ben Selmezbányán a bányászati akadémia diákjaként a választási harcokban ellenzékiként a képviselőjelölt tanára ellen agitált. Néhányukat azonnal behívták, Szarajevóban szolgált. Sebesülten esett orosz fogságba. Szibériába hurcolták. Az ott töltött hét év alatt ismerkedett meg nagyanyáddal. Megnősült. Anyám egy cárellenes száműzött demokrata lánya, aki a felgyújtott Tomszki egyetem épületében 1905-ben lelte sokadmagával halálát. Apám, anyám a polgárháborús Oroszországon s Németországon keresztül 1921-ben érkeztek meg Rozsnyóra, Csehszlovákiába.

– *„Nászútjuk” hátborzongató történeteit ismerem a nagymamától. Gondolom, te már gyerekként is irtózhattál a bolsevizmustól, anarchizmustól és mindenféle megváltó baloldaltól.*

– Azért Tolsztoj keresztényi anarchizmusa elfogadható, nem? Nagyapád a keresztényszocialista párt járási titkára volt. 1938-ig a *Sajó vidék* című ellenzéki lapot szerkesztette.

– *1923-ban születél...*

– 1938-ban a gimnázium magyar tanulói aktívan politizáltak. A Hlinka Gárdás fiatalokkal gyakran meg kellett verekednünk. Röpcédulákat gyártottunk. Elvágtuk a katonai telefondrótokat. A csehszlovák mozgósításkor, 1938 májusában tanulókkal ürrítették ki a lőszerraktárt. A Kálvária oldalában, az egyik közeli bányabejáratba dugtunk néhány lőszeres ládát. Később állapítottuk meg, hogy ezek különleges fegyverekbe valók, amilyenekkel csak különleges alakulatok rendelkeztek. 1 : 25 000 térképeken jelöltük be a Rozsnyó környéki erődrendszer védelmi vonalát azzal a szándékkal, ha kitörne a csehszlovák–magyar háború, az adatokat átviesszük a fronton.

– *Sosem értem, hogy a csehek miért nem álltak ellen a németeknek a maguk bevehetetlennek hirdetett Maginot-vonalán. Nem hinném, hogy belátták volna a határkiigazítások jogosságát.*

– Mindig švejkíada jellemezte őket. A fehérhegyi volt az utolsó csatájuk.

– *Egy Göre Gáborból azért mégse lehet nemzeti eszményképet csinálni?*

– A magyar időkben a gimnázium növendékei közt a teljes politikai palettának megvoltak a hívei. Legitimista, klerikális, az agrár- és polgári pártoktól a szocdemekig. Egy fiú Dernőről kommunista volt.

– *Fasiszták voltak közöttetek?*

– Nem több, mint kommunista. Osztályunk a május elsejéket a város feletti hegyekben ünnepelte; Ady-, József Attila-verseket szavaltunk, politikai vitákat rendeztünk. A böles premontreiek ilyenkor tudomást sem vettek a politikai demonstráció miatt igazolatlanul hiányzó diákjaikról, pedig néhányunkat eltávolíthattak volna az iskolából. 1943 december elseje előtti vasárnapon a Berzéti utcában sétáltunk. A társaságból valaki elejtette, hogy az előző nap a londoni rádió felszólította a fiatalságot, kövessen el szabotázsakciókat a német hadigépezet ellen. Paucsó Gáborral összenéztünk, s már el is határoztuk, hogy elvágjuk a vas-követ szállító drótkötélpályát. December elsején meg is tettük. Országos nyomozás indult.

Elsősorban a bányászokat gyanúsították. Fenyegetőztek. Az árulóknak, a feljelentőknek a végén már 10 000 pengő jutalmat ígértek. Mi is „nyomoztunk” magunk ellen, mint légo segédkarhatalom. 1944 augusztusában a szlovákiai felkelés kitörésekor a szlovákiai Veszverésről (Poloma) volt iskolatársunk, Juraj Červenák jött illegálisan a városba kitudakolni, vannak-e csapatösszevonások a rozsnyói völgyben. Meggyőztük, hogy nincsenek, a kaszárnyákhoz is lekísértem, nézze meg személyesen. Červenák a sikeres kémkedés után partizánvezető lett a polomai körzetben. 1944. szeptember elsején behívót kaptam Kárpát-aljára, valahová a Felső-Tisza vidékére. Nem vonultam be. Harmadikán az alsószolcai hadkiegészítő parancsnokság Torma főtörzsőrmestere tussolta el ügyemet. Ősszel a soproni ágostai hitvallású evangélikus teológia hallgatója lettem. A front közeledésének hírére utaztam haza. A románok már lőtték Rozsnyót. 1945 január 12-én, féltve szüleimet katonaszökevényességem következményeitől, úgy határoztam, a partizánokhoz megyek. Női ruhába öltöttem, hogy kijuthassak a minden kijáratánál őrzött városból. A városvégi őrsegen átjutottam, ám a Hutánál szembejött velem egy fiatal német lovas, aki incselkedve meghúzta a turbánomat. Leleplezett. Elfogtak. A kivégzésem tanakodtak. Az mentett meg, hogy éppen egy nőt kerestek, aki a fronton keresztül hordta a híreket. Azt feltételezték, én lehetek az. Én viszont meggyőztam őket, hogy adjanak át a városban levő magyar parancsnokságnak. Két német elvitt a hadsereg-parancsnokságra, és ott minden kommentár nélkül átadott. A kihallgató tiszt épp befejezte egy fogoly román alezredes kihallgatását, megszólított: „No miről van szó, kisasszony?” Az egész terem meglepődött, mikor leemeltem a parókás turbánomat, és bemutatkoztam: Krausz Zoltán vagyok, evangélikus teológus. A hadseregbörtönbe kerültem kb. 450 fogoly közé. A szeminárium egyik termébe voltunk zsúfolva. Az embereket véresre marták a tetvek. A tetűverseny úgy nézett ki, hogy egy papírlapra helyezték az állatkákat, szemből mindegyiket a gazdája bízta, a tetvek a hang irányába igyekeztek, a leghebbebb győzött. A hadbíróság Veszverésről hármunkat Šumiacra (Királyhegyaljára) vitt, és ott ítélt. Kettőt közülünk golyó általi halálra ítélt, amit még aznap végrehajtottak. Én tolmácsoltam nekik a halálos ítéletet, mert csak én beszéltem szlávul. Két ruszin családapa volt. Nyolc évi kényszermunkát kaptam, mivel a főiskolásoknak nem volt kötelező a bevonulás, de a németek fegyveresen fogtak el, hát így döntöttek. A huszonnegyedik hadosztály kiegészítő zászlóaljának büntetőszázadába kerültem. 1945. május 23-án vergődtem haza Rozsnyóra Nyugatról.

– *A születésnapodon. Mi fogadott?*

– Csehszlovákiában a magyargyűlölet szuperlatívuszra fokozódott. A „demokrata” Beneš kassai kormányprogramjának lényege: Csehszlovákiát németek és magyarok nélkül. A dobsinai bulinereket marhavagonokban indították Németország felé, aztán valahol Csehszlovákiában lemészárolták őket.

– *Úgy tudom egyetlen rokonunk jutott el Németországba.*

– Andreas Krausnak hívják, nem tudom, él-e még. Az állampolgárságuktól megfosztott magyarok számára munka, nyugdíj, iskola nem létezett. Az öregek nyomorogtak a városokban. Rozsnyó teljes férfi lakossága a kaszárnyákban raboskodott. Keresztet nyírtak a hajukba. Velük szedették le a főtéri gesztenyefák leveleit. Az ürügy, hogy a németek egy partizán tetemét akasztották az egyikre.

– *Téged is fellógathattak volna oda.*

– Egyenesen az ablakunk alá. Mondvaccinált bűnökért ítélték el ártatlanokat.

– *Vagyis a béke ugyanolyan szörnyű volt, mint a háború.*

– A háborúnak mindig véget vet a béke, de a béke borzalmainak senki se parancsolhattott megálljt.

– *Sztálin elvtárs sem?*

– A magyarokat málenkij robotra hurcolták, már aki megmaradt az elnéptelenített Szudéták rabszolgavásárából s a Magyarországra toloncolásból. Nagyszüleid is ötven kilós csomaggal marhavagonban „költöztek” Magyarországra.

– *És te?*

– Megalapítottuk a Csehszlovákiai Demokratikus Népi Szövetséget.

– *Ez volt a belépőd Jáchymovba.*

– Ennek az illegális önvédelmi szervezetnek egyetemi tanár, katolikus, református, evangélikus papok voltak a tagjai, és természetesen az egyetemista ifjúság. Gyűjtésből támogattuk a rászorulókat, dokumentáltuk az adatokat az embertelenségekről.

– *A béke-bűnökről.*

– Illegális lapokat terjesztettünk, a nyugati Felvidéken a *Gyepű Hangját*, keleten az *Észa Szavát*. Higgadt hangon igyekeztünk szólni az üldözöttekhez. Bízzanak a nagyhatalmak döntésében, mert igazságos lesz, ne engedjék magukat provokálni, ne adjanak ürügyet semmilyen terrorra! Ezzel nyugtatgattuk a magyarságot.

– *A nagyhatalmak, mint közismert, igen igazságosak. Miért nem seduxent írtatok fel a népek?*

– Nem voltunk naivak, az abszurd helyzetben egyszerűen nem írhattunk mást. Egy kisebb csoport diplomáciai vonalon működött. A nyugati csoportból Restár Mihály, Mészáros László, a keletiből Hajdú László, Varró István és én. Pistával memorandumokat szerkesztettünk és kézbesítettünk Magyarország politikusainak, papi méltóságainak. A személyiségekből néhány: Nagy Ferenc miniszterelnök, Varga Béla Házelnök, Keresztúry Dezső kultusz-miniszter, Gyöngyösi István külügyminiszter, Szakasits és Rákosi miniszterelnök-helyettesek, Jócsik Lajos államtitkár, áttelepítési kormánybiztos, felvidéki sarlós, nagy segítségünk-re volt. Tárca nélküli miniszterségre javasoltuk. Aztán Krammer Jenő kultuszminisztériumi osztályvezető (sarlós), Vass László kisgazdapárti sajtófőnök (sarlós), Veres Péter, a Nemzeti Parasztpárt vezetője, későbbi miniszter, a Brankovity és Sulyok, nem utolsósorban az egyházak vezetői, a főrabbi, az evangélikus vezérpüspök, Varga Sándor evangélikus főtitkár, Ravasz László püspök és Mindszenty József kardinális hercegérsek – mindegyik tárgyalattunk.

– *Valamennyien tehetetlenek voltak.*

– Majdnem tehetetlenek. Rákosi elvtárs például befolyásolhatta volna moszkvai kapcsolatain keresztül a cseh és szlovák elvtársait. Mindszenty ajánlólevelével pedig Nyugaton is kinyíltak előttünk az ajtók.

(*Kézirat. Fórum Kisebbségkutató Intézet*)

SÁNDOR ELEONÓRA HÁNY IGAZSÁG VAN?

(Interjú Lipcsey Gyulával)

Lipcsey Gyula neve nem közismert Dél-Szlovákiában – a rendszerváltás óta eltelt három év nem volt elegendő ahhoz, hogy ismertté legyen. Gyula bácsi egyike azoknak, akik még élnek a Csehszlovákiai Magyar Demokratikus Népi Szövetség 1949. évi perének vádlottjai közül. 1992 márciusában megkapta az Estreházy János Emlékbizottság plakettjét. Töbörétei otthonában látszólag visszavonultan, mégis a világ dolgaira odafigyelve él.

– Gyula bácsi, először a volt magyar politikai foglyok szervezetéről kérdezném...

– Most egy nagy, országos akcióba kezdtünk – Dél-Szlovákia-szerre olyan emberek sírját koszorúzzuk meg, akiket valamilyen módon, különböző okokból a múlt rendszer meghurcolt. Akik, lehet, hogy semmit sem csináltak, csak áldozatok. Végigjártuk már a Felső-Csallóközt, aztán Nyitra vidékére mentünk, majd idén tavasszal Érsekújvár és Párkány környékén akarjuk folytatni ezt az akciót. A gond az, hogy ha alaposan végiggondoljuk a dolgokat, nehéz az itteni születésű emberek közül olyanokat kiválasztani, akik mind etikai, mind politikai szempontból megérdemlik a kiemelés. Fábryról nekem ilyen szempontból nagyon rossz a véleményem, őt a Csemadok futtatta, futtatja. Hogy az elmúlt két évben Esterházy lett ilyen személyiség, az nagyrészt a véletlen műve. Most őt futtatják, és sokan ki is sajátították maguknak – a Rákóczi Szövetség, a lánya, Duray Miklós... Hogy ez jó-e vagy sem, arról lehetne vitatkozni. Mi két másik emberre gondoltunk már régen – Putz Évára és Arany A. Lászlóra. Azt szeretnénk, hogy emléktáblát állítsanak nekik Zsérén, illetve Kolonban.

– A Fábry-kultusz valószínűleg már végérvényesen a múlté. A korszak kutatói arra mutattak rá, hogy 1945 és 1948 között igenis létezett ellenállás, bizonyíték erre a Népi Szövetség, de Szalatnai és Peéry munkássága is.

– Véleményem szerint az, hogy most egyre inkább Szalatnai kerül előtérbe, Molnár Imre történész hibája. Ő Esterházyt egy tiszta embernek gondolta, s ezt kivetítette Szalatnaira is. Szoros kapcsolatot alakított ki Szalatnai lányával, s amit az mondott, más támpontja nem lévén, kritika nélkül elfogadta, egybemosva így az Esterházy- és a Szalatnai-vonalat.

Tudnunk kell, hogy Esterházy pártja is csak külsőleg volt egységes. A párton belül két irányzat volt érzékelhető: az egyik Esterházy inkább baloldalra húzó, a sarlósokra támaszkodó irányzata, a másik pedig, az ún. népi vonal, Csáky gróf mellett kezdett felsorakozni, de végül is nem tudott megszerveződni. Itt szerepelt Németh, az SZMKE titkára, ide került volna Menyhérről Kovács Gergely, aztán Putz Éva s jómagam is. Az egyik oldalon ott volt tehát a „vörös gróf”, a másikon pedig egy erősen polgári vagy akár nyárspolgári réteg. Ez a felosztás persze nem annyit jelent, hogy a jobboldalon van a mennyország, baloldalon a rosszak, a pokol, középen meg a tisztítótűz. Hanem középen azok vannak, mint ma is, a Dobosok, Szabó Rezsők, Rózsa Ernők, akik kiszolgálták a múlt rendszert, és kiszolgálják a mait is.

Szalatnai is ilyen. Én Szalatnainak két feljelentéséről biztosan tudok. Először még a háború alatt jelentette fel Arany A. Lászlót, a másikat pedig a háború után Novomeskýhez írt egyik levele tartalmazza. Ebben szó szerint az áll: hogy létezik az, hogy olyan ember, mint Arany, még szabadlábban van... Ez a levél megvan Magyarországon is, hiszen amikor a Novomeský-anyagot kikérték, abban benne volt.

– *Ugyanakkor Szalatnai Novomeský révén sok embert meg is mentett.*

– De amikor felszólították, nevezzon meg hét embert, akit levesznek a kitelepítendőök listájáról, ő ezt megtette, s ez aljas dolog volt.

Véleményem szerint Esterházyt a sarlóások az orránál fogva vezették. Egyébként hogyan juthatott volna eszébe olyan képtelenség, hogy elmegy Husákhhoz, és neki próbálja elmagyarázni, hogy mi a helyzet. Az pedig megnyom egy gombot, és Esterházyt letartóztatják. Vagyis Esterházy abban az időben úgy érezte, hogy biztos a pozíciója, az itteni magyarságnak továbbra is ő a vezetője, ezt gondolta teljesen naivan. Nekem pedig az a gyanúm, hogy aki kétszer feljelentő volt, az lehetett harmadszor is.

– *Térjünk vissza Aranyhoz! Az ő esetében az ún. népiekhez való tartozás politikai irányultságot jelentett? Hiszen tudományos munkássága egyáltalán nem illik bele a „népiekről” kialakított képbe.*

– Arany részéről ez elsősorban szakmai kapcsolat volt, a nyelvjárási szótárakat előkészítő munkába kapcsolódott bele. Tény, hogy Arany nem szerette a „balosokat”. De a börtönben, ahol találkozott Esterházyval, jól megértették egymást. Lipótváron megegyeztek abban, hogy ha kikerülnek a börtönből, együtt fognak dolgozni. Ez áll Arany végrendeletében is. Mi ehhez a megegyezéshez tartjuk magunkat, amikor nem beszélünk Esterházy baloldali kapcsolatairól. S mi végigcsináltuk azt is, amit Esterházy lánya sem mert, számomra érthetetlen okból: én hivatalosan, az ügyészségen kértem Esterházy rehabilitációját.

Esterházy biztosan nem volt kommunista, de fasiszta sem: ő Nyugatbarát politikus volt. És ez a lényeg.

– *Gyula bácsi szavaiban mintha keserűség is érződne.*

– Készítettünk Antall kormányfő számára egy memorandumot a 80-as évek végén, ahol kifejtettük az álláspontunkat a kitelepítésekkel, a lakosságcserevel, a hadifoglyokkal kapcsolatban. Megírtuk azt is, hogy mi úgy látjuk, az 1964-es Csorba-tói egyezmény nagy kárt okozott a kitelepítetteknek. Két év után jött írásbeli válasz – olyan, hogy szégyellem megmutatni másoknak. Magyarországon is ugyanolyan emberek futnak a politikában, mint a Szabó, Dobos, ugyanilyenek.

(Megtalálható: Fórum Kisebbségkutató Intézet)

SZABÓMIHÁLY GIZELLA

ARANY A. LÁSZLÓ KÉTNYELVŰSÉG-FELFOGÁSA

A MAI NYELVTUDOMÁNY TÜKRÉBEN¹

1. Kötetünket egy tudománytörténetileg alapvető jelentőségű tanulmánnyal indítjuk: tudtommal ugyanis szlovákiai magyar viszonylatban Arany A. László írása az első és évtizedekig az egyetlen olyan nyelvészeti munka, mely a kétnyelvűség problémakörét tudományos igényrel és tárgyilagosan közelíti meg. A tanulmány szerepeltetése e kötetben ugyanakkor némiképp félrevezető: azt sugallja, mintha a mai szlovákiai kétnyelvűségi kutatások kapcsolódna Arany A. László említett tanulmányához, netán azt folytatnák. Arany A. László gondolatai és a jelenlegi kétnyelvűségi kutatások (és az elmélet) ugyan számos ponton érintkeznek egymással, ám e jelentős nyelvészünk szóban forgó műve a legutóbbi időkig gyakorlatilag ismeretlen volt a szakemberek, így a szlovákiai magyar nyelvészek körében is.²

Arany A. László tanulmánya ma is gondolatébresztő írás, mind nyelvészeti, mind pedig pszichológiai megközelítésből számos izgalmas kérdést vet fel, ezek érdemben való tárgyalása azonban túl messzire vezetne, itt tehát csak arra vállalkozom, hogy Zeman László magyar fordítását felhasználva kísérletet tegyek a szöveg néhány, általam fontosnak tartott részletének értelmezésére és kommentálására.³

2. Az Arany A. László által idézett szakirodalom felületes elolvasása után olyan benyomás támadhat bennünk, hogy ez a tanulmány is az olyan nagyszámú kompilátum egyike, melyben a szerző mások megállapításainak összefoglalására szorítkozik, hiszen példáit is – a szlovákiai magyar egyetemi hallgatóktól származókat kivéve – a szakirodalomból (Oberpfalcer, Novák, Jakobson stb.) veszi. A tanulmány újszerűségét, a „minőségi ugrást” azonban az adja, ahogyan Arany A. László az idézett szakirodalom megállapításait a kétnyelvűsége vonatkoztatja, illetve ahogyan a diakrón és a szinkrón szemléletet összekapcsolja.

Oberpfalcer (1931, 354, 358), Novák (pl. 1933, 26), de a többi hivatkozott szerző is említést tesz arról, hogy a szomszédos népek nyelve hat egymásra, azt azonban egyikük sem mondja ki, hogy a leírt nyelvi változások feltétele a kétnyelvű egyén, a kétnyelvű közösség.

1 1993-ban Arany A. László születésének századik évfordulóján a Szlovákiai Magyarok Anyanyelvi Társasága emlékülést szervezett, melyen Arany A. László kétnyelvűség-konceptiója a mai tudomány tükrében címmel tartottam előadást (az előadás szövege az *Anyanyelvi Füzetek* első számában jelent meg). Jelen írásom az említett előadás alapján készült, annak lényeges pontokkal kibővített, alapvetően átdolgozott továbbfejlesztése.

2 A szöveg első magyar változatának megjelenéséig (Svoboda Róbert fordításában, *Regio*, I, 1990, 1, 96–111) tudtommal csak Sulán Béla (1963, 5) tesz említést Arany A. László e tanulmányáról.

3 Jegyzetemben a fordító is szól a tömör, formulaszerű megfogalmazásokról, melyek – az ismétlések és visszautalások ellenére – olykor meglehetősen nehezen értelmezhetővé teszik a szöveget. Ezért voltam kénytelen számos esetben az „úgy tűnik, mintha”, „talán”, „lehet, hogy”-féle óvatos(kodó) fogalmazásmódot választani.

Arany A. László egyik-másik megjegyzéséből úgy tűnik, mintha az általa idézett szerzők használnák a kétnyelvűség fogalmát, pl. a 17. oldalon ezt írja: „*Jakobson úgyszintén említi az expresszív kifejezések és a kétnyelvűség fonológiai jelenségeinek a rokonságát*”, az idézett helyen azonban Jakobson (1931, 254) csak az idegen fonémákat tartalmazó szó átvételéről beszél. Ami pedig a diakrónia-szinkrónia viszonyát illeti, Jakobson és általában a Prágai Nyelvész kör tagjai a nyelvi kontaktusok következményeként kialakult fonológiai változásokkal foglalkoznak, műveik (legalábbis az Arany A. Lászlótól idézettek) tehát alapvetően nyelvtörténeti jellegűek. A szinkrónia-diakrónia szempontjából Arany A. László műve viszont érdekes kettősséget mutat: nyelvi adatai nagyrészt a nyelvtörténet, pontosabban a nyelvjárástörténet körébe tartoznak, a tanulmányban mégis a szinkron szemlélet tűnik a meghatározónak, hiszen a szerző az idegen nyelvi elem választásának lélektani hátterét, illetve az általa keltett reakciót, majd az elem rendszerbe épülésének folyamatát próbálja megragadni.⁴

3. Arany A. László tanulmányának címe: *A kétnyelvűség jelenségeinek pszichológiai alapjai*. A cím olvastán ma arra gondolnánk, hogy az írás témája az egyéni kétnyelvűség, annak kialakulása, a kétnyelvű és az egynyelvű egyén gondolkodása és nyelvhasználata közötti különbségek stb. Arany A. László azonban a nyelvi kontaktuson alapuló közösségi kétnyelvűséget vizsgálja, s azon belül is csak egy területre, az idegen szavak átvételére irányítja figyelmét. A szerző tehát igen szűken értelmezi a „kétnyelvűség jelenségei”-t, hiszen a nyelvi kontaktusok, a kétnyelvűség következményei sorában nem említt olyan (részben már a saját korában ismert) jelenségeket, mint a tükörszavak és -kifejezések, valamint tükörszerkezetek használata, a jelentéskölcsönzés vagy azt, hogy a kétnyelvűek egyes nyelvi elemeket gyakrabban vagy ritkábban választanak, mint az egynyelvűek stb.

A kétnyelvűség ilyen megközelítése nyilván a tanulmány alapvető problémafelvetésével függ össze, melyet Arany A. László így fogalmaz meg: „*A kétnyelvűség meghatározó dilemmája, vajon egy közösségnek vagy legalábbis jelentős részének a kétnyelvűsége lehet-e olyan hatással, hogy a társadalmi szempontból alacsonyabb szintű nyelv, nyelvi norma a domináns norma befolyása alatt megváltoztassa fonológiai struktúráját is. Egyszóval: redukáltabbá válhat-e, vagy ami még fontosabb, vajon gazdagodhat-e a domináns norma elemei által*” (8). Arany A. László e kérdésre igenlő választ ad: „*Egy nyelv struktúráinak készlete [...] gyarapodik vagy redukálódhat, s a két nyelv szerkezetéből a struktúra fejlődési fokaként új minőségű szerkezet jöhet létre. A kulturális vagy hatalmi helyzetből kifolyólag domináns struktúra hatására a régi struktúra egy új, bár az eredetitől nem túlságosan eltérő struktúrává válik (s ez ellen nem vethető fel, hogy a struktúrák nem vegyülhetnek, mivel ilyen érvek strukturális szempontból kizártak).*” (14) Másutt (18) lényegében ugyanez a gondolat így jelenik meg: „*Nyelvészszemmel nézve a kétnyelvűség két norma áthatódása az egyén konkrét nyilatkozataiban (aminek természetesen kisebb a jelentősége), valamint a közösség nyelvhasználatában (aminek megvan a súlya), míg nem a kétféle elemből egy új, mindkettőtől eltérő, de az egyikhez mégis – s a fejlődés kezdeti szakaszában többnyire az alacsonyabb szintűhöz – közelebb eső norma alakul ki.*”

4 A nyelvtörténeti alapállástól azonban Arany A. László sem tud elszakadni, hiszen a kétnyelvűség annyiban érdekli, amennyiben az bizonyos nyelvi rendszertől való változásokkal összefüggésbe hozható. (Vö. S. Romaine megjegyzését a strukturalistákról, 1989, 7.)

Ha Arany A. László gondolatait a későbbi kétnyelvűség-kutatók szóhasználatát követve próbáljuk visszaadni, akkor azt mondhatjuk, hogy ha az egyéni szóhasználatban (a parole szintjén) megjelenő interferenciajelenségek gyakoriak lesznek és szabályszerűvé válnak, beépülnek az adott kétnyelvű beszélőközösség által használt nyelvi rendszerbe (a langue elemek szintjére emelkednek), és átstrukturálják azt.⁵ Arany A. László gondolatmenete tehát e tekintetben lényegileg azonos pl. U. Weinreichével (1953/1974, 1) vagy S. Romaine-éval (1989, 50). Arany A. László arra is rámutat, hogy az idegen elem belépésével a régi struktúra megbomlik ugyan, de egyúttal egy új is keletkezik, mely tartalmazza az integrálódott elemet. A szerző tárgyilagos-tudományos szemléletéből következik, hogy az így létrejött új kétnyelvű nyelvváltozatot nem értékeli, nem tartja rosszabbnak, mint a kiinduló (egynyelvű) nyelvváltozatot. Felfogása tehát jóval modernebb, mint amit ezzel a témával kapcsolatban egyes mai nyelvészek vagy akár egy olyan reprezentatív kiadvány, mint a *Nyelvművelő kézikönyv* képviselnek.⁶

A Prágai Nyelvész Kör tagjai az 1928-as hágai első nemzetközi nyelvészkonferencián nyilvánosságra hozott tételeikben megfogalmazták: „Egy bizonyos nyelvrendszer módosító nyelvi jelenségek terjedése nem mechanikus, hanem az azt elfogadó szubjektumok készségétől függ. Ilyen értelemben a fejlődési tendenciákkal összhangban van” (idézi Arany A. László 16. 1.) Weinreich (1953/1974, 25), és a későbbi kétnyelvűség-kutatók is azt a nézetet vallják, hogy a nyelvi kontaktusok hatása ott nyilvánul meg a legerősebben, ahol az idegen elem azonos irányban hat a befogadó nyelv latens tendenciáival. Úgy tűnik azonban, hogy Arany A. László elképzelhetőnek tartja a(z) anyanyelv fejlődési tendenciáival nem egyező irányú változást is, hiszen alább ezt írja: „A más nyelvekkel gyakran érintkező nyelvközösség, amely esetleg idegen kulturális szférába is tartozik, szert tehet az adott készségre, s az annál erősebb, minél kiterjedtebb a kétnyelvűség, mindkét nyelv normájának ismerete. Az így meghatározott készség bizonyos lehetőség iránti késztetést jelent, s elehetőség másokkal szemben – realizálódhat.” (16)

4. A fenti idézetből az is kitűnik, hogy Arany A. László a kétnyelvűséget a H. Paulra visszavezethető hagyománnyal egyezően értelmezi, vagyis kétnyelvűnek azt tartja, aki két nyelv normáját bizonyos szinten ismeri; az újabb szakirodalom viszont a kétnyelvűség lényegét a két nyelv (rendszeres, alternatív stb.) használatában látja (vö. Weinreich 1953/1974, 1; Grosjean 1982, 3; Romaine 1989, 10–11). Arany A. László tanulmányában egyúttal arra is kísérletet tesz, hogy a kétnyelvűséget (az idegenszó-használatot) lélektanilag megmagyarázza, ezt írja ugyanis: „A kétnyelvűségnek tehát amennyire lehet egységes, pszichológiai indokolt nyelvészeti értékelését kell kialakítani, olyat, amely lehetővé teszi a jelenségek és feltevéseinek helyes megítélését az eleven nyelvhasználat vizsgálatában.” (9)

5 Újabbban különbséget tesznek a kölcsönzés, illetve a szubsztrátumhatás következményeként kialakult változások között (vö. Romaine 1989, 70–71), Arany A. László ezt a megkülönböztetést még nem ismerte.

6 „A kétnyelvűség körülményei közt élő külföldi magyarok nyelvhasználatának sajátos vonásai [...] azt mutatják, hogy a két nyelvi rendszer az állandó érintkezésben könnyen egymásba fonódik, keveredik az egyén tudatában, a nyelvérzék nemegyszer bizonytalanná válik, az egyik nyelv kategóriái hozzáidomulnak a másikhoz, a sajátosságok megritkulnak, s fennáll a veszélye a nyelvi rendszer megbomlásának. Ez pedig – a megértést ugyan nem, de – a fogalomrendszer kialakítását, a dolgok logikájába való behatolást, az alkotó gondolkodást veszélyezteti. A nyelvi rendszer felbomlásával ugyanis a gondolkodás maga válik az egyénben szertveletné, bomlottá, felemássá.” (NyKk. I, 1980, 1291.)

A beszélés során lejátszódó lélektani folyamatokat⁷ az alaklélektanra támaszkodva így válaszolja: „A beszédélmény során alakzatok (vagy legalább komplexumok) képződnek, azaz egy adott nyilatkozat, mondat, szó mint ellentett jelenik meg szemben a nyelvi tudat potenciális szisztémájával vagy aktuális formájával. A nyilatkozat, szó ekképpen a nyelv ismeretének hátterével megjelenő alakzat. [...] Amennyiben különösképpen kifejező alakzatra (fogalomra, kifejezésre) törekszünk egy bizonyos célzattal (a közlő stílus szabatossága, az esztétikai stílus különossége), erre igen gyakran idegen kifejezéshez folyamodunk. S az éles kontrasztképzés épp a kétnyelvűség elemi megjelenésének alapvető lélektani tényezője. A bilingvális tennészetű elem erősen nyomatékosuló szembeállítás, a legerősebb hatást kiváltó alakzat.” (13)

Az idézethez az alábbiakat tartom fontosnak hozzáfűzni:

Arany A. László (strukturalista lévén) megkülönbözteti a nyelvet és a beszédet, s lényegében ugyanazt mondja, amit később U. Weinreich (1953/1974, 7, Lotz Jánost idézve), vagyis hogy minden beszédesemény egy adott nyelvhez tartozik, a nem odatartozó (az idegen) elem ennél fogva erősen elkülönül a környezetétől. S minél „idegenebb”, minél kevésbé integrálódott elemről van szó, annál erősebb az általa kiváltott hatás. Arany A. László példákat nem említ, megfogalmazásából azonban arra lehet következtetni, hogy valójában arról a jelenségről beszél, amit ma kódváltásnak nevezünk. A mai szakirodalomból (pl. Poplack 1988, 220; Romaine 1989, 50–51, 133–137) ismert, milyen nehézségekbe ütközik a gyakorlatban a kódváltás és a kölcsönzés elkülönítése; a tanulmány alaptémája miatt (egy nyelv fonológiai rendszerének megváltozása idegen hatásra) arra következtethetünk, hogy Arany A. László olyan esetekre gondol, amikor az idegen szó megtartja eredeti fonológiai-fonetikai jellegzetességeit – bár közismert, hogy az esetek döntő többségében a kétnyelvű egyén az idegen szó kiejtésékor hanghelyettesítéssel él (vö. Weinreich 1953/1974, 28; Sulán 1963, 7).

A fenti idézetből kiderül, hogy Arany A. László az idegen szó választását az egyén kommunikatív céljaival hozza összefüggésbe. Többek között ez az idézet is példázza, hogy Arany A. László az idegen elem használatát az egyén szemszögéből – mint annak egyéni döntését – közelíti meg. A mai kétnyelvűségi kutatások viszont feltárták, hogy a kódváltás, a kölcsönzés stb. nem egyéni „önkényen” alapul, hanem egy-egy beszélőközösségben megvannak a maguk szabályai (vö. pl. Poplack 1988), melyekhez – éppen a sikeres kommunikáció érdekében – az egyénnek alkalmazkodnia kell.

Arany A. László az idegenszó-használatot stilisztikai értékűnek tartja,⁸ a stílushatást a kontrasztképzéssel azonosítja. Ezzel lényegében azt a (saussure-i alapú) stílusértelmezést követi, amely szerint a nyelvi elemek saját stílusrétegükön belül semlegesek, (stílus)hatást más rétegbe kerülve fejtenek ki. A szerző szerint az idegen szó ugyanúgy viselkedik, mint a saját (stílus)környezetéből kiemelt s más környezetbe áthelyezett bármely szó, nyelvi elem. Ezzel kapcsolatban talán érdemes idézni azt a ma már közkeletűnek számító nézetet, mely szerint a kétnyelvűek beszédében előforduló kódkeverés és kódváltás az egynyelvűeknél megjelenő stílusváltáshoz (style-shifting) hasonlítható (pl. Romaine 1989, 132); más szer-

7 Arany A. László sem itt, sem másutt nem tisztázza, hogy a vázolt pszichikai folyamatok a beszélőben vagy a befogadóban (a beszélő vagy a befogadó agyában) játszódnak-e le, úgy tűnik azonban, hogy az elmondottak a kommunikáció mindkét résztvevőjére érvényesek.

8 „A kétnyelvűség lényege és fő mozgatója eszerint az aktualizálás-nyomatékosulás, azaz elemeknek igen hatásos, rendhagyó és stilisztikai természetű pozíciója.” (7)

zők (összefoglalóan Heller 1988, 78) a kódváltás stilisztikai, expresszív⁹ (nyomatékosító vagy enyhítő) hatásáról beszélnek.

A szerző szerint azonban „a kétnyelvűség problémáját nem lehet csupán az alaki pregnánság, kifejezőség jegyében, azaz a két nyelvi norma szabatos elkülönítését célzó pszichikai igénnyel megmagyarázni” (18), az idegen elem átvételét a célszerűség is indokolhatja (18). Arany A. László a célszerűséget az új (kétnyelvű) normával kapcsolatban említi, ezért feltételezhető, hogy példái (vikladáltam a seminárban, vidováltattam, skrtáltattam stb.) az adott beszélőközösségben – vagyis a pozsonyi egyetemen tanuló magyar hallgatók csoportjában – „normálisan” használt kölcsönszók voltak, bár a *Porubská volt itt, alebo Nagyová* példa inkább kódváltásnak tűnhet (főleg az *alebo* kötőszó használata miatt). Megjegyezhetjük, hogy tudomásunk szerint a mai szlovákiai magyar egyetemi hallgatók az idézett szavak közül egyet sem használnak.¹⁰

5. Saját korában elhelyezve a dolgot egyetérthetünk Zeman Lászlóval abban, hogy a szerző „következtesen alkalmazza a Prágai Nyelvész kör tételeit és terminológiáját” (Zeman 1997, 23), ez az elméleti keret ugyanakkor nyilvánvalóvá teszi az Arany A. László kétnyelvűség-koncepciója és a mai kétnyelvűségi kutatások között fennálló alapvető eltérést. Századunk nagy nyelvészeti irányzatai (a strukturalizmust is beleértve) nyelvi vizsgálódásaik során a pragmatikai aspektust¹¹ szinte teljesen (olykor programszerűen) figyelmen kívül hagyták, a szociolingvisztikai irányultságú mai kétnyelvűségi kutatásokban viszont éppen ez a szemléletmód a meghatározó. Mindezek ellenére a tanulmány számos gondolata ma is helytálló, sőt némelyike igen aktuális; ezzel kapcsolatban utalhatunk a szerző ama tételére, mely szerint a nyelv változásának, fejlődésének egyik mozgatórugója a nyelvek kapcsolata, egymásra hatása. Ezért a diakrón irányultságú nyelvtörténeti kutatásokban jól használhatók a kétnyelvűségnek mint szinkrón jelenségnek a feltárása révén szerzett ismeretek.¹²

9 Mivel az említett esetekben egy adott nyelvi elem (szó, kifejezés) jelentésmódosulás nélkül válik expresszív-vé azáltal, hogy „elűt” a környezetétől, „kontextuális expresszivitás”-ról (Zima 1961) beszélhetünk.

10 Ennek oka az, hogy a jelölt fogalmakat ma másképp nevezzük. A *seminár* ma is előfordul ugyan, de külvizonyragos formában (‘gyakorlati óra’ értelemben). Szövegösszefüggés hiányában nem lehet tudni, Arany A. László milyen értelemben idézi, a belviszonyrag használata azonban arra utalhat, hogy nála talán ‘szemináriumi helyiség’ jelentése van (megjegyezhetjük még, hogy abban az időben a tanszékeket is *szemináriumnak* nevezték).

11 Arany A. László tanulmányában többször is szerepelnek a „társadalmi függőség”, a „társadalmi meghatározottság” kifejezések, ezeket azonban a saussure-i értelemben használja. A bírált pozitívista (naturalista) szemlélet szerint ugyanis a nyelv individuális természetű; Saussure és a strukturalisták viszont a társadalmi meghatározottságú nyelvet (langue) és az egyén konkrét beszédmegnyilvánulásait (parole) elkülönítik egymástól.

12 Sándor Klára (megjelenés alatt) a magyar–török kapcsolatok vizsgálata kapcsán szintén arra hívja fel a figyelmet, hogy „a tradicionális szemléletű történeti nyelvészet a legritkább esetben hivatkozik a rekonstrukció elvégzésekor mai folyamatok analógiájára”, holott ezek figyelembe vétele elősegíthetné azt, hogy teljesebb képet nyerjünk a múltban lezajlott változásokról.

HIVATKOZÁSOK

- Grosjean, Francois 1982. *Life with Two Languages. An Introduction to Bilingualism*. Cambridge, Mass., Harvard University Press.
- Jakobson, Roman 1931. Prinzipien der historischen Phonologie. *Travaux du Cercle linguistique de Prague (TCLP)*, IV, 247–267.
- Heller, Monica 1988. Strategic ambiguity: code-switching in the management of conflict. Monica Heller (Ed.). *Code-switching. Anthropological and Sociolinguistic Perspectives*, 77–96. Berlin, Mouton de Gruyter.
- Novák, Ludovít 1933. Fonológia a štúdium slovenčiny. *Slovenská reč*, II, 3–37.
- NyKk 1980. Grétsy László–Kovalovszky Miklós (szerk.): *Nyelvművelő kézikönyv I.* Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Oberpfalcer, František 1932. *Jazykozpyt*. Praha, Jednota českých filologů.
- Poplack, Shana 1988. Contrasting patterns of code-switching in two communities. Monica Heller (Ed.): *Code-switching. Anthropological and Sociolinguistic Perspectives*, 215–244. Berlin, Mouton de Gruyter.
- Romaine, Susanne 1989. *Bilingualism*. Oxford, Basil Blackwell.
- Sándor Klára (megjelenés alatt). A magyar–török kétnyelvűség és ami körülötte van. (Megjelenik a *Nyelvi érintkezések a Kárpát-medencében, különös tekintettel a magyarpárú kétnyelvűség-re* c. kötetben.)
- Sulán Béla 1963. A kétnyelvűség néhány kérdéséhez a magyar–szlovák szókinésbeli kölcsönhatások tanulságai alapján. *Magyar Nyelv*, 59, 253–265.
- Weinreich, Uriel 1953/1974. *Languages in Contact*. The Hague–Paris, Mouton. (8. kiadás.)
- Zeman László 1997. A fordító megjegyzései. (Ebben a kötetben.)
- Zima, Jaroslav 1961. *Expresivita slova v současné češtině*. Praha, Academia.

(Megjelent: Lanstyák István–Simon Szabolcs [szerk.]: *Tanulmányok a magyar–szlovák kétnyelvűségről*. Kalligram Könyvkiadó, Pozsony 1998. 32–43.)

NÉPI SZÖVETSÉG 1945–49

A Szövetség kezdeti tevékenységéről a Tóth László szerkesztésében megjelent dokumentumkötet, valamint a visszaemlékezések alapján alkothattak képet az érdeklődők.⁴ A mozgalomhoz 1946 folyamán csatlakozott Arany Albert László, aki – különösen a mozgalomba bekapcsolódott pozsonyi egyetemisták és a Pozsony-környéki katolikus lelkészek közt – kezdettől fogva elismert tekintélynek, természetes irányító személyiségnek számított.

1947 májusában a Szlovák Egyetem magyar szemináriumának helyiségében ő szervezte meg az a találkozót, amely egyebek közt arról döntött, hogy Csehszlovákiai Magyar Demokratikus Népi Szövetség jogvédő tevékenységét kérdőíves adatgyűjtéssel alapozzák meg. Ugyancsak itt határozták el azt is, hogy a magyarországi kapcsolatteremtésben elsősorban Mindszenty József, esztergomi hercegprímás folyamatos tájékoztatására helyezik a hangsúlyt, s rajta keresztül próbálják informálni a szlovákiai magyarok helyzetéről a nyugati nyilvánosságot is. Az Arany Albert László tudományos munkásságát ismertető kiadványok, illetve a mozgalom vezetőit bemutató publicisztikai írások további fontos adalékokkal szolgálnak a Szövetség történetéről.⁵

Az alábbiakban előbb a Népi Szövetség két illegális lapjának fennmaradt példányai alapján arra keressük a választ, milyen álláspontra helyezkedtek a két csoportot alkotó fiatal szlovákiai magyar értelmiségiek a reszlovakizáció, a kitelepítések, illetve a lakosságcsere kérdésében, s miben látták a jogfosztott helyzet megszüntetésének lehetőségét. Tanulmányunk második részében pedig a Szövetség munkatársainak magyarországi kapcsolatteremtő munkáját tárjuk fel.

A GYEPŰ HANGJA ÉS AZ ÉSZAK SZAVA

A pozsonyi magyar gimnazisták és egyetemisták körében jól ismert Paksi László, pozsonypüspöki katolikus segédlelkész kezdeményezésére 1945 nyarán Lipcesey Gyula és Hentz Zoltán 1946 folyamán húsznál több alkalommal illegális lapot jelentettek meg *Gyepű Hangja* címmel. A kezdetleges technikai eszközökkel előállított egy-két oldalas lapot Hentz Zoltán szerkesztette, s ő szerezte be a szükséges papírt, festéket. Lipcesey Gyulával ketten készítették a sokszorosító gépet.

1946 tavaszán a csetneki születésű Hentz Zoltán Rozsnyón felkereste Krausz Zoltánt, Varró Istvánt és Hajdú Lászlót, s megegyezett velük, hogy a dél-szlovákiai magyar lakta területek keleti részein *Észak Szava* címmel szintén kiadnak egy illegális lapot.⁶ A két lap a fennmaradt példányok tanúsága és Lipcesey Gyula, illetve Hajdú László visszaemlékezése szerint szorosan együttműködött egymással.⁷ Az *Észak Szava* 1946. június 20-án megjelent

4 Tóth László (szerk.): „Hívebb emlékezésül...” id. m. 142–146, 255–278.

5 Turczel Lajos: Kapcsolatom Arany A. Lászlóval, *Regio* (1) 1990. 1.90–95. – Arany A. László emlékkönyv. Nyitra 1993. (=Anyanyelvi Füzetek 1.) Szlovákiai Magyarok Anyanyelvi Társasága, Nyitrai Pedagógiai Főiskola Hungarisztika Tanszéke, Nyitra 1993. Arany A. Lászlót a pozsonyi magyar értelmiségi ellenállók Szalattai Rezső által irányított csoportja, a Csehszlovákiai Magyarok Végrehajtó Bizottsága súlyos vádakkal illette: a Bizottság két dokumentuma is azt állította Aranyról, hogy a világháború utolsó évében együttműködött a szlovákiai Magyar Párt nyilasbarát szárnyával szimpatizálók csoportjával. Ennek a vádnak azonban eddig semmilyen bizonyítéka sem bukkant fel. Vö. Tóth László (szerk.): „Hívebb emlékezésül...”

6 A két lap fennmaradt példányait, illetve azoknak a Népi Szövetség elleni vádemelés alkalmával készült szlovák fordításait ld. Szabó Károly: A magyar–csehszlovák lakosságcsere története I–III. Kézirat. Budapest 1981. Országos Széchenyi Könyvtár Kézirattára Fond 193. A fennmaradt példányok másolatait ld. még MTA KIA 2001/4. A Szövetség nyugati csoportja által megjelentett *Gyepű Hangja* című lapból mindössze a 14. szám két változata és szlovák fordítása áll rendelkezésünkre, a keleti csoport által kiadott *Észak Szava* 15 száma került eddig elő.

7 A Népi Szövetségről Otthontalan emlékezet címmel 2001-ben készült dokumentumfilm interjúanyaga. MTA KIA 2001/5.

16. számában olvasható „keleti kiadás” megjelölés arra utalt, hogy a *Gyepű Hangja* „keleti” megjelentetése esetenként a „nyugati” lap tartalmának átvételével történt.

Az első hónapokban az egyoldalas lapon sem a kiadás időpontját, sem a lapszámot nem jelölték. Így a fennmaradt számok alapján nehéz pontosan tisztázni, mikor jelenhetett meg a két lap első száma. Az *Észak Szava* mint Csehszlovákiai Magyar Demokratikus Népi Szövetség (CSMaDNéSz) „időszaki közlönye” 1946 húsvétján már létezett, amint azt a „Húsvét tanulsága” című írást tartalmazó egyoldalas, dátum nélküli lapszám is bizonyítja.⁸

Az 1946. év egyszerre volt a remények és a rendkívüli megpróbáltatások esztendeje a csehszlovákiai magyarság számára. A békekonferenciára való magyar felkészüléstől, az első világháborút lezáró békerendszernél méltányosabb és tartósabb megoldások ígértétől a szlovákiai magyarok azt remélték, hogy a magyar békeszerződésben a nagyhatalmak a határok 1919-1920. évi kijelölésénél elkövetett hibáikat korrigálják és a csehszlovák–magyar államhatár megállapításánál figyelembe veszik a magyar-szlovák etnikai határvonalat. Ugyanakkor az év a február 27-én Prágában megkötött csehszlovák–magyar lakosságcserevel kezdődött, ami a szlovákiai magyarok körében igen nagy csalódást és még nagyobb félelmeket váltott ki. A szülőföldjük ragaszkodó felvidékiek belátták ugyan, hogy Nagy Ferenc kormánya a csehszlovák hatóságok durva nyomásának engedve valójában kényszerű megállapodást kötött az önként jelentkező magyarországi szlovákok és a csehszlovák hatóságok által áttelepítésre kijelölt szlovákiai magyarok cseréjéről.

A nagyhatalmak magyar szempontból kedvező beavatkozásának lehetőségét mérlegelve a Népi Szövetség aktivistái jó ideig a magyar diplomácia súlyos hibájaként értékelték a lakosságcsere-egyezményt. A felvidéki magyar értelmiség 1946 elején mozgalommá szerveződő része 1946 január 24-én Tildy Zoltán miniszterelnökhöz, egy hónappal később Gyöngyösi János külügyminiszterhez címzett levelében jelezte fenntartásait a lakosságcsere-egyezmény előkészületeivel és logikájával kapcsolatosan. A Népi Szövetség képviselői mindvégig az etnikai határokkal minél inkább megegyező államhatárok kialakításában látták a magyar–szlovák viszony megoldását, s ezért elutasítottak minden olyan megoldást, amely a szlovákiai magyarságot az általa lakott terület nélkül kívánta Magyarországra kényszeríteni vagy a terület etnikai arculatát a magyarság belső széttelepítésével kívánta megváltoztatni: „Még a „jószerződési viszony” kedvéért sem szabad lemondaniuk (ti. a magyar kormány lakosságcsere-tárgyalásokon résztvevő képviselőinek – Sz. L.) az egy tömbben élő magyarokról, s területileg kell a visszacsatolást szorgalmazni a nagyhatalmaknál, mert ez a demokratikus, ez az igazságos, és csak így lesz tartós béke.”⁹

8 A számozás nélkül megjelent első lapszámok valójában inkább egy-egy aktuális kérdéskörre vonatkozó írásokat tartalmaztak. Így pl. a pozsonyi magyarság 1945 májusában elkezdődött tömeges kiutasításáról, az erdélyi magyarság helyzetének változásairól és a szlovákiai helyzetűtől eltérő fejleményeiről, a csehszlovák népbíróságok magyarokat sújtó működéséről készültek egyoldalas elemzések, beszámolók. Az *Észak Szava* 1946. május elején megjelentetett kétoldalas húsvéti száma a pozsonyi magyarok ligetfalui táborba való kiűldözéséről szóló híradás mellett igyekezett reményt önteni olvasóiba és azt tanácsolta, hogy kerüljék a nyilvános konfrontációt: „Légy óvatos! Nyilvános helyen ne politizálj! Át kell vészelned még ezt a kis időt! A fiatal magyar demokráciának nem holt mártírok, hanem dolgos magyarok, a munka hősei kelljenek.”

9 Tóth László: „Hívebb emlékezésül...”, id. m. 112–115. A lakosságcsere-egyezményt több más szlovákiai magyar csoport, szervezet, pl. a „Szlovákiában lévő magyar antifasiszták bizottsága” nevében Fábrý József, Ján Kugler, Major Sándor és Szalay István, Péry Rezsőék áttelepült pozsonyi magyar értelmiségiekből álló köre is bírálta. Uo. 119–121, 125–130. Akadt kritikusa a megállapodásnak a magyar külügyminisztériumban is. Ld. Vájlók Sándornak, a minisztérium szlovákiai magyar származású referensének memorandumát, uo. 116–118.

A lakosságcseré-egyezménnyel kapcsolatos kifogásokat a legtömörebben az 1946. március elején Gyöngyösi János külügyminiszterhez intézett, ismeretlen eredetű szlovákiai magyar memorandum fejezte ki. Ez az egyezményben rögzített magyar kormányzati beavatkozási lehetőségeket még nem érzékelve, a kisebbség felszámolását célzó csehszlovák intézkedések eskalációjától tartott. Ezért a megállapodást alapvetően elhibázottnak tekintette: „...a csehszlovák–magyar egyezmény megkötése után azonban azt tapasztaljuk, hogy a csehszlovákiai magyarság nemzeti, gazdasági és egyéni egzisztenciájában nemcsak hogy semmiféle javulás nem tapasztalható, hanem ellenkezőleg, egész emberi létünk újabb megpróbáltatások elé kerül.”¹⁰ Ugyanez a memorandum pontos elemzést adott azokról a csehszlovák szándékokról, amelyek a radikális magyarországi áttelepítéssel, valamint kényszerasszimilációs akciókkal végérvényesen fel kívánták számolni a kisebbségi magyar közösséget.¹¹

A Népi Szövetség két illegális lapja legerőteljesebben a Szlovák Megbízott Testület 1946. február 15-i ülésén elhatározott és három hónappal később, május 14-én meghirdetett úgynevezett reszlovakizációs akcióval szemben lépett fel.¹² A reszlovakizáció hivatalosan ugyan a magukat 1930-ban szlováknak, majd a bécsi döntést követően magyarnak vallók számára kínálta fel a szlovák nemzetiséghez való visszatérés lehetőségét, azt maguk az akció elindítói és végrehajtói is jóval szélesebben értelmezték. A lakosságcseré után Csehszlovákiában maradó magyarokkal szemben a csehszlovák politika kezdettől fogva mérlegelte a „belső megoldás” lehetséges eszközeit: így például a Vorosilov marsall által is támogatott csehországi deportálásokat, illetve a további belső telepítési akciókkal kombinált kényszerasszimilációt. Ez utóbbi a kétségkívül igen jól időzített, a deportálástól, ki- és széttelépítéstől rettegő magyarságnak az otthon maradás lehetőségét felkínáló kényszerasszimilációs akció formájában valósult meg. Az akció meghirdetésekor már egy teljes éven át a teljes jogfosztottság, kiszolgáltatottság és megfélemlítettség légkörében élő szlovákiai magyaroknak négyötöde, összesen 452 089 személy nyújtotta be a reszlovakizációs kérelmet, s közülük 362 679 személy kérelmét a szlovák hatóságok elfogadták, azaz őket szlovák nemzetiségűként regisztrálták, amivel visszanyerték állampolgári jogaikat.¹³

A Népi Szövetség nyugati és keleti csoportja számára a reszlovakizációs akció hatalmas kihívást jelentett. A mozgalom vezetői tisztában voltak csekély lehetőségeikkel, de eldöntötték, hogy megpróbálnak tanácsokat adni a reszlovakizációs dilemmával küszködőknek. Az Észak Szava 17. és 20. számában változtatás nélkül közölt reszlovakizációs elemzés (teljes szövegét ld. a mellékletben) a tömeges kényszerasszimilációt célul kitűző akció okait és feltételezhető következményeit igyekezett megnevezni.

10 Uo. 119.

11 „Rettenetes, nemzeti létünket kockáztató egzisztenciális válságunkban nyíltan és becsületesen meg kell mondanunk, hogy a csehszlovák–magyar egyezményt, de a tárgyalásokat is sérelmesnek kell minősítenünk, mégpedig azért, mert rólunk – nélkülünk döntöttek, kellő tájékozódás nélkül. Így a magyar kormány képviselői nem voltak kellőképpen informálva szomorú helyzetünkről.” Uo. 120.

12 A reszlovakizációt két szakaszban, 1946 májusában és júniusában, illetve az 1947. októbertől december 31-éig terjedő időszakban bonyolították le.

13 A kérelmezők és a ténylegesen reszlovakizáltak Šutaj által megadott maximális számot azért tartjuk elfogadhatónak, mert Kaplan 410 800 kérelmezőre, illetve 284 814 hivatalosan reszlovakizáltra vonatkozó adatai nem foglalják magukba azon kérelmezők nagyobbik részének a számát, akik időközben meghaltak, Magyarországra távoztak, csehországi munkára vitték őket vagy kérvényük formailag hiányos volt. Kaplan: Csehszlovákia igazi arca, id. m. 134, ill. 164. A Reszlovakizációs Bizottság 1947. január 1-jei statisztikai összefoglalását Šutajjal megegyezően közli Vadkerty: A reszlovakizáció, id. m. 107–108

A négyszázezernél több kérelmező és a háromezerhez képest több jóváhagyott kérelem hatalmas csapást jelentett a jogfosztással szemben ellenállást hirdető értelmiségi mozgalomnak. A tömeges jelentkezés okainak elemzése alapján azonban a szerző arra a következtetésre jut, hogy a jogfosztottság körülményei közt a szlovákiai magyarok igyekeztek a kisebbik rosszat választani. Ezzel együtt az írás az egzisztenciális fenyegetettség mellett a városi magyar népesség gyenge nemzeti identitásában, illetve a felelős kisebbségi magyar polgárság hiányában jelöli meg a tömeges reszlovakizáció belső, a kisebbségi közösségen belüli okait. A magyar identitás kényszerkörülmények közötti tömeges feladása miatt a nemzeti közösség értékőrző és mintateremtő magatartásában hagyományosan meghatározó két réteg felelősségét veti fel az elemzés, megfelelkezve arról, hogy a szülőföldön való maradás esélye a családok többsége számára a legelementárisabb egzisztenciális biztosítékot jelentette a rendkívüli időkben. A lakosságcsere keretében Magyarországra távozók és az otthon maradók közt így válhatott a kikényszerített reszlovakizáció olyan új megosztó vonallá, amely a korabeli események értékelésében, a jogfosztottság éveinek népi emlékezetében ma is kimutatható. .

A következtetések másik fontos eleme a csehszlovákiai és magyarországi gazdasági és politikai viszonyok összehasonlításából a szlovákiai magyar középosztálybeliek, vállalkozók körében felbukkanó tartózkodás és félelem a magyarországi szovjet jelenlét, illetve a hiperinfláció és az elszegényesedés következményeitől.

A következtetések harmadik, a közösség maradékát ellenállásra buzdító része két érvet igyekezett mozgósítani: a reszlovakizáltakkal szemben tervezett széttelepítések riasztó perspektívájával azt kívánta érzékelteni, hogy a nemzeti hovatartozás megtagadása árán sem válthatta meg senki a maga nyugalma, illetve arról próbálta meggyőzni az olvasót, hogy a békekonferencia utáni időktől remélt hatékony kisebbségvédelem a kisebbségi közösséghez hűségesek számára a reszlovakizációs alternatívánál jóval nagyobb biztonságot nyújthat.

A Népi Szövetség tagjaival szemben 1949 nyarán és őszén lefolytatott ügyészégi kivizsgálás idején a *Gyepű Hangja* és az *Észak Szava* szlovák nyelvre lefordított lapszámaiból az is kiderül, hogy a 1946 nyarán rövid ideig a két lapot megpróbálták a mozgalomhoz kapcsolódó aktivisták irányítására is felhasználni. A *Gyepű Hangja* egyik számozatlan lapszámának szlovák szövegéből például megtudjuk, hogy a lapot szerkesztő Hentz Zoltán és Lipcsey Gyula „a királyhelmeci, kassai, rozsnyói és komáromi csoportjaink vezetőit” arra kérte, hogy a magyarok letartóztatásairól jelentéseikben pontos személyi adatokkal együtt számoljanak be.

Az *Észak Szava* ugyancsak számozatlan lapszáma a mozgalom helyi megbízottait figyelmezteti, hogy az illegális lap terjesztésekor legyenek elővigyázatosak, mert a felelőtlenül szétszórt lapszámok miatt ártatlan embereket hurcolnak meg a csehszlovák hatóságok. Egyúttal pontos adatfelvételre serkenti a megbízottakat: „Jegyezzetek fel minden sérelmet, ellenőrizzék a hivatalok minden túlkapasát, mégpedig úgy, hogy az eseteknek legalább két tanúja legyen. Rövid időn belül nemzetközi ellenőrző bizottság érkezik a Felvidékre, amely kivizsgálja a sérelmeket.”¹⁴

Az *Észak Szava* 1946. júliusi, számozás nélküli lapszámából megtudhatjuk, hogy 1946 folyamán *Felvidék* címmel egy harmadik illegális magyar lap is megjelent Szlovákiában, amellyel a szerkesztők, vagyis a Népi Szövetség keleti csoportjának irányítói megpróbálták

felvenni a kapcsolatot. Ugyanerre kérték a mozgalom vidéki csoportjainak tagjait és a nyugati csoport vezetőit is: „A *Gyepű Hangja* nyugati csoport lapjának figyelmét felhívjuk a névre. A szelleme határozottan demokratikus, de a nevet a nyilasok alaposan lejáratták. Ne haragudjatok, bizonyára elkerülte a figyelmeteket.”¹⁵

A két lap 1946 nyarán híven tükrözte a békekonferenciával kapcsolatos kisebbségi magyar reményeket. Az *Észak Szava* például a francia rádióra hivatkozva csupán két megoldást látott elképzelhetőnek a szlovákiai magyarok kérdésében: „1) Vagy biztosítani Csehszlovákia magyar kisebbségének az 1938 előtti összes jogát. 2) Vagy a Felvidéki Magyarországot (sic) területtel együtt lecsatolni. A kisebbségi jogok megadása a csehszlovák kormány politikájának teljes bukását jelentené. Félhivatalos szlovák küldöttség tapogatózott a magyar kormánynál és hajlandó volna a Léva–Losonc–Rimaszombat–Rozsnyó vonalról lemondani, ha Magyarország lemond a Csallóközről és Kassáról. A magyar demokrácia azonban igazának tudatában megy a békekonferenciára, mert látja, hogy a csehszlovák politika saját zsírjában már ropogásra sült és nincs kizárva, hogy szénné is éghet.”¹⁶ A békekonferenciával kapcsolatos hírekkel foglalkoztak a két lap általunk ismert utolsó számai. Az *Észak Szava* „CseMaDNéSZ legújabb hírei” címet viselő egyoldalas kiadása pl. beszámolt arról, hogy a szervezetnek a reszlovakizáció ellen tiltakozó memorandumát a budapesti rádió francia nyelvű adásában 1946. június 29-én felolvasták.¹⁷

A két lap szerkesztőinek visszaemlékezései szerint a párizsi békekonferencia magyar szempontból minimális eredményekkel járó lefolyása után a Népi Szövetség minden erejét a szlovákiai magyarokat ért sérelmek dokumentálására, a magyar kormányzati és egyházi fórumok tájékoztatására koncentrált. Minthogy a két lap terjesztése miatt a szervezet könnyen sebezhetővé vált volna, az *Észak Szava* és a *Gyepű Hangja* megjelentetését 1946 őszén beszüntették.

KAPCSOLATTEREMTÉS A MAGYAR KORMÁNY KÉPVISELŐIVEL ÉS AZ EGYHÁZI VEZETŐKKEL

A Népi Szövetség pozsonyi, illetve nyugati csoportjában kezdettől fogva túlsúlyban voltak a fiatal magyar katolikus lelkészek: a kezdeményező Paksi László mellett pl. Restály Mihály, Mészáros Gyula, Koller Gyula, Náday Kálmán, Horony András, Cigány Imre, Hamvas Iván, Harsányi Gyula és Győry Miksa. A nyugati csoportban az Arany A. Lászlóval közvetlen kapcsolatban álló két egyetemista, Hentz Zoltán és Lipcsey Gyula 1945–46-ban a szervezet kiépítésével, illetve a *Gyepű Hangja* megjelentetésével törődött. Azt követően pedig az Arany által kialakított kérdőíves adatfelvétel megszervezésével.

15 Uo.

16 Masaryk szellemében vonják meg a nemzetiségi elv alapján a magyar–csehszlovák határokat. *Gyepű Hangja*, sz. n. – A *Gyepű Hangja* 14. számában még egyértelműbben fogalmazott: „Az egymillió magyar kisebbség ma saját maga akar már határozni sorsa felől. Egy évig túrtünk, de becsületünkbe gázolni nem engedünk. Nem Benes úr fogja meghatározni sorsunkat, kegyesen mint hős győztes megtűrt-e republikájában vagy elűz majd magától. (...) Nem akarjuk, hogy valaki is azzal vádolhasson, hogy az új Cseh-Szlovák Köztársaság ellen vagyunk. A cseh-szlováknak szép jövőt kívánunk. Ha úgy érzik, hogy kisebbséggel, velünk magyarokkal nem tudnak egy országban lakni, gyáván nem mernek jogokat adni, mi területestül oda megyünk, ahol jogainkat megkapjuk. Tudjuk, hogy (ez) egyes cseh és szlovák hazafinak nem fog tetszeni. Legyenek meg az etnikai határok.” MTA KIA 2001/4/3.

17 Uo.

A nyugati csoport katolikus lelkészei az 1945 őszen lebonyolított első csehországi deportálások, illetve a jogfosztások nyomán kialakult helyzetről a pozsonyi magyar konzulátus, illetve a csehszlovák–magyar lakosságcserét előkészítő és felügyelő Magyar Áttelepítési Kormánybizottság pozsonyi irodáján keresztül 1946 tavaszán vették fel először a kapcsolatot Mindszenty József esztergomi hercegprímással, s adtak számára részletes tájékoztatást a csehszlovákiai magyarok helyzetéről, a szlovákiai hatóságok ténykedéséről.¹⁸

A magyar katolikus egyház feje már 1945 nyarán tájékozódott a beneši dekrétumok és más jogfosztó rendelkezések hatásáról. 1945 őszen levélben kérte a csehszlovák püspöki kart, lépjenek fel az embertelenségek ellen. Ugyanazon év októbert 15-én pedig körlevélben tárta fel a magyar közvélemény előtt a szlovákiai magyarság súlyos helyzetét.¹⁹ Nem véletlenül fordultak tehát hozzá a Népi Szövetség tagjai. Bizonyosra vehető, hogy a csehországi deportálások második, 1946 őszi periódusában elkövetett kegyetlenségekről éppen a Népi szövetség Esztergomba eljuttatott adatai alapján rendelkezett a hercegprímás pontos információkkal.

Ezt követően 1946 novemberében hivatalosan kérelemmel fordult a csehszlovák hatóságokhoz, hogy engedélyezzék látogatását a Csehországba deportált magyarok körében. Az engedélyt a prágai kormány megtagadta, amiről Mindszentyt a prágai Beran prágai érsek 1946. december 21-én értesítette. Időközben, november 23-án az esztergomi hercegprímás levélben fordult Spellman és Griffin bíboros érsekekhez, hogy a deportálás embertelenségeit elszenvető csehszlovákiai magyarok érdekében emeljék fel szavukat a brit és francia külügyminisztériumban, illetve az Egyesült Nemzetek Szervezeténél.²⁰ A folytatódó üldöztetések ellen a hercegprímás 1947. február 5-én VI. György angol uralkodóhoz és Truman amerikai elnökhöz intézett táviratában is segítséget kért. Ezt követően a magyarországi németek kitelepítése idején kiáltványban ítélte el a kisebbségek elszakítását szülőföldjüktől.²¹

A Népi Szövetség tagjai közül a nyugati csoportból Restály Mihály és Mészáros Gyula, a keleti csoportból pedig Krausz Zoltán, Varró István és hajdú László kereste fel személyesen is a magyar egyházfőt. Krauszt és Varrót Mindszenty a párizsi béketárgyalások idején, 1946 szeptemberében útnak indította Franciaországba, hogy az ottani sajtó számára adott közvetlen információkkal próbálják meg befolyásolni a béketárgyalások menetét. Mint-hogy Párizsban időközben a csehszlovák–magyar vita befejeződött, a Szövetség két úton lévő tagját Salzburgból visszarendelték. A Népi Szövetség az esztergomi hercegprímás mellett memorandumokat juttatott el Ravasz László református püspökhöz és a magyarországi evangélikus egyház vezetőihez is.

A magyar kormány és országgyűlés vezető tisztségviselőihez a Népi Szövetség részben Jócsik Lajos kormánybiztoson, a Magyar Áttelepítési Kormánybizottság vezetőjének közvetítésével jutott el, részben pedig a keleti csoport Budapesten tanuló egyetemista tagjainak kitartó munkája révén. A magyar kormánytagokhoz címzett tájékoztatások, kérelmek között a legfontosabbnak az 1946. augusztus 3-án készült és Gyöngyösi János külügyminiszternek cí-

18 A Népi Szövetség elleni 1949. december 20-i vádirat. MTA KIA 2001/4/4 – Az 1949. december 30-i ítélet szövegének magyar fordítása. Tóth László: „Hívebb emlékezésül...”, id. m. 258–260.

19 Mindszenty József: Emlékirataim. Az Apostoli Szentszék Könyvkiadója, Budapest 1989. (Negyedik kiadás). 145–146.

20 A levelet magyar fordításban a Magyar Nemzet 1946. november 30-i száma alapján közli Vadkerty Katalin: A deportálások, id. m. 192–193.

21 Mindszenty József: Emlékirataim, id. m. 147–150.

mezett memorandumot tekinthetjük. A Népi Szövetség memorandumát a párizsi béketárgyalásokon a magyar küldöttséget vezető külügyminiszternek augusztus 14-én Nagy Ferenc miniszterelnök a következő kísérő szöveggel küldte tovább: „A Csehszlovákiai Magyar Demokratikus Népi Szövetség Nevedre szóló memorandumot kézbesített nekem. Illegális szervezetről van szó, amelynek tagjai maguk is illegálisan hozták át ezt a memorandumot. Ennek én itt nem sok hasznát veszem, azért küldöm Hozzád, hátha fel tudod használni abban a napi csatározásban, ami hallom, különösen a csehszlovákok részéről igen intenzív Párizsban.”²²

A Népi Szövetség béketárgyalásokkal kapcsolatos memoranduma a csehszlovák delegáció által a csehszlovákiai magyar kisebbség teljes felszámolását célzó tervzetére, a reszlovakizáció után még fennmaradó 200 ezer magyar egyoldalú magyarországi áttelepítésének békekonferencia elé tárt javaslatára reagál. A memorandum szövegezői nem alaptalanul tartottak a legrosszabtól, a békekonferencia jóváhagyó döntésétől, szem előtt tartva azt az eshetőséget, hogy a nagyhatalmak bonyolult érdekegyeztető és kompenzációs politikájában könnyen áldozatul eshet az egész felvidéki magyarság, amely „most a tárgyalások megkezdésekor ijedten döbrent rá, hogy az anyaországi pártpolitikai tisztogatások és nehéz csatározások közepette a felvidéki kérdés nyitva maradt.”²³

A felvidéki magyar kérdés történeti áttekintésével kezdőd memorandum konkrét esetekkel illusztrálta a jogfosztásokat és vagyoni károkat, Magyarország és a kisebbségi magyarság közötti együttműködés hiányosságait. Elítélte a memorandum a kollektív bűnösség elvét, illetve a csehszlovákiai magyarokra is kiterjesztett háborús bűnösség koncepcióját, miközben a Szövetség a Horthy-Magyarországgal szembeni távolságtartás hangoztatását is fontosnak tartja: „Két bűnös állam között vergődik egy ártatlan népcsoport, melynek csupán csak az a vétké, hogy 1938-tól új szellemet és szellemisséget nevel ki magából tisztán a demokrácia alapján.”²⁴

A lakosságszere-egyezményben megállapodott létszámon felüli áttelepítést a memorandum a leghatározottabban elutasította, s azt követelte, hogy a magyar béke delegáció ragaszkodjék a „népet földdel” elvhez, amennyiben a csehszlovák küldöttség mindáron szabadulni kíván a magyar kisebbségtől. A háború befejezése után kialakult helyzetben a Memorandum szerzői arra sem láttak semmilyen garanciát, hogy a kisebbségi jogokhoz való visszatérés elegendő politikai alapot jelenthetne a kisebbség egyenjogúsításához.

A memorandum „Rólunk, de velünk!” című zárófejezete a Népi Szövetség plebiszcitumtervezetét hat pontban foglalta össze: „1. a nagyhatalmak szabad népszavazást rendeljenek el a vitás területeken; 2. szavazati joga mindenkinek ott legyen, ahol 1938. január 1-jén illetőséggel bírt; 3) a szavazásra jogosultak névjegyzékét amerikai, ill. angol és orosz vegyes bizottság vizsgálja felül; 4. a kiűdözöttek, kitelepítettek és ártatlanul börtönre és munkatáborra ítélték szintén szavazati joggal bírnak, sőt az 1938. január 1-jei lakóhelyükön kötelesek legyenek szavazati jogukkal élni; 5. népszavazás előtt amerikai, ill. angol és orosz csapatok biztosítsák a rendfenntartást és a polgári személyi biztonságot; 6. sem magyar, sem csehszlovák agitáció ne előzze meg a népszavazást, ill. annak lehetetlensége folytán magyar nyelvű agitációt biztosítsanak jelzett területen.”²⁵

22 Tóth László: „Hívebb emlékezésül”, id. m. 313.

23 A Csehszlovákiai Magyar Demokratikus Népi Szövetség memoranduma a magyar külügyminiszterhez, Tóth László: „Hívebb emlékezésül...”, id. m. 135–140.

24 Uo. 138.

25 Uo. 140.

A csehszlovákiai magyarság teljes felszámolásának elképzeléseit végül az amerikai békeküldöttség vétője megakadályozta. A csehszlovák–magyar határok azonban nem változtak. Sem a magyar küldöttség által szorgalmazott kompenzációs területcseré-tervezetnek, sem pedig a Népi Szövetség népszavazásos határ-megállapítási tervezetének semmilyen esélye sem volt arra, hogy a békekonferencia munkáját meghatározó nagyhatalmak közül akár csak egy is felkarolta volna. Az egyoldalú transzferre vonatkozó csehszlovák követelés elvi elutasítása, a „népet földdel” elv makacs hangoztatása azonban kétségkívül hozzájárult ahhoz, hogy a békekonferencia a kérdés rendezését a két állam közötti megállapodásra bízta, ami az adott kiélezett helyzetben kétségkívül a magyar diplomácia alighanem egyetlen sikereként könyvelhető el.

A BÍRÓSÁGI ÍTÉLET

A Népi Szövetség tagjait a magyarországi Mindszenty-per közvetlen folyományaként 1949 tavaszán kezdték el letartóztatni. A Magyarországon tartózkodó Krausz Zoltánt és Varró Istvánt a Mindszenty-per anyagai alapján a magyar hatóságok tartóztatták le és adták át a csehszlovák hatóságoknak. Összesen 32 fő, köztük 20 katolikus pap és négy református lelkész ellen emeltek vádat, főként a köztársaság érdekeit sértő szervezkedés és idegen hatalmakkal való együttműködés vádjával. 1949. december 30-án tíz főt ítélték el fegyházbüntetésre: Arany A. Lászlót mint a mozgalom vezetőjét 8 évi, Hentz Zoltánt, Hajdú Lászlót, Restály Mihály, Varró Istvánt és Krausz Zoltánt 6-6 évi, Mészáros Gyula öt évi, Vízváry László pedig két évi fegyházbüntetést kapott. A Népi szövetség tagjaival együtt ítélték el a mozgalomhoz nem tartozó, de ugyancsak magyarországi egyházi kapcsolatokat fenntartó Bokor Ferencet öt év fegyházra.²⁶

A Népi Szövetség az 1945–1948 között Csehszlovákia területén maradt magyar értelmiségi konspiratív csoportosulások között kétségkívül a legrendszerezesebb és leghatékonyabb tevékenységet kifejtő mozgalomnak számított. A szervezet egész Dél-Szlovákiát behálózó, papokból és diákokból álló hálózata alkalmasnak bizonyult arra, hogy igen rövid idő alatt hiteles információkhoz juttassa a Szövetség vezetőit, akik rövid úton adhattak átfogó képet a szlovákiai magyarok helyzetéről a felelős magyarországi tényezőknek. A Szövetség memorandumai, illegális sajtója pedig a kisebbségi magyar közösséget sújtó jogfosztó intézkedések idején közvetlenül módot adott az események feldolgozására, külpolitikai programelképzelések megfogalmazására és a kisebbségi közösség belső szolidaritásának ébrentartására.

MELLÉKLET

ÉSZAK SZAVA

A Csehszlovákiai Magyar Demokratikus Népi Szövetség időszaki közlönye, magyar nyomtatilalom miatt csak kéziratban jelenhet meg. Testvérem, vigyázz a besúgókra! 20. szám (a 17. szám újabb levonata)

A reszlovakizáció!

Július 1-jéig tartott a reszlovakizáció, vagyis a szlovák belügyminisztérium rendelte alapján a szlovák eredetűek visszatérése a szlovák anyatörzshöz, a Slovenská Liga falragas-

26 Ítélethozatal a Csehszlovákiai Magyar Demokratikus Népi Szövetség tagjai ellen indított perben. Pozsony, 1949. December 30. Tóth László: „Hívebb emlékezésül...”, id. m. 255–277.

szaiban azonban mindenkit hívtak, sőt fenyegetőzésekkel akarták rábírní a magyarokat, hogy szlovákoknak jelentkezzenek. Vagyunk olyan erősek, hogy bevalljuk – sok helyen sikerült az erkölcsi nyomás, ahol pedig szükségesnek látszott, testi erőszakot is alkalmaztak. Keletről nyugatra a nyelvterület szélessége szerint bírt fokozatosan ellenállni a magyarság a jövőért valló aggodásában a nemzetisége mellett.

Kassa, Rozsnyó, Rimaszombat és Losonc környékén olyan nagy volt a nyomás, hogy egyes helyeken, különösen a városokban 90–95 % is reszlovakizált. Az említett sávától nyugatra a jelentkezők száma egyre csökkent. A csallóközi kerületekben a számarány 17–19 %. Itt is vannak 80 %-(os) reszlovakizált terepülések, de ezek gyéren szórványosak, mélyen beleágyazva a magyar etnikumba.

De nézzük meg közelebbről a reszlovakizáció okait!

A csehszlovák kormány a februári ún. földstatisztikai lappal tapogatózott a magyarok létszáma iránt, de akkor kedvezőtlen lett volna a reszlovakizálás. Ki kellett várni a magyarországi gazdasági élet mélypontjait.

A keleti kerületekben a falu várakozva fogadta a reszlovakizálást. A városi intelligencia, akitől útmutatást várt, azonban nem bírta megállni a helyzetet. Miért? A népbíróságokra eddig be nem idézett reakciók titokban remélték, hogy a szlováknak való jelentkezésükkel megmenekülnek a népbíróságoktól. Ez a réteg annyira exponálta magát, hogy megijedt a lecsatolás gondolatától. Egy kassai volt tanügyi tanácsos kijelentette – Itt CSR-ban (sic) legfeljebb széttelépítenek, Magyarországon azonban oroszok vannak! A nyugdíjasok a megígért nyugdíj reményében jelentkeztek. Az iparosok iparuk megvonástól (való) félelmükben reszlovakizáltak. A munkásság a jelentkezések erkölcsi nyomásának engedett. A falu egyedül maradt s az egyedüllét félelmében kénytelen volt jelentkezni. Érdekes eseteket figyelünk meg, egyes falvakban, különösen a Csallóközben, mindössze 2–3 család reszlovakizált, ellenben vannak olyan faluk is, ahol 90 %. Az intelligencia útmutatása nélkül egymást ijesztgették a kitelepítés mumusával.

A reszlovakizációból le kell vonnunk a tanulságot – nincsen felelős polgárságunk. A magyarság ereje csak a parasztságban és a munkásságban van.

A reszlovakizáció adatai: 650 ezer magyarból 220 ezer reszlovakizált (Ez az adat a reszlovakizáció első, 1946 május–júniusi szakaszára vonatkozik - Sz. L.) Mi lesz a reszlovakizáltak sorsa? A reszlovakizáltak jelentkezését felülbírálják. Október végére a csehszlovák kormány meg akarja oldani a földreformot – konfiskáció útján. Az egész Felvidéken elkezdték újra a népbíróságok. Minden magyart az 5-ik paragrafussal (kollaboránság) vádolnak. Ezen paragrafus értelmében elítélteknél vagyoneklobzást lehet eszközölni. A legtöbb városban megalakultak az úgynevezett áttelepítési bizottságok, melyek több évi működésre kaptak rendelkezést, vagyis ezek

(Megjelent: Ablonczy Balázs–iff. Bertényi Iván–Hatos Pál–Kiss Réka: Hagyomány, közösség, művelődés. Tanulmányok a hatvanéves Kósa László születésnapjára. BIP, Budapest 2002. 538–548.)

KOVÁCS ÁGNES KILENCVENÖT ÉVE SZÜLETETT ARANY ADALBERT LÁSZLÓ

A betléri születésű nyelvészprofesszor pályája kezdetben rendkívül sikeresen alakult, de a politika közbeszólt. Manapság ritkán emlegetik a nevét.

Jó pár évvel ezelőtt az egyik antikváriumban vásároltam egy könyvet, amelynek az volt a címe: *Á kolonyi lágzi*. Feltettem a könyvespolcra, és csak most, öt év múltán vettem ismét elő, amikor Arany Adalbert László után kutattam.

A jeles, bár nem sokat emlegetett nyelvész ugyanis a zoboralji Kolonyban gyűjtötte tanítványaival együtt a település nyelvjárását, s még a mai nyelvészeti tudomány állása szerint is újszerű megközelítésből dolgozta fel az anyagot.

A fentebb említett és 1943-ban kiadott könyvet Putz Éva írta, amelynek utószavában a kolonyi gyökerű Sándor Eleonóra említést tesz Arany A. Lászlónak a könyvre gyakorolt hatásáról és munkásságáról. A lakodalommal foglalkozó magyar néprajzi irodalom gyakran hivatkozik erre a könyvre, azonban ritkán említik meg úttörő jellegét. Éppen azt, ami miatt egyedülálló a magyar néprajztudományban, vagyis a néprajzi anyag funkcionalista-strukturalista módszerrel való vizsgálatát. Egységes struktúrában, rendszerben vizsgálja az egész lakodalmat a 40-es években, amelyben minden mozdulatnak és mozzanatnak, tárgynak és résztvevőnek megvan a maga pontosan meghatározott szerepe.

A 95 évvel ezelőtt, 1909-ben, Betlérben született nyelvészprofesszor pályája kezdetben rendkívül sikeresen alakult, de méltatlanul hanyatlásba torkollott. A rozsnyói reálgimnáziumban végzett tanulmányai után a pozsonyi Komenský Egyetemen folytatta tanulmányait filozófia, magyar és szláv nyelvészet tárgykörében. A szlavisztika iránt talán féltestvére, Zagiba Franz, a bécsi egyetem szlavista professzora keltette fel érdeklődését, aki több munkájában is foglalkozott Gömör és Rozsnyó kultúrtörténetével. Arany csupán 27 éves volt, amikor az egyetem Dialektológiai Intézetének a vezetője lett, és a Václav Vážný által szerkesztett, szlovák nyelvjárási atlasz összeállításán dolgozó magyar csoport, a Szlovákiai Magyar Közművelődési Egyesület Néprajzi Kutatócsoportjának a vezetője volt. Arany szerkesztette a Szlovákiai Magyar Közleményeket, amelyen belül 1942-ben megjelentette *Kolony nyelvjárásának fonológiai rendszere* című tanulmányát. Ezt a munkáját 24 évvel később, 1967-ben Bloomingtonban is kiadták. Ez azért is bír nagy jelentőséggel, mivel a nyelv, s a nyelvészet is gyorsan fejlődik, ezáltal a nyelvészeti témájú művek is hamar elavulnak. Ez a munka azonban időtállóan bizonyult. Annak ellenére, hogy a könyv címe nyelvjárástani kutatást sugall, az egyetemes magyar nyelvészet számára is értékes eredmény lett. Hatással volt Aranyra a híres prágai strukturalista iskola, Trubeckoj vezéralakja, aki az első Csehszlovák Köztársaság idején fejtette ki tevékenységét, de még ma is modernnek számít a szemléletmódot hagyott hátra. Aranynak ez a műve éppen ehhez a szemlélethez kapcsolódik. Érdekes módon, annak ellenére, hogy jelentős munkáról van szó, a háborús viszonyok miatt csak 40 darabot adtak ki belőle, mára pedig csupán egyetlen darab maradt, az MTA

könyvtárában. Szlavista révén a magyar–szlovák összehasonlító nyelvészettel is foglalkozott, Szabó Józseffel, vagy ismertebb nevén Jozef Orlovskýval, Arany valamikori egyetemi évfolyamtársával együtt 1946-ban szlovák nyelvtant is írt, és több írást is közölt a szlovák nyelvtannal kapcsolatosan. Ekkor már harmadik éve munkatársa volt a Szlovák Tudományos Akadémiának.

A háború után azonban a felfelé ívelő pálya félbeszakadt. Egy olyan értelmiségi magyar csoportban tevékenykedett, amely a kitelepítések és a csehszlovák–magyar lakosságcseréje idején jelentéseket és felméréseket készített a csehszlovákiai magyarság helyzetéről és jog-sérelméről. A csoportot Pozsonyban és Budapesten tanuló egyetemisták képezték, akik Arany köré szerveződtek. 1946-tól mintegy 36 fiatal értelmiségi, köztük papok, református lelkészek, tanárok csatlakoztak a mozgalomhoz. A szervezetet végül 1949-ben leleplezték. A jelentéseket Mindszenty hercegprímás tartotta irattárában, s amikor az ellene irányuló per megindult, megtalálták ezeket a jelentéseket. A magyar hatóság a csehszlovák rendőrségnek adta át az ügyet, és ezeknek a bizonyítékoknak az alapján, államellenes összeesküvés vádjával ítélték el az egész csoportot. Krausz Zoltán, az azóta már szintén elhunyt rozsnyói tanítványa és barátja így emlékszik vissza arra az időre: „Ő kapta a legtöbbet közülünk. Nyolc évet. Talán azért, mert ő volt a legidősebb, vagy azért, mert neki volt a legmagasabb műveltsége. Pedig az ítélet is elismeri, hogy egyedül volt a csoportban, aki ellenezte a röplapok gyártását. Szakavatott jogászok szerint ez volt az egyetlen tettünk, ami pénzbírsággal büntethető lett volna, mert a jogtiprás elleni tiltakozásunk nem volt büntethető, sem az, hogy a nélkülöző, idős magyaroknak segíelyeket juttatott el a csoport. Az, hogy tanácsot kértünk Mindszenty hercegprímástól, nem ütközik az államvédelmi törvénybe.”

Turczel Lajos irodalomtörténész szerint, akivel Arany később barátságban volt, úgy gondolta, azért kapott nyolc évet, mert ő a bíróság előtt is fölényesen viselkedett, és a kihallgatásokon is nagyon élesen megmondta a véleményét. 1990-ben a Kassai Kerületi Bíróság rehabilitálta az elítélteket, de ezt Arany László, Restály Mihály, Hentz Zoltán, Varró István, Vízvári László már nem élhette meg. Arany nyolc év alatt különféle szlovákiai börtönökben fordult meg, végül a jáchymovi uránbányába került, ahol az elítéltek 70 százaléka politikai fogoly volt. Szemüvege miatt nem sorolták be a bányászok közé, de sokkal rosszabb helyre került, a szurokérc válogatáshoz. Minden védőruha és kesztyű nélkül dolgozott, nap mint nap állandó, erős sugárzásnak volt kitéve. „Ilyen helyen dolgozott Berci. A következményeknek is tudatában volt, csak az akaraterő, a remény és az imádság hosszabbította meg életét. Erős hitű, vallásos ember volt, hiszen mindennapi olvasmánya volt a breviárium” – emlékezett vissza Krausz Zoltán, aki már az uránbányában dolgozott, amikor Arany László is odakerült. Emberi méltóságát még itt sem veszítette el, de egészségét tönkretette a környezet, lelkét pedig az viselte meg, hogy szabadulása után, 1955-től már nem folytathatta nyelvészi, tanári hivatását. Kitétték őt az egyetemről, ezért korábbi egyetemi évfolyamtársa, Jozef Orlovský alkalmazta őt kiadójánál, lektorként. Dolgozott Pozsonyban a Hydrostavnál is. Senkinek sem beszélt a megpróbáltatásairól. Turczel mint a pozsonyi magyar tanszék vezetője megpróbált közbenjárni az érdekében Šimon Ondrušnál, a bölcsészkar dékánjánál, hogy tegye lehetővé Aranynak a katedrán való elhelyezkedést. Az igazságügyi hivatal azonban elutasította a kérést, mivel Arany akkor még nem volt rehabilitálva, alkalmazását a tanszéken nem tartották „célszerűnek”. Turczel ezután ajánlotta Aranynak, hogy indítsák meg a rehabilitációs eljárást. Arany akkor már súlyos beteg volt, noha a végsőkéig bizakodott, hogy rendbejönnek a dolgok.

1956–57-ben a Rozsnyói Bányászati Múzeum igazgatója lett.

Sokat köszönhet neki az intézmény. Nagy érdemeket szerzett a múzeumi anyag osztályozásában, a háború utáni múzeum megnyitásában, az első kiállítás elkészítésében és az önkéntes múzeumi aktivisták megszervezésében. A múzeum mellett honismereti kört alapított, amely segítségére volt a kutatásban, a gyűjtésben és a múzeumi anyag feldolgozásában. Nyelvészként azonban csak a magyar nyelvészek kongresszusán tudott bemutatkozni egy előadással. 1964-től már Rozsnyón élt rokonainál, akik haláláig, 1967-ig gondozták.

Rozsnyó megfélemedezett róla, mint annyi más neves szülöttéről. Sírján kívül nem maradt hátra semmi, ami jelezné szellemi jelenlétét a városban. Rokonai, akiknél életének utolsó hónapjait töltötte, és akik egybegyűjtötték munkáit és hatalmas könyvtárát, talán megőrizték hagyatékát.

A Nyitra melletti Kolonyban az Arany vezette gyűjtés óta sokan megfordultak már ilyen szándékkal, még Kodály is. A falu mégis Aranyt és Putz Évát őrzi emlékezetében, a lagzis könyv pedig fogalommá vált. Sándor Eleonóra írja a könyv utószavában, hogy „ritka az olyan helytörténeti vagy néprajzi munka, amely akkora hatást gyakorolt volna a közösségre, mint *A kolonyi lágzi*. Egy egész falu identitástudatát, ellenálló képességét erősítette meg, egy egész falut döbrentett rá arra, hogy hagyományai értéket képviselnek, s nemcsak a maga, hanem az egész nemzet számára.”

A falu lakossága és Arany A. László tanítványai, barátai a tudós és pedagógus iránt érzett tiszteletük és emlékezésük jeléül 1993-ban emléktáblát avattak. Nevét jegyzik a szlovák nyelvészeti enciklopédiában, valamint a szlovák és magyar életrajzi lexikonban.

(Megjelent: *Új Szó*, 2004. november 3.)

Toto rozhodnutie je právoplatnosť dňa 9. 10. 1990 a J. Lepný
Krajský súd v Košiciach, odd. RI E S E N I E
dňa 13. 10. 1990 J

2 Rt 62/90 - 8

Krajský súd v Košiciach v trestnej veci proti Zoltánovi H e n t z o v i a spol. pre zločin úkladov o republiku podľa § 2 ods. 1, 2 Zák. č. 50/23 Zb. rozhodol na neveřejnom zasadnutí konanom dňa 12. septembra 1990 o účasti odsúdených na súdnej rehabilitácii podľa § 2 ods. 2 Zák. č. 119/90 Zb.

t a k t o :

Krajský súd podľa § 2 ods. 1 písm. a) Zák. č. 119/90 Zb. o súdnej rehabilitácii z r u š i j e rozsudok Štátneho súdu v Bratislave zo dňa 30. decembra 1949 č. k. Or III 83/49-154, v spojení s rozsudkom Najvyššieho súdu v Prahe zo dňa 11. januára 1951 č. To II 46/50, ktorými boli :

1. Zoltán H e n t z , nar. 6. 5. 1923 v Štítniku,
 2. Július L i p c s e y , nar. 27. 10. 1920 v Ban. Kese
 3. Ladislav H a j d u , nar. 26. 10. 1921 v Košiciach,
 4. PhDr. Ladislav A r a n y , nar. 19. 11. 1909 v Betliari,
 5. Július M e s z á r o s , nar. 3. 1. 1918 v Kost. Gale,
 6. Michal R e s t á l y , nar. 30. 3. 1915 vo Veľ. Sarve,
- uznaní za vinných zločinom úkladov o republiku podľa § 2 ods. 1, 2 Zák. č. 50/23 Zb. a zločinom zrady štátneho tajomstva podľa § 5 ods. 2 Zák. č. 50/23 Zb.,
7. Štefan V a r r ó , nar. 5. 3. 1920 v Rožňave,
 8. Zoltán K r a u s z , nar. 23. 5. 1923 v Budapešti,
 9. Ladislav V i z v á r y , nar. 19. 3. 1910 vo Veľ. Mederi,
- uznaní za vinných zločinom úkladov o republiku podľa § 2 ods. 1, 2 Zák. č. 50/23 Zb.,

ARANY A. LÁSZLÓ BIBLIOGRÁFIÁJA

Összeállította Végh László

MŰVEI

A szlovákiai magyarság néprajza.

Bratislava – Pozsony, Toldy Kör, 1941, 16 p. /Szlovákiai Magyar Művelődési Könyvtár./

A szlovákiai magyarság néprajza.

In Turczel Lajos (szerk.): Ének az éjben. Szlovákiai magyar írók 1939–1945. Bratislava, Madách Könyvkiadó, 1986, 277–289. p.

A szlovákiai magyarság néprajza.

Rozsnyó, 1990, 18 p. (Utószó Ambrus Ferenc.) /Rozsnyói Füzetek, III./

Kolon nyelvjárásának fonológiai rendszere. Bevezetés a szerkezeti nyelvjárásstanba.

Pozsony, Szlovákiai Magyar Közművelődési Egyesület, 1944, 185 [5] p. /Szlovákiai Magyar Közlemények, 3./

The Phonological System of a Hungarian Dialect = Kolon nyelvjárásának fonológiai rendszere.

(This book is a photolithographic reproduction of the original published in Pozsony [Bratislava], 1944 as Part 3 of the series Szlovákiai Magyar Közlemények.)

Bloomington, Indiana University, 1967, [3] 181 [4] p.

Gramatika jazyka slovenského. (Jozef Orlovský – társszerző.)

Bratislava, Vedecké a umelecké nakladateľstvo Dr. J. Orlovského, 1946, 252 [11] p.

TANULMÁNYOK, KÖZLEMÉNYEK, SEGÉDLETEK

Zprávy o dialektologických štúdiách v Gemeri a v doline Slanskej. Nárečia Slanskej doliny. Carpatica, I-a, 1936, 34–70. p.

Dialektologické dotazníky pre Slovensko, č. 2.

Bratislava 1937. Kérdőív a magyar szótani hatások kutatására, 36 sokszorosított ív.

Kérdőív, I. sz..

Pozsony 1937. Kiadja az Egyetemi Magyar Intézet és a Magyar Nyelvészeti Bizottság. 9 sokszorosított lap.

Kérdőív, II. sz.

Pozsony 1938. 8 sokszorosított lap az észak-nyugati nyelvjárások kutatása számára.

Maďarské jazykové vplyvy v západoslovenských nárečiach.

Pozsony, 1938, doktori értekezés. Archív Dekanstva Filozofickej fakulty Slovenskej univerzity, rkp. doktorskej práce, str. 67, s mapovými prílohami. – *Magyar nyelvi hatások a nyugatszlovákiai szlovák nyelvjárásokban.* Pozsony 1938, doktori értekezés, kézirat a Szlovák Egyetem Bölcsészeti Kara Dékáni Hivatalának irattárában. 67 lap + nyelvföldrajzi térképek.

Zpráva o činnosti maďarskej komisie jaz. odboru USŠ a členov maďarského seminára Univerzity Komenského v Bratislave.

Carpatica, zv. 2, řada A, 1939, 96–107. p.

Psychologické základy javov bilingvistických.

Linguistica Slovaca, I–II, 1939–40, 39–52. p.

Magyar népnyelv.

Linguistica Slovaca, I–II, 1939–1940, 377. p.

Striednice typu ä, ě v nárečt nížnoslanskem

Sborník Matice slovenskej. Časť 1. Jazykoveda. XVIII, 1940, č. 1–2, 17–25. p.

Magyarság, népdal és népviselet.

In A Toldy Kör irodalmi évkönyve 1941. Szerk. Császár István. Pozsony, 1941, 33–42. p.

Bevezető – Búcsúszó.

In Magyar Diák. Beszámoló a pozsonyi Állami Magyar Gimnázium Arany János Önképzőköreinek 1942/1943. évi munkájáról. Bratislava – Pozsony, 1943, 5–8. p.

K porovnávaciemu jazykovému výskumu na Slovensku.

Jazykovedný sborník, 1–2, 1946–1947, 389–422. p.

Régi bányászatunk kezdete Rozsnyón.

Bányász Szó, VII, 1957, 5–9. p.

Csucsom bányászati története.

Bányász Szó, VIII, 1958, 3–6. p.

Berzéte mint bányahely.

Bányász Szó, VIII, 1958, 10–11. p.

Trubetzkoy nyelvelméletének és fonológiájának lélektani és logikai alapja. I.
Nyelvtudományi Közlemények, LXIX, 1967. 1. sz. 124–145. p.

Trubetzkoy nyelvelméletének és fonológiájának lélektani és logikai alapja. II.
Nyelvtudományi Közlemények, LXIX, 1967. 2. sz. 344–363. p.

Az ősmagyar nyelv szerkezetrendje és érvénytelenítése.
Nyelvtudományi Értekezések, 58. szám. 67–70. p.

Axiomatische Probleme der Phonologie.
Graz–Wien–Köln, Hermann Böhlau, 1967, 382–385. p. (Phonologie der Gegenwart – Vorträge und Diskussionen anlässlich der Internationalen Phonologie-Tagung in Wien, 30. VIII. – 3. IX. 1966. Wiener Slavistisches Jahrbuch, Ergänzungsband VI.)

Ausgewählte schriften von Gyula Laziczius.
Ural-Altaische Jahrbücher, 39, 1967, 264–266. p.

Das system der finnisch-ungarischen und der urmadjarischen Sprache.
In Congressus Secundus Internationalis Fenno-ugristarum Helsingiae habitus 23–28. VIII. 1965. Pars I. Acta Linguistica (Helsinki, 1968), 17–23. p.

Das Finnougrische und das Urungarische in der eurasischen Lautlandschaft.
Wiesbaden, Otto Harrassowitz, 41, 1969, 112–127. p. (Fortsetzung der „Ungarischen Jahrbücher“.)

A bilingvis jelenségek pszichológiai alapjai.
Fordította Svoboda Róbert. Regio, 1, 1990. 1 sz. 96–111. p.

A kétnyelvűség jelenségeinek pszichológiai alapjai.
Fordította Zeman László. In Tanulmányok a magyar–szlovák kétnyelvűségről. Pozsony, Kalligram, 1998, 7–31. p. /Mercurius Könyvek./

A bal szélső
Kézirat, Fórum Kisebbségkutató Intézet, Bibliotheca Hungarica, Somorja. Arany A. László hagyatéka

RÓLA SZÓLÓ ÍRÁSOK, MŰVEINEK RECEPCIÓJA

Gunda Béla: *Arany A. László: A szlovákiai magyarság néprajza.*
Ethnographia, 52, 1941, 155–156. p.

Nová mluvnica. Šafárikov kraj č. 45, 9. 11. 1946, 4. p
Motoška, Andrej: *Kultúra.*
Šafárikov kraj, Roč. 9, č. 48 (30. 11. 1946) 3. p.

Orlovský, Jozef: *L. A. Arany, Kolon nyelvjárásának fonológiai rendszere. Bevezetés a szerkezeti nyelvjárásánba.* Bratislava 1944. – Jazykovedný zborník, 1–2, 1946–1947, s. 123–125 (ref.).

Deme László: *A magyar nyelvjárások néhány kérdése.*
Nyelvtudományi Értekezések 3. Budapest, 1953. 24–26. p.

Tóth Ferenc: *Emlékezés Dr. Arany A. Lászlóra.*
Új Szó, 1967. XI. 14.

Sima Ferenc: *Megemlékezés Arany A. Lászlóról.*
Irodalmi Szemle, 1968. 1. sz. 79–80. p.

Teiszler Pál: *Egy nyelvjárási fonológiai leírás néhány szempontjáról.*
Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények, 1969. 2. sz., 253–263. p.

Hetzron, Robert: *Arany A. László: The Phonological System of a Hungarian Dialect.*
Linguistics, 1970.

Szépe György: *Arany A. László 1909–1967.*
Nyelvtudományi Közlemények, 1970. 213–216. p.

Kázmér Miklós: *A csehszlovákiai magyar nyelvjáráskutatás.*
In Csanda Sándor (szerk.): Zborník FFUK. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo, 1973. 207–223. p.

Sándor Eleonóra: *Utószó.*
In Putz Éva: *Á kolonyi lágzi.* Második kiadás. Bratislava, Madách, 1989, 147–160. p. /Új Minden Gyűjtemény Könyvtára./

Ambrus Ferenc: *Nyolcvan éve született Arany A. László nyelvész, néprajzkutató, muzeológus.* Gömöri Hajnal, 38, 1989. 29. sz. 3. p.

Turczel Lajos: *Kapcsolatom Arany A. Lászlóval*
Regio, 1, 1990. 1. sz. 90–95. p.

Vörös Ottó: *Arany A. László csehszlovákiai magyar nyelvész munkásságáról.*
In Tanulmányok a magyar nyelvtudomány témaköréből. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1991, 705–709. p.

Sándor Anna (szerk.): *Arany A. László-émlékkönyv.*
Nyitra, Szlovákiai Magyarok Anyanyelvi Társasága és a Nyitrai Pedagógiai Főiskola Hungarisztika Tanszéke, 1993, 55 p. /Anyanyelvi Füzetek 1./
Alabán Ferenc: *Megnyitó.*

In Sándor Anna szerk.: *Arany A. László-émlékkönyv*. Nyitra, Szlovákiai Magyarok Anyanyelvi Társasága és a Nyitrai Pedagógiai Főiskola Hungarisztika Tanszéke, 1993, 4–6. p. /Anyanyelvi Füzetek, 1./

Király Péter: *Arany A. László tudományos törekvései*.

In Sándor Anna szerk.: *Arany A. László-émlékkönyv*. Nyitra, Szlovákiai Magyarok Anyanyelvi Társasága és a Nyitrai Pedagógiai Főiskola Hungarisztika Tanszéke, 1993, 7–15. p. /Anyanyelvi Füzetek 1./

Turczel Lajos: *Kapcsolatom Arany A. Lászlóval*.

In Sándor Anna szerk.: *Arany A. László-émlékkönyv*. Nyitra, Szlovákiai Magyarok Anyanyelvi Társasága és a Nyitrai Pedagógiai Főiskola Hungarisztika Tanszéke, 1993, 16–22. p. /Anyanyelvi Füzetek 1./

Szabómihály Gizella: *Arany A. László kétnyelvűség-koncepciója a mai tudomány tükrében*.

In Sándor Anna szerk.: *Arany A. László-émlékkönyv*. Nyitra, Szlovákiai Magyarok Anyanyelvi Társasága és a Nyitrai Pedagógiai Főiskola Hungarisztika Tanszéke, 1993, 23–30. p. /Anyanyelvi Füzetek 1./

Liszka József: *Arany A. László és a szlovákiai magyar néprajzi kutatás (Nem egészen tudományos eszmefuttatás négy tételben)*. In Sándor Anna szerk.: *Arany A. László-émlékkönyv*. Nyitra, Szlovákiai Magyarok Anyanyelvi Társasága és a Nyitrai Pedagógiai Főiskola Hungarisztika Tanszéke, 1993, 31–37. p. /Anyanyelvi Füzetek 1./

Telekiné N. Ilona: *Az Arany A. László által vizsgált jelenségek Kolon földrajzi neveiben*. In Sándor Anna szerk.: *Arany A. László-émlékkönyv*. Nyitra, Szlovákiai Magyarok Anyanyelvi Társasága és a Nyitrai Pedagógiai Főiskola Hungarisztika Tanszéke, 1993, 38–44. p. /Anyanyelvi Füzetek 1./

Sándor Anna: *A koloni nyelvjárás változásai Arany A. László gyűjtése óta*.

In Sándor Anna szerk.: *Arany A. László-émlékkönyv*. Nyitra, Szlovákiai Magyarok Anyanyelvi Társasága és a Nyitrai Pedagógiai Főiskola Hungarisztika Tanszéke, 1993, 45–50. p. /Anyanyelvi Füzetek 1./

Klinkó Róbert: *Egy jelentős rozsnói nyelvészről. Beszélgetés Vörös Ottóval, a Nyitrai Pedagógiai Kar magyar tanszékének magyarországi vendégtanárával*.

Krajcár, 1, 15. sz. (1992. VIII. 19.) 6. p.

S. Forgon Szilvia: *Nagy tudós lehetett volna. Turczel Lajos visszaemlékezése Arany A. Lászlóra*.

Új Szó, 46. évf. 150. sz. (1993. VI. 30.) 7. p.

Motesiky Árpád: *A tanár úr...* (Kolonban, Arany A. László emléktáblájának avatásán)
A Hét, 38, 1993. 31. sz. 4. p.

Liszka József: Arany A. László és a szlovákiai magyar néprajzi kutatás. *Nem egészen tudományos eszmefuttatás négy tételben.* [Első rész]
Nap, 5, 1993, 39. sz. 18. p.

Liszka József: Arany A. László és a szlovákiai magyar néprajzi kutatás II. *Nem egészen tudományos eszmefuttatás négy tételben.* [Második rész]
Nap, 5, 1993. 40. sz. 18. p.

Ambrus Ferenc: Arany A. László és Rozsnyó.
In Pákh Albert Társaság Évkönyve 1993–1994. Rozsnyó, Pákh Albert Társaság, 1994, 121–123. p.

Krausz Zoltán: *Már vártalak...(Arany Bercire emlékezve).*
In Pákh Albert Társaság Évkönyve 1993–1994. Rozsnyó, Pákh Albert Társaság, 1994, 53–54. p.

Ambrus Ferenc: Arany Adalbert László emlékünnepe Kolonban.
In Pákh Albert Társaság Évkönyve 1993–1994. Rozsnyó. Pákh Albert Társaság, 1994, 170. p.

Sándor Anna: Emléktábla-avatás Arany A. László tiszteletére.
Honismeret, 22, 1994. 1. sz. 81–82. p.

Tóth László (szerk.): „Hívebb emlékezésül”.
Pozsony, Kalligram Könyvkiadó, 1995.

Szabó Mihály Gizella: Arany A. László kétnyelvűség-felfogása a mai nyelvtudomány tükrében.
In Tanulmányok a magyar-szlovák kétnyelvűségről. Pozsony, Kalligram Könyvkiadó, 1998, 32–42. p. /Mercurius Könyvek./

Krausz Zoltán: *Már vártalak...(Arany Bercire emlékezve)*
Rozsnyói Futár, 3, 1999. 9. sz. 5. p.

Arany A. László 1909. szeptember 19.
Vasárnap, 32, 37. sz. (1999. IX. 14.) 14. p.

Csobádi, Jozef – Szabó, Lóránt–Szabová, Alžbeta: *Riaditelia – priekopníci.*
Múzejné noviny, 2002, 2. p. [Banícke múzeum Rožňava]

Szarka László: *Kisebbségi önvédelem Csehszlovákiában. A Magyar Demokratikus Népi Szövetség 1945–1949.*
In Ablonczy Balázs–iff. Bertényi Iván–Hatos Pál–Kiss Réka: Hagyomány, közösség, művelődés. Tanulmányok a hatvanéves Kósa László születésnapjára. BIP, Budapest 2002. 538–548.

Kovács Ágnes: *Kilencvenöt éve született Arany Adalbert László.*
Új Szó, 57. évf. 254. sz. (2004. XI. 3.), Szülőföldünk [Melléklet] 1. évf., 36. sz. 31. p.

Kovács Ágnes: *Arany Adalbert László nyelvészprofesszor és múzeumigazgató emlékezete*.
Rovart, http://www.rovart.com/news_view.php?akcia=view&id=279

LEXIKONOK, ENCIKLOPÉDIÁK

Arany (Araň), Adalbert Ladislav

Encyklopédia Slovenska. Bratislava, 1977.

Adalbert Ladislav Arany

Ladislav Dvonč: *Slovenskí jazykovedci (1976 – 1985)*. Bratislava, Veda vydavateľstvo SAV, 9. p.

Arany A. László

Magyar Életrajzi Lexikon. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1985, 19. p.

Arany, Adalbert Ladislav.

Slovenský biografický slovník (od roku 833 do roku 1990). 1. zv. A – D. Red. V. Mináč et al. Martin, Matica slovenská, 1986, s. 75 (heslo).

Arany Adalbert Ladislav

In Dvonč, L.: *Slovenskí jazykovedci. Súborná personálna bibliografia slovenských slovakistov a slavistov (1925 – 1975)*. Martin, Matica slovenská, 1987, s. 14 – 15, opravy a doplnky s. 3 (súpis prác A. L. Aranya za roky 1940 – 1967).

Arany A. László, Anzelm

Magyar Néprajzi Lexikon. Budapest, Akadémiai Kiadó 1977, 119. p.

Arany, Adalbert Ladislav

Encyklopédia jazykovedy. Sprac. J. Mistrík s kolektívom autorov. Bratislava, Obzor 1993, s. 68 (heslo).

Arany A. László, Anzelm

A csehszlovákiai magyar irodalom lexikona 1918–1995. Bratislava, Madách-Posonium 1997. 19. p.

Arany Adalbert László

In Tököly Gábor: *Ki kicsoda Rozsnyón*. Somorja, Méry Ratio, 1999, 22. p.

Arany A. László, Anzelm

In Liszka József: *A szlovákiai magyarok néprajza*. Budapest–Dunaszerdahely, Osiris Kiadó–Lilium Aurum Kiadó, 2002, 432 p.

Arany A. László, Anzelm

A csehszlovákiai magyar irodalom lexikona 1918–1995. Bratislava, Madách-Posonium 2004, 26–27. p.

MUTATÓK

SZEMÉLYNÉVMUTATÓ

Ádám Antal 108

Ág Tibor 68

Alabán Ferenc 490, 491

Alapy Gyula 455

Ambrus Ferenc 9, 15, 490, 491

Andrássy család 16, 40, 42, 414

Antal Gergely 310, 318

Antall József 502

Arany A. László 9, 10, 11, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 39, 40, 41, 42, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 65, 67, 68, 77, 78, 80, 83, 85, 86, 89, 91, 92, 94, 95, 96, 97, 98, 99, 100, 101, 102, 103, 104, 105, 106, 107, 108, 230, 231, 232, 304, 308, 309, 311, 312, 313, 314, 315, 317, 319, 320, 321, 322, 328, 364, 382, 420, 431, 434, 437, 441, 443, 444, 445, 447, 448, 450, 451, 452, 455, 456, 458, 459, 460, 461, 462, 463, 464, 465, 466, 467, 468, 469, 471, 472, 473, 474, 475, 476, 477, 478, 479, 480, 481, 482, 483, 484, 485, 486, 487, 488, 489, 490, 491, 492, 493, 494, 495, 496, 501, 502, 503, 504, 505, 506, 507, 510, 514, 517, 519, 520, 521

Arany Adalbert → Arany A. László

Arany Adalbert László → Arany A. László

Arany Albert → Arany A. László

Arany Béla 16, 31, 50, 463, 465,

Arany Berci → Arany A. László

Arany János 29

Arany László → Arany A. László

Arany Viktor 16, 22, 446, 466

Atovich Ferenc 79, 128

Babindelli László 310, 317

Babits Mihály 26

Bakoš, Ján 27, 28, 53, 54, 309, 311, 314, 315, 317, 318, 319, 322, 456, 477

Bakoš, Mikuláš 85, 86

Balassa József 127

Balázs István 90

Balázs János 310, 312, 317, 320

Balázs Máté 103, 108

Balga Ferenc 310, 312, 318, 320

SZEMÉLYNÉVMUTATÓ

Bálint István 108
 Balkó István 490
 Balogh-Dénes Árpád 463
 Balogh Edgár 441
 Bárczi Géza 64, 450, 451
 Bárdos János 310, 311, 312, 317, 319, 320
 Bartók Béla 252, 260, 261
 Béder, Ján 52
 Benc Luca 68, 456
 Bene János 260
 Benedek Marcell 473
 Beneš, Eduard 36, 85, 499, 509, 514, 515
 Beniak, Valentin 462
 Bényi Károly 310, 317
 Beran, Josef 515
 Blanár dr. 92
 Blanárovits József 68
 Bodor Sándor 103, 108
 Bogatirjov, Pjotr Grigorjevics 24, 67, 77, 454, 455, 458
 Bokor Ferenc 104, 463, 517
 Bollobás Béla 495
 Boros Elemér 310, 312, 317, 320
 Brogyányi Béla 231
 Bröndal, Viggo 471
 Buben, Vladimír 53, 309, 317, 456
 Buck, Otto 430
 Budai Anna 490
 Bugyi Géza 54, 310, 312, 314, 318, 320, 322
 Bühler, Karl 63, 291
 Bujnák, Pavol 26, 27
 Bukovszky László 10, 36
 Burian, E., F. 455

Červenák, Juraj 499
 Chotek, Karel 454
 Csaji János 92, 95, 99, 104, 108
 Csáky Mihály gróf 478, 501
 Csanda Sándor 454
 Csery István 95, 96
 Csillik István 90, 92, 95, 99
 Csonka Ferenc 310, 318
 Csűry Bálint 124, 315, 322, 451
 Cvengroš, Vojtech 26, 27
 Czigány Imre 96, 108, 514

Danczi József → Danczi Lajos József

SZEMÉLYNÉVMUTATÓ

Danczi Lajos József 54, 310, 312, 314, 318, 320, 322

Décsy Gyula 48

Deme László 63, 452

Demko, Ladislav 40

Dérer, Július 96

Dobos László 464, 501, 502

Dombi Ferenc 108

Drábik Valéria 313, 321

Duray Miklós 501

Erdős László 45

Esterházy János 33, 36, 463, 490, 501, 502

Fábry Zoltán 463, 464, 489, 512

Fazekas József 490

Fekete Károly 310, 318

Földessy Józsefné 55, 469, 470

Förödös László 54, 310, 314, 318, 322, 324

Fülöp Vince 490

Gáldi László 112

Garai István 310, 312, 318, 320

Gecelovský, Ján 416

Gombocz Zoltán 112, 189, 212

Gömöri György 108

Gömöri Zoltán 89, 99

Gottwald, Klement 106

Griffin, Bernard 515

Gyöngyösi János 511, 512, 516

Györfly István 67, 78, 80, 441

VI. György 515

Győry Miksa 514

Hajdú László 89, 90, 92, 93, 96, 98, 99, 105, 108, 494, 509, 510, 511, 515, 517

Hakulinen, Lauri 198, 200

Hamm, Josef 430

Hamvas Iván 108, 514

Harsányi Gyula 108, 514

Hasák Vilmos 310, 318

Hegedűs Lajos 186

Hentz Zoltán 89, 90, 92, 95, 96, 97, 98, 99, 100, 101, 104, 105, 108, 494, 509, 510, 513,
514, 517, 520

Hetzron, Robert 452

Hlopko Margit Mária → Zagiba Ferencné

Hnilica, Anton 96

Hodža, Milan 21

SZEMÉLYNÉVMUTATÓ

- Holecskó Gyula 46
 Holecskó Imre 46
 Holecskó Mária 46
 Holéczy Miklós 43
 Horák, Jiří 454
 Horecsný Lőrinc 310, 318
 Horger Antal 61, 127, 144
 Horony András 108, 514
 Hrušovský, Igor 455
 Husák, Gustáv 464, 502
- Ibsen, Henrik 471
 Imre Samu 63
 Isačenko, A. V. 32
- Jakobson, Roman 48, 58, 67, 143, 180, 222, 227, 241, 247, 455, 503, 504
 Jančovič, František 53, 309, 311, 317, 318, 456
 Jančovič, Štefan 477
 Jócsik Lajos 515
 II. József császár 78, 262
- Kaplan, Karel 512
 Karcevskij, Sz. O. 455
 Kázmér Miklós 63, 64
 Kertes Ferenc 310, 318
 Khín Antal 441, 455
 Király József 95, 96
 Király Péter 46, 48, 59, 67, 68, 79, 446, 489, 490, 491
 Klecanda, Vladimír 53, 309, 317
 Knieczsa István 477
 Kodály Zoltán 79, 252, 260, 261, 460, 491, 521
 Koffka, B. K. 227, 241
 Koller Gyula 92, 108, 514
 Kominár, Ondrej 415
 Komjati István 310, 318
 Kořínek, Jozef Miloslav 53, 57, 309, 311, 317, 318, 447, 456
 Kőszeghy Gábor 108
 Kovačevićová, Soňa 474
 Kovács Gergely 68, 456, 501
 Kovács Gyula 90, 92, 108
 Kovács István 54, 310, 314, 318, 322, 446
 Kovács József 312, 320
 Kraus, Andreas 499
 Krausz Zoltán 37, 45, 49, 89, 90, 98, 99, 108, 489, 490, 491, 494, 498, 499, 509, 510, 515, 517, 520
 Krauszné Mihályi Mária 490

SZEMÉLYNÉVMUTATÓ

Krocsán Béla 100

Kugler, Ján 512

Kusy Ferenc 10

Ládi Károly 310, 318

Lanstyák István 231

Lazicius Gyula 29, 48, 64, 112, 124, 127, 134, 177, 182, 189, 206, 213, 447, 448, 452

Lazík, Ambróz 96

Lepistön, Eino 200,

Lestár István 103, 108

Létay Jenő 310, 318

Lévi-Strauss, Claude 67

Lipcsey Gyula 10, 26, 51, 62, 77, 89, 92, 98, 104, 108, 461, 468, 489, 491, 494, 501, 509,
510, 511, 513, 514

Liszka József 10, 454

Lőrinc dr. 49

Lőrinc Gyula 46, 464

Lotz János 211, 506

Madarász László 54, 310, 312, 314, 318, 320, 322

Major József 310, 318

Major Sándor 512

Manga János 79, 455

Marenčiak, Vladimír 96

Márkus Mihály 39, 42, 45

Masaryk T. G. 514

Máthé László 54, 310, 314, 318, 322

Mathesius, V. 58

Melicherčík, Andrej 458

Mészáros Gyula 89, 90, 92, 95, 96, 98, 99, 104, 106, 108, 494, 514, 515, 517

Mészáros János 79

Mészáros Zoltán 310, 318

Mindszenty József 36, 90, 92, 95, 96, 99, 100, 103, 104, 494, 510, 515, 517, 520

Mistrík, Jozef 57, 60

Molnár Béla 39, 45

Molnár Imre 501

Morvay Gyula 441

Mukařovský, Jan 24, 455

Náday Kálmán 108, 514

Nagy Elemér 310, 318

Nagy Ferenc 511, 516

Nemes Zoltán 195

Németh Imre 461

Németh István László 262

Németh László 310, 318, 501,

SZEMÉLYNÉVMUTATÓ

- Newcklowsky, Gerhard 430
Novák, Ludovít 25, 33, 34, 59, 228, 242, 247, 447, 462, 480, 503
Novomeský, Laco 86, 103, 502
- Okáli, Daniel 103
Ondřejová, Š. 414
Ondrouch, V. 462
Ondruš, Šimon 46, 464, 520
Ordas Lajos 494
Orémus András 108
Orlovský, Jozef 17, 18, 31, 33, 34, 52, 54, 60, 86, 92, 313, 314, 321, 322, 328, 448, 462, 466, 468, 480, 520
- Páczér Sándor 108
Pais Dezső, Dr. 38
Paksi László 89, 90, 100, 509, 510, 514
Paucsó Gábor 498
Pauer Ákos 493
Paul, H. 505
Pauliny, Eugen 32
Pavlík százados 103
Pavlík, Ondrej 32, 85
Peciar, Štefan 32, 86
Peéry Rezső 501, 512,
Pethő Károly 95
Petőfi Sándor 253
Pobožný, Róbert 96, 99
Polívka, Jiří 454
Polónyi Teodor 310, 318
Popély Árpád 33
Popély Gyula 22, 454
Pozdech, Augustín 96
Püspöki Nagy Péter 474
Putz Éva 55, 62, 68, 77, 79, 80, 129, 158, 195, 446, 454, 456, 457, 459, 460, 461, 471, 475, 478, 479, 481, 488, 501, 519, 521
- Rákosi Mátyás 36
Rašla, Anton 103
Ravasz László 494, 515
Redl Jenő 310, 318
Restály Mihály 90, 92, 93, 95, 96, 98, 104, 106, 108, 494, 514, 515, 517, 520
Romaine, Susanne. 505
Roman András 310, 318
Rózsa Ernő 501
Ružička, J. 32
Ryšánek, František 24

SZEMÉLYNÉVMUTATÓ

- Sándor Anna 10, 16, 66, 490, 491
 Sándor Eleonóra 68, 475, 490, 519, 521
 Sándor János 10, 51, 490
 Sándor Klára 507
 Sárostelekgy Gyula 49
 Saussure, de Ferdinand 58, 267, 270, 271, 277, 279, 455
 Sauvageot, A. 113
 Sendler Ferenc 108
 Sima Ferenc 16, 28, 54, 61, 63, 310, 312, 314, 318, 320, 322, 452, 461, 490
 Šimko Artur 104
 Simon Attila 10, 51, 57, 67, 107
 Sinkó Ferenc 457
 Slaný, Václav 39, 40
 Šmilauer, Vladimír 53, 309, 311, 317, 318, 456
 Spellman, Francis 515
 Stanislav, Ján 53, 309, 311, 317, 318, 456, 462
 Štefánek, Anton 18
 Sterczel Elemér 490, 491
 Stibrányi Gusztáv 45
 Straka, Jozef 96
 Štúr, Ludovít 329, 480
 Suchá, Julia 417
 Sulán Béla 201
 Sulán Béla 61, 503
 Šutaj, Štefan 512
- Szabó Dezső 34, 462
 Jozef Szabó-Orlovský → Orlovský, Jozef
 Szabó József → Orlovský, Jozef
 Szabó Rezső 464, 501, 502, 510
 Szabó Mihály Gizella 61, 490, 491
 Szalatnai Rezső 34, 86, 89, 501, 502
 Szalatnay, Rudolf 101
 Szalay István 512
 Szeberényi Zoltán 51
 Szécsi Gyula 95, 108
 Szépe György 16, 49, 61, 63, 452
 Szirmai Ferenc 310, 312, 318, 320
 Szlávik Sándor 54, 310, 314, 318, 322, 324
 Szőke József 464
 Sztálin J. V. 37, 500
 Szűcs István 128, 129
- Tarnóczy Tamás 194, 195, 199, 200, 202, 207
 Teiszler Pál 452
 Teleki Tiborné 490, 491

SZEMÉLYNÉVMUTATÓ

- Tesničre, L. 231
 Tichy Kálmán 39, 455, 495
 Tildy Zoltán 511,
 Tóbiás István 52
 Tolnai Vilmos 184, 194, 198, 202, 203
 Tomasevszkij, B. V. 455
 Tömösközy Ferenc 108
 Tóth Árpád 462
 Tóth Ferenc 16, 490
 Tóth István 310, 312, 318, 320
 Tóth László 34, 510
 Tóth Szilveszter 310, 318
 Tóth Veronika 65
 Trnka, Bohumil 143, 180
 Trubetzkoy, Ny. Sz. → Trubeckoj
 Trubeckoj, Nyikolaj Szergejevics 48, 57, 58, 64, 65, 143, 180, 267, 268, 270, 271, 272,
 273, 277, 278, 279, 282, 283, 284, 285, 286, 287, 288, 289, 290, 291, 292, 293, 294,
 295, 296, 297, 298, 299, 300, 301, 303, 304, 443, 446, 448, 449, 451, 455, 471, 519
 Truman, Harry Spencer 515
 Turczel Lajos 46, 49, 454, 490, 520
 Turzó Ferenc 128
- Ujhely Mihály 54, 310, 312, 313, 314, 318, 320, 321, 322
 Újhelyi, Ondrej 104
- Vadkerty Katalin 512, 515
 Vajlok András 311
 Vajlok Sándor 28, 53, 309, 310, 312, 317, 318, 319, 320, 456
 Vajner család 9, 15, 49, 51, 467, 496
 Vargha László 477
 Varró István 26, 89, 90, 98, 99, 103, 105, 108, 494, 509, 510, 515, 517, 520
 Vass József 128
 Vážný, Václav 24, 28, 34, 52, 53, 57, 59, 125, 309, 311, 314, 315, 316, 317, 318, 319, 420,
 443, 444, 447, 450, 455, 456, 469, 478, 519
 Végh Jenő 310, 318
 Végh Kálmán 92, 95, 108
 Végh László 10
 Veres Ottó 489
 Veszélák Károly 310, 312, 318, 320
 Vízvári László 89, 90, 108, 494, 517, 520
 Vörös Ottó 10, 16, 59, 490, 491
 Vorosilov K. J. 512
- Wagner dr. 104
 Wajner család → Vajner család
 Weinreich, U. 505, 506

SZEMÉLYNÉVMUTATÓ

Zagiba Ferenc 10, 16, 19
Zagiba Ferenc 16, 24, 34, 46, 48, 50, 53, 54, 67, 68, 107, 309, 310, 312, 313, 314, 317,
318, 320, 321, 322, 446, 456, 462, 464, 466, 519
Zagiba Ferencné 16, 106, 446, 466
Zagiba Franz → Zagiba Ferenc
Zagiba Géza 16, 50
Zápotocký, Antonín 106, 107
Záreczky István 92, 96, 103, 108
Zátrochová Bodnárová, Katarína 415
Zeman László 61, 503, 507
Zimmermann, Franz 474
Zmeták Ernő 462
Zsilinský Kázmér 310, 311, 318, 319
Zvara, Juraj 464

HELYNÉVMUTATÓ

- Alsóbodok (Dolné Obdokovce) 128, 251, 260, 441
Alsócsitár (Dolné Štitáre) 251
Alsósajó (Nižná Slaná) 348, 383, 415, 420, 421, 422, 423, 425, 427
Alsózsolca (Magyarország) 499
Annafálva (Hanková) 230, 244, 248, 383, 418, 421
Aranyida (Zlatá Idka) 444
Aranyosmarót (Zlaté Moravce) 92, 482
Auschwitz (Lengyelország) 37, 497
- Bábindal (Bábindol) 251, 441
Barslédec (Ladice) 128, 251, 441, 509
Bécs (Wien, Ausztria) 29, 46, 48, 62, 65, 85, 445, 446, 448, 449, 456, 466, 474, 512, 519
Béd (Bádice) 62, 128, 251
Berdárka (Brdárka) 383, 421, 422
Berencs (Branč) 251
Beroun (Csehország) 260
Besztercebánya (Banská Bystrica) 90, 356
Betlér (Betliar) 16, 17, 19, 20, 40, 43, 47, 383, 421, 423, 425, 427, 446, 466, 495, 519
Bloomington (USA) 48, 49, 63, 443, 445, 451, 519
Bodok → Alsóbodok
Bodrogvécs → Szomotor
Bogya (Bodza) 310, 318
Brünn (Brno, Csehország) 22
Budapest (Magyarország) 10, 29, 38, 46, 48, 59, 99, 118, 446, 462, 473, 477, 479, 489, 490, 491, 509, 514, 515, 520
- Csáb (Čebovce) 310, 312, 318, 320
Csallóközkürt (Ohrady) 310, 318
Csehi → Nyitracsehi
Csetnek (Štítník) 97, 510
Csitár (Štitáre) 68, 128, 310, 314, 318, 477
Csíz (Číž) 95
Csucsom (Čučma) 45, 53, 229, 244, 312, 314, 320,
Csurgó (Magyarország) 495
- Deáki (Diakovce) 310, 312, 318, 320

HELYNÉVMUTATÓ

Debrecen (Magyarország) 48, 54, 124, 125, 445, 446, 449, 451
Dénesd (Dunajská Lužná) 79, 251, 441
Dernő (Drnava) 45, 498
Dobóca (Dubovec) 92, 95, 96, 104
Dobsina (Dobšiná) 498, 499
Dunacsúny (Čuňovo) 99

Egerszeg → Nyitraegerszeg
Ekel (Okoličná na Ostrove) 92
Eperjes (Prešov) 23, 356
Érsekújvár (Nové Zámky) 251, 462
Esztergom (Magyarország) 92, 95, 99, 510, 515

Farnad (Farná) 310, 318, 324
Felsősjó (Vyšná Slaná) 383, 417, 421
Fenyőháza (Lubochňa) 25
Főrév (Prievoz) 251, 441

Galgóc (Hlohovec) 52
Garamszécs (Polomka) 229
Gerencsér → Nyitragerencsér
Geszte (Hostice) 128, 251
Ghýmes (Jelenec) 128, 251, 441
Gócs (Gočovo) 383, 416, 421
Gúta (Kolárovo) 96, 310, 318, 324

Hága (Hollandia) 63, 451
Hamburg (Németország) 48
Hardicsa (Zemplínske Hradište) 68, 256, 257, 442, 474
Helsinki (Finnország) 467
Henckó (Henckovce) 383, 421, 423, 425
Hirosima (Japán) 497
Hosszúrét → Várhosszúrét
Hradec Králové (Csehország) 37, 107
Hustopeče (Csehország) 349

Ilava (Ilava) 36, 106
Ipolyság (Šahy) 310, 318
Ipolyszakállos (Ipeľský Sokolec) 312, 320
Izsa (Iža) 310, 312, 314, 318, 320

Jáchymov (Csehország) 37, 94, 107, 468, 497, 500, 520
Jakubčovice (Csehország) 36, 106, 107

Karcag (Magyarország) 477
Karlovy Vary (Csehország) 100, 107

HELYNÉVMUTATÓ

- Kassa (Košice) 39, 40, 42, 43, 45, 85, 95, 471, 494, 499, 513, 514, 518, 520
 Kelč (Csehország) 349
 Kéménd (Kamenín) 310
 Királyhegyalja (Šumiac) 499
 Királyhelmece (Kráľovský Chlmec) 513
 Királyi → Sajószentkirály
 Kiscétény → Nagycétény
 Kisfeketepatak (Kobeliarovo) 383, 416, 421, 422, 423, 425
 Kiskeszi → Nagykeszi
 Kismánya → Nagymánya
 Kisszabos (Slavoška) 383, 418
 Kisveszverés (Malá Poloma) 383, 421, 423, 425
 Kolon (Kolíňany) 10, 16, 31, 49, 51, 57, 62, 63, 67, 68, 79, 80, 111, 112, 113, 117, 119, 120, 121, 122, 126, 127, 128, 129, 130, 131, 133, 134, 137, 138, 139, 140, 141, 143, 144, 146, 147, 148, 149, 150, 151, 166, 167, 171, 172, 173, 177, 178, 179, 180, 181, 182, 183, 184, 185, 187, 188, 189, 190, 191, 193, 194, 195, 197, 198, 199, 200, 201, 202, 203, 204, 206, 207, 208, 209, 210, 211, 212, 213, 251, 255, 441, 443, 445, 446, 447, 448, 449, 451, 452, 453, 456, 459, 460, 461, 466, 468, 471, 475, 477, 478, 479, 481, 483, 484, 485, 486, 487, 488, 489, 490, 491, 494, 495, 496, 501, 519, 521
 Kolozsnéma (Klížská Nemá) 310, 318
 Komárom (Komárno) 90, 92, 93, 95, 96, 99, 104, 463, 513
 Koppenhága (Dánia) 58
 Korompa (Krompachy) 21, 437
 Középtúr → Nagytúr
 Krasznahorka → Krasznahorkaváralja
 Krasznahorkaváralja (Krásnohorské Podhradie) 42, 45, 90
 Kroměříž (Csehország) 349
 Kürt (Strekov) 310, 312, 314, 318, 320
 Kyjov (Csehország) 349

 Lapásgyarmat (Golianovo) 252
 Lem (Finnország) 200, 201
 Lédec → Barslédéc
 Léva (Levice) 514
 Lipótvár (Leopoldov) 10, 106, 468, 502
 Losonc (Lučenec) 514
 Lucsivna (Lučivná) 93

 Magyarböd (Bidovce) 68, 256, 257, 258, 442, 474
 Martos (Martovce) 201, 202, 310, 318
 Málca (Malčice) 479
 Márkuska (Markuška) 383
 Medvesalja 312
 Menyhe (Podhorany) 62, 118, 128, 251, 256, 441, 501
 Modor (Modra) 96
 Molnos (Mlynárce) 252

Nagycétény (Velký Cetín) 251
 Nagycsalomija (Velká Čalomija) 90
 Nagyida (Velká Ida) 21, 23
 Nagykeszi (Velké Kosihy) 463, 464
 Nagymánya (Maňa) 310, 318
 Nagyölved (Velké Ludince) 310, 312, 318, 320
 Nagyrőce (Revúca) 240,
 Nagyszabos (Slavošovce) 230
 Nagyszalánc → Szalánc
 Nagyszombat (Trnava) 96, 347, 356
 Nagytoronya (Velká Trňa) 312, 313, 314, 320, 321
 Nagytúr (Velké Turovce) 312, 320
 Nagyveszverés (Velká Poloma) 348, 383, 414, 421, 423, 425
 Naszvad (Nesvady) 310, 318
 Negyed (Neded) 48
 Nižný Třebán (Csehország) 260
 Nový Jičín (Csehország) 106
 Nyitra (Nitra) 10, 51, 55, 68, 468, 482, 489, 490, 491
 Nyitracsehi (Čechynce) 251
 Nyitraegerszeg (Jelšovce) 128, 251
 Nyitragerencsér (Nitrianske Hrnčiarovce) 68, 128, 150, 251, 252, 477

Oláhpatak (Vlachovo) 383, 417, 421
 Osztró (Ostrov) 107

Óbást (Stará Bašta) 310, 314, 318

Pályin (Palín) 256, 442, 474
 Párizs (Franciaország) 90, 514, 515, 516
 Párkány (Štúrovo) 310, 318
 Perbenyik (Pribeník) 310, 318
 Pinc (Pinciná) 463
 Pográny (Pohranice) 68, 118, 128, 251, 477
 Pozsony (Bratislava) 10, 18, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 33, 34, 36, 38, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 52, 55, 57, 58, 60, 62, 67, 68, 85, 86, 88, 89, 90, 92, 95, 96, 99, 100, 102, 103, 104, 106, 125, 230, 251, 259, 265, 309, 313, 314, 321, 330, 356, 441, 444, 446, 447, 450, 451, 454, 455, 456, 462, 463, 465, 466, 467, 468, 469, 470, 471, 474, 477, 478, 479, 489, 490, 491, 495, 499, 509, 510, 512, 514, 515, 520
 Pozsonypüspöki (Podunajské Biskupice) 68, 251, 441, 474, 477, 509, 510
 Prága (Praha, Csehország) 10, 16, 22, 28, 32, 36, 52, 57, 58, 67, 104, 226, 230, 231, 240, 260, 447, 455, 477, 504, 505, 507, 511, 515, 519

Rimaszécs (Rimavská Seč) 310, 312, 317, 320
 Rimaszombat (Rimavská Sobota) 43, 514
 Rozsnyó (Rožňava) 9, 10, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 23, 24, 29, 32, 38, 39, 40, 42, 43, 45, 46, 49, 51, 53, 55, 85, 86, 89, 90, 93, 95, 96, 99, 104, 364, 414, 431, 444, 446, 449, 464,

465, 466, 467, 468, 472, 489, 490, 491, 495, 496, 498, 499, 509, 510, 513, 514, 519, 520, 521

Rtyně v Podkrkonoší (Csehország) 37, 107

Sajóréde (Rejdová) 383, 417, 421

Sajószentkirály (Kráľ) 251

Sajóvölgye (Slanská dolina) 348, 382, 383

Salzburg (Ausztria) 515

Selmecbánya (Banská Štiavnica) 43, 498

Somorja (Šamorín) 62, 310, 318, 441

Sopron (Magyarország) 499

Šafárikovo → Tornalja

Szakállos → Ipolyszakállos

Szalánc (Slanec) 55, 68, 256, 257, 442, 469, 474

Szarajevó (Bosnia Hercegovina) 498

Szenc (Senec) 310, 312, 317, 320

Szentmihályfa (Michal na Ostrove) 90, 95

Szombathely (Magyarország) 491

Szomotor (Somotor) 310, 312, 314, 318, 320

Szunyogdi (Komárov) 251, 441, 474

Torcs (Nová Lipnica) 79, 251, 441

Tormos (Chrenová) 252

Tornagörgő (Hrhov) 90, 92

Tornalja (Tornaľa) 317

Töböréte (Kútniky) 501

Trutnov (Csehország) 107

Úreg (Jarok) 252

Vampula (Finnország) 200, 201

Vatikán 95

Várhosszúrét (Krasnohorská Dlhá Lúka) 53, 312, 320

Velká Revúca → Nagyrőce

Vercknye (Vrakuňa) 251, 441, 474

Veszverés (Poloma) 499

Vicsáp → Vicsápapáti

Vicsápapáti (Výčapy-Opatovce) 128, 251

Zadni Třebáň (Csehország) 260

Zselíz (Želiezovce) 310, 318

Zsére (Žirany) 68, 118, 128, 168, 251, 255, 256, 442, 456, 459, 477, 501

Zsolna (Žilina) 96

KÉPEK ÉS DOKUMENTUMOK JEGYZÉKE

Oldalszám	Képaláírás
15	Arany A. László az 1940-es évek elején (FKI)
17	A rozsnyói Csehszlovák Állami Reálgimnáziumban az 1929/30-es tanévben érettségizett diákok tablója. A felülről a második sorban jobbról a második a fiatal Arany. Alatta Jozef Orlovský, akkor még Szabó néven (FKI)
18	Arany (a középső sorban balról a negyedik) a gimnáziumi osztálytársai között (FKI)
19	Elemi iskolai bizonyítványa 1921-ből, a rozsnyói római katolikus népiskola hatodik osztályának elvégzéséről (FKI)
20	Arany A. László érettségi bizonyítványa (FKI)
21	A Comenius Egyetem Bölcsészkarának dékánjának igazolása arról, hogy Arany A. László felvételt nyert az egyetem hallgatói közé (FKI)
22	Arany A. László egyetemi leckekönyvének nyitóoldala (FKI)
23	Arany A. László saját kezű kérvénye 1931-ből, amelyben kéri, hogy segédtanítói vizsgát tchessen (FKI)
25	Ludovít Novák professzornak, a Szlovák Tudományos és Művészeti Akadémia volt főtitkárának 1946. október 3-án kelt levele a Telepítési Hivatalhoz, amelyben védelmébe veszi Arany A. Lászlót (FKI)
26	Utasítás Arany A. László és Lipcsey Gyula őrizetbe vételére (1949. március 1.) (AUPN)
27	Arany A. László és Zagiba Ferenc Bécsben 1966-ban (FKI)
28	Václav Vážný professzor 1946 októberében kelt levele Arany A. László védelmében (FKI)
30	Az Állambiztonsági szervek 1949. március 2-i jelentése Arany A. László letartóztatásáról (AUPN)
32	Az Arany család sírja a rozsnyói temetőben (FKI)
35	Arany A. László 1966-ban kiadott útlevele (FKI)
38	Az MTA tagjának, Dr. Pais Dezsőnek a levele, amelyben a hatóságok támogatását kéri Arany nyelvjárásgyűjtő munkájához (FKI)
41	Arany A. László neve az 539-es sorszám alatt szerepel a lakosságcsere kijelölt pozsonyi magyarok listáján (MOL)
43	Arany A. László a volt tanítványai körében (FKI)
44	A pozsonyi Iskola- és Népművelésügyi Megbízotti Hivatal 1945. június 27-én Arany A. László részére kibocsátott kivételt igazoló leirata (FKI)
47	Életrajza a 60-as évek elejéről (FKI)

- 50 Arany A. László és testvérei egy a harmincas években készült fotón. A képen balról jobbra Zagiba Ferenc, Arany Béla, Arany Albert László és Zagiba Géza látható (Mudrochová)
- 56 A dialektológiai felmérés kérdőívének címlapja 1937-ből (FKI)
- 66 Megemlékezés Arany A. Lászlóról Kolonban 2004-ben. A képen Sándor Anna egyetemi tanár, Sándor János helytörténész és Tóth Veronika gimnazista látható (FKI)
- 69–76 Arany A. László által készített színes diák Zoboraljáról 1940–1942-ből (FKI)
- 85 Az Észak Szava egyik száma (AUPN)
- 87 Arany A. László a 8131-es számú elítélt 1949-ben (ZVJS)
- 88 Nyilvántartási lap a börtönből (1949) (ZVJS)
- 91 Arany A. László elítélt személyi irata (ZVJS)
- 93 „Az illegális szervezet vezére, dr. professzor Arany” (AUPN)
- 94 Arany titoktartási nyilatkozata Jáchymovból 1954-ből (ZVJS)
- 97 Az Államvédelmi Hivatal jelentése Arany és Hentz letartóztatásáról (AUPN)
- 98 A bírósági ítélet szövege 1949-ből (AUPN)
- 100 A Karlový Vary-i Kerületi Ügyészség határozata Arany szabadulásáról 1955-ből (ZVJS)
- 101 Arany 1949. március 2-i kihallgatásának jegyzőkönyve (részlet) (AUPN)
- 102 Az Államvédelmi Hatóság pozsonyi kerületi parancsnokságának jelentése Arany A. László letartóztatásáról (részlet) (AUPN)
- 105 Arany A. László, Hentz Zoltán, Hajdú László és Varró István letartóztatásáról szóló jegyzőkönyv (AUPN)
- 219 Arany A. László (Holecskó)
- 220 A *Kolon nyelvjárásának fonológiai rendszere* bloomingtoni kiadásának címlapja (FKI)
- 232 Arany A. László a Holecskó család körében. A képen Arany mellett Holecskó Gyula és felesége Holecskó Margit, valamint lányuk Mária látható. (Holecskó)
- 258 A szlovákiai magyarság néprajza címlapja (FKI)
- 266 Arany A. László édesanyjával (Vajner)
- 304 A Trubetzkoy-tanulmány címlapja (FKI)
- 308 Az ősmagyar nyelvről írt tanulmányának címlapja (FKI)
- 453 A II. sz. nyelvjárásgyűjtő kérdőív utolsó oldala 1938-ból (FKI)
- 472 Az I. sz. nyelvjárásgyűjtő kérdőív első oldala 1937-ből (FKI)
- 484 Az 1993-ban megjelent Arany A. László emlékkönyv címlapja (FKI)
- 492 Az Arany-emléktábla Kolonban (FKI)
- 494 Krausz Zoltán megkoszorúzza Arany emléktábláját Kolonban a tábla avatásakor 1993-ban (FKI)
- 496 A szlovákiai magyarság néprajza rozsnyói kiadásának címlapja 1990-ből (FKI)
- 522 Kassai Kerületi Bíróság döntése Arany A. László és társai rehabilitációjáról 1990-ből (FKI)

RÖVIDÍTÉSEK:

(FKI)	Fórum Kisebbségkutató Intézet, Somorja
(AUPN)	Archív Ústavu pamäti národa v Bratislave
(ZVJS)	Archív Zboru väzenskej a justičnej stráže SR v Leopoldove
(MOL)	Magyar Országos Levéltár, Budapest
(Holecskó)	Holecskó Imre
(Mudrochová)	Magda Mudrochová
(Vajner)	Vajner család

ŽIVOT A DOBA LÁSZLÓA ALBERTA ARANYA

Meno László A. Aranya je pre bežného čitateľa celkom neznáme. V dnešnej dobe bohužiaľ postupne vymiera generácia, ktorá ho osobne poznala a sledovala, preto životné dielo László A. Aranya sa vytráca z kolektívnej pamäte Slovenska a Maďarov žijúcich na Slovensku. Vďaka ľuďom, ktorí si účtili pamiatku Aranya aj v čase jeho zamlčania, jeho osobné pozostalosti – všetky písomnosti, ktoré sa nahromadili počas jeho života v kútoch, či zásuvkách domu – sa zachovali a sú prístupné pre historikov na preskúmanie.

László A. Arany sa narodil v roku 1909 v obci Betliar, ktorá sa nachádza severne od Rožňavy, bezprostredne nad slovensko-maďarskou jazykovou hranicou. Keďže jeho otec, banský strojár, Viktor Arany zomrel v roku 1911, jeho matka Mária Margit Hlopko, vdova s dvomi malými deťmi (Bélom a Lászlóm) sa čoskoro vydala za rožňavského kolára Ferenca Zagibu a rodina sa presťahovala do Rožňavy. Študoval na rožňavskej rímskokatolíckej ľudovej škole, potom – keďže maďarská stredná škola vtedy neexistovala – nastúpil na Československé štátne reálne gymnázium. Po úspešnej maturite získal zamestnanie ako suplent dňom 3. 9. 1930 v ľudovej škole s vyučovacím jazykom československým vo Veľkej Ide a ďalší školský rok začal v štátnej ľudovej škole v Krompachoch. Tu sa však zdržiaval iba niekoľko týždňov, keďže podľa indexu vydaného Univerzitou Komenského dňa 10. októbra 1931 sa zapísal na filozofickú fakultu. Bratislava bola vtedy multikulturálnym, viacjazyčným mestom, kde Arany, ktorý hovoril po maďarsky a po slovensky na úrovni materinského jazyka, a veľmi dobre vedel aj po nemecky, sa mohol cítiť takmer ako doma. Od roku 1932 aj o to viac, keďže jeho nevlastný brat František Zagiba sa tiež stal študentom univerzity, ktorý popri hudobnej vede študoval aj slavistiku a maďarský jazyk. Na univerzite študoval Arany slovenský jazyk a filozofiu. Jeho profesormi boli väčšinou Česi. V rámci seminára filológie slavistiky, ktorý navštevoval aj Arany, viedol odbor československého jazyka český profesor František Ryšánek. Na kariéru Aranya mal bezpochybne veľký vplyv tiež Čech, Václav Vážný, učiteľ československého reálneho gymnázia, ktorý medzi inými prednášal na univerzite českú konverzáciu, fonetiku a fonológiu, ale hlavne dialektológiu. Zaiste na jeho inšpiráciu sa začal Arany zaoberať s nárečiami, a tento jeho záujem ovplyvnil jeho celkovú vedeckú kariéru. Na mladého Aranya mala značný vplyv predovšetkým štrukturalná jazykoveda. V polovici tridsiatych rokov prednášali v Bratislave kratšiu či dlhšiu dobu významní predstavitelia štrukturalistiky. Na základe indexu navštevoval Arany aj prednášky významného českého jazykovedca, Jana Mukařovského, ale zúčastnil sa aj na prednáškach výborného ruského etnografa Pjotra Bogatirjova, ktorý prednášal na univerzite na tému Úlohy etnografie na Zakarpatskej Ukrajine.

Univerzitné štúdium ukončil prvostupňovou štátnickou skúškou v roku 1935 a svoje doktorandské štátnice absolvoval v roku 1937. Svoju dizertačnú prácu napísal o maďarských jazykových vplyvoch v slovenských nárečiach. Učiteľskú kariéru začal ako suplent, neskôr ako supľujúci (zastupujúci) učiteľ na bratislavskom československom štátnom reálnom gymnáziu a od jesene roku 1938 sa zamestnal na bratislavskom Štátnom maďarskom reálnom gymnáziu.

Jeho vedecká kariéra sa začala už počas univerzitného štúdia, kedy sa zapojil do práce Jazykovedného odboru Učenej spoločnosti Šafárikovej (USŠ) a jeho dialektologickej komisie. Na jar v roku 1937 Arany založil maďarskú komisiu jazykovedného odboru USŠ.

Arany ostal v Bratislave, respektíve na Slovensku aj po viedenskej arbitráži, a v rokoch druhej svetovej vojny vyvíjal veľmi rôznorodé aktivity. Učil na maďarskom gymnáziu v Bratislave a na bratislavskej Obchodnej akadémii, a v porovnaní s predchádzajúcim obdobím sa aktívnejšie zapojil aj do verejného života Maďarov na Slovensku. Vstúpil do Maďarskej strany a zúčastnil sa aj na činnosti Kultúrneho spolku Maďarov na Slovensku (SZMKE). Stal sa vedúcim etnografickej výskumnej skupiny a bol redaktorom knižnej edície spolku.

V strede jeho vedeckej pozornosti popri dialektológii stál naďalej vzájomný vplyv slovenského a maďarského jazyka, respektíve otázka bilingvizmu. Jeho štúdia, zameraná na psychologické základy bilingvizmu vyšla v časopise *Linguistica Slovaca* v roku 1940. Toho času sa čoraz viac dostal do popredia jeho záujmu vedecký výskum, a v roku 1942 sa stal jedným zo zakladateľov Slovenskej jazykovednej spoločnosti. Jeho výsledky si všimla aj odborná verejnosť, a potom, čo opustil zamestnanie ako učiteľ gymnázia, sa od apríla roku 1943 stal vedeckým spolupracovníkom Jazykovedného ústavu Slovenskej akadémie vied a umení (SAVU). Pokračoval aj vo vedeckej organizačnej činnosti medzi maďarskými študentmi bratislavskej univerzity, organizoval dialektologické a etnografické výskumy. Výsledky týchto výskumov prezentuje vo svojej knihe s názvom *Fonologický systém nárečia Kolíňan*, ktorá bola zároveň aj jeho habilitačná práca. Táto kniha, ktorá je najvýznamnejším dielom Aranya, bola zverejnená pre vojnové podmienky iba v 40 exemplároch v roku 1944.

Po ukončení druhej svetovej vojny sa začala doteraz najťažšia epocha histórie Maďarov na Slovensku. Košický vládny program vyhlasujúci kolektívnu vinu Nemcov a Maďarov ohlásil program vytvorenia etnicky čistého slovenského národného štátu. Maďari stratili svoje štátne občianstvo a všetky občianske práva. Väčšinu bratislavských a košických Maďarov vyhnali zo svojich domovov, v rokoch medzi 1946-48 sa vládna moc snažila zlikvidovať spoločenstvo Maďarov výmenou obyvateľstva medzi Maďarskom a Československom, deportáciou do Čiech a násilnou reslovakizáciou.

Koncom apríla 1945 sa Arany vrátil do hlavného mesta a požiadal o znovuprijatie do Slovenskej akadémie vied a umení. Ako Maďar však veľké šance nemal, veď po vyhlásení Košického vládneho programu nemeckých a maďarských štátnych zamestnancov a pracovníkov vo verejnej službe prepustili zo zamestnania. Vedenie akadémie aj napriek tomu ho podporilo pre jeho pozitívny prístup k slovenskej kultúre a demokratickým pincípom, dostal výnimku a tak mohol pokračovať vo svojej vedeckej činnosti, na univerzite začal svoje habilitačné konanie. Napriek protimaďarským atakom na ulici a vo verejnom živote, Arany ostal cteným členom slovenskej jazykovedy, veď bol jedným z niekoľkých osobností, ktorí v decembri roku 1945 založili vedecký spolok s názvom Bratislavský lingvistický krúžok.

Spolu s Jozefom Orlovským napísal vtedy jazykovú učebnicu s názvom Gramatika jazyka slovenského, ktorá vyšla na jeseň v roku 1946. Túto knihu možno považovať svojím spôsobom za vedeckú senzáciu, veď sa pokúsil vytvoriť takú slovenskú gramatiku z pohľadu štrukturalistickej lingvistiky, ktorá obsahuje celkový popis fonológie a morfológie slovenského jazyka. O význame a úspechu tohto diela svedčí aj to, že – hoci bolo prepracované – zažilo 5 vydání, posledné v roku 1968.

Aranyova nádejná profesijná kariéra sa však na jar v roku 1946 nečakane zlomila. Preverovacia komisia založená Poverenictvom Slovenskej národnej rady pre školstvo a osvetu svojím rozhodnutím zo dňa 9. mája 1946 stiahla výnimku udelenú Lászlóovi A. Aranyovi z mája 1945. Rozhodnutie pre Aranya prinieslo ťažké následky: prerušila sa jeho habilitácia, stratil zamestnanie, spochybnilo sa jeho miesto obsadené vo vedeckom živote a ostal bez stáleho príjmu. Jeho situácia sa ďalej zhoršila, keď sa jeho meno objavilo na jar 1946, na zozname ľudí, ktorých chceli vysťahovať do Maďarska.

Dnes je už jasné, že v pozadí konania proti Aranyovi stálo trestné oznámenie Rezsóa Szalatnaiho, maďarského literárneho vedca zo Slovenska, ktorý ho obvinil zo spolupráce s fašistami. Potvrdzuje to aj Aranyova výpoveď počas konania po jeho zadržaní v roku 1949, ako aj list profesora Ludovíta Nováka pre Osídlovací úrad, v ktorom sa známy jazykovedec snažil ochrániť svojho kolegu. V liste Novák jednoznačne odmieta obvinenia vznesené voči Aranyovi a vysvetľuje, že maďarský jazykovedec stál vždy proti maďarským radikálnym snahám, ba čo viac v rokoch vojny napísal viacero protestných listov (jeden pre Jánosa Esterházyho), v ktorých sa postavil na odpor voči krajným maďarským radikálom.

Arany sa nezmieril s rozhodnutím, ktoré považoval za nepravodlivé, a okrem profesora Nováka sa ho snažili chrániť viacerí, medzi nimi aj Václav Vážný. Aj vďaka tomu sa Aranyovi podarilo vyhybať vysťahovaniu a za určitých okolností mohol pokračovať aj vo svojej vedeckej činnosti: nastúpil do vydavateľstva svojho kolegu a priateľa, Jozefa Orlovského, a od jesene roku 1946 sa stal odborným asistentom na Filozofickej fakulte Slovenskej Univerzity (Univerzity Komenského). Pritom ho poverili aj prednášaním maďarského jazyka na Slovenskej vysokej škole obchodnej a od jesene roku 1946 počas dvoch akademických rokov prednášal v každom ročníku týždenne 2 hodiny. Neprerušil ani svoju vedeckú činnosť, o čom svedčí jeho štúdia o komparatistickom (porovnávacom) jazykovom výskume.

Intrigy voči nemu však pokračovali a brány inštitúcií verejného a vedeckého života sa pred ním zatvárali. V roku 1947 sa zapojil do činnosti ilegálnej maďarskej organizácie, Demokratického ľudového zväzu Maďarov v Československu (DLZMČ). Hlavným cieľom zväzu intelektuálov zakladaného v lete roku 1945 počas obdobia prenasledovania Maďarov po druhej svetovej vojne bola právna ochrana Maďarov a informovanie verejnosti Maďarska a západného sveta. Keďže organizácia nadviazala kontakty aj s maďarským kardinálom Józsefom Mindszentym, došlo k zadržaniu členov práve v súvislosti s porcesom Mindszentého na jar roku 1949. Aranya zadržali 2. marca 1949 a následne ho dali do vyšetrovacej väzby. Držali ho vo väznici bratislavského Krajského súdu. Po viacmesačnom vyšetrovaní bratislavský Krajský súd v nadväznosti na najmohutnejší súdny proces vedený voči Maďarom na Slovensku vyhlásil verdikt nad členmi DLZMČ dňa 30. 12. 1949. Arany dostal spomedzi odsúdených nafašší trest: ako hlavný trest ho odsúdili na 8 ročné odňatie slobody a na zaplatenie 100 000 korún peňažnej pokuty, ako vedľajší trest ho odsúdili na zbavenie všetkých občianskych práv.

Arany strávil prvé tri roky v leopoldovskej väznici, kde bol jeho spoluväzňom medzi inými aj János Esterházy, potom, na začiatku roka 1953 ho na jeden mesiac premiestnili do ilavskej väznice. Odtiaľ sa dostal do Jakubčovic na severnú Moravu, a následne do Rtyně v Podkrkonoší neďaleko Hradci Královej do pracovného tábora. V tunajšej bani zvanej Tmavý dŕl vládli mimoriadne ťažké pracovné podmienky aj v porovnaní s ostatnými československými lágermi. Podľa spomienok väzeňská stráž sa tak obávala tunajších podmienok, že ani nemala odvahu vpustiť sa do uheľnej a uránovej bane nachádzajúcej sa v takmer 800 metrovej hĺbke pod zemou. László A. Arany už tu pracoval vyše mesiac, keď ho zasypal zával. Kvôli ťažkým zraneniam ho odviezli do nemocnice v Hradci Královej, kde bol tri mesiace liečený. Nehoda však ponechala na jeho tele trvalé následky, preto Aranya vyhlásili za zdravotne ťažko postihnutého invalida. Hoci na základe Vyhlášky z roku 1951 bolo možné takýchto väzňov zapriaťhnuť iba do ľahších prác, Aranya však po ukončení jeho liečenia premiestnili do jáchymovskej uránovej bane, ktorá bola jedným z československých lágrov s najhoršou povestou.

Arany sa dostal do lágru s názvom Marianka, ktorý bol postavený vedľa štôľne Eva, kde mu prideliili prácu na povrchu: musel rozdeľovať vyťaženú rudu. Hoci bola táto práca ľahšia, ako robota v hĺbke bane, ale bola o to nebezpečnejšia, veď sa musel neustále zdržiavať v smolnom prachu vystavený radioaktívnemu žiareniu. Navyše pre väzňov nezabezpečili žiadnu ochranu proti žiareniu, zdravotná starostlivosť bola dokonca nulová. Niet sa čo čudovať, keď za takýchto podmienok sa Aranyov aj tak zlý zdravotný stav ďalej zhoršil, a po jeho vyslobodení sa mu v tele objavil ťažký nádor. Po rokoch v pracovnom tábore ho vyslobodila prezidentova amnestia 9. mája 1955 a 12. mája 1955 mu doručili list o pridelení amnestie.

Po vyslobodení sa usadil v Rožňave, kde pomocou jeho starých známych ho dňom 1. júla 1955 poverili organizačnými prácami mestského archívu a oživením okresného múzea. Mestskému vedeniu návrat Aranya v podstate prišiel vhod, veď po roku 1945 muselo krajinu opustiť viacero známych intelektuálov, ako napr. Kálmán Tichy, a v Rožňave chýbal odborník, ktorý by náležitým spôsobom zvládol tieto úlohy. Ale poverenie bolo dôležité aj pre Aranya, veď mu nielenže zabezpečil živobytie, ale vytváral možnosť návratu do verejného a vedeckého života, hoci nie presne v tej oblasti, kde predtým pôsobil.

Od jesene 1955 teda Arany plnil súčasne dve úlohy: usporiadal materiál archívu a pripravoval znovuoťvorenie múzea. Medzitým založil samostatné banské oddelenie mestského archívu; získal stovky hodnotných historických prameňov pre archív a spracoval takmer všetky pramene stredovekých dejín Rožňavy. Plánoval napísať aj históriu mesta, ale táto práca ostala nedokončená.

V súvislosti s riadením Okresného múzea si pre seba vytýčil ako najdôležitejšiu úlohu rekonštrukciu budovy a jej prestavbu pre ciele múzea. Súčasne začal inventarizáciu ako aj doplnenie zbierky. Arany však neoživoval iba múzeum, ako pevnú inštitúciu vo vlastných priestoroch, ale snažil sa aj o obnovu živej občianskej aktivity na podporu múzea spreď rokom 1945. V záujme toho založil pri múzeu Vlastivedný krúžok s viac ako 100 členmi, hlavným cieľom ktorého bola podpora odbornej činnosti múzea. Počas dvojročného obdobia, kým bol Arany vo funkcii riaditeľa, múzeum dosiahlo významné odborné úspechy: zrekonštruovali a otvorili pre verejnosť mauzóleum rodiny Andrassyovcov v Krásnej hôrke, začali sa archeologické práce v stredovekej časti bane Csengő, zahájili sa záchranné práce zanedbaných liatinových pamiatok cintorínov z okolia

Rožňavy a produktov vyrábaných v zlievárni Andrassyovcov v Drnave, nahrali svojrázny dialekt baníkov z Čučmy na magnetofónovú pásku, atď.

Potom, čo ukončil tú „najšpinavejšiu robotu“, začiatkom roku 1958 musel opustiť múzeum a presťahoval sa do Bratislavy, kde sa umiestnil ako skartovač v archíve Dočasnej národnej správy. Neskôršie nastúpil ako skladník, potom ako obsluhovač čerpadla do bratislavského podniku Vodné zdroje.

Od roku 1963 sa jeho zdravotný stav výrazne zhoršil v dôsledku ťažkých následkov z obdobia, ktoré trávil v pracovných táboroch. Začiatkom roku 1964 sa vzdal práce v Bratislave a vrátil sa k starým a chorým rodičom do Rožňavy. Ani vtedy sa však ešte nezriekol možnosti, aby sa vrátil k vedeckej kariére, v čom mu chceli pomáhať aj jeho nevlastný brat František Zagiba, ktorý čoraz úspešnejšie budoval svoju vedeckú kariéru vo Viedni a Lajos Turczel bratislavský pedagóg a literárny historik.

Turczel a Zagiba, respektíve Péter Király budapeštiansky jazykovedec boli hlavnými iniciátormi, aby sa Arany nejakým spôsobom vrátil na bratislavskú univerzitu. V záujme toho na prelome roku 1964-65 všetci traja rokovali s jazykovedcom Šimonom Ondrušom, avšak bez úspechu. Z plánu zakotviť sa v Bratislave nakoniec nič neostalo (podľa Ondruša plán zmarili príslušné úrady). Takým istým výsledkom skončil pokus o jeho rehabilitáciu, ktorú chceli doručiť generálnemu prokurátorovi prostredníctvom Gyulu Lőrincza, vtedajšieho predsedu Csemadoku a člena ÚV KSČ. Žiadosť odovzdal Turczel Lőrinczovi, ale nie je nám známe, či to on postúpil ďalej, alebo len strčil do zásuvky.

Napriek týmto neúspechom a zhoršujúcemu sa zdravotnému stavu od polovice šesťdesiatych rokov sa znovu spustil do aktívnej jazykovednej činnosti. Najprv vyjadril svoj fonologický postoj v jednom článku v súvislosti s jazykovou teóriou známeho ruského fonológa, Trubetzkoya, potom sa zaoberal s analýzou najnovších publikácií Jakobsona, respektíve so systémom pramaďarského jazyka. Taktiež mal v plánoch spracovanie nárečia okolia Rožňavy z historického hľadiska, ale okolnosti mu nedovolili, aby túto prácu dokončil.

V auguste roku 1966 prednášal na debrecínskom jazykovednom kongrese o otázkach pramaďarčiny a následne vo Viedni na fonologickej konferencii mal prednášku s názvom *Axiomatische Probleme der Phonologie*.

Pomocou F. Zagibu skontaktoval Arany riaditeľa Ugrofínskeho seminára hamburgskej univerzity, známeho odborníka pre altaistiku Gyulu Décsyho, ktorého poznal ešte zo študentských rokov v Bratislave. Jeho prostredníctvom Arany vstúpil do Spoločnosti uralsko-altajskej, čo umožnilo pre neho ďalšiu publikačnú činnosť. Za pomoci Décsyho znovu publikovali jeho štúdiu z vojnového obdobia o fonologickom systéme nárečia v Kolíňanoch, tentoraz v Bloomingtone, s anglickým názvom, ale nezmeneným maďarským textom.

Kým jeho vedecká činnosť napredovala, jeho zdravotný stav sa rýchlo zhoršil, aj napriek stálemu bratislavskému liečeniu počas roku 1967. Podľa chorobopisu vystaveného jeho ošetrovujúcim lekárom Dr. Lőrinczom 4. októbra 1967, už sa nedokázal ani posadiť bez pomoci, jeho váha klesla na 51 kg. Jeho organizmus už nedokázal ďalej bojovať s ťažkou chorobou a zomrel dňa 13. októbra 1967, v 58. roku svojho života.

Na niekoľkých stranách takéhoto štúdia – nech už je akákoľvek bohatá na fakty – nemôže poskytnúť reálny obraz o tom, akým človekom bol Arany v skutočnosti. Hlavnou charakteristickou vlastnosťou Aranya bola jeho oddanosť vede. Vďaka tomu sa dostal už ako mladý medzi popredných predstaviteľov slovenskej jazykovedy. Je pozoruhodné tiež, že

aj napriek mimoriadne ťažkým rokom prežívaným v lágroch, v tých najhorších podmienkach, vykonal veľmi užitočnú prácu aj ako archívár a muzeológ, a keďže už iná možnosť neexistovala, dlhé roky vykonával fyzickú prácu, a ako smrteľne chorý invalid sa dokázal vrátiť k vedeckej činnosti a v posledných rokoch svojho života znovu vytvoril významné jazykovedné práce.

Popri vedeckej kariére bol príkladom verejného činiteľa, a keď Maďarov postihli prenasledovania a protiprávni opatrenia, odvážne sa postavil na ochranu základných ľudských a občianskych práv. Súdny proces vedený voči nemu prekazil nielen jeho vedeckú kariéru, ale aj súkromný život. O svojej pravde však bol presvedčený až do konca života a svoje činy nikdy neolutoval.

Jeho osobnosť môže byť príkladom nielen pre Maďarov na Slovensku, ale taktiež aj pre Slovákov, veď stelesňuje také mravné správanie, ktoré potrebujeme v každej dobe.

Naša pamätná kniha sa skladá zo štyroch častí.

Prvá časť obsahuje analýzy, ktoré sú výsledkami bádania posledného obdobia. Predstavíme hlavné oblasti životného diela a odbornej činnosti, respektíve najdôležitejšie momenty verejného pôsobenia Lászlóa A. Aranya po druhej svetovej vojne. Treba poznamenať, že tento obraz vonkoncom nie je úplný. Mimoriadne bohaté materiály z pozostalosti a archívu si vyžadujú ďalšie výskumy a spracovanie. V roku 2009, z príležitosti stého výročia narodenia Lászlóa A. Aranya plánujeme oveľa podrobnejšie si pripomenúť jeho zbierku balád, jazykovednú činnosť a verejné pôsobenie.

Druhá časť knihy je vlastne opätovné vydanie Aranyových jazykovedných prác. Texty boli vybraté s nárokom na úplnosť, ale môžu sa objaviť aj také štúdie, články, o ktorých zatiaľ nemáme vedomosti. Prosíme ctených čitateľov, ak majú k dispozícii takéto dokumenty, nech to oznámia nášmu inštitútu. Arany sa ako spoluautor zúčastnil na zostavení Gramatiky jazyka slovenského. Vzhľadom na to, že ide o veľmi rozsiahlu knihu, v našom diele zverejníme z nej iba úvodnú štúdiu. Slovenské, francúzske a nemecké texty uverejníme ako faximile, keďže ide o spracovanie takých dialektologických materiálov, prekladanie ktorých je takmer nemožné.

Tretia časť obsahuje publikácie, články, štúdie o Lászlóovi A. Aranyovi a rozhovory s jeho priateľmi. Považovali sme za potrebné ich zverejniť hlavne preto, aby sme si účtili tých ľudí, ktorí v posledných štyroch desaťročiach napriek všetkým zákazom zachovali pamiatku Lászlóa A. Aranya.

Štvrtá časť obsahuje biografické údaje takisto so snahou o úplnosť, respektíve registre súvisiace s publikáciou.

Publikácia obsahuje bohaté ilustračné materiály, fotografie, dokumenty, atď., respektíve výber z jeho farebných dobových obrázkov s národopisnou a sociografickou tematikou z oblasti pod Zoborom.

(Preklad: Solymos Livia)

A KÖTET SZERZŐI

AMBRUS FERENC (1959)

Helytörténeti kutató, kultúraszervező (Rozsnyó)

BUKOVSKY LÁSZLÓ (1966)

Levéltáros, történész (Nemzeti Emlékezet Intézete, Pozsony)

GUNDA BÉLA (1911–1994)

Etnográfus (Magyarország)

KÁZMÉR MIKLÓS (1921)

Nyelvész (Szeged)

KIRÁLY PÉTER (1917)

Nyelvész (Budapest)

KOVÁCS ÁGNES (1971)

Muzeológus (Rozsnyói Bányászati Múzeum, Rozsnyó)

KRAUSZ TIVADAR (1963)

Költő, színész, publicista (Budapest)

KRAUSZ ZOLTÁN (1923–1993)

Film- és színházi rendező (Szlovákia)

LISZKA JÓZSEF (1956)

Etnológus (Fórum Kisebbségkutató Intézet, Etnológiai Központ, Komárom)

MOTESIKY ÁRPÁD (1941)

Újságíró (Verebély)

SÁNDOR ANNA (1951)

Nyelvész, tanszékvezető tanár (Konstantín Filozófus Egyetem, Nyitra)

SÁNDOR ELEONÓRA (1959)

Néprajzos (Somorja)

A KÖTET SZERZŐI

SIMA FERENC (1917–2002)

Nyelvész (Szlovákia)

SIMON ATTILA (1966)

Történész, tanszékvezető tanár (Fórum Kisebbségkutató Intézet, Somorja)

SZABÓMIHÁLY GIZELLA (1956)

Nyelvész (Gramma Nyelvi Iroda, Dunaszerdahely)

SZARKA LÁSZLÓ (1953)

Történész (MTA Etnikai-Nemzeti Kisebbségkutató Intézet, Budapest)

SZÉPE GYÖRGY (1931)

Nyelvész (Budapest)

TELEKINÉ N. ILONA (1933)

Nyelvész (Szlovákia)

TÓTH FERENC (1887–1970)

Pedagógus (Szlovákia)

TÓTH KÁROLY (1959)

Intézeti igazgató (Fórum Kisebbségkutató Intézet, Somorja)

TURCZEL LAJOS (1917)

Irodalomtörténész (Szlovákia)

VÉGH LÁSZLÓ (1949)

Szociológus, könyvtáros (Fórum Kisebbségkutató Intézet, Bibliotheca Hungarica, Somorja)

VÖRÖS OTTÓ (1942)

Nyelvész, egyetemi oktató (Berzsenyi Dániel Főiskola, Szombathely)

Fórum Kisebbségkutató Intézet
Fórum inštitút pre výskum menšín
Parková 4
931 01 Šamorín
www.foruminst.sk
Email: forum@foruminst.sk

Tóth Károly–Végh László (szerk.):
Emlékkönyv Arany A. László tiszteletére

Első kiadás
Felelős kiadó Tóth Károly
Felelős szerkesztő Fazekas József
Nyelvi szerkesztő Matus Éva, Végh Annamária
Borítóterv Juhász R. József
Nyomdai előkészítés: Kalligram Typography Kft., Érsekújvár
Kiadta: Fórum Kisebbségkutató Intézet, Somorja, 2006
Nyomta: Expresprint, s. r. o., Partizánske

Károly Tóth – László Végh (red.):
Pamätná kniha Lászlóa A. Aranya

Prvé vydanie
Zodpovedný Károly Tóth
Zodpovedný redaktor József Fazekas
Jazyková úprava Éva Matus, Annamária Végh
Návrh obálky József R. Juhász
Tlačiarenská príprava: Kalligram Typography, s. r. o., Nové Zámky
Vydalo: Fórum inštitút pre výskum menšín, Šamorín, 2006
Tlač: Expresprint, s. r. o., Partizánske

ISBN 978-80-89249-10-7

A szlovákiai magyarok történetének kevés olyan személyisége van, aki méltán állítható példaképként a következő generációk élé. A kiváló tudós és a jogsértések ellen szavát bátran felemelő Arany Albert László minden bizonnyal ilyen. Neve mindezek ellenére ismeretlenül cseng az olvasó számára, közéleti helytállása és tudományos tevékenysége nem épült be a szlovákiai magyarok kollektív emlékezetébe. A neves nyelvész életútjának és munkásságának a feltárására az utolsó utáni pillanatban kerülhetett sor. A jelen kötet ennek a kutatásnak az eredményeit, s Arany A. László életpályájának eddigi recepcióját foglalja össze.

350 Sk

ISBN 978-80-89249-10-7

9 788089 249107